

306.925

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 79.

1952.

79. KÖTET

1. SZÁM

BUDAPEST, 1952

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

79 kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve 1869

Előfizetési díj egy évre 30.— Ft

Példányonkénti eladási ára 20.— Ft

Felelős szerkesztő:

LÁSZLÓ GYULA

Szerkesztőbizottság:

B. BÓNIS ÉVA, DOBROVITS ALADÁR, FÜLEP FERENC, PÁRDU CZ MIHÁLY, SZILÁGYI JÁNOS

Rovatvezetők:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, LÁSZLÓ GYULA, NAGY TIBOR, PÁRDU CZ MIHÁLY, RADNÓTI ALADÁR

Felelős kiadó:

Tankönyvkiadó

Szerkesztőség:

Budapest VIII, Múzeum-krt. 14—16. (Országos Történeti Múzeum)

Kiadóhivatal:

Tankönyvkiadó, Budapest V, Szalay-u. 10—14. Telefon: 121—215.

Terjeszti: Posta Központi Hirlap Iroda Ü. V.

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Budapest V, József nádor-tér 1. (üzlethelyiség)

Telefon: 183—022, 180—850. Postatakarékpénztári csekk számlaszám: 61.256.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nováki Gyula</i> : Fejér megye őskori földvárjai	3—19
<i>Bartha László</i> : Az ókori encausto kérdéséről	19—22
<i>Baranyainé Bónis Éva</i> : Későhellénisztikus domborműves edénycsoport elterjedése a római tartományokban	23—32
<i>Bajáné Thomas Edit</i> : Ólom fogadalmi emlékek Pannoniában (Pogánytelki ólomöntőműhely)	32—38
<i>Párducz Mihály</i> : Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez	39—47
<i>Anda Tibor</i> : Avarkori sérvekötők	47—49
<i>Méri István</i> : Beszámoló a Tisza-öböl-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményéről. I.	49—67
<i>Kalmár János</i> : Számszerű-felhúzó horgok a XV. századból	67—68
<i>Kádár Zoltán</i> : Későgótikus, alakos kályhacsempék az egri várásatásokból	69—74

KÖNYVISMERTETÉS, FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Harmatta János</i> : P. Tolstov, Az ősi Chorezm	75—79
<i>Décsy Gyula</i> : Lengyel régészeti folyóiratok 1950—51-ben	79—81
<i>Jakabffy Imre</i> : Román régészeti folyóiratok 1950—51-ben	81—84
<i>Niederhauser Emil</i> : Csehszlovák régészeti folyóiratok 1950—51-ben	84—86
<i>Fehér Géza</i> : A bolgár régészet legújabb eredményei	87

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 79.

1952.

79. KÖTET

1. SZÁM

BUDAPEST, 1952

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT

Nyomott pld. 400

A kiadásért felelős: a Tankönyvkiadó Vállalat vezérigazgatója

52/6659. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

FEJÉR MEGYE ŐSKORI FÖLDVÁRAI

A dunántúli földvárkutatás kezdetét nehéz pontosan megállapítani. Amit jelenleg tudunk a földvárakról, sok kisebb-nagyobb cikkből tevődik össze. A hazai földvárak kérdése már korán foglalkoztatta kutatóinkat. A régebbi irodalomban igen gyakran találkozunk földvárak említésével, de ezek nem rendszeres kutatások eredményei. Az első, aki a saját korában ismert földvárak adatait összegyűjtötte, Rómer Flóris volt. A *Compte Rendu* II. kötetében az ország egész területéről 140 „pogányvárat” mutat be, többnek vázlatos rajzát is adja. Ezzel kb. egyidőben jelenik meg a *Pesti Napló* 1876. szeptember 21 és 23-i számában Hőke Lajos cikke a „Barbárkori földvárakról és árkokról” s az ország különböző területeiről, de főleg a Dunántúlról mintegy 40 földvárat ismertet. Példásan alapos munkát végzett Wosinszky Mór Tolna megyében. Tolna vármegye története I. kötetében felsorolja és részletesen ismerteti a tolnamegyei földvárakat, legtöbbnek a vázlatos térképét is közli, ugyanígy az ott talált leleteket is. Hogy mennyire alapos munkát végzett, mutatja az, hogy míg Rómer ebből a megyéből még csak 9 földvárat ismer, addig Wosinszky 53-at. Mint adatgyűjtő munkát meg kell még említenem Könyöki: A középkori várak (Budapest, 1905.) című könyvét is, amelyben az eddig ismert 350 pogányvárat sorolja fel az ország területéről.

Ezekon kívül földvárakról szóló nagyobb munka nem is jelent meg. Kisebb ismertetések szép számmal találhatók, de ezek felsorolására itt nincs alkalom.

A magyarországi földvárkutatás jelenleg majdnem ugyanott tart, ahol tartott Rómer és Wo-

sinszky idejében. Még mindig nem haladtunk és nem is haladhattunk túl azon, mint hogy a földváraknak a helyét megállapítsuk, vázlatosan feltérképezzük, a felszíni jelenségeket és leleteket összegyűjtsük. Amíg ez nem történik meg minden megyében, addig alapos és áttekinthető földvárkutatást nem is végezhetünk. Találkozunk a dunántúli régészet történetében is már alaposabb földvárkutatással,² de mindezek egymástól elszigetelt jelenségek maradtak, a hiányos ismeretek miatt nem lehet összefüggésbe hozni egymással. Végeredményben alig tudjuk, hol is vannak a földvárak, milyenek, mekkorák és főleg, milyen korban keletkeztek? Minden tekintetben csak találgatásokra vagyunk utalva. Hogy a földvárak rendszeres feltárása milyen gazdag történeti eredményeket hozhat, arra példaként a szovjet gorodiscse ásatásokat hozhatom fel.

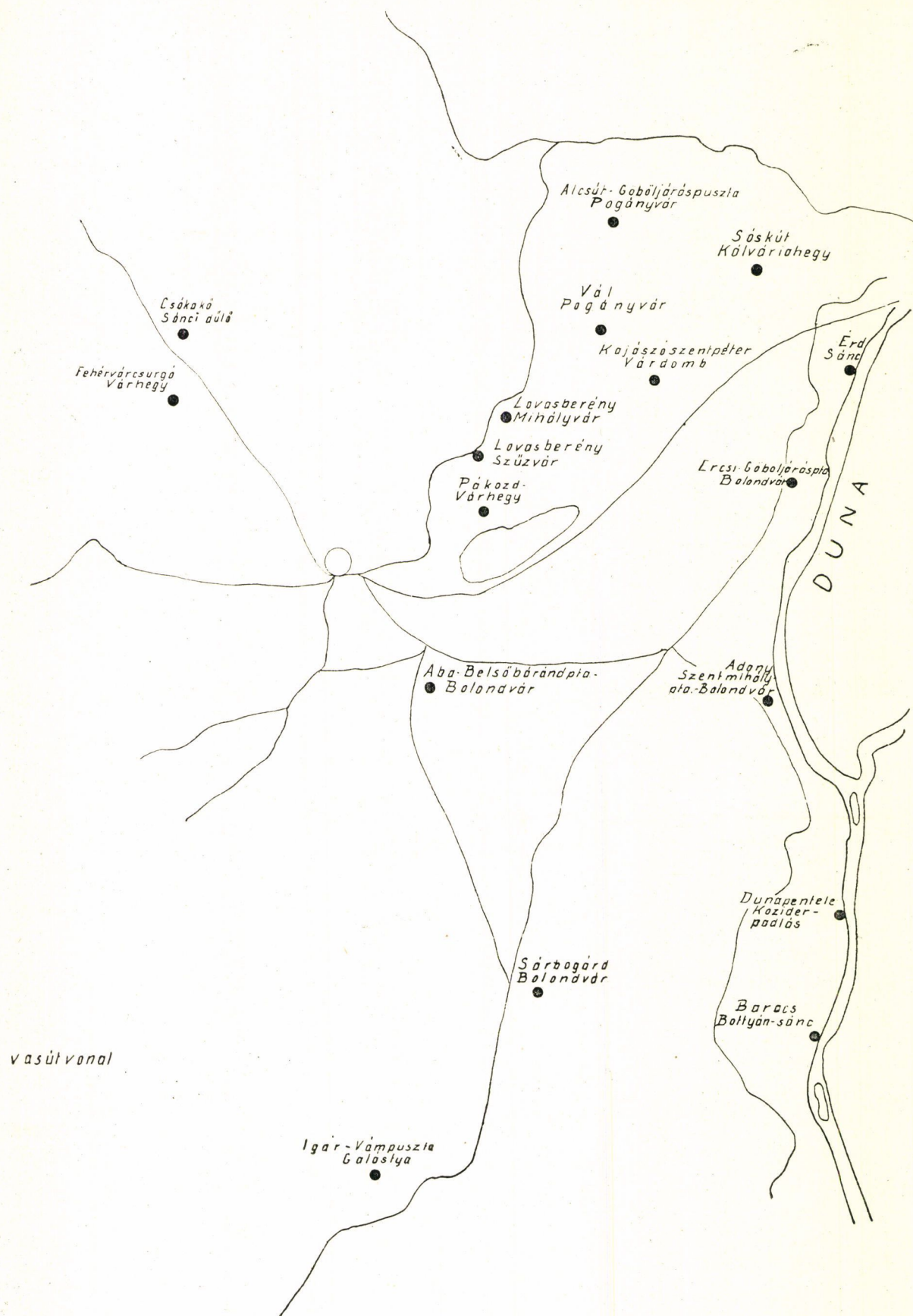
Így tehát még mindig csak a kezdetnél tartunk, a feladat továbbra is a földvárak összegyűjtése marad. Ez a régebbi irodalom alapján aránylag könnyen elvégezhető, az egyedüli nehézség a földváraknak a helyszínen való megtalálása, mert a helynevek nagyon hamar változnak, s így nincs ami útba igazítson.

Ilyen terepbejárással végzett munka eredményeit kívánom itt ismertetni. Teljes munkát természetesen nem végezhettem, hiszen csak felszíni kutatásról lehetett szó. Három fő feladatot tűztem magam elé: a földvár helyének meghatározása (1. kép), vázlatos feltérképezése és a helyszínen található leletek összegyűjtése. Ezzel kapcsolatban több tévedést is sikerült megállapítanom, amelyeket a dolgozat végén közlök.

¹ Ez a dolgozat a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Ősrégészeti Intézetében készült 1950-ben, Banner János egyetemi tanár vezetésével, akinek ezúton is köszönetet mondok a messzemenő szíves támogatásért. Ugyanígy köszönettel tartozom a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának, amely anyagilag lehetővé tette számomra a terepbejárást. Végül köszönetet kell mondanom Fitz Jenő székesfehérvári múzeumvezetőnek, aki a terepbejárásakor segítségemre volt, valamint a múzeumban levő, földvárakra vonatkozó adatokat átengedni szíves volt.

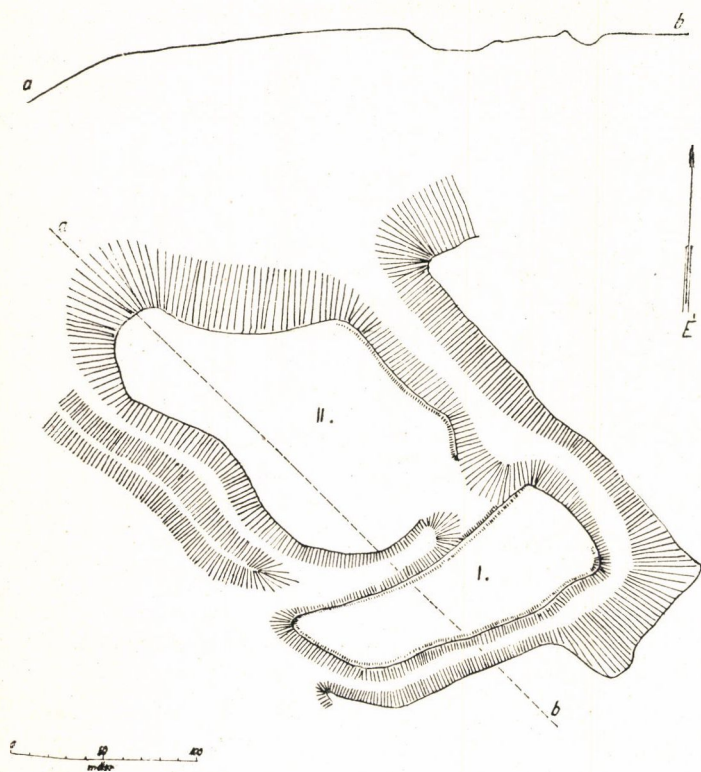
Valamennyi közölt térképet saját méréseim alapján rajzoltam meg. Pákozd—Várhegy kivételével. A Fehérvár-csurgó—Várhegy térképét emlékezetből rajzoltam meg, mert óriási kiterjedése miatt egyedül nem tudtam felmérni, éppen ezért ez a rajz nem pontos és méreteket sem tudtam feltüntetni.

² Hogy csak a legfontosabbakat említsem meg: *Bella Lajos* kutatásai a soproni Burgstallon és Várishegyen, amelyeket ennek alapján a koravaskorból lehet keltezni. (Leírva az A. E! 1888—1900 közötti évfolyamaiban.) *G. Bersu* és *Tompa F.* sáncátvágása a lengyeli erődítményen a koravaskor végére teszi a sánc korát, de azt is megállapították, hogy már a bronzkorban is állott itt egy erődítmény (Bericht 1934/35. 106.). — *Marosi Arnold* ásatásai Pákozd—Várhegyen, amelynek tanúsága szerint a bronzkor végén építették (A. E. 1930. 52.). — *Török Gyula* ásatásai a pécsi Jakabhegyen, amelyek a koravaskorból kelteznek a várat (A. E. 1950. 4.). — Legújabbban pedig *Mozsolics Amália* ásatott Sztálinváros-Koziderpadlásán, amely szerint a vár a bronzkor második felébe tartozik (Mozsolics Amália szíves közlése).

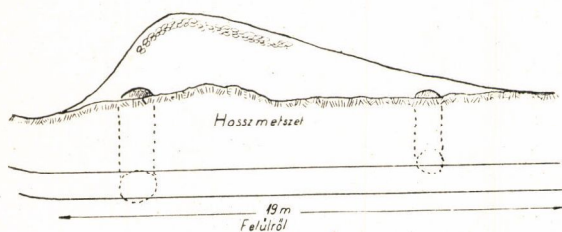
Fejér megye őskori földvárjai

1. kép.

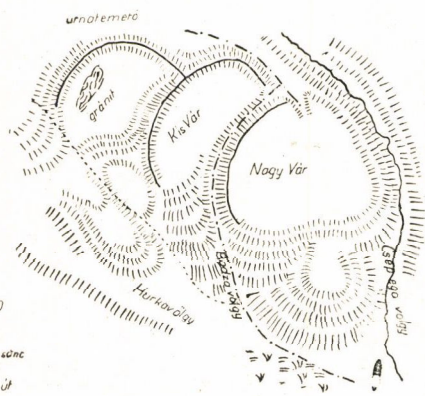
Alcsút-Göböljáráspuszta-Pogányvár

2. kép.

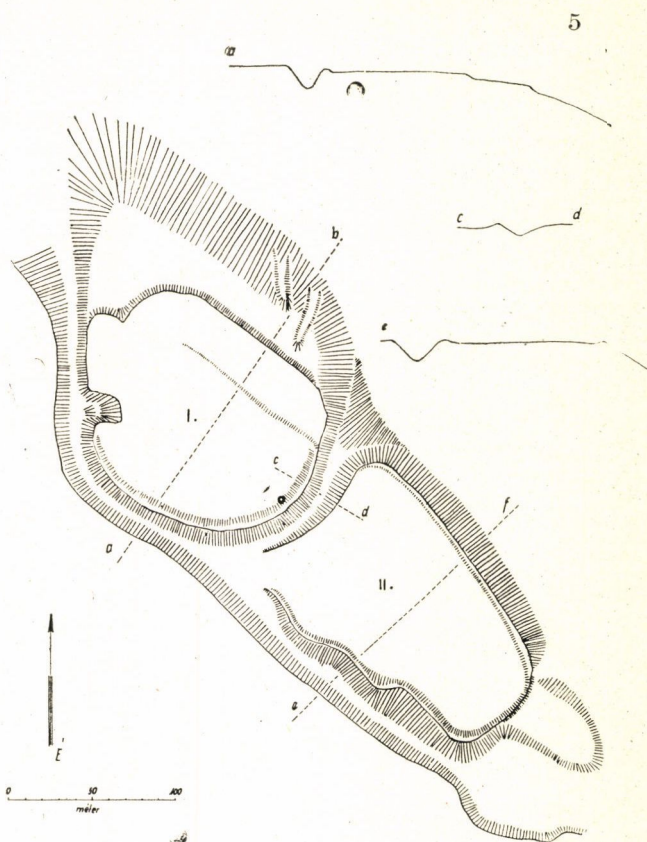
☐ kővek
○ Belomott üreg

A pákozd-várhegyi sánc keresztmetszele
(Filipp István rajza nyomán)

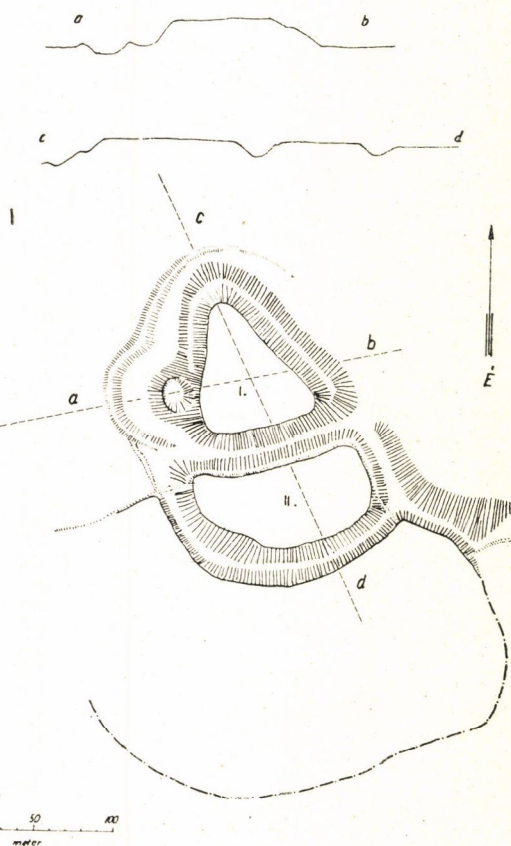
Pákozd-Várhegy
(Arch. Ért. 1930. 34. old.)

4. kép.

Válpogányvár

3. kép.

Sárbogárd-Balandvár.

5. kép.

Alcsut—Göböljáráspuszta—Pogányvár³

A Pogányvár Göböljáráspusztától DK-i irányban, fél kilométernyi távolságban fekszik, egy nagy fennsíknak ÉNY-i nyúlványán. Minden oldalról meredek védi, csak a D-i és DK-i oldalon függ össze a fennsíkkal. A vár két része között mély árok van, csak az ÉK-i oldalon köti össze a két részt egy 10 m széles töltés. Ez a választóárók a völgyből kanyarodik fel a két rész közé, állandóan emelkedik s a végén eléri az összekötő töltés szintjét. Ez lehetett a vár egykori feljárata.

Az erődített telep legnagyobb átmérője 290 m. Az erődítés nyomai legjobban az I. rész DK-i oldalain látszanak meg, ahol a sánc belső magassága eléri a két métert is. Ez a sánc az I. részt majdnem egészen körbefogja, csak az ÉK-i oldalon hiányzik. A választóárók felé eső oldalon a magassága már csak 30–40 cm. A II. nagyobbik résznek csak az ÉK-i oldalában láthatunk sáncot, magassága alig éri el az 50 cm-t.

E nagyobbik rész ÉNy-i, É-i és ÉK-i oldalában a sáncot felszakította a második világháború alkalmával keletkezett katonai árok. Az ÉNy-i részen az árokból kihányt földben sok nagyobb faragatlan kődarab van. Bent az árok oldalában egy kb. 20×50 cm nagyságú faragatlan kővekből rakott fal látszik, 2,5 m hosszúságban. A kővek között kötőanyagának nyoma sincsen. Minthogy ez a fal éppen az egykori erődítés vonulatában van, lehet, hogy azzal függ össze. Az I. rész DK-i sáncában több gödörben kővek látszanak, esetleg itt is kőszerkezet volt a sáncban.

A belső terület felszíne mindkét részen egyenletes, gödrök nincsenek, ÉNy-i irányba eléggé erősen lejt. (2. kép.) Jelenleg legelőnek használják. A felszínen több helyen is találni cserepet, a keltezhető darabok a bronzkor második felére vallanak.

Vál—Pogányvár⁴

A Pogányvár Váltól É-ra a legutolsó házak felett emelkedik, utolsó nyúlványa a Váltól ÉNY-ra fekvő fennsíknak. A hegy alakja hosz-

³ Alcsut—Göböljáráspuszta—Pogányvár irodalma: *Pesty Frigyes* kéziratos Helységnevtára 1864–65 (Apponyi Könyvtár), Fejér vármegye, 16. lap: „Pogányvártető, Göböljárás pusztától K-re a Vérthi szőlőknél van. A megboldogult nádor többször is ásatott itt sok régi nyomokra akadt. A vár területén régi romok látszanak. Környékén tó volt, 2 malommal, ma már csak az egyik van meg. A tó vizét pedig 30–35 évvel ezelőtt csapolták le s most rét és szántó van ott”. — Magyarország Műemlékei II. 298.: „Bicskétől délre egy magaslaton sáncalakú földhányás.” Ez azonosítható a göböljáráspusztai Pogányvár-al. — I. m. II. 301.: említve van a göböljáráspusztai Pogányvár. — A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület Jelentése 1910–11. 28.: Marosi Arnold 1911. szept. 28-án megtekintette az alcsut-göböljáráspusztai pogányvár őskori telepet.”

⁴ Vál—Pogányvár irodalma: *Pesty* i. m. 260.: Pogányvár zsellérlegelő. A Pogányvár területén egy török basának állott palotája, amelyet később összeromboltak, helye azonban most is látszik”. — Székesfehérvári Szemle, 1938. 8.: „A váli pogányvári ásatásokból egy talpas tál, amely nagyságával és művészi formájával a ritkább fajta leletek közé tartozik. Kora vaskor első szakasza.” — I. m. 1936. 50.: „A Pogányvár környéke szolgáltatót különösen hallstatti emlékeket.” — Meg van említve még: Magyarország Műemlékei II. 308.; *Römer*: Compte Rendu II. I. rész. 99.; Fejérvármegyei Régészeti Egyletének Évkönyve II. 248.; *Könyöki*: A középkori várak, 279.

szúra nyúlt oválisra hasonlít. DNY felé természetes úton keletkezett mély vízmosás választja el a fennsíkától, az ÉK-i oldalon pedig meredeken ereszkedik le a mocsaras rétre. Az oldalait több helyen is erős vízmosások szaggatják fel, különösen az É-i oldalon (3. kép).

A vár hossza 347 m, legnagyobb szélessége 120 m. Területét középen mély árok, két kb. egyenlő nagyságú részre osztja, az I. rész 2–3 méterrel magasabban fekszik. Az erődítésnek a legtöbb helyen nyomára akadunk. Az I. résznek D-i oldalán közel 200 m hosszúságban van sánc, belső magassága 50 cm és 1 m között váltakozik. Ennek folytatásaképpen az ÉK-i oldalon, a belső területen egy terraszt látunk, amely által egy 30 m széles sáv 2 m-rel mélyebben különvált s csak a vár É-i végében éri el ismét a nagyobbik rész szintjét. Az É-i és ÉK-i oldalon az erődítmény egykori vonulatát ma már csak a meredek széle mutatja. Ezen az oldalon különben lehetséges, hogy eredetileg volt még egy, lejjebb eső terrasz, de a vízmosások annyira megváltoztatták a felszínt, hogy ezt határozottan felismerni már nem lehet.

A II., valamivel alacsonyabban fekvő résznek oldalain végig kivehetők a sáncok, magasságuk 50 cm és 1 m között váltakozik. Ennek a résznek a Ny-i sarka lankásan lejt lefelé az árokba, itt erődítménynak nyoma sincs, ez lehetett az egykori feljárata. A DK-i végében a hegy elkeskenyedik s ugyanabban a magasságban kis földnyelvben végződik, ez a rész azonban már el van különítve a sánc által a vár területétől.

A belső terület mindkét részen egyenletes, jelenleg legelőnek használják. Az I. rész NY-i oldalában van egy nagy vízmosás, ennek meredek oldalában található néhány jellegtelen, díszítetlen őskori cserép.

Pákozdt-Várhegy⁶

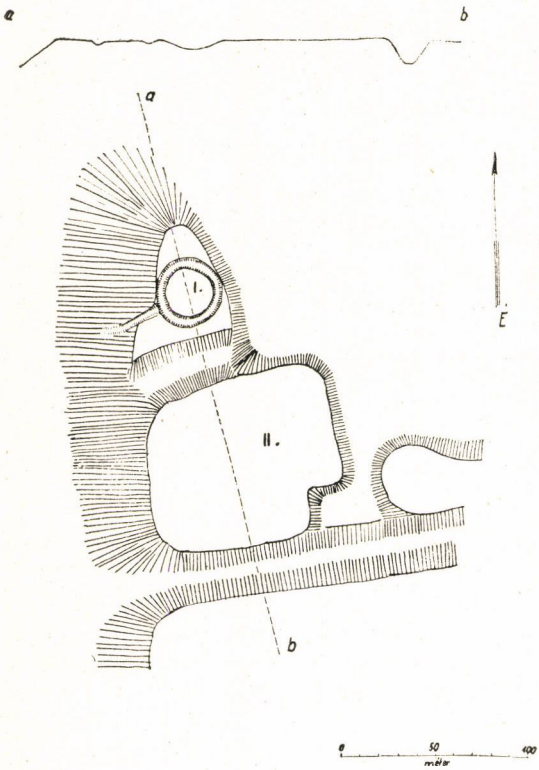
A vár leírását Marosi Arnold után közlöm, rövid kivonatban:

A vár a Meleghegy DNY-i lejtőjén fekszik, egy fennsíkból nyúlik előre félszigetként, amelyet köröskörül meredek oldalú völgyek határolnak. A vár területét a középen haladó völgy (Bodza-völgy) két részre osztja. E völgy lassú emelkedéssel az ÉK-i oldalon eléri a két résznek a szintjét. Marosi a DK felé eső részt nevezi „Nagy vár”-nak, az ÉNY-felé esőt pedig „Kis vár”-nak. Az utóbbin túl fekszik a telep urnatemetője (4. kép).⁶

A feljáromvölgy felső nyílását bástyaszerűen felhánt magaslatok védik, valószínűsárgos várkaput alkotnak belőle. A kapuval szemközt azonban a part egy kis terrasszá szélesedik, hogy támadás esetén a kapuvédőknek legyen hol elhelyezkedniük. A Nagy várban csakis az egyik oldalon van sánc, a többi oldalon a meredek part védte. A Kisvár és a fennsík között azonban nincsen természetes akadály, itt tehát kettős sánc védi a telepet: a belső a kapu melletti sáncból indul ki és körülveszi a Kisvár

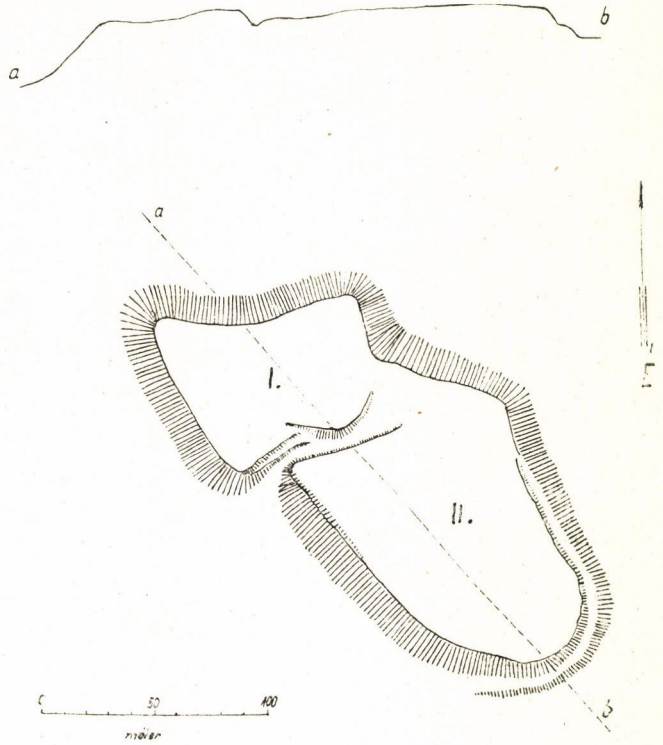
⁶ Pákozdt-Várhegy irodalma: *Pesty* i. m. 226.: „Pákozdt-várnak maradványai ma is láthatók.” — *Károlyi*, Fejér Vármegye Története V. 58.: „Pákozdt-Pogányvár. Fala nincsen, csak erős sáncnak nyoma, 40–50 öl hosszú, 15–20 öl széles.” — *Marosi*: Jelentés a pákozdtvári ásatásról 1925. aug. 18–szept. 26. és Jelentés a pákozdtvári ásatásról, 1926. jún. 7–26. szept. 7–26. (Kéziratok a székesfehérvári múzeumban.) — A. E. 1930. 52. *Marosi*, A pákozdtvári őstelep.

⁷ A vár térképét is Marosi Arnold után közlöm. Ez ugyan eléggé eltér attól, amit a légifelvétel mutat, mégis a domborzati viszonyokat jól érzékelteti.

Aba-Belsőbáránd-Balondvár

6. kép.

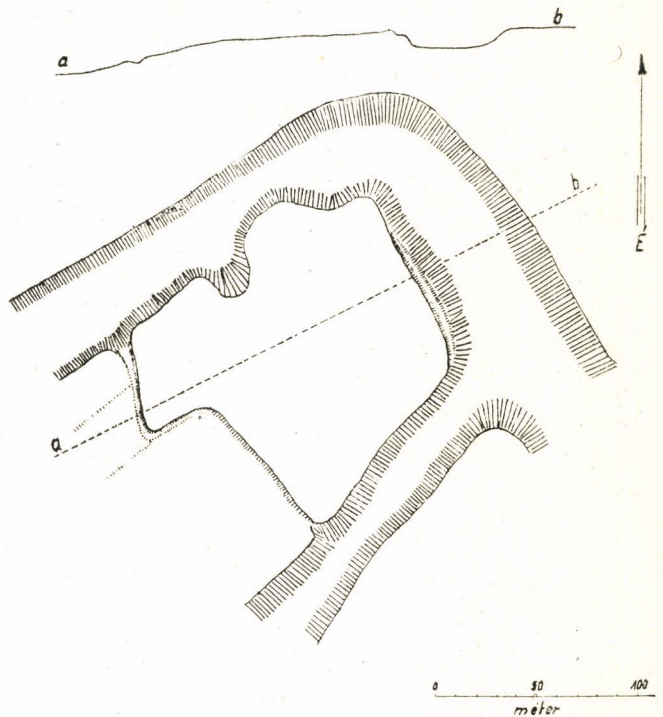
Lovasberény-Mihályvár.

7. kép.

Lovasberény-Szűzvár

8. kép.

Kajászószentpéter-Várdomb

9. kép.

területét, a külső ebből a sáncból szakad ki és övezi a várat, illetve választja el a mögötte lévő fennsíkától. E külső sánc mellett még megvan az árok is, amelyből a sáncot felhányták. Innen a fennsíkról is vezet egy út a Nagyvárba, amely a Kisvár sánca és a mély Csepegő-völgy között halad.

Marosi a nagyvár sáncát átvágta egy helyen 19 m hosszú és 5 m mély árokkal. A sánc tetején közel a felszínhez 2–3 rétegben egymásra rakott, agyagtapaszkokkal összeragasztott kőveket talált, amelyek védőbástyaként fedték a sáncot (4. kép fent). A kihányt földből előkerült leletek megegyeznek a vár belsejében találtakkal, amelyeket a bronzkor második felére datálhatunk. A sánc alján három betömött üregre akadt, egy a sánc közepétáján, kettő a végén feküdt. Valószínű, hogy a sáncfelhányás előtt készültek és csak azután kerültek oly mélyen a föld alá.

Marosi főleg a Nagyvárban ásatott, ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a sáncokon belüli terület sűrűn lakott rész volt, a lakások egymásmellett voltak, sőt sokszor egymásba is beleépültek, ami hosszú lakottságra vall.

Sárbogárd-Bolondvár⁷

A Bolondvár Sárbogárdtól ÉK-i irányban, 3 km-re fekszik egy ÉNy–DK irányú lapos dombvonulatnak az É-i végén. D felől a dombháttól mély mesterséges árok választja el, a többi oldalról pedig a mélyebben fekvő síkság övezi, amelynek a K-i oldal felé eső része ma is vízenyős. A vár alakja egyenlőszárú háromszögre emlékeztet, amelyet középen 22 m széles mély árok oszt ketté. Az erődített telep teljes hossza 160 m, legnagyobb szélessége 105 m (5. kép).

Az erődítés nyoma minden oldalon jól látható s meglehetősen változatos képet mutat. Elsőnek kell megemlíteni azt a mély mesterséges árkot, amely az I. részt a domb lábánál övezi. Ez az árok első pillanatra feleslegesnek látszik, ugyanis itt mindenütt a síkság veszi körül a várat s ez ellen jól véd a meredek oldal is. Ezért nem gondolhatunk másra, mint hogy eredetileg vízzel volt tele, amit a K felé eső vízenyős rét, illetve akkoriban bizonyára bővízü ér segítségével könnyen elérhettek, ugyanis az árok feneké és a rétet szinten van.

Ezen a földváron nem a sánc, hanem a terrasz adja meg az erődítés jellegét. Sánc csak a II. rész D-i oldalán látható, alig 30–40 cm magas és szélesen elterül. A másik sánc az I. résznek a Ny-i oldalában van. Itt egy egészen különálló, a vár felső területétől mintegy 10 m-rel mélyebben fekvő kis körsánc van, alig 10 m átmérővel, amely a vár Ny-i meredek oldalára támaszkodik, a többi oldalról pedig a fentebb említett vízesárok övezi. Ez a kis előretolt bástya nem játszhatott nagy szerepet a vár védelmében, inkább valószínű, hogy a domborzati adottságnak köszönheti létrejöttét.

A terraszozás majdnem az egész várat körülfutja. Az I. részben a D-i oldalt kivéve, mindenütt megtaláljuk. A II. résznek a K-i oldalán látható, amely aztán egybeolvad a D-i oldalon levő árokkal. Ugyanez a terrasz látható az É-i oldalon közel a felső perem alatt, a választó-árokból. A Ny-i oldalon árok alakjában merőlegesen lefut

⁷ Sárbogárd–Bolondvár irodalma: *Pesty*, i. m. 161.: „Bolondvár a sárbogárdi határ szélén sáncokkal, ezeken belül erős épületek alapromladékai látszanak.” — I. m. 101. „Bolondvár egy emelkedettebb hely. A török és tatárutaskor keletkezett, két földsánc veszi körül. Ez előtt 50 évvel magtár hiányában az előljáróság e halom tetején számos búzavermet ásatott, amely alkalommal temérdek embercsontot, törött kardokat, szuronyokat és sarkantyúkat találtak. E vermek később behányattak.” — Meg van említve még: A. É. 1872. 313.; *Könyöki* i. m. 279.

a nagy árokba, majd a szemközti oldalon ismét mint terrasz kísérhető egy darabig, míg végre eltűnik. Utóbbi helyen egy, rá merőlegesen futó hasonló kis terrasz, illetve árok keresztezi, de ez csak rövid távolságra figyelhető meg.

Az eddig leírt erődítési nyomok a terepen járva jól megfigyelhetők. A légifelvétel azonban mást is megmutat. A vár DK-i sarkánál a domb szélén egy terrasz kezdődik DK-i irányban, amely azonban 50 m után elmosódik s ezután a felszínen nem látni semmit sem. A légifelvétel itt elszíneződést mutat, amelyet nyomon követve egy ma már teljesen elpusztult erődítésnek a körvonalai bontakoznak ki. Ez az elpusztult sánc, vagy esetleg árok jóval nagyobb területet fog át nagy ívben, mint az eddig ismertett, ma is látható vár. A K-i és D-i határvonal pontosan megállapítható, de a Ny-i oldalon elmosódott foltok zavarossá teszik. Ezek szerint tehát még egy harmadik megerősített részt is fel kell tételeznünk.

A légifelvétel a vártól É-ra hasonló, csak szélesebb elszíneződést mutat, amely esetleg szintén elpusztult sánc vagy árok helyét mutatja. Itt is feltételezhetünk egy elővárat, amely így már a negyedik megerősített terület lenne. Igaz, hogy utóbbi és a vár területe között ott van a széles vízesárok, ez azonban nem zárja ki feltevésünket.

A belső területek mindenütt vízszintesek, csak egészen jelentéktelen eltérések vannak. Gödörszerű bemélyedés csak két helyen van, de ezek újabb keletűek lehetnek.

A vár egész területét jelenleg legelőnek használják, ezért cserép nincs a felszínen. A D-i elpusztult sánccal körülvett terület művelés alatt áll, itt van néhány egészen jellegtelen cserép. Anyaguk alapján a bronzkorba helyezhetők; egyik két grafitos darab pedig esetleg a koravaskorba. A székesfehérvári múzeumban van innen egy-két edénytöredék, valamennyi a bronzkor második felébe tartozik.

Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondvár⁸

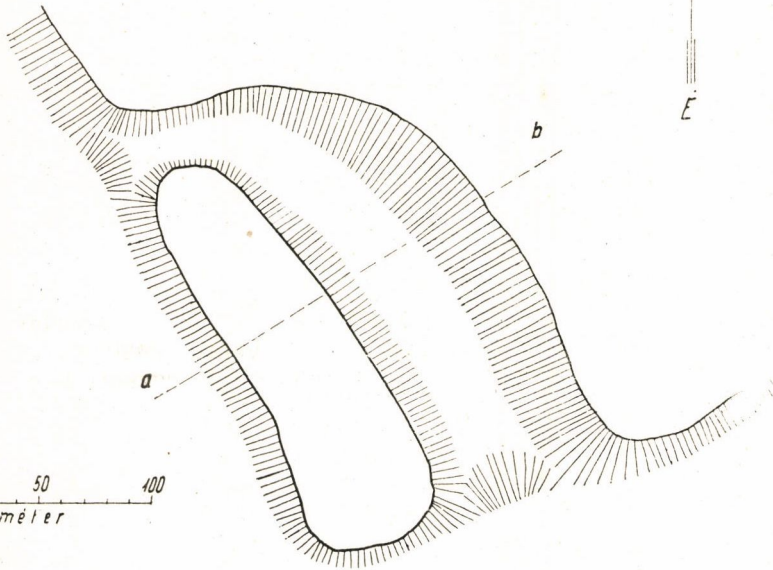
A Bolondvár Belsőbárándpusztától K-re fekszik fél kilométerre, a K-re húzódó Háromágyvölgy elején, egy nagy fennsíkban a Ny-i szélén. Természetes vízmosások választották el ezt a részt a fennsík többi részétől s ezt használták fel erődítés céljára. Alakja háromszöghöz hasonlít, K-i oldalát sekélyebb árok, D-i oldalát egy, majdnem függőleges falu, mély vízmosásos kocsút határolja, a Ny-i oldalán pedig meredeken lejt lefelé a rétre (6. kép).

A vár hossza 180 m, legnagyobb szélessége 100 m. Az egész terület egy 25 m széles, 2 m mély árokkal két részre van osztva, amely árok a K-i oldalon lankásan ereszkedik lefelé, ez lehetett a vár egykori feljárata.

Sáncnak csak a II. rész ÉK-i sarkában akadunk nyomára, de a belső magassága itt is alig éri el a 20 cm-t. Figyelemreméltó még a vár D-i és É-i végében egy-egy kiemelkedő mesterséges domb, amelyek szintén a védelemmel állhattak kapcsolatban.

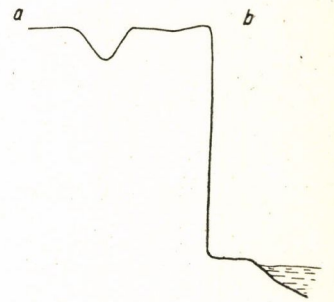
Az I. részben egy 26 m átmérőjű kört figyelhetünk meg, amelyet egy 6 m széles, fél méter mély árok vesz körül. Az I. rész egész területe, különösen K-i oldala sok, a

⁸ Aba-Belsőbárándpuszta–Bolondvár irodalma: *Pesty*, i. m. 6.: „Bolondvár. Nagyobb kerekded földhányás, valószínű emberi kézmű s hogy valami erődítmény lehetett, az ott talált római régi cserepek és időnként a földben találandó pénzdarabok tanúsítják, név eredete nem tudatik. Fekszik: mint az Ebvár.” — Meg van még említve: *Rómer*, i. m. II., I. rész, 99.; *Pesti Napló*, 1876. IX. 21.; A. É. 1872. 313.; *Könyöki*, i. m. 279.

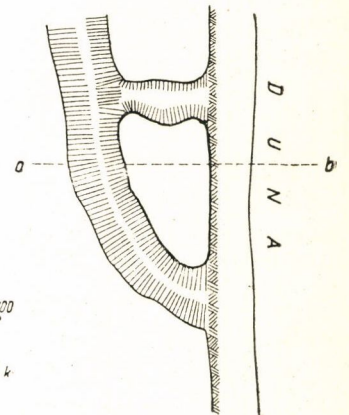
Igar-Vámpusztá-Galástya

10. kép.

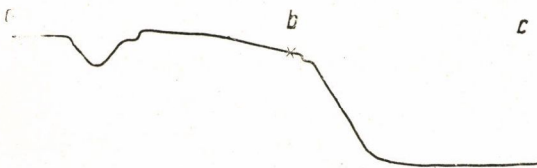
0 50 100
méter

Árnyékszínű = szakadék

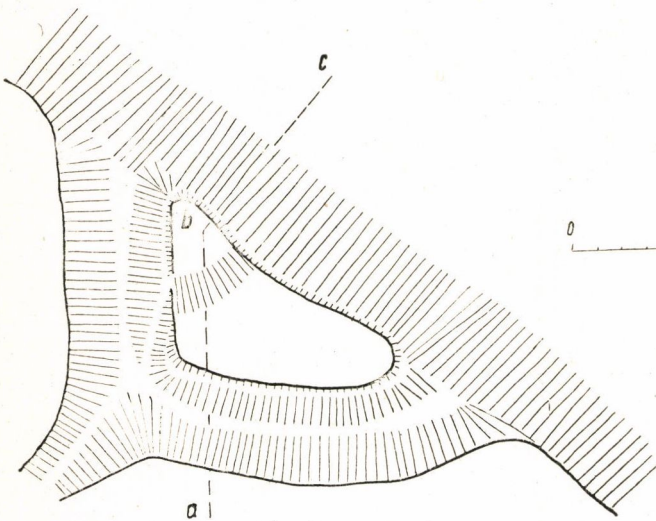

Baracs-Boltján sánc

12. kép.

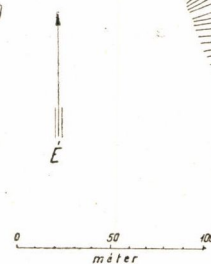

0 50 100
méter

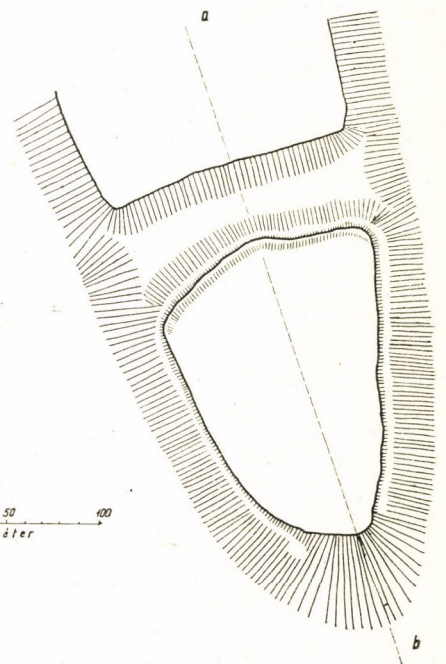

dony-Szentmihálypusztá-Bolondvár

11. kép.

0 50 100
méter

Erősi-Göböljöráspusztá-Bolondvár

13. kép.

második világháború alkalmával keletkezett katonai árokkal van feltörve s ezekből sok emlék került a felszínre. A fentebb említett árokkal körülvett kör közepén fél méter mélyen hatalmas köre akadtak. A kö szélessége 50 cm, vastagsága 20 cm, hossza még nem állapítható meg, 80 cm látszik ki a földből. Durván van megdolgozva, alakja szabályos téglalap. Alatta és körülötte nagyobb terméskövek, némelyiken kötőanyag látszik, világosszürke öntött mész. Az árok falában megállapíthatók egy kiszedett fal nyomai.

E körnek a D-i árkában lévő gyakorló árkokban sok emberi csont, középkori cserép és kisebb terméskő van. Az árok fala erős elszíneződéseket mutat. Az egyik ilyen keresztmetszet a következő volt: felülről számítva 90 cm kevert föld, benne több paticsdarab, 50 cm-től kezdve cserepek, ezalatt 30 cm égett föld, ennek alján 1 cm vastag feketés-barnás sima sározás, ez alatt pedig 5 cm apró kavicsokkal kevert égetett föld, majd az érintetlen lösztalaj következett.

A II. rész felülete egyenletes, csak kevés gyakorló árok van, ezekben bronzkori cserepek s kevés paticsdarab található. Az I. rész katonai árkaiban talált őskori edénytöredékek a vatyai csoportba tartozó urnákhoz tartoznak vagy az északpannon mészbetétes csoportba. A középkori cserepek a XV–XVI. századra tehetők.

Lovasberény-Mihályvár⁹

Lovasberénytől K-re egy hosszú és szélesen elterülő szőlőhegy van. Az egész tiszta lösz, sok mély vízmosás tagolja széjjel több részre. Ilyen vízmosásokkal körülvett rész a Mihályvár is, amely a hegy lefele, a község utolsó házai felett emelkedik. Köröskörül meredek, néhol függőleges löszfal övezi, tehát már a természeti adottságoknál fogva is védve volt. Egyedül a Ny-i oldalon, ahol mély beugrás van, volt támadható. Itt lehetett az egykori feljárt. A DK-i oldalon is felvezet ugyan egy kocsit, de ez újabb keletű s bele van vágva a meredek oldalba (7. kép).

Az erődítésnek ma már csak a Ny-i oldalon van nyoma, ahol egy 40 m hosszú, a terepnek megfelelően lefelé tartó sánca van, belső magassága 1–1,5 m. A többi oldalakon végig hiányzik.

A vár legnagyobb hossza 230 m, szélessége 90 m. Ezt a Ny-i oldalon lévő nyílás, az egykori út, két részre osztja. Itt valamikor nagyobb árok lehetett, de idővel majdnem egészen betemetődött, feljárnak sem lehetett már használni, azért kellett a DK-i oldalon utat vágni a meredek oldalba. A vár két része az EK-i oldalon törés nélkül egybefolyik, ide vezetett fel az egykori út.

A II. rész majdnem egészen vízszintes, csak az egykori feljárt felé, ÉNy-i irányban lejt erősen s a végén egy hirtelen meredek védi a feljárt felől. Az I. résznek a feljárt felé eső oldala valóságos kis oromzatot képez,

⁹ Lovasberény–Mihályvár irodalma: *Pesty* i. m. 144.: „Mihályvár szőlő. Hagyomány szerint Czenki Mihály vára volt” — A. E. 1897. 204.: „A Mihályvára őskori sáncról Körösi József ottani róm. kat. tanító évek óta gyűjtögetett őskori agyagserepeket és egész edényeket is. Ezeknek egy részét elajándékozgatta, más részét bátyjának, Körösi László budapesti tanárnak adta, néhányát a M. N. Múzeumnak adta el.” (Utóbbiak leírva a 317. oldalon.) — Arch. Közl. 1899. 163.: „Egy szőlőhegyen, amelyet Mihályvárnak neveznek, állítólag Czenky Mihály tulajdonosáról lett volna elnevezve.” — Meg van említve: A. E. 1898, 317.

amely az egykori feljárt fölé 4–6 méterre emelkedik. Ezután ÉNy-i irányban lejt tovább a meredek széléig.

A II. rész jelenleg művelés alatt áll, a felszínen sok a cserép, de jellegzetes alig akad. A keltezhető darabok a bronzkorba tartoznak. Cserepeken kívül még szarvasagancsdarabok és paticsok is vannak.

Lovasberény-Szűzvár¹⁰

Lovasberény határában, a községtől D-re kb. 4 km távolságban húzódik a Szűzvári-hegy, amely Ny-i irányban lejt, s legvégén egy földnyelven található a Szűzvár. Közvetlenül alatta vezet el a Székesfehérvár–Bicske közötti vasút-vonal. Minden oldalról meredek veszi körül, egyedül a DK-i oldalon függ össze a nálánál valamivel magasabb hegyhátal. Erről az oldalról mély árok védelmezi a várat, amelyen egy töltés vezet át. Ez lehetett a vár egykori bejárata (8. kép).

Sánc sehol sem látható, az erődítést itt az árkok jelentik. A várat két részre lehet osztani, egy belső, kisebb köralakú és az ezt körülvevő, ugyancsak nagyjából köralakú, külső részre. A vár legnagyobb átmérője 110 m.

A belső rész felülete vízszintes. Külső része azonban nagy szintkülönbségeket mutat, Ny-i irányban erősen lejt. A DNy-i oldalon 3 m-rel magasabban, míg a DNy-i oldalon 4 m-rel alacsonyabban van, mint a középső rész. A vár területét egyrészt erdő borítja, másrészt legelőnek használják. A külső rész É-i oldalán a meredek szélén 60 m hosszúságban a második világháború alkalmával keletkezett katonai árok fut végig, kihányt földjében akad néhány jellegzetesen őskori cserép. Az árok fala egyébként elszíneződéseket nem mutat.

A székesfehérvári múzeumban innen származó leletek vannak. A lelőhely közelebbről nincsen meghatározva, de nyilván az itteni urnatemetőből származnak, amely a vár melletti hegyhátán van. Itt, valamint a vár területén Brunner István ásatott 1935-ben s a leletek mindkét helyen az északpannon mészbetétes- és a vatyai csoport körébe tartoznak.¹¹

¹⁰ Lovasberény–Szűzvár irodalma: *Pesty* i. m. 143. „Szűzvár (Szászvár). Hagyomány szerint régen itt apácalostor volt, az épület helyei még most is kivehetők. Nagy magas hegy, amelynek északi oldalában vörös murva bányák vannak.” — *Károlyi* i. m. IV. 319: „A Szősz, helyesebben Szűzvár hegyhátán 1898-ban egy kelta temetőt fedeztek fel, honnét több száz urna került elő.” — i. m. V. 378: *Károlyi* a Szűzvár nevét tárgyalja részletesen, középkori adatok alapján s szerinte a „Szűzvár” elnevezés helyes. — A. E. 1898, 317: „A völgyből meredeken kiemelkedő csekély fennsíkot képező dombháton fekszik s ennek a fokán két körsáncból és azokat a hegygerinctől elválasztó mély árokból áll. Az árok előtt kis elővár emelkedik, amely lassan a szélesebb fennsíkot képező széles hegybe megy át.” 318: „A körsánc és annak közelében elterülő dombtető sűrű lakosságáról ott eszközölt próbásatások alkalmával magam szerezhettem meggyőződést (Miske Kálmán). Ezután azoknak az edényeknek a leírása következik, amelyeket Körösi tanító ásatott ki az urnatemetőből. — Meg van említve: Magyarország Műemlékei II. 308.; A. E. 1900, 179.

¹¹ Brunner István: Lovasberény–Szűzvár-i emlékek. (1935. évi kutatás eredményei.) Kézirat a székesfehérvári múzeumban. Az erődítésre vonatkozó fontosabb részletek a következők: „Kutató árkokkal átnéztük a földvár belső körét, a külső sánc határolta második gyűrű felszínét, a

Kajászószentpéter-Várdomb¹²

A Várdomb közvetlenül a község ÉK-i szélé felett van. Minden oldaláról legelők veszik körül, a Ny-i oldala pedig határos a kertekkel. A Várdomb a falu feletti fennsík egy része, amelytől mély és széles árok választja el, ez természetes úton keletkezhetett. A vár egy majdnem vízszintes fennsíkból áll, az említett árok három oldalról veszi körül, csupán a DNy-i oldalon ereszkedik lankásan a kertekig. Allítólag azonban egykor ez az oldal is meredek, sőt szakadékos volt, ahol nem is lehetett feljárni s csak a múlt század végén hordták le, hogy a kerteket bővítsék. Ilyen szakadékos rész még most is van néhány méter hosszúságban (9. kép).

Az erősített telep alakja megközelítőleg négyszögletes, legnagyobb átmérője 160 m. ÉNy-i oldalán erős beugrás látszik, ez lehetett a feljárata. Erősítés csak az ÉK-i oldalon figyelhető meg. Itt a sánc belső oldala mintegy félméter magas, a külső oldala pedig nem csap le rögtön meredeken, hanem előbb másfél méterrel lejjebb árkot képez s csak utána következik a meredek. Az árok az ÉK-i egyenes oldalban végig kivehető, máshol nem.

A másik hely, ahol erősítésnek nyomai látszanak, a DNy-i oldal. Itt a lankás oldal ellen árokkal van védve a vár, ennek mélysége 80 cm, szélessége 2–3 m. Az árok őskori eredete kétséges, mert egyrészt, ha itt tényleg szakadékos volt, amely ettől az ároktól 50–60 m-rel kijebb volt, akkor itt teljesen szükségtelen volt árkot készíteni, másrészt az árok kétszeresen derékszögben való meg-

feltételezett bronzkori telep helyét, a vár mögötti fennsíkon és a keleti oldalban, a hegy fennsíkját, valamint a jobb- és baloldali völgyeket és a közvetlenül szomszédos, lankás magaslatoakat.” „I. sz. feltárás. A vár belső gyűrűvel határolt felszínén egy kelet-nyugat irányú, méternyi mély és kettő méter széles kereső árkot húztunk. (Átmetszete: 35–40 cm-nyi fekete föld, alatta kevert sárgaföld ugyanilyen vastag rétegben, majd bolygatatlannak látszó sárgaföld. lősz.) A fekete föld és a kevert föld határán közel egy arasznyi sáv cserepekkel, csontokkal, apró termésködarabokkal van tele. Ugyanebben a szintben a kis plató közepén egy darabokra tört háromfülű bronzkori típusú tálat és egy ép bögrét találtunk. Közöttük cserepek csontok, de nem nagyobb tömegben, mint itt általában találtuk. Az edényben földön kívül semmi sincs. Használati edényeknek látszanak. Veremlakásra utaló jelek, lakástapaszarabok nincsenek. Az edények simák, quarz-darával soványított agyagból, szabadkézzel készítették, törésfelszínük koromtól fekete. A fülek megerősítési módja fémtechnikát utánzó, színük foltosan szürkésbarna.” A többi feltárás már a sáncokon kívül történt, itt előkerültek hamurétegek, átégett föld, lakástapaszarok, agyagkúpok és sok cserép. „A telep helye a vár mögötti felszín és a lankás keleti, illetve északkeleti szélétől védett oldala.” „A földvár maga nem volt lakott hely. A helye azonban a földvár elkészítése előtt feltétlenül lakott hely volt. Igen sok cserép, csont található az egykori eredeti felszín és a felhánt föld határán. Igen jól megfigyelhetjük ezt a földvár belső körében húzott kémárokból, ahonnan két használati edény előkerült, de ugyanúgy látható ez a külső sáncnak a vízműsítés által átvágott részén is, ahonnan a múlt évben ebből a rétegből a vízműsítés partjából cseréptöredékek, csontok és egy agyaggyúla kerültek elő.” „A bronzkori kultúrát megelőző időszakok emlékeit a szöszvári tetőn nem találtuk”.

¹² Kajászószentpéter—Várdomb irodalma: *Pesty*, i. m. 122.: „Várdomb. Egy szép négyszöget formál és mintegy 10 öl magasságban van, amely oldalai ásatásánál több urnát, csontot és kővé vált csigát találtak, némely helyen pedig több ölnyi mélységben hamuval vegyes hányt földet találtak.” — Székesfehérvári Szemle 1936. 50.: „A község mellett van egy Várdomb, ahol Nagy Géza sáncokat vél felfedezni.” Meg van említve, *Könyöki*, i. m. 279.

törése teljesen értelmetlen védelmi szempontból. Ez az oldal tehát még tisztázatlan.

A vár belső területe egyenletes, legelőnek használják. 1910 körül a református temetőnek kerestek itt helyet s ekkor próbaképpen beleástak, hogy alkalmas-e erre a célra. A föld azonban porhanyósnak, omlósnak bizonyult. Ez az adat arra enged következtetni, hogy a vár területe régebben alaposan át lehetett forgatva, nyilván házakat építettek rajta. Ezt a feltevést alátámasztja a felszínen található kevés paticsdarab is.

A második világháborúban katonai árkot ástak az ÉK-i oldalon a sáncból befelé 6–9 m-re. Ez alkalommal 15 m hosszúságban falat találtak. A fal 50 cm mélyen kezdődött, az árkot 170 cm mélyre ásták s a fal még mindig tartott. Vastagságát nem tudták megállapítani. Az elbeszélés szerint a fal nadapi és sóskúti kövekből, szürke meszes kötőanyaggal volt rakva s olyan kemény volt, hogy szét kellett robbantani. A leírás alapján öntött falra kell gondolnunk. A faltól függetlenül paticsdarabok is voltak az árokban. Ma ez a katonai árok már be van temetve.

A felszínen több helyen is találni cserepeket, valamennyi a bronzkor második felébe tartozik.

Igar-Vámpusztá-Galástya¹³

Vámpusztá DK-i szélé felett emelkedik egy fennsík, ennek D-i sarkában van a Galástya. Ny-i oldala meredeken ereszkedik alá a síkságra, míg a D-i oldala, helyenként függőlegesen 8–10 m mély szakadéokban végződik. Az E-i és K-i oldalakon a fennsíktól egy 50–60 m széles árok választja el. Ez az árok eredetileg valószínűleg természetes úton keletkezett, de szabályos alakja arra mutat, hogy a védelem szempontjából átalakították. Az árok ÉNy-i vége kétoldalt újabbrkori levágással ma már nem eredeti alakját mutatja (10. kép).

A vár területét a földművelés annyira átforgatta, hogy elszigetelt helyzetén kívül már semmi nyoma sincsen az egykori erősítésnek. A dombnak ma már nincsen pontos meghatározható szélé, a földművelés teljesen egyengette. Egyedül a D-i oldalon van éles határ a vár területe és a meredek között, de ez is nagyon bizonytalan eredetű. A vár hossza mai állapotában 194 m, legnagyobb szélessége 60 m.

A felszínen nagyon sok a cserép, valamennyi kivétel nélkül a bronzkorba tartozik. Vannak közöttük a vatyai csoportra jellemző urnatöredékek is.

¹³ Igar—Vámpusztá—Galástya irodalma: *Pesty*, i. m. 105.: „Galástya-vár. Néha találni tűzköves puskához való tűzkövet, semmi más nyoma a várnak nincsen. Déli részén tömördek cserép hamvveder, amelyek kisujjnyi vastagok és hamuval teltek, apróbb cserép pohár alakúak kilencenként is találhatók a földbe elásva egymás mellé, melyek égett földdel s kevés hamuval vannak megtömve. Találtnak itt még az ú. n. örökké égő mécsesek is szürke cserépből és szarvas szarvhoz hasonló minőségű, de csak egyágú szarvdarabok. Hit szerint egy pincében sok kincs van, ezért 1825 táján egy vámpusztai uradalmi tiszt ásatott, de csak rozsdás vasdarabokat és cserepeket talált.” — *Wosinszky*: Tolnavármegye Története. I. 280. Röviden leírja a „Galástya-vár”-at. A déli csúcsnál terraszozás nyomait észleli. I. m. 510. A leleteket írja le, amelyek között egy-két kőbaltát akad, egyébként a bronzkorba tartoznak.

Sztálinváros (Dunapentele)-Koziderpadlás¹⁴

Sztálinvárosban (Dunapentelén) az irodalom két helyet jelöl meg földvárként: Koziderasztalt és Koziderpadlást. Mindkettő a községtől D-i irányban van, kb. 5 km-re, közvetlenül a Duna felett.

A Koziderasztal jelentéktelen, alig néhány méter átmérőjű kis szigetszerű kiemelkedés, így ezt most figyelmen kívül hagyhatjuk. A Koziderpadlás ezzel szemben van. Egyik oldalon a Duna felől függőleges szakadék, a többi három oldal felől pedig mély, természetes úton keletkezett vízmosás övezi. A vár felülete vízszintes és egyenletes. Erődítésnek csak az ENy-i oldalon van nyoma, ahol egy erősen kopott sáncféle mutatkozik.

Mozsolics Amália a legutóbbi ásatása során a vár széleit több helyen átkutatta, de úgy látszik, hogy a szélei már mind leomlottak, így ma már nem lehet megállapítani, hogy hol volt e sánc, vagy esetleg palánk. Mozsolics Amália ásatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a vár a bronzkor második felében volt lakott.¹⁵ Az ásatások jelenleg is folynak, értékelésüket az ásatóktól várjuk.

Adony-Szentmihálypuszta-Bolondvár¹⁶

Szentmihálypuszta Adonynak a D-i határán van, Kulcs vasúti megállótól É-ra alig fél kilométerre. E puszta a Duna árterületéből kiemelkedő nagy fennsíkon fekszik. E fennsík szélén, Szentmihálypusztától ÉK-re van a Bolondvár. Természetes vízmosások által övezett szigetet használtak erődítésnek. A terület megközelítőleg háromszög alakú, amelyet D és Ny felől természetes úton keletkezett vízmosás határol, ÉK felől pedig a Duna árterülete, amelytől rendkívül meredek és mély part védelmezi. Egyedül a D-i mély árok lehetett még mesterségesen is átalakítva, legalábbis szabályos alakja erre vall (11. kép).

A vár területének legnagyobb átmérője 120 m, legnagyobb szélessége 55 m. Sáncot egyáltalában nem lehet találni, ellenben köröskörül megfigyelhető egy terras, amely a szélétől 1–1,5 m-re vonul, szélessége átlag 2,5 m. sággal felismerni, hogy erődítés volt-e.

A belső terület a domborzati viszonyok miatt két részre osztható, a D-i nagyobbik rész teljesen vízszintes és egyenletes, eilenben az É-i, kisebbik rész végig lejt É-i irányban. Ez utóbbi részre vezet fel egy kocsút, amit elfogadhatunk őskori útnak is, minthogy ez az egyetlen alkalmas hely erre a célra. Itt is felvetődik az a gondolat, hogy nem volt-e a vár az úttal két részre osztva? Ebben az esetben azonban az utat csak egy oldalról, a D-i nagyobbik, magasabban fekvő részről lehetett védelmezni.

A vár K-i sarkánál a terraszról egy kis árok indul ki, derékszögben lefut az árokba, majd felmegy a szemközti partra s ott elenyésczik.

¹⁴ Sztálinváros—Dunapentele—Koziderpadlás irodalma: Meg van említve: *Rómer* i. m. II., I. rész. 99. — *Könyöki* i. m. 279.

¹⁵ Mozsolics Amália szíves közlése.

¹⁶ Adony — Szentmihálypuszta — Bolondvár irodalma: Pesti Napló 1876. IX. 23.: „Pöntöle és Adony között földvár.” — Magyarország Műemlékei II. 279.: „Adonynál római castrum nyomai, 20 percnnyire a várostól Duna mellett a Sz. Mihály pusztán.” — Meg van említve: *Rómer*, *Compte Rendu* II., I. rész. 99. — *Könyöki*: A középkori várak, 279.: „Adony—Bolondvár (római).”

A felülete füves, bokros, tehát nem áll művelés alatt, így a felszínen alig találni cserepet. Valamennyi díszítetlen darab, korongolatlan, anyagjuk és kidolgozásuk alapján a bronzkorba helyezhetők.

Baracs-Botyán sánc¹⁷

Baracs határában az Ágocsy tanyától K-re, mintegy 3—400 m-re van a Gyulahegy, közvetlenül a Duna felett. Ennek egy kis részét foglalja magába a „Botyán sánc” (12. kép).

K felől függőleges, 60—80 m mély szakadék határolja, amely a Duna medrében végződik. Ny-ról és D-ről természetes úton keletkezett mély és meredek oldalú vízmosás veszi körül. Egyetlen támadható pontja az É-i oldal volt, ahol a Gyulahegy többi részével összefüggésben van. Erről az oldalról mesterséges, 8—10 m mély árok védelmezi. Ezen az áron kívül semmi egyéb jele nincs az egykori erődítésnek, ez a meredek oldalak miatt nem is volt szükséges. Az É-i oldalon, az árok felett van ugyan néhány domborulat, de ezt már nem lehet teljes biztonsággal felismerni, hogy erődítés volt-e.

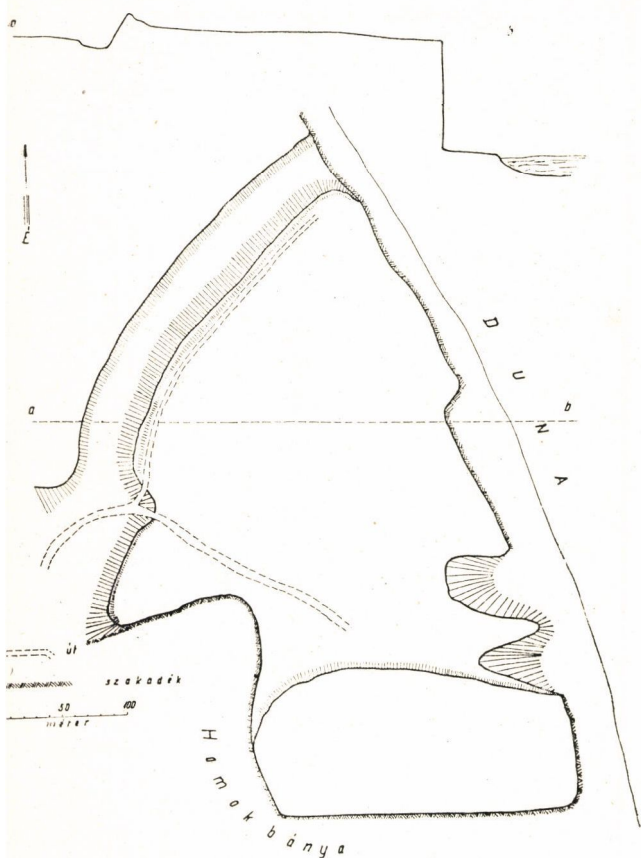
Belső területét erdő fedi. Igen sok helyen felszaggatták a második világháború katonai futóárkai. Ezek fala gazdag elszíneződéseket mutat, paticsok, égett földrétegek és cserepek vannak benne. A cserepek jellegtelene, anyagjuk és kidolgozásuk alapján a bronzkorba helyezhetők.

Ercsi-Göböljáráspuszta-Bolondvár¹⁸

A Bolondvár Göböljáráspusztától ÉK-re fekszik, kb. 2 km-re, a vasútvonalhoz egészen közel. A fennsíknak, amelyen Göböljáráspuszta is fekszik, itt van a széle, amelyet két völgy több részre tagol. Ezek egyikének D-i végén van a

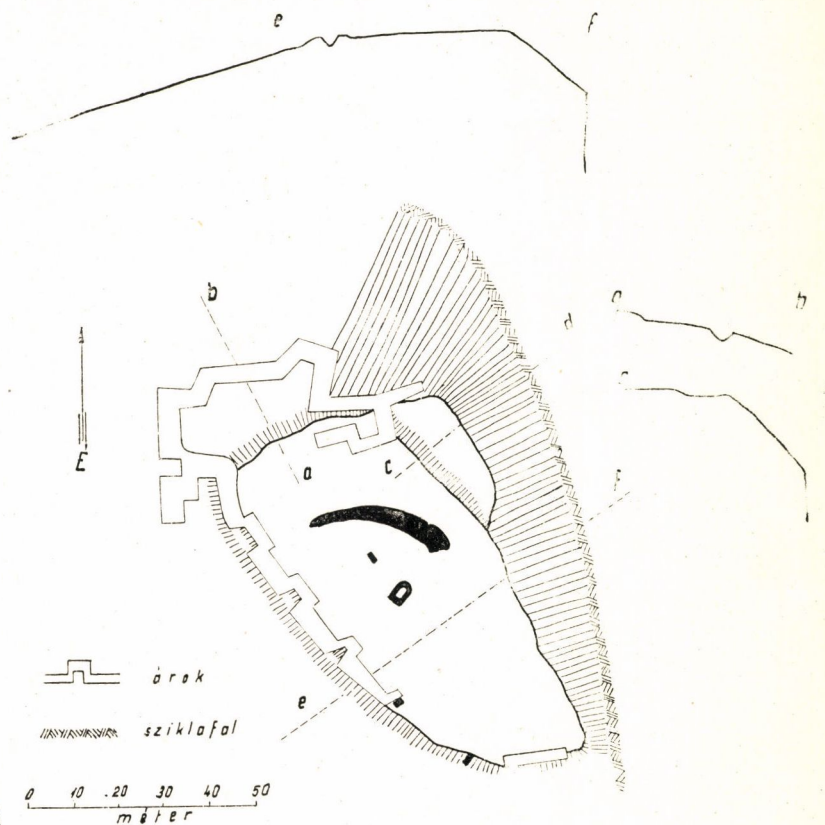
¹⁷ Baracs—Botyán sánc irodalma: *Pesty* i. m. 24.: „Botyán sánca. A Duna partján vannak, mintegy 10 ölnyi magasságban a Duna felett. Az itt található cserepek alapján lehet következtetni, hogy már Botyán előtt, más régi népek is használhatták azt védőül.” — Meg van említve: Pesti Napló 1873. IX. 23.; *Rómer*, i. m. II. k. I. rész. 99.; A. É. 1872. 313.; A. É. 1893. 80.; *Könyöki*, i. m. 279.; Magyarország Műemlékei II. 298.

¹⁸ Ercsi—Göböljáráspuszta—Bolondvár irodalma. A Férjmegeyi és Székesfehérvári Múzeumegyesület Jelentése, 1912. 21.: „Bolondvár nevű őskori telep van itt, egy lépcsőzetesen emelkedő magaslattal, melyen őskori cserépdarabok szedhetők. A dombtól keletre húzódó töltés déli részén látható nagy lapos halmokban néhány éve vas és cseréptárgyakra, sőt állítólag lócsontvázra is akadtak. Csontok és edénydarabok ma is szedhetők, de korhatározó vonás nem vehető ki rajtuk.” — Székesfehérvári Szemle. 1935. 85.: „A Bolondvár az iváncsai párkányzat északi folytatásában fekszik. Göböljáráspusztától ÉK felé kivezető út két oldalán ott, ahol az út a vasútvonalat átszeli. Ez az út a földvárat két részre osztja, északi és déli részre. Ez utóbbinak déli végét mélyedés választja el a többi résztől. E levágott részen szépen kivehető a vár széle alatt körbefutó terras és a másutt is található cserépdarabok itt nagyobb számban fordulnak elő. A Bolondvártól délre fekvő magas part neve Cukorhegy, ahol a Wimpfen-féle szőlőterületen rigolirozás közben urnákat találtak. Ez lehetett a bronzkori telep urnatemetője.” — Meg van említve: *Pesty* i. m. 74.; *Rómer*, i. m. II. k., I. rész. 99.; A. É. 1871. 43.; A. É. 1872. 313.; *Könyöki* i. m. 279.

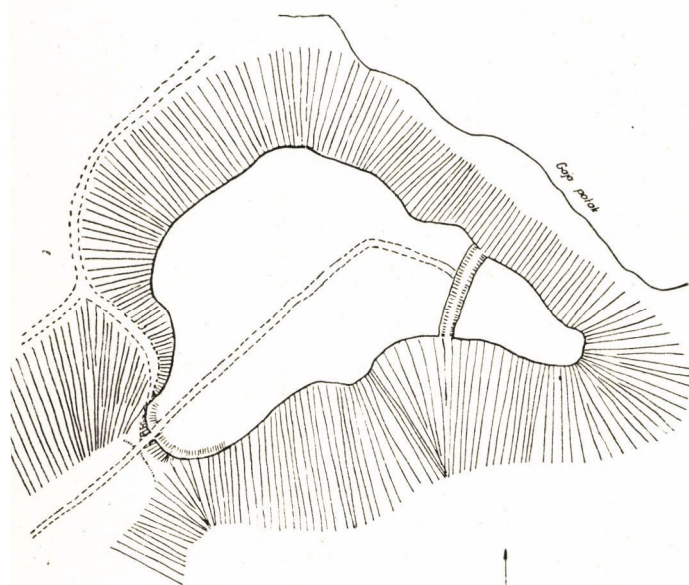
Erd-Sánc

14. kép.

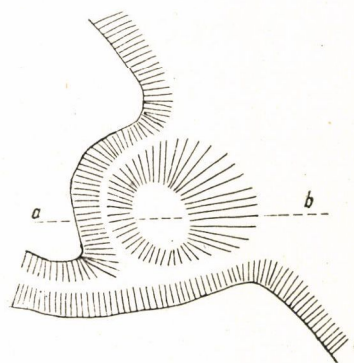
Sósikút Kálvária-negy

15. kép.

Fehérvárcsurgó-Várhegy

16. kép.

Csókakő-Sánci dűlő

17. kép.

Bolondvár. Köröskörül meredek oldal védi, csak az ÉNy-i oldalon függ össze a fennsík többi részével. A domb Ny-i oldala, már közel a völgyfenékhez, terraszt mutat. Ennek eredete azonban nem tisztázható, mert itt a völgy homokbányászat következtében erősen átalakult (13. kép).

A Bolondvár egy részből áll. Ez ellent látszik mondani a Székesfehérvári Szemle 1935. 85. oldalán közölt adatnak, amely szerint a földvárat egy út két részre osztja, s a tulajdonképpeni vár egy nagyobbak a része. Ezen adat közlőjét meglehetőséggel az, hogy a Bolondvártól Ny-ra fekvő domb ugyancsak alkalmas a védelemre, ezért ezt is őskori földvárnak fogta fel. Minthogy azonban ez utóbbi helyen semmi nyoma sincsen erősítésnek, azonkívül őskori cserepet sem találni a felszínen, ez a felfogás téves. A köztük lévő mély és széles völgy különben is túlságosan nagy arra, hogy kétszeres várra gondoljunk.

A vár hossza 170 m, legnagyobb szélessége 125 m. Az erősítés nyomát minden oldalon megtaláljuk. Az ÉNy-i oldalon, ahol összefügg a fennsík többi részével, 8 m mély árok védi, amelynek a földvár felé eső oldala meredek. Ennek tetején sánc vonul végig az árok teljes hosszában, anyagát szemmel láthatólag az árok kiásásakor nyerték. E sánc belső magassága átlag 1 m. Sáncot a többi oldalon nem találunk, ellenben az egész várat körbefutja egy terraszt. Ez a domb felső pereme alatt van 1–1,5 m-re, szélessége 1–2 m között váltakozik. Egyedül a vár DK-i sarkában tűnik el rövid szakaszon, ez azonban valószínűleg az itt lefolyó esővíz munkájának eredménye.

Az erősítésen belüli terület jelenleg művelés alatt áll, ezért egyenletes. DK-i irányba fokozatosan lejt. A felszínen nagyon sok a cserép, néha paticot is találni. A cserepek kivétel nélkül a bronzkorba tartoznak.

Erd-Sánc¹⁹

Százhalombatta község északi végében, közvetlenül a téglagyár felett terül el a Sánc nevű földrész, a közismert sírhalmok közelében. E terület közigazgatásilag Erdhez tartozik. A Dunával párhuzamos fennsík egy része, alakja szabálytalan háromszöghöz hasonló. Hossza 500 m, szélessége 310 m (14. kép).

K felől függőleges 50–60 m mély szakadék határolja, amely a Dunára néz. D-i oldala nem tisztázható. Itt van ugyanis a téglagyár homokbányája s ez szemmel láthatólag már sokat elpusztított a földvárból. A földvárnak csak az ÉNy-i oldalát láthatjuk eredeti állapotában. Itt függ össze a fennsík többi részével, amelytől 30–40 m széles, mesterséges árok és egy rendkívül meredek oldalú 8–10 m magas sánc védi. A sánc ezen az oldalon végig megfigyelhető, több mint 500 m hosszúságban. A külső oldala teljesen jó fenntartású, ellenben a belső oldala, amelynek jelenlegi magassága 1–2,5 m között váltakozik, belevágott út által végig meg van rongálva. A sánc az É-i sarokban megszakad, mert itt a függőleges szakadék elég védelmet nyújtott. A sánc déli vége azonban már nem állapítható meg, mert itt a homokbánya telje-

sen elpusztította. A jelek szerint azonban egykor itt is tovább folytatódott.

A vár D-i részén nagy, lapos emelkedés van, amely a többi résznél 1–2 m-rel magasabban fekszik. Ennek É-i oldala meredek, kétségtelenül mesterséges úton keletkezett, de mivel az egész terület művelés alatt áll, így ennek őskori eredete kétséges.

A belső terület K-i irányban, a Duna felé egyenlően lejt. A felszínen sok az őskori cserép, a nagyobb részük a bronzkorba tehető, sok azonban a koravaskori is.

Sóskút-Kálváriahegy²⁰

A Kálvária-hegy Sóskúttól K-i irányban, közvetlenül az utolsó házak felett emelkedik. A hegy K-i oldalát függőleges sziklafal védi, az É-i oldalon valamivel lankásabb, a Ny-i és D-i oldal pedig egészen lankásan ereszkedik le. A megerősített rész a hegy tetejét foglalja el, legnagyobb hossza 97 m, szélessége 44 m. Ehhez járul még az ÉK-i oldalon egy kis 35 m hosszú, 12 m széles terraszt, 2 m-el lejjebb, amely a hegy alakja miatt válik külön (15. kép).

Az erősítés nyoma a lankás oldalon végig kivehető, míg a K-i és ÉK-i oldalon teljesen hiányzik, ugyanis itt a meredek sziklafal miatt nem is volt szükség rá. A sánc külső oldala jól látszik, magassága 1–2,5 m között váltakozik, míg a belső magassága egybeolvad a felszínnel, csak néhol emelkedik ki 10–20 cm-re. Ez a sánc azonban ma már csak a D-i és É-i oldalakon figyelhető meg eredeti állapotában 30, illetve 40 m hosszúságban. Ugyanis a sánc majdnem végig fel van szakítva egy újabkori szabályos zezugos árokkal. Ennek szélessége 3–4 m, mélysége átlag 1,5 m. Az É-i oldalon 20 m távolságra elhagyja a magasságot, lekanyarodik, majd ismét visszatér. A lakosság szerint török eredetű. Semmiesetre sem őskori, de a második világháborúnál jóval régebbi. Jóllehet éppen a sánc tetejébe van belevágva, annak szerkezetéből nem árul el semmit. (Ugyanilyen árok van még a Kálváriahegy D-i oldalában, az erősítéstől kb. 200 m-re).

A sáncban belüli terület majdnem egészen vízszintes, csak a DK-i része lejt egy kissé. A terület közepén újabban épült kis 5 m hosszú kápolna és egy kereszt van, a D-i sáncban pedig 2 stáció.

A vár területe jelenleg legelőül szolgál, így cserép csak a fentebb említett árokban volt, néhány díszítetlen, jellegtelen őskori darab. A hegy Ny-i oldalában a sáncban kívül 60–80 m-re a második világháború katonai futóárkai találjuk, ezek kihányt földjében sok az őskori cserép. Az anyagjuk és díszítésük alapján a bronzkorba tartoznak.

Fehérvárcsurgó-Várhegy²¹

A Várhegy Fehérvárcsurgó határában, a községtől Ny-ra kb. 4 km távolságban van. Minden oldalról hasonló magasságú hegyek veszik körül, amelyekről mély völgyek választják el. Csak D

¹⁹ Erd-Sánc irodalma: *Pesty* I m 29.: „Batta község határa északi szélén vannak a rómaiak sáncai és ezek közelében láthatni a 100 halmokat.” — A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesület Jelentése, 1912, 20.: „Százhalombattánál a halmok szomszédságában gyönyörű fekvésű, hatalmas vízmosással, sáncokkal védett őskori telep, melyet a nép Attilavárnak nevez. A telep déli részén a dunaparton újabban gőztéglagyár épült, ahol számos agancs és cserép került felszínre.”

²⁰ Sóskút—Kálváriahegy irodalma: Székesfehérvári Szemle 1936, 109.: „A Kálváriahegy tetején egy kisebb szabású, de nagyon szabályos földvár van. A köralakú sánc és azt kísérő terraszt tisztán kivehető, az árokszerű feltárásokban pedig garmadával gyűjthetők az őskori cserepek.”

²¹ Fehérvárcsurgó—Várhegy irodalma: *Pesty* i. m. 55.: „Várhegy, vigyázóhely volt a régi hadjáratok alatt”.

felől csatlakoznak hozzá alacsony dombok, amelyek művelés alatt állanak. A hegy keleti lábánál folyik a Gaja patak. A Várhegy oldalai rendkívül magasak és meredek, különösen a K-i és D-i oldalakon, itt néhol sziklás és szinte megmászhatatlan. Egyetlen támadható pontja a DNy-i oldal, itt összeszűkülő hegyhátal függ össze. Ettől a hegyhátal 6–8 m mély árok választja el, amely eredetileg természetes úton keletkezett vízműködés lehetett, folytatása ma is látható mindkét oldalon s később mesterségesen átalakították (16. kép).

Az ároknak az erősített telep felé eső oldalán sánc van, ennek belső magassága 2 m és 60 m hosszúságban figyelhető meg. Egy újabb keletű kocsút vágja keresztül, de a bevágás oldalai a sánc szerkezetéből nem áruinak el semmit sem. Sánc máshol nem található. A vár EK-i sarkában figyelhető meg még, hogy az oldal meredekre van levágva, s ezáltal terraszt képez.

A vár területe két részre oszlik, egy DK-i és egy ENy-i részre, utóbbi legalább ötszöröse a másiknak. A két részt 1–1,5 m mély, 5–6 m széles árok választja el. Ez a hegy alakjának észszerű kihasználása, de lehet arra is gondolni, hogy esetleg előbb csak a kisebbik részt használták erősítésnek, s csak később csatolták hozzá a nagyobbikat.

A terület felszíne egyenletes, DK-i irányban kissé lejt. A sűrű erdő miatt nem tekinthető át; a felszínen cserepet nem találni.

A Várhegytől É-ra fél km-re egy valamivel alacsonyabb hegygerinc vonul. Ennek K-i végében egy 15 m átmérőjű és 2 m magas sírhalom van, közepe be van horpadva. Állítólag a harmincas években Károlyi ásott itt sírhalomokat, de nem talált bennük semmit sem. Lehet, hogy a horpadás ennek az emléke. Ugyanezen a gerincen, ettől 200 m-re Ny-i irányban hasonló sírhalom van. Ezután gödrök és kisebb emelkedések váltakoznak, de nem lehet megállapítani, hogy sírhalomok-e. A gerinc Ny-i végét egy 20 m-es sánc zárja el, belső magassága 2 m, külső magassága 4 m. Ezt is, akárcsak a várhegyt, kocsút vágja keresztül, itt a keresztmetszet jól látható: felül 30 cm termőföld, alatta vöröses színű kavicsréteg, földdel keverve, tehát kétségtelenül mesterséges eredetű. Ezután a gerinc kissé behorpad s kb. 100 m után ismét 3 sírhalom következik, egészen laposak s egymásba folynak.

Több embernek egybehangzó beszéde alapján elfogadjuk, hogy a Várhegytől K-re fekvő szemközti hegytetőn is van 4–5 sírhalom, amelyek magassága 2–4 m között van.

Csókakő-Sánci dűlő²²

Csókakő határában, a községtől DNy-ra vonul egy ENy–DK irányú alacsony, lapos szőlőhegy. Ez két részre oszlik, a Látóhegyre és a Pusztacsókára. A kettő találkozásánál van a Sánci dűlő. 30 m átmérőjű, tojásdad alakú dombocska, amelyet a szomszédos, nálánál valamivel magasabb szőlőtől D felől vízműködés út, Ny és K felől mesterséges árok választ el, EK és K felé pedig lankásan ereszkedik le a mocsaras rétre (17. kép). Ezt a képet azonban csak 1925 körül nyerte, amikor ezt a földrészt is szőlővel ültették be. Azelőtt a domb magasabb volt, meredekebb oldalú, a domb tetején 1 m magas sánc futott

körbe s az árok is mélyebb volt. A domb elegyengetésénél állítólag embercsontokat és koponyákat találtak.

A felszínen sem a Sánci dűlőn, sem a szomszédos szőlőkön nem találni cserepeket és szőlő alá forgatás alkalmával sem került elő újabban semmi sem.

*

A fejérmegyei földvárak között egy, a többségét magába foglaló csoportot tudunk megkülönböztetni. Ide tartoznak: Pákozdi-Várhegy, Alcsút-Göböljáráspuszta-Pogányvár, Vál-Pogányvár, Sárbogárd-Bolondvár, Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondvár, Lovasberény-Mihályvár, Lovasberény-Szűzvár és Kajászószentpéter-Várdomb.

Valamennyit egybekapcsolja földrajzi helyzetük, síkságból vagy széles völgyből kiemelkedő lapos dombnak természet által elválasztott végén, vagy szélén helyezkednek el.

A másik s legszembetűnőbb tulajdonsága valamennyinek, hogy középen mély, többnyire mesterséges árok két részre osztja. Ez csak Kajászószentpéter-Várdomb esetében nem állapítható meg teljes biztonsággal, mert a vár DNy-i része már elpusztult. De itt is fel lehet tételezni, mert az ENy-i oldalban a beugró rész valószínűleg ilyen választó ároknak a maradványa.

Kérdés, mi volt a célja ennek az ároknak? Valamennyinek az egyik vége lankásan ereszkedik le s ezáltal alkalmassá válik arra, hogy akár lovaskocsival is fel lehessen járni rajta. Így tehát ez lehetett az egykori feljárat. Azáltal pedig, hogy a feljárat egy középre bevezetett árokban volt, a vár legkönnyebben támadható pontja egyszerre két oldalról is védhetővé vált, az itt benyomuló ellenséget egyszerre két oldalról tudták támadni. A két rész között bizonyára meg volt az összeköttetés valamilyen formában. Alcsút-Göböljáráspuszta-Pogányvár, Pákozdi-Várhegy és Lovasberény-Mihályvár esetében ez világosan látszik, amennyiben mindhárom várnak az EK-i oldalában az árkot az út végén töltés zárja el. A többinél azonban a felszínen nincs erre jel.

Lovasberény-Szűzvárnál nem lehetett a várat ilyen módon kettéválasztani. A többi vár ugyanis dombokon van, ahová a síkságból könnyű volt felvezetni az utat. A Szűzvár azonban a többinél valamivel magasabb, meredekebb oldalú hegy végén van, ide legfeljebb csak serpentinrel lehetett volna utat felvezetni. Ezért tehát az utat a hegygerincről voltak kénytelenek a várba vezetni s ezáltal a vár területének keskeny volta miatt el volt vágva a lehetősége annak, hogy az úttal a várat kettősszák. Azt az elvet azonban, hogy az utat kétoldaltól védhessék, amennyire lehetett, még így is betartották. A vár D-i felében ugyanis a belső és külső vár közötti árokban folytatódik az út. Így tehát a Szűzvárnál, eltérőleg a többitől, a vár két része szervesen összefügg, egymástól el nem választható.

Kettőnél több részes várat csak két esetben találunk. Pákozdi-Várhegyen a Kisvár és a fennsík között nincsen természetes akadály, ezért

²² Csókakő–Sánci dűlő irodalma: Pesty i. m. 48 lap: „Sánc, hihetőleg a vár védelmére volt. Van itt ugyanis egy várrom.” — i. m. 155. lap: „Látóhegy, szőlőhegy, hír szerint ott még a rómaiak idejében sáncok voltak, melyeknek nyomai még ma is láthatók.”

kettős sáncsal van védve ezen az oldalon. A külső sánc is elég nagy területet foglal magába, ezzel a vár egész területe három részre oszlik. Sárbogárd-Bolondvárnál a felszínen ugyan semmi jel nem mutat erre, de légifelvétel segítségével megállapíthatjuk, hogy a D-i és az E-i részhez még egy-egy nagy területet magába foglaló sánc körvonalai rajzolódni ki. Ebben az esetben tehát négyrészes várról beszélhetünk. Ez a két vár is lényegileg a többivai azonos, csak bizonyára a szükséghez mérten kellett bővíteni őket, tehát végeredményben csak méretekben különböznek a többiektől.

Külön csoportot képeznek a Duna-mentiek is. Itt azonban szintén a földrajzi körülmények következménye ez a különválás. A Duna jobboldalán ugyanis Erdnél kezdődően egészen Baranyáig nagy dombor húzódik végig, amelynek a Duna felé eső oldala meredek, helyenként függőleges löszfalban végződik. Ez a löszfal végig a Duna egykori medre mentén húzódik, ma már azonban helyenként több kilométerre eltávolodott a Duna. Ezt a körülményt használták ki az őskorban, egyik oldal felől, a Duna felől egyáltalában nem kellett félni támadástól, egyrészt a széles folyam, másrészt a meredek oldal miatt, így már csak a másik három oldal felől kellett gondoskodni védelemről. Ide tartoznak: Erd-Sánc, Ercsi-Göböljáráspuszta-Bolondvár, Adony-Szentmihálypuszta-Bolondvár, Sztálinváros (Dunapentele)-Koziderpadlás és Baracs-Bottyán sánc. E várak sora különben, amennyire Wosinszky leírásából kitűnik,²³ folytatódik Tolna megyében is. Valamennyi Duna-menti vár már a természeti körülmények folytán jól védhető helyen van. Rendszerint egy-két nagyobb vízmosás által elválasztott szigetszerű kiemelkedést használtak fel. Így aztán sáncra három esetben nem is volt szükség, csak Ercsi-Göböljáráspuszta-Bolondváron és Erd-Sáncon.

Igar-Vámpuszta-Galástya, Sós-kút-Kálvária-hegy, Fehérvárcsurgó-Várhegy és Csókakő-Sánci dűlő egyik csoportba sem sorolható be.

A felszínen valamennyi vár nagyjából egyező erősítéseket mutat, kisebb-nagyobb sáncokat, árkokat és terraszokat. Ezek azonban így nem mondanak sokat számunkra, csakis ásatással lehet tisztázni a várak erősítését. Ilyen adat viszont csak egy áll rendelkezésünkre, a pákozdi-várhegyi sáncátvágás (4. kép fent). A leírás és a rajz szerint a 2—3 rétegben egymásra rakott és agyaggal összetapasztott köveken kívül nem találtak semmit sem. Az azonban kizárt dolog, hogy az egész erősítés csak ennyiből állott volna. Bizonyosra vehetjük, hogy a sánc tetején volt még egy palánk, s a cölöpök nyomai vagy elkerülték az ásató figyelmét, vagy pedig egybeolvadtak már a sánc földjének színével.

A többi vár erősítéséről azonban még ennyit sem tudunk. Alcsut-Göböljáráspuszta-Pogányvár ÉNy-i végében van ugyan egy kötőanyag nélküli

rakott fal, amely esetleg az őskori erősítéssel áll kapcsolatban, de zavarólag hat, hogy Pesty Frigyes helységnévtárban a vár területén levő romokról tesznek említést, amely viszont aligha lehetett őskori. A sárbogárd-bolondvári vizes-árok egészen egyedülálló megoldás, aminek ötlete a K felé eső vizenyős rét szomszédsága révén önként adódott.

Főntos kérdése minden várnak a vízellátás. Erre vonatkozólag a fejemegyei földváraknál semmi nyom sincsen. Az alacsony dombokon lévőknél azonban ez nem jelenthetett nagy nehézséget, valamennyi mellett folyik egy patak, ahonnan aránylag könnyen fel lehetett hordani a vizet. A magasán fekvőknél pedig alaposabb kutatás fog erre feleletet adni.

*

A földvárak korának pontos megállapítása csakis ásatás útján érhető el.

A fejemegyei földvárak korát ezek szerint nehéz megállapítani, mert ásatás csak Pákozdi-Várhegyen s újabban Sztálinváros (Dunapentele)-Koziderpadláson volt, a többiről viszont csak felszíni leletek ismeretesek, sőt az sem mindegyikről.

Pákozdi-Várhegyen a sáncátvágásnál kerültek elő cserepek is. Ezek, sajnos, nincsenek elkülönítve, s Marosi csak annyit ír róluk, hogy meg-egyeznek a belső telepen találtakkal. Utóbbiakról pedig már fentebb megállapítottuk, hogy a bronzkor második felébe tartoznak. Minthogy pedig ennél fiatalabbkorú emlékek nem ismeretesek a vár területéről, a sánc korát is ebbe a kor-szakba helyezhetjük. De meg lehet állapítani a vár pusztulásának idejét is. A belső telep ásatásánál többek között előkerült egy nagyobb putri, benne cserepek, ép edények, 10 liternyi búza és bronzok. Valamennyin égésnyomokat lehetett megállapítani, így pl. a bronzok meg is voltak olvadva. Mármost ha a tűzvész nem háború következménye, akkor a telep lakói nyilván újra-építik a putrit, vagy legalább is a romok közül kihúzzák az ép edényeket, különösen pedig a bronzokat. Ezek azonban bennmaradtak, így lakói vagy elpusztultak, vagy elmenekültek, tehát a tűzvészt háború okozta. A putriban talált leletek sincsenek elkülönítve, de bizonyára a bronzkor végéről származtak, mert egészen addig folytatólagosan kimutatható a telep lakottsága, s csak akkor szűnik meg hirtelen. A későbbi korokban pedig nem használták a várat. Tehát a vár pusztulásának idejét a bronzkor végére tehetjük.

Mozsolics Amália ásatásai alapján a bronzkor második felébe tartozik Sztálinváros-Koziderpadlás is. A többi várnál az időrend kérdésében egyrészt a felszínen található cserepekre támaszkodhatunk. Ezek két hely kivételével a bronzkorból származnak, főleg annak második feléből. Egyedül Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondváron találni középkori cserepeket is, de elkülönülve a bronzkoriaktól, csak kis területen.

²³ Wosinszky: Tolnavármegye Története I.

A másik körülmény, amelyre támaszkodhatunk, az az erődítések építésének hasonlatossága. Sós-kút-Kálváriahegy, Fehérvárcsurgó-Várhegy és Csókakő-Sánci dűlő kivételével valamennyi hasonló természeti körülmények között és hasonló módszerrel épült, külsőleg nagyon hasonlítanak az aránylag pontosan keltezhető Pákozdi-Várhegyhez és Koziderpadláshoz.

A bronzkor második felébe lehet tehát a következő várakat helyezni: Pákozdi-Várhegy, Alcsút-Göböljáráspuszta-Pogányvár, Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondvár, Sárbogárd-Bolondvár, Kajászószentpéter-Várdomb, Lovasberény-Mihályvár és Szűzvár, Sós-kút-Kálváriahegy, Igar-Galástya, Ercsi-Göböljáráspuszta-Bolondvár, Dunapentele-Koziderpadlás, Adony-Szentmihálypuszta-Bolondvár és Baracs-Bottyánsánc.

Bizonyítalan a Vál-Pogányvár kora. A székesfehérvári múzeumban levő innen származó leletek a koravaskor elejéről valók, de mivel nem lehet tisztázni, hogy ezek a vár területéről vagy pedig a vár alól származnak-e, így a vár korának meghatározását csak némileg segítik elő. Építési módja alapján a többi bronzkori vár közé sorolható.

Ugyanígy eldöntetlen még az Erd-Sánc időrendje. Itt a felszínen a bronzkori cserepek között bőven akad koravaskori is, úgy látszik, hogy akkor is használták a várat. Még két fontos körülményt kell itt kiemelni, a sánc szokatlanul nagy méreteit és a közismert sírhalmok szomszédságát, mindkettőre a nagyobb koravaskori erődítményeknél találunk példát. Minthogy azonban egyébként a többi fejmegyei bronzkori földvár azonos jellegű, arra kell gondolni, hogy e bronzkori várat a koravaskorban is tovább használták.

A másik vár, amelyik bizonyára a koravaskorból származik, Fehérvárcsurgó-Várhegy. A felszínről semmi lelet sem ismeretes, s ásatás sem történt a vár területén. Azonban a vár jellege, a sánc mérete, a szomszédos sírhalmok és a környezet annyira emlékeztet a legnagyobb koravaskori erődítményekre, így a soproni Burgstallra, Várisra és a pécsi Jakabhegyre, hogy ennek alapján bátran sorozhatjuk a koravaskorba.

Csókakő-Sánci-dűlő korának meghatározását az adatok teljes hiánya miatt még csak meg sem kísérelhetjük.

FÜGGELEK

A következőkben azokat a földvárakat sorolom fel, amelyek az irodalomban szerepelnek ugyan, de a valóságban nem léteznek, vagy legalább is ma már nincsenek meg.

Kajászószentpéter. Az irodalom szerint²⁴ a már fentebb említett Várdombon kívül még egy földvárnak kell a község mellett lennie. Két hely van a község mellett, amelyek valószínűleg megtéveszthették a két szerzőt (Könyöki és Dormuth). Az egyik „a szőlők előtt” van.

²⁴ *Könyöki*, i. m. 279. Kajászószentpéteren két vár van megemlítve. — Székesfehérvári Szemle 1936, 50.: „A szentpéteri szőlők előtt egy kis részen ősi sáncszerű település nyomai látszanak”.

A község DK-i végén, az országúttól K-re 100 méterre kezdődik egy mély és széles mesterséges árok, teljesen hasonló a Várdomb körülihez, csak annál valamivel kisebb. Az árok melletti oldal valóban erődítésre alkalmasnak látszik, de a többi rész töretlenül emelkedik felfelé, közel egy kilométert s erre felé erődítésnek nyoma sincs. Maga az árok pedig szintén felfelé emelkedik s a vége kb. 100 m után hirtelen felhajlással egybeolvad a felszínnel. Ezen a környéken a felszínen őskori cserepet egyáltalában nem találni. — A másik hely, amely megtéveszthette a két szerzőt, az ú. n. Iskoladomb. Közvetlenül a református templom mögött van, a Várdombtól DK-re, amelytől csak egy kb. 80–100 m széles vízmosás választja el. Köröskörül meredek övezi, csak az ÉK-i oldal olvad egybe a fennsíkkal. Az egész területet magába foglalja a régi, már a múlt század eleje óta felhagyott református temető, a domb Ny-i végében pedig, közvetlenül a szakadék felett egy régi templom alapfalai látszanak. A domb tehát erősen át van alakítva, így ha volt is erődítés rajta, annak már nyoma sincs. Alig hihető, hogy a Várdombhoz ennyire közel még egy földvár lett volna. A köztük lévő vízmosásos árok arra viszont túlságosan széles, hogy mint a legtöbb fejmegyei földvárnál láttuk, itt is egy két-részes földvárra gondoljunk. A várdombiakhoz hasonló cserepek egyébként itt is előfordulnak, ezért inkább lakótelepre kell gondolnunk.

Lovasberény—Jánoshegy. A Lovasberénytől K-re húzódó szőlőhegy legmagasabb részét képezi a Jánoshegy, nem messze tőle, alacsonyabban a Mihályvár van; Brunner feljegyzése szerint²⁵ a Jánoshegyen sánc van. A hegytetőn valóban van egy kisebb emelkedés, ezt azonban építkezéssel annyira feldúlták, hogy ha volt is erődítmény, ma már nem látni. Az ettől D-re eső platón pedig semmi jelét sem látni egy őskori sáncnak. Őskori cserep itt nincsen, csak a távolabbi szőlőkben találni néhány darabot.

Aba—Belsőbárándpuszta—Ebvár. A sok irodalmi adat alapján biztosra vehetjük, hogy az Ebvár valóban létezett,²⁶ ma már azonban nyoma sincsen s nem is tud róla senki sem.

*Sztálinváros (Dunapentele)—Asztal.*²⁷ Az „Asztal” a fentebb említett „Koziderpadlástól” É-ra fekszik, a kettőt mély vízmosás választja el. Az Asztal kicsi kis dombocskája, ugyancsak közvetlenül a Duna felett, egyik oldalon függőleges meredek, másik oldala felől árok védi. Alakja ovális, átmérője alig 10–20 m. Minthogy azonban közvetlenül mellette van a Koziderpadlás földvár s azonkívül kicsi terjedelme miatt védelemre még ideiglenesen sem alkalmas, ezért mint erődítményt nem fogadjuk el.

Csókakővár. Egy helyen²⁸ „az omladék felett 16 öl hosszú sáncról” tesznek említést. Azonban sem azon a hegyen, amelyen a középkori várrom van, sem pedig az ezzel szemben levő hegyeken nyoma sincs sáncnak. A várrom a folytatódó hegygerinctől mély sziklás szakadékkal van elválasztva, esetleg erre gondoltak, ugyanis a „sánc” elnevezés alatt néha árkot értenek.

Nováhi Gyula

²⁵ *Brunner:* A Lovasberény-jánoshegyi, bronzkori urna-temetőnek feltárása (Kézirat a székesfehérvári múzeumban): „A háromszögletű pont előtt északra lankás lejtő, mögötte déire lassú emelkedésű platószerű terület van. Szőlőkkel teljesen beültetett, mégis, mintha sáncolás, földhányás nyomait lehetne látni északi domborulatú félkörben.”

²⁶ *Pesty*, i. m. 6.: „Ebvár. Ez egy kis tojásdad alakú földhányás, hajdan erődítmény lehetett. Fekszik: Bárándpuszta déli részén, a szomszédos Kajtor északi határvonalával mellett”. — Meg van említve: Pesti Napló, 1876. IX. 21.; *Rómer*, i. m. II. k. I. rész, 99.; A: É: 1872, 236: — A régi 75000-es katonai térképen is fel van tüntetve, de hibásan a ma is látható Bolondvár helyén, a Bolondvárat pedig ettől D-re jelöli.

²⁷ *Magyarország Műemlékei* II. 300.: „Pogányvár az Antal-dombon, a réven alól, 12 öl hosszú, 9–12 öl széles”. Ez valószínűleg azonos az „Asztallal”. — Meg van említve: *Rómer*, i. m. II. k. I. rész, 99.; *Könyöki*, i. m. 279.

²⁸ *Magyarország Műemlékei* II. 298.: Csókakőnél „az omladék felett 16 öl hosszú sánc”.

СТАРИННЫЕ ЗЕМЛЯНЫЕ ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ В КОМИТАТЕ ФЕЕР

Весьма трудно поддается установлению время начала исследований, относящихся к земляным фортификационным сооружениям в Трансданубии. Имеющиеся у нас сведения основываются на некоторых статьях различного объема. В литературе прежних времен часто упоминается о земляных фортификациях, но данные, опубликованные в ней, не являются плодами систематических работ. Первый ученый, уделявший особое внимание этому вопросу, был Ф. Ромер, который в свое время собрал весь относящийся материал и опубликовал его в II томе своего *Compte Rendu*. Это сочинение содержит описание 140 крепостных сооружений из времен поганства и множество эскизов с них. Почти одновременно с этим вышла статья Л. Хёке в газете „*Pesti Napló*“ от 21 и 23 сентября 1876 г. „О земляных крепостях и рвах“, в которой приведены данные приблизительно 40 земляных фортификаций из всех частей Венгрии, в частности из Трансданубии. С наибольшей основательностью разработал этот вопрос М. Вошинский, подробно описавший земляные фортификационные сооружения в Тольне в I томе „Истории комитата Тольна“. Число описанных им сооружений составляет 53 и большинство их изображено на рисунках. Ценный материал имеется и в книге Кёнеки „О крепостях средневековья“ (1905), в которой фигурируют данные 350 крепостей эпохи поганства из всех частей страны.

Кроме названных, мы не знаем ни одного труда, несколько объемистого, трактовавшего вопрос о земляных фортификационных сооружениях, находящихся в Венгрии. Правда, в довольно большом количестве были опубликованы мелкие статьи, обработавшие некоторые детали нашего вопроса, но у нас здесь нет возможности перечислять их подробно.

Венгерские исследования, относящиеся к земляным фортификационным сооружениям, до сих пор не сдвинулись с места, которое они занимали во время Ромера и Вошинского. Мы еще не успели собрать весь материал, чтобы получить наглядную картину о вопросе. В Трансданубии были проведены несколько серьезных раскопок, но они остались изолированными попытками и в их результатах — вследствие пробелов в материале — невозможно было уловить связи. Из этих раскопок приводим здесь следующие: раскопки в г. Шопрон (*Burgstall* и замок; см. *Arch. Ert.* 1888—1894), Лендель (см. *Beicht* 1934/1935, стр. 106), Пакозд—Вархедь (см. *Arch. Ert.* 1930, стр. 52), на горе Якаб вблизи г. Печ (см. *Arch. Ert.* 1950, стр. 4). Недавно были проведены раскопки также и в Сталинварош—Козидерпадлаш, но находки еще не были опубликованы.

Таким образом, мы находимся все еще в начале работы и наша очередная задача состоит теперь в систематическом сборе материала. Для частичного выполнения этой задачи была написана статья автора о земляных фортификационных сооружениях, находящихся в комитате Феер. Автор произвел свои исследования только на поверхности земли, поставив себе целью определить точное место обследованных земляных фортификационных сооружений, набросать план их расположения и собрать подъемный материал, лежащий на поверхности земли. Из исследований получилась следующая картина.

Комитат Феер расположен в восточной части Трансданубии, вдоль р. Дуная. Его поверхность представляет равнину с покатыми холмами и только на северном берегу озера Веленце возвышается одна небольшая гора. На северо-западной окраине комитата начинается хребет Вертеш, но он проникает в смежную область. При прохождении области удалось определить место 17 земляных фортификационных сооружений. Большинство их составляет особую группу. К этой группе принадлежат: Альчут—Габельярашпуста—Поганьвар (фиг. 2), Валь—Поганьвар (фиг. 3), Пакозд—Вархедь (фиг. 4), Шарбогард—Болондвар (фиг. 5), Аба—Бельшебарандпуста—Болондвар (фиг. 6), Ловашберень—Михальвар (фиг. 7), Ловашберень—Сюзвар (фиг. 8) и Кайясосентпетер—Вардомб (фиг. 9).

Все они связаны между собой общим географическим положением: они расположены на отрогах невысоких холмов, выступающих из низменности или же какой-нибудь широкой долины. Одна из самых характерных черт их, что земляные крепости разделены глубокими, в большинстве случаев искусственными рвами на две части. Валу настолько отлоги, что даже и воз может без труда въехать на них. Может быть, что в свое время здесь был вход в фортификацию. Так как он находился во рву, этот слабый пункт крепости был защищаемым с двух сторон. Отмежеванные части фортификаций по всей вероятности были связаны между собой, но следы связи видны только на трех пунктах (см. фиг. 2, 4, 7), где остались остатки соединяющей их насыпи. Таким образом, каждая фортификация состояла из двух самостоятельных частей, отдельных друг от друга при помощи дороги, идущей между ними. Отступление замечается только в одном месте (см. фиг. 8), где по крутости склона горы невозможно было проложить дорогу. Но подразделение фортификаций на наружную и внутреннюю части наблюдается и здесь, с явно выраженной органической связью между ними.

В группе имеются две фортификации, имеющие свыше 2 частей (фиг. 4 и 5), но в сущности они не отличаются от других. Единственная разница состоит в том, что они были расширены по мере надобности. У одной из них (фиг. 5) на поверхности ничего не заметно из названного расчленения, но авиаснимки ясно показывают контуры разрушенного вала.

Вследствие особого географического расположения специальную группу составляют фортификационные сооружения, находящиеся вдоль р. Дуная. На правом берегу р. Дуная, начиная от столицы вплоть до устья р. Дравы, тянется ряд холмов, склоны которых по направлению к реке довольно круты и оканчиваются лесными обрывами, местами почти отвесными. Эта лесная стена возвышается вдоль бывшего русла р. Дуная, но сама река в некоторых местах уже значительно отступила от нее. У краев стены — вследствие промыва водой — в некоторых местах образовались островами бугры, которые были использованы для целей фортификаций. Сюда принадлежат Эрд—Шанц (фиг. 14), Эрчи—Габельяраш—Болондвар (фиг. 13), Адонь—Сентмихайпуста—Болондвар (фиг. 11), Сталинварош (Дунапентеле)—Козидерпадлаш и Барач—Боттаншанц (фиг. 12). Поскольку видно из труда Вошинского, ряд крепостей, лежащих в долине р. Дуная, продолжается в южном направлении и по комитату Тольна.

По возрасту (см. ниже) сюда примыкают и фортификации, обнаруженные в Игар—Вампуста—Галаштья (фиг. 10) и Шошкют—Кальварияхедь (фиг. 15), но они значительно отличаются от предыдущих по характеру, особенно последняя, которая сильно пострадала от позднее (в средневековье?) выкопанной системы рвов.

На поверхности земли сравнительно мало осталось из бывших сооружений. Поэтому очень трудно определить возраст земляных фортификаций. Раскопки были произведены только на Пакозд—Вархедь и в самое последнее время в Сталинварош (Дунапентеле). На основании находок можно установить, что фортификации обоих мест относятся к бронзовому веку: они были возведены, по видимому, во второй половине эпохи бронзы.

Остальные земляные фортификационные сооружения комитата Феер должны быть отнесены также к бронзовому веку отчасти потому, что керамические находки носят характер названного века, отчасти же потому, что родство фортификаций с датированными бросается в глаза. Сомнительным является возраст фортификаций в с. Валь. Предметы, найденные там, принадлежат к началу раннежелезной эпохи, но верки фортификаций тождественны с таковыми других фортификаций. Подобное можно сказать и о фортификации Эрд, возле которой возвышаются курганы раннежелезного века. Эти фортификации

были в употреблении, вероятно, и в ранний период железной эпохи.

Помимо названных, требуется упомянуть еще о двух фортификациях. Одна из них находится в с. Фехерварчурго (фиг. 6; ее план был набросан только приблизительно на память, так как автор, работая в одиночестве, не был в состоянии произвести необходимые измерения). Она возведена на хребте крутой горы, поросшей густым лесом. Здесь ничего не было найдено на поверхности земли, но характер фортификации, размеры валов и соседние курганы указывают на то, что здешние сооружения современны с

самыми значительными фортификациями раннежелезной эпохи, находящимися в Трансданубии, а именно: с Бургшталом в окрестностях г. Шопрон и с крепостью на горе Якаб возле г. Печ.

Наконец, следует упомянуть и о фортификации Чокакё (фиг. 17). Она небольшого размера и почти полностью разрушена. Так как здесь на поверхности земли не было обнаружено никаких следов культур, ее возраст не поддается определению.

Д. Новаки

AZ ÓKORI ENCAUSTO KÉRDÉSÉRŐL

Midőn a görög, római falfestmények felszínre kerültek, meglepő épségben maradt friss, sima és fényes felületek tűntek elő, amelyek bámulatra ejtették a világot. Ez volt a falfestésnek az a technikája, amelyet a görögök és rómaiak alkalmaztak, amidőn a festéket valamilyen hevítéssel, viasszal egyesítették, amely így ellenállóvá lett fénnyel, hideggel és vízzel szemben: az ú. n. encausto; görög eredetű szó, az antikban encaustumnak is hívták.

Plinius az egyetlen, akinél némi utalást találunk arra, hogy az antikban hogyan egyesítették a színeket viasszal és hogyan olvasztották azokat tüzőn, festés közben. Vitruvius, Martialis és még néhány író is tesz említést erről futólag, de ezek összevéve is, Pliniussal együtt, oly keveset mondanak, hogy a legkiválóbb szakértők minden igyekezete ellenére is az encausto igazi művészete mindmáig a legteljesebb mértékben ismeretlen.

A továbbiakban megkíséréljük röviden összegezni azt, amit ezen íróktól és modern írók kísérleteiből össze tudunk gyűjteni a festészet eme antik formájáról, amelynek ismerete kb. másfélszer éve elveszett.

Az antikok három különböző alkalmazását ismerték az encaustónak. Az első a famunka körébe tartozik, betétek készítésére használták, amit izzó vassal égettek bele az elefántcsontba vagy egyéb anyagba.

A második nem tartozik a szépművészetek birodalmába, ugyanis hajókat állandósítottak vele, különböző színű beégetésekkel díszítve a hajó elejét és végét. Megemlítik, hogy ezen eljárással kezelt hajók teste igen sokáig ellenálló volt a tenger viszontagságaival szemben.

Az encausto harmadik alkalmazása a festészet területe, amellyel a művészet számtalan remekét tették örök időkre tartóssá. A görög festők Plinius szerint, annyi különböző tégelyt alkalmaztak, ahány színre szükségük volt a festésnél. A tégelyekben lévő színeket alaposan összekeverték bizonyos mennyiségű viasszal, míg azok tökéletesen egyesültek. A kis tégelyek fából, vagy terrakottából voltak. A művész kis, végén ellaposodó forróspálciával egy rész festéket emelt ki a tégelyből és rávitte a falra, vagy a befestendő felületre. A forró vaspálcika folyékonnyá tette a viaszt, amelyet így a művész a falra kent, azután a pálcika lapjának másik felével eldolgolta a különböző színeket, amelyek így egymásba olvadtak. Elképzelhetetlen azonban, hogy ilyen módon ecset alkalmazása nélkül jó festészetet lehetne csinálni, és ez éppen az antik festészetnél lehetetlen, amely nagy részének kivitelezése festői szempontból a legmélyebb csodálatunkra tarthat igényt. Így elmondhatjuk, hogy az encausto kivitelezésének legfontosabb pontjai Plinius közlései után is ismeretlenek.

A Nagy Sándor korában élő Pausias volt az első, akiről tudjuk, hogy encaustóval festett figurális részeket és jeleneteket. Ő ezt állítólag Pamfilustól, Apelles mestertől tanulta. Ő utána lett divatos és terjedt el a festészetnek ezen módja ekkor kezdtek így festeni falakat

jelenetekkel, egyszerű és bonyolult mintákkal, ajtókat, terrakotta vázákat stb.

Tanulmányunk középpontjában a balácai falfestménytöredékek vannak, és így a pompeii és herculanumiak is, amelyek a balácai falfestményeknek mintaképpül szolgáltak. Az encausto-kutatás csaknem teljes egészében ezen utóbbiakhoz kapcsolódik.

Többeknek az volt kezdettől fogva a véleménye, hogy ezek alapjaikban is, azaz a festés maga is encaustóval készültek. Ez a vélemény tartotta is magát egészen Anton Raphael Mengs megjelenéséig (1728—1779), aki bebizonyította, hogy ezek voltaképpen freskók voltak, amelyek valamilyen módon viasszal készültek, vagy valamilyen egyéb hasonló anyaggal. Ezt azóta a vegytani vizsgálatok is igazolták. Mengs gyanúját azonban, sajnos, nem tudta oly kézzelfoghatóan bizonyítani, hogy az ellenérveket végleg megdönthette volna, mert neki nem sikerült a pompeiekhez hasonló felületeket előállítani. Ő igen pontos és lelkiismeretes tanulmányozás után szószerint a következőket mondja: „A pompeii falképek a festőkben lévő kötőanyagtól eltekintve nem készülhettek másképpen, mint valódi freskók módjára, de kivételes jártasságú és képességű mesterek által, akik a legpontosabb gyakorlottsággal rendelkeztek.”

Mások Mengs véleményét úgy módosították, hogy ezek először valódi freskók voltak és csak azután juttattak a felületre felhevítve viaszt, hogy jobban kidomborítsanak egyes részeket, vagy hogy egyes színeknek nagyobb hangsúlyt adjanak. Ezt a feltevést azonban nehezen magyarázzák meg a fal lehámlásának azon legkülönbözőbb fajtái, amelyek nem utalnak tiszta freskókra. Először, mert egyes színek rétegesen váltak le, másodsor, mert az intonacoba a színek bizonyos behatolása észlelhető, aminek következtében a színek a festőréteggel szorosan összekapcsolódnak, holott, mint előbb említettük, az igazi freskónál a festékanyag nem hatja át a vakolatot.

Vicenzo Requeno ezzel szemben kitart amellett, hogy ezek encaustók voltak. Sokan vannak Mengs véleményén, mások Requenoén, azonban akárhogy áll is a dolog, nem tagadhatjuk azt, hogy a színekbe valami módon viasz van belejuttatva, vagy valamilyen gyantás anyag, amint ez pontosan kimutatható is volt. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy miután a munkát elvégezték freskóban és a felületet jól kiszáritották, viaszt és gyantát juttattak bele, hogy a színeknek jobb hatásokat biztosítsanak. Feltételezték továbbá, hogy ezek freskók voltak, de az intonato-készítés különböző módja szükségessé tette a kivitelezés némi eltérését. Ez a réteg a stukko egy fajtája volt hihetőleg, amely nagyfokú alapossággal készült, azonban pontos összetétele előttünk ismeretlen.

Eastlake festő (1793—1865) megállapítja: „Feltételezzük, hogy a pompeii festmények nagy része az ú. n. fresco-secco eljárással készült. Két érv szól emelett, először, mert úgyszólván minden színben felfalálható a

mész, másodszor, mert csaknem minden felületen csupán két horizontális összeillesztés nyoma fut végig, tehát a mű három része közül egyik sem készülhetett nagyságát tekintve egy és ugyanazon napon — legkevésbé a középső, amely a legerjedelmesebb — amely követelmény pedig elengedhetetlen a valódi freskóknál, tehát részben seccoknak kellett lenniök.² Ezzel szemben viszont azóta számos adat bizonyítja, hogy ezen falfestményeken egyszerre többen is dolgoztak, mindegyiknek megvolt a maga különleges munkaköre, úgyhogy elmondhatjuk: ez is munkaközösség volt: a rabszolgaművészek magasszintű, tökéletesen működő munkaközössége.

Az a sok dícséret, amely az encausto szépségét és tartósságát bizonyította, állandóan ébrentartotta azt a vágyat, hogy ezt a művészetet feltámasszák.

A francia Akadémia XVIII. századi feljegyzése szerint Caylus (1692—1765) sugalmazására díjat tűzött ki a legmértőbb és legkönnyebben kezelhető eljárás kikísérletezőjének. Caylus, Cochen és Bachilière versenyre keltek. Bachilière nyerte el a díjat: Caylus kiadta az ő tanulmányát: „Memoire sur la peinture à l'encaustique” (1755) címen.³

A hamar közismertté lett módszere a következő volt: A festő egy parázstartóra helyezett lapra számos kis bögörbe különböző színeket tett, amelyek viasszal és hamuszírral voltak összetörve. Egy második parázstartó a karton vagy deszkartartó mellett volt elhelyezve, amelyre festett. Midőn a művész ecsettel felrakta a képet, az egészet kifényesítette egy finom sörtekefével, amely így a képnek szép fényt adott. Requeno is behatóbban foglalkozott az encausto gyakorlati megoldásával és számos kísérlet után Velencében, 1784-ben kiadta könyvét („Saggi par ristabilimento dell'antica arte de' greci e de' romani pittori”). Ő hogy a viaszt ecsettel kezelhetővé tegye és hogy a festéket úgy tudja alkalmazni, — ahogy azt az antikban tették, — mivel az anyagot nem lehetett állandóan melegen tartani, úgy gondolta, hogy ehelyett mastixsal éri el ezt a hatást, így gyantával és viasszal készített pépet és ezzel az eljárással vélte legjobban megdolgozni és megtörni a színeket és festésre alkalmassá tenni. Azonban ez a mastixos eljárás nem bizonyult tökéletesnek és nem elégítette ki őt, ezért felszólítást intézett az ezzel foglalkozókhoz, hogy újabb kísérleteket tegyenek valamilyen ennél jobb gyantás ragasztószer kikísérletezésére, amely fehérebb a mastixnál, szilárdsága is nagyobb és *egyenlően oldható vízzel és viasszal*. Számos tudós és művész folytatott kísérleteket, és Lorgna, majd Torri is adtak két értekezést, az első „Discorso”, a második Osservazioni sulla cera punica címen. Mindkét értekezés számos értékes megoldást tartalmaz, főleg az utóbbi a viasz feloldásának módozatait igen fejlett fokon tárgyalja.

Kb. ebben az időben Riefenstein az encausto meleg eljárását akarta tökéletesíteni, amely vászonra, fára vagy falra is alkalmazható és mindent kibír, az időjárás viszontagságaitól kezdve egészen az elföldelésig vagy vízzel való elárasztásig. Evégből a legkülönbözőbb szakemberekkel folytatott kísérleteket hosszú ideig, míg végül Jacob Philip Hacker (1737—1807) Riefenstein ösztönzésére 1787-ben Casertában, a nápolyi király jelenlétében számos encausto képet festett kartonra, fára és faszínen bevakolt és preparált deszkára. A királynak annyira tetszett ez az eljárás, hogy megbízta őt, hogy a Belvedere fürdőhelyiségeibe fessen ilyen módon figurális képeket. Úgy látszik azonban, hogy maga a festő sem bízott abban, hogy ilyen módon lehetséges harmonikus és változatos színvilágú képeket alkotni, mert az adatok szerint ezt a megbízást óvatossággal elhárította magától.

Bárhogyan is állott a dolog, végül is nem született meg az a jólkészíthető encausto, amely minden magasabb festészeti kíváncsúnak megfelelt volna. Ez azután is a freskó maradt, a tagadhatatlanul nehéz műfaj, amely biztos, pontos és javításmentes munkát kíván, amely azonban az olajfestéssel együtt versenyen felül áll, ha

mesterien kezelik. Azonban az encaustónak olyan előnyei voltak, amelyek miatt ilyen egyelőre kétes és vitás eljárásokkal is érdemes volt művelni, nevezetesen harmonikus volta, tartóssága és könnyen tisztíthatósága. Kéfével vagy ronggyal teljesen meg lehetett szabadítani a piszkotól és portól, és olyan állapotba lehetett hozni, mintha akkor készültek volna.

Ezért encausto művek állandóan készültek ott, ahol ékítményes részekről volt szó, és a kísérletek sem szűntek meg.

Az encaustóval való kísérletezés történetében fontos év 1841. Micheleri Ridolfi professzor és restaurátor bemutatja új encausto eljárását. A részletekről Mazzarosa egy kis tanulmányából értesülünk,⁴ aki a luccai St. Alessandro festményeivel kapcsolatban közli a módszert, amelyet Ridolfi antik eljárás szerint restaurált. Ezek szerint ő háromféle alkotórészt használt: egy rész tisztított szmirnai viaszt, négy rész rozmarin-olaj-kivonatot és egy rész kopál-firniszt. Először feloldotta a viaszt az olaj-esszenciában, azután hozzáadta a legtisztább és legátlátszóbb firnisszé feloldott kopált, anélkül, hogy felmelegítette volna, vagy valamilyen más olajat adott volna hozzá. Ezzel a keverékkel átdolgozta a porfestéket, amelyek kis olaj-esszenciát tartalmazó téglékben voltak, hogy puhán maradjanak. Mielőtt elkezdett dolgozni, a falat négyízben áthúzta az előbbi keverékkel, amelyet még terpentinnel felhígított. Minden esetben 24 órát várt a következő réteggel. A végén ehhez forró olajpermetezést adott egy olyan darabon, amelyet egyszerre szándékozott elkészíteni. A színeket úgy alkalmazta, mintha olajfestékkel festett volna, folyton belemártva az ecsetet az olajos viaszt tartalmazó téglébe, amely megakadályozta a színek gyors száradását és rozmarin- vagy levendulaolaj-esszencia bepermetezéssel puhította meg a felületet, miáltal kényelmesen dolgozhatta meg a megkívánt ideig. Ez így tagadhatatlanul szellemes elképzelés volt, amely nagy lehetőségeket nyújtott. Miután a munkát befejezte, hősugárral megszárazította a festményt, végül a falat bevonta alkoholban oldott viaszréteggel, amelyet megfelelőképpen felhígított, majd az egészet erősen felmelegítette, lehűlés után érdes selyemmel átdörzsölte, miáltal a színek finom, tompa fényt kaptak. Egyes vélemények szerint a festésnek ez a módja tökéletesen időálló, azonkívül a színek mindama fajtája is használható, amelyek nem mészállóak és amelyeket olajfestésben is lehet alkalmazni; a művet tökéletes összhangba lehet hozni, hatása oly világos, mint a temperaé, de erőteljesebb és testesebb. Ridolfi műve mindeme remek tulajdonságokkal rendelkezett.

Sajnos azonban nem sok időnek kellett elmúlnia ahhoz, hogy a felületen kellemetlen változások jelei mutatkozzanak. Ridolfi műve ugyanis nem bizonyult tartósnak és ellenállónak, mert főleg az alakos részeknél meg lehetett állapítani, hogy a színek megváltoztak, és az egész felület megsötétedett.

Végül meg kell még emlékeznünk az ú. n. angol módszerről, amelyet Gambier Parry talált fel, az ő elnevezése után a „Spirit freskóról”. Feltalálója szerint rendelkezik a freskó ragyogásával, a tempera könnyedségével, az olajfesték színgazdagságával és az encausto tartósságával. Egyszerűen a festők ideálja. És mindezt a legegyszerűbb eszközökkel, egy gyanta, viasz és illóolajkompozícióval. Azonban mint azt látni fogjuk, nem volt ez sem más, mint a Ridolfi-féle eljárás némileg átváltoztatva. Elemi gyanta, kopál és viaszkeveréket használt, amely jól behatolt a fal porózus felületébe és feltette azt anélkül, hogy ezen anyagok kellemetlen felületi fényt adtak volna a festménynek. A következő receptet használta: Legtisztább fehér méhviasz 93 g, elemi gyanta 31 g, levendula-olaj 186 g, legfinomabb kopálfirnisz 558 g. (A mértékek azért ilyen töredékesek, mert Parry angol súlymértékben adta meg az arányokat, amelyek átszámítva adták ki a fenti eredményeket.) Parry megjegyzi, hogy döntő fontosságú a viasz tiszta és hamisítatlan volta, azt ajánlja, hogy erről a legpontosabban bizonyosodjunk meg, mert legfőképpen ezen múlik az encausto sikere. A következő módon kell ezt a vegyületet

² *Fastlake's Essays* Vol. II. Amen Corner London E. C. p. 69.

³ *Bachilière*, *Memoire sur la reinteure l'encaustique* (Caylus előszavával), *Bibl. historique*, 1755.

⁴ *Mazzarosa*, *La Catedrale Alessandro di Lucca*.

elkészíteniük: Mázás edényben feltesszük a tűzre az elemi gyantát és óvatosan melegítjük, hogy az illóolajak nagy része elpárologjon. Ezt követőleg hozzáadjuk a viaszt, miután egyesültek, az egészet 10 percig óvatosan forraljuk. Ezután az egész pépet újból felforraljuk, addig amíg a felületén fehér tajték nem mutatkozik, annak a jelül, hogy a főzet készen van. Miután kihűlt, kocsónyás rétegnél nem szabad sűrűbbnek lennie, ellenkező esetben vissza kell tenni a tűzre és még illó-olajat kell hozzáadni.⁵

Nagyjában ezek az encausto-kutatás főbb mozzanatai, láthatjuk, hogy távolról sem alakult ki az encaustóra vonatkozólag egységes vélemény, sőt a legellentétesebb felfogásokból kell kihámozni a valóságot, amelyet, mint látni fogjuk, Mengs elmélete közelített meg legjobban.

A kísérletezés a fentemlítt mozzanatok után sem szünetel egy percig sem. Az encausto problémája ma is foglalkoztatja a kutatókat, azonban Pompei-n kívül alig akad hely, ahol gyakorlatilag mód nyílna ennek a tanulmányozására. Pompei után egyike Itálián kívül a legnagyobb lelőhelyeknek Balácapusztá, ahol a gazdag anyagban, amelyben bár a falfestészet — pompeivel azonos módon — minden technikával képviselve van, mégis uralkodnak az encaustóval festett részek.

*

A balácai falfestményeket a század elején kb. 1800 kisebb töredékben ásták ki a Veszprém melletti Balácapusztán. Az anyag 1950-ig a veszprémi múzeum alagsorában állott ládákba rakva, attól a néhány érdekesebb és szebb darabtól eltekintve, amely a veszprémi múzeum régi rendezésében szerepelt. Az anyag mindenképpen alkalmas volt arra, hogy azon az encaustót tüzetesen tanulmányozni lehessen, mert szerepelt benne több periódus falfestménye, a korábbiak részben befalazva a vakolatba, nagyobb része azonban leomolva a padozatra. In situ rész azonban alig volt, egy kis folyosórésztől eltekintve, amely későbbi szakaszból való és nem is encaustóban készült; napjainkban már ez sem létezett.

A falfestményeken felfalálható az utolsó két pompeii szakasz oly tökéletes párhuzamokkal, amelyek kétségtelenül bizonyítják az ottani festmények pontos ismeretét. Valamilyen módon, a legvalószínűbb, hogy mintakönyv nyomán terjedt el ez a festészet a provinciákban. Bizonyítják ezt az ausztriai virunumi leletek is.

Az anyag megóvása és helyreállítása közben alkalman nyílt az anyag beható tanulmányozására. Régebben többször kipróbáltam az encausto történetében fentebb említett számos eljárást és úgy találtam, azok egyike sem olyan, hogy a valódi eljárás végleges megoldásának tekinthetnénk.

Sok sikertelen kísérlet után az a vélemény alakult ki bennem, hogy Anton Raphael Mengs érvelése áll legközelebb a valósághoz. Ő, mint említettem, arra a meggyőződésre jutott, hogy a pompeii encaustók alapja freskó, de a festékrétegben is valami viaszos anyagnak kellett lennie. Sok ellenérvet hoztak fel ellene, sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy ezek seccok, majd fresko seccok voltak, egyben azonban mindnyájan meggyeztek, hogy *a viaszbevasalás a teljes száradás után következhetett be*. Elméletileg el sem volt másképpen képzelhető, mert nedves, illetve vizes felülettel viaszos anyagot nem lehet vegyíteni.

A balácai festőalapok alapos vizsgálata után felmerült bennem az a gyanú, hogy esetleg az utolsó réteg már olyan összetételű volt, amely a viasztól nem idegen. Ekkor kellett egy közvetítőanyag lehetőségéhez folyamodnom.

Ez a feltételezés a kísérletek irányát aképpen változtatta meg, hogy amennyiben ez a közvetítőanyag létezik, nem feltétlenül kell a viaszbevasalásnak sem a teljes száradás után történnie.

A római vakolatok homokot nem tartalmaztak, hanem ezt kőpor helyettesítette, az alacsonyabb rétegekben durvábban, majd fentebb finomabban szitálva, míg a festőréteg (amely Balácán aránylag vastag volt, 2–3 mm) finom márványpor és mész keveréke volt, igen erősen

meszes alkalmazásban. Ennek a vakolatnak vizsgálata kimutatta a festőrétegben a viasz nagyfokú jelenlétét. Ezt a tényt már régóta ismerték, de feltételezték, hogy az ebben szereplő viasz az utólagos bevasalás következménye. A második rétegben a viasz csak nyomokban volt kimutatható.

A viasz vízzel nem keverhető, természeténél fogva, mert a kettőt egyesíteni nem lehet, a vakolatot pedig felrakás előtt hevíteni képtelenség, hiszen alapjaiban változik át, az egész freskótechnikát lehetetlenné teszi és már vakolni sem lehet szárazon, mert a rétegek nem kötnek.

Igy önként adódott az a lehetőség, ha a vakolatba nem utólag került bele, akkor a vakolatban szereplő viasz alkalmassá van valamilyen módon téve a nedves habarccsal való egyesülésre. Ez csak egy módon képzelhető el, a viasz elszappanosításával. Ennek több módját ismerjük, ez főleg a tempera festésnél ma is használatos. Ma általában szénsavas ammoniákkal szappanosítják a viaszt, aránylag egyszerű eljárással, amelynek végén a keletkezett viaszszappan egyaránt keverhető vízzel vagy olajos anyagokkal, az olaj-tojás emulziókhoz hasonlóan.

A vizsgálatok kimutatták, hogy a festőréteg aránylag tetemes (8–9%) viaszt tartalmazott, így nagyjában ezt az arányt próbáltam én is alkalmazni a kísérleteknél. Azonban, mint később kiténik, ezt kétszeresére kellett emelnem. Ekkor még a viasznak a fal felső rétegében való szerepeltetését csak azért tartottam fontosnak, hogy a viasszal való festés és bevasalás nedvesen történhessék meg. Arra nem gondoltam, hogy valódi freskót fessek, amelynek lényege az, hogy a vízzel megtört porfestéket minden kötőanyag nélkül viszem fel a felületre. A megtört pigmenteket ugyanazzal a viaszszappannal törtem meg, amelyből a felső rétegbe is belekevertem a feltételezett arányban.

A továbbiakban a festésnél úgy jártam el, amint valódi freskót festenek, nedves vakolatra, amidőn az már eléggé alkalmas arra, hogy az eset vonásait megbírja. Az első ilyenfajta kísérletet Veszprém-ben csináltam, a balácai faltöredékek helyreállítása közben, 1950. augusztus 14-én. Felvakoltam egy kis darabot a balácai töredékek arányait figyelembevéve, ügyelve a rétegek azonos vastagságára és a keverési arány megegyezésére. Az anyagokban nem lehetett nagy eltérés, hiszen a római vakolatok anyagát Veszprém-ben ma is fellelhetem, az ú. n. murva képezi napjainkban is az épületek habarcsanyagát. Ennek sok előnye vált előttem ismertté, és talán alapját képezheti egy oly szilárd és a mi viszonyaink között megfelelő és időálló festőalap kikísérletezésének, amely a mi éghajlatunk nagy különbségei mellett megbízhatóbb festővakolatnak fog bizonyulni, mint a homokból készült alapok. A murva nem tartalmaz semmi olyan káros anyagot, amely a festményeket később rosszul befolyásolná. Ezt különben a római festmények kifogástalan állapotából is tudni lehet. Hátránya az, hogy a száradás kissé gyorsabban következik be, mint a késő-középkori, de főleg a renaissance vakolatok folyami homok alapjainál, így kevesebb ideig lehet festeni egy egyszerre felvakolt felületen. Sikertől több éve ottlét meszet is találok, amely szintén fontos tényezője volt mindig a jó falfestő alapnak, úgyhogy a felhasznált anyagok nagyjában megegyeztek a mintegy 2000 év előttiékel.

Az elszappanosított, viasszal megtört festéket állandóan melegen tartottam, a festőtálcát villanymelegítőre helyeztet padlástéglára tettem, így állandóan folyékony állapotban tarthattam a színeket, amelyeket könnyen és jól kezelhetően vihettem így fel a felületre. Egy kis friz-jelenetet festettem, hasonlóan a pompeii Veitius-ház nagy triklinumában látható kis figurákhoz, amelyeknek mása itt is fellelhető volt, a balácai anyag ebédlőjének felső képszalagában.

Tekintve, hogy kisebb felületen dolgoztam (kb. 20×35 cm), amidőn a festéssel elkészültem, a felület még teljesen friss volt úgyhogy még legalább 6 órán át lehetett volna dolgozni rajta. Ezért még három órát vártam és ekkor tiszta fehérített méhviasszal vittem fel a falra, forró állapotban, de egészen csekély mennyiségben, mert a fal meglepetésemre nem fogadott be több viaszt annál, amennyi a valódi római encausto viaszrétegének csak kis

⁵ Ronchetti, Pittura Murale. Ulrico Hoepli p. 98–101.

hányadát alkothatta volna. Ezt forró alumíniumlappal nyomtam rá a falra, amely ott teljesen szétfutott és a fallal annak nedvessége ellenére is egyesült, tekintve, hogy mint fentebb említettem, a fal a viasz befogadására alkalmassá volt téve.

A fentemlített viaszmenyiség oly csekély volt, hogy a kísérletet ilyen formában eredménytelennek lehetett tekinteni, mégis a vakolat teljes száradása után azt kellett tapasztalnom, hogy elég szép viaszos felületet kaptam, amely várakozásomnak nagyjában megfelelt.

Ekkor már határozottan abból a feltevésből indultam ki, hogy a viaszréteget nem szolgáltathatta csupán a falrafestés után felrakott viasz, hanem annak legnagyobb részét a falba belejuttatott viasz kicsapódásának kellett alkotnia, amely a mészhidrogén szénsavas mésszé válásával egyidőjűleg ült ki a felületre.

Hogy erről megbizonyosodjak, újból megvizsgáltam a festőréteget, amely határozottan kevesebb viaszt tartalmazott, mint előzőleg. Ekkor a kísérletet megismételtem úgy, hogy a festőréteg viasztartalmát kétszeresére emeltem. A fal epidermiséből közvetlenül a festés és bevasalás után és ezután még három ízben, a fal száradása közben, több kis mintát vettem, hogy később mikroszkóp alatt a változást meg lehessen állapítani. Általános fel fogás volt, hogy a kristályosodási folyamatot a falnak ilyenfajta hevítése teljesen megszünteti, illetve megakasztja. Azt a feltételezést kellett bizonyítanom, hogy ez a folyamat a bevasalás után tovább is folytatódik, a fal teljes kiszáradásáig. Megvizsgálva a mészkristályréteget, azt tapasztalhatjuk, hogy a forró napsütés alatt készült, tehát gyorsabban száradó vakolatok mészkristályszemcséi quantitative nem kevesebbek, mint a hideg, akár csak 2—3 fok alatt kikristályosodó falé, míg azonban amaz sűrű és finomabb szilánkokból tevődik össze, ez kifejelettebb és nagyobb kristályokat tartalmaz.

A fal száradásának különböző idejéből vett részecskék tüzetes vizsgálata beigazolta ezen feltevéseket; a kikristályosodási folyamat szabályosan tovább haladt a fal alsóbb rétegeiből, a viaszbevasalás után is pontosan megállapítható volt a négy különböző időből vett mintánál a felület mind fokozottabbá váló, viasszal és mészkristállyal való telítettsége.

Midőn a fal teljesen kiszáradt, a végső elemzés, a festőréteg viasztartalmát most már a rómaiakéval kb.

egyenlő arányban mutatta ki. Ekkor a 2000 éves és az alig néhány órája elkészült felületek között nem tudtam szabad szemmel különbséget tenni. A két felület teljes azonossága meggyőzött arról, hogy talán sikerült valamivel közelebb jutnom az encausto megoldásához. Ez a megoldás lényegében eltér az eddigiektől. Elsősorban abban, hogy a viaszrétegnek csak elenyésző kis részét alkotja a falba bevasált viasz, nagyobb része magából a falból ered, amelynek felső rétege tartalmazza a viaszt. Második eltérés az, hogy a viasz bevasalása a nedves falba történik. Eltér az eddigi kutatások zömétől ezen eljárás abban is, hogy a festék nem tartalmaz semmiféle gyantás vagy egyéb ragasztóanyagot. A festést magát, itt sem lehet freskónak nevezni, bár nedves vakolatra történik, mert a valódi freskónak hiányzik az a tulajdonsága, hogy a poranyag minden kötőanyag nélkül kerüljön a falra.

Fentiekben igyekeztem összefoglalni ezen eljárás lényegét, amely tehát a következő: A vakolat rétegeinek anyagát előre elkészítjük az antikhoz hasonló arányban, homok nélkül, az alsó réteget 3,5 : 1, a következőt, amely finomabban szitált, 2,5 : 1 arányban, míg a festőréteget márványliszt és finom méssz 1 : 1 arányában. Ebbe a rétegbe kerül igen gondos eldolgozással az elszappanosított viasz, úgyhogy ezt először a márványliszttel törjük meg, azután tesszük bele a meszet. A viasz 15%-ig növelhető. A freskók ú. n. *arriciato* rétege vastagabb, mint a középkorban, ez lehet 3 cm, sőt még több. A festőréteg kb. 2 mm. A porokat alkoholban törjük meg és így keverjük hozzá a viaszt, mindegyik festékhez annyit, hogy az jó pépet adjon, azután lassan vízzel hígítjuk a keveréket, és amikor a festést megkezdjük, melegített lapra helyezzük a színeket, amelyek így teljesen folyóssá válnak. Az alkohol nagy része ekkor már el is párolog belőle, de jelenléte a továbbiakban már nem fontos. Ezzel freskószerűen festünk, és egy bizonyos idő elmúltával bevasaljuk a méhviaszt, oly mennyiségben, amelynyit a fal magába tud fogadni. A falnak nem szabad túl nedvesnek lennie a bevasalás megkezdésekor, mert ekkor a forró fém alatt a festék maga is szétfut. A viasznak tisztított és fehéritett, valódi méhviásznak kell lennie, ügyelnünk kell arra, hogy parafint vagy stearint ne tartalmazzon. A teljes száradás után a falat puha kefével keféljük és ekkor kapjuk meg a szép fényes felületet.

Bartha László

LE PROBLÈME DE L'ENCAUSTIQUE

Lorsque, au milieu du XVIIIe siècle, on découvrit un grand nombre de peintures murales grecques et romaines, on fut surpris aussi bien par la vivacité des couleurs que par la surface unie et brillante de ces peintures. Il s'agissait d'une technique spéciale de la peinture murale qui consistait à mêler de la cire aux couleurs pour les préserver de la lumière, de la chaleur et de l'humidité. Quant à la préparation de l'encaustique, on en savait à défaut de sources, très peu de choses. Ce procédé semble avoir été abandonné vers le VIe siècle de notre ère ce qui suffit à motiver les lacunes de nos renseignements. Il est vrai que Pline, Vitruve, Martial et quelques autres écrivains antiques font mention de cette technique, mais ils en avaient traité d'une manière si laconique que de leurs indications même les chercheurs les plus ingénieux ne pouvaient tirer aucune conclusion. Au cours des XVIIIe et XIXe siècles on a maintes fois tenté de découvrir le secret de l'encaustique, mais on devait se contenter de la constatation du fait qu'il s'agissait de la mise de couleurs mêlées avec de la cire sur un mur chaud où l'on appliquait ensuite un enduit de cire. Les belles surfaces unies et brillantes étaient dues précisément à cet enduit. Les chercheurs étaient d'accord pour dire que l'impression de la cire devait s'appliquer à un mur parfaitement desséché.

Au début du XXe siècle on a découvert à Balácpusztá, près de la ville de Veszprém, env. 1800 débris de peintures murales romaines qui nous permettent d'approfondir l'étude de l'encaustique. Ces recherches ont abouti à des conclusions qui, à bien des égards, diffèrent des résultats précédentes. Avant tout, il convient de signaler le fait que l'enduit de cire ne s'explique pas uniquement par l'impression d'une certaine quantité de cire dans le mur; sa majeure partie provient de la couche supérieure du mur même: le crépi avait contenu une quantité considérable de cire saponifiée qui, parallèlement à la cristallisation de la chaux, avait reparu sur la surface du mur. Les couleurs s'y sont également mélangées avec la cire saponifiée. La seconde différence consistait en ce que l'impression de la cire s'effectuait des murs humides. En outre, à l'encontre des constatations antérieures, nous sommes à même de dire que les couleurs n'avaient pas contenu de matière résineuse. D'une manière générale, cette espèce de peinture n'est pas une fresque, au vrai sens du mot, puisque la technique de la fresque exige que les couleurs en poudre soient directement appliquées au mur, sans l'utilisation d'un lien quelconque.

L. BARTHA

KÉSOHELLÉNISZTIKUS DOMBORMŰVES EDÉNYCSOPORT ELTERJEDÉSE A RÓMAI TARTOMÁNYOKBAN

A római uralom idején Pannonia városainak, táborainak és temetőinek leleteiből kikerült kerámiaanyag három főcsoportra osztható. E'ő csoport az Itáliából, Galliából, Germániából behozott terra sigillaták, második az ezek hatására és utánzására, helyi fazekasok műhelyeiben készült domborúdíszes és benyomottdíszes edények csoportja, a harmadik nagy csoportot az egyszerű konyhaedények különböző válfajai alkotják.

Ettől a három csoporttól elütő az a közismert, Győrben talált reliefszízes korsó, amely készítmódja és ábrázolásai alapján semmi kapcsolatot nem mutat a helyi edénygyárakkal, sőt még a többi dunai provincia gyáraival sem, eredetét távolabb kell keresnünk. A győri korsó, bár Pannoniában ezideig egyedülálló, egy egységes csoportba tartozik, amelynek a római provinciákban elterjedt darabjait az alábbiakban fogjuk bemutatni. E csoport jellegzetessége vagy a világos agyag, amelyet nem fed máz, vagy pedig zöld ólomház borítja az edény testét. Az edények formája háromféle: 1. bőszerű, erős talpgyűrűs amphora; 2. kerekaljú egy-kétfüles kancsó vagy 3. hengerestestű, szélszerű, szélesalapú kétfüű korsó. Az edények füle minden esetben csavart fület utánzó ferde rovátkozású. A domborműves ábrázolások mindig mitológiai alakok vagy kettős csoportok, nehézkesen kidolgozott szőlőindák, levelek és fürtök között. Az edényeket két, összeilleszthető negatív formából préselték. A rosszabb kivitelű példányoknál a durván préselt ábrázolást égetés előtt kiegészítették, mintázópálcával meghúzták a körvonalakat, a ruharedőket, a levélereket stb. Ez az eljárás a terra sigillaták készítésekor ritkán fordul elő, legfeljebb a gyengébb műhelyek készítményeinél, ellenben gyakoribb a mécseseknél. Fremersdorf a római mécsesek gyártásáról szőő alapvető összefoglalásában az utólagos javításról és a varratok elsimításáról írva rámutat arra, hogy ez az eljárás a mécsesek készítésén kívül csak a terrakottáknál és bizonyosfajta domborműves edényeknél volt használatos.¹ Jegyzetben említi is egy edényt, amely 1920-ban a kölni múzeumban került bemutatásra, két félmintából volt préselve, s a varratokat mintázópálcával simították el, még az égetés előtt. Az edényen Merkur ábrázolás volt szőlőindák alatt, bizonyosan ez is csoportunkhoz tartozott.²

Az Itáliában és a római tartományokban talált, préselt domborműves korsók közül az alábbi példányokat sorolhatjuk fel: (Rajzukat sorszám szerint lásd az I. képen):

¹ Fremersdorf, Römische Bildlampen 44. l. u. o. 165.

² Az edény nem került megvételre és eltűnt a régiségkereskedelemben.

I. Amphoraformájú gyűrűs talpú korsók

1. Korsó Tarentumból (I. t. 2).³ Aránylag széles szája levágott peremű, alatta a fülek kiindulásánál lécs fut körbe, a vállbafutó kis kerek ívelésű fülek csavart kötéltre emlékeztetnek. A meneteles vállrészt durván mintázott, homorú kymation tölti ki. A kymation levelei között kis gömböcskék. A reliefszízes egészen a gyűrűs talpig terjed. A gyűrűstalp magas, csónkakúpos alakú. Az ábrázolások a fül alatti függőleges varratokkal elválasztva két mezőben helyezkednek el. Egyik oldalon Dionysos szembenéző alakja szőlőindák között, vállán kapcsolt leomló chlamyszal. Jobbjával koszorút helyez fejére, baljában thyrsos botot tart, amelynek alsó vége a földön nyugszik. A másik oldalon a szőlőindák között részeg Silénos lovagol számaron, jobbfelé. Csak lábai vannak lepelbe burkolva, kövér, meztelen testét csak nehezen tartja fenn jobbkezeivel a számar hátán, baljában vállán keresztbevetett thyrsost tart. A kidolgozás kezdetleges és durva, az arcok nagyon elmosódottak.

2. Korsó Zara-ból (I. t. 1. a—b).⁴ Azonos kivitelű és ábrázolású, mint a tarentumi darab, csak apró eltérések mutatják, hogy nem ugyanabból a formából préselték. Műhelyük kétségtelenül azonos.

3. Korsó Aquileiából (I. t. 3. a—b).⁵ Formája azonos az előbbi két korsóéval, a kymation levelek között itt nincsenek kis gömböcskék, a kymation a reliefszízes alatt újra megismétlődik a gyűrűs talpig tart. Eáltal a reliefszízes alacsonyabb, s az ábrázolás nyomottabb, mint az előbb ismertetett példányoknál. Mindkét oldalán a szőlőindáktól körülvéve egy-egy szembenéző alakot látunk. Az egyik oldalon balkarján és alsótestén chlamys viselő Dionysos baljával koszorút helyez saját fejére. A másik oldalon egy szakállába markoló Pan-t vehetünk ki, szarvai egybeolvadnak a szőlőindák legfelső indájával.

II. Hengerestestű, szélszerű, szélesalapú korsók

4. Korsó Rómából vagy Róma környékéről. (II. t. 1).⁶ A kétfüű korsónak szűk hengeres nyaka, levágott szápereme van. A rovátkolt, csavart jellegű fülek majdnem szögletesen fordulnak a hengerestestű korsó részűs, homorú kymationlevelekkel díszített válla felé. A hengerestest relief borítja, amelyet a széles edényfenéktől körülfutó lécs választ el. Mindkét oldalon férfialak szerepel ló mellett. Az egyik oldalon szakáll nélküli ifjú frontális helyzetben, fejét balra tartja, chlamysban, amely a jobb vállon van rögzítve és a testet fedetlenül hagyja. Jobbkezeben hegyesvégű lándzsa, balkezevel kis ló gyeplőjét tartja. A ló feje csak olyan magas, mint az ifjú válla. Az ifjú fején féltőjásalakú csúcsos sapkát, pilost visel, előtte és a ló feje fölött hatágú csillag. A másik oldalon a jelenet hasonló, csak az alak balra néz, a ló gyeplőjét jobbkezeivel tartja, a lándzsát baljával. A korsó ábrázolását ismertetője meghatározta, Castort és Poluxot, a Dioscurokat ábrázolja. Az ábrázolások mintaképeit visszavezette egészen a Parthenon-friz lovasábrázolásáig.

5. Korsó lelhely nélkül (II. t. 2).⁷ Formája megegyezik a romakörnyéki korsóéval. Az egyik oldalon balra táncoló maenast Silénos ölel. A Silénoson nadrág és rövid chiton van, balkezeiben thyrsost tart. A thyrsos felé a Silénos nyakán keresztül balkezeit nyújtja a maenas.

³ Örségi helye a newyorki Metropolitan Múzeumban. Ismertette: Robinson, Americ. Journ. of Arch. 1909, I., 30. sk. l. Magassága: 16 cm.

⁴ Zárai Múzeumban.

⁵ Aquileiai Múzeumban.

⁶ Baltimorei Hopk'ns egyetem gyűjteményében. Magassága: 24,7 cm. Lásd: Robinson i. m. 32 l., 2. kép.

⁷ British Múzeumban. Magassága: 24,7 cm. Lásd: Robinson, i. m. 35. l., 4. kép.

A maenas hosszú chitont visel, jobbválla szabadon van, haja lobogó, jobbkezében csészét tart. A másik oldalon hasonló jelenet látszik, csak a Silénost egy Satyros helyettesíti.

6. *Korsótöredék Aquileiából.* (II. t. 5).⁸ Az előbb leírt hengerestestű korsók csoportjába tartozó edény töredéke. A reliefmező töredéke és az alsó síma rész maradt meg. A töredéken kilépő Pant látunk baljában syrinxszel, jobbában pedummal.

7. *Korsó Arrabonából* (II. t. 4 a–b).⁹ A korsó formája megegyezik az eddig felsorolt hengerestestű korsókéval. Egyik oldalán Dionysost látjuk ittasan, amint jobbjával fejére koszorút helyez, balkarjával egy Satyrosra támaszkodik. Ez fejét Dionysos felé fordítja és a ránehezülő isten súlyát a balkezében tartott thyrsos bottal egyensúlyozza. A másik oldalon táncoló maenast látunk (Hekler szerint Ariadnét), aki kezével krotalont üt össze s követi az előtte lépdelő Pant. Pan jobbában pedumot tart. A dombormű kivitele igen durva. A préselés után igen erősen átdolgozták simítópálcával. A leveles, fürtös szőlőinda mellett ugyanazt a kilépő Pant látjuk, mint az előbb bemutatott aquileiai töredéken (6. szám), de az sokkal jobb kidolgozású. Ha a részleteket figyeljük, észrevehetjük, hogy a győri edényen a Pan kezében lévő syrinx helyett már csak elmosódott foltot látunk. Tehát gyengén sikerült utánzata lehet egy jobb kidolgozású hasonló példánynak.

III. Kerekaljú, egy vagy kétfüles kancsók

8. *Egyfülü kancsó Aquileiából* (I. kép 8).¹⁰ A bőszejű kancsó pereme alatt csatorna fut körbe. Füle le van törve, feltételezhetjük, hogy ez a mélyről induló, felfelé ívelő kis fül is csavart rovátkolász volt. A szőlőinda mellett áll Dionysos, vállát és alsótestét chlamys fűdi, baljával thyrsosbotra támaszkodik.

9. *Egyfülü kancsó Teurniából* (III. t. 4).¹¹ A kancsó bőszejű, pereme alatt ezen is csatorna fut körül. Egyetlen füle fölfelé ívelve magasan csatlakozik az edény hasához. A szokott szőlőinda helyett egy bogycs, leveles ág alkotja a növényi háttérrel, amely az ábrázolt alakokat keretezi. Egyik oldalán Aesculapius áll a kígyóbotra támaszkodva, jobbkezével a kígyónak élelmet nyújt, lábainál égő áldozati oltár áll. A másik oldalon Hygieia mellképe van, aki balkezében a kígyó fejét tartja.

10. *Kétfülü kancsó Cosenzából.*¹² (III. t. 1. a–b). Formája olyan, mint az előbb leírt kancsóé, csak két síma füle és talpgyűrűje van. Egyik oldalán a szokásos szőlőindakeretben ifjú Dionysos áll homlokánál, baljával thyrsosára támaszkodik, jobbjával önmagát koszorúzza meg. Másik oldalán a szőlőindakeretben konasz, szakállas, durván bevésített vonásokkal ábrázolt Silénos jobbában fordított thyrsost, baljában ivócsészét tart.

11. *Kétfülü kancsó ismeretlen lelhellyel.*¹³ (III. t. 2.). Formája az előbbiével azonos, fülei rovátkoltak. Szőlőindakeretben egyik oldalán Aphrodite, másikon Athena alakja.

⁸ Aquileiai Múzeumban.

⁹ Győri Múzeumban. Lelőhelye: Győr, Városház-u. 423. számú ház udvara. Ismertetéseit lásd az 56–58. számú jegyzetekben. Magassága: 25,3 cm.

¹⁰ Aquileiai Múzeum. A többi aquileiai darabokkal együtt az egyetemi Erem és Régiségügyi Intézet gyűjtéséből származik. E darab fényképe elveszett, így csak rajzban közölhetjük.

¹¹ Klagenfurti Múzeum. Lelőhely: St. Peter in Holz, Kärnten. Egger, Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt 90. l., No. 123. 8. kép.

¹² Lelőhelye: Cosenza, Triglio-hegy, a tarentumi öböl felé. Téglasírbán találták. Galli, Bol. dell'asoz. intern. d. studi mediterranei: 1934, 1–2. sz., 46. sk. 1., —2. kép.

¹³ Ferri Boll. dell'asoz. intern. d. studi mediterranei. IV., 1934–35, 4–5. sz. 16. l.; XIV. t. 8–9. kép: Stoddart gyűjteményből.

12. *Kancsótöredék Apulumból* (III. t. 5 a–b).¹⁴ Formája olyan, mint az előbb leírt kancsóké, de valószínűleg két füle és gyűrűstálpa volt. A dombormű eredetileg az egész edény testét borította, csak egyik oldalának ábrázolásából maradt fenn töredékes részlet. A szőlőindák alatt hosszúhajú ifjú vagy nő feje vehető ki, balvállánál bőségszarút tart. A bőségszarúról ítélve lehet Tyché, Erós, akár Hermés is.

13. *Kétfülü kancsó Neapolisból* (Krim fsz.) (II. t. 3).¹⁵ A kancsó formája az apulumi kancsótöredékekkel egyezik meg. Szájpereme alatt síma zóna, amelyet az ábrázolástól lécc választ el. A léccől kiinduló rovátkolt kis fülek magasan csatlakoznak az edény vállához. Az ismertetés szerint az egyik oldalán Erós vagy Thanatos ábrázolás van, jobbában syrinxet tart, baljában lefelé fordított fáklyát. A másik oldalon Hermés látható, baljában kerykeiont tart, jobbában kis zacskót.

14. *Kancsótöredék Knidos szigetérl.* (III. t. 3).¹⁶ Két leveles és fürtös szőlőinda komikus színész áll Papposilenos szerepében, jobbra fordulva. Lepelbe van öltözve, amely szabadon hagyja a kart és a lábak alsó részét. Leeresztett jobbkezében thyrsosféléit tart, amely fent és lent szőlőfürtben végződik, baljával nagy fűrt emel. A reliefes töredék alul öblösödő kancsóból származik, a mi edényeink közvetlen rokona.

15. *Amphora Trier környékéről.* (I. kép 15).¹⁷ A kis amphora alul csúcsban végződik, füle csavart fület utánoz, vállán elsatnyult kymation dísz.

Anyaga világosbarna, felülete zöld olommázzal bevonva. Az edény testét borító reliefes dísznek itt nincs határozott tartalma. Az amphora alját alkotó akanthus kehelyből nyolccsalakban csavarodó indák nőnek ki, az indák között virágok és maszkok helyezkednek el.

*

E készítmódjával és ábrázolásával a többi edényfajtától élesen megkülönböztethető csoport eredetét keresve, induljunk ki az edények formájából. Első pillantásra látszik, hogy csoportunk a hellénisztikus iparművészet körébe tartozik. A csavart fül, amely edényeinken olyan jellegzetes és egyöntetűen kerül utánzásra, már az i. e. V. századtól kezdve általános a görög edénygyártásban. Az egyik főforma, a megnyúlttestű talpas amphoraforma, az i. e. V. sz.-ban válik általánossá. A mi amphoráinkhoz leginkább hasonló formát az alexandriai és krétai ú. n. „Plakettenamphora”-knál találunk. Különösen egy kandi darab utal amphoraformánk eredetére¹⁸ (I. t. 4). A széles száj, a csavart fülek, a talpgyűrű felé keskenyedő test és a jellegzetesen magas csonkakupos talpgyűrű, mind rokon vonások. Az ú. n. „Plakettenamphorák” majdnem kizárólag Alexandriában és Krétában találhatók. Alexandria városának alapításakor kezdhették gyártásukat

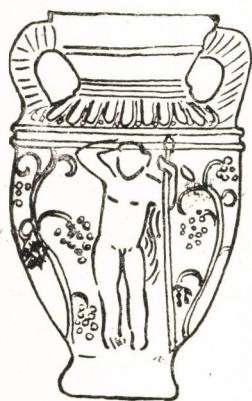
¹⁴ Kolozsvári (Cluj) Múzeumban. Lelőhely: Maros-Portus (Apulum). Lelt. szám 4350. Magassága: 15,2 cm (töredékesen).

¹⁵ Krim félszigeten Simferopol közelében a nagy szkíta főváros, Neapolis temetője 1947-ben talált új részletének 9. sz. sírjából. Babenčikov, Vestnik drevnej istorii 1949, 117. l., 10. kép. L. még 39. jegyzetet.

¹⁶ Koppenhágai Múzeum. Lelőhely: Cap Trio (Tropion). Lelt. szám: 6506. Magassága: 11,6 cm. Blinkenberg—Johansen. Danemark. Copenhagen: Musée National. Fasc. 4. 144. l., 185. t. 6. kép.

¹⁷ Trieri Múzeum. Lelőhely: St. Matthias, Trier mellett. Germania Romana. V. 20. l., XXXII. t. 2.

¹⁸ Pagenstecher. Die griechisch-ägyptische Sammlung Ernst v. Sieglin II., 3. rész, 55. l., 63. kép.

1. Tarentum

2. Zara

3. Aquileia

15. Trier
környéke

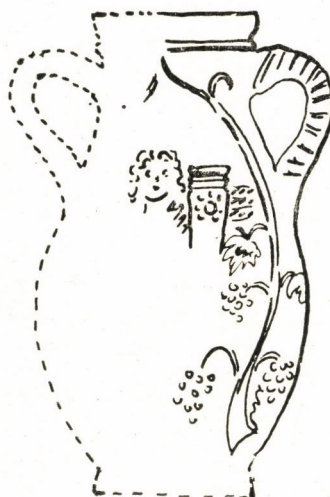
10. Cosenza

8. Aquileia

9. Teurnia

12. Apulum

13. Neapolis

4. Roma

5. Ismeretlen lehely

6. Aquileia

7. Arrabona

még a IV. sz.-ban i. e. Ezeknek a fémedényeket utánzó edényeknek virágzási kora az i. e. III. sz. volt. Leginkább hamvurnák voltak és a halott nevét rávésték az edényre. Az edények felületét fémedényutánzó bordázás borította, a domborművek külön korongokban vagy képekben kerültek az edényekre, gyakran a dionysosi körből vett csoportokkal díszítve.¹⁹

Egyfülű kancsóink az „olpé” eldurvult formái.²⁰ A kétfülű kancsó az amphorák és olpé-k keveréke: a két fül és talpgyűrű az amphorák, a bő száj és öblös has az olpé-k sajátja. A hengerestű korsóformának hellénisztikus görög eredetét bizonyítja az az igazán kedvező és ritka szerencse, hogy a Róma-környéki korsó (4. szám) alján görög betűkkel fel van vésve az edény elnevezése: „oinophoros”. Az edény ismertetője, Robinson meghatározta, hogy a felirat betűi hellénisztikus jellegűek és csakis az i. e. III. sz. utáni időkből származhatnak.²¹

Mint láhattuk, az edényeket formájuk a hellénisztikus görög körbe kapcsolja.

A kerámia történetének az a korszaka ez, amelyben a nagy birodalmak terjeszkedése folytán a kereskedelem és ipar megnövekedett lehetőségeivel, a kölcsönhatások, behozatal és kivitel nagy szövevényével állunk szemben. Bennünket elsősorban a domborműves kerámia fejlődése érdekel, és az, hogy csoportunkat e fejlődés melyik szakaszába állítsuk be. Pagenstecher a calesi kerámiával kapcsolatban határozott vonásokkal jellemzi e kerámia fejlődését.²² A görög vázafestészet Nagy Sándor és utódai idején lehanyatlak, csak azoknak a gyáraknak van jövője, amelyek teljesen a fémedények utánzására térnek át, tehát az edényeken domborműveket alkalmaznak. Ezt a régi hagyományokkal való szakítást Athén Alexandria friss lendületének segítségével valósította meg. A klasszikus görög hagyományok pusztulásával a ptolemaioszi Egyiptom lett az ipari és művészeti középpont és a domborműves edénygyártás egyik kisugárzó gócpontja. E díszítéssel karöltve feléledt az

egyiptomi fayence edénygyártás hagyományain kifejlődő ólomházas edénygyártás.²³ Dragen-dorff mutat rá a terra sigillatakról szóló alapvető tanulmányában,²⁴ hogy a hellénisztikus kerámiára két tényező jellemző: a festés visszaszorulása a fémműves munkát utánzó domborműves dísszel szemben és a fekete máz kizárólagosságának megszűnése. Megjelenik a vörös máz, a zöld és sárga ólomház. A feketemázas domborműves (calesi) edények mellett a vörös-fekete megarai tálak az egész Földközi-tenger mellékén feltűnnek és a későbbi fejlődésre igen ösztönzőleg hatnak (terra sigillata). A fémedényutánzás természetesen hozta magával az edények ólomházal való borításának divatját is. Ennek két gócpontja volt: Alexandria és Kisázsia. Mindkét helyen ősi hagyományai vannak ennek az eljárásnak. A zöldmázas edényeket Egyiptomban az i. e. III. században kezdték gyártani, Kisáziában egyiptomi hatás alatt terjedtek el, s itt érik el az i. e. I. sz.-ban a fémedények utánzásának tetőpontját. Ezeket az edényeket Délitáliába,²⁵ Görögországba és a szigetvilágba szállítják és adják el.

Mint láhattuk, a hellénisztikus edénygyártásban több központ alakult ki. Kérdés, melyikhez tudjuk kapcsolni korszakcsoportunkat.

Már a formák vizsgálatánál láhattuk, hogy ezek az alexandriai körre mutatnak. Az alábbiakban néhány domborműves edényre és töredékre utalunk, melyek edényeinknek e körrel való kapcsolatát pontosabban világítják meg. Walters kerámia katalógusában láthatunk egy egyiptomi lelőhelyű (11 cm magas) kis amphoriskost,²⁶ amely formára, anyagra és kidolgozásra nézve megegyezik a Trier mellett talált zöld ólomházas amphorával (15. szám). Az egyiptomi darab vörös alapanyagú, szürkés sárga ólomházzal bevonva. Az edény hegyes aljából kiindulva stilizált akanthus-levelek szegélyezik a domborműves ábrázolást, ezek a vállon megismétlődnek. Az edény két oldalán azonos dombormű: kis, szárnyas Erós méhecskét tart maga előtt. A további útmutatást Pagenstechernek a Sieglin-kutatóútról szóló munkája nyújtja.²⁷ Bemutat egy domborműves korongot Kairóból, amely készítésének módjában és dionysosi tárgyában hasonlít darabjainkhoz és megjegyzi, hogy egyiptomi gyártmány. Ez nem mázas edénydarab, hanem világos vörös színű. Egyiptomból ismeretes egy edénycsoport, amelynek készítmódja a mi korsóinkéval rokon. Ezeket az edényeket is két formából préselték. Legjellegzetesebb darabjaik Eróst és Psychét ábrázolják, stilizált akanthus levelek-

¹⁹ Pagenstecher, i. m. 53. sk. 1. — Breccia. Le musée greco-romain 1925—1931. Municipalité d'Alexandrie. 34. sk. 1., XXIV. t. 88—90. — Courby, Les vases grecs à relief 193. sk. 1., 202. l., 32. kép.

²⁰ A reliefedénygyártásban a kiöntőnküli „olpé” rokonának a kiöntős egyfülű kancsóknak az „oinochoe”-nak van egy egészen jellegzetes alexandriai csoportja: a ptolemaida királynőket ábrázoló mázas edényeké. Ezeknek az edényeknek elterjedése tette divattá a reliefdíszes kancsókat. Az i. e. III. század, közepén tűntek fel, s II. Ptolemaios feleségének, Arsinoénak kultuszával függtek össze. Arsinoét égő oltár előtt, baljában bőségszarúval ábrázolták, mint Tyché istennőt (v. ö. a teurniai korsó oltárábrázolásával és az apulumi korsó alakjával). Lásd: Courby, i. m. 510. sk. 1., 110. kép. — Walters, Catalogue of The Roman Pottery. K. 76—77. V. tábla. — Rayet—Collignon, Histoire de la céramique grecque. 371. l., 139. kép. — C. V. A. Pays-Bas Fasc. I. 1. tábla. 8. sz. — Bissing, Catalogue Général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire. 103. l., 18026, 18027. sz. — Pagenstecher, i. m. 118. l., XXXI. t.

²¹ I. m. 34. sk. 1., 3. kép.

²² Die calenische Reliefkeramik, 6. sk. 1.

²³ Courby, i. m. 499. sk. 1.

²⁴ Dragendorff, Bonner Jb. 1895(96—97), 21. sk. 1.

²⁵ Zahn, Jb. d. d. Arch. Inst. 1908. (23), 76. — Loeschke, Arch. Anz. 1891, 6, 19. l.

²⁶ I. m. 2. l., K. 8. 1. kép

²⁷ I. m. 66. l., 77. kép. — Az alexandriai múzeumban is őriznek egy domborműves korongot, melynek Dionysos ábrázolása és szőlős-leveles indái korsóink ábrázolásaival szoros rokonságban vannak. Bull. de la Soc. Arch. d'Alexandrie. 11. (1909). 303., 52. kép.

ből kiemelkedve, Pagenstecher szerint ezek sír-edények voltak.²⁸

Erre nézve éppen az egyik edényen Psyché kezében tartott, magát az edényt ismétlő korszó-ábrázolásra utal, amelyben Psyché Erósnak az élet vizét hozza. Ezek az edények az i. e. III—II. sz.-ból valók. A préseléssel könnyen előállítható kymation-dísz, amely a mi korszóink vállán szerepel, pontosan látható egyik kis préselt, egyiptomi hellénisztikus kulacson. Préselve készítik az alexandriai fáklyatartókat, amelyeken úgy, mint a mi Trier mellett talált korszókon, nyolcas formában sorakozó szőlőindák alatt és fölött maszkok helyezkednek el.²⁹

Miután a hellénisztikus domborműves edénygyártás alexandriai körébe utalhattuk korszócsoporthatunkat, kérdéses marad az edények előállításának kora. Erre nézve a vélemények az irodalomban igen eltérőek, illetve az időhatárok igen tágak. Robinson keltezése szerint az i. e. III. v. II. századra kell helyezni csoportunkat, bár lehet későbbi is.³⁰ Az általa idézett Weege az i. u. II—III. sz.-ra keltez. A British Múzeum darabját az i. e. II. sz.-ra, a New-Yorkban őrzött tarentumi korszót i. e. III. sz.-ra határozzák meg a múzeumi naplók. Ezek szerint hatszáz év az az időköz, amelyben korszócsoporthatunk készítését és elterjedését meghatározták. E bizonytalanság érthető a hellénisztikus formakincs körébe tartozó iparművészeti termékeknél, amelyek széles körben terjedtek el és sokáig divatban maradtak. A bemutatott edények kora valóban nem egységes, lelőköörülményekkel keltezhető darab alig akad közöttük. Legrégebbi ezek közül a cosenzai (10. szám), amelyet Galli az i. e. IV—III. századból való sírleletként ismertet.³¹ Robinson legutóbbi összefoglalásában a rómakörnyéki korszóval kapcsolatban újra állást foglal az i. e. II. századra való meghatározás mellett.³² Korszóink közül a Robinson által közölt három darabot a domborműves edények legjobb ismerője, Courby is említi és a hellénisztikus alexandriai kerámia-gyártás hanyatló szakaszába, az i. u. I. századi gyártási időbe utalja.³³ Korszóinkat valóban több száz éven keresztül gyártották és használták. Az i. e. III—II. században már Itáliában váltak kedvelté és szélesebb körben az i. u. I. században terjedtek el a különböző provinciákban. Erre az időre utal Egger, amikor a teurniai darab (9. szám) bemutatásánál megjegyzi, hogy „koraitáliai” behozatal. Edényeinknek e korban, szélesebb körben való elterjedési idejét a Babančikov által 1949-ben közölt neapolisi korszó lelőköörülményei teszik bizonyossá.³⁴

Mint feljebb említettük, a korszó a Krim-félszigetről, Szimferopol közeléből, a nagy szkita főváros temetőjének egyik sírjából került elő. Ismerjük a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Anyagi Kultúra Története Intézetének régészeti öt éves tervét (1950-ig). Ebben a tervben fontos szerepet játszik a szkita-szarmata régészeti anyag kutatása.³⁵ Ebben a körben mint harmadik főprobléma szerepel a félbarbár államot alapító krími szkíták kutatása és fővárosuk, a szkita Neapolis föltárása. Az 1945—46. években megindult kutatás nagy eredménnyel járt.³⁶ Megtalálták a forrásokban említett Neapolist és megismerték a krími szkíták társadalomtörténetét. A várost az i. e. IV. században építették, a II. sz. végén a görögök Mithridates pontusi király segítségével elfoglalták, a város lakói elszegényedtek, majd a szarmaták hatalma alá kerültek. Később Neapolis Róma uralma alá került. A város és lakói sorsát híven tükrözik a temetkezések. A 71 síros mauzóleum temetkezései mutatják a krími szkíták államának virágzását, a görög városokkal való kereskedelem emlékeit, majd a város hanyatlásával lakóinak elszegényedéséről tanúskodnak.

Az öt éves terv keretében Babencsikov 1947-ben 16 sírt tárt fel.³⁷ A sírok ugyanannak a domborulatnak a másik oldalán feküdtek, amelyen a mauzóleumot tárták fel.³⁸

Az öt éves terv keretében Babencsikovtól 1947-ben feltárt sírok az i. u. I. századból, a római uralom idejéből származnak. Így Hermést ábrázoló korszót használatának idejét az i. u. I. sz.-ra tehetjük. Šulc lehetségesnek tartja, hogy a korszó csak az i. u. II. században került a sírba.³⁹ Korszócsoporthatunk ezen darabja a Földközi-tenger felől a feketetengeri városok felé irányuló kereskedelem egyik behozott áruja. Hasonló eredetű és korú lehet egy Dionysost kecskével ábrázoló vörös, relifes korszó, amely egy Kercs melletti temetőből került elő; sajnos, közelebbi korhatározás nélkül került közlésre.⁴⁰ A római uralom időszámításunk kezdete után néhány évszázadig viszonylagos nyugalmat és kereskedelmi lehetőséget biztosított a görög városoknak. Az Egyiptommal való kereskedelmi kapcsolatban Rhodos szigetének volt nagy jelentősége, amely ezen az útvonalon átrakodó hely volt.⁴¹ A Földközi-tengeri szigetek közvetítő szerepére a mi korszócsoporthatunk esetében a fent bemutatott Knidos-szigeti töredék (14. szám) és egy ugyan-

²⁸ I. m. 80. sk. l., 95—96. kép.

²⁹ Pagenstecher, i. m. II. 3. XXVIII. t. 4. és II. 2. VIII. t. l.

³⁰ I. m. 35—36.

³¹ Galli, i. h. 46.

³² C.V.A. U.S.A. Fasc. 7. The Robinson Coll. Baltimore: Fasc. 3. 1938. 51. sk. l.

³³ I. m. 535. sk. l.

³⁴ Lásd a 15. jegyzetet

³⁵ Ant. Hung. III. (1949), 1—2. szám, 10. l.

³⁶ Alábbiakban a szovjet kutatások összefoglalását Harmatta János White, „Elsüllyedt világok” c. munkájához írt bevezető tanulmányából idézzük. — Lásd Šulc Краткие Сообщения ИИМАН СССР., XXI., 1947, 16—22.

³⁷ I. m. 111.

³⁸ Šulc, Izvestia Akad. Nauk. IV. 3. 1947. — N. N. Краткие Сообщения ИИМАН СССР. XXI., 1947, 22—32.

³⁹ Краткие Сообщения ИИМК 1949, XXI., 63. l.; 27. kép.

⁴⁰ Ötlet, 1913—15. 103. l. 170. kép.

⁴¹ Lásd: Ebert, Südrussland im Altertum 216 és 213.

onnan származó ólommázás töredék utal. Utóbbi reliefes töredéken jobbkezeben pedummal Pan lépdél, baljában syrinxet tart, mellette jobbra nő alak chitonja látszik.⁴²

Mint láthattuk, a mi korszóink eredőhelye Alexandria, elterjedésének kora az i. e. III. — az i. u. I—II. század. A korszókat tengeri úton szállították Krimbe és Itáliába. Az alexandriai ipar a ptolemaiوسي korban rendkívül fellendült. Alexandria, a fejlett ipari központ áruai nagy számban találhatók a feketetengeri félgörög városokban és Itália városaiban egyaránt.⁴³ A kapcsolatot kölcsönös volt már az i. e. II. században egész kereskedőkolónia létesült, amelynek tagjai főleg Campaniából és Sziciliából kerültek ki. Az alexandriai árukkal terhelt hajók a polgárháborúk nehéz évei alatt is befutottak itáliai kikötőkbe, a rómaiak egyiptomi győzelme után tömegküldemények érkeztek Itáliába.⁴⁴ A római szerzők az Itáliában használt egyiptomi áruról mint mindennaposról írtak.⁴⁵

Az alexandriai és más keleti import árukat egyezkedtek helyben előállított árukkal pótolni. Az antik rabszolgatársadalom árutermelésének egyik alapvető jelentősége, hogy még a legfejlettebb ipari központok sem tudták áruikat olyan olcsón és nagymennyiségben előállítani, hogy előbb-utóbb a helyi műhelyek ne léphettek volna fel sikeres versenytársaikként. Például az augusztusi időben a nagyméretű alexandriai üvegimport⁴⁶ mellett a Voltornus torkolatánál az üveggyártást alexandriai iparosok segítségével meghonosították és magas színvonalra fejlesztették.⁴⁷ A bronzedények gyártásánál ugyanez a folyamat észlelhető. A délitáliai bronzedénygyártásnak az alexandriai áru adott lényeges ösztönzést.⁴⁸ Az itáliai kerámiagyártásban a keleti hatás a domborműves edényipar fellendülésében mutatkozik.⁴⁹ Azok az edényfajták, amelyek Keletről kerültek Itáliába, a helyi gyártásban továbbfejlődtek és kiterjedt piacokat szereztek maguknak.⁵⁰ Korszócsoporthunk elterjedésénél is bizonyos, hogy Alexandriából behozott példányokat Itáliában utánózták; két mintából préselhető edényeknél, akárcsak a mécseseknél, ez nem jelen-

tett különlegesebb nehézséget. E. Galli és Robinson általában Campaniában vagy Tarentumban, de mindenesetre Dél-Itáliában tételezik fel edényeink gyártási központját.⁵¹ Korszócsoporthunk korábbi példányai kapcsolódhatnak e vidékhez: a legkorábbi cosenzai darab (10. szám), az ismeretlen lelőhelyű (5. szám) és a görög felírást viselő rómakörnyéki (4. szám) korszó. Ezeken a példányokon a hellénisztikus ábrázolásmód is eredetibben mutatkozik, az alakok plasztikusabbak, kidolgozottabbak, az ábrázolás mozgalmassabb, mint a többi példányokon. A cosenzai példány és a Knidos szigeti töredék (14. szám) Silénosának egyezése utal a délitáliai darab keleti eredetére. A kedvelt, s mint ahogy Galli jellemzi: „népes“ ízlésű korszók Itália északi részében is piacra találtak, különösen a tengerparton fekvő helyeken. A gyengébb kidolgozású, elmosódott ábrázolású tarentumi amphora (1. szám) a zarái és aquileiai példányokkal (2. és 3. szám) mutat szoros egyezést, egyúttal jellemezve e korszók további elterjedésének útvonalát.

Legnagyobb számban darabjaink Aquileiából kerültek elő. Ez a kereskedelmi gócpont, amely az i. u. I. században Itália ipari termékeit a dunai provinciáknak közvetítette,⁵² kedvező fekvése folytán sokáig megtartotta ezt a vezető szerepét.⁵³ Különleges domborműves edényeinket is ez a kisugárzó központ közvetíthette tovább. A korszók közül Aquileia kisugrázói körzetébe sorolhatók a helyben talált példányokon kívül a teurniai (9. szám) és egy Locarno-Muraltoiban (Lago Maggiore mellett) talált, I. századnak meghatározható kétfülű domborműves kancsó, amelyet kivitele és díszítése szintén a mi csoportunkba utal.⁵⁴ Hogy az Aquileiához kapcsolható edények egy részét magában Aquileiában gyártották volna, műhelyelet hiányában nem bizonyítható. Brusin mutat be Aquileiából egy satyrmaszkos oinoché (mag.: 15 cm), amelyen a szőlődíszek a mi csoportunkban ábrázoltakkal azonos kivitelűek. Ezt a darabot az i. u. II. sz.-ra datálja, nyilván ez a típusú edény még ekkor is divatban volt.⁵⁵

Az apulumi töredékes kancsóról (10. szám) nem tudhatjuk, milyen úton került ide, Itálián át, a Balkán-félsziget vagy a feketetengeri városok közvetítésével. Mivel a neapolisi korszóval majdnem azonos kivitelű, az utóbbi látszik valószínűnek.

Nyitott kérdés marad az arrabonai korszó (7. szám) készítésének ideje. Ez az edény kiválik csoportunkból elnagyolt kidolgozásával, gyengébb mivoltával. Mint fentebb említettük, az

⁴² Walters, i. m. 17. l., L. 33. 9. kép.

⁴³ Rostovcev, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I., 62. l. A Pompejiben talált alexandriai árukra l. Spinazzola, Le arti decorative in Pompeji XVIII. l.

⁴⁴ Az alexandriai kereskedelem fő közvetítő kikötője, Puteoli ennek a szerepének köszönhetette rohamos fejlődését, virágzása még Augustus idejében is tetőpontján állott. Lásd: Dubois, Pouzzoles Antique: 71. sk. l. A nagy kereslet lehetővé tette, hogy Alexandria városában külön fazekasnegyed alakuljon ki. Lásd: Johnson, Roman Egypt... II., 341.

⁴⁵ Kisa, Das Glas im Altertum I., 173.

⁴⁶ Schubart, Ägypten von Alexander dem Grossen bis auf Mohamed, 54.

⁴⁷ A. Kisa, i. h.

⁴⁸ Radnóti, Vasi di bronzo romani nel Museo Profano del Vaticano, 22. sk. l.; A pannóniai római bronzedények 16., 21., 68. sk. l.

⁴⁹ Dubois, i. m. 122.

⁵⁰ Rostovcev, i. m. 143.

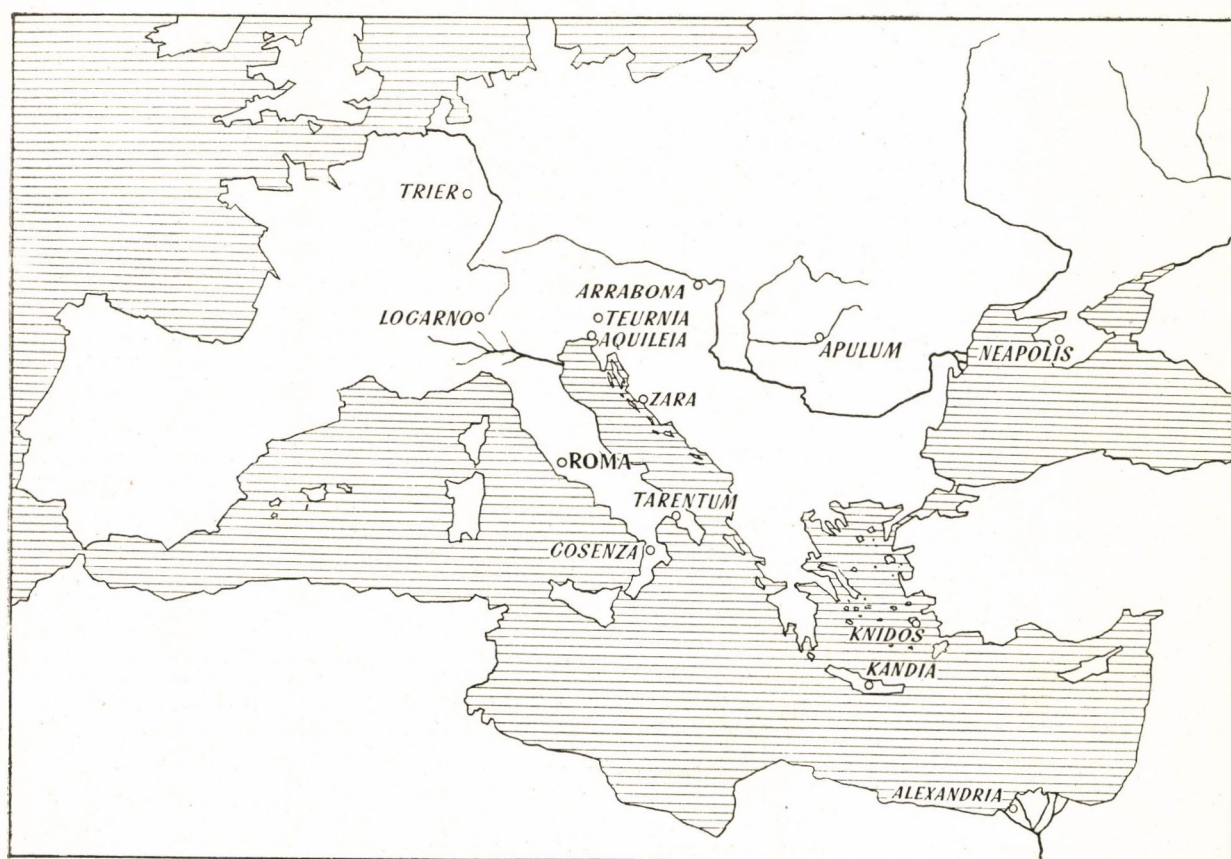
⁵¹ Galli, i. h. 48.

⁵² Alföldi, Századok 1936, 1—3, 15., 35. sk. l. — Bronzedényekkel kapcsolatban: Radnóti, i. m. 31.

⁵³ Rostovcev, i. m. 138.

⁵⁴ Simonett, Tessiner Gräberfelder. 15. tábla. 10. kép. A szörványosan előkerült olajzöldmázás edényt egy csoportban említi egy Agrippa-éremmel meghatározható sírból való, préselt, relief nélküli kétfülű korszóval. U. o. 19. l., 71. l.

⁵⁵ Brusin, Gli scavi di Aquileia, 129. l., 73. kép.

2. kép.

aquileiai Pan-os töredékkel (6. szám) összehasonlítva, későbbi utánzatnak látszik. Az erős, utólagos retus is erre utal. Leletkörülményeit a közlések különbözőképpen írják le. A közlések egy részéből egy IV. sz. első feléből való „kőkoporsóból” származónak ismerjük meg,⁵⁶ míg maga Rómer a lelet első közlője, más helyen így ír: „...állítólag nem a koporsóban, hanem tőle északra mintegy 2 lábnyi távolságban találtatott...” Az előkerülés helyének környékén korábbi római telepnyomok és későbbi sírok ismertek.⁵⁷ Ha korszó a kőkoporsóhoz tartozik is, ilyen ritka és provinciális viszonylatban értéke-sebb darabnál a sírbakerülés ideje nem döntő. Az aquileiai csoportba tartozó darabok használatának idejét az i. u. I–II. századra határozhattuk meg. A sokkal gyengébb kivitelű, a pannoniai agyagművességben párhuzam nélkül álló darab készítése ideje a pontos lelőkörülmények híján csak általánosságban határozható meg a II–III. századra.⁵⁸ Miután a darab Pannoniában egyedül-álló, felvethető az a gondolat is, hogy az Arrabonában állomásozó ala I. Ulpina contariorum c.

R. katonái, akiket a mauretániai zavargások (148–150. i. u.) leverésére Észak-Afrikába vezényeltek, hozhatták magukkal hosszú Földközi-tengeri útjukból.⁵⁹

Egy kérdés vetődik még fel: az edénycsoport rendeltetése, használatának kérdése, amely összefügg az edényeken látható ábrázolásokkal. Legkézenfekvőbb megoldás a rómakörnyéki korszó alján bevésített fölirat alapján megnyugodni abban, hogy ezeknek az edényeknek „oinophoros” a neve és bor tartására, vívására szolgáltak. Emellett azonban fölmerülhet az a kérdés, hogy ezek a nagyrészt elég kis gyűrűs talpon álló és különlegesen díszített edények nem szolgáltak-e a napi használat mellett síredényekül is. Három esetben: Cosenzában, Neapolisban és Arrabonában tudunk arról, hogy sírból vagy sír mellől kerültek elő, a többinél a lelőkörülményeket nem ismerjük. Az edényeken szereplő mithológikus ábrázolásokat szemügyre véve azt látjuk, hogy azok az istenek, akik korszóinkon szerepelnek, mind kapcsolatban vannak az alvilággal.

A felsorolt példányok közül nyolc edényen látunk a dinoyzosi körből vett ábrázolásokat. Ezek az ábrázolások teljesen megfelelnek a késő-hellénisztikus és korarómai ábrázolási módnak. Korszóink jelenetei a nagy művészetben lépten-

⁵⁶ Rómer F., A. E. 1870. (III.), 115. sk. 1. 1–2. kép. — Rómer, Győri Közlöny 1861, 41. sz. 162. l. — Lovas, Bolletiono. 1931, Agosto-settembre, VI. t. 1.

⁵⁷ Lovas, Győri Szemle 1941. dec. 15, XII. évf., 4. sz., 179.

⁵⁸ Hekler, Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1909. III. évf. 200. sk. 1.

⁵⁹ Wagner, Disklokation der römischen Auxiliarformationen... 31

nyomon feltűnő Dionysos-, Silénos-, satyros-, maenas alakok tükörképei. E kör jó ismerője, K. Kübler egyik tanulmányában⁶⁰ számos dionysosi ábrázolást és thiasosjelenetet mutat be. A satyrok által támogatott ittas Dionysos alakjától kezdve, egészen a táncoló, krotalont összehúzó maenasig megtaláljuk az összes megfelelő alakokat. Az analógiák végtelen sorát nem győznénk tárgyalni.⁶¹ Lényeges az, hogy a hellénisztikus domborműves kerámiasoportok mindegyikén szívesen ábrázolják Dionysost és körét. Megtaláljuk a megarai talakon,⁶² a calesi edényeken,⁶³ de már ezt megelőzően a fent idézett Plakettenamphorákon is, amelyek síredényekül szolgáltak. Könnyen feltehető, hogy edényeinket, amelyeknek bortartó szerepével jól összefüggésbe hozható Dionysos és körének szereplése, síredényekül is használták, vagy tán e célra készítették, hiszen korsóink készítésének idejében Dionysos már elsősorban a másvilági életet biztosító misztérium isten.

Ha a többi korsó ábrázolásait nézzük, a teurniai Aesculapiust és Hygieiát, a gyógyító istenpárt, a halál ellenségeit látjuk. A rómakörnyéki korsó Castor és Pollux ábrázolása talán arra utal, hogy Pollux fivére halála után felváltva egy napig az Olymposon s a Hadésben tartózkodott. Castor és Pollux számtalanszor szerepel görög és itáliai síremlékeken, gyakori már az etruszk hamvvedreken, majd a római szarkofágokon.⁶⁴ Eppen ennek a korsónak alján szerepel az „oinophoros“ fölírás. A korsó közlője sem talált a bor és a Dioskurok között olyan kézzelfogható összefüggést, mint a dionysosi jelenetekkel díszített edényeknél. Az alakok alvilági vonatkozása sokkal erősebb, mint az edény tartalmához való kapcsolata. Az ismeretlen lelőhelyű, Stoddart-gyűjteményben lévő korsón (11. szám)

Aphrodite szerepel, akinek szintén lényeges kapcsolata volt az alvilággal.⁶⁵ S végül említsük meg a neapolisi korsó ábrázolását, amelyen Hermés, a lelkek alvilági vezetője és maga a lefelé fordított fáklájú Thantos szerepel.

Edényeinknek főleg síredényekként való használata, s esetleg erre a célra való gyártása, föltevés, amely a lényegét nem érinti. Edénycsoportunk vizsgálata is jól mutatja azt az erős befolyást, amelyet az antik rabszolgatársadalom korában a Földközi-tenger keleti medencéjében kifejlődött kerámiai ipar gyakorolt az itáliai, majd a római edényművességre. A növekvő birodalom minden provinciáját behálózó kereskedelem és az újabb piacokat hódító ipar egyre szélesebb körben terjesztette a kedvelt hellénisztikus formákat utánzó árukat. Ezért találhattuk meg e jellegzetes és sajátos edénycsoport példányait a görög szigetvilágban, Itáliában, Sarmatiában, Daciában, Pannoniában, Noricumban és Germániában egyaránt.* (2. kép.)

Baranyainé Bónis Éva

⁶⁰ Röm. Mít. 43/1928, 103. sk. 1.

⁶¹ Dionysos köréből vett és a thiasos ábrázolásokat a magyarországi római emlékeken bemutatta Paulovics, A. E. 1935, 54. sk. 1. Itt hangsúlyozza e témakörnek az alexandriai művészettel való kapcsolatát.

⁶² Benndorf, Griechische und Sicilische Vasenbilder. LXI. t. 3, 4, 5b. kép.

⁶³ Pagenstecher, Die calenische Reliefkeramik, 13.

⁶⁴ PWRE, 1123. — Aquincumi sírépítmények oldalalain való ábrázolásukat lásd, Nagy L., Budapest Története. I. 2., 475, 479.

⁶⁵ Roscher, Lexikon — 394.

* Fenti tanulmány megvitatásra került az O. M. Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat 1951. március 9-iki szakosztályi ülésén, a szaktársak akkor elhangzott hozzászólását, ezenkívül Szilágyi János György és László Gyula kartársak segítségét ezúton köszönöm meg.

DIE VERBREITUNG EINER GRUPPE VON SPÄTHELLENISTISCHEN RELIEFGEFÄSSEN IN DEN RÖMISCHEN PROVINZEN

Die Keramikfunde der römischen Städte, Lager und Friedhöfe aus der Zeit der Römerherrschaft in Pannonien kann man in drei Hauptgruppen einteilen. Zur ersten Gruppe gehören die Terra Sigillaten, die aus Italien, Gallien und Germanien importiert wurden. Eine zweite Gruppe stellen jene Gefässtypen dar, die in heimischen Werkstätten auf Anregung der ersteren mit Reliefmustern und Stempelverzierung hergestellt wurden; weiter unterscheiden wir eine dritte Gruppe, die verschiedenen Arten der einfachen Gefässe des täglichen Gebrauchs. Ein in Győr gefundener, allgemein bekannter Krug mit Reliefdarstellung (Nr. 7. Taf. II, 4 a—b) weicht von den Typen dieser drei Gruppen beträchtlich ab, da er was die Herstellungsart und seine Darstellungen anbelangt mit den einheimischen Töpfereiwerkstätten, aber auch mit denen der anderen donauländischen Provinzen kaum in Beziehung zu bringen ist. Sein Herstellungsgebiet muss also entfernter, anderswo gesucht werden. Wenn auch der Krug von Győr (Arrabona) bis jetzt in Pannonien ganz vereinzelte steht, gehört er doch in eine Keramikgruppe,

deren einzelne in römischen Provinzen verbreitete Exemplare wir im weiteren besprechen wollen. Ein Charakteristikum dieser Gefässe ist der lichte Ton ohne Glasur; einzelne Stücke sind mit grüner Bleiglasur überzogen. Man kann drei Formen unterscheiden: 1. Amphore mit breitem Mund und starkem Standring; 2. ein oder zweihenkeliger Krug mit rundem unteren Teil, oder 3. zweihenkeliger zylinderförmiger Krug mit enger Mundöffnung und breiter Standfläche. Die Henkel sind in jedem Fall mit schrägen Kanneluren verziert und ahmen somit tordierte Gefässhenkel nach. Die Reliefdarstellungen stellen immer mythologische Gestalten oder zwei Gestalten zwischen schwerfälligen Weinranken, Blättern und Reben dar. Die Gefässe wurden in zwei zueinander passenden Negativen gepresst. Bei den schlechter gelungenen Exemplaren hat man die groben Gestalten vor dem Brennen ergänzt, mit einem Modelierstab die Konturen, die Falten der Gewänder und die Adern der Blätter nachgezeichnet usw.

Unter Nr. 1—15 beschreiben wir die auffindbaren Analogien dieser drei oben erwähnten Gruppen aus Ita-

lien und den römischen Provinzen (Siehe Abb. Nr. 1 und Taf. I—III, Nr. 2, 3, 6, 8 u. 12 sind hier zuerst abgebildet).

Beim Nachweis des Ursprunges dieser durch die Herstellungsart und der darauf befindlichen Darstellungen abweichenden Keramikgruppe habe ich als Ausgangspunkt die Form der Gefässe in Augenschein genommen. Die eine Hauptform ist die hohe Amphore mit Standing und diese Form war schon im 5. Jahrhundert v. Chr. allgemein bekannt. Ähnliche Amphoren wie die übrigen sind in erster Reihe die alexandrinischen und die sogenannten „Plakettenamphoren“ von Kreta. Besonders auf ein Exemplar von Kandia kann man diesen Ursprung zurückführen (Taf. I, 4). Die einhenkeligen Krüge sind grobe Nachahmungen der „olpé“, der zweihenkelige Krug ist eine Mischform der Amphore und der „olpé“. Dass die zylinderförmigen Krugformen griechisch hellenistischen Ursprungs sind, beweist der Umstand, dass am Boden eines Kruges aus der Umgebung von Rom der Name des Gefässes mit griechischen Buchstaben eingraviert ist (Nr. 4, Taf. II, 1): „oinophoros“. Nach Robinson, der den Fund publiziert hat, sind die Buchstaben der Inschrift hellenistisch und können nur aus der Zeit nach dem 3. Jahrhundert v. Chr. stammen (siehe Anm. 5.).

Wie wir gesehen haben, sind die Gefässe auf Grund ihrer Form in den hellenistisch-griechischen Kreis zu stellen. Es ist jene Epoche der Geschichte der Keramik, als bei den Expansionsbestrebungen der grossen Reiche sowohl der Handel als auch das Gewerbe gesteigerte Möglichkeiten hatte und die gegenseitigen Einflüsse, Import und Export in gesteigertem Masse Bedeutung erlangten. Im weiteren haben wir die Hauptzentren der Fabrikation der Gefässe mit Reliefdarstellungen aufgezählt und mit Hilfe der alexandrinischen Analogien konnten wir unser Gefäss in den alexandrinischen Kreis der hellenistischen Krüge mit Reliefdarstellung einreihen. Fraglich bleibt immer noch das nähere Datum der Herstellung. Diesbezüglich herrschen auch in der Literatur verschiedene Meinungen. Die hier dargestellten Gefässe stammen wahrlich aus verschiedenen Perioden und es gibt unter ihnen kaum einige, deren Fundumstände sichere Daten über den genauen Zeitansatz bieten würden. Das älteste Stück ist wohl das von Cosenza (Nr. 10), das Galli als einen Grabfund des 4.—3. Jahrhunderts v. Chr. publiziert (siehe Anm. 12). Robinson hat neuestens in seiner Zusammenfassung in Zusammenhang mit dem Krug aus der Umgebung von Rom (siehe Anm. 33) die Datierung in das 2. Jahrhundert vor Chr. angenommen. Der beste Kenner der Gefässe mit Reliefdarstellungen, Courby, erwähnt drei von den hier aufgezählten Gefässen und datiert sie in die Verfallsperiode der hellenistischen Keramikfabrikation von Alexandria, also in das 1. Jahrhundert n. Chr. Diese Krüge wurden wahrlich mehrere Jahrhunderte hindurch erzeugt und waren lange in Gebrauch. Schon im 3.—2. Jahrhundert v. Chr. waren sie in Italien beliebt und im 1. Jahrhundert n. Chr. finden wir sie auch schon in den Provinzen verbreitet. Auf diese Zeit deutet Egger (Anm. 11), als er bei der Darstellung des Stückes von Teurnia (Nr. 9) asg, dass es ein „frühitalischen“ Importstück sei. Dass diese Gefässe in dieser Zeit in einem weiteren Kreis verbreitet waren, machen die Fundumstände des von Babenčikov im Jahre 1949 publizierten Gefässes von Neapolis (Anm. 16, Nr. 13) sicher. Der Krug kam in einem Grab der grossen skythischen Hauptstadt von Neapolis in der Nähe von Simferopolj in der Krim zum Vorschein. Hier fanden die russischen Forscher die aus den schriftlichen Quellen bekannte Stadt Neapolis und behandelten auch eingehend die gesellschaftliche Struktur der Skythen der Halbinsel Krim. Die Stadt wurde im 4. Jahrhundert v. Chr. gebaut und im 2. Jahrhundert von den Griechen mit Hilfe des pontischen Königs Mithridates erobert. Die Bevölkerung verarmte und gelangte unter sarmatische Herrschaft. Später wurde Neapolis von den Römern erobert. Das Schicksal der Stadt und seiner Bewohner kann auf Grund der Grabfunde recht gut rekonstruiert werden. Das Mausoleum mit den 71 Bestattungen stammt aus der Blütezeit der Skythenherrschaft in der Krim und enthält interessante Funde, die vom Handel mit den griechischen Städten zeugen. Später verarmte die

Bevölkerung. Babenčikov hat im Jahre 1947 16 Gräber, die aus der Zeit der Römerherrschaft, aus dem 1. Jahrhundert n. Chr. stammen, untersucht. In unsere Gruppe gehört jenes Gefäss aus Grab 9 mit der Darstellung von Hermes und Thanatos, das in das 1.—2. Jahrhundert datiert werden kann (Anm. 16 u. 39). Dieses Gefäss ist ein Importstück aus den Mittelmeerländern, die nach den Städten des Schwarzen Meeres intensiven Handel trieben. Die römische Herrschaft sicherte während mehreren Jahrhunderten n. Chr. in diesen Städten eine verhältnismässige Ruhe und gute Handelsmöglichkeiten.

Wie wir gesehen haben, ist das Herstellungszentrum dieser Krüge Alexandria. Sie waren vom 3. Jahrhundert v. Chr. bis zum 1. u. 2. Jahrhundert n. Chr. verbreitet. Die Krüge wurden übers Meer nach der Krim und nach Italien geliefert. In Alexandria erreichte das Gewerbe in der ptolemäischen Zeit eine hohe Blüte. Erzeugnisse dieser blühenden Gewerbestadt lassen sich vielfach in den halbgrichischen Städten des Schwarzen Meeres, aber auch in italischen Städten nachweisen. Diese Erzeugnisse trachtete man durch an Ort und Stelle erzeugte Waren zu ersetzen. Eine typische Erscheinung des antiken Sklaventum ist es, dass selbst die hochstehenden Gewerbezentren ihre Erzeugnisse nicht so billig und in solchen Mengen herzustellen vermochten, dass nicht früher oder später die kleineren Werkstätten mit Erfolg hätten konkurrieren können. Dieser Vorgang kann auch in anderen Gewerbebezügen, z. B. Glasindustrie, Bronzegefässfabrikation nachgewiesen werden. Der östliche Einfluss zeigt sich in Italien im Aufschwung der Erzeugnisse der Gefässe mit Reliefdarstellungen. Jene Gefässarten, die von Osten stammen, haben in Italien in kleineren Werkstätten eine weitere Entwicklung durchgemacht und sich auch entfernte Absatzplätze gesichert. Bei der Verbreitung dieser Kruggruppe ist es sicher, dass man die aus Alexandria importierten Stücke in Italien nachahmte. E. Galli und Robinson vermuten, dass in Campanien oder Tarentum, jedenfalls in Süditalien, der neue Fabrikationszentrum dieser Gefässe zu vermuten sei. Die älteren Exemplare unserer Krüge kann man als in dieser Gegend erzeugt vermuten; das älteste Stück aus Cosenza (Nr. 10), ein Krug unbekannten Fundortes (Nr. 5) und der Krug mit griechischer Inschrift aus der Umgebung von Rom (Nr. 4). Auf diesen Exemplaren ist die hellenistische Darstellungsart noch recht charakteristisch, die Gestalten plastischer, besser ausgearbeitet und die Darstellung bewegter als an den anderen Krügen. Der Krug von Cosenza und das Bruchstück von Knidos (Nr. 14) mit ihren analogen Silenos-Darstellungen deuten auf den östlichen Ursprung dieser süditalischen Stücke hin. Die beliebten und wie Galli bemerkt die „völkischen“ Krüge haben auch in Nord-Italien Absatzplätze, besonders entlang der Meeresküste gefunden. Die etwas nachlässig ausgearbeitete Amphora von Tarentum (Nr. 1) hat in denen von Zara und Aquileia gute Vergleichsstücke (Nr. 2 u. 3) und zugleich gewinnen wir über den Weg der weiteren Verbreitung gute Angaben. In grösster Anzahl kamen solche Stücke in Aquileia zum Vorschein. Diesem Handelszentrum, das im 1. Jahrhundert n. Chr. die Produkte nach den donauländischen Provinzen vermittelte, hat seine günstige Lage lange Zeit hindurch diese führende Rolle gesichert. Diese eigenartigen Gefässe mit Reliefdarstellung gelangten durch Vermittlung dieses wichtigen Handelsplatzes zu uns. In das Ausstrahlungszentrum von Aquileia kann man ausser der dort gefundenen auch das von Teurnia (Nr. 9) und eines von Locarno Muralto mit zwei Henkeln aus dem 1. Jahrhundert n. Chr. verweisen (Anm. 54). Vom Bruchstück des Kruges von Apulum (Nr. 10) wissen wir nicht, auf welchem Wege es hierher gelangt ist: über Italien, die Balkanhalbinsel oder durch Vermittlung der Städte des Schwarzen Meeres. Da es mit dem Stück von Neapolis fast identisch ist, ist letztere Annahme die wahrscheinlichste. Eine offene Frage bleibt noch der Zeitansatz des Kruges von Arrabona, der mit dem Exemplar mit der Pan-Darstellung von Aquileia (Nr. 6) verglichen als eine spätere Nachahmung wirkt.

Die Fundumstände werden verschieden beschrieben (Anm. 56 u. 57) und so kann man keine weiteren Schlüsse ziehen. Die Gefässe der Gruppe von Aquileia haben wir

in das 1. u. 2. Jahrhundert n. Chr. datiert. Das viel einfachere Stück kann nur mit Wahrscheinlichkeit als aus dem 2. bis 3. Jahrhundert stammend bestimmt werden.

Es muss noch eine Frage erörtert werden: der Gebrauchszweck dieser Gefässe, der mit den auf ihnen sichtlichen Abbildungen zusammenhängt. Die wahrscheinlichste Lösung der Frage ist, worauf die Inschrift des Gefässes aus der Umgebung von Rom deutet, dass sie als „oinophoros“ bezeichnet wurden und zum Aufbewahren von Wein gebraucht wurden. Natürlich muss man weiter fragen, ob diese Gefässe, die im allgemeinen mit kleinem Standring versehen waren und eine eigenartige Verzierung aufweisen, nicht neben dem täglichen Gebrauch auch als Grabkeramik in Frage kommen. In drei Fällen, in Cosenza, Neapolis und Arrabona, kamen dieses Gefässe aus Gräbern oder neben Gräbern zum Vorschein; die Fundumstände der anderen Stücke sind mir unbekannt. Die auf den Ge-

fässen dargestellten mythologischen Gestalten stehen jedenfalls alle mit der Unterwelt in Zusammenhang (Dionysos, Castor und Pollux, Hermes, Thanatos usw.).

Dass diese Gefässe vielleicht Grabgefässe waren und sie zu diesem Zweck hergestellt wurden, ist eigentlich unwesentlich. Die Untersuchung dieser Keramikgruppe zeigt recht gut einen wie grossen Einfluss die östlichen Mittelmeerländer auf die Entwicklung der Keramik in Italien und Rom ausübten. Das Römische Reich mit seinem alle Provinzen umspannenden Handel und das neuere Absatzplätze suchende Gewerbe haben in einem immer grösseren Kreis die beliebten, hellenistischen Formen nachahmenden Gefässe verbreitet. Deshalb kann man Exemplare dieser Keramikgruppe sowohl in der griechischen Inselwelt, in Italien, Sarmatien, Dacien, Pannonien Noricum und auch Germanien finden.

Eva B. Bónis

ÓLOM FOGADALMI EMLÉKEK PANNONIÁBAN (POGÁNYTELKI ÓLOMÖNTŐ MŰHELY)

A római társadalmi osztályoknak, foglalkozási ágaknak, sőt ezeken belül az egyéneknek is megvan a különleges tiszteletben részesített istenük. A rangosabb katonák, állami hivatalnokok, földbirtokosok, kereskedők anyagi jólétben, gazdagságban éltek, ennek megfelelően fogadalmi ajándékaikat hírneves művészek készítették pompás arany-, ezüst-, fém- vagy márványanyagból.

E dolgozatban a földműves nép, szegény szabadok és rabszolgák fogadalmi ajándékaival kívánunk foglalkozni. Természetes, hogy szerény kis áttört művű ólomtábláik, amelyeket itt bemutatunk, anyagi érték és művészeti szempontból alig számbavehetők, de annál jobb bepillantást engednek ennek a társadalmi rétegnek anyagi és szellemi életébe.

A római ólomemlékek egy-egy csoportját a szakirodalomban feldolgozták. A legbővebb irodalma nálunk és külföldön egyaránt a thrák lovasistenség kultuszának szolgálatában álló ólomtábláknak van.¹

E dolgozatban feldolgozott ólom fogadalmi ajándékokhoz már közelebb áll az az emlékcsoport, amelyet A. Bauer közölt „Rimska olovna plastika“ c. cikkében.²

Ebben a zágzebi nemzeti múzeum istenalakokat ábrázoló ólomszobrai tárgyalja, kizárólag művészettörténeti alapon.³

E dolgozat célja az, hogy az ólomgyártmányok eddigi közléseit az nőistenségek tiszteletére készített aediculás ólom fogadalmi emlékek csoportjával kiegészítse. A zárt műhelyek anyagá-

hoz szorosan hozzátartozó vagy az ország különböző múzeumaiban őrzött, eddig közöletlen más, alakos ólomöntvények feldolgozását sem mulaszthatjuk el ezekkel kapcsolatban.

A pannóniai nőistenségek tiszteletére készített ólom fogadalmi emlékek rendszeres felgyűjtése közelebb visz bennünket a romanizált őslakosság istenvilágának, kifejező készségének és anyagi műveltségének megismeréséhez.

Az érdeklődést ettől a leletcsoporttól a szerény kivitel, nem nemes anyag, a művészi igényt csak a legkritikább esetben kielégítő megoldás tartotta távol.

Említésreméltó irodalma a Gyulafirátót-pogánytelki⁴ ólomtárgyakon kívül azoknak az emlékeknek van, amelyeket Fettich Nándor⁵ a matrona kultusszal kapcsolatos cikkében tárgyal.

Az emléktárgy formailag a következőképpen osztható fel:

a) két oszlopon nyugvó íves vagy háromszögletű timpanon-lezárás aediculaszerűen egy belső teret képez, amelyben egy vagy három nőalak helyezkedik el. Némelyik darabon a vízszintes alsó lezáró tagozat alatt épségben megmaradt harangalakú kis üreges köpű látható. Kuzsinszky említi, hogy a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban látott olyan darabot, amely még az eredeti csontnyélre volt feltűzve.⁶

b) önálló kis szobrocskák négyzetes vagy kör talapzatra állítva. Az előbbi aediculás mintájú többnyire egyoldalas öntvény, ez utóbbi csoport három dimenziójú.

¹ Lásd Hampel József és Buday Árpád idevonatkozó munkásságát. Az általunk tárgyalt emlékekhez hasonlókat közölnék. Kenner, Jahrbuch für Altertumskunde 1909, 75a 38 T. Kubitschek, Der Römische Limes in Österreich VI., 1905, 128 p.; Kubitschek, Jahrbuch für Altertumskunde 1908, 35a 13 T. Skrabar, Jahrbuch der K. K. Zentral Kommission 1904, 71 skk.

² Vjesnik 1936, 1—36 lapon.

³ Nálunk egy szombathelyi magángyűjteményben isme-

rünk hasonlókat: A. É. 1890, 95, a hozzátartozó kép a 28-ik lapon.

⁴ Rhé, Ős és ókori nyomok Veszprém körül, 16—17. Kuzsinszky, A Balaton környékének archeológiája, 194. lap és 226. ábra.

⁵ Országos Magyar Régészeti Társulat évkönyve II., 1923—26, 82 skk.

⁶ V. ö. Öszöny, 4. sz. tárgy.

c) kerék, rozetta stb. formájú, nem alakos ólomöntvények.

Mielőtt a szóbanforgó emlékesoport részletes tárgyalásába bocsátkoznánk, lelőhely szerinti csoportosításban az emlékek részletes leírását adom, hogy ennek ismeretében összefüggéseiket megtárgyalhassuk.

Gyulafirató Pogánytelek nevű dűlője mint gazdag lelőhely régen ismert a szakirodalomban. Finály Gábor⁷ római telepet említ itt, ahonnan kiindul az út a Bakonyon át Arrabona felé. Graf⁸ nagyobb kiterjedésű épületet jelöl meg. Rhé Gyula⁹ 1903–1904-ben egy nagyobb épületcsoporthoz, valószínűleg villatelepet tárt fel. A főépülettől nyugatra egy, két helyiségből álló szentélyből (Rhé szerint) kerültek elő az alább felsorolt áttört ólom fogadalmi táblácskák, amelyeket a Veszprémi Múzeum őriz.¹⁰

1. Két csavartdíszű akantusz levélben végződő oszlop félköríves záródást tart, az ív középtengelyében oromdíszként hármassal. Az aediculában álló nőalak feje felett egy második belső virágfüzér díszíti a fülkét. A középen álló nőalak FORTVNA. Egyik kezében vállához támasztva bőségszarut tart, jobbában a kormányrudat. Fejdisze Isis fejéke: lótuszszimbó és tollak. Melle mögött kicsiny szárnyak végei látszanak. Az attribútumok alapján Isis Fortunát ábrázolja M: 80 mm legn. sz. 48 mm (IV. t. 1).

2. FORTVNA. Az előbbivel teljesen megegyezik. Azonos öntőmintából került ki. Az öntvény jobb felső sarka hiányzik (IV. t. 2).

3. Simatörzsű, zömök oszlopokon nyugvó félköríves záródású, levéldíszszel koronázott aediculában belül áll SILVANA. Fejét levélkoszorú díszíti, alakját rövid tunica fedi. Jobbkezeben metszőkést tart, baljában leveles gyümölcsös ágat. Vízszintes alsó lezárása alatt közepén üreges köpű. M: 67 mm, legn. sz. 51 mm.

4. Csavart törzsű nyulánk oszlopok aediculát képezve, hegyes csúcsban végződő oromzatot tartanak. Ebben áll SILVANA hosszú bőrdíjű klasszikus viseletben. Ruhája derékban megkötve, fején virágkoszorú. Jobbában egy nyulat látat hátsó lábánál fogva, balkezeben virágos ág. Silvanának ilyen ábrázolása a klasszikus Artemis — Dianával mutat felfogásbeli rokonságot. A szokásos köpű alul elmaradt, a csúcsnál a fej mögött megvastagodott ólom. Félkész öntvény, az öntővar nincs lecsiszolva. M: 70 mm, legn. sz. 45 mm.

5. SILVANA. A 4. számú darabbal azonos öntőmintából, félíg kész állapotban kikerült darab (IV. t. 4).

6. Az íves záródású aediculát két oszlop tartja. Alatta három nőalak áll. A fejük felett futó növényfüzér az aediculát oromrészre és alsó fülkére tagolja. A középső alak MATRONA,¹¹ magasabb, mint a mellette állók, akiket kézenfog. Mindhármuk fején magas fejdísz. Derekon sűrűrácú szoknya. M: 80 mm, legn. sz. 53 mm. (IV. t. 5).

7. Elrontott öntvény, ábrázolása elmosódott. M: 50 mm, sz. 43 mm. (I. t. 7.)

Bár e dolgozat keretében tárgyánál fogva szorosán nem tartozik, mégis megemlíti azt a kis ólomkeréket, amely a fent leírt pogánytelki fogadalmi emlékekkel együtt került elő.

⁷ Nomenclator et indices ad formam partium Imperii Romani intra fines regni Hungariae, 51. cd.

⁸ Graf, A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása, 123.

⁹ I. m. 10. skk.

¹⁰ Mészáros Gyula kártársnak köszönöm, hogy az anyagot feldolgozásra átadta.

¹¹ Fethich i. m. 92. sk. lapján foglalkozik e darabbal.

8. Kis ólomkerék, az öntővarok lecsiszolatlanok. Átm. 38 mm. (IV. t. 8).

Az itt leírt áttört művű ólom fogadalmi emlékek egyetlen öntőműhely zárt anyagát képezik. Bizonyítják ezt az egy helyben talált és ugyanazon öntőmintából kikerült öntvények, a lecsiszolatlan öntővaras darabok¹² és a fent 7-es szám alatt leírt teljesen elrontott öntvény.

Rhé Gyula dolgozatában,¹³ a pogánytelki telepen feltárt kemencék tárgyalásánál leírja, hogy „a kemencék környékén voltak a hamu és törmelékben szétszórva a legcsinosabb edénytöredékek, amelyek valószínűleg az égestésnél eltört darabok maradványai, s így egyszersmind a helyi ipar szószólói is. Gyakori volt a szemcsés, erősen tűzálló durvaművű olvasztótál is, tehát az égetés közben ércet is olvasztottak. Így kerülhetett ide néhány darab ólomhulladék és egy öntőminta is.”¹⁴

A pogánytelki ólom fogadalmi emlékek közül eddig csak a szépen megmunkált öntvényeket közölte Kuzsinszky Bálint és Rhé Gyula. Az azonos és elrontott példányokat, az ólomhulladékokat és öntőtégelyeket nem vették figyelembe. Így nyert az itt tárgyalt leletcsoporthoz téves értelmezést, amennyiben Rhé az ólomtáblácskák lelőhelyét szentélynek nyilvánította.

Az edénytöredékekre, amelyek az olvasztókemence táján voltak, sajnos, Rhé nem tér ki, így a kor meghatározásánál ezeket az adatokat nélkülözzük. Később Kuzsinszky e területen járva, a hamuban és törmelékben egy szürke tál töredékét találta.¹⁵ A tál a Resatus-féle készítményekhez tartozik. Ez alapon az ólomöntő műhely anyagát az I. század utolsó negyedére, vagy a második század első negyedére keltezzük.

Kérdéses, hogyan került ez a korai leletcsoporthoz a pogánytelki villatelep 2. számú épületébe,¹⁶ amikor ez az épület az I. számú főépülethez tartozik, és korát egy zárt éremlelet a¹⁷ III–IV. században adja meg. (Az éremlelet Aurelianusztól I. Valentinianusig terjed, azaz a III. század utolsó negyedétől a IV. század harmadik negyedéig).

Közelebb visz bennünket a kérdés megoldásához az, hogy a 2. számú épület keleti oldala alatt régebbi alapfalak húzódnak, amelyek sokkalta gyengébbek és korábbiak is, mint a fölötté lévő késői falak. Az ásatásnál a padlószintek elpusztulása következtében feltételezhető, hogy a szint-

¹² László Gyula vetette fel annak a lehetőségét, hogy a csiszolás hiánya esetleg a kultusztárgyak sérthetlenségével van kapcsolatban, mint ezt a Perm-ben lévő samanisztikus jellegű bronz kultusztárgyak is bizonyítják.

¹³ I. m. 22. lap.

¹⁴ Sajnos, az említett öntőmintának nem akadtam nyomára a veszprémi múzeumban, ahol a pogánytelki leleteket őrzik.

¹⁵ I. m. 195. lap, 229. ábra. A, E, 1923–88. Nagy L., A. E. 1928. 112.

¹⁶ V. ö. Rhé, Ős- és ókori nyomok stb. A pogánytelki ásatások térképvázlata. 11. lap, 6. ábra.

hez tartozik, és korát egy zárt éremlelet a¹⁷ III–

¹⁷ Rhé, i. m. 14. lap.

különbségeket nem vették figyelembe. Így lehetséges az, hogy az ólomemlékek, amelyek a korai épületben lehettek, látszólag egy helyről kerültek ki, egy későbbi, vas alapban bronz berakásos háromszögletű ládika-dísszel,¹⁸ amely a későbbi villa lakóié lehetett.

A ládikaveret készítése ideje az előbb említett éremlelet alapján az Aurelianus és I. Valentinianus közötti száz év.

A fentiek szerint az ólomemlékek lelőhelye a régebbi alapokkal körülhatárolt korai épület, amely talán az öntömester lakása lehetett. Feltehető, hogy a mester nem kizárólag ölmöntéssel foglalkozott. A negatív forma elkészítése a fazekas feladata volt, és valószínű, hogy a fazekasmesterek egyes ünnepek előtt az általuk egyébként is elkészített negatív formákba ólomot öntöttek; ez egyben magyarázza a fazekaskemenében lelt ólomhulladék eredetét is. A kis fogadalmi ólomajándékokat a fazekasok saját portékájukkal együtt értékesíthették. A szegényemberek szerény ajándékainak árusítása nem biztosíthatott nagy jövedelmet a készítőnek.

A kisárpási római telepről került a veszprémi múzeumba két kis fogadalmi tárgy, a Matróna kultusz egy-egy emléke:

1. Apró, kétoldaltól díszített ólomlapocska. Kis pontocskákkal teleszórt alapon (stilizált virágok?) két kanelurázott oszlop áll, közöttük virágfűzér mennyezetet képez. Alatta:

- a) oldal: Ülő terjedelmes nőalak, bő szoknyában, fején gyümölcsdísz, karján egy-egy gyermekalak. A gyermekeken gyümölcs fejk. Az ábrázolt alak legközelebb a NVTRICES-ekhez áll.
- b) oldal: Három álló alak, a két szélső a középső kisebb mellett kiemelkedik és befelé fordul.

M: 21 mm, legn. sz. 19 mm. (V. t. 6).

2. Áttörtművű ólomemlék törött állapotban. Három álló nőistenség, MATRONAE, hosszú függőleges merevedőjű ruhában. A ruha felső része szorosan simul, a mellbimbókat erősen kihangsúlyozza. A középső alak ép, a jobboldalinak feje, a baloldalt állónak felső teste hiányzik. Bár ez a csoport is az aediculás emlékekhez tartozik, a darab hiányossága miatt a keretező építmény csak csonkjában figyelhető meg.¹⁹

M: 52 mm, sz.: 44 mm (V. t. 7).

Az itt ismertetett kisárpási tárgyak közelebbi lelőhelye ismeretlen és a leletkörülményeiről sem tudunk bővebbet, azonban nem lehetetlen, hogy egy kis háziszentélyben fogadalmi ajándékként szolgáltak.

Szombathelyen a „Római temető” néven ismert területről származik egy kis Venus fogadalmi emlék, amelyről Kárpáti Kelemen²⁰ írt rövid jelentést.

1. VENVS aediculában áll, amely nem áttört díszű, mint az eddigi példányok, hanem hátlapja tömör. Az aediculát két akantusz főben végződő oszlop szegélyezi. Venus karjainak helyzete a capitolumi típusra emlékeztet. Jobb oldalt lábánál kis alak: Amor. méretei nincsenek közölve.

Ugyancsak Szombathelyről ismertetett Kárpáti egy második tárgyacskát is:

2. Törött sérült ólomemlék. A csavart oszlopok közül csak a jobboldali van meg, és a lezáró íves virágfűzér

fele is hiányzik. VENVS²¹ felsőteste fedetlen, derekáról bőredőjű ruha omlik lefelé, fejét gyöngydiadém díszíti. Felemelt jobbában almát tart. Alapján négyzetes széles köpű nyoma. Méretei hiányoznak.

3. Az Országos Történeti Múzeum is őrzi egy kis ólom-szobrocskát Szombathelyről (Ltsz. 7.861.) VENVS²² aediculában áll, kétoldalt öntvény. E dolgozatban tárgyalt darabok között az első, amelyet szobornak lehet nevezni. Kezdetleges, minden anatómiai ismeret nélkülöző készítmény. Az álló alak szinte be van szorítva az aediculába. Alapjának posztamentum-szerű kiképzése belül üreges. Feltehető, hogy ez is feltűzésre szolgált. Magassága 107 mm, szélessége 30 mm. (VI. t. 2).

A Szombathely (Sabaria)-győri (Arrabona) római út mentén fekszik a kisárpási római telep.²³ Ezen az úton kerülhetett Győrbe az a Matróna-emlék, amelyet Mithay Sándor 1950 márciusában a Bajcsy Zsilinszky utcában, az Állami Áruház melletti irodaépület építkezéseinél ástott ki.²⁴ Mint az ásatási jelentésből kitűnik, egy római magánház falalapjain belül találta, házikerámia és egy terra sigillata tál töredékével együtt.

1. Kis „templum in antis” porticusának formájához hasonlóan kiképzett aediculában háromszögletű oromzat alatt három hosszúruhás nőalak, MATRONAE áll. A testhez simuló ruha a termékenység jegyeit erősen kihangsúlyozza. A középső alak feje letört. A munka az amúgyis szerény művészi igényű ólomemlékek közül is kitűnik kezdetlegességével. M. 76 mm, sz. 55 mm. (V. t. 5).

Ha a kisárpási 2. számú darabbal összehasonlítjuk az itt leírt emléket, kitűnik, hogy a két tárgy azonos öntőmintából került ki. Ennek alapján a győri Matróna-emléket, keltező sigillata- és kerámialeletek segítségével, a kisárpási darabok korát is a második században állapíthatjuk meg. A készítő műhely helyrajzi meghatározásához közelebbi adatunk nincs.

Ugyancsak a győri múzeum őrzi egy másik fogadalmi tárgyacskát²⁵ is.

2. Két akantuszfős csavartörzsű oszlopot fent barokkos vonalú fűzér zár le. A belső térben középen SILVANA áll. Viselete három, harangalakú ráncos szoknya egymás fölött. Fején növénykoszorú, arca maszkzerű. Két kezét egy-egy, az alpból kinövő fácskán nyugtatja. A tábla alján a hátlapon az ólom megvastagodott és csorba: a letört köpű nyoma. M. 49 mm, legn. sz. 40 mm. (V. t. 4).

Itthoni és külföldi gyűjteményekben²⁶ három darab azonos jellegű, Öszönyből származó SILVANA fogadalmi emléket tartunk számon:

1. A komáromi Milch-gyűjteményből származik és jelenleg az Országos Történeti Múzeum Régiséggyűjtőjében van elhelyezve egy erősen rongált SILVANA²⁷ emlék. (Ltsz. M. N. M. 4. 1933. 74.) Aediculájának csak felső része ép. Középen a félköríves lezáráson egymásba helyezett levél-

²¹ A. É. 1898, 155. lap, 1. ábra, 3. kép.

²² Hoffmann, A. É. 1881, 210. l., 1. kép.

²³ Paulovics, A. É. 1927, 197.

²⁴ Itt köszönöm meg Mithay Sándornak, hogy e darabot feldolgozásra átengedte. Szőke Bélának pedig, hogy a győri tárgyak fényképezését lehetővé tette.

²⁵ Műveltség-történeti szempontból érdekes megjegyezni, hogy e tárgy régi leltárcéduláján „Szűz Mária 2 virág között, ólom 363” meghatározás szerepelt. Az újabb leltár már „Silvana, ólom fogadalmi tárgy”-nak tünteti fel.

²⁶ Kubitschek, Jahrbuch der K. K. Zentral Kommission. 1904, 71 skk. Oroszlán—Dobrovits, Antik kiállításvezető, 1947, 35 lap, 15. tábla, G. 13. másként értelmezi.

²⁷ Az Országos Történeti Múzeum anyagát Erdélyi Gizella tette hozzáférhetővé számomra, amiért neki köszönetet mondok.

¹⁸ Rhé, i. m. 10. ábra.

¹⁹ V. ö. az alább leírt győri 1. számú darabbal.

²⁰ A. É. 1898, 155 sk. I. ábra 4. kép.

díszek akroteriont képeznek. A vízszintes felső elhatároló tagon egy-egy sarok-akroterion. A belső térben csak Silvana maszk-szerű feje és a baloldali lévő növénydísz ép, többi része kitorve. M. 54 mm, sz. 42 mm. (V. t. 2).

2. Az előbbivel kivitelben, kiképzésben és méretben azonos SILVANA-t ábrázoló fogadalmi emlék a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban.²⁸

3. A győri 2. szám alatt leírt darabbal teljesen azonos SILVANA emlék Bécsben.

Az Országos Történeti Múzeum leltárkönyvében Schwerer János ajándékként szerepel, szőnyi lelőhellyel az a kis Venus emlék, amelyet Hampel József az Arch. Értesítőben 1893-ban az új szerzemények között bemutat, de nem tárgyal bővebben.

4. Íves záródású aediculában VENUS. (Ltsz. M. N. M. 1893. 28). Felső teste fedetlen. Alsó testét bőredőjű köpeny fedi. Fején gyöngydiadém. Felemelt jobbában almát tart. Az aedícula alján négyzetes átmetszetű köpü. Szokatlanul jó kivitelben készült áru. Kétoldalas öntvény. Hátlapja vállraomló haja, alakja szépen megmunkált. M. 63 mm, legn. sz. 40 mm. (V. t. 6).

A komáromi Milch-gyűjteményből 1933-ban került az Országos Történelmi Múzeumba ismét egy öszőnyi lelőhelyű Venus.

5. Ovális alakú 28×13 mm-es ólomlapocskára erősítve egy egészen lapos VENVS szobrocska. (Ltsz. M. N. M. 4. 1933. 77) Feje és karjai hiányoznak. Balkezelével csipőjéről lefelé omló, bőredőnyű köpenyét fogja. Felső teste ruhátlan. M. 54 mm (VI. t. 6).

Kállay Ödön szőnyi magángyűjteményében két darab bennünket érdeklő ólomemlék van.²⁹

6. „Köpüs postamensen meztelen VENVS,³⁰ kétfelől mellette álló támaszokra könyököl. Jobbjában tükörkeret, baljában alma. M. 157 mm, sz. 70 mm. Közelebbi lelőhelye: Brigetio I. civil város, ahol falmaradványok között találták.” E darab a legnagyobb méretű az eddig tárgyalt és közölt ólomemlékek között. (VI. t. 1).

7. A római castrumból falmaradványok közül származik és ugyancsak a Kállay-gyűjteményben van „egy recézett keretben áttört munkával létesített ábrázolás” szemközt álló három-ruhás nőalak, mindkét kezében lilomszálat tart. SILVANA,³¹ megegyezik a győri 2. sz. alatt leírt és a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban levő darabbal (V. t. 3).

A szőnyi leletek teljessége kedvéért közöljük az Országos Történeti Múzeumban lévő Schwerer János ajándékából származó ólomszobrocskát, amelyet először Hampel József mutatott be³² a Régiségtár 1893. évi gyarapodásából (Ltsz. M. N. M. 56. 1893. 27). „Táncoló lépésben járó öltözött női alak.” Bauer is foglalkozik e darabbal³³ és Nikének, a győzelem istennőjének tartja. Azonban egy sztálinvárosi (dunapentelei) bronz szobrocska kapcsán sikerült személyét azonosítani.³⁴

8. Viselete görögös ízlésű peplos és apoptygma, fejét holdsarló ékesíti. Két kezével feje felett lebegő fátylat tart. Jobbkezelében még egy fáklya nyelének maradványa ki-

vehető. Baljában ugyancsak fáklyát tartott, amely azonban leetört, de a töredéke megvan. Lábai alatt a glóbus töredéke. A leírtakból megállapíthatjuk, hogy az ábrázolt istenalak SELENE³⁵ (VI. t. 7.)

Brigetióban a castrum és a polgárváros is, amint a leírtakból kitűnik, igen gazdag ólom fogadalmi emlékekben.

Aquincumból az ólomemlékeket mindössze csak két darab képviseli.

1. Íves záródású aediculában két csavart oszlop között áll SILVANA.³⁶

A lezáró íven kívül a középen és a sarkokon akroterionok csomkjai látszanak. Silvana öltözete rövid tunika, jobbában metszőkés, a balkezelében tartott ág maradványa az ívhez tapad. Az aedícula alján harangalakú köpü. M. 67 mm, sz. 47 mm. (V. t. 8.)

2. Az előbbivel azonos példány, ugyanabból az öntőmintából.³⁷ (V. t. 9.)

Az Országos Magyar Történeti Múzeumban két Sztálinváros-Dunapenteletről származó töredékes állapotban fennmaradt ólomemlék van.

1. Erősen rongált áttört ólomtáblácska (Ltsz. M. N. M. 40. 1903. 11) három összefogódzó nő alakjával.³⁸

2. Lichteckert fehérmegegyei gyűjteményéből származik egy szintén erősen töredékes ólom fogadalmi emlék (Ltsz. M. N. M. 96. 1898. 4). Három álló nőistenséget ábrázol a középsőnek feje hiányzik, a másik kettőből csak az alsó testüket fedő ruházat nyomai lelhetők fel. (VI. t. 5).³⁹

Meg kell még említenünk azt a két ólomszobrocskát, amelyet az Országos Történeti Múzeum őriz, de lelőhelyük ismeretlen.

1. VENVS szobrocska. Erősen rongált, átégett és sérült példány (Ltsz. M. N. M. 96. 1902. 4). Feje, jobbkarja és jobblába hiányzik. A rongálás következtében a mellette álló, eredetileg támasztékul szolgáló, csavart törzsű oszlop elnyomódott ballába elé. Olét eltakaró balkezelének mozdulata kivehető. Üreges, kétoldalas öntvény. M. 76 mm, sz. 20 mm. (VI. t. 3).

2. Négyzetes talapzaton álló férfialak (Ltsz. M. N. M. 135. 1895.). Vállát és lábait köpeny takarja. Aránytalanul hosszú nyakán nőies jellegű fej. Két karja testétől könyökben eltávolodik, kezei hiányoznak. Kétoldalas öntvény. M. 70 mm, sz. 18 mm. (VI. t. 4).

A Pannóniában fellelhető összes eddig feldolgozatlan ólom fogadalmi tárgyacskákat összegyűjtöttük, leírtuk és képeiket közöltük. A következőkben összefüggéseiket tárgyaljuk.

A fent leírt ólom fogadalmi tárgyak lelőhelyeit egyaránt megtaláljuk a kelták és az illírség által lakott területeken. A római foglalás a bennszülött kultuszokban nem hoz gyökeres változást. Később a birodalmi istenek és kultuszok térhódításával a bennszülöttek által tisztelt istenek romanizálódnak, lényegük és szerepük összefolyik. Az általunk tárgyalt ólom fogadalmi emlékek kísérő leletekkel keltezhető példái a második század végével zárulnak. Elképzelhető azonban, hogy későbbi régészeti anyag társaságában is találunk ólom fogadalmi tárgyakat, egyes ethnikumok régi kultuszainak továbbélő emlékeként.

²⁸ Kubitschek, Jb. der K. K. Zentral Kommission 1904. 171 skk.

²⁹ Köszönetemet fejezem ki Kállay Ödönnek, hogy gyűjteménye darabjainak feldolgozását és fényképezését számomra lehetővé tette.

³⁰ K. 709 ltsz. idézem Kállay Ö. karton leírását.

³¹ K. 839 ltsz.

³² A. E. 1893. 449.

³³ Vjesnik, 1936, 22.

³⁴ Fritz Jenő kartársamnak köszönöm, hogy erre a darabra figyelmemet felhívta.

³⁵ Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. II. 2. 3.120.

³⁶ Aquincumi Múzeum 30119 ltsz. Budapest Története II. LVIII. Tábla.

³⁷ Aquincumi Múzeum 30200 ltsz.

³⁸ Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évk. II. 1923—26, 93. lap. 6. ábra. A töredékek alapján keltük nem állapítható meg.

³⁹ Az attribútumok hiányában azonosításuk bizonytalan, esetleg Nymphae, Triviae lehetnek.

amint erre a későbbiek folyamán még rámutatunk.

A tárgyalt ólom emlékek között a legnagyobb számban Silvana ábrázolását találjuk. Silvanus női megfelelője: Silvana, szorosan a természet-hez tartozó istenség. Silvanus kíséretéhez tartozó hármásban jelentkező Silvanae is természeti környezetben jelennek meg. Kezükben tartott jelképek érzékeltetik az erdőhöz, a természethez, a termékenységhez, a házhoz, az emberi közösséghez való vonatkozásukat.⁴⁰ Emlékanyagunkban egy bennszülött (aquincumi példányok) és egy keleti (szír?) klasszikusabb megjelenési formájával (Brigetio-i és Arrabona-i példányok) találkozzunk.

Egyik formája metszőkéssel a kezében, rövid tunikában részt vesz az erdők és földek megmunkálásában, itt segítő szerepe domborodik ki, a másik megjelenése istenibb; hosszú bőredőjű ruhában virágos ágat tart. Ez utóbbiból közvetítő szerepét érezzük; a természeti erőknél uralkodik és ezeket az emberi munka segítségére, termékenyítésére irányítja.

Egyes emlékeken a Silvanák hármásban jelennek meg az aediculában, kezükben növényeket tartva. Hasonlóak ilyenkor a nimfákhoz és a termékenység kultuszával összefüggő kelta anyaiszennőkhöz (Matronae), sőt kapcsolatuk van a hármásban jelentkező (Triviae), utakat őrző istennőkhöz,⁴¹ akik a fogadalmi emlékeken szintén hasonló csoportokat alkotnak. Így keverednek provinciánkban a kelta, illir és keleti behatások, amint azt Pannónia esetében sok más vonalra is tapasztalhatjuk. Poetovio vidékén a Matronákat Nutrices néven is tisztelték.⁴² Leletanyagunkban a kisárpási I. szám alatt leírt kis votiv kifejezetten Nutrix emlék. Analógiáját Schobernál az antik Juvavumból (Salzburg) találjuk meg.⁴³ Kis terrakotta ülő anyaiszennő két gyermeket tart a karján. Megmunkálása és stílusa alapján a kelta emlékanyagba soroljuk.

Fortuna jelenléte az ólom emlékeken természetes. Fortuna nemcsak katonáknak, kereskedőknek hoz szerencsét s bőséget, hanem az őt Fortuna Conservatrix képében tisztelő földműves gazdálkodó népeknek is.⁴⁴ Fortuna Domestica, a házas isten, a genius familiae-val közös tisztelést élvez.⁴⁵ A pogánytelki öntőműhely két darabjáról megállapítottuk a fentiekben, hogy Isis Fortunát ábrázolják. Isis adta az embereknek az ekét,⁴⁶ ő tanította meg őket a földművelésre. Isist gyakran ábrázolják bőségszarúval, így érthető, hogy szerepe és attribútuma hasonlósága révén ábrázolása gyakran összefolyik Fortunáéval. Két Isis-Fortuna votivunk a keleti kultuszok befolyására keletkezett emlékeket gyarapítja tudományunkban.

Silvana után legnagyobb számmal Venus szerepel az ólom emlékek között két lelőhely Öszöny és Szombathely köré csoportosulva.

A Venus-emlékek között, ellentétben a többi ábrázolásokkal, találunk olyan darabokat, amelyek klasszikus mintából merítettek. A Szombathely-Kánászdomb, Szombathely-római temető és a Schwerer János ajándéka az Országos Történeti Múzeumba került öszönyi Venusok a Capitoliumi Venus⁴⁷ mintájára készülhettek, kevés módosítással. Megmagyarázza ezt az, hogy amíg a többi istennők: Matronae, Nutrices stb. provinciális eredetűek, addig Venus tisztelete Itália közvetítésével vagy közvetlen kapcsolatok révén került keletről provinciánkba.⁴⁸

H. Seyrig írja,⁴⁹ hogy a II. század közepe táján Baalbek-ben és más keleti szentélyekben a korábban pompásan ábrázolt istenalakok helyett kis ólom figurákat tisztelnek. Ugyanitt Venus tiszteletének emlékeit is megtaláljuk.

A berlini múzeum Ain Djoudj-ból származó Sol és Jupiter heliopótanust ábrázoló ólom fogadalmi emlékeket őriz,⁵⁰ amelyek a pannóniai példányokhoz hasonlóan nyélre feltűzhetők. Kivételre ezek megegyeznek a nálunk előkerült darabokkal, csak formai eltérést tapasztalunk, mert ezek a Sol-kultusznak megfelelően kerek alakúak.

Talán az egyetlen, klasszikus antik mintákkal tökéletesen azonosítható darabunk a Brigetióból származó Selene.⁵¹ Kis ólom szobrocskánk⁵² pontosan másolja a Rómában a Museo Capitolinoban lévő márványszobrot. Ugyancsak a berlini Antiquarium is őriz egy kisbronzot, a miénknél pontos mását. Selene a császárkorban nagy közkedveltségnek örvendett. A hold hitük szerint a természet történéseit befolyásolja, tehát közvetve az emberek jóléte is függ tőle. Több helyen kialakul Helios és Selene együttes kultusza, egy ilyen kultusz jelenlétére utal a mi ólom Selenénk lábai alatt lévő glóbus töredék is.

Ha az ólom fogadalmi emlékeket össze akarjuk hasonlítani a római klasszikus relief vagy szoborművészettel és művészeti értékét akarjuk jellemezni, sajnos, nem sok érintkezési pontot találunk. Az ábrázolt istennők legtöbbször megjelenésében távol áll a klasszikus istenideáltól. Az őslakosság istenképzetét tükrözik ezek az ábrázolások, éppen ezért nem klasszikus görög vagy itáliai szobrokról készített másolatok ezek, hanem alkotóik saját elképzelésüknek adnak formát. Viseletük⁵³ is provinciális jellegű. Az olcsó kis tárgyak a nép legszélesebb rétegeiben elterjedtek.

⁴⁷ Mindkét helyen kőfaragó műhelyek mintakönyvei szolgáltathatták a példát.

⁴⁸ Venus kultuszának hordozói a szírek, amit az aquincumi emlékek is bizonyítanak. Bp. Tört. II., 401. és 582. l. *Nagy L.*, A. É. 1939, 119 skk.

⁴⁹ *Seyrig*, Syria. Revue d'art Oriental et d'archéologie. X., 1929, 354.

⁵⁰ Syria. X., 1929, LXXXIV, LXXXV. és LXXXVI. táblák.

⁵¹ V. ö. Szöny 8. sz. leírás.

⁵² *Neugebauer*, Mainzer Zeitschrift 1933, XXVIII., 83—86 l. XI. tábla.

⁵³ V. ö. Pogánytelek, 6. sz.

⁴⁰ Budapest Története 390, lap.

⁴¹ *Alföldi*, Századok 1936, 1—3. 13. l.

⁴² Lásd erre *Nagy T.*, Ant. Hung. II. 1948, 1—2. 215 sk., a vonatkozó irodalom felsorolásával.

⁴³ Die Römerzeit in Österreich, 94. lap, 61. kép.

⁴⁴ *Pauly—Wissowa* R. E. VII. 35. l.

⁴⁵ CIL X 6302.

⁴⁶ *Pauly—Wissowa* R. E. IX. 2119, 3.

Téglás Gábor összehasonlításából kitűnik, hogy „a pannóniai plumbariusok még aránylag művészit alakítanak ebben a puha és könnyen deformálódó anyagban”.⁵⁴

Végül néhány szót kell szólnunk az ábrázolt istenalakokat befoglaló építészeti keretről is. Az aediculák néha határozottan építményszerűek, különösen szembetűnő ez a három alakos Matrona-emlékek esetében. A Mithay Sándor által kiásott darab⁵⁵ egy templum is antis előterében ábrázolja a Matronákat, fent a képteret egy architráv határolja, amelyet háromszögletű timpanon zár le. Azt kell hinnünk, hogy ez az állandóan visszatérő keret egy fennálló híres Matrona szentély külső architecturáját utánozza.⁵⁶ A másik aedícula-típust oszlopokon nyugvó növényfüzérek keretezik. Hasonlítanak ezek szerkezetükben és felépítésükben azokhoz a növénylugasokhoz,⁵⁷ amelyeket Keleten Mezopotámiában és Egyiptomban szoktak emelni ünnepélyes alkalmakkor a kultuszkép vagy szobor fölé. Ilyen természeti környezetbe helyezés is lényük alapvonását domborítja ki.

Ha a Pannóniában előkerült összes áttört művű ólom fogadalmi emléket összevetjük, nyilvánvalóvá válik, hogy kivétel nélkül mind a termékenységkel kapcsolatos nőistenségeket ábrázolnak. Az ember, a gabona, az erdő, a gyümölcs és a föld termékenységét elősegítő és védő istennők. Ők a katona-szerencsével szemben a dolgozó ember jólétét és a termelői javakat biztosítják a földműves és rabszolga népnek, amely az ólom anyagának is mágikus erőt tulajdonított.

B. Thomas Edil

⁵⁴ Bányászati és Kohászati Lapok 1909 (49), 71 skk.

⁵⁵ V. ö. Győr I. sz. leírás.

⁵⁶ Dell építész feltevése szerint faarchitektúrát utánoz. Jb. der CC. 1904, 178.

⁵⁷ Radnóti Aladárnak köszönöm, hogy felhívta figyelmemet arra, hogy a szíriai ólom szarkofágokon a II—III. században jelentkeznek ezek a lugasok, nálunk pedig mint díszítőelemek kizárólag a III. században. Ez is azt a feltevésünket támasztja alá, hogy az ólom fogadalmi emlékek egy csoportjának elterjedése a síregek megjelenésével van kapcsolatban, amint ezt korábban már említettem.

MONUMENTS VOTIFS EN PLOMB SUR LE TERRITOIRE DE LA PANNONIE (LA FONDRIE DE PLOMB DE POGÁNYTELEK)

La présente étude est consacrée aux objets votifs des agriculteurs, des gens libres d'une condition modeste et des esclaves. Inutile de dire que ces tablettes de plomb ajourées, bien qu'elles n'aient presque aucune valeur artistique, nous permettent de mieux connaître la vie matérielle et spirituelle de la couche en question de la population.

Pour préciser le but de nos recherches, nous tenons à dire que nous nous sommes proposé de compléter la documentation concernant les objets de plomb pannoniens par le groupe des monuments en forme d'édicule qui avaient été voués aux déesses de la province. Nous avons bien le droit d'espérer qu'une étude systématique des objets de ce genre nous initiera à une connaissance plus approfondie de la conception mythologique, des facultés artistiques et de la civilisation matérielle qui avaient caractérisé la population autochtone romanisée.

Au point de vue de la forme, nos monuments se répartissent en plusieurs catégories:

a) Un tympan arqué ou triangulaire, placé sur deux colonnes, clôt, en forme d'édicule, un espace intérieur où l'on voit deux ou trois figures féminines. Sur certaines pièces on trouve au-dessous du secteur horizontal inférieur, un petit appendice creux en forme de cloche qui servait à assurer la fixation de l'objet.

b) Statuettes indépendantes, placées sur un socle carré ou circulaire. Tandis que la plupart des pièces en forme d'édicule que nous venons de décrire sont des moulages unilatéraux, ces statuettes ont trois dimensions.

c) Moulages de plomb en forme de roue ou de rosette, non ornés de figures humaines.

Ceci dit, nous passons en revue les trouvailles dans l'ordre des endroits où elles avaient été découvertes.

Le lieu-dit Pogánytelek, à proximité de Gyulafirátót (com. de Veszprém) est depuis longtemps connu aux spécialistes comme un site riche en trouvailles. Aux années 1903—4 on y a mis au jour un important groupe de maisons ou, pour mieux dire, de villas. C'est à l'ouest de l'édifice principal, dans une maison composée de deux locaux (et considérée jadis comme un sanctuaire) qu'on a découvert les objets votifs représentés sur la planche

IV. De nos jours ces matériaux se trouvent au musée de Veszprém. Les objets de plomb représentent quelques déesses de la fécondité comme Isis-Fortune, Sylvaine et les Matronas (pour une description détaillée de ces trouvailles cf. le texte hongrois).

Ces moulages de plomb ajourés proviennent d'un seul atelier. Ce fait est suffisamment prouvé par les pièces découvertes au même endroit et fabriquées sur un modèle commun, par les pièces non polies et, enfin, par un moulage non réussi qui se trouve parmi les autres objets (pl. IV, fig. 7). A propos de la description des fours de Pogánytelek on a remarqué „qu'autour d'eux, dans la cendre et parmi les débris il y avait des fragments de vases particulièrement beaux qui, selon toute probabilité, sont les restes des pièces brisées pendant la cuite et, comme tels, témoignent de l'existence d'une industrie locale. On rencontrait souvent des creusets faits d'une matière granuleuse et réfractaire ce qui prouve que pendant la cuite on fondait aussi des métaux. C'est ainsi que s'explique la présence de quelques déchets de plomb et d'un moule à couler.* En ce qui concerne les pièces votives de Pogánytelek, seuls les moulages soigneusement modelés ont été publiés par B. Kuzsinszky** et Gy. Rhé sans que ces auteurs aient tenu compte des pièces identiques ou non réussies, des déchets de plomb et des vases de fonte. Pour cette raison ce groupe de trouvailles fut mal interprété: à l'endroit où il avait été découvert, Rhé croyait pouvoir localiser un sanctuaire. Il est encore à remarquer qu'à propos de la chronologie des trouvailles certains points de repère nous sont fournis par les débris de céramique: un plateau est à ranger parmi les produits de Resatus. Ce rapprochement nous permet de fixer les matériaux de la fonderie au dernier quart du Ier siècle ou au premier quart du IIe siècle.

* Cf. Gy. Rhé. Ős- és ókori nyomok Veszprém körül (Traces préhistoriques et antiques autour op Veszprém). 1905, p. 22.

** B. Kuzsinszky. A Balaton környékének archaeológiája (Etude archéologique sur la région du Balaton). 1920, p. 194, fig. 226.

C'est de la colonie romaine de Kisárpás que proviennent deux autres objets votifs du musée de Veszprém: dans ce cas il s'agit des vestiges du culte de Matrone. A l'origine ces pièces semblent avoir été placées dans un petit sanctuaire domestique. C'est à Szombathely, (Savaria), à l'endroit dit „cimetière romain“ qu'on a découvert un petit monument voué à Vénus, ainsi que deux autres pièces offertes à la même déesse.

L'établissement romain de Kisárpás se trouve à proximité de la route romaine qui menait de Szombathely (Savaria) à Győr (Arrabona). C'est par cet itinéraire que le monument de Matrone, découvert en 1950, était parvenu à Győr; on l'a retrouvé à l'intérieur des fondements d'une maison privée de l'époque romaine. Au même endroit on a mis au jour quelques débris de céramique domestique et des plats en „terra sigillata“.

Si l'on compare la pièce de Kisárpás (planche V, fig. 7) à celle de Győr (pl. V., fig. 5) on est amené à dire qu'il s'agit de spécimens fabriqués à l'aide du même moule. Étant donné que la trouvaille de Győr était accompagnée de quelques fragments de céramique et des plats en „terra sigilla a“ qui permettent d'en établir la date, les pièces de Kisárpás doivent également être attribuées au IIe siècle.

Dans les collections de Hongrie et dans celles de l'étranger on a signalé la présence de trois pièces vouées à Sylvaine; ces pièces qui proviennent d'Ószöny, présentent une grande similitude. C'est en Hongrie qu'on garde les spécimens reproduits sur la pl. V, fig. 2 et sur la pl. V., fig. 3; on peut y rattacher une pièce analogue de Győr (pl. V., fig. 4). Dans une collection privée de Szöny et au Musée Historique Hongrois il y a plusieurs petits objets de Brigetio qui avaient été offerts à Vénus. Parmi les monuments de plomb de Brigetio on doit encore signaler une statuette de Séléné. Sur le territoire de Sztálinváros-Dunapentele (Intercisa) on a découvert deux monuments de Matrone en état fort détérioré.

D'une manière générale, ces objets votifs se retrouvent aussi bien en territoire celtique que dans la zone illyrienne. L'occupation romaine n'a point produit un changement radical dans le domaine des cultes autochtones. Plus tard, par suite de la pénétration des divinités et des cultes de l'empire, les divinités indigènes tendront à se romaniser; on assistera à un processus d'amalgamation. Comme il ressort de nos matériaux, les monuments de plomb datables (à l'aide d'autres trouvailles accessoires) se succèdent jusqu'à la fin du IIe siècle, mais il est possible qu'on retrouve un jour même des spécimens plus récents comme autant de survivances des cultes d'un élément ethnique autochtone.

Parmi les monuments de plomb que nous avons examinés ce sont les objets voués à Sylvaine qui représentent le groupe le plus nombreux. Cette déesse (figure féminine correspondant à Sylvain) est inséparable de la nature. Les trois Sylvaines qui forment la suite de Sylvain sont généralement munies d'un objet symbolique qu'elles tiennent à la main: cet objet évoque les rapports des divinités avec la forêt, la nature, la fécondité, la maison et la communauté humaine. Parmi les pièces pannoniennes on peut distinguer un type autochtone (cf. les spécimens d'Aquincum) et un type plus classique d'origine syrienne (cf. les spécimens de Brigetio et d'Arrabona). Dans le premier cas Sylvaine, vêtue d'une tunique, tient à la main un couteau de jardinier qui renvoie à la sylviculture et à l'agriculture; cette présentation de la déesse renvoie à ses fonctions protectrices. Dans le second cas la déesse est évoquée d'une manière plus abstraite: vêtue d'une longue robe aux plis bien larges, elle tient à la main un rameau fleuri. Cette variante met en relief son rôle de médiatrice: la déesse règne sur les forces de la nature et les met au service des efforts humains.

Sur certains monuments on voit trois Sylvaines placées dans un édicule et tenant des plantes à la main. Dans ce cas elles deviennent semblables aux nymphes, aux Matrones celtiques liées au culte de la fécondité, voire aux Triviae (déeses des routes) qui forment des groupes analogues sur les objets votifs. Une fois de plus — comme à bien d'autres égards — la Pannonie présente un curieux mélange d'influences celtiques, illyriennes et orientales. Dans la région de Poetovio les Matro-

nes étaient vénérées sous le nom de Nourrices (Nutrices). Quant à nos matériaux, une telle „Nutrix“ paraît à Kisárpás (pl. V., fig. 6). La présence de Fortune n'est point étonnante: elle assurait le bonheur et l'abondance non seulement aux soldats et aux marchands, mais encore aux agriculteurs qui la vénéraient comme Fortuna Conservatrix. Signalons encore Fortuna Domestica, cette divinité domestique qui s'unit au culte du génie de la famille (genius familiae). En ce qui concerne les deux pièces de la fonderie de Pogánytelek, nous avons déjà établi qu'elles représentent Isis Fortuna. C'est Isis qui avait donné la charrue aux hommes et qui leur avait appris à cultiver la terre. D'autre part, vu qu'Isis est souvent munie d'une corne d'abondance, il n'est point étonnant de voir que son rôle et ses attributions se mêlent à ceux de Fortune. Nos deux objets voués à Isis comme déesse de la fortune s'ajoutent aux monuments pannoniens qui témoignent de l'influence des cultes orientaux.

Après Sylvaine, c'est à Vénus que se rapportent les monuments de plomb les plus nombreux: ceux-ci se groupent autour de deux lieux de découverte: Brigetio et Savaria. Parmi ces Vénus pannoniennes — à l'encontre des statues d'autres divinités — il y a maints spécimens d'inspiration classique: signalons, à ce propos, que la Vénus de Brigetio qui se trouve au Musée Historique Hongrois (pl. V, fig. 1) est modelée, avec fort peu de modifications, sur la Vénus du Capitole. Ce phénomène s'explique par le fait que les autres déesses (les Matrones, les Nourrices, etc.) sont d'origine provinciale, tandis que le culte de Vénus était venu des pays d'Orient soit directement, soit par l'intermédiaire de l'Italie. La seule statuette parfaitement identifiable avec un modèle classique est d'ailleurs une Séléné de Brigetio: cette statuette de plomb imite fidèlement la statue de marbre analogue du Musée du Capitole. A l'époque impériale la figure de Séléné jouissait d'une grande popularité. On était convaincu que la Lune exerçait une certaine influence sur les phénomènes de la nature, voire sur le bonheur des hommes. A bien des endroits fleurissait une sorte de culte simultanée d'Hélios et de Séléné: à la présence d'un tel culte renvoie, sous les pieds de notre Séléné, le fragment d'un globe.

Essayant de comparer les objets votifs en plomb aux produits classiques de la sculpture romaine et de préciser par là la valeur artistique des premiers, on est forcé à dire qu'on y relève relativement peu d'analogies. La présentation de la plupart des déesses diffère beaucoup des figures idéales de l'art classique. Les figures pannoniennes ne sont point des copies faites d'après des modèles grecs ou romains, mais des statues provinciales qui reflètent la conception mythologique d'une population autochtone. Même la costume des déesses a un caractère provinciale. Tout bien considéré, il n'est pas douteux que ces objets bon marché aient circulé dans les larges masses du peuple.

Pour terminer, disons un mot sur le cadre architectural qu'on peut observer sur ces objets. Les édicules rappellent de près la forme d'un édifice; cette thèse vaut surtout pour les représentations des trois Matrones qui se trouvent à l'entrée d'un temple („templum in antis“). Au-dessus, l'espace réservé à l'image se termine par une architrave qui porte un tympan triangulaire. Il est à présumer que ce cadre conventionnel renvoie à l'extérieur d'un célèbre sanctuaire antique des Matrones. Un autre type d'édicule est formé par des guirlandes reposant sur des colonnes. Ces guirlandes ressemblent aux berceaux de dont on entourait feuillage aux fêtes des statues et les images saintes dans les pays Orient (Syrie, Mésopotamie, Egypte). Le cadre végétal fait ressortir certains traits essentiels de ces divinités.

Si l'on essaie d'embrasser d'un seul coup d'oeil ces monuments de plomb ajourés, on doit constater que dans tous les cas, sans exception, a affaire à des déesses étroitement liées à l'idée de la fécondité. Ce sont des déesses qui protègent la fécondité des hommes et la fertilité du sol (céréales, fruits, forêts, etc.). Il ne s'agit point de la chance militaire, mais du bien-être et des produits d'un peuple agriculteur qui attribuait une force magique même à la matière des objets de plomb.

Edith B. Thomas

ADATOK A MAGYARORSZÁGI SZARMATÁK TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ

A szegedi egyetem Régiségtudományi Intézete 1943 nyarán ásatásokat végzett a hőmezővásárhelyi határ északkeleti részében fekvő Fehértó partján. A kutatás általános településtörténeti eredményeit Banner János közölte¹ s ugyanekkor ismertette a terület általános természeti viszonyait. Az ásatások anyagának részletes ismertetését is nagyrészt elvégeztük. A tó partján a 9. és 10. lelőhelyeken² feltárt szarmatakorai temető ismertetésén kívül³ a 6., 8., 11., 12., 14., 15. lelőhelyek szkíta-keltakori anyagának bemutatása is megtörtént.⁴ Ez alkalommal a tóparton talált, jelentősebb szarmatakorai telepanyag ismertetését szeretnénk elvégezni. Rajtuk kívül álló okokból csak most nyílik alkalom arra, hogy az itt feltárt szarmatakorai telep anyagát bemutassuk. A népvándorláskori telepkutatások fontosságának azzal is szeretnénk hangsúlyt adni, hogy e jól megfigyelt ásatás eredményeit és a telephelyen talált régészeti leletek leírását közreadjuk. Az 1943 óta eltelt idő alatt a népvándorláskori telepkutatás új lelőhelyek hiányában nem igen fejlődött. Az egyetlen, Mohácson talált húnorkori germán telephely⁵ már ismertetett lakóháza jelent újabb adatokat.

A fehértóparti és mohácsi feltárásoknak is, mint csaknem valamennyi korábbi szarmatakorai telepásatásnak az a hibája, hogy a munkát csak megkezdtük, de nem fejeztük be. Mégis minden hiteles adat bemutatását így is fontosnak tartjuk. Valószínű, hogy a népvándorláskor későbbi szakaszai még feltárandó településeinek értékeléséhez a már meglévő adatok felhasználhatók lesznek. A bemutatandó leletek a hivatkozott térkép 5. és 11. lelőhelyein kerültek feltárássra. Még kell még azt is jegyezni, hogy az 5. lelőhely ma szintén tőfenék, vagy legalább is az átlagos szint alatt, 60–70 cm mélyen fekvő vízállásos hely. A Fehértó magas vízállásakor összeköttetésben van e kis, medenceszerű mélyedésekkel. A fehértói telepen feltárt leletek a következők:

5. lelőhely, 1–2. gödör. Két egymással érintkező szabálytalan formájú gödör. Az első 110 cm mély, a második csak 65 cm. Az elsőnek legnagyobb átmérője 128, a másodiké 211 cm. Az első gödörből emberi állkapocs töredéke is előkerült. A két gödör jellegzetesebb leletanyaga a következő: 1. Szürke, jól iszapolt, korongon készült⁶ tál töredéke (VII. t. 1a, b); három lyuk van rajta — 2. Sárgásszürke, jól iszapolt, korongon készült agyagveder

vízszintes peremrésze (VII. t. 2). Függőleges besímitások díszítik. — 3. Szürke korsó peremrésze, a fül csonkjával (VII. t. 3). Függőleges besímitások díszítik. — 4. Szürke, kissé behajló peremű tálak peremrészei (VII. t. 4, 5). — 5. Szürke korsó hengeres füle (VII. t. 7). — 6. Szürke edény aljából készült orsókarika fele (VII. t. 8). — 7. Szürke, nagybobbmértű edény vállrészei, besímitott rácsmintás díszítéssel (VII. t. 6, 11). — 8. Szürke, nagybobbmértű edények töredékei, besímitott hullámvonalas díszítéssel (VII. t. 9, 12). — 9. Szürke, kisebb edény oldalrésze, ferdén haladó besímitott vonaldíszsel (VII. t. 10). — 10. Szürke, nagybobbmértű edény oldalrésze; besímitott zeg-zugos sávval van díszítve (VII. t. 13). — 11. Durva anyagú, barnásfekete színű edény töredékei, ék alakú, benyomott díszsel (VIII. t. 1, 5). — 12. Szemcsés iszapolású, sárgás színű tálforma edény töredéke (VIII. t. 4a, b). — 13. Szemcsés iszapolású, sárgás színű ék alakú mélyítésekkel díszített edénytöredék (VIII. t. 6). — 14. Szemcsés iszapolású, sárgás színű, bekarcolt hullámvonalas díszű edénytöredék (VIII. t. 7). — 15. Szemcsés anyagú, vöröses színű, kihajló peremű töredék, vízszintesen haladó benyomott vonaldíszsel (VIII. t. 8). — 16. Szürke, szájjal fölött átívelő fülű edény fültöredéke (VIII. t. 9). — 17. Kisebb méretű, szürke tál alja (VIII. t. 13a, b). — 18. Szürke, nagybobb korsó füle. (VIII. t. 14). — 19. Szürke korsó peremrésze (VIII. t. 15). — 20. Szürke tál alja (VIII. t. 16a, b). — 21. Szürke, korongon készült agyagveder alja (VIII. t. 17).

Az 1. gödörtől 3 m-re délkeletre, háromszögalakban elhelyezkedő, sártapaszréteget találtunk. A sártapasztöredékek eredeti fekvésben voltak, amit az is bizonyít, hogy valamennyi a nád és gallynyomatával lefelé fordulva feküdt (1. kép). Legnagyobb hossza 248, legnagyobb szélessége 192 cm. A mai felszín alatt 40 cm-re feküdt. A felbontáskor semmiféle cölöplyuknak a nyomát nem találtuk. A sártapasz töredékek közül kerültek elő: 1. Szürkés-sárga, jól iszapolt, korongon készült, La Tène-jellegű tál töredéke (IX. t. 1a, b). — 2. Szemcsés iszapolású, vöröses színű, nagybobbmértű edény, ék alakú benyomásokkal díszített töredékei (VIII. t. 2, 3; IX. t. 2, 4a, b). — 3. Sárga, jól iszapolt, korongon készült tál töredéke (IX. t. 3a, b). A sártapasztöredékek alul kerültek elő: 4. Különböző méretű szürke edények, besímitott hullámvonalakkal díszített töredékei (VIII. t. 10, 12). — 5. Szürke korsó oldalának töredéke, a fül csonkjával (VIII. t. 11). — 6. Szürke agyagveder alja (IX. t. 12).

5. lelőhely, 3. gödör. Szabálytalan formájú, szája 670 × 300 cm méretű. Mélysége 75–80 cm között ingadozott. Allatcsontok és edénycserepek kerültek belőle elő. A jellegzetesebb darabok a következők: 1. Szürke edények, besímitott hullámvonalas díszű töredékei (IX. t. 5–7). — 2. Terra sigillata tál töredéke. Piros mázzal van bevonva (IX. t. 8). — 3. Szürke, tagolt fül töredéke (IX. t. 9). — 4. Szürke tál, hullámvonalas díszű töredéke (IX. t. 11a, b). — 5. Szürke tál gyűrűs talpa (X. t. 1). — 6. Szürke, gömbölyű edényke alsó része (X. t. 2). — 7. Durva anyagú, szürkés színű füles tál töredéke: ferdén rovátkolt szalagdísz van rajtuk (X. t. 3–6). — 8. Szürke agyagveder peremrésze (X. t. 7a, b). — 9. Szürke tál besímitott hullámvonalas díszű töredéke (X. t. 8). — 10. Szürke, vízszintes peremű agyagveder, besímitott hullámvonalas díszű töredéke (X. t. 9a, b). — 11. Szürke, hordóformájú edények töredékei (X. t. 10, 14). — 12. Szürke, szájjal fölött ívelő fülű edény peremének töredéke, a fül egy részével (X. t. 11). — 13. Szürke, különböző méretű edények peremrészei (X. t. 12–13). — 14. Szemcsés anyagú, barna színű, párhuzamos vízszintes vonalakkal és forazott díszítéssel élénkített edény töredékei (XI. t. 1, 6). — 15. Durva anyagú, sárgás edény alja, az oldalrészen három lyukkal (XI. t. 2). — 16. Szemcsés anyagú, barna színű edény, kihajló peremrésze, ferdén haladó rovátkolásokkal díszsel (XI. t. 3). — 17. Durva, sárgás színű edény kihajló peremrésze, bekarcolt többszörös hullámvonal díszsel (XI. t. 4). — 18. Szemcsés anyagú, szürkésbarna színű, bemélyített ékformájú díszekkel ellátott töredékek

¹ Banner. Dolgozatok. 1943. 195–201. I. LXVII. tábla.

² Banner, i. m. LXVII. tábláján van a Fehértó lelőhelytérképe, ezen a szóbanforgó lelőhelyeket a hivatkozott számok jelölik.

³ Párducz, A. É. 1946–1948. 283–288.

⁴ Párducz, A. É. 1944–1945. 62–73.

⁵ Párducz, A. É. 1949. 85–89.

⁶ A továbbiakban a szürke megjelölés, az egyszerűség kedvéért, a korongon készült, jól iszapolt edényfajtát jelenti.

(XI. t. 5, 8, 11, 12). Egyiken lyuk látható (XI. t. 9). — 19. Durva, barnásfekete edénytöredék, ujjhegybenyomás díszíti (XI. t. 7). — 20. Szemcsés anyagú, sárgás színű edény kihajló peremrésze. A perem tagolt (XI. t. 10). — 21. Szemcsés anyagú, sárga színű edény peremrésze, bekarcolt hullámvonalas dísszel (XI. t. 14). — 22. Szemcsés anyagú fekete edényke. A vállmagasságban körbefutó, mélyített vonallal díszítve (XI. t. 13). — 23. Átfúrt négyszegletes csonttárgy négy töredéke (IX. t. 10).

4. gödör. Szabálytalan formájú, szájánál 130×150 cm méretű gödör, mélysége 95 cm. Cserepek kerültek belőle elő.

5. gödör. Tulajdonképpen annak a sírnak a hitelesítésére ástuk, amelyet Rácz Sándor gulyás, a szin háta mögött 1942 nyarán talált. A sírban talált csontváz nagyjából már ki volt hajigálva, úgyannyira, hogy sem a temetés módja, sem az irányítás nem volt megállapítható. Mellékletei úgy látszik nem voltak.

1. Szürke, vízszintes peremű agyagveder, besimított hullámvonalas díszű töredéke (XI. t. 15a, b). — 2. Szürke edény függőlegesen kímelkedő nyaka (XI. t. 16). — 3. Sárgásszürke, jól iszapolt, korongon készült tal peremrésze (XI. t. 17a, b). — 4. Szürke, hordóformájú edény töre-

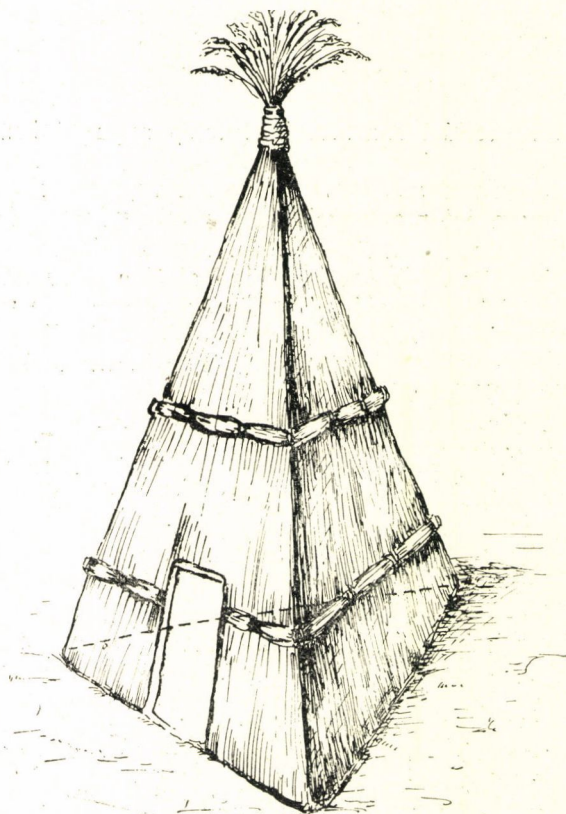

1. kép.

dékei (XII. t. 1a, b, 2, 3). — 5. Szürke, korsóformájú edény oldala, a fül csomkjával (XII. t. 4). — 6. Jól iszapolt, sárgás színű edény két töredéke, vízszintesen haladó besimított vonaldísszel. Az egyiken fül csomkja is látszik (XII. t. 5-6). — 7. Szürke, különböző méretű edények, besimított hullámvonalas díszű töredékei (XII. t. 7-8). — 8. Szemcsés anyagú, sárgás színű edények kihajló perem- és oldalrészei. Benyomott ékalakú (XII. t. 11, 18), hullámvonalas és párhuzamos egyenesekből álló dísz van rajtuk (XII. t. 9, 10, 12-14, 16, 17, 19-21). — 9. Szemcsés anyagú, szürkés edény alja. A fenék fölött 1,2 cm-re, ujjhegybenyomásos dísz van rajta (XII. t. 15). — 10. Virág-cserépfarmájú durva edény, körömbenyomásos és bütykös díszű töredéke (XII. t. 22). — 11. Szürke tálak töredékei (XIII. t. 1-3a, b). — 12. Szürke, vízszintes peremű agyagveder töredéke (XIII. t. 5). — 13. Szürke kihajló peremű agyagvedrek töredékei (XIII. t. 4a, b, 7), az egyiken besimított hullámvonaldíszek is láthatók. — 14. Piros, jól iszapolt, korongon készült edény kifelé hajló nyaka van (XIII. t. 8). — 15. Szürke edényaljból készült orsókarika fele (XIII. t. 9). — 16. Szürke agyagveder alja (XIII. t. 14). — 17. Szürke edény oldala, ferdén haladó besimított vonalkázással (XIII. t. 11). — 18. Szürke edény, besimí-

tott hullámvonalas díszű töredéke (XIII. t. 13). — 19. Szürke korsó átlukasztott oldalrésze, függőlegesen hajadó besimított vonalak vannak rajta (XIII. t. 12). — 20. Szürke edényfedő töredéke (XIII. t. 15a, b). — 21. Szürke, bögre füle (XIII. t. 10). — 22. Gömbölyű, sárgásszürke orsógomb. A hasán három, bekarcolt oválisokból álló díszítés (XIII. t. 6).

11. lelőhely. A tónak a most ismertetett lelőhellyel szemben fekvő partján, négyszögű ledöngölt területet tártunk fel (3. kép). Méretei 200×260 cm, mélysége 20 cm. Egyik sarkában négyszögletes, peremes tűzhely volt (méretei 74×90 cm). E ledöngölt földréteg alatt további 20 cm-re, egyező méretű, második ledöngölt földréteget találtunk, amelyen, az egyik oldal mellett, két kerék tűzhely került elő (4. kép). Az egyik, a felső réteg négyszögletes tűzhelye alatt volt. A második ledöngölt földréteg

2. kép.

alá szkitakori gödör nyúlt. A három tűzhely környékéről, a forma szempontjából jellegteien szürke, jól iszapolt szarmatakorai cserepek kerültek elő.

Az Alföldön az első alkalommal történt meg, hogy telep és temető egymáshoz közel, részben egymás mellett feltárássra került. Ez fontos lehet a telep korhatározásának szempontjából is, ha feltételezhetjük, hogy a telep és temető egykorú. Kétségtől nagy segítséget jelent az a tény, hogy a szarmatakor időbeosztását a kor temetőinek anyaga alapján fővonalában tisztán látjuk. Megvan tehát a telep korhatározására elsősorban alkalmas edényanyag típusainak pontosabb keltezésére a lehetőség. Anyanyira még nem jutottunk, hogy a szarmatakor telepeinek olyan jellegzetes vonásait (házformák, stb.) tisztán látnánk, amelyek esetleg a telep időhatározását megkönnyítenék. Még kevésbé beszélhetünk arról, hogy ismernénk egy

szarmatakorai telep általános elrendezését. A fentiek természetesen nemcsak az időrend kérdésében lennének fontosak, de méginkább az életmód s az ebből levezethető társadalmi szerkezet problémája szempontjából döntő a jelentőségük. Különösen olyan esetben, amikor a feltárt temető nyújtotta tanulságok is felhasználhatók a feltett kérdések szempontjából.

Ha a feltárt teleprész időbeli helyzetét akarjuk megállapítani, akkor csupán az előkerült cserépanyagra támaszkodhatunk. Az 5. lelőhely 1. és 2. gödréből előkerült edénytöredékek forma és díszítés szempontjából kapcsolhatók a korabeli temetők anyagához. Így a **VII. tábla 1.** ábráján látható nagy szürke tál megszokott formája a szarmatakor III. szakaszába tartozó temetőknek. Ismerjük a formát pl. a Kiszombor B temető 104. sírjából. (Párducz M., A Szarmatakor emlékei Magyarországon III. Arch. Hung. XXX., a továbbiakban Szarmatakor III., XXXIV. t. 22.). E formát illetően meg kell jegyezni, hogy a temetőkben előkerült példányok általában kisebb méretűek. Ugyancsak ilyen késő időkre mutat a **VIII. t. 16.** ábra hengeresfalú edénye, hasonló került elő a Szentcsanak-Rákóczi-u. 108. sz. telken talált 2. sírból. (Szarmatakor III. LXXI. t. 4.). Időrendi szempontból fontosak a **VIII. t. 14—15.** sz. ábrák füleskancsó töredékei, amelyek az Alföld szarmatakorai anyagában már az i. u. IV. sz.-ra jellemzők. (Szarmatakor III. 110. l.). A besímitott rácsminták (**VII. t. 6, 11**) ugyancsak a III. sz. végére és a IV. sz.-ra utalnak.

Az 1. és 2. gödröktől délkeletre 3 m-re előkerült ház paticsrétege között és alatt talált kerámiai anyag korábban látszik. A **IX. t. 1.** ábra tálja La Tène-jellegű, a **VIII. t. 10, 12.** sz. szürke edénytöredékek valószínűleg nagyobb agyagvedrek töredékei. A **IX. t. 3.** ábra sárga, jól iszapolt tál, típusa után lehetne későbbi is, de a színe miatt inkább a II—III. sz.-ra helyeznénk. A **VIII. t. 11.** szürke, nagy fülesedény töredéke nem elegendő az edényforma rekonstruálására, ezért korbeosztása kétséges.

Az 5. lelőhely 3. gödrének az anyaga sem hagy kétséget a kora illetően. Mai tudásunk szerint a III. sz. második felébe sorozhatók a **IX. t. 11., X. t. 8.** sz. ábrák táljai, továbbá a **X. t. 12—13.** ábrák, valószínűleg gömbölyű edényhez tartozó töredékei. Valamivel későbbieknek tarthatjuk a **X. t. 10, 14.** hordóformájú edényekhez tartozó töredékeket. Az 5. lelőhely 4—5. gödrének leletanyaga is nagyjából egységesnek mondható az időhatározás szempontjából. A **XII. t. 1—3.** hordóformájú edénytöredékek, a **XII. t. 4.** nagy korsótöredék a fül csonkjával, a **XIII. t. 3.** ábra tálja elegendőek annak megállapítására, hogy ez a gödör is az i. u. III—IV. sz.-ra helyezhető. A II. lelőhelyen feltárt épületalap területéről pontosabb korhatározást megengedő kerámia nem került elő, csak az bizonyos, hogy az építmény a szarmatakorba tartozik.

A fentiek alapján kétségtelennek látszik, hogy valamennyi gödrünk kora, java idejével, az i. u.

III. sz.-ra tehető, esetleg átnyúlik a IV. sz.-ba is. Itt felmerülhet egy kérdés, hogy vajjon a sírokban elhelyezett edénymellékletek nem kizárólag a temetkezések számára készített példányok-e s ez esetben a telep és temető kerámiájának a formakincse kronológiai szempontból nem azonosítható. Ez a kérdés azért merülhet fel, mert az eddig ismert valamennyi telep edényanyaga a szarmatakor III. periódusába tartozó temetők edénytípusaival mutat azonosságot, s bár jónéhány korai temetőt ismerünk, egyetlen telep sem datálható kerámiai anyag alapján az i. u. I—II. sz.-ra. Ezt a kérdést jelen esetben azért is fel kell vetnünk, mert a fentebb ismertetett leletanyagban egész csomó edényformánk van és fordulnak elő olyan díszítések, amelyek a romániai dák telepek anyagával mutatnak rokonságot, s csak ezek alapján a korábbi korhatározás is lehetséges lenne. Jellegzetes dák edényformák eddig főként csak a legkorábbi szarmata temetőkben fordultak elő. A romániai telepek közül a Poianán feltárt telep anyagával mutatható ki a kapcsolatot. Így a besímitott hullámvonalas dísz (**VII. t. 10, 12, IX. t. 5—7**) megvan Poianán,⁷ de ugyanígy nem hiányzanak a besímitott ferde vonalak⁸ (**VII. t. 10, XII. t. 11.**), a bekarcolt hullámvonalak⁹ (**VIII. t. 7**) és a ferde rovátkolásos szalagdísz¹⁰ (**X. t. 3—6**). Figyelemreméltóbbak a formákban mutatkozó egyezések. Az egy- és kétfülű korsókon kívül¹¹ (**VIII. t. 14—15, VIII. t. 11, XII. t. 4**), a száj felett átvélő fülű edény¹² (**X. t. 11**), a vízszintes peremű agyagveder¹³ (**X. t. 9, XI. t. 15**), a hordóformájú edény¹⁴ (**X. t. 10, 14, XI. t. 1—3**), az edényfedők¹⁵ (**XIII. t. 15**), a nagyméretű durva edények¹⁶ (**VIII. t. 1., IX. t. 2, 4**), mind a két telepen egyaránt jelentkeznek. Mivel a poianai telep is belenyúlik az i. u. III. sz.-ba, ezek a párhuzamok sem értékelhetők olyan módon, hogy miattuk a feltárt gödrök anyagát a III. sz.-nál korábbi időre tegyük. Amíg e kérdés szempontjából megnyugtatóbb adatokat nem találunk, azt kell feltegyük, hogy a szarmata sírokba elhelyezett edények egyúttal használati edények is, tehát teleppel kapcsolatos időrendi meghatározásokra alkalmasak.

Bizonyosnak látszik, hogy az 5. lelőhelyen feltárt kunyhószerű építmény korábbi a gödröknél, s akár I. vagy II. századi is lehet. A II. lelőhely épületalapjának pontosabb kora nem adható meg. Kétségtelen azonban, hogy nem szkítakori, hanem annál későbbi, mivel alatta szkítakori gödör volt, viszont a tűzhelyeknél előkerült csercpek a szarmata korhoz tartozását bizonyítják.

⁷ Radu et Ecaterina Vulpe, Dacia 1927—1932, III—IV. (a továbbiakban: Poiana), 308. l., 81:2.

⁸ Poiana, 304. l., 77:3, 4.

⁹ Poiana, 296. l., 55:14—15.

¹⁰ Poiana, 292. l., 48:1, 296. l., 54:1, 9. 295. l. 53:7.

¹¹ Poiana, 298. l., 60:3, 4, 15, 9, 10.

¹² Poiana, 304. l., 75:4.

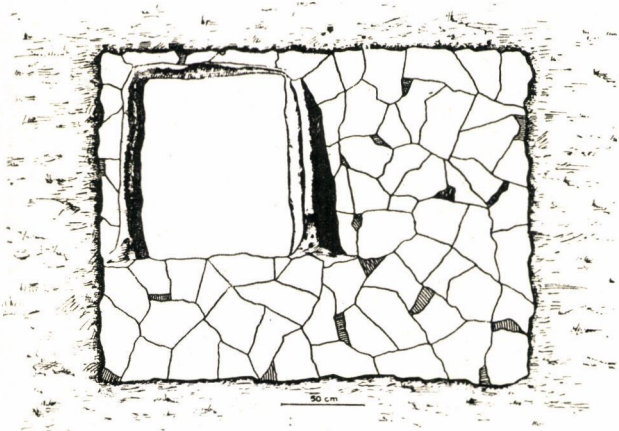
¹³ Poiana, 304. l., 77:2, 4, 5.

¹⁴ Poiana, 306. l., 79:14.

¹⁵ Poiana, 306. l., 79:1, 2, 4.

¹⁶ Poiana, 299. l., 63. ábra.

Az 1. képen bemutatott rajz szemlélteti az 5. lelőhelyen feltárt kunyhó alaprajzát. Megállapítható a sártapasz töredékekből, hogy az a váz, amelyre a sár rá volt tapasztva, 2–4 cm átmérőjű gallyakból állott, s ezt a vázat a nyomok szerint náddal fedték. Cölöplyukak az alap területén sehol sem mutatkoztak. Emiatt csak olyan gúlaformájú nádkunyhóra gondolhatunk, mint aminőt 2. képen rekonstrukcióként bemutatunk. Ami a 11. lelőhelyen feltárt kétrétegű házhelyet illeti (3–4. képek), a ledöngölt vagy letaposott padlózatán sártapasz töredékeket nem találtunk, s éppen így hiányoztak a cölöplyukak is. Ha négyszögű alappal bíró gúlaformájú nádkunyhónak szeretnénk rekonstruálni, akkor meg kell gondolni, hogy mind a két padlózatán, a tűzhelyek közvetlenül a fal mellett voltak. Csúcsban ösz-

3. kép.

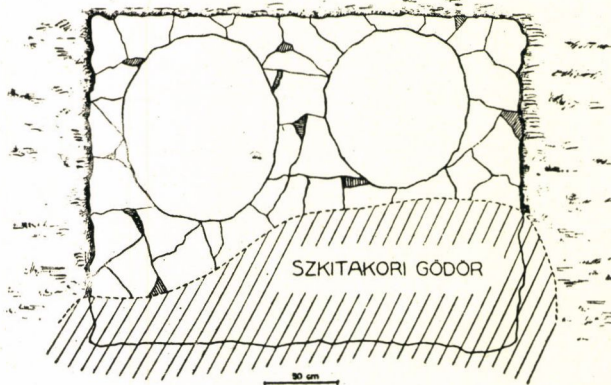
szehajló falak így igen tűzveszélyesek lettek volna. Talán nyitott oldalú, csak tetőszerkezettel ellátott építményről van szó. A cölöplyukak hiányát magyarázhatja egy olyan megoldás, amely gerendákkal keretszerűen veszi körül a házalapot, és ebbe a gerendakeretbe erősíthették a tetőszerkezetet tartó rudakat. Azonban ennek sem találtuk semmi nyomát, úgyhogy a rekonstrukció kérdését egyelőre nyitva kell hagynunk.

Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a telephelyen talált házhelyek közül az 5. lelőhely háromszög alakú kunyhója I–II. sz.-i, a 11. lelőhely négyszögletes alaprajzú építménye bizonyosan szarmatakorai, esetleg a temető korával egyezik meg. Emellett szólna az a tény, hogy a feltárt temetőhöz közel került elő. Az 5. lelőhely gödrei III. századiak, de átnyúlhatnak a IV. sz.-ba is. Nézzük ezeketán, hogy mit árulnak el a temető sírjai.

Az itt feltárt temető anyagának ismertetése, mint említettük, már megtörtént. Nem mutattuk azonban akkor be a temető térképét s ezt a hiányt ez alkalommal pótoljuk (5. kép). Módosítjuk részben az egyes sírok korhatározását is. Az azóta végzett kutatások a pontosabb kétfézetést lehetővé teszik. Általában megfigyelhető, hogy egyrészt a gyermeksírok mélysége csekélyebb, mint a többi

(általában 96–102 cm között vannak), s az is látható, hogy a gazdagnak mondható sírok mélysége a legnagyobb (3., 7., 18., 20., 22.), ezek között van a legtöbb bolygatott is. Legfontosabbnak látszik az egyes sírok temetési idejének meghatározása, mivel a közel egyidőben történt temetkezések egymáshoz való helyzete nyújthat esetleg olyan adatokat, amelyek társadalomtörténeti szempontból értékelhetők. Bár ismereteink még nem teszik lehetővé azt, hogy évnvi vagy egy-két esettől eltekintve akár évtizednyi pontossággal állapíthatnánk meg az egyes sírok korát, de 50 évnvi pontosságról már beszélhetünk.

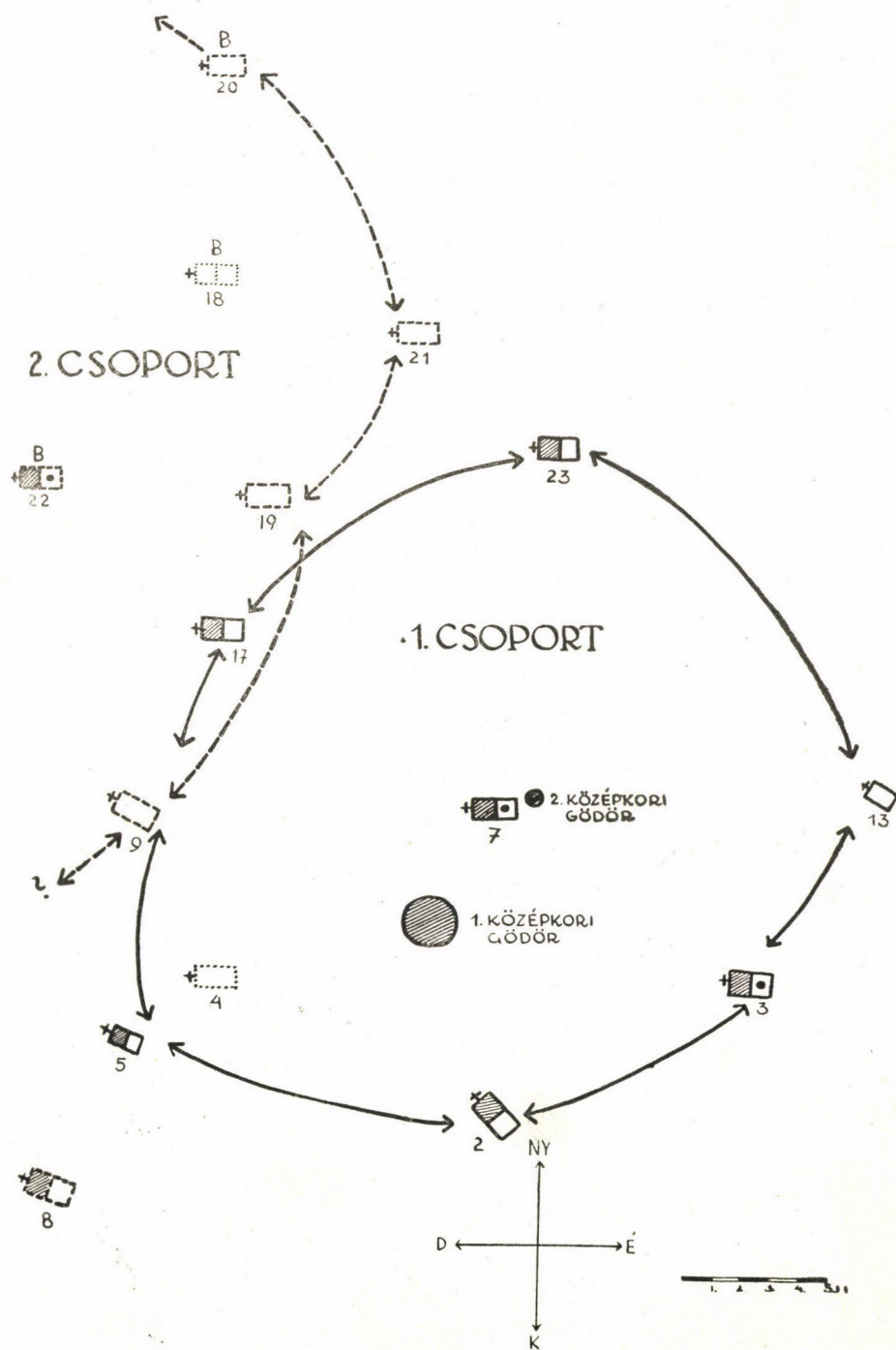
Megállapíthatjuk az eddig feltárt sírok leletei alapján, hogy ebbe a temetőbe, i. u. kb. 60–260 közötti időben temetkeztek (AE. 1946–48, 287. l.). E kétszáz esztendőn belül külön

4. kép.

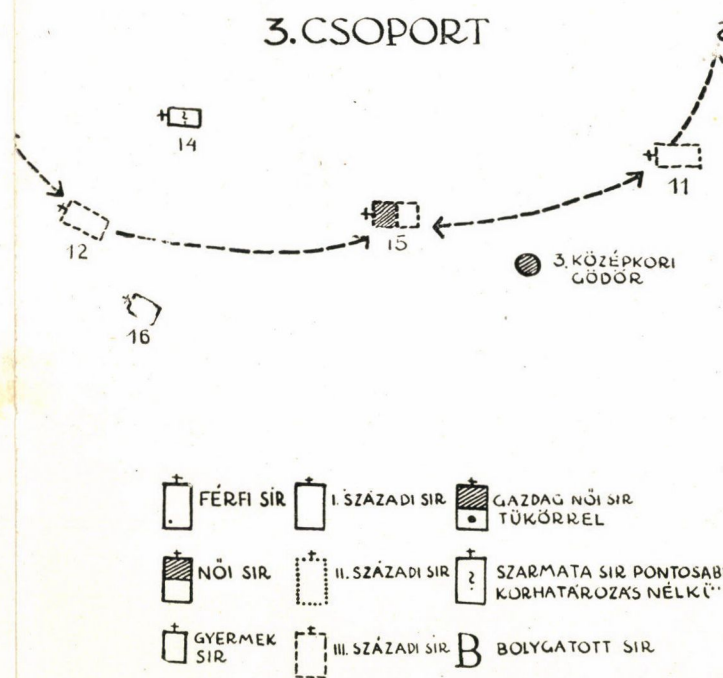
választhatjuk azokat a sírokat, amelyeknek kora az I., a II. és a III. századokra tehető. I. századiak: az 1., 2., 3., 5., 6., 7., 13., 17. és 23.; II. századiak: a 4. és 18.; II–III. sz. fordulójára, illetve a III. század közepére helyezhetők: a 8., 9., 11., 12., 15., 19., 20., 21. és 22. sírok. Az itt fel nem sorolt sírok mellékletei korhatározás szempontjából annyira jellegtelenek, hogy pontosabb beosztásuk ezidőszert nem lehetséges.

Ha az I., II. és III. sz.-i sírok elhelyezkedését nézzük, az tűnik ki, hogy bizonyos rendszert mutatnak az I. sz.-i sírok, mégpedig olyképpen, hogy az 5., 2., 3., 13., 23. és 17. sírok kör alakban helyezkednek el, amelynek középpontjában a 7. sírt találjuk. A 7. sír esetében a korhatározást illetően kételyek merülhetnek fel a gyöngyök között jelentkező néhány lecsiszolt sarkú, hasábfarmájú gyöngy miatt. De meg kell jegyezzük, hogy a gyöngyök túlnyomó része s valamennyi egyéb melléklet az I. sz. második felére, esetleg a század végére való datálást kívánják. Kronológiailag ugyan jól használható adatokat nyújtanak a gyöngyök típusai, de éppen az ilyen jelentkezéseket illetően nem alakulhatott még ki egyöntetű felfogás, hogy t. i. a későbbi típusú gyöngyök szórványos jelentkezése feltétlenül je-

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-FEHÉRTÓI
SZARMATA TEMETŐ TÉRKÉPE

5. kép.

+	FÉRFI SÍR	+	I. SZÁZADI SÍR	+	GAZDAG NŐI SÍR
TÜKÖRREL
+	NŐI SÍR	+	II. SZÁZADI SÍR	+	SZARMATA SÍR PONTOSABB
KORHATÁROZÁS NÉLKÜL
+	GYERMEK
SÍR	+	III. SZÁZADI SÍR	B	BOLYGATOTT SÍR

lenti-e a sír későbbi korhatározását? Feltételezhetjük ugyanis azt, hogy már a legkorábbi szarmata sírok tartalmaztak szórványosan nálunk általában későbbi időbe sorozandó gyöngy-típusokat. Egyelőre ugyanis semmi adatunk nincsen arra, hogy az Alduna vidékén vagy keletebbre, a Pontus északi partvidékén a gyöngy-típusok időben olyan szabatosan szétválaszthatók, mint nálunk. Ezért talán feltételezhetjük, hogy egy-egy típus uralkodó jellege mellett szórványosan, későbbi formák is felléphetnek, s ez esetben nincs korhatározó jelentőségük. Mindenesetre a fehértoi temetőben mutatkozó, előbb említett rendszer ezt a feltevést erősen valószínűsíti.

Feltételezve tehát, hogy az 5., 2., 3., 13., 23., 17. és 7. sírok legfeljebb egy nemzedék ideje alatt történt temetkezések, állíthatjuk, hogy itt egy egység (csoport) temetkezési helyéről van szó. Ha most már a sírokat egyenként vizsgáljuk, akkor elsősorban az tűnik fel, hogy a középső 7. sír a temető leggazdagabb női sírja, amelynek mellékletei között a gyöngyökben való gazdagság mellett korongos zománcos fibula, egy a baloldali övről bronzkarikán függő, kalcidonból, különböző színű gömbölyű nagy üveggyöngyökből álló füzér, vaskés és az igen ritkán jelentkező bronztükrök vannak. Érdekes továbbá, hogy részben a mellékletek, részben a csontvázak jellege alapján megállapítható volt, hogy e csoporthoz tartozó többi sír csaknem mindegyike női sír, amelyek közül a 3. majdnem olyan gazdag, mint az imént említett 7., csupán a tükör hiányzik belőle. Az egész csoportban csupán egy, valószínűleg fiúgyermek (13. sír) teteme képviseli a másik nemet.

Továbbmenve megállapíthatjuk, hogy a II. sz.-i sírok száma olyan csekély (2), hogy elhelyezkedésükből semmiféle következtetést levonni nem tudunk. De többet mondanak a III. sz.-i sírok. Itt ugyanis a feldúlt 22. női sír ismét tartalmazza a tükröt, s talán vele kapcsolhatók össze a 9., 19., 21. és 20. sírok. Ugyanúgy nagyjából köralakban helyezkednek el a 22. sír körül, mint azt fentebb a 7. sír esetében láttuk. Hasonló csoport részeinek látszanak a 12., 15. és 11. sírok, a középpontot képező sír itt még hiányzik. Minden valószínűség mellett szó, hogy az 1893-ban napfényre került 1. sír, amely a most feltárt területrésztől nyugatra kb. 60–70 m távolságra volt (nem vettük fel térképre), ugyancsak az I. sz.-ba helyezhető csoportnak volt a középpontjai, vagy egyik sírja.

Az egyes csontvázak életkorát Bartucz Lajos határozta meg s az ő szívésségéből közölhetem, hogy az 1. csoportban a 2. sír csontvázának kora 25–30 év körüli, a 3.-é 35, a 13.-é 10, a 23.-é 30–35., a 17.-é 45–50, a 7.-é 50 év körüli. A 2. csoportban a 22. sír csontvázáé 55–60 év körül, a 9.-é 45–50, a 19.-é 35–40, a 21.-é 50–55, a 20.-é 55–60 év körüli. A 3. csoportban a 12. sír csontvázáé 45 év körüli, a 15.-é 45–50, a 11.-é 30 év körüli. Ugyancsak ő a csontanyag vizsgálata alapján a nemet is meghatározta s

megállapításai a mellékletek alapján adott meghatározásokat megerősítik. Kérdésesnek határozta meg, de inkább női sírnak tartja a 17. és 23. sírok csontvázait, kérdésesnek, de inkább férfiának tartja a 19. és 20. sírok csontvázait. A kérdéses meghatározásokat a sírmellékletek ugyancsak nőknek (17. és 23.), illetve férfiaknak (19. és 20.) mondják. Mindenesetre érdekes, hogy a két középponti sír (7. és 22.) szinte a temető legkorosabb egyedeit fogadta be.

Természetesen nagyon akadályoz bennünket a következtetések levonásában az a körülmény, hogy a temető nincs teljesen feltárva, sőt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyes sírok időhatározásában bizonyos ingadozások lehetségesek. Főként a férfisírokra gondolunk, amelyekből pontosabb korhatározásra alkalmas tárgyak csak ritkán kerülnek elő. Ez az ingadozás azonban csak a megadott századon belül lehetséges, s legfeljebb az egy generációhoz való tartozást teheti kétségesé.

Igy is megállapítható azonban, hogy a fehértoi temető esetében a sírok egy központi, gazdag női sír körül köralakban csoportosulnak. Az I. sz.-i csoport (1. csoport) valamennyi sírjában (kivételek talán a 13. sz. gyermeksírok) volt temetve. A III. sz.-i sírok első csoportjában (2. csoport) a középpontban szintén tükörrel ellátott női csontvázat találtak, a második csoportban (3. csoport) a rendszer középpontjában levő sírt nem tártuk fel. Feltűnő, hogy a 2. csoport négy köralakban elhelyezkedő sírjába férfiakat temettek. Megállapítható az is, hogy ezen a területen valószínűleg már az első szarmata hódítás idején megtelepedett jazigokról van szó, s az eddig feltárt sírok e nép itteni életének folyamatoságát mutatják a III. sz.-nak legalább a közepéig. Jelentkezik a temetőanyagban a marcomann-quad háborúk után más lelőhelyeken is kimutatható változása a leletanyagban (gyöngy, fibula, edénytípusok, szarmatacsat), de bizonyosan megéri a nép az i. u. 260–270 között bekövetkező roxolán bevándorlást is, amit a 21. sír pohara (AE. 1946–48. LI. t. 13) és a 22. sír nagy Cypraea-kagylója (AE. 1946–48., L. t. 4) igazolnak.

Egyelőre ezek, az ásatási eredmények alapján rögzíthető tények, s további akár itt, akár másutt végzendő feltárások szolgáltathatnak olyan adatokat, amelyek az elrendezéssel kapcsolatban felmerült hiányokat pótolhatják. De az eddigi megfigyelések alapján sem lehet kétséges, hogy az ebbe a temetőbe temetkező népnél a nőknek jelentős a szerepük. Erre mutat elsősorban a két központi fekvésű, gazdag felszerelésű, tükörrel is ellátott női sír (7., 23. sírok), de általában is megállapítható, hogy mellékletek szempontjából a női sírok gazdagabbak, tehát bizonyos szempontból e nép közösségében megkülönböztetett a szerepük. Aligha tévedünk, ha ezt a tényt a szarmatáknál hosszú időn keresztül uralkodó matriarchátussal hozzuk kapcsolatba.

A szovjet kutatás ezzel a kérdéssel már többször foglalkozott, s különösen értékesek szá-

munkra azok a megállapítások, amelyeket e kérdéssel kapcsolatban B. Grakov¹⁷ tett. Grakov a matriarchátus emlékeit a legkorábbi (i. e. VI. sz.) szarmata kultúráktól (bljumenfeljdi és prochorovkai) kezdve nyomon követi. A lovas női íjászok, az ilyen sírokban talált lábonálló kőtálok, különböző színű festékek, tükrök stb. jelzik egyrészt a nők harcos, másrészt papnő szerepét. Már a legkorábbi időktől kezdve (pl. Baskirskoe Stojlo, Gorbatyj most, Grakov i. m. 108, 111) megállapítható, hogy a temetkezések a női ös köré csoportosulnak. Hangsúlyozza azt is, hogy megvolt a tükröknek is a vallásos jelentősége a nőknél (Grakov, i. m. 112). Az i. u. I–II. sz.-ra tehető suslyi kultúra temetőiben már nincsenek kiemelkedő női nemzetségsíro-temetkezések, de a nők kultuszbeli jelentőségének még vannak nyomai. A női sírokból előkerülő sajátságos hengeralakú, lyukkal ellátott edények és üvegformájú edénykéik, illatos gyanta nyomai stb. házi kultusz szertartásainak tartozékai lehetnek, amelyek elvéve férfi sírokban is jelentkeznek. A prochorovkai és suslyi kultúra átmeneti idején kialakul a kiscsaládokból álló patriarchális nemzetség (Grakov, 121. l.). Egyelőre ennyi az, amit tárgyalat problémák szempontjából szükségesnek látszik figyelembe venni.

Természetesen nem tudjuk, hogy a nyugati szarmata törzsekre s ezek közül éppen a legnyugatibb jazigokra e megállapítások mennyiben vonatkozhatnak. Azt sem tudjuk, hogy a Duna–Tisza közére és a Tiszántúlra való bevándorlás ideje alatt érték-e a jazigokat olyan hatások, amelyek az ősi képet, illetve állapotot megváltoztatták. Nagy kár, hogy nem állanak a rendelkezésünkre az ősi szarmata területekről olyan temetőterképek, amelyek a matriarchátus maradványainak jelenlétét esetleg a fehértói temetőhöz hasonlóan tükröznék. De ezek ellenére sem látszik kétségesnek, hogy hazai szarmatáink első hullámát jelentő jazigoknál a matriarchátus maradványai elég erősen élnek még.

E megállapításnál egyelőre tovább alig mehetünk. Vajjon egy-egy csoport egy családnak temetkezési helye-e, s a nemzetséghez tartozó családoknak önálló temetőrészeik vannak, nem állítható teljes bizonyossággal. Az 1. csoport esetében láttuk, hogy az idetartozó sírok közül 6 női és 1 talán fiúgyermek. Egy családon belül ez az arány nem igen tételezhető fel. Bonyolítja a kérdést, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a 2. csoportban a központi női sír körül négy férfi, a 3. csoportban pedig 2 férfi és 1 női sír került eddig elő. A kérdésnek ezt a részét nyitva kell hagynunk addig, amíg a temető teljes feltárása után az egész temető rendszerére nézve pontos adatokat nem nyerünk.

Ilyenformán a kezdő lépéseket megtehetjük arra nézve, hogy szarmatakorunk emlékeinek tanulmányozása ez eddig elhanyagolt területre is kiterjedhet. Már itt érdemes a figyelmet felhívni arra, amint arra már utaltunk is (Szarmatakor III. 122. l.), hogy a női sírokban mutatkozó leletgazdagság a III. szakasz idején is kimutatható. Sőt tovább is mehetünk. Szentes környékén, Nagyhegyen a mi fehértói temetőnkkel egykorú, igen gazdag női sírt tárt fel Csallány Gábor (Dolgazatok, 1932, 149–152). Mivel e sír anyagának ismertetése folyamatban van, itt csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a sírban talált állatalakos aranyborítású bronz sapka (?)-díszek is valószínűleg az eltemetett nő vallásos funkciójával függenek össze, amint ezt Grakov az Ural- és Volga-vidéki korábbi női sírok hasonló mellékleteivel kapcsolatban megállapítja. (Grakov, 112. l.).

A telepanyag és temetőterkép vizsgálata egyrészt kétségtelenné teszi, hogy ezen a területen i. u. 60–260 között biztosan volt település, másrészt az is világos, hogy kisebb csoportok egyidejű egymásmellett éléséről lehet szó. Ha az 5. lelőhely kunyhószerű házának és esetleg a 11. lelőhely négyszögletes építményének méreteit tekintjük, amelyek valószínűleg egyidősek a temetővel, akkor gondolhatnánk arra, hogy ezek a megtalált kisebb egységek (egy-egy család?) lakóhelyei lehettek. Láttuk azonban, hogy éppen ebben a kérdésben (egy-egy csoport családi temetkezés-e, vagy nem?) a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem nyújtanak lehetőséget a kérdés megnyugtató eldöntésére. Amíg újabb feltárások nem nyújtanak további megfigyeléseket a kérdés határozott megoldására, a temető és telep viszonyának tisztázását e tekintetben függőben kell hagynunk.

Kétségtelen az is, hogy az 5. lelőhely gödreihez tartozó lakótelepet nem ismerjük s nem tártuk fel azt a temetőrészt sem, amely ezek korának megfelelhet. A temető legkésőbbi sírjai (2. és 3. csoport) talán már elérik azt az időt, amikor a kérdéses teleprész korát meghatároztuk, de bizonyos, hogy itt jóval több III., esetleg IV. századi sírral számolhatunk.

Feltétlenül érdemes lenne a Fehértó egész területét és környékét alaposan átkutatni, s ahol az ásatás eredménnyel biztat, ezt a munkát elvégezni. Nagy területről van szó, hiszen feltételezhetjük, hogy a szarmata temető és teleprészek nem egy csoportban, hanem a tó partja körül elszórva helyezkednek el. De a felvetett kérdések további vizsgálatára pillanatnyiilag ennél a lelőhelynél alkalmasabbat nem ismerünk, s ez megéri, hogy vállalkozunk esetleg a kutatás eredménytelenségének a kockázatát is.

Párducz Mihály

¹⁷ Vestnik Drevnej Istorii 1947, 100–122

Археологический институт сегедского университета летом 1943 г. произвел раскопки на побережье озера Фехер, находящегося вблизи окрестностей г. Ходмезёвашархей. Результаты обследований, относящиеся к истории поселений, были опубликованы Я. Баннер'ом,¹ описавшим общие географические, условия местности. Материал, полученный из раскопок, был также опубликован почти полностью. Помимо могильника сарматской эпохи,² вскрытого в местонахождениях № 9 и 10,³ был описан и инвентарь, найденный в местонахождениях скифских-кельтских времен № 6, 8, 11, 12, 14, 15.⁴

По не зависящим от нас причинам, до сих пор не были опубликованы ни находки местонахождений № 5 и 11, ни план могильника, обнаруженного в местонахождении № 9, что и дополняется теперь автором.

Находки, поступившие из местонахождения № 9, распределяются по отдельным ямам следующим образом: в ямах № 1—2 были найдены находки, изображенные на табл. VII. 1—13, VIII. 4—9, 13—17; из-под руин дома, находящегося возле ямы, были извлечены предметы, изображенные на табл. VIII. 1—3, 10—12, IX. 1—4, 12; относительно находок, поступивших из ямы № 3, см. табл. IX. 5—11, X. 1—14, XI. 1—14, а из ямы № 4—5 — табл. XI. 15—17, XII. 1—23, XIII. 1—15.

При помощи керамики можно установить, что изба на трехугольном фундаменте в местонахождении № 5 (см. фиг. 1—2) происходит из I или II века н. э., а постройка с четырехугольным очертанием основания (см. фиг. 3—4) была возведена в сарматскую эпоху и ее возраст почти не отличается от возраста могильника. Это может быть подтверждено и фактом, что она была обнаружена вблизи могильника. Ямы местонахождения № 5 восходят до III столетия с допустимым переходом в IV столетие. Требуется отметить, что керамика, найденная в ямах, проявляет генетические связи с находками стоянки *Roiana*.⁵

Что касается плана опубликованного могильника (рис. 5), его рассматривать должно предшествовать определение возраста вскрытых могил, число которых составляет 23. Судя по находкам, могильник существовал от 60 до 260 г. н. э. В большинстве случаев могилы легко различаются по отдельным столетиям. К I столетию должны быть отнесены могилы № 1, 2, 3, 5, 6, 7, 13, 17 и 23; ко II-ому — могилы № 4 и 18, к рубежу II—III столетий и к середине III-го — могилы № 8, 9, 11, 12, 15, 19, 20, 21 и 22. Инвентарь неупомянутых могил столь атипичен с точки зрения определения возраста, что приурочение его к той или другой группе пока невозможно.

Учитывая расположение могил отдельных столетий, можно отметить некоторую систематичность в погребениях. Из могил I столетия могилы № 5, 2, 3, 13, 23 и 17 расположены вокруг могилы № 7. При условии, что погребенные в этих могилах относятся к одному поколению, можно предполагать, что на данном месте погребались лица какой-нибудь общественной группы. Приступая к более подробному рассмотрению названных могил, прежде всего обращает на себя внимание факт, что центральная могила № 7 представляет собой самую богатую женскую могилу данного места, в инвентаре которой имеется зеркало, довольно редко встречающееся в находках. Небезинтересным является, что, судя по находкам и особенностям скелетов, почти все могилы этой группы принадлежали женщинам. Единственное исключение составляла могила № 13, в которой лежал скелет мальчика.

Число могил, относящихся ко II столетию, настолько невелико, что из расположения их невозможно сделать никаких выводов. Тем красноречивее „говорят“ могилы III столетия. Среди них глубокая, ограбленная могила № 23 содержит также зеркало. С этой могилой, повидимому, тесно связаны, могилы № 9,

19, 21 и 20, которые расположены вокруг нее. Подобную группу составляют и могилы № 12, 15 и 11, но центральная могила их не обнаружена еще. Могила № 1, лежащая прибл. на 60—70 м. к западу от места новейших раскопок и вскрытая еще в 1893 году (она не отмечена на плане) была по всей вероятности тоже центром или единицей какой-нибудь группы I столетия.

Из вышесказанного ясно видно, что могилы могильника возле озера Фехер группировались около некоторых центральных, женских могил с богатым инвентарем. Во всех могилах первой группы (I столетия) были погребены женщины (за исключением могилы № 13, заключающей в себе скелет мальчика). В центре первой группы могил III столетия была погребена также женщина с зеркалом, но в могилах вокруг нее обнаружено 4 мужчин. Центр второй подгруппы могил III столетия не был найден, так как в этой части могильника вовсе не были произведены раскопки. В этой подгруппе были обнаружены скелеты 2 мужчин и 1 женщины.

В могилах были погребены языги, селившиеся здесь, вероятно, еще во время первого вторжения сарматских племен. Могилы свидетельствуют о непрерывном присутствии популяции по меньшей мере до середины III столетия.

Вот факты, которые могут быть зафиксированы на основании результатов раскопок. Раскопочные работы, производимые в указанном месте или же в окрестностях его, дадут нам дальнейшие сведения относительно погребенных, дополняя их неизвестными до сих пор подробностями. Но одно обстоятельство является и теперь несомненным: а именно, что роль женщины в обществе погребенных была весьма значительной. На это указывает центральное положение женских могил с зеркалами и очень богатым инвентарем (№ 7 и № 23).

Женские могилы в общем содержали более богатый инвентарь, нежели мужские и это свидетельствует также о привилегированном положении женщин. Вряд ли можно сомневаться, что этот факт тесно связан с матриархатом, господствовавшим долгое время у сарматских племен.

Пока недопустимо делать больше выводов. Нам неизвестно, принадлежали ли умершие в отдельных группах могил одному семейству или же роду. Как уже сказано, в могилах первой группы лежали 6 женщин и 1 мальчик. Эта пропорция вряд ли соответствует обычному составу семьи. Еще более осложняется вопрос тем, что во второй группе были вскрыты — около центральной женской могилы — скелеты 4 мужчин, а в третьей группе — скелеты 2 мужчин и 1 женщины. Поэтому этот вопрос должен остаться пока открытым, до полного выяснения системы погребений могильника.

Таким образом, рассматривая находки и проанализировав план могильника можно установить, что 1. территория вблизи могильника была бесспорно заселена от 60 до 260 г. н. э. и 2. небольшие группы жили там одновременно возле друг друга. Если учесть размеры избы (в местонахождении № 5) или же четырехугольной постройки (в местонахождении № 11), которые, вероятно, современны с могильником, то можно предполагать, что они служили местожительством для небольших общественных групп. Но точнее определить характер этих групп теперь еще невозможно.

М. Пардуч

1. *Banner János, Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehér-tó partján* (= Исследования по истории поселений на побережье с. Фехер близ г. Ходмезёвашархей), *Dolgozatok* (= Труды) 1943, стр. 195—201, табл. LXVII.

2. В цитированном труде Баннер'а (см. табл. X VII) изображен план побережья озера Фехер. Приведенные цифры обозначают отдельные местонахождения.

3. Párducz M., Szarmata temető Hódmezővásárhely—Fehértón (= Сарматский могильник в окрестностях г. Ходмезёвашархей — оз. Фехер), АЕ (= Арх. Изв.) 1946—48, стр. 283—288.

4. Párducz M., Szkitakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján (= Стоянка скифской эпохи на бе-

регу озера Фехер вблизи г. Ходмезёвашархей), АЕ 1944—45-й стр. 62—73.

5. Radu et Ecate in a Vulpe, Les fouilles de Poiana. Dacia III—IV (1927—1932) стр. 308, 81:2; стр. 304, 77:3,4; стр. 296,55:14—15; стр. 292, 48:1; стр. 296, 54:1,9, стр. 295, 53:7, стр. 296, 60:3, 4, 9, 10, 15; стр. 304, 75:4; стр. 304, 77:2, 4, 5; стр. 306, 79:14; стр. 306, 79:1, 2, 4; стр. 299, 63.

AVARKORI SÉRVKÖTŐK

A temető, ahonnan a sérvkötők előkerültek, a kunszentmártoni határban fekszik, a Jaksor-ér parton, közel a Köröshöz. A temetőt Csallány Gábor tárta fel az 1930 és 31-es években. Anyaga eddig közöletlen. Zalotay Elemér Csongrád vármegye ősi településeit tárgyalva megemlíti a temetőt, a sírok számában azonban téved.¹ A temető anyagának ötödrészét alkotó szkita sírokat Párducz Mihály részletesen feldolgozta.

A többi sír jellegzetesen avar temetkezés. Tájolásuk északnyugat-délkeleti. Amennyire a hiányos ásatási jegyzőkönyvből kivehető, sok sír bolygatott volt.

A 28. és a 29. avar sírból került elő az alább tárgyalt melléklet. A sírok egymástól elég messze helyezkednek el, a temető két szélé felé.

A 28. sírban 162 cm hosszú, jómegtartási férficsontváz feküdt, medencéjében balról vascsatot, rajta keresztben pedig sérvkötőszerű vasabroncsot találtak. (XIV. t. 1.)

A 29. sírban 160 cm hosszú női (?) csontváz feküdt. A sír szélé belenyúlik egy kis verembe, amelynek a túlsó szélén van a 17. számmal jelölt gyermeksír. A kettő nem tartozik össze, mert Párducz szerint is ennek szkita jellege annyira elütő, hogy egymással vonatkozásba hozni őket nem lehet. Csak a temető kevert jellege folytán kerültek egymás mellé. A fej jobboldalán egy fülönfüggő karika, a medence felett az előbbi sírban találthoz hasonló vasabroncs. A medence alatt középen egy köpüs nyílhegy. Az egyén a csontszerkezet és fekvése után eredetileg kövér lehetett. (XIV. t. 2., 3.)

A 28. sírban talált avaroncs hosszúsága 37 cm, szélessége 3—4 cm között változik, vastagsága pedig általában 0,4 cm. Az egész egy olyan ellipszisnek a része, amelynek nagyobbik tengelye 42, a kisebbik 26 cm. Ez megfelel a medence, illetve a has körfogatának, alakjának. Az avaroncs megvastagodott feje a jobb csípőizület magasságában fekszik, teste a szeméremcsont előtt vonul el, majd a bal combcsont kis temporának vonalában élesen, mintegy megtörve ér véget.

A 29. sírból előkerült vasabroncs ennél sokkal jobb megtartású s teljesebb is. Hosszúsága

76, szélessége 2—3, vastagsága 0,4—0,6 cm között változik. Az avaroncs feje a jobb felső csípőtővis magasságában helyezkedik el, elől nagy ívben megkerüli a szeméremcsontot s elvékonyodva a bal felső csípőtővis vonalában végződik. Az avaroncs hajlatából megszerkesztett ellipszis, majdnem kör. A vasabroncs nagyjából háromnegyedrészt alkotja. A nagyobbik tengely 50, a kisebbik 45 cm, mindkét leleten vászon- vagy bőrborítás nyomai sejthetők.

Vele került elő még egy köpüs nyílhegy s egy karikacsüngős fülbevaló. A fülbevaló avar jellege közismert, azonban a köpüs nyíl vég nem jellegzetesen avar. Germán és magyar sírokban elég gyakori, az avarokkal szemben inkább a magyarokra jellemző (Pusztaselyp, Gombos, Eperjeske, Pilin, Kenézlő, stb.).²

Mielőtt az avaroncsok eredeti rendeltetésére rátérnénk, előbb ki kell zárnunk egy-két feltevést. Az a lehetőség, hogy a koporsó deszkáinak az összetartására szolgáltak volna, könnyen elvethető. Az avaroncsok annyira szorosan a test, illetve a medence és a has körforgatához idomulnak, hogy nehezen tudnánk olyan koporsót elképzelni, amely a testhez ennyire feszesen hozzátapadna. Másrészt az avar koporsós temetkezésekből avaroncs nem ismeretes, hanem csak koporsószegeket és kapcsokat ismerünk. De ha még lenne is ilyen koporsóavaroncs, nem lenne az egyik végén megvastagodva s lekerekítve, a másik végén pedig elvékonyodva, szinte kihegyezve. Azonfelül a deszkák összefogására lyukak kellene legyenek, hogy a szegek összefoghassák a deszkákat. Avaroncsainkon azonban nincs lyuk és fa maradványok sincsenek a sírokban.

El kell vetnünk azt a lehetőséget is, mintha dob alkatrészei volnának. Szabálytalan formájuk, mint a koporsóavaroncsnál is, eleve kizárja ezt a lehetőséget is. Egyébként is eddigi ismereteink szerint a sámándobnak nincs hasonló fémalkatrésze.

Nem lehettek kardok, vagy sarlók sem. De még nagy kaparókések sem. Elvethetjük azt az elképzelést is, hogy fémövek vagy bőrv fémveretei lettek volna. A'akjuk különlegessége, meg lyukak hiánya cáfolja ezt. Avar sírból nem ismerünk ilyen hatalmas övdísz vagy önálló

Köszönettel tartozom dr. Rosztóczy Ernőnek az anyag jórésznének átengedéséért.

¹ Zalotay Dolg. 1932.

² Cs. Sebestyén, Doig. 1932.

övet. Elhelyezkedésük is ellene szól, az egyik jobbra, a másik balra néz a bunkós, kiszélesedő végével.

Különleges alakjuk és a csontvázakon való elhelyezkedésük alapján az abroncsokat sérvkötőnek tartjuk. Tökéletes megegyezést mutatnak a ma is használt sérvkötőkkel, de a legrégebbi orvostörténelmi kútfők ábrázolásaival is. Egyáltalán nem kezdetleges durva eszközök, hanem tökéletesen kivitelezett, igen fejlett formájú példányok.

A löveni Deneffe közül egy galliai sírleletet, ahol egy hasonló fémabroncs feküdt a medence körül. Időmeghatározása bizonytalan, a feltárt sérvkötő pedig kezdetleges, darabos, durva munka. Finomságban, egyenletes megmunkálásban meg sem közelíti az említett két avar sérvkötőt.

A sérvkötő legkorábbi ábrázolása majdnem félezer évvel későbbi, mint a mi leletünk. A salerno-i iskola (XII. század) könyveiben találjuk a sérvkötő részletes leírását és ábrázolását. Azelőtt is ismerték a sérvkötőt, hiszen a görögök még radikálisan is gyógyították a sérvet, csupán a segédeszköz ismerete és használata volt igen szűk körben elterjedve. Amit a régi görögök sérvvel kapcsolatos tudásáról és ténykedéséről tudunk, azt másod- vagy harmadkézből, de mindig jóval későbbi időből, csak leírásból bírjuk.

A későbbi középkorban sokkal szélesebb körben elterjedt a sérvkötő. Nemcsak a kialakult sérv visszatartására használták, hanem katonák, atléták megelőzőként, nagyobb testi megerőltetéseknel is feltették. Többnyire vaslemezből, illetve vasabroncsból készültek, amelyet bőrrel vontak be. Sudhoff³ azt írja, hogy a vasabroncs használata a XIII. századdal kezdődik. A két avar sérvkötő korábbi. Hogy mennyire voltak ezek a fémsérvkötők acélozva, nehéz már megállapítanunk. Olyan fejlett fegyverkészítés mellett, mint amit e korból ismerünk, nehezen képzelhető el, hogy a kardokhoz hasonlóan ne acélozták volna meg azt a fémabroncsot is, amelytől meglehetősen tartósságot, ellenállást és rugalmasságot kívántak meg, már készítésének céljából is.

A sérvkötő kialakult formája három részre tagolódik. (XIV. t. 4.) A megvastagodó és ellaposodó fej, ahová a pelottát, sokszor erre kenőcsös lapokat is erősítettek. Ez volt a tabula cum globo. Ezt régebben gyakran ólomlemezsel erősítették meg. A sérvkötő teste lényegében a vasabroncs, a cingulum ferreum. A sérvkötőt bőrrel vagy valamilyen pólyával borították, ami a sérvkötő végén szíjban végződött s a sérvkötő megkötésére, rögzítésére szolgált. Ezt nevezték ligulának. Kisebb ligula volt a fején is. A sérvkötőnek is számos neve volt: lumbare, bracale, brachiale ad crepaturam, cingulus, cinctorium, funda.

A leírás tökéletesen megfelel azoknak a formáknak és méreteknak, amelyeket a két avar fémabroncson megállapíthattunk. A tabula cum globo mindkét esetben igen határozott kiképzése, a cingulum ferreum elvékonyodó abroncsa,

amely a 29. sz. leleten jól megállapítható, fejlett és kivitelezés szempontjából kifogástalan sérvkötőre utal. A sérvkötők kidolgozatlan felülete a bőrrel vagy valamilyen más anyaggal való bevonás mellett szól. A ligulák is inkább bőrből készültek, mint pl. vastagabb vászonból. Ezek természetesen nyom nélkül elpusztultak. (XIV. t. 1, 4.)

A leletek rendeltetésének megállapítása után meg kell kísérelnünk a származásuk tisztázását is, hogyan kerülhetett egyszerre két sérvkötő is az avarság egyik szállásterületére, a Tisza és a Körös szögletébe.

Minden lehetőség Bizánc felé mutat. A nyugati, kolostori orvostudomány ebben a korban még a kezdet kezdetén állott. A két sérvkötő lelőhelyétől alig tíz kilométerre jutott napfényre Kunszentmártonban egy ötvös sírja, amelyből igen gazdag szerszám, műszeranyag stb. került elő, valamennyi tökéletesen egyezik az akkori kelet-római ötvösszerszámokkal. A sírban talált mérlegsúlyokon ott vannak azoknak az eparcháknak a névjegyei, akik a mérlegsúlyok készítésének, illetve hitelesítésének idejében voltak hivatalban. Hogy a sírban fekvő ötvös elavárosodott bizánci ember volt-e, vagy Bizáncban kitanult avar, ami szempontunkból nem jelentős. Minket csak az érdekel, hogy tudását Bizáncban kellett elsajátítania s így biztosan ismerte a sérvkötőt, sőt annak elkészítését is.

Ebben az időben a bizánci orvostudomány már régen tisztában volt a sérv fogalmával, konzervatív és radikális kezelésével. Sostratos bizonyos kötésformákat ír elő a sérv visszatartására, Archigenes azonban már szabályos sérvkötőt használ. Az avar időkben élt tralleszi Alexandros (525—605) a Sophia templom építójének a testvére, korának leghíresebb orvosa. Tizenkét kötetes orvosi munkát írt, amelyet a környező népek nyelvére is lefordítottak. Ez az összefoglalás évszázadokon keresztül szolgált tankönyvvül az orvosok számára. Tehát a sérvkötő ismerete is elterjedtebb volt s könnyen juthatott a környező népek, így az avarság körébe is.

Azonban mégsem gondoljuk, hogy a sérvkötők tulajdonosai Bizáncban jártak, s ott szerezték be sérvük kezelésére. Ellene szól ennek a feltevésnek a sírok viszonylagos szegénysége. A 28. sírban talált férfi erősen mongolos koponyájú, azonban a 29. sírban fekvő nő csontvázán és koponyáján nem észlelhetők mongolos faji jelek, inkább kaukázusi. Tehát valószínűleg idegen eredetű is volt. Azonban ezt a tényt nem értékesíthetjük más sírmellékletek hiányában. Más-

³ Sudhoff, Beiträge zur Geschichte der Chirurgie im Mittelalter II., Neuburger—Pagel, Handbuch der Geschichte der Medizin. III.

Magyarországon az első emlék, amely sérvkötőkről szól (az is feljegyzés csak), jóval későbbi, 1276-ból származik. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I. k. 301. Egy budai Magyar Péter nevű ember sérvét gyógyítja vele az egyik ferences barát. Egy év után azonban az illető elesett, és „akkor minden bele kidült”. Az elnevezés is eltérő a szokásokról, helytelenül circulus ferreusként szerepel.

különben a két sír egymástól messze fekszik, a temető két szélén, csupán véletlen folytán kaptak egymást követő számot az ásatás sorrendjében.

Marad tehát a származás bizonyításához az egész közeli avarkori ötvöslelet és a sírok közepes mellékletgazdagsága. Az említett ötvösleletek egy-két évtizeddel kerülhettek csak előbb a földbe az említett két sérvkötőnél. Tehát legvalószínűbb magyarázat az, hogy bár bizánci minta után, de mégis a helyi, avar gyógyászati ismeretekkel kapcsolatban itt helyben készültek a sérvkötők.

Ez a megállapítás csak az első pillanatban tűnik fel merésznek, bár a tények bizonyítják,

amikor az avaroknak olyan magas orvosi kultúrát tulajdonítunk, amely nem sokban marad csak el a bizánci, a görög orvostudomány ismeretei mögött. De ha összhangba hozzuk avval az új képpel, amelyet a tudomány az utóbbi két évtizedben alakított s még mindig formál az avarságról, akkor érthetővé válik. Az avarok anyagi kultúrája nem maradt el az akkori nyugati népekétől. A türk nomád népek egészségügye, hadisebészete az első helyen állott ebben a korban, gyógyismeretük pedig később fontos részévé vált az európai gyógyászatnak.

Anda Tibor

BANDAGES HERNIAIRES DE L'ÉPOQUE AVARE

Sur le territoire de la commune de Kunszentmárton, près du ruisseau Jakso le mobilier des tombes avars nous nous a fourni deux bandages herniaires représentant un type classique de l'objet. Au point de vue technique, il suffit de renvoyer à la formation précise de la „tabula cum globo“ au cerceau aminci du „cin-

gulum ferreum“ et aux contours bien nets de la „funda“. Pour expliquer l'origine des bandages, il faut présumer qu'il existe des rapports très étroits entre ces objets et la tombe d'un orfèvre: vu que celle-ci se trouve à Szentcsanak, la distance est minime entre les deux endroits.

T. Anda

BESZÁMOLÓ A TISZALÖK—RÁZOMPUSZTAI ÉS TURKEVE—MÓRICI ÁSATÁSOK EREDMÉNYÉRŐL. I.

Mielőtt a Tiszalök-rázomj és Túrkeve-mórici ásatásokat ismertetném, röviden vázolni szeretném magyar középkori régészetünknek azt a munkáját, amelyet eddig főként a dolgozó nép emlékeinek feltárásában és értelmezésében végzett. Az így kibontakozó képbe könnyebben illeszthetjük majd be a két ásatás eredményét és világosabban körvonalazhatjuk az ezután követhető utat is.

A magyar nép középkorára pontosan illik a „sötét“ jelző. Nem régi történetírásunk megvető értelmezésében, hanem azért, mert a dolgozó nép mindennapi életét szinte áthatolhatatlan homály fedi. Okleveles emlékeink kritikai feldolgozása és kiaknázása, a nyelvészeti adatokkal együtt értékes eredményeket hozott s most folyó áttekintésük tovább gazdagítja s új megvilágításba helyezi a korábbi eredményeket. A források száma e területeken azonban már aligha növekszik olyan mértékben, hogy megoldatlan kérdéseinkre fényt derítsen. Ezzel szemben e korszaknak szinte kimeríthetetlen tárgyi emléktárhát még javarészt a föld rejti. Középkori régészeti kutatásunk ugyanis még fejlődése legelején áll: a hiteles ásatás egyelőre kevés és rendszertelen, módszere pedig kiforratlan.

Ha ennek az elmaradottságnak a gazdasági-társadalmi hátterét és így okát vizsgáljuk, durván körvonalazva a következő kép bontakozik ki előttünk: Magyar középkori ásatásaink a múlt

század közepe táján indulnak meg. Nem véletlen jelenség ez, hanem szervesen összefügg a tudományos érdeklődés változásával, ennek hátterében pedig a társadalom mélyén végbemenő változás áll. A magyar emlékek feltárását ugyanis a nemzeti öntudatra ébredés indítja el, amely nálunk ugyanakkor a szabadságharcban robban ki.

Az a nemesi szabadságmozgalom, amely egyúttal a külföldi tőke gyarmatosító politikája elleni küzdelem is volt, a továbbiak során lassanként reakcióssá vált éppen a nemzet tömegeivel szemben, mert a „nemzeti“ érdekek képviselésében áttolódott a belföldi monopolizáció és az ahhoz csatlakozó feudális uralkodó osztály harcosává.

Könnyen érthető, hogy ebben a légkörben nevelődött kutatóink ugyanúgy, mint a példának szolgáltató Nyugaton, elsősorban előkezőik rangos hagyatékát tartották méltónak a feltárással és feldolgozással, ami középkori kutatásunk művészettörténeti jellegét domborította ki. Ez a kezdetben haladó tudományos irányzat, amelynek célkitűzése az idegennel szemben a nemzeti önbizalmat és önbecsülést emelő nemzeti kincsek és ereklyék kutatása, később — akarva, akaratlanul — a polgári és feudális úri társadalom érdekvédelmében reakcióssá válik. A millenáris idők közhangulatában ezt a „nemzeti célt“ már a polgári kutatás értelmezése szerinti „európai-

ságunk" bizonygatásában látja: elsősorban reprezentatív műemlékek feltárásával, illetőleg helyreállításával. Nem véletlen ezek után, hogy végül is a 30-as évek végén a fasizálódo légkörben sok esetben a szomszédos népekkel szemben a „kultúrfölény" történeti igazolásának eszközévé vállott.

Közben a „nemzeti" jelszó ellenében is szervezkedő munkásság és agrárproletárság érlelődő forradalmának vetületeként egyre erősödik a népi érdeklődés, amely szétfeszíti az egyoldalú tudományos munka szűk korlátait is és megindítja tudományszakunk területén a dolgozó tömegek emlékeinek feltárását. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy szinte mindvégig kísért benne a „népi" (narodnyik) irányzat.

Ha már most e fejlődésnek az ásatások eseménytörténetében való tükröződését nézzük, akkor a következő kép bontakozik ki előttünk:¹ 1848-ban Erdy János kitűnő kezdeményezésével² Székesfehérvárott meginduló munkát Henszlmann Imre több ízben is folytatja nagy apparátussal, de inkább építészettörténeti célkitűzéssel. Így, bár az érdeklődés többi székesegyházainkra (Kalocsa, Nagyvárad-Oradea) is kiterjed, a reprezentatív, értékesnek tartott leletek után kutató ásatóink a számukra semmitmondó, szegényes sírok feltárására nem igen fordítottak gondot.

Henszlmann ásatásairól remek mérnöki rajzok készültek, amelyekbe azonban saját elképzeléseit is belevetítette, viszont rajtuk csak az érdemlegesnek tartott, főként kő- és téglasírokat ábrázolta és ezeket is írta le.³ Jellemző pl., hogy 1938-ban a székesfehérvári bazilika területén és körülötte végzett ötödszöri ásatáson a sírok tömegét tárták fel.⁴ Mindezeket túl Henszlmann nevéhez fűződik a székesfehérvári királysírok felidulásának, az embertani anyag összekeverésének szomorú ténye is. Az írott történelemből is ismert személyekről lévén szó, biztos összehasonlító anyagtól fosztotta meg egyszersmindenkorra a további kutatást, mind a temetkezési szokások, mind az embertani vizsgálatok tekintetében.

A múlt század vége felé a milleneumi felbuzdulás a honfoglalók hagyatéka mellett kora-

árpádkori, első királyaink pénzeivel keltezett temetőinkre is ráirányította a figyelmet s az érdeklődés helyibbé válásával számos pusztatemplomot is feltártak a század fordulója táján. Utóbbi szerény ásatások célja főként helytörténeti jellegű s elsősorban a meginduló vármegyei és városi monográfiák számára gyűjtött adatokat.⁵ Ugyyszólván csak a templom alakját igyekeztek meghatározni. Közlésüknél is megelégedtek a templom alaprajzának és néhány feltárt sírnak az ábrázolásával, továbbá egy-két lelet tárgy ismertetésével. Az „össze-vissza" fekvő embercsontokat csak általánosságban említették meg.⁶

A millenáris idők közhangulata tehát akarva, nem akarva a dolgozó tömegek temetkezéseinek feltárását is megindította: részint a honfoglalók hagyatékának kutatásával, amely egyúttal a XI. századi népi temetők ásatásához is vezetett, részint pedig a falusi pusztatemplomok feltárásával, amely a köréje temetkező nép emlékeit is felszínre hozta.

XI. századi temetőink emlékanyagát a maga idejében Hampel József a honfoglalók hagyatékával együtt számbavette ugyan,⁷ de XI. századi s méginkább templomkörüli temetőink szegényes és egyre visszatérő formájú leletei nem kedveztek a kutatás akkori célkitűzéseinek és módszerének (tipológia) s így a lelkesedés csakhamar lelohadt.

Pedig ebben az időben mind az ásatások módszerében, mind pedig az emlékanyag kiértékelésében olyan kezdeményezések is történtek, amelyek komolyan megtermékenyíthették volna a további kutatást, továbbépítésük pedig megteremthette volna a kapcsolatot a rokontudományok felé is.

Az egyik oldalon a Pósta Béla-iskola példátmutató ásatási módszerét kell megemlítenünk. Pósta Béla és kolozsvári tanítványai, (Kovács István, Roska Márton) mind a szegény nép, mind a főrangúak⁸ temetkezéseinek feltárásában elsőrangú munkát végeztek. Roska vetette fel elsőként koraárpádkori temetőinkben a csoportos (családi) temetkezés kérdését.⁹ Ugyancsak ő mutatott rá arra is, hogy a régészeti eredményeknek még az eseménytörténet rekonstruálásakor is elsőrangú fontossága lehet. Ezt az erdélyi honfoglaláskori és XI. századi temetők ásatási eredményeivel bizonyította be, amelyek biztos ada-

¹ Középkori régészeti kutatásunk szélesebbkörű summarizált összefoglalása: Méri I., A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X—XVI. század) Kny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Bpest, 1948. Mivel ez a tanulmány a fontosabb irodalmat is közli, most — helyenként kiegészítve — csak azokra a munkákra hivatkozom, amelyek az alábbi vázlatos áttekintés megvilágításához feltétlenül szükségesek.

² Erdy J., III. Béla király és nejeének Székes-Fehérvárott talált síremlékei; Kubinyi—Vahot, Magyarország és Erdély képekben, I. Pest. 1853. 42—48. — Erdy feltárás- és közlésmódja mintaszerűnek mondható. Helyszínrajz mellett pontos rajzon mutatja be a feltárt sírokat és a bennük talált leleteket.

³ Henszlmann I., nagyméretű tanulmányokban számolt be ásatásairól: A székesfehérvári ásatások eredménye. Pesten, 1864.; Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.; Magyarország csucs-íves stílusú műemlékei. Budapest 1880.; Reisenberger L.—Henszlmann I., A nagyszombati és a székesfehérvári régi templom Bpest, 1883. stb.

⁴ Dercsényi D., A székesfehérvári királyi bazilika. Bpest, 1943. 20. l. jegyzet.

⁵ Pl. Szeremley S., Hód-Mező-Vásárhely története. II. k. Bpest, 1901.

⁶ L. pl. Varga A., A hódmezővásárhelyi ásatásokról. Arch. Ért. 1894. 135—140.

⁷ Hampel összefoglaló munkái közül lásd főleg: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Bpest, 1907. 151—213.

⁸ Pósta B., A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. Dolgozatok VIII. (Kolozsvár) 1917. 1—155.

⁹ Roska M., Árpádkori temető Vajdahunyadon. Dolgozatok IV. (Kolozsvár) 1913. 169. és Árpádkori temető Várfalván. Dolgozatok V. (Kolozsvár) 1914. 145—147.

tokat szolgáltatottak Erdély elfoglalásának idejére és irányára egyaránt és véget vetettek a nagyrészt csak krónikákra és legendákra támaszkodó történetes munkáiban addig mutatkozó bizonytalanságoknak és ellentmondásoknak.¹⁰

A másik oldalon két olyan kutató munkássága áll, akik nem régészként kezdték pályájukat. Ők az élet igényével léptek fel a szoba-archaeológusok szűk, rendező szempontjaival szemben. Elsősorban a régészeti leletek és az egykori élet közti kapcsolat keresésében és kidolgozásában köszönhetünk nekik komoly indítékokat.

Nyáry Albert munkáiban¹¹ egy igen érdekes szempont vetődött fel, ami azóta elsikkadt, pedig ő meggondolkoztató józansággal fogta fel a kérdést. Ennek lényege az, hogy a Palócföldön kiásott honfoglaláskori és koraárpádkori temetőkben megfigyelt néprajzi jelenségek, temetkezési szokások párhuzamait nem messze földön keresi, hanem annál a népnél, amely ma is azt a területet lakja. Feltéve, hogy történelmileg a népesség állandósága kimutatható, kétségtelenül ez az elindulás a leghelyesebb, különösen akkor, ha helyileg állandóbb néprajzi csoportról van szó, amelyben a hagyományok szívósan tartják magukat. Csak akkor és azután jogos és szükséges tehát távolabbi területek néprajzi párhuzamanyagát vizsgálni, ha a leletek környékének élő népszokásait már egyeztetették a régészeti megfigyelésekkel. Természetesen mindig figyelve a lakosságnak a társadalmi fejlődésben azóta megtett útjára is. Azért tartjuk fontosnak kiemelni Nyáry kezdeményezését, mert feltehetőleg a régi magyar népek is megvoltak törzsi és kisebb etnikai csoportjai, amelyek hagyománya és szokásanyaga különbözött egymástól. Ha ezt a szempontot elhanyagoljuk, könnyen egy egységes műveltség látszatát kapjuk a régi magyar élet vizsgálatakor. Ismét hangsúlyozzuk azonban, hogy ez az eljárás főként akkor indokolt, ha a lakosság mozdulatlansága történelmileg legalább is valószínű. Megjegyezzük itt azt, hogy hasonló irányban dolgozik a szovjet régészet is. Nyáry munkásságát a legnemesebb értelemben vett haladó hagyományok közé számíthatjuk.

Nyáryval szemben Nagy Géza átfogó, összegező elme volt, akinek a lovastemetkezés, viselettörténet, művészettörténet stb. kutatása számos indítékot és eredményt köszönhet. Itt csupán egy nagyon intuitív meglátására hívjuk fel a figyelmet. Nagy Géza „a honfoglaláskorinak nevezett pogány magyar, meg a hajkarikák, nyakperek által jellemzett s rendszeren Árpádházbeli királyaink érmeivel datált keresztény magyar temetők között” nem időbeli, hanem nemzetiségi és társadalmi különbséget tételez fel. Az előbbi hagyatékokat a harcosoknak, a királyság idejében katonáskodó várjobbágyoknak, az utóbbit pedig

a honfoglaláskor itt talált avar-szláv keveréknépből szerveződött várnépeknek tulajdonítja.¹²

Mindezekből a szempontokból a régészeti leletanyag életszerűbb megítélésének alapjai bontakoztak ki s éppen a magyar-szláv kérdést vihették volna közelebb a megoldáshoz. Sajnos, Nagy Gézáék kezdeményezésére erősen rántottak az íróasztal-régészet szempontjai, úgyhogy a további kutatómunka legfennebb itt-ott, csak részben feltárt XI. századi temetők anyagának közlésében merült ki¹³ s a kérdést a felszabadulásig — egy-két szerény kísérletet nem tekintve,¹⁴ — egy lépéssel sem vitte közelebb a megoldáshoz. — A 40-es évek elején néhány nagyobb, XI. századi temető feltárása, az ország nyugati határsávjában (Oroszvár, Sorokpolány, Sopronbátfalva stb.) elsősorban „nemzeti” érdekből részesült komoly anyagi támogatásban, t. i. ezektől e területen a magyarság korai megtelepedésének alátámasztását remélték. Ezek az ásatások főként azért jelentősek, mert a feltárás munkájába antropológust is bevonva az ember-tani anyagra is komoly gondot fordítottak. Ettől az időtől számíthatjuk a történeti embertan szerkesztés bekapcsolódását XI. századi temetőink munkálataiba.

Középkori régészetünk, főként faluásatásaink fejlődését nem kis mértékben hátráltatta az a körülmény, hogy az árpádkortól kezdve egyre gazdagodik, sűrűsödik a történeti emlék- és forrásanyag. Ezért a polgári történetkutatás — amelyet elsősorban az uralkodó osztályok története érdekelt — a magyar középkor földolgo-

¹² Nagy G., Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. Arch. Ért. XXXIII. 1913. 268—274. — Azt a szemléletmódot, amelyet Nagy Géza képviselt, újabban László Gyula munkáiban meggazdagodva látjuk viszont pl. néhány középkori emlékünknél keleti kapcsolatainak kidolgozásában is (Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszáma. ETI Evk. Kolozsvár 1942. 75—170. — Varázslat egy középkori falusi templomunkban. ETI, Kolozsvár. 1947.) A pogánykori lovastemetkezések későbbi, kereszténykori jellemzéséhez v. ö. A honfoglaló magyar nép élete c. munkáját (456.). Ugyanott a korai magyar-szláv érintkezések természetéről és településben megnyilatkozó törvényszerűségeiről is ír (a temetkezési szokások, település, a ház, a földművelés stb. tárgyalásakor).

¹³ A XI. századi temetők vidéki múzeumaikban heverő anyagának rendszeres közlése a szegedi Dolgozatokban és a Folia Archaeologicaiban indult meg. Lásd erre főként Széll M. 1940—43. között ott megjelenő dolgozatait. — Az 1952-es évtől kezdve ezt a feladatot a Magyar Tudományos Akadémia egyik munkaközössége vette kézbe és Fehér Géza vezetésével előkészíti a leletanyag kritikai kiadását.

¹⁴ A temetkezési szokások addig nem ismert változatát közli Csalog (Csalogovits) József egyik kisebb dolgozatában (A hazajáró lelek elleni védekezésnek egy különös módja az avaroknál és a koraárpádkori magyaroknál. Népr. Ért. XXIX. 1937. 447—448.), — Párducz Mihály pedig a temetőelemzések módszerét gazdagítja, amikor a Csongrád—venderhalmi temető feldolgozásakor nemcsak a leletanyag különbözőségét, hanem a sírok tájolását is figyelembe veszi az etnikai elkülönítéshez (Párducz M. és Tary L., A Csongrád—venderhalmi honfoglaláskori lelet.olia Arch. I—II. Bpest, 1939 194—195.).

¹⁰ Roska M., Árpádkori temető Vajdahunyadon, i. m. 182—190.

¹¹ Nyáry A., Temető királyságunk első századából. Arch. Ért. XXII. 1902. 210—241. — Temetkezések a palócok földjén. Népr. Ért. VII. 1906. 43—47.

zásakor nemcsak a század fordulóján, hanem évtizedek múlva sem érezte szükségét a régészet segítségének. Nagyrészt ez a közömbösség volt az oka annak, hogy középkori régészetünk nem fejlődhetett önállóan s nem tarthatott lépést a többi régészeti korok kutatásával sem. Eddig elért eredményeinek jórészt is néhány olyan kutatónak köszönheti, aki elsősorban a régészet más területén dolgozott, vagy egyáltalában nem is volt régész. Mindezek eléggé megmagyarázzák azt, hogy a régészeti emlékekben rejlő gazdag történeti forrásanyag miért maradt szinte napjainkig kiaknázatlanul.

Most pedig vegyük szemügyre azokat a helyi adottságokat, amelyek kutatásunkat kényszerű módon terelték a középkori mindennapi élet tárgyi emlékei felé. Nyugaton a középkoron át aránylag zavartalan, nagyobb katasztrófák nélküli volt a történeti fejlődés menete. Eppen ezért jobban megmaradtak településeik, de megmaradtak remek építészeti emlékeik és más művészeti emlékszerkezetük (szobrok, festmények, ötvösművek, képes ábrázolások stb.), ami a művészettörténeti jellegű kutatásnak széles és komoly alapot nyújtott. Ezenkívül inkább megmaradt a sokkal régebb időre visszanyúló s a miénknél összehasonlíthatatlanul gazdagabb írott történeti forrásanyaguk. Mindezek együtt az ásató munkát náluk e korban szinte szükségtelenné tették.

Nálunk egészen más a helyzet. A tatárjárás, méginkább a másfél évszázados török uralom s az utána következő felszabadító háborúk százszámra pusztították el (főleg az Alföldön) falvainkat, községeinket s formálták át nagyobb városaink képét. Ezzel szinte nyomtalanul eltűntették középkori életünk emlékeit, köztük a művészeti emlékek és okleveles anyag egy részét is. Amíg azonban Nyugaton az egyhelyben lakás megsemmisítette a mindennapi élet egyszerű szerszámain, eszközeit stb., addig ezeket nálunk az elpusztult falvak és községek, a lerombolt várak és városi műemlékek feltöltései és omladékaik megőrizték számunkra.

Ez utóbbiaknak különösen az első világháború után nőtt meg a jelentősége, amikor lezárultak azok a „nyugati szemmel is” reprezentatív emlékszerkezetet őrző hegyvidéki területek, amelyek álló műemlékeinek gondozása és helyreállítása korábban háttérbe szorította az ásatásokat. Az a körülmény, hogy a kutatás nagyrészt műemlékekben szűkölködő területekre korlátozódott, ismét megindította az ásatómunkát is. Bár ez a „kegyeleti és történeti” szempontok szerint válogató kutatás szinte végig külön úton haladt, mégis kénytelen volt helyenként művészeti szempontok igényű emlékek feltárásával is megelégedni, másfelől egyre inkább rákényszerült arra, hogy a mindennapi életnek lépten-nyomon előbukkanó tárgyi emlékeit legalább is gyűjtse és megőrizze. Így lassanként megtörténik a közeledés a két munkaterület között, amit elősegített az is, hogy a pusztatemplomok és a XIV. századtól kezdve gazdagabbá váló temetke-

zések szintén szolgáltatottak művészileg értékes emlékszerkezetet is.¹⁵

Ezeknek a pusztatemplomoknak és a körülöttük fekvő temetőknek az ásatása — amint már említettem — a század fordulója táján indult meg. Nem számítva a középkori településekről véletlenül előkerülő leletek alkalmoszerű gyűjtését,¹⁶ hosszú ideig csak a vidéki szakembereink¹⁷ és múzeumaik által továbbra is folytatott szerény temetőásatások szolgáltatottak igen szegényes tárgyi emlékszerkezetet a középkori dolgozó nép életére. Eppen a korai keresztény temetkezések elszegényesedése és a települések feltárásának a hiánya az oka annak, hogy régészeti kutatásunk legsötétebb foltja még ma is az árpádkori magyarság élete.

A munkaterület kiszélesítését, egyben az emlékszerkezet óriási gyarapodását jelenti az elpusztult falvak lakóhelyeinek feltárása. Ezt a történeti érdeklődésűvé váló néprajznak a középkori régészettel szemben támasztott igénye indítja meg.

Néprajzkutatóink a magyar településforma, ház, tüzelőberendezés stb. történeti előzményeinek kutatásában hosszú ideig csak a nyelvészeti, gyér történeti és főként összehasonlító néprajzi adatokra támaszkodva sok kitűnő részletemény alapján kísérelték meg a település, ház stb. kérdéseit megoldani.¹⁸ Közben azonban állandóan érezték a korábbi hiteles emlékszerkezet hiányát. Ennek a hiányosságnak a felismerése indította el a magyar faluásatásokat. A kezdeményezés Bátky Zsigmondnak és Györffy István-

¹⁵ Az első világháború után végzett műemléki- és faluásatások összefoglalása és összevetése: *Bogyay T.*, Tíz év középkori ásatásainak művelődéstörténeti eredményei. Századok, 78. évf. 7—10. sz., Bpest, 1944. 488—509.

¹⁶ A szórványosan előkerült, összegyűjtött leletanyag közül egyik legjelentősebb a Győr—Homokgödör-i (*Kroll Miksa*, Régi magyar emlékek a győri kath. főgimn. régiségtárában. A győri főgimnázium értesítője. 1893—94. évről 9—19.), amely a győri piaristák gyűjteményéből került a felszabadulás után a győri múzeumba. — Még a 30-as évek elején is csupán szórványos leletanyag állott *Höllrigl József* rendelkezésére, amikor megkísérelte az árpádkori agyagművesség termékeit elkülöníteni a későbbi és korábbi anyagtól. Munkájában — a lelet-körülményekre is ügyelve — elsősorban azokra az edényekre támaszkodott, amelyeknek korát a velük előkerülő pénzek határozták meg (Árpádkori keramikánk I. Arch. Ért. XLIV. 1930. 142—169. és Arch. Ért. XLVI. 1932—33. 85—99.)

¹⁷ Közülük elsősorban *Zoltay Lajos* munkásságát kell kiemelnünk, aki igen mostoha körülmények között is becses eredményeket ért el. Az írott források adataival állandóan ellenőrzött pusztatemplom-feltárásai alapján lassanként Debrecen környékének középkori településekre bontakozott ki. (Lásd pl. Települések, egyházak és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának kiadványai. Debrecen, 1925.)

¹⁸ Lásd erre a Magyarság Néprajza I. k. (II. kiadás) Építkezés c. fejezetének irodalmát, főleg *Györffy István* és *Bátky Zsigmond* munkáit. — Itt említjük meg, hogy *Bátky Zsigmond* néhány kisebb közleménye még a század elején a középkori kályhaszemekre hívta fel a figyelmet, megvilágította használatuk módját s eredetkérdéseket is felvetette (Népr. Ért. IV. 1903. 257—260., Népr. Ért. V. 1904. 41—49., Népr. Ért. VI. 1905. 107—110.).

nak köszönhető. Györffy volt az, aki remek gyakorlati érzéssel harította el magától mindazokat a spekulációkat, amelyekbe jonénány néprajzos kortársa a magyar ház és településforma kérdésébe belebonyolódott és világosan látta, hogy megoldást ezekben a kérdésekben csak középkori falvaink feltárása hozhat. Ilyen irányú karcagkörnyéki próbálkozásait (Bócsa, Ködszállás) nem közölte. Mindenesetre kettőjük biztatására Papp László a magyar népi joghagyományok kutatója és Szabó Kálmán, a kecskeméti múzeum akkori igazgatója elsőként láttak neki — komoly érdemeket szerezve — a nagyszabású munkának. Ennek az eredményeként született meg — Papp László rövid beszámolója¹⁹ után — Szabó Kálmán könyve.²⁰ A középkori magyar falusi élet kutatása e két úttörőjének tartozunk azzal, hogy munkájukat a legkomolyabb bírálattal illessük. Szabó Kálmán könyve tele van a gyöngye előkészítés minden hibájával, mégis értékes, mert elsőként hoz gazdag, kézzelfogható anyagot az alföldi falusi nép életéről. Ez adja meg a mű jelentőségét. Szabó Kálmán elsősorban gyűjtő és megfigyelő volt. Az alföldi pásztoremberék és falusiak között iskolázott szemmel első pillanatra felismerte egy sereg lelet rendeltetését s anélkül, hogy hosszas magyarázatokkal indokolná meghatározását, közvetlenül nevének nevezi a dolgokat. Egyetlen kísérletét sem ismerjük azonban, ahol összehasonlító anyaggal értékelte volna gyűjtését. A tényleges tudományos munkával — időrend, összefüggések stb. — könyve így adós marad.

Szabó Kálmán Kecskemét környékén mintegy 30 elpusztult község helyén ásatott. Könyvében a temetkezések és lakóhelyek emlékeit egyaránt számbaveszi. Az alábbiakban a kettőt mégis különválasztva tárgyaljuk s külön-külön kapcsoljuk hozzájuk kutatásuk további kibontakozását is. Ugyanis a temetők ásatása később is a falukétől függetlenül fejlődik. Külön alakul ki problematikája, szempontjai és módszere. A falvak feltárásának megindulása sem hozza meg a kettő egységes szempontjait. Ez nem csupán a középkori régészet sajátossága, hanem általában jellemző egész régészeti kutatásunkra, amely a régi életet nem összefüggéseiben nézte, hanem egymástól elszakított jelenségek vizsgálata alapján formálta ki eredményeit. Szabó Kálmánnál, a többi középkori kutatóval szemben, akik általában sort sem kerítettek a temetőhöz tartozó települések feltárására, látszólag szerves egységet alkot a kettő, hiszen a könyvében ismertett sírok és házak emlékanyaga több esetben ugyanabból az elpusztult faluból került elő. Szabó Kálmán azonban nem keresi összefüggéseiket, hanem egymástól függetlenül tárgyalja azokat.

¹⁹ Papp L., Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Népr. Ért. XXIII. 1931. 137—152.

²⁰ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica III. Bpest, 1938.

Kétségtelenül érdeme Szabó Kálmánnak, hogy a megfigyelt jelenségeket és az előkerült tárgyi emlékeket néprajzi anyagként fogta fel. Így a kiásott sírleleteket sem önmagukban vizsgálta, hanem alkalmazásuk módját is kutatva az akkori viseletet igyekezett megeleveníteni. Munkája azonban világosan példázza azt, hogy faluásatióink érdeklődésében is tükröződik az uralkodó osztályok eszméinek hatása és munkájukkal tudva-tudatlanul támogatják ezeket az eszméket. Nem véletlen, hogy Szabó Kálmán a feltárt sokszáz sírból csak azokat dolgozta fel, amelyekből mutató, szép leletanyag került elő s hogy belőlük általános következtetéseket vont le a középkori falusi nép viseletére. Így született meg az az eredmény, hogy: „a XIV. sz.-beli sírokból előkerült tárgyak mindenképp meggyőzhetek az alföldi magyar nép pompaszeretetéről és viseletének előkelő ízléséről”.²¹ Ez a hamis kép, amivel kiáltó ellentétben van a templomkörüli temetőkben a mellékletnélküli szegény temetkezések túlnyomó száma, mindenképpen a nemzeti elfogultság szellemét élesztette annak sugalmazásával is, hogy: „Nagy jólét és gazdagság volt hazánkban, amikor az Alföld jelentéktelen kis községeiben... a népnek ilyen művészi kivitelű viseleti tárgyai voltak, ezek egyúttal a legfőbb bizonyítékai a magyarság magas kultúrájának”.²²

A többi kutató szemléletmódjáról sem igen mondhatunk mást. Szabó Kálmántól talán annyiban különböznek, hogy meg sem kísérik a következtetések levonását, hanem megmaradnak az egyszerű leírásnál, vagy a temetők gazdagabb leletanyagú sírjainak egymásközötti egyeztetéséből, esetleg az egyes leletdarabok és díszítésműformájuk származásának kutatásából áll munkájuk. Ez azonban végeredményben legfeljebb más oldalát világítja meg, vagy más színezetét adja ugyanannak a magatartásnak. A szegényes sírokkal ők sem foglalkoznak, de érthető módon, nem is tudnak mit kezdeni velük. A tárgyi anyag és a megfigyelések gazdagításán túl tudományos eredményeket alig köszönhetünk nekik.

Ha azonban az ásatások technikai oldalát nézzük, akkor kétségtelenül haladást figyelhetünk meg az egyre nagyobb méretűvé váló ásatásokon. Ugyanis az ásatások szempontjainak gazdagodása és módszerének csiszolódása a jelenségek mind pontosabb és részletesebb megfigyelésére és rögzítésére kényszerítette a kutatókat. Ez történt a középkori ásatómunkában is. Amíg az elavult módszerrel dolgozó Szabó Kálmán sem az egyes temetők sírjait nem írta le, sem temetőterképeket nem közölt azokról, a továbbiakban középkori ásatóink is az ásatástechnika finomításával és a feltárt anyag mind hitelesebb közlésével (sírleírások, temetőterképek, fényképek, rajzok stb.) keresik a kibontakozás útját, amint

²¹ Szabó K., i. m. 58.

²² U. o.

azt a néhány nagyobb temetőásatásunk bizonyítja.²³

A temetők gondosabb feltárása és pontosabb leírása bepillantást engedett a templomkörüli temetők szerkezetébe is. Egyre világosabbá vált, hogy az összezsúfolódott és látszólag összevissza fekvő csontvázakban nem a templomba menekült és a tatár, török által lemészárolt lakosság, vagy a járványok idején elpusztult s egymásra dobált halottak tömegtemetőjét kell látnunk, — amint azt korábban egyes ásatók gondolták —, hanem e jelenség magyarázatát az adja meg, hogy a templom körül, többnyire bekerített szűk helyen, sokszor évszázadokon át újra, meg újra temetkeztek.

Középkori temetőinknek ez a bonyolult szerkezete természetesen olyan feladatok elé állította a máskorú, nagyjából egyrétegű temetők feltárásának módszereit ismerő kutatókat, amelyekkel csak nehezen birkózhattak meg. Különösen kitűnt ez akkor, amikor a temetkezések zűrzavarában rendet igyekeztek teremteni. E kísérletek közben kezdett lassanként kifermődni a temetkezések sajátos természetéhez igazodó különleges ásatási módszer, s a temetőrétegek elkülönítésében és a temetkezések időrendjének megállapításában mind nagyobb szerephez jutott

²³ Elsősorban Tömörkény István és Móra Ferenc tudományos örökébe lépő Banner János szegedi iskoláját kell megemlítenünk, amely széleskörű ásatótevékenységét a magyar középkorra is kiterjesztette. Komoly ásástechnikai felkészültséggel rendelkezve, pontos megfigyelésekkel, hiteles közlésekkel megbízható adattárát szolgáltatott középkori kutatásunknak. Tömörkény István és Móra Ferenc eleven szemléletének hatása helyes irányú érdeklődésüket még csak növelte. — Bálint Alajos az ásatási megfigyeléseken kívül a kaszaperi temető leletanyagát felhasználta a templom kormeghatározásához s ezzel a jellegzetes építészeti faragványokban szegényes vagy anélküli pusztatemplomok építéstörténete számára is biztos alapot teremtett. Kitűnő megfigyelései a párták, pártáövek használatáról, szerkezetéről, készítmódjáról, stb. is sok megbízható adatot hoztak (A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok XIV. [Szeged] 1938. 139—183.). — Korek József a csecstói temető hiteles feltárásával és pontos közlésével segítette elő a középkori kutatások helyes irányú kibontakozását (Foltiny István—Korek József, A csecstói középkori templom és temetők. Az Alföldi Tud. Int. Évkönyve. I. 1944—45. 149—190.).

Debrecenben Sőregi János szerényebb eredményekkel ugyan, de végeredményben a Zoltay Lajostól megkezdett úton halad tovább.

A fővárosiak közül Garády Sándor lelkes érdeklődését jó megfigyelőképesége tette gyümölcsözővé számunkra. — Gerevich László, aki a művészettörténet területéről indult el, a csúti temető feltárásakor és feldolgozásakor helyes irányban igyekezett a művészettörténet és régészet szempontjait összeegyeztetni, s ezzel jelentősen előbbre vitte a két kutatási ág közötti szakadék áthidalását (A csúti középkori sírmező. Budapest Régiségei, XIII. 103—166.). Az ásatás értékelésekor azonban még kiütözközik a művészettörténeti szemléletmód hiányosságai. Így pl. a pártákról pártáövekről, stb. csupán egyes leletdarabok elemzése alapján azt deríti ki, hogy egyedül a nyugati polgári viseletet tükrözik. Szabó Kálmán e tekintetben viszont arra az eredményre jutott, hogy a nyugati ízlésű díszek keleti viseleten jelennek meg.

a helyszíni megfigyeléseken alapuló, értelmezett temetőtérkép.²⁴

Visszatérve Szabó Kálmán könyvére, a lakóhelyek emlékeinek tárgyalásánál ugyanazok a hibák és hiányosságok ütköznek ki, amelyekre már a temetőknél is utaltunk.

Amennyire szerencsésnek mondható Szabó Kálmán néprajzi tájékozottsága az egyes tárgyak meghatározásánál, annyira ingatag talajra viszi helyenként a következtetéseiben. Így pl. amit az árpádkori lakóhelyeken talált településnyomokból kikövetkeztet,²⁵ azt a gyanút kelti, hogy nem pontos ásatási megfigyeléseken alapszik, hanem inkább néprajzi anyagra támaszkodva, a korábban is általános sátoelméletből született. Az általa leírt, nádából vagy vesszőből készült, kerekalaprajzú lakások, középen álló kemencével, lehettek ugyan az Árpádkorban, viszont Szabó Kálmán állítását sem felmért alaprajzok, sem fényképek nem támasztják alá. Így ez csak akkor válhat hitelessé, ha a további ásatásokon hasonló lakások valóban napfényre kerülnek.

Sokkal biztosabb alapokon áll az, amit a késő-középkori házakról, azok beosztásáról, a kemencéről stb. ír, elsősorban azért, mert ezekről néhány — ha nem is részletes felmérés alapján készült — alaprajz is bekerült a feldolgozásba. Szabó Kálmán itt is bizonyára Papp László munkájára támaszkodott, akinek megfigyelései a településforma, házak egymásra rétegződése, fal-szerkezet stb. tekintetében is megbízhatóbbak az övéinél.

Olyan 2—3 helyiségből álló, nyílt tűzhelyes, szemeskályhás és „nyári” kemencés házakat, amelyeket Szabó Kálmán a könyvében leír, más területeken is kiástak azóta. Ezek tehát a megfigyelések hézagossága ellenére is, általában hiteleseknek mondhatók. Amde Szabó Kálmán — ugyanúgy, mint a temetőknél — annak a néhány önkényesen összeválogatott háznak és az összegyűjtött tárgyi emlékeknek az alapján, amelyeket más és más községben ástott ki, álta-

²⁴ Három olyan nagyobb temetőtérképet ismerünk (Bálint Alajos, Gerevich László és Foltiny—Korek i. m.-ban), amelyen az ásatások feldolgozói megkísérelték a síroknak egyes szempontok szerinti elkülönítését, egyszóval a temetőtérkép bizonyosfokú értelmezését: pl. a sírleletek jelölését (Bálint, Gerevich), a csontvázak ábrázolását (Gerevich), az időrendi elkülönítést (Foltiny—Korek). Jelölésmódjaik azonban a kiforratlan módszerről tanúskodnak s nem elegendők a temetőrétegek ki-elemzéséhez. Aránylag még Gerevich László közelítette meg legjobban a térképezés korszerű formáját. A temetők rétegeinek szétválasztásában pedig felhasználta nemcsak a pénzek és a leletek korhatározását, hanem a sírok tájolása és mélysége által nyújtott lehetőségeket is, anélkül azonban, hogy ábrázolta volna azokat. A temetőtérképek értelmezésében a kibontakozás útját mutatja pl. a csehek által kiástott és közölt dévényújfalui (Devínska Nová Ves) temető sírjainak ábrázolása (Sborník Slovenského Národného Múzea. Rocník XXXVI—XXXVII. 1942—43. 13—62.). Nálunk a legbonyolultabb temetők ásástechnikájának megalapozásához e sorok írója közölte tapasztalatait és módszereit: Középkori temetőink feltárásmódjáról. Erdélyi Múzeum, 1944. 89—107.

²⁵ Szabó K., i. m. 13.

lánosít az alföldi falusi nép házára, háztájjára stb. Ennek a módszernek a hibája itt talán azért nem olyan szembeütő, mint a temetőknél, mivel egyszerűbb emlékanyagról van szó.

A temetőknél ma már az emlékanyag alapján is kimutatható az ilyenfajta általánosítás tartathatatlansága, bár erre eddig kutatóink nem gondoltak. Abban a néhány teljesebb feltárású temetőben, amelyet sírok szerint is leírtak, pontosan megállapítható a gazdagabb és szegényebb sírok számszerű megoszlása. Ezeknek az arányszáma s a leletekben mutatkozó különbségek világosan utalnak a községek lakosságának társadalmi rétegződésére.

A településeknél erre — éppen mert csak egyes házakat ismerünk — még nem mutathatunk rá. Csupán az írott forrásanyagból sejthetjük, hogy az egyes falvakban és községekben nyilván más-ként nézett ki pl. a zsellér háza, háztája s más volt a felszerelése, mint a jobbágyé, nemesé.

Az eddigiekből önként következik az, hogy a bizonyítóanyag hiányossága miatt, Szabó Kálmánnak egy egész sereg helyesnek és elfogadhatónak látszó megfigyelésére, adatára és következtetésére nem építhetünk biztosan addig, amíg azokat hiteles feltárás meg nem erősíti. Ami azonban az általa közzétett emlékanyagot illeti, a temetkezésekből előkerült viselettárgyak (párták, pártadóvek, ruhadíszek stb.) s még inkább a lakóhelyekről származó háztartási eszközök, gazdasági szerszámok stb. ma is igen nagy értékűek számunkra.

Szabó Kálmán kecskemétkörnyéki feltárásaihoz mérten igen szerény Csalog (Csalogovits) József etei ásatása. Bár aránylag kis területet tárt fel és eddig eredményeinek csak egyes részleteit közölte,²⁶ mégis jelentősnek kell tartanunk munkáját. Csalog József nemcsak élesszemű megfigyelő, hanem kitűnően képzett ásató is, aki az őskori telepásatásokon kialakult ásatástechnikai tudásával gazdagítja középkori feltárásainkat. Ugyanez a tudományos fegyelmezettség különbözteti meg közleményeit is Szabó Kálmánnak a leletkörülmények pontos ismertetését nélkülöző, summázó jellegű anyagközlésétől. Felmérései, alap- és elemző rajzai és fényképfelvételei teljes hitelességében tárják eléink a feltárt területet és teszik lehetővé, hogy leírását és következtetéseit ellenőrizhessük.²⁷ Így pl. amit Papp Lászlónál és Szabó Kálmánnál inkább csak sejthetünk, t. i., hogy az évszázadokig lakott falvakban az egymásutáni házak gyakran egymásra zsúfolódnak, az Csalog pontos leírásaiból teljes világossággal kiderül. Mivel egymástól független ásatási szelvényekben dolgozott, az

egymásra település bonyolult rétegei között nagy ásatási tapasztalatai ellenére sem tudott mindig eligazodni. Ezt maga is világosan látta. Az ebből levonható tanulság pedig egyúttal az ásatástechnika további fejlődésének útját is jelezte, amennyiben nagyobb összefüggő területek feltárása vált szükségessé.

Csalog József jövő felé mutató magatartása, hogy az ásatási anyag értékelésekor figyelme kiterjedt a helyi néprajzi anyag hagyományos formáira. Ugyanazt teszi tehát a települések kutatásában, amit Nyáry Albert a temetkezési szokások felderítése közben.²⁸

Szabó Kálmán és Csalog József munkáján kívül csupán Bálint Alajos kisebb feltárása gazdagította későközépkori falvaink hiteles tárgyi emlékeit.²⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyes vidéki múzeumaink raktáraiban (pl. Miskolcon) nyilván értékes anyag hever még közöletlenül.

A felszabadulás után új lendületet kapott középkori ásatómunkánk is. Az a hatalmas segítség, amellyel népi demokráciánk a tudományos kutatást s így a régészetet is támogatja, lehetővé tette, hogy komoly, tervszerű előkészítéssel nagyarányú munka indulhasson meg. Az új tudományos követelmények, amelyeket a marxista történelemszemlélet állít a régészet elé, középkori régészetünknek is megadták az őt megillető helyet. A szovjet kutatás eredményeinek és módszereinek fokozatos megismerése pedig hozzásegít, hogy az új követelményeknek mind jobban megfelelhessünk.

A felszabadulás óta végzett középkori kutatómunka nemcsak az eddigi anyag további gazdagítását jelentette, hanem lehetővé tette, hogy az ott szerzett tapasztalatok és a korábbi kutatásokból leszűrűt tanulságok felhasználásával biztonságban jelölhessük ki az ezután követendő utat is.

Természetesen egyszerre előtérbe nyomult és súlyponti kérdéssé vált a X.—XI. századi magyarság és a helyben talált őslakosság, szlávosság viszonyának kérdése, amelyet a korábbi kutatás agyonhallgatott, vagy ferde megvilágításba helyezett. A századeleji életrevaló kezdeményezések után Fehér Géza kísérli meg, hogy az eddig feltárt X.—XI. századi temetők tárgyi anyagának elemzése és összevetése alapján, továbbá széleskörű kisegítő anyag bevonásával a magyar-

²⁶ Csalog József egy másik kezdeményezésével ugyancsak a jövő felé mutatott, amikor a bátai ásatást történész és művészettörténész szakemberekkel közösen dolgozta fel (Könyi Mária—Holub József—Csalog József—Dercsényi Dezső, A bátai apátság és Krisztus-Vére ereklýje. Tolna vármegye múltjából. 5. Pécs. 1940.).

²⁹ Bálint A., A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolgozatok XV. (Szeged) 1939. 146—160.).

Ecsedi Istvánnak a Debrecen határában szórványosan előkerült középkori ekevasakat és csoroszlyákat ismerető közleményét azért említjük meg, mert ekevasakat hiteles ásatásból még nem ismerünk. (Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztáról. Népr. Ért. XXIII. 1931. 74—76.).

²⁶ Csalogovits J., Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. Népr. Ért. (XXVII) 1935. 1—10. — Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. Népr. Ért. (XXIX) 1937. 321—333.

²⁷ All ez a közölt árpádkori sároztott sővénykemencére és földbeásott lakásra éppen úgy, mint a későbbi időből származó, két helyiségből álló szabad tűzhelyes — szemeskályhás házra és fazekaskemencékre.

szláv kapcsolat és összeötvöződés folyamatát ábrázolja.³⁰

Minőségileg új értelmet kaptak középkori faluásatásaink is. A Magyar Tudományos Akadémia öt éves régészeti tervében komoly tudományos és anyagi lehetőségek nyíltak arra, hogy szégyenletesen elmaradt középkori faluásatásunk végre rendszeres munkával készülhessen fel feladataira. Az új szempontok és új célkitűzések alapján meginduló munka eddigi eredményeinek kiértékelése most van folyamatban, így az alábbiakban egyelőre csak a már befejezett, vagy folyamatban lévő ásatások felsorolására szoríthatom:

A Fiad-kérpusztai XI. századi temető első teljesen feltárt temetők ebből az időből. Eppen ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a korábbi részleges temetőfeltárásokkal szemben az ásatás feldolgozásakor a temetők benépesedése, telepítésmódja stb. kérdésével is foglalkozhassanak s az eredményeket az embertani anyag sokrétű kiaknázásával is gazdagíthassák.

A Tiszalök-rázomi árpádkori falu első hitelesen feltárt árpádkori falunk.

A Túrkeve-mórici későközépkori falu ásatása az első, módszeresen előkészített középkori ásatásunk, amely többek között az első hiteles középkori faluképünket is eredményezte.

A Nagykörös-nyársapáti későközépkori falu ásatása még folyamatban van. Ettől többek között Szabó Kálmán ásatási eredményeinek ellenőrzését is várjuk.

A tavaly megkezdett zalavári ásatástól első sorban a magyar-szláv kapcsolat kérdésében várhatunk igen komoly eredményeket.

Az alábbiakban a Tiszalök-rázomi és Túrkeve-mórici ásatások eredményét ismertetem. Mivel a két ásatás teljes feldolgozása folyamatban van, csak általánosságban ismertetem azokat. Az összehasonlító anyagból is éppen azért csak néhány jellegzetesebb példát említek. A beszámolót összekapcsolom olyan elvi és módszertani kérdések és szempontok felvetésével, amelyek figyelembevétele középkori faluásatásaink további kibontakozásához szükségesnek mutatkoznak.

*

Az eddig közétett faluásatások első sorban a magyar későközépkor emlékeit, a törökdúlás idején elpusztult falvak emlékének hozták felszínre. Csak 1950 nyarán a Tiszalök-rázomi árpádkori falu feltárásával indult meg az a munka, amely a múlt régészeti kutatásainak egyik alapvető mulasztását felszámolva az eddigi feltevések helyett kézzelfogható anyagával biztos alapot nyújt majd az árpádkori dolgozó nép mindennapi életének megelevenítéséhez.

A tiszalöki ásatást nem tervszerű előkészítés, hanem véletlen: a tiszalöki duzzasztómű földmunkálatai indították meg. Bár a feltárás éppen az említett földmunkák miatt nem rendszeres

ásatás, hanem mentőmunka volt,³¹ biztos adatokat hozott az itteni árpádkori házak formája, szerkezete, a tüzelőberendezés stb. kérdésében. Az ásatás eredménye egymagában mégis szerény ahhoz, hogy belőle általános érvényű, végleges következtetéseket vonhassunk le. Ezért az alábbiakban a megfigyelt jelenségek és a talált emléktárgyak általános ismertetése mellett a feldolgozás alatt lévő anyagból leszűrhető nyers eredmények és következtetések vázolására szorítkozom.

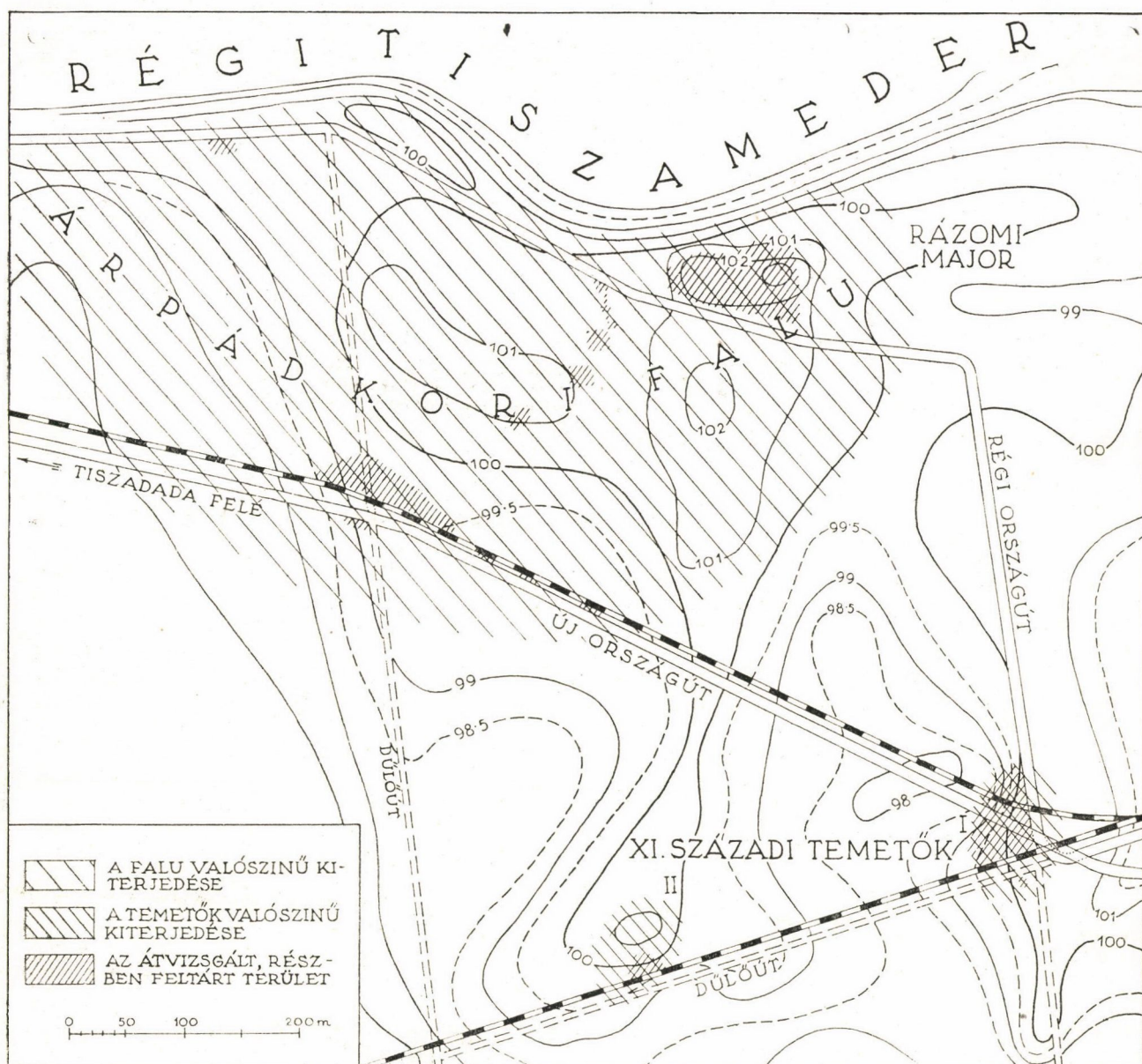
Az elpusztult falu területe Tiszalök határában fekszik, a községtől nyugatra kb. 6,5 km-re, a legutóbb lebontott Rázom-major mellett (1. kép). Eddig csupán egyetlen okleveles adatunk van a falura, ez azonban annál fontosabb. Az 1265-i luki (Lök) határjárásban szerepel „Raazon földje” (terra Raazon), mint Lökkel nyugatra határos terület (Kállay Okmánytár. I. 8.). Ebből az derül ki, hogy az árpádkori falu nevét Rázom-major, ha kissé megváltozott formában is a legutóbbi időnkig megőrizte. Igen érdekes jelenség, hogy a határjárásban felsorolt határdombok egy részének neve is hasonlóképpen napjainkig él a nép emlékezetében. Mindebből az következik, hogy a környéken (talán Tiszalökön?) számolnunk kell a lakosság megszakítatlan fennmaradásával.

Amint már említettem, a lelőhelyre a tiszalöki duzzasztómű munkálatai tereiték a figyelmet. 1950 tavaszán, az ú. n. Gyémántpart nevű domb elhordásakor sírokat találtak (1. kép I). A mentési munkálatok alkalmával a többszáz kitermelt sírból mintegy 150 csontvázat sikerült megmenteni, néhányat mellékletekkel együtt. A temetőben a sírmellékletek („S”-hajkarikák, gyűrűk, sodrott nyakpercek, karperec, bronzcsörgők, gyöngyök, ezüst keresztek stb.) és pénzek (Szt. Istvántól Szt. Lászlóig) tanúsága szerint a XI. században temetkeztek. A mentési munkával egyidejűleg a temetőtől NyÉNy-ra mintegy 800 méterre, az egyik ház alapozásakor egy kemencére és néhány árpádkori edénycserépre is rábukkantak. Ezek alapján indítottuk meg a munkát a falu felkutatására, majd az emlékek feltárására.

Először csak azokat a területeket vizsgáltuk át, amelyeken már előzőleg földet termeltek ki, illetőleg, ahol éppen földmunka folyt. Csak később kutattunk olyan területeken is, amelyeket a földmunka csak később veszélyeztetett. Sor kerítettünk a falun kívül fekvő, nagyrészt kitermelt XI. századi temető hitelesítésére is. Közben ettől mintegy 200 m-re egy dombvonulaton, másik, ugyancsak külső temetőre is rábukkantunk, amelynek dombját a tiszadadai vasúttal és a mellette húzódó dűlőúttal vágta át (1. kép II). A feltárt néhány sír leletei szerint (I. Béla

³⁰ Fehér Géza kiadás előtt álló munkájának címe: A honfoglaló magyarok és a magyar-szláv együttélés problémái.

³¹ Ez a körülmény természetesen már eleve kizárta azt, hogy érvényesíthessük középkori régészeti kutatásunk jelenlegi elvi szempontjait s mindenben alkalmazhassuk azokat a módszertani eljárásokat, amelyek egy tervszerűen előkészített ásatás zavartalan munkamenetében megvalósíthatók.

1. kép. A Tiszalök—rázomi árpádkori falu szintvonalas helyszínrajza az 1950. évi állapot szerint

átfúrt pénzei, sodrott nyakperec, „S”-hajkarika stb.) ebben a temetőben is a XI. században temetkeztek. Meg kell említenem, hogy a két temető nem közvetlenül csatlakozik a falu területéhez, hanem attól az elsőt egy nagyobb, a másodikat egy sekélyebb mélyedés választja el.

A régi Tisza partjára települt nagyterjedésű faluból a három ízben (1950 május 23—szeptember 2, 1950. okt. 18—dec. 21, 1951 aug. 24—okt. 1.—1951 nov. 4—16, csak a II. sz. temetőben) folyó mentő- és ásatómunka során is csak igen kis részt tártunk fel. Az ásatások alatt figyelemmel kísértük a duzzasztómű állandóan folyó földmunkálatait is, hogy az ott felszínre kerülő árpádkori és más korokból származó emlékeket megmenthessük.

A falu enyhén dombos, hullámos felületű, árvíz által soha el nem öntött területre (lásd 1. képet)

települt, amely előtte már az újabb kőkorból, a koravaskorból és a szarmatakorban is lakott volt. Különösen az egész környéket sűrűn megszálló szarmaták emlékei voltak gyakoriak: sírokat és lakásokat egyaránt találtunk ugyanazon területen.

A falu nagy kiterjedése különben nem magában álló jelenség. Eddigi terepbejárásaimon átvizsgált árpádkori falvak (Tiszalök-Lőkös, Karcag-Kövespart, Túrkeve-Csejt, Kardoskút-Apácagyházat(?) és Kerekegyháza(?), Kiskúnhalas-Alsófehértó stb.) felszíni nyomai szinte kivétel nélkül hasonlóképpen nagy területen mutatkoztak. E tekintetben figyelemreméltó még nagyunsági terepbejárásaimon megfigyelt jelenség is. Itt ugyanis több mint 20 középkori falu felkutatása közben többször is sikerült olyan falvak egész települését áttekinteni, amelyekben

az Árpádkorban és későközépkorban egyaránt laktak. A korai és késői falunak a felszíni nyomok alapján megállapítható nagysága és formája általában nem egyezett egymással. A későközépkori falvak legtöbb esetben rendszerint a legpartosabb részekre, hosszan elnyúló keskeny formában települtek. A koraiak viszont mindig szét-szórt, rendszertelennek látszó településképet mutattak s hol az árterületet is jobban megközelítették, hol a későbbi település végein is túlhaladtak. A fenti jelenségből arra következtethetünk, hogy az árpádkori falvak településformája egészen más volt, mint a későközépkoriaké, ami többek között nyilván összefügg azzal az átalakulással, amely a közben eltelt idő alatt a gazdasági-társadalmi élet szerkezetében bekövetkezett. (Ezt a kérdést később, Túrkeve-Móricnál még érinteni fogom.)

Mivel Tiszalökön a mentőmunka több helyen folyt, az elszórtnak látszó nagy településen a házaknak és házcsoporthoz való viszonyát, tehát a település szerkezetét nem állapíthattuk meg. Az azonban az ásatáson bizonyosodott, hogy a falu nagy kiterjedése ellenére egyes helyeken a házak összezsúfolódnak olyanformán, hogy az elhagyott és betemetődött házakat át- meg átasták újabbakkal (2. kép I—VI, XV. t. 1—2). Úgy látszik, az is előfordult, hogy a korábbi házat kitisztították, átalakították és újra beleköltöztek (3. kép B, XV. t. 3). A házaknak ezt az összezsúfolódását a jelek szerint nem földrajzi körülmények kényszerítették ki. A házak és házcsoporthoz ugyanis csak általánosságban igazodnak a földrajzi adottságokhoz, annyiban, hogy inkább a magasabb helyeken állottak, viszont egyáltalában nem követték a dombvonulatok gerincét. A házak egymásra zsúfolódásának feltehető okára még visszatérek. Ez az egymásra és egymásba település — amint látni fogjuk — a Túrkeve-mórici későközépkori faluban is általános jelenség, s ha nem is azonos okokra vezethető vissza, a templomkörüli temetőknek is legfőbb sajátossága.

A falu lakói rendkívül egyszerű szerkezetű, földbeásott házakban laktak. Az egymásba és egymásra településeket is figyelembe véve, mintegy 35 ilyen ház maradványait ástuk ki. Valamennyi feltárt ház négyszögletes s egyetlen helyiségből áll (2. kép I—VIII, 3. kép A—B, 4. kép A). Vagy négyzetes, vagy téglalapalaprajzúak és igen kisméretűek (a legnagyobb $4,5 \times 4$ m, a legkisebb $2,2 \times 2,2$ m volt). Mélységük a mai felszíntől 60—150 cm között váltakozik. A házak gödrének eredeti mélységére még csak megközelítőleg sem következtethetünk. A föld ugyanis 40—60 cm-ig átlagban mindenütt kevert s a rétegeket a korábbi őskori és szarmatakorai települések is zavarják. Így azután a padlótól számítva csak 10—60 cm a ház falának biztosan megállapítható magassága. Főként ez az oka annak, hogy biztosan nem dönthettük el, vajjon verem vagy félverem házak voltak-e ezek? Mindenesetre a házak belsejét kitöltő földben sehol

sem bukkantunk olyan omladéokra vagy törmelékre, amiből megépített falra is következtethetünk volna. A házak eleje leggyakrabban dél felé nézett.

Rendszerint a keleti és nyugati fal közepén talált oszloplukakból arra következtethetünk, hogy a házaknak nyeregtetejük volt, amelyet két ágasfára fektetett szelemen tartott. Két házban páros oszloplukakat találtunk mindkét oldalon (4. kép A), egy másikban a négy sarokban is volt egy-egy, de olyan házra is rábukkantunk, amelyben a legszorgosabb kutatással sem találtunk egyetlen oszloplukát sem (2. kép V).

Mindegyik ház egyik sarkában kemence van, a vele átlósan szemben levő sarok táján (néha a kemence közelében (2. kép V. m, 3. kép A. m = XV. t. 4) pedig legtöbbször egy kicsiny, többnyire lekerekített hosszénegyszög alaprajzú gödör. Ugyanezen az oldalon, a kemence szájával többnyire szemben — de nem az ágasfák oldalán — van a ház meneteles bejárata (2. kép VII. b—VIII. b = XV. t. 2). Csupán egy esetben találtunk az ágasfa oldalán, tehát a ház végén olyan beásást, amiből ottani bejáratra következtethetünk (2. kép VI. b). A bejáratnál tehát a tetőzetet általában meg kellett emelniük. Ezt a részt nyilván „gádor” módjára képezték ki. Több esetben a bejárat két oldalán megtaláltuk azoknak az oszlopféleknek a helyét is, amelyekkel a ház fedelét megemelték (2. kép VII—VIII). Főleg a felső bolygatott réteg vastagsága miatt a bejáratot nem (mindig állapíthattuk meg. Segítségünkre volt több esetben ilyenkor is a ház padlójára kintről bekerülő és letaposott sár, föld, amely mindig a bejáratnál volt a legvastagabb. (Erről alább még szó lesz.)

A falu házai külsőleg sokban hasonlíthattak a XIX. század egyes szabolcsmegyei nagybirtokainak cselédlakásaihoz és ezen a vidéken itt-ott még ma is használatos földbeásott istállókhöz. Utóbbiakból néhány olyant láthattunk 1950-ben Rázomon is, amelybe a major lebontott házainak lakói átmenetileg beleköltöztek.

Kétféle kemenceformát ismertünk meg. A kemencét vagy a ház oldalába vájták (2. kép VI. k, VII. k, 4. kép A. k, XVI. t. 3), tehát csak a szája nyílt a ház belsejébe, vagy pedig megépítették az egyik sarokban. A kivájt kemencéknek a száját pelyvás agyaggal, a fenekét legtöbbször tiszta agyaggal tapasztották le. Közülük soknak épségben megmaradt a boltozata is, amely a kemence szájától befelé (XVI. t. 7) és kétoldalt is erősen szűkült. A megépítettek boltozata jóval magasabb volt, de legtöbb esetben beomlott. Ezeket a ház sarkában általában úgy építették meg, hogy hátsó és egyik oldalfalukat a ház sarokfalai képezték. Így a kemencének tulajdonképpen csak a belső oldalfalát és boltozatát kellett megépíteni és száját kiképezni (2. kép I. k—V. k, VIII. k, XVI. t. 4). Csupán egyetlen, teljesen megépített kemencét találtunk, amely amellet csaknem ép is volt (XV. t. 3, XVI. t. 5). Ezt agyagba rakott lapos kövekből álbolto-

TISZALÖK-RÁZOMI ÁRPÁDKORI-FALU

I-VIII RÉSZBEN EGYMÁSBA ÁSOTT HÁZAK ALAPRAJZAI
A-B EGYMÁSBA ÁSOTT KÜLSŐ KEMENCEK ÉS ELŐTERÜK
ALAPRAJZA

C AGYAGKITERMELO CÖDÖR

a ÁGASFA GÖDRÉ k KEMENCE

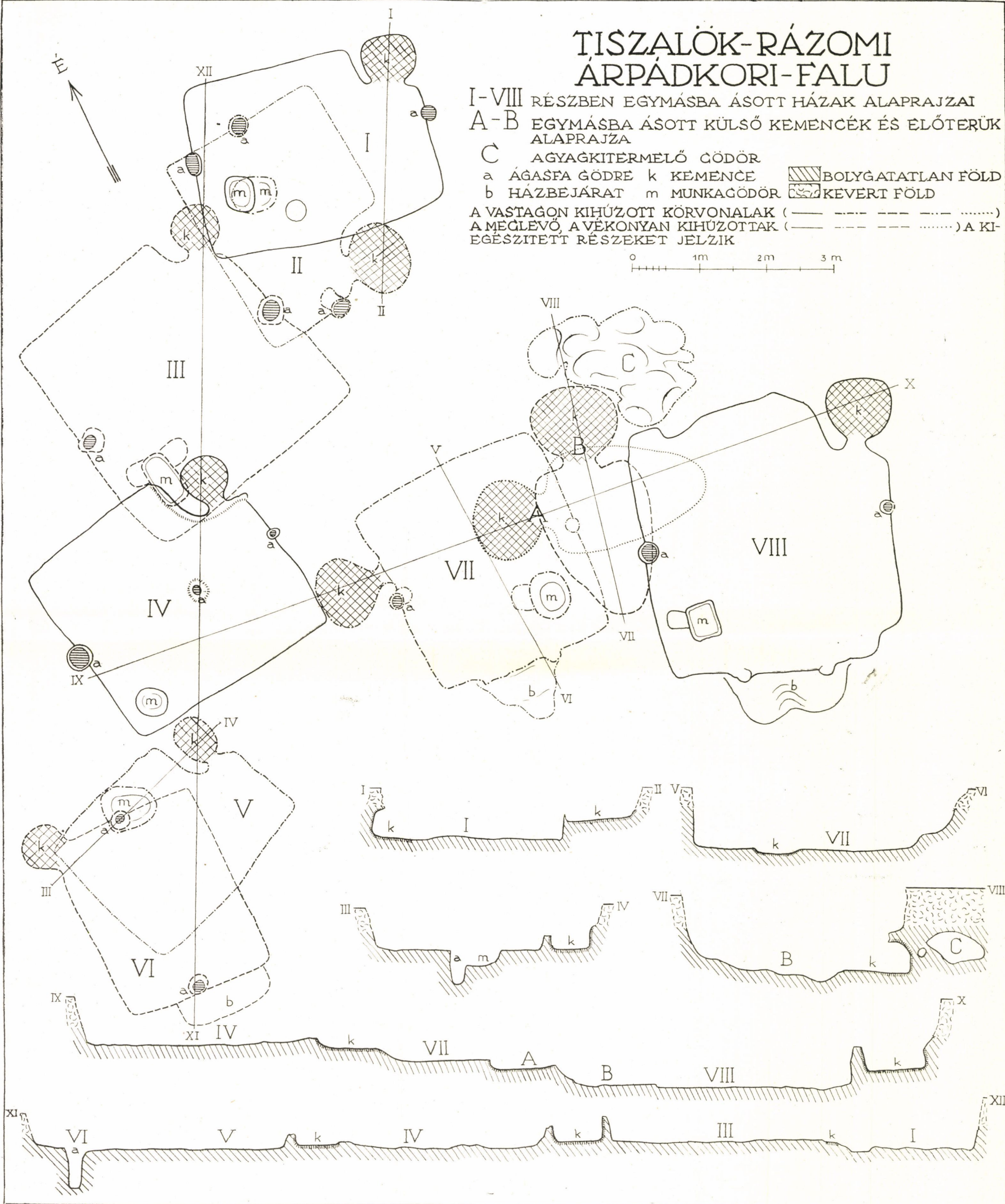
b HÁZBEJÁRAT m MUNKACÖDÖR

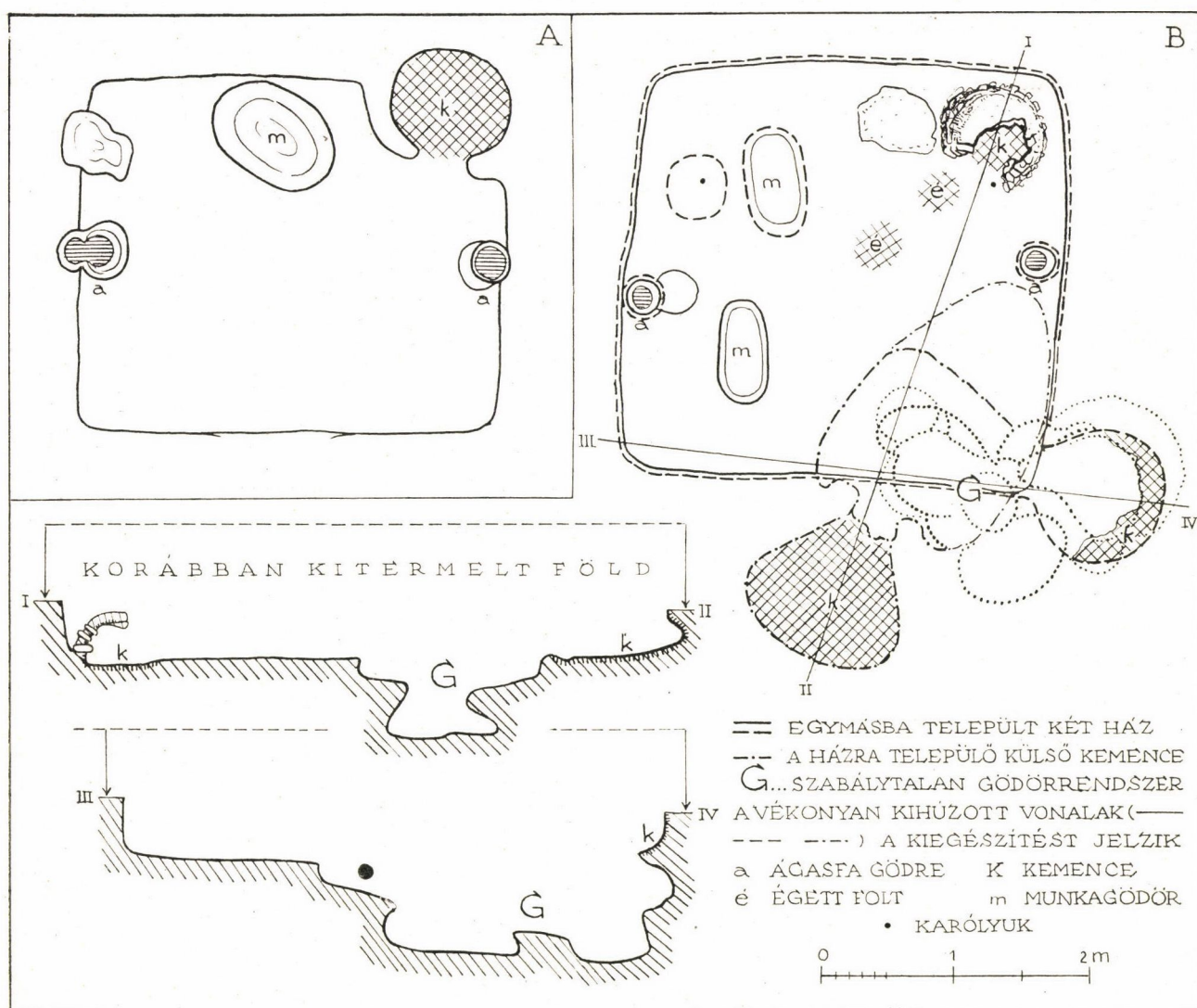
 BOLYGATATLAN FÖLD

 KEVERT FÖLD

A VASTAGON KIHÚZOTT KÖRVONALAK (— — — — —) A MEGLEVO, A VÉKONYAN KIHÚZOTTAK (.....) A KI-
EGÉSZITETT RÉSZEKET JELZIK

0 1m 2m 3m

3. kép. A. Egyedül álló ház, B. Ugyanarra a helyre települt két egymásutáni ház és rájuk települt külső kemence

zatszerűen építették meg. A megépített kemencéknek nemcsak a száját, hanem a belsejét is pelyvás agyagsárral tapasztották le. A kemence építéséhez vagy tiszta agyagot használtak, vagy lapos köveket is raktak az agyagba. Füstelveztőt, kéményfélét egyetlen házban se találtunk, kétségtelen tehát, hogy a füst a kemencék száján át a ház belsejébe jutott.

A két kemencefajta között még a következő különbségek vannak: A kivájtak fenekének alaprajza, vagy a szájukra keresztbe tojásdad formájú (ezek a nagyobbak, 2. kép VII. k, XVI. t. 6), vagy a száj meghosszabbításában (ezek a kisebbek, 2. kép VI. k, 4 kép A. k), a megépítettek kerek, lekerekített négyszög alaprajzúak, vagy szájuk irányában kissé hosszúkéak. A kivájt kemencék fenekét — elsősorban a nagyobb méretűekét — rendszerint sokkal gondosabban tapasztották le, mint a megépítetteket.

A kemencék fenekébe, hogy nagyobb meleget adjon, legtöbbször edénycserepeket, vagy állatcsontokat, kő-, vassalakdarabokat, vagy né-

piesen „rigacs“-nak, „agyagkavics“-nak nevezett mészkonkrécio darabokat tapasztottak. Egy esetben vékony tiszta homokréteg volt a tapasztás alatt. Az is előfordult, hogy a kemence fenekét csak agyagréteggel tapasztották le.

Voltak olyan kemencék, amelyeknek belsejében, vagy szája előtt lapos kő (néha őrlőkő) darabokat találtunk. Talán lepényféle sütésére használták őket (1. székely „kőre lepényecs“). A kemencék szája közelében, de a ház közepetáján is a padló gyakran itt-ott kissé átégett (3. kép B. é), azonban megépített, letapasztott szabad-tűzhelyet egyetlen házban sem találtunk. A padló valószínűleg azért égett át helyenként, mert a kemencéből kihúzott parázson még süttöttek-főztek, vagy melegedtek körülötte. E feltevés mellett szól az a megfigyelt jelenség, hogy a házak közepe táján általában igen vastag fászenes hamurétegek halmozódtak egymásra, amelyekben legtömegesebben mutatkoztak az edénycserepek is.

A házak padlójába ástott kis gödrök átlag 30—50 cm mélységűek. Fenekükön a ház padlójához hasonlóan, betaposott vékony, kemény földréteget találtunk. Ezeket a gödröket olyan ülőhelyeknek gondolom, amelyeket éppen úgy, mint a házakat nem fölfelé építettek, hanem lefelé mélyítették a földbe. Ugy használhatták őket, hogy a lábat a gödörbe tették s partjára, vagyis a ház padlójára ültek. Minthogy többnyire a bejárat, tehát a világos közelében vannak, az ott ülők jobban és könnyebben dolgozhattak. Gyakran a gödör széléhez csatlakozó enyhén homorú mélyedést is vájtak a ház padlójába, nyilván a kényelmesebb ülés végett (2. kép III. m, VII. m, VIII. m).

Ezeken kívül a házak belső berendezéséből mást nem találtunk, viszont a padlózat átvizsgálása a belső szerkezetre vonatkozólag igen érdekes eredményt hozott. Bár a házak padlójában mutatkozó karólyukakat már korábban észrevettük, különböző akadályok miatt csak a legutóbbi ásatáson vizsgálhattuk át tüzetesebben néhány ház padlóját. Kiderült, hogy egyes házakban vagy egyáltalán nincs, vagy legfeljebb egy-két karólyuk van, másokban viszont több, némelyikben pedig egész sereg van. Különösen feltűnő az a két ház, amelyben a karólyukak száma többszázra rúgott (4. kép A = XVI. t. 1). Talán nem véletlenek találkozásai, hogy mindkettőben a szelementartó gerenda is kettős volt. A karólyukak nagy elszórtasága ellenére is, bizonyos egyező csoportosulását figyelhettük meg mindkét házban, mégpedig a kemencéhez csatlakozó két fal mentén. A földbe vert karóknak nyilván többféle rendeltetésük volt. Egyelőre azonban csak annyit állapíthattunk meg biztosan, hogy ezt a rengeteg karót nem egyidőben ütték a ház padlójába, hanem egymás után több alkalommal.

A házak aránylag jól elegyengetett padlóját legtöbbször nem tapasztották le. Alig egy-két házban figyelhettük meg azt, hogy a kemence külső felületét, környékén a padlót és esetleg a házfalat vékonyan, finom agyaggal tapasztották le. Minden ház padlóján találtunk ugyan finom, egymásra tapadó, kemény, sötétszürke rétegeket, amelyeknek együttes vastagsága helyenként 4—10, sőt 15 cm-t is elérte; ezeket — bár megújított letapasztás benyomását keltik, inkább a kívülről bekerülő és a padlóra taposott sár és föld rétegeinek vélem. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy nem egyenletes vastagságban fedik a házak padlóját. Legtömegesebben rétegződnek egymásfölé általában a bejáratnál s innen kezdve vastagságuk fokozatosan csökken a ház hátsó részei felé.

Találtunk olyan kemencéket is, amelyek nem a házban, hanem kint a szabadban voltak (2. kép A—B, 4. kép B, XVI. t. 2). Gyakoriságukat mutatja, hogy mintegy 27 ilyen kemencét találtunk. Ezeket igen gyakran a félig betemetődött korábbi házakba ásták bele, nyilván kihasználva azt, hogy itt kevesebb munkával elkészíthették őket.

Ezek mindegyike földbevájt kemence. Alakjuk azonos a házakban található nagyobb méretű kivájt kemencékkel, csak azoknál még nagyobbak. Szájukhoz egy homorú fenekű menetelesen mélyedő és szélesedő gödör vezet (lásd 4. kép B. I—II, III—IV. metszetet). A gödröt kitöltő földből ugyanaz a leletanyag került elő, mint a házakéból.

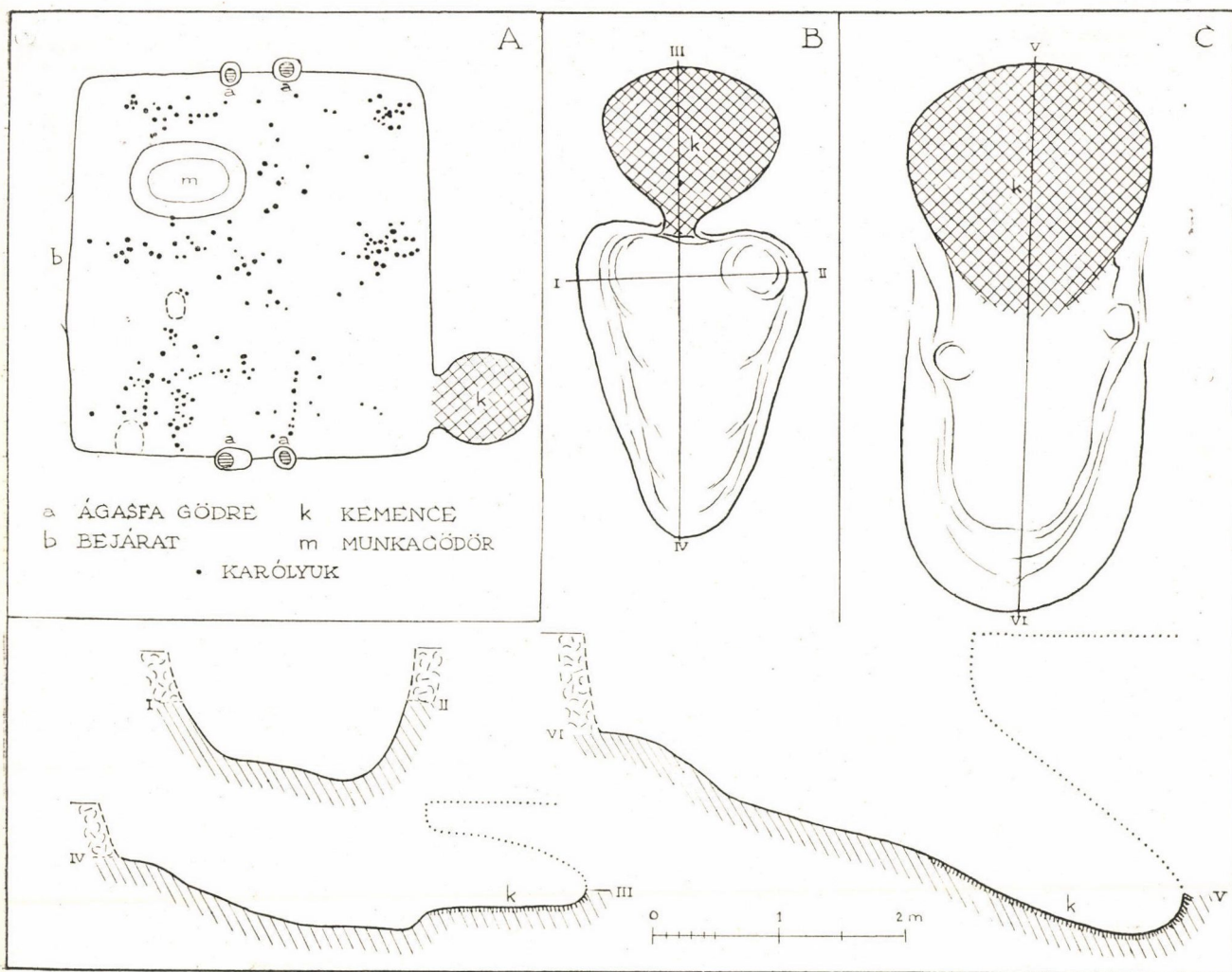
Gyakran a kemence szája mellett jobbról, vagy balról, vagy mindkét oldalon kivájt mély gödröt találtunk tele hamuval. Eredetileg talán a kemence kitapasztásához szükséges agyagot bányászták ki innen, utóbb pedig a kemencéből a hamut húzták bele. Bár nyilvánvaló, hogy a kemence előterét valamiképpen fedniök kellett, semmi nyomát sem találtuk annak, hogy milyen tetőszerkezetet állítottak föléje. Csaknem valamennyi ilyen kemence fenekébe a házban levőkhöz hasonlóan edénycserepeket stb. tapasztottak s fenekük mindig igen erősen átégett. Egy-két esetben itt is megfigyelhettük azt, hogy a kemence elejét és szája előtt a gödör fenekét is vékonyan, finom agyaggal letapasztották.

Egy másik külső kemence(?)-fajtát is több helyen találtunk (4. kép C). Hasonló szerkezetűek, mint a most megismert szabadban levő nagy kemencék: földbevájtak, szájukhoz egy ferdén mélyedő és szélesedő gödör vezet. A különbség az előbbiekhöz képest az, hogy ezeknél a kemence szája nem szűkül össze, hanem a gödör egész szélességében nyitott, továbbá, hogy alja a gödör lejtőjének folytatásaképpen továbbmélyed lefelé (lásd 4. kép C, V—VI. metszetet) és végül, hogy helyenként erősen, helyenként viszont alig kiégett aljuk nincsen kitapasztva, hanem hepehupás felületű. Viszont boltozatuk minden esetben rendkívül erősen átégett. Mindegyik ilyen kemencében igen laza — szalmaféle eredetű — vastag, steril hamuréteget találtunk. Több esetben a szájuk kétoldalán kivájt kisebb gödrökben is ilyen laza hamut leltünk. Rendeltetésüket csak a későbbi kutatás során tisztázhatjuk.

Azok az árpádkori vermek, amelyeket itt találtunk, nagyrészt körtealakúak (5. kép). Akadt csonkakúpalakú is közöttük. Legtöbbjüket — legálább is alsó részüket — gyengén kiégették, ami amellet szőlő, hogy gabonatarolásra használták őket. Gabonamagvakat azonban egyetlen egyben sem találtunk. Legtöbbjüket hamuval kevert föld töltötte ki, amelyből legfeljebb néhány edénycserép, állatcsont, halszálla stb. került elő.

Ásatás közben különböző irányú árkokat is találtunk. Szélességük 50—60 cm mélységben (tehát ott, ahol már bolygatatlan talajba mélyedtek) 40—60 cm volt. Egy részük kétségtelenül árpádkori, de korábbi időből származók is vannak közöttük. Valamennyi lefelé szűkülő és kerekdedő aljú volt (XVI. t. 8), kevert, iszaposnak látszó földjükből rendszerint kevés állatcsont és edénycserép került elő.

Kisebb-nagyobb szabálytalan formájú agyagkitermelő gödrökre is rábukkantunk (lásd pl. 2.

4. kép. A házalaprajz karólyukakkal. B—C. Külső kemencék metszeteikkel

kép C). Főként a kemencék megépítéséhez, kitalasztásához, esetleg edénykészítéshez szükséges agyagot bányászhattak ki ezekből, utóbb pedig házi hulladékkal töltötték ki őket, amit a belőlük előkerülő hamuval kevert föld, sok edény-cserép, állatsont, kődarab stb. bizonyít.

A tárgyi emlékenyag rendkívül szerény. Java részüket edénycserepek és állatsontok teszik ki, de aránylag még ezek is kisszámúak. Hogyha a ház betemetődésekor kívülről belekerülő sokféle apró edénytöredéket leszámítjuk, s csak a többé-kevésbé összeállítható edényeket vesszük figyelembe, akkor arra az eredményre jutunk, hogy egy-egy ház felszereléséhez 2—3 cserép edénynél több nem igen tartozhatott.

Az edények nagy része fazék (XVII. t. 1—4), vagy cserépbogrács (XVII. t. 5). Egy-két korsótöredék is előkerült. Legtöbbjüket az Arpádkorra jellemző bekarcolt hullám-, vagy spirálvonalal díszítették (XVII. t. 3—4). Vannak derelyélő-féle szerszámmal benyomott spirálvonalas díszítésűek is (XVII. t. 1). Valamennyi edény ú. n. félkorongon készült s gyakori közöttük a fenékbélyeges darab.

A konyhahulladékban talált halszállkák halászatról, a ló, szarvasmarha, juh, disznó, szárnyas stb. csontok állattenyésztésről, a vaddisznó, szarvas stb. csontok pedig vadászatról tanúskodnak. Utóbbiak aránylag csekély száma arra mutat, hogy élelmezésükben a vadászatnak nem volt komoly szerepe.

A fonás-szövés általános házimunka lehetett, mert csaknem minden házban találtunk egy-két orsógombot. Ezeket vagy agyagból formálták (XVIII. t. 12) s kiégették, vagy többnyire edény-cserépből faragták ki (XVIII. t. 13—14). Rajtuk kívül egy kézi gereben vasfogazatát is megtaláltuk (XVIII. t. 16—16a).

Elsősorban bizonyára bőrvarrásra használták azokat a csontárakat, amelyeket szintén gyakran találtunk a házakban (XVIII. t. 1—2).

A vaseszközök ritkák voltak. Aránylag még késekből találtunk legtöbbet (XVIII. t. 17—19).

Az apróbb mindennapi tárgyak közül csiholó darabjai, kovakövek (XVIII. t. 15), fenőkövek (XVIII. t. 5—7), vasszegek, vaslemez-töredékek kerültek elő.

Mesterségre valló szerszámokat csupán egy fúró (XVIII. t. 20), a gazdasági szerszámokat pedig csak egy sarló töredéke és egy ösztökeféle (?) képviselte.

A kézi malom használatát 2 őrlőkő (XVII. t. 6) és rengeteg őrlőkődarab mutatja. Egy-két sarkantyútöredék pedig a lovaséletre utal.

Ezekon kívül, néhány ismeretlen rendeltetésű csonteszköz (XVIII. t. 3–4) mellett csontkorcsolyák (XVIII. t. 11) birka csigacsontjából csiszolt kockajátékok (XVIII. t. 8–10) egészítik ki a leletanyagot.

Korhatározó értékénél fogva rendkívül becses volt az a két III. Béla korabeli rézpénz, amelyet a második ásatáson az egyik házban találtunk. Addig ugyanis jóformán csak a kerámiára támaszkodhatott az az időmeghatározásunk, hogy a falu körülbelül a tatárjárásig állott fenn. Ennek pedig a temető pénzletei, amelyek időben csak a XI. századot ölelték fel, ellentmondani látszottak.

*

Az ásatás anyagának részletes feldolgozása és a megfigyelt jelenségek finomabb kielenzése előtt csak bizonyos fenntartással szűrhetjük le az alábbi nyers eredményeket és következtetéseket:

Említettem már, hogy a falu igen nagy kiterjedésűnek látszik. Ez szembetűnő még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy több évszázadig lakták, tehát időközben feltétlenül gyarapodott, terjeszkedett, s külső határa is erre-arra tolódhatott. Hozzávetőleges számítással is legalább 4–500-ra tehetjük az itteni házak együttes — tehát nem egyidejű — számát.

Rázomon kívül nemcsak az említett terepbejárásokon átvizsgált más falvak tanúskodnak nagykiterjedésű árpádkori falvak mellett, hanem árpádkori oklevelek is. Ezekben ugyanis igen gyakran nagyon sok házzal szerepelnek egyes falvak (pl. a pannonhalmi apátság 1240 körüli birtokösszeírásában egy-egy falura átlag 30 ház esik, de előfordul 193 is). — Kérdés az, hogy több önálló települést foglalnak-e össze az oklevelek egy név alatt (anyafalut s belőle a határba kirajzó településeket), amire számos példa van, vagy pedig valóban nagy lélekszámúak voltak a falvak, vagy legalább is egy részük. Kétségtelen, hogy ezt a kérdést a jövő ásatásai nagyrészt tisztázni fogják, akkor, amikor már egy sereg gondosan feltárt és pontosan feltérképezett faluval és hozzájuk tartozó temetővel rendelkezünk. Eppen a pénzekkel keltezett temetkezések alapján következtethetünk arra, hogy egy-egy temetőt mennyi ideig használtak. A település élettartama, a temetkezések száma, az akkori átlagos életkor, stb. összevetése alapján számíthatjuk majd ki, hogy egy-egy falunak, tulajdonképpen hány lakosa lehetett. Ennek a feladatnak a megoldásában komoly segítséget várunk a történeti embertantól.

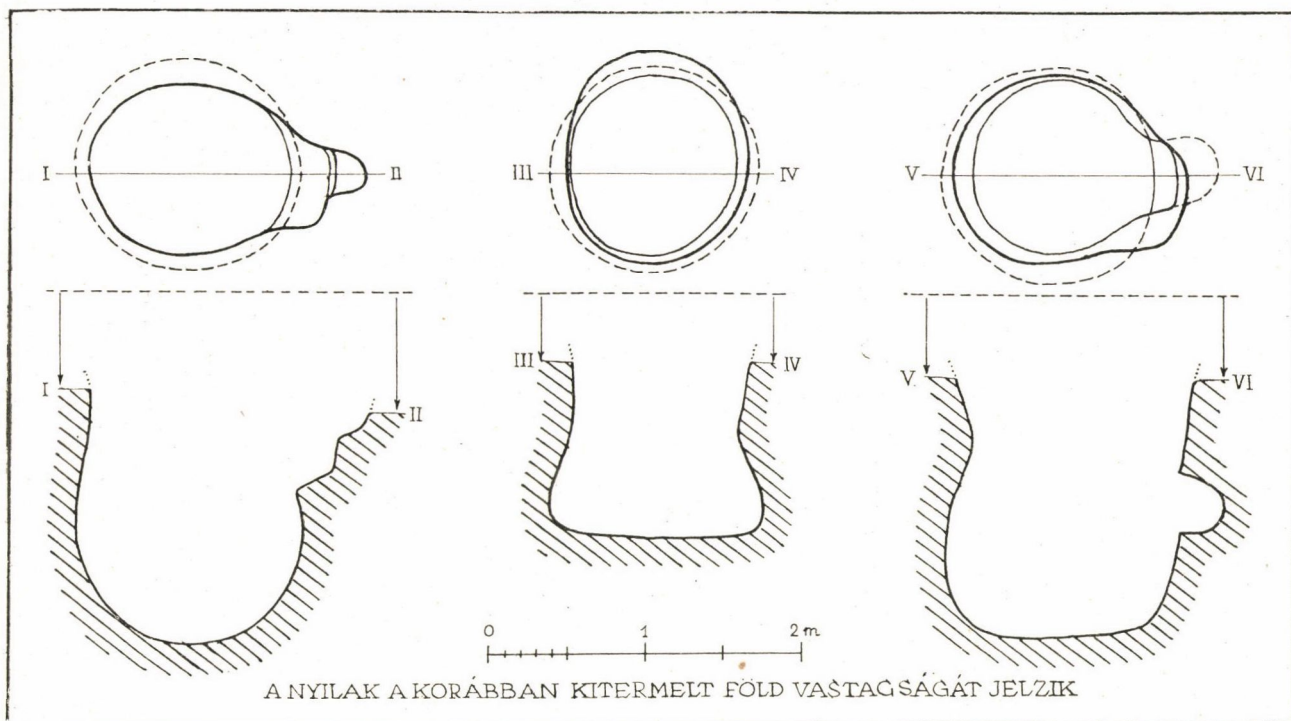
Sajnos, a rázomi temetők ilyen természetű vizsgálatra alkatlanok. Két temetőt is találtunk ugyan, de mindkettő sírjainak jelentős ré-

szét földkitermeléskor tönkretették. Van azonban ennek a kérdésnek Tiszalök—Rázom esetében még egy másik, hasonlóképpen súlyos oldala is. A falu a leletanyagnak III. Béla pénzeivel is alátámasztott tanúsága szerint a XII. században is fennállott, a temetőkbe viszont — a pénzletek alapján — csak a XI. században temetkeztek. Ezt az utóbbi jelenséget, amely koraárpádkori temetőinknél általános, megmagyarázza az a körülmény, hogy a XI–XII. század fordulójától felhagynak a külső temetőkkel és a templom köré kezdenek temetkezni. Rázomon azonban ilyen későbbi temetőt nem találtunk s így a XI. századtól kezdve az embertani anyag is teljesen hiányzik.

Felvetnek azonban éppen a rázomi temetők egy olyan kérdést is, amelynek megoldását ugyancsak a történeti embertantól várjuk. A kérdés az, vajjon a két, nagyjából egykorúnak látszó temető embertani anyaga hasonló-e, vagy elüt egymástól. Akár erre, akár arra dől is el a kérdés, bizonyára szerepe lesz a falu feltárásakor megfigyelt jelenségek kiértékelésekor.

Ha a falut a település szempontjából vetjük össze a Szovjetunióban kiásott, nagyjából azonos korú, vagy valamivel korábbi hasonló falvakkal,³² akkor — legalább is pillanatnyilag — azt a különbséget állapíthatjuk meg, hogy azok csaknem kivétel nélkül földsáncsal, árokkal körülkerített, tehát megerősített helyek, rendszerint víz által védett kiemelkedő magaslaton. Emellett sokkal kisebbeknek látszanak (pl. a borsevoi kis és nagy telep), bár az is előfordul, hogy a sánccon, tehát a megerősített helyen kívül is vannak házak (pl. a nagyborsevoi telepen). A Voronyezs folyó melletti „Mihajlovskij kordon“-nál lévő óriási méretű telephely, amely nagyságra vetekszik a rázomival, szintén megerősített. Kettős sánca is van a természet által nem védett nyugati részen: egy korábbi belső, 450 méteres és egy külső, 750 méteres ívalakú sánc és árok. Rázomon a domborzati formából egyáltalán nem következtethetünk ilyen megerősítésre, hiszen a falu hullámos felületű, nyílt területen fekszik. Sáncfélének a nyomát sehol sem állapíthattuk meg. A falu déli felében találtunk ugyan olyan ÉK—DNy-i irányban húzódó, biztosan árpádkori árkot, amelyet 30 m-nél hosszabb szakaszon követhetünk, meg kell azonban jegyeznem, hogy

³² A külföldi összehasonlító anyag teljesértékű feldolgozására természetesen csak a rázomi árpádkori falu végleges közlésekor kerülhet sor. Az alábbiakban a rendkívül gazdag szovjet irodalomból éppen csak néhány idevágó adatot idézek. Így pl. A. I. Mongajt összefoglaló tanulmányában (Régi orosz házformák a XI–XIII. századból, Советская этнография 1948, 4. 54–69.) közöltek mellett a nagy- és kisborsevoi, a kuznyecovoi és a Mihajlovskij kordonnál lévő gorodisce (Материалы и исследования по археологии СССР 8.), továbbá az orosz nyelvi gorodisce. (Краткие сообщения ИИМК XI. 30–41), Sztaraja Ladoga (Краткие Сообщения ИИМК XII. 117–127) és Киев-Михайловский монастырь мажора (М. К. Карп. Археологические исследования древнего Киева, Киев, 1951. 8–44 ásatási eredményeiből egyes részleteket vetettem össze a Tiszalök-rázomiakkal.

5. kép. Vermek

aránylag keskeny volt s házakat, vermeket rajta kívül is találtunk.

Rázomon, amint már említettem, a házak településrendjét nem állapíthattuk meg. Lehetséges, hogy az ásatási szelvények egyesítése során e tekintetben is továbbjutunk. A szovjet kutatók helyenként bizonyos sorosságot ismertek fel a házak elrendezésében (pl. Sztaraja-Ladogán). A Rázomon kiásott házcsoporthoz egyes házainak elrendeződése igen hasonlít a nagyborsevói házakéhoz. Az ásatók ott közvetlenül összefüggőeknek, vagy zárt átjárókkal összekötötteknek veszik a házak egy részét s egyetlen kivételt nem tekintve, egykorúaknak tartják azokat. Az egymással összeköttetésben levő házakat a nagycsaládi településsel hozzájuk kapcsolatba. Viszont a kisborsevói házak különállását a nagycsaládi szervezet bomlásával magyarázzák. Rázomon az eddigi ásatások alapján azt állapíthattuk meg, hogy az egymással közvetlenül összefüggő házak nem egykorúak, hanem egyiket beleásták a másikba. A házak egymásba áásásának különféle okai lehettek. Bármilyen volt is az oka, a házak helyenkénti összezsúfolódásából arra következtethetünk, hogy a látszólagos rendtelenség ellenére is bizonyos rendnek kellett lennie a településen belül. Mert ha a település nagy kiterjedése és amellől belső lazasága ellenére a házak csoportokban (egymásba ásva) mutatkoznak, annak valószínű oka az lehet, hogy meg volt szabva a helyük, tehát a település (talán nagycsaládonként?) meghatározott parcellákra tagozódott. Felelőtlen dolog lenne ma még a rázomi falu településformájának nevet adni, így a most elmondottakra

is támaszkodva csupán megkockáztatom azt a feltevést, hogy ha nem is volt azonos, de hasonlíthatott ahhoz a településformához, amelyet Bátky Zsigmond úgynevezett „hadás”-település néven ír le a Magyarország Néprajzában.

A falu házai formára, nagyságra és belső elrendezésben is nagyon hasonlítanak a szovjet kutatók által feltárt IX–X. századi házakhoz. Lényeges különbség az, hogy a szovjetunióbeliek legnagyobb része faszerkezetű, részben boronaház, amelyek vagy földfeletti, vagy félveremházak. Azonkívül — ami az előbbivel szorosan összefügg — általában sokkal több oszlopnak a lyuka mutatkozott a ház padlózatában — még abban az esetben is, ha a falak deszka- vagy gerendaborítását nem találták meg — a falak mentén (esetleg a ház belsejében is), mint nálunk, ahol, mint már említettem, általában csak két ágasfa gödrére bukkantunk. Két házban találtunk kettős oszlopyukat mindkét oldalon, amelyeknek padlójában egyúttal rengeteg karólyuk is mutatkozott. Ez utóbbi jelenséget Szovjet-földről nem ismerjük, bár a házak belsejében találtak ott is gyakran karólyukakat (lásd pl. a borsevói nagy telepet). Az oposnyai gorodicsében (poltavai terület) feltárt házak állanak e tekintetben legközelebb a rázomiakhoz. A házakban ott is csak két ágasfa gödrére bukkantak s a falak faborítása is hiányzott.

A szovjetföldi egykorú házak szerkezetében is különbségek mutatkoznak. Így pl. a borsevói nagy telepen függőlegesen álló gerendákhoz kapcsolódnak a fal deszkái, illetve gerendái, padlójuk ugyanolyan, mint a miénk, míg a Staraja-

ladogai házak igazi boronaházak, tehát falaik vízszintes gerendarendszerből állanak s padlójuk is legtöbb esetben deszkával, vagy hasított gerendával kirakott.

Igen elgondolkoztató jelenség az, hogy a rázomi házak kicsiny méretűek. Azokban egy-egy család nemigen férhetett meg. Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy bent csak az asszony-nép és gyermekek laktak, míg a férfiak kint (az állatokkal?) tanyáztak. Alátámasztja ezt a feltevést az, hogy a házakból csaknem kizárólag asszonyi munkára valló tárgyak: edénycserepek, állatesontok, halszállkák (sütés-főzés), orsógom-bok, gereben (fonás-szövés) stb. kerültek elő.

A szovjetunióbeli házak kemencéi mindig megépítettek (az oposnyaiak alsó része földbe vágott). A Rázomon oly gyakori földbevéjt kemencéket ott tehát nem találtak. Ennek ellenére sem merem azt mondani, hogy ebben valamiféle magyar különlegességet lássunk. Ugyanis a második ásatáson néhány hasonlóképpen földbevéjt szarmatakorai kemencét is kiástunk, amelyek meglepően hasonlítottak forma és nagyság tekintetében is az árpádkoriakhoz. Ez ismét egy sereg lehetőséget vet fel. Az árpádkori falu hosszú életét figyelembe véve, azt a kérdést nyugodtan felvethetjük, hogy vajjon a házakban talált kemencék különbözősége (kivájt, megépített) időbeli, vagy etnikai különbséget — esetleg mindkettőt — jelent-e, vagy egyiket sem?

Visszatérve a szovjetunióbeli házak kemencéire, azokat agyagból vagy kőből építették, vagy mint néha nálunk is, a kettőt közösen használták. A legtöbb helyen azonban e kemencék fa- vagy vesszővázának nyomát is megtalálták. Ezt nálunk egyetlen kemencénél sem figyelhetjük meg. Gyakori ott az is, hogy a padozat fölé emelték a kemencét. Gyakran a kemence feneke deszkán feküdt, amelyet agyaggal tapasztottak le. Staraja-Rjazanyban a házakban középen álló kemencéket is találtak.

A Rázomon megismert kétfajta földbevéjt külső, nagy kemencékhez hasonló szerkezetűeket nem írunk le a szovjet kutatók, bár nagy kemencéket ők is feltártak. A rázomi ásatásokon nem derült fény arra, hogy ezeket a kemencéket mire használták. Az egyik ilyenfajta kemencének a házakban levőktől elütő nagy mérete, gondosan kitapasztott és erősen átégett feneke arra mutatna, hogy különleges rendeltetésű, esetleg égető, olvasztó stb. kemencével van dolgunk. Azonban egyetlen esetben sem került elő belőlük, vagy előrészüik gödréből olyan leletanyag, amely ezt megerősítette volna. Viszont nagy számuk általános használatukra utal s azonos szerkezetük azt mutatja, hogy ugyanarra a célra készítették őket. Mint lehetőséget vetjük fel azt, hogy talán nyáron a házi élet kint a szabadban, ilyen kemencék körül folyt s csak télen húzódtak a földbe ásott házakba. Méginkább kérdéses, hogy a másik kemencefajtát mire használhatták?

A házakkal kapcsolatban még a következőket említem meg. Természetesen az óriási kiterje-

désű Szovjetföldön a kutatás fejlettsége következtében a házepítés igen gazdag változatait ismerik már a IX—XIII. századból. Nálunk is biztosan többféle építésű árpádkori házat ismerünk majd meg a kutatás előrehaladásával, hiszen az életforma, természeti környezet, talajviszonyok stb. mind befolyásolják a település és építkezés módját, az építőanyag megválasztását, stb. Ahogy Szovjetföldön minél északabbra haladunk, a verem- és félveremházakat egyre inkább a földfeletti boronaházak váltják fel, nálunk is más vidékeken számolnunk kell a rázomiaktól elütő szerkezetű házakkal is. Feltárások hiányában egyelőre csak a szemtanú Ottó freisingi püspökre hivatkozhatom, aki 1117-ben Magyarországon keresztülutazva, ezt írja: „Vároaikban sok a nádház, kevés faház és még kevesebb kőház van, mivel ezt ők mind megvetik, hanem inkább az egész nyarat és őszt sátrak alatt töltik”. (Ez egyúttal a kettős, téli-nyári szállás leírása is.) A XIII. század második feléből okleveleink már gyakran említenek olyan falusi faházakat, amelyek elvihetők a helyükről.

Rázomban a gazdasági szerszámokat csupán egy sarlótöredék és egy ösztöke-féle (?) képviseli. Ebből a körülményből azonban semmiképpen sem következik az, hogy nem is voltak ilyen szerszámaik. Ilyen nagy kiterjedésű falu lakosai nem élhettek meg bizonyos fokú földművelés nélkül, még abban az esetben sem, ha történetesen állattenyésztés lett volna a főtevékenységük. Ezt bizonyítják különben a gabonásvermek és malomkövek is. Abból tehát, hogy szerszámokat (ez vonatkozik a háztartásban, mesterségekhez használtakra is) nem találtunk, nem feltétlenül következik, hogy ilyeneket nem használtak. Inkább arra gondolhatunk, hogy a vasszerszámok igen értékesek voltak és így a falu elhagyásakor — talán a tatárok elől menekülve (?) — magukkal vitték vagy elrejtették. Egy nagyon is idevágó példát hozhatok fel annak bemutatására, hogy milyen becses volt ebben az időben pl. egy-egy ekevas. Zemendorf (Zemenye) nevű burgenlandi falu területén egy pénzzel telt korszóval együtt elrejtett két ekevasat találtak. A pénzek az elrejtés idejét a XIII. század 30—40-es éveire keltezik.

Igen érdekes, de a fentiek alapján nem meglepő az az egyezés, amely a vastárgyak tekintetében Rázom és pl. a nagyborsevői telep között fennáll. Nagyborseván 12 vastárgyat találtak összesen s azok közül 9 kés volt. Rázomon is a kések a leggyakoribbak.

Abból a körülményből, hogy a Rázomon talált vermek jórésze nagyjából egy csoportban, azon a tájon került elő, ahol a földkitermelés folyamán malomköveket találtak, arra következtethetünk, hogy a gabonát közösen őrizték és közös malomban is őrölték. Hasonlóan vélekednek a borsevői nagy telep feldolgozói is, azzal a kibővítéssel, hogy ebből a földművelés közös jellegére is következtetnek.

A tárgyi emléanyag általánosan előkerülő többi része (csontárok, orsógombok stb.) is sok rokonságot mutat a szovjetunióbeliekkel, kivéve a kerámiát, amely ott többnyire archaikus vonásokat őrző, kézzel formált, kis részében pedig korongolt, importált anyag. A rázomiak viszont nálunk az Árpád-korra jellemző formájú és díszítésű, kézi korongon készült edények. Egyéb adottságok mellett bizonyára szerepe van ebben az eltérésben annak is, hogy a Szovjetunióban

feltárt települések általában egy-kétszáz évvel korábbiak. A tiszai ökivel nagyjából egykorú kievi (Mihajlovskij monostor majorjában végzett) ásatásból már a mienkhez közelálló fenékbélyeges edények töredékei is előkerültek. Természetesen emléanyagban vannak egyes tárgyi darabok, amelyek vagy nálunk, vagy náluk nem kerültek még elő. Így pl. egyelőre egyedülállónak látszik a Rázomon talált kézi gereben maradványa.

Méri István

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ В ТИССАЛЁК—РАЗОМПУСТА

При исследовании венгерского средневековья ученые до сих пор пользовались изучением исключительно богатого материала сохранившихся до нас грамот и художественной оценкой монументальных памятников зодчества, а материальная культура венгерских деревень средних веков, не считая несколько робких попыток, не была обработана еще должным образом. Хотя спорадические починки прежних времен, начиная с тридцатых годов, уступили свое место более систематическим и обширным исследованиям, но вследствие отсталости раскопочной техники и за отсутствием соответствующего археологического воззрения они могут быть использованы только с надлежащей критикой.¹

В рамках пятилетнего плана АН Венгрии открылись широкие перспективы пополнить пробелы, оставшиеся в области вскрытия средневековых венгерских деревень. При этом значительную помощь оказала и строительная деятельность пятилетки народного хозяйства, которая в невиданных до сих пор размерах вскрыла землю Венгрии. В связи с земляными работами построек было обнаружено немало памятников доисторических времен, эпохи римлян и переселения народов, равно как и средних веков. В результате этих работ были открыты между прочим и остатки бывшей венгерской деревни времени Арпадов. О подробностях вскрытия этих остатков докладывает автор в своем отчете.

Место разрушенной деревни находится в окрестностях с. Тиссалёк, на расстоянии километров 6,5 к западу от села, возле недавно разобранный хутора Разом (рис. 1). Сама деревня упоминается всего только один раз в средневековых грамотах, в 1265 году, при описании земель, окружающих села Лёк (Luk), под названием *tota Raazon*. При земляных работах по возведению плотины (фиг. 1, I) впервые были обнаружены следы могильника деревни. Из вскрытых могил были извлечены — помимо 150 скелетов — S-образные застежки для волос, различные кольца, крученное ожерелье, браслет, бронзовые погребушки, брусы, серебряный нагрудный крестик и монеты, начиная с царствования Стефана I (1000—1038) до Владислава I (1077—1095). Судя по находкам, кладбищем пользовались в течение XI века. Недалеко (200 м) от этого места, в западном направлении был обнаружен и другой могильник (фиг. 1, II) XI века. Во вскрытых могилах были найдены просверленные монеты Белы I (1060—1063), крученное ожерелье и S-образная застежка для волос.

Деревня занимала довольно большую, несколько холмистую территорию на древнем берегу р. Тиссы

(фиг. 1), которая была заселена и ранее, в эпоху неолита, раннежелезного века и в сарматские времена.

Так как систематических раскопок не производилось и работы носили только спасательный характер, основные черты распространенного на широкой территории поселка еще не были установлены. Но выяснилось, что в некоторых пунктах деревни домишки нагромождались один на другой, т. е. поверх опустевших и засыпанных землей жилищ были возведены новые постройки (фиг. 2, I—VI, табл. XV, 1—2). Иногда они перестраивались или же восстанавливались для новых пришельцев (фиг. 3 В, табл. XV, 3).

Жилища состоят из одного помещения, врытого в землю (см. фиг. 2, I—VIII, фиг. 3 А—В, фиг. 4 А) с квадратным или прямоугольным основанием. Размеры их не большие; самое большое из них составляет 4,5×4 м, а самое меньшее — 2,2×2,2 м. Они находятся на глубине 60—150 см от нынешней поверхности, но из этого размера только 10—60 см приходится бесспорно на высоту стен, а слой земли, лежащий на глубине 40—60 см от поверхности, является уже перемешанным. Передняя часть жилищ обращена на юг, но встречаются и жилища, ориентированные в других направлениях.

В жилищах были обнаружены парные ямы для столбов около середины восточных и западных стен. Из этого можно заключить, что жилища имели двухскатную крышу, которая опиралась на балку, лежащую на подкосах. В двух жилищах оказались двойные ямы по обеим сторонам (фиг. 4 А), но есть жилища и без ям (фиг. 2, V).

В одном углу каждого домишка стоит печь, а в диагонально противоположном углу находится ямочка, имеющая форму прямоугольника с округленными краями. На этой же стороне находится покаты́й вход в домишко (фиг. 2, VII б—VIII б, табл. XV, 2). Крыша у входа покрывала, по видимому, сени. Вход в одно из жилищ расположен возле подкоса (фиг. 2, VI б).

Печь была врыта в землю (фиг. 2, VI к—VII к, фиг. 4, А к, табл. XVI, 3) или же возведена в одном из углов помещения. Своды врытых печей в некоторых случаях сохранились: они резко сужены как внутри, так и с боков (табл. XVI, 7). Своды сложенных печей были несколько более высокими, но в большинстве случаев они обвалились. Стены угла образовали заднюю и одну из боковых стен печи и, таким образом, только другая боковая стена и своды были сложены из чистой глины (фиг. 2, Iк—V к, VII к, табл. XVI, 4). В поселке обнаружена только одна печь, сложенная целиком из плоских камней на глине (табл. XV, 3, XVI, 5).

Устья и внутренние поверхности печей обмазаны грязью, а в дно вложены черепки керамики, кости, камни и железный лом. Дымоходов нигде не было и дым выходил непосредственно в помещение.

Вблизи устья печки, но иногда и в середине помещения были найдены места, где пол носил следы обжига (фиг. 3 В ё), но присутствие очага нигде не видно.

¹ Для оценки работ, проведенных венгерской археологией по отношению к изучению средневековья, см. статью Méri István: A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása, X—XVI. század (= Обследование археологических памятников венгерского народа от X до XVI века), отклик из „Magyar Népkutatás Kézikönyve“ (= Очерки Венгерской Этнологии), Будапешт 1948.

В полу жилищ видны небольшие ямы глубиной 30—50 см с тонким утрамбованным песчаным слоем на дне. Автор выражает мнение, что они служили сидением во время работ. В некоторых случаях к этим ямкам примыкают легко конкавные углубления, выкопанные в полу (фиг. 2, III m, VII m, VIII m).

В полах обнаружены и ямки для кольев. Их число не одинаково. В одних домишках едва нашлась одна или две, а в других было обнаружено множество их. В двух жилищах число ямок доходит до нескольких сотен (фиг. 4 А, табл. XVI, 1). В них и ямы для столбов оказались двойными. Ямки для кольев показывают определенные группировки в обоих домишках. Эти ямки, конечно, не одновременны.

Полы в помещениях в общем не обмазаны. Лишь поверхность печки и пол возле нее обмазаны доброкачественной глиной, но и то только в редких случаях. На полах наложены тонкие пласты принесенной ногами грязи и земли.

Есть печи и под открытым небом (фиг. 2-А-В, фиг. 4 В, табл. XVI, 2), все они вкопаны в землю, нередко даже в развалины прежних жилищ. Перед их устьями находятся постепенно углубляющиеся и расширяющиеся ямы (фиг. 4 В, сеч. I—II, III—IV). В насыпанной в ямы земле были найдены такие же вещи, как и в культурных слоях жилищ. Вправо или влево от устьев, иногда даже по обеим сторонам расположены довольно глубокие ямы для золы. Днища этих печей сильно обожжены и в них также видны черепки керамики и т. п. Среди печей, находящихся под открытым небом, встречается и другая разновидность, которая отличается от вышеописанного типа тем, что ее отверстие имеет такую же ширину, как и приямок, вырытый перед ней, а ее дно (фиг. 4. С, сеч. V—VI), которое впрочем не обмазано грязью и показывает шероховатости, является продолжением покатоности дна приямка. Во всех этих печах лежал толстый слой стерильной золы.

Были обнаружены также и ямы-хранилища, большинство которых имеет грушеобразную форму (фиг. 5). Они засыпаны смесью земли и золы, в которой оказались и некоторые обломки керамики и костей.

Были открыты и каналы, идущие в разных направлениях. Их ширина составляет 40—60 см на глубине 50—60 см от поверхности. Все они сужены книзу, и дно их округлено (табл. XVI, 8). Они были заполнены шламистой землей.

Ямы, вырытые для получения глины, имеют разные размеры и нерегулярные формы (см. например, фиг. 2 С).

Вещевой инвентарь, найденный в жилищах, является весьма скудным. Большинство находок состоит из обломков посуды и костей животных. Среди сосудов встречается много горшков (табл. XVII, 1—4) и глиняных котелков (табл. XVII, 5). Были найдены и некоторые черепки кувшинов. Большинство керамики украшено волнистой или спиральной орнаментикой, столь характерной для эпохи Арпадов (XI—XIII вв., см. табл. XVII, 3—4). Среди орнаментов видны и такие узоры, которые были нанесены зубчатым круглым резцом (табл. XVII, 1). Керамика состоит из предметов, изготовленных на гончарном круге и носящих нередко клеймо изготовителей.

Найденные в кьёкенмёдинггах рыбы кости свидетельствуют о рыболовном промысле, кости лошадей, крупного рогатого скота, овец, свиней, птицы и т. п. — о животноводстве, а кости благородного оленя, вепря и т. п. — об охотничестве.

Почти во всех жилищах были найдены несколько прясел (табл. XVIII, 12—14), изготовленных большей частью из обломков посуды (табл. XVIII, 13—14). Железная колодка грабеля с зубьями (табл. XVIII, 16—16 а) и костяные шила (табл. XVIII, 1—2) были также найдены в некоторых избах. Среди железной утвари наибольшее количество составляют ножи (табл. XVIII, 17—19).

В ряде инструментов, промышленные представлены буравом (табл. XVIII, 20), а сельскохозяйственные фрагментом серпа. Помимо этого, были обнаружены и обломки огнива, кремь (табл. XVIII, 15), точила (табл. XVIII, 5—7), железные гвозди, части железных плит, различные костяные орудия неизвестного назначения (табл. XVIII, 3—4), костяные коньки (табл. XVIII, 11), игральные кости (табл. XVIII, 8—10), жернова (табл. XVII, 6) и фрагменты шпор.

С точки зрения датировки находок большое значение имеют 2 бронзовые монеты эпохи короля Бели III (1172—1196), найденные в одном из жилищ.

Деревня занимала довольно обширную территорию. Общее число жилищ доходит до 400—500, но все они неодновременны. Надо иметь в виду, что деревня была обитаема несколько столетий и в это время ее площадь подвергалась различным изменениям, в частности расширениям. Деревни эпохи Арпадов, охватывавшие широкие территории, известны нам и в других областях страны, так как они упомянуты в современных грамотах. При определении числа населения ценную услугу могли бы оказать кладбища, но в с. Разом они — к сожалению — не пригодны для этого, в виду того, что значительная часть их была разрушена и земля их была использована для разных целей. Еще более осложняется вопрос фактом, что деревня — судя по найденным монетам Бели III — была населена и в XII столетии, но погребения, по свидетельству найденных монет, в XI веке уже закончились.

Сопоставляя названную деревню с поселками подобного возраста, вскрытыми в СССР,² можно указать на то, что средневековые русские деревни в большинстве случаев представляют собой места, обнесенные оборонительными сооружениями, валами и рвами, а в с. Разом нет никаких следов укреплений.

Расположение жилищ в деревне Разом напоминает таковое, отмечаемое в Большом Боршевском городище. По мнению исследователей некоторые жилища названного городища соединены между собой проходами и жилища — за исключением одного — все одновременны. Соединенные подобным образом жилища в Разом — по наблюдениям автора — не все одновременны: они по большей части вкопаны одно в другое. Что жилища — несмотря на растяженность и неплотность поселения — все же сгруппированы до некоторой степени, это объясняется, по всей вероятности, тем, что место жилищ было строго установлено, следовательно поселение подразделялось на определенные участки, может быть по числу „больших“ семейств.

А что касается конструкций жилищ, жилища в Разом отличаются от русских жилищ IX—X веков главным образом тем, что последние представляют собой полуземляные постройки с деревянной обкладкой или же надземные избы из венцов сруба. В русских постройках имеется больше ямок для жердей в линии боковых стен, нежели в жилищах венгерской деревни.

² Приведение параллельного заграничного материала будет иметь место только в публикации подробной обработки материала венгерской деревни. До сих пор было сделано лишь несколько сопоставлений с материалом, известным нам из исключительно богатой советской археологической литературы, так, например, с данными, приведенными в статье А. И. Монгайта (Древнерусские жилища XI—XII вв.: Сов. Этногр. 1948 № 4, 54—69), равно как и с материалом, опубликованным из раскопок, произведенных на Большом и Малом Боршевском и Кузнецовском городищах и на городище у Михайловского кордона (см. Материалы и исследования по археологии СССР 8). Далее были приняты во внимание и результаты раскопок, произведенных на Опощнянском городище (Краткие сообщения ИИМК XI, 30—41), в Старой Ладге (там же XII, 117—127) и в Киеве, в усадьбе Михайловского монастыря (см. М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева. Киев 1951, 8—44).

где в большинстве случаев были обнаружены только по 2. В этом отношении жилища Опошнянского городища подходят наиболее к разомским. Такой постройки, пол которой имел бы столько ям для кольев, как вышеупомянутые два жилища в Разом, мы не знаем на территории Советского Союза, несмотря на то, что там тоже были обнаружены постройки с ямами на полу (как, например, в Большом Боршевском городище).

Так как размеры жилищ, вскрытых в Разом, весьма небольшие, можно предполагать, что только женщины и дети пользовались ими, а мужчины пребывали где-нибудь вне деревни, может быть возле скота. Это подтверждается и тем, что из жилищ были извлечены по большей части вещи, имеющие связь с женским трудом.

Печи, открытые в СССР, были сложены из глины или камней или же из той и других вместе. Вырубленных в земле печей, столь часто встречаемых в Разом, там не было обнаружено. В развалинах русских печей были обнаружены и остатки деревянных или прутьяных остовов печей. В венгерских печах таких нет.

Как землянки и полуземлянные постройки в СССР заменяются — особенно в северных областях — наземными конструкциями, так и в Венгрии могут оказаться жилища, отличающиеся от типов, наблюдаемых в деревне Разом. В отсутствии соответствующих раскопок можно сослаться здесь на фрейсингского епископа, Отто, который, проезжая через Венгрию в 1117 году, написал следующее: „В городах видно много камышевых изб; деревянных построек мало, а каменных еще меньше, потому что они (т. е. венгерцы) ненавидят их, предпочитая жить летом и осенью в палатках“.

В грамотах второй половины XIII века часто упоминаются деревянные постройки, которые могут быть перенесены с одного места на другое.

Как уже сказано, сельскохозяйственная утварь в с. Разом представлена обломком серпа. Из этого

отнюдь не следует, что другие инструменты не были в обиходе. Более вероятно, что железные орудия в то время очень высоко ценились и когда люди покинули деревню, унесли их с собой или же спрятали, как это видно, например, в Zemendoiff, где были спрятаны два железные плуга вместе с кувшином, заполненным монетами в 1230—40 гг.

Обращает на себя внимание параллельность, отмечаемая между с. Разом и Большим Боршевским городищем по отношению к железным предметам. В названном городище было найдено 12 железных предметов, а среди них оказалось 9 ножей. Среди находок венгерской деревни преобладают также ножи.

Из факта, что большинство ям-хранилищ в с. Разом расположено вблизи места, где были обнаружены жернова, можно заключить, что хранение зерна производилось коллективно. Подобное мнение выражено и в труде П. П. Ефименко и П. Н. Третьякова (Древне-русские поселения на Дону, стр. 53), но с прибавлением, что по предположению названных советских археологов само земледелие было организовано также на коллективных началах.

Вещевые памятники (костяные шила, прясла и т. п.) тоже проявляют сходство с советскими находками, за исключением керамики, состоящей главным образом из изделий архайского типа (советские находки, правда, и фактически более древни, чем венгерские). Большинство советских находок представляют собой изделия ручной формовки и только незначительная часть их является ввозным товаром, изготовленным на гончарном круге. Разомские находки все изготовлены на ручном круге и украшены узорами, характерными для эпохи Арпадов.

Среди советских находок имеются и предметы, которые в венгерском инвентаре неизвестны. Но есть и венгерские находки, которые пока не встречались в советских раскопках, как, например, вышеприведенные остатки железных граблей.

И. Мери

SZÁMSZERIJ-FELHÚZÓ HORGOK A XV. SZÁZADBÓL

A középkori számszerij rétegezett szarulemezekből összeragasztott ívből álló, ágyazattal és tusával ellátott nagybírt méretű íj volt. Az ágyazat vájatában található az elsőt szerkezet, amelynek legfontosabb alkatrésze a csontból faragott dió volt. A dió alkotóján kivájt csatornába az ív hűrkötéből álló felajzott idege került. Az alsó (ellenféltés oldalán levő) vájatba pedig a lehúzó karnak, a rászának rövidebb vége feküdt be, ami a dió elfordulását akadályozta meg.

Felhúzás előtt először a diót kézzel hátra kellett forgatni mindaddig, míg a lehúzó kar kisebbik karjának vége a dió alsó vájatába be nem ugrott. A diót ebben a helyzetben a lehúzó karra ható nyomás rögzítette. Ezután került sor a felajzásra, illetve felhúzásra. Lövéskor a lehúzó kart, a rászának tusához szorították, miáltal annak kisebbik karja kiemelkedett a dió vájatából, a dió szabadon elfordulhatott és így a ráakasztott hűrkötég előre csapódásával kirőpítette a nyílvezzőt.

Az ágyazat felső szintjén kivájt csatornába fektették a nyílvezzőt. Ennek leesését a tusára erősített, a dió felett áthajló rugózó fémlemez-nyelv akadályozta meg. Az ágyazat elülső részére erős szíjkötéssel felerősített vaskengyel került, amely a kézi erővel történő felhúzásakor a lábfej befogadására szolgált.

A számszerij felhúzására a kéz ereje, illetve a láb kinyújtásakor kifejtett erő nem volt elegendő, ezért a harcosnak vagy pedig a vadásznak kisegítő készségre volt szüksége.

XV. századbeli ábrázolásokon megfigyelhetjük hogy a számszerijet kezelő harcos ülő helyzetben, mindkét lábát az ívnek feszíti, a hűrt pedig mindkét kezébe fogja és hátrafelé húzza a dió csatornájához. Igen egyszerű eszközzel segítettek magukon: az övre felfüggesztett vas-horoggal, amelynek segítségével állva is fel lehetett húzni a számszerij idegét. A számszeriját lefelé fordították, kengyelébe (étrier) behelyezték a lábfejet, az ideget pedig beakasztották az övön függő horogba. A lábat mindaddig nyomták a föld felé, míg az ideg a dióba nem kapcsolódott (XIX. t. 3).

Ezen meglehetősen ritka felhúzó horgokból (ném. Spannhacken, franc. crochet) a Történeti Múzeum fegyvertára három példányt őriz (a naplóba vaslakatként bevezetve). A horgokat a dunántúli nagyobb erdőségekben találták. Ebből arra következtetünk, hogy vadászok használták. Boheim szerint ilyen felhúzó horogpéldányt a párizsi Tűzészeti Múzeum gyűjteménye őriz.¹

Használatuk a XVI. század elejéig tartott, amikor ezeket a motollás, csigakerekes (angol), majd pedig a forgattyús (német) — régi magyar néven tekervény — felhúzóeszközök váltották fel.

A csákberényi erdőségben talált felhúzó horog hossza 130, a forgó henger hossza 50 mm, tehát ez a felhúzó horog 50 mm széles hevederszalagra vagy bőrszíjra volt felfüg-

¹ Boheim: Waffenkunde 410.

gesztve. A henger átmérője 25 mm. A forgó hengeres tag beiktatása két célt is szolgált. Az áthajlított hevedernek vagy szíjnak húzásánál történő igénybevitelét nagyobb felületre vitte át, másrészt pedig elfordításnál az esetleges csúszást elhárította ezáltal a heveder vagy szíj kopását kiküszöbölte, élettartamát meghosszabbította. A felhúzó horog oldalkeretét három pálcátag merevítette (XIX. t. 2.). A kiskajdaci horog rövidebb, hossza mindössze 100, a beiktatott hengeres tag hossza 55 mm, átmérője az előbbi példánnyal azonosan 25 mm. A harmadik példány számnélküli darab, valószínűleg szintén Csákyberényből származik, hossza 90, a hengeres tagé 46 mm. Átmérője 22 mm. Mindkét példány két-két pálcátaggal merevített (XIX. t. 1.).

Ezen utóbbival csaknem azonos képet találunk a bécsi Művészettörténeti Múzeum XV. századából származó egyik kártyafigurájának számszerűsített lövészen.²

A kártyalap értékszáma V-ös, színe fehérrel és pirossal hétszer vágott magyar címer. A kártyalapon ábrázolt lövész (Schütz) számszerűsített lövésre készen tartja, bal oldalán az övre akasztva függ rövid, késszerű kardja (Bauernschwert, Hauswehr), előtte pedig az alul kiszélesedő testű, nyílvezzőket tartó tegez. Elöl a test közepén találjuk az övön a számszerű felhúzó horgot, fehér bőrre, valószínűleg ebben az esetben szövött hevederre függesztve (XIX. t. 4.).

² Franzensschuld, Jahrbuch d. Kunsthistorischen Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhauses, Bp. II. 1884, 98.

1430—1440 körüli évekből származó egyik kódex számszerűsített harcosának övéről a felhúzó horog függ alá. A kilövendő nyílvezzőre puskaporos zsákocskák van kötve, tehát gyújtó nyilat lő ki, nyilvánvalóan ostromlott vár területére (XIX. t. 5.).³

További XIII—XIV. századi ábrázolásokat Demmin közöl művében (a prágai Welislaw-féle képes bibliából).⁴

Viollet le Duc munkájában számszerűsített harcos képét látjuk, öve elején függő horoggal húzza fel a fegyverét. Viollet a horgot füllel ellátott, meghajlított végű, egyszerű vaspálcaként ábrázolja, eredetiben nyilván nem látott ilyen eszközt és így hamis képet nyújt róla.⁵ Ezzel az egyágú horoggal számszerűsített felhúzni nem lehet.

Az V. és VI. kötetében megadott rajzokon már kétágú horgok szerepelnek, de itt sem az eredeti példány után, hanem elképzelés szerint.⁶

Eredeti felhúzó horogpéldányokat a külföldi fegyverrégészeti szakirodalom nem közöl.

Kalmár János

³ Essenweis, Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen, B. I. tábla, f. kép. Hauslab-féle gyűjteményben Bécsben, v. ö.: Demmin, 904.

⁴ Demmin, Die Kriegswaffen, 902.

⁵ Viollet le Duc, Dictionnaire Raisoné du mobilier français, 420—421.

⁶ Viollet, i. m., V. k. 22, 24, 25.; VI. k. 141.

ARMBRUSTSPANNHACKEN AUS DEM XV. JAHRHUNDERT

Der Armbrustbogen des Mittelalters bestand aus zusammengeleimten Hornplattenschichten. Der am Bogen befestigte Saitenbund, die Sehne wurde bis zu der, in der inmitten der Armbrustsäule ausgehöhlten Verteilung angebrachten sogenannten Nuss zurückgezogen und in diese eingehackt, wodurch die Armbrust in gespannten Zustand geriet.

Die Kraft der menschlichen Hand genügte keinesfalls zum Aufziehen; der Krieger, oder der Jäger benötigten daher eines Hilfsmittels. Dieses Hilfsmittel bestand aus einem zweiklauigen Eisenhacken, welcher an einen vom Gürtel herabhängenden breiten Lederriemen geschnallt wurde.

Beim Aufziehen wurde die Armbrust in verkehrter Stellung gegen den Boden gehalten; der Krieger steckte den einen Fuss in den am Säulenende befestigten Eisenbügel, hängte die Sehne in den Hacken ein und stemmte dann den Bügel mit dem Fusse solange gegen den Boden, bis die Sehne in die Nuss einsprang.

Die in der Waffensammlung des Ungarischen Historischen Museums bewahrten drei Armbrusthacken kamen in jenseits der Donau gelegenen Waldungen aufs Tageslicht, sodass wir sie fast mit Bestimmtheit als zur Jägerausrüstung gehörige Stücke ansprechen können.

Jäger und Krieger gebrauchten gleicherweise den Spannhacken, wofür wir mehrere Beispiele, d. i. Abbildungen aus dem XV. Jahrhundert kennen.

Das Kunsthistorische Museum in Wien bewahrt ein Kartenspiel, von dem das eine Blatt einen Armbrustschützen mit dem ungarischen Wappen der Arpadenzeit darstellt; vom Gürtel des Schützen hängt der Spannhacken herab. In einem, in der Wiener Hauslab-Sammlung bewahrten Kodex finden wir auf der Abbildung eines, Brandpfeile abschießenden Armbrustschützen gleicherweise den Spannhacken; das getreue Ebenbild unserer Exemplare.

In Bocheims Werk finden wir inbezug auf den Armbrust-Spannhacken des Mittelalters noch andere Analogien.

Viollet le Duc publiziert in seinem Werke u. a. auch einen einklauigen Spannhacken, welcher aber zum Armbrustbogen-spannen unbrauchbar erscheint. Übrigens ersehen wir aus weiteren Abbildungen des Autors, dass Letzterer echte Spannhacken überhaupt nicht zu Gesicht bekommen hatte.

Der Spannhacken wurde gegen das XVI. Jahrhundert durch die Winde deutschen Systems aus dem Gebrauche verdrängt.

J. Kalmár

KÉSŐGÓTIKUS ALAKOS KÁLYHACSEMPÉK AZ EGERI VÁRASÁTÁSOKBÓL¹

A magyar iparművészet fejlődése szükség-szerű kapcsolatban áll az ipari termelőerőknek a XIV. század közepétől meggyorsuló fejlődésével s az ebből következő új társadalmi viszonyokkal. E fejlődés eredményei a XV. században érlelődnek meg: a század második felében már virágzó kézműipari céhek működnek Magyarországon,² sőt egyesek szerint „országos jelentőségük a XV. század végén éri el a virágzás legmagasabb fokát”.³ A művészi fejlődés szempontjából az ötvösök mellett ekkor az agyagműveseknek — fazekasoknak, kályhásoknak — jut a legszélesebbkörű szerep.

A XV. század második felében iparművésztünk fejlődésében — a könnyebben alakítható kerámiában mégjobban mint az ötvösségben — szembeszökővé válik a régi és az új, a gótikus és a reneszánsz stílus küzdelme.

A „stílusok harcát” kerámiáink fejlődésében érdekes emlékekkel bizonyítja az egeri várasátásokból előkerült alakos csempeanyag. Míg az első tanulmány a koragótikus csempekről számolt be,⁴ addig az alábbi sorok a XV. század végének s a századforduló évtizedeinek későgótikus jellegű alakos emlékeit ismertetik, amelyek természetesen a nagy változás bélyegeit is magukon viselik.

A gazdag egeri kerámiai anyagban ennek a későgótikus csoportnak elkülönítését — sajnos — pusztán stílusos alapon kell elvégeznünk, mert az eddigi ásatások nem vizsgálták módszeresen a rétegek egymáshoz való viszonyát, sőt az egyes rétegek leleteit sem különítették el egymástól. Ámde számolnunk kell azzal, hogy a tisztán stílusos vizsgálat alapvető hiányossága — éppen ilyen korfordulók alkalmával — az, hogy az ipari és művészi fejlődés egymásutánját mechanikusan látja s így a haladó és a retardáló formákat, típusokat időbelileg élesen elválasztja, holott azok egyszerre jelentkezhetnek. A különböző rétegeknek pontos kormeghatározása (ami várasátásoknál különösképp éreleletekkel lehetséges), határozott rétegtani elkülönítése tehát nemcsak régészeti, de művészettörténeti szempontból is jelentős. Segítségünkre vannak e kérdés tisztázásában az Egertől mintegy 66 km-nyire ÉNY-i irányban fekvő Fülek (Fil'akovo) várában folytatott ásatások, amelyeknek az egerihez hasonló gazdag kerámiai anyagát Kalmár János adatai alapján, érmekekkel datált rétegek

szerint pontosan elkülöníthetjük.⁵ Ebben a tanulmányban éppen azokat az egeri kályhacsempéket ismertetem, amelyeknek legközelebbi párhuzamait jórészt a füleki vár későgótikus, a pénzek alapján a XV. század végére keltezhető rétegében találták. További párhuzamokat az Egertől ugyancsak ÉNY-ra fekvő Besztercebányán előkerült kályhacsempék szolgáltatnak. Fülek és Besztercebánya kapcsolata ismeretes: Fülek vára, amely középpont fekszik Besztercebánya (Banská Bystrica) és Eger között (82 km-nyire van Besztercebányától s mintegy 66-ra Egertől a mai utat véve számításba), volt védője a bányavárosoknak.⁶ Természetesen a két vár, az egeri és a füleki későgótikus alakos kerámiájában aránylag gyakoribbak a vitézi étellel kapcsolatos ábrázolások, mint a polgári jellegű Besztercebánya hasonló korú emlékei között.

Az egeri későközépkori kerámiában különös figyelmet érdemelnek a színes, vastag, önmázú, mélyperemű, aránylag nagyméretű kályhacsempetöredékek, amelyeknek színezésében a sárga és a zöld szín uralkodik. Ezek közt a darabok közt amelyek, sajnos, csak nagyon töredékes állapotban maradtak fenn, részben álló emberalakos, részben nagyon töredékesen állatalakos (oroszlános) töredékek maradtak fenn s egy levél-íriszes darab.

Az állatalakos töredékekből úgyszólván csak néhány oroszlánkarom s egy láb részlete maradt fenn. Pontos párhuzamok hiányában ezek kiegészítéséről le kell mondanunk, míg újabb ásatások ezek formáját nem tisztázzák.⁷ Most csak az emberalakos töredékekkel foglalkozunk, amelyek művészi tökéletességükben, kivitelükben az egykorú olasz és német csempékkel vetekszenek. Először a két férfialakos töredékről szólnunk.

Színezésükben a fehér-mázon kívül a sárga és a zöld uralkodik. A kettő között a teljesebben alabárdos, félalakban ábrázolt királyt láthatunk (XX. t. 1.). Ennek a darabnak négy összeilleszthető töredéke maradt fenn (méretük az összeillesztés után: h: 220 mm, sz: 155 mm, v: 38 mm). A csempe alapszínét zöld máza adja, a perem felhajlási pontjánál citromsárga keret vonul végig. Feje

⁵ Kalmár János összefoglaló közleménye sajnos, még nem jelent meg. Szíves engedelmeivel azonban hivatkozok néhány döntő megállapítására. A rajzokat is az ő fényképei nyomán készítette Vida Katalin. Köszönet illeti munkatársaimat: Szabó Györgyöt és Vágó Esztert. A füleki anyagot jelenleg még a balassagyarmati múzeum őrzi. Manga János igazgató is segítségemre volt a munkában. A fényképeket (az egeri darabokét) Faragó Loránt készítette. A füleki ásatások anyagára a magyar kályhászmesterség történetével kapcsolatban Kalmár nyomán először Boócz Ilona hivatkozott kéziratoss doktori értekezésében (A magyar kályhászmesterség művészete, 1948.)

⁶ A füleki várra vonatkozó legfontosabb adatok megtalálhatók: *Borovszky*, Magyarország vármegyéi és városai, Nógrád vármegye, 41, 363, 576 old. *Gerece*, Magyarország műemlékei II. 536.

⁷ A legteljesebben fennmaradt egeri oroszlános csempe, amely kétfarkú oroszlánt ábrázol, egyszínű, zöldmázaz, ezt az emléket egy következő tanulmányban vizsgáljuk.

¹ Az egeri vár többi alakos kályhacsempéit is sorozatosan fogom közölni.

² *Szádeczky*, Iparművészet és a céhek története Magyarországon, I. 47 s köv. old.

³ V. ö. *Divald*, A magyar iparművészet története, 148. s köv. old.; *Molnár*, A magyar társadalom története az Árpádtól Mohácsig, II. rész, 113 s köv. old.

⁴ L. A. É. 76, 1949, 102 old. 1. jz.

1—2. kép. Egri kályhacsempék, (XVI. század, rekonstrukció Kalmár János füleki leletei alapján)

féldomború-plasztikus, glóriás korona ékesíti. A glória kissé kiemelkedik az alpból, felsőrésze átnyúlik a széles peremre, ezért ferdehelyzetű; színe citromsárga. apró gyöngyökkel díszített, barna színű vékony körbefutó szalag keresztezi. A korona plasztikus sapkarésze világoszöld, maga a korona citromsárga, háromkaréjú és háromszögű levelek váltakozásából áll. Legalul kettős domborulatú, világoskék pánt szegélyezi a homlokot. A fej arc-része világos zöldeskék mázú, amelyre okker fedőréteg van égetve. Erősen ívelt szemöldök alatt plasztikus, jól kidolgozott szemek, nyitott szemhéjjal. Az orr görbül (sasorr), a széles arcon a pofacsontok kissé kiemelkednek. Szája kicsiny, vastag és kissé nyitott. Haj és szakáll sötétbarna, finoman csavarodó; balról három hosszú fürt, jobbról (az arc baloldalán) egybeolvadnak a hajfürtök, a homlokot négy, csigában kunkorodó fürt kerekezi. A szakáll és a bajusz sötétbarna, a bajusz hosszan lelóg. Az áll felső részéről négy, csigában végződő fürtben omlik le a szakáll. A fejtől jobbra (a töredék jobb oldalán) plasztikusan kiképzett zöldesbarna bárd áll oldalnézetben.

Hasonló típusból még egy másik csempe két töredéke került elő, ebből azonban az arc teljesen hiányzik (méretei h.: 210 mm; sz.: 88 mm; v.: 43 mm). Ez a csempe stílusban primitívebb az előzőnél. Alapszíne okkersárga, pereme sárga, zöld máz ráfolyásával. A keret sárga, belül zöld. Az okkersárga koronán háromkaréjos és háromszögletű levelek váltakoznak, mint az előzőn. Az alabárd is olyan típusú, mint az előző csempé; csak hogy fekete színű (XX. t. 2.).

Típusban és technikában hasonló ezekhez egy harmadik, (alakos) kályhacsempe, amelynek csak felső része (koronás női fej homlok részével) maradt fenn, (méretei h.: 214 mm; sz.: 135,5 mm; v.: 50 mm). Szélein sötétzöld, a rajta levő mélyített kettős ív világosbarna. A fejdísz világosabbzöld, a homlok világosbarna. A törés vonalá-

tól kiinduló plasztikus zöld inda a csempe közepén legfelül hurkot alkot a másik, ellenkező irányból jövő indával és a sarokban gömbformából kiinduló hatkaréjú ovális levélben végződik. Ez alatt látható világosbarna köríves, kettős architektónikus keret, amelyhez az előbbi motívum kapcsolódik s ahonnan kinő. A keret alatt női fej látható: világosbarna, magas, plasztikusan gömbölyödő homlok fölé magas, felső szélén apró gyöngyökből álló sorral díszített, világoszöld fejk borul. Ennek homlok fölötti részén kettős perem alatt négy háromkaréjú és három, háromszög alakú levél változásából álló korona nyugszik (XX. t. 3.).

A fenti emlékekhez kapcsolódik és egy hasonló típus töredéke lehetett az a kis sárgásfehérmázú, hosszúfürtös fej (méretei: 68×44 mm), amely szintén az egri várasatásokból került elő. (XX. t. 4.) Arca világoszöld alapon fehér mázzal van bevonva, haja sötétzöld. Fent a fejtetőt, a homlokot három, csigában végződő hajfürt koronázza. A fej jobb oldalán ugyanilyen jellegű fürt látható, ezek vállmagasságig értek. Az orr erősen hajlott, lent letompul. A szemek plasztikusak, az írisz is jelezve. A száj kicsi, vastag és nyitott. Az állkapocs széles, az áll hegyes. E fejecske egy füleki csempe alapján Imre herceget ábrázolhatta, ugyanis két királyi csempe hasonmása előkerült a füleki ásatásokból. A füleki polichrom (öt színű) darabok alapján ki is egészíthetjük a töredékes egri példányokat (1—2. kép). Eszerint ez az alabárdos, koronás, glóriás alak hosszú, bokáigérő köntöst viselt, amelyre ívben csapódó palást borult; jobbáiban kereszttel díszített országalmat tartott, míg az alabárdot baljával fogta át. Ugyancsak a füleki ásatásból még két hasonló típust ismerünk: az egyik Zsigmond királyt ábrázolhatta.⁸ Hasonló fürtösszakállú fej, sötétzöld mázzal borítva, legújában a budai várban folytatott ásatásokból is elő-

⁸ Kalmár János és Boócz Ilona, i. m.

került (1950 július), ez a fej azonban nem koronát, hanem barettet viselt. A Besztercebányából ismeretes későgótikus csempék közül a Pál apostol alakjával díszített (XX. t. 6.) csempe stílusban és szerkesztésben egyaránt közeli rokona az egri királyfejes csempének. Ugyanaz a keretelés-mód, a glória ferdesíkú megoldása, gyöngyös díszítése; különösen meglepő egyezést mutat a haj- és szakállviselet: a csigákban végződő csavart fűrtök.⁹ A fejlődés későbbi irányát mutatja egy felvidéki leletből ismert (a Magyar Történeti Múzeum Történeti Osztályában őrzött), eddig még közöletlen kis királyfejes csempetöredék (XX. t. 5.), amely már teljesen reneszánsz jellegű: haj- és szakállviselete nem részletező, hanem összefogott. Lendületes formakezelésről tesz tanúságot, szemben a vizsgált egri, füleki, besztercebányai és budavári csempék merevebb, a XV. századi falfaragások stílusát jobban megőrző felfogásával.

A két királyfejes csempe, attribútumai, különösen az alabárd után ítélve, Szent László királyt ábrázolhatta, aki a katonák előtt a középkorban, mint a vitézség mintaképe szerepelt, de a polgárság körében is általános tiszteletnek örvendett, még a XV. században is.¹⁰

A másik típus, (koronás női fej), talán Magyarországi Szt. Erzsébetet, esetleg Alexandriai Katalint vagy Borbálát ábrázolhatta, akik a XV. században szintén általános tiszteletben részesültek. Jellemző a későközépkor naív szemléletességhez ragaszkodó vallásosságára, a szentekhez való viszonyára, hogy még a „profán” tárgyakat — így a kályhát is — vallásos képzeletének eszményképeivel díszítette.¹¹ Azonban, mint a Pál apostolt ábrázoló csempével való összehasonlítás elárulta, a Szent László eszmény a késői középkor világiasabb szemléletében lényeges változáson ment át, többé már nem annyira merev, fenséges jellegű, mint a XIII–XIV. századokban, hanem inkább a korabeli paraszti származású polgár arcvonásait viseli.¹²

Ezeket a kályhacsempéken a domborművek művészi felfogása — amint erre a besztercebányai csempékkel kapcsolatosan Divald¹³ is rá-

mutatott — a szárnyasoltárok faszoبراival mutat rokonvonásokat. Ő valószínűnek tartja, hogy a besztercebányai csempék formái „valamelyik besztercebányai falfaragó keze alól kerültek ki”. Tudvalevő, hogy a csempék domborműveihez falmintákat használtak a keramikusok s ezekbe nyomták az agyagot. Arra is figyelmeztet Divald¹⁴, hogy Besztercebányán a XV. század derekától kezdve kiváló falfaragó-mesterek működtek, a minták tehát, bár dél- és keletnémet gótika hatását tükrözik, valószínűleg helyi készítmények. Az említett egri csempék besztercebányai kapcsolatait bizonyítja továbbá az is, hogy a hosszú-fűrtös fejcskének formaadása megegyezik az ott talált kályhafiókot díszítő János evangelista hajviseletével (XIX. t. 1.), de a füleki ásatásokból előkerült Imre herceget ábrázoló csempén is ugyanilyen hajviseletet láthatunk. Kidolgozása formai szempontból nem annyira finom, mint a besztercebányaié, az ügyetlen égetés pedig (főként a szemeknél) művészi hatását nagyon leontja.

A füleki ásatásokból előkerült címetartó herold hajviselete is ugyanezt a jellegzetes, későgótikus, csavartfűrtű megoldást mutatja, mint a fentebb vizsgált egri és besztercebányai (XIX. t. 2.) szintén hozzásegíti a kutatót az egri későgótikus kerámia időrendi jelentésbeli és művészi kérdéseinek a megoldásához. Ugyanis az egri ásatások anyagából szintén ismeretes egy heroldalakos töredék is, (113 × 117 mm, vastagsága: 60 mm). E csempe alapszíne zöld, helyenként a herold arcán, balkarján és e fölött világosbarna zománccal. Feje lapos, barnaszínű; csak két különböző nagyságú szembogár s a vékony szemöldök emelkednek ki. Hája felül három (erősen stilizált) fűrtből áll, oldalt pedig ugyanannyi szétbontott, csigákban végződő fűrt alkotja. Ruhája a nyakon széles szalaggal összehúzott, redőzött, bőjjű, egyszerű felsőruha, amelyen a balvállról 7 mm széles pánt vonul ferdén balfelé, e pánt négy gömböcskével (gyönggyel) díszített. A gömbök magasságában, a herold homlokával is egymagasságban a 4-es szám olvasható (XIX. t. 4.). A csempe sarkában lévő évszám szempontjából tág lehetőséget nyújt. A kompozíció egyezése a füleki és a besztercebányai csempékkel szembetűnő, — a különbség csupán előadásmódban nyilvánkozik meg: az egri emléken a herold halántéka körül szétesapódó fűrtök felbontottabbak, mint a füleki merevebb, jobbról-balról két-két csavart fűrtben vállrahulló hajviselete, vagy a besztercebányai heroldnak a halántékra simuló keményebben formált egyszerű hajviselete. Az előbbi ú. n. „lágy stílushoz” tartozó emlékekkel szemben¹⁵ itt már a gótika utolsó szakaszának a

⁹ A. E. U. f. XIV. 1894, 268 s. köv. old.; Divald, Régi magyar fazekasmunkák; Siklóssy, A magyar kerámia története c. m.-ben, 14 s. köv. old. képei.

¹⁰ Pásztor, A magyarság vallásos élete a Jagellók korában 171. 2. és 3. jz.-ben a gótikus emlékegy felsorolásával, szakirodalmi utasításokkal.

¹¹ A későközépkori ember viszonyáról a szentekhez: Andreas, Deutschland vor der Reformation, 631. (a kispolgári realizmus elképzelései a vallásos művészet terén). L. még Hutzinger, Le déclin du Moyen Age, 202. s. köv. old. U. Ó. A középkor alkonya (magyar kiad. Szerb ford.) 160 s. köv. old. Garas, A németalföldi polgárság festészete, 6 s. köv. old. — magyar vonatkozások: Pásztor, i. m. 161. s. köv. old.

¹² Péter, Árpád-házi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben (kéziratot doktori értekezés). Az árpád-kori Szent László típusra a zsegrai freskó a legjellemzőbb Gerevich, Magyarország román kori emlékei, 226. (1275 kör. készült). — Nagy Lajos korára I. Dercsényi, Nagy Lajos kora, 54., 124. s. köv. old. XXVI. t. 3–5. kép. — székellyalföldi, dunántúli freskók; U. o. 133 s. köv. old., 141. old. XXXVII. tábl.; Huszka, A. E. U. f. V. 1885, 211 s. köv. old. Szt. László herma (1370 kör. M. N. M.); Dercsényi, XX. tábl.; győri herma; Magy. Művelődéstört. II. 539. — Érdekes a koragótikus László király freskók arctípusainak különbsége: p. o. László, A honfoglaló magyar nép élete. XXXVII. t. 2. kép (Székelyderzs), XXXVIII. t. (Bántornya) — Zsigmond kir. kori László-eszményről. Horváth, Zsigmond király és kora, 31 s. köv. old.; a későgótikus felfogásról, Pásztor i. d. h.

¹³ Divald, A magyar iparművészet története, 155.

¹⁴ Divald, i. h.

¹⁵ V. ö. Pinder, Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance, II. 287. s. köv. old. Magyar vonatkozásokra összefoglalólag: Gerevich L. A felvidéki szobrászat stílusfejlődése. Szépművészet, III. 1942. 189. s. köv. old. (a korábbi magyar irodalom, Divald, Kampis kritikai felhasználásai).

megnyilatkozását találtuk meg az egri csempeanyagban, amely már az „északi reneszánsz” félig gótikus, de félig már inkább barokk, mint klasszikus jellegű formaadását tükrözi. A címertartó, homloknézetben álló angyal alakja a dunavidéki későgótikus művészetben gyakran megjelenik, korai magyarvontkozású emléke Bártfa város V. Lászlótól 1453-ban kapott címereslevelén, Chászár István Mátyás királytól 1462. január 9-én kapott címereslevelén látható.¹⁶ Azonban sem ezen, sem Zápolyai Imre szepeshelyi síremlékén (1487), a címertartó angyalok mellén nincs keresztpánt.¹⁷ Ezt először azon a márványdomborművön látjuk, amely a visegrádi fellegvár északi falában állt és a „koronaörök emléktáblája” néven ismeretes. E táblán, amely csak töredékeiben maradt fenn, (rajzát viszont Bél Mátyás megőrizte számunkra), MCCCCLXXXIII-as évszám alatt Dóczy Orbán egri püspök infulával koronázott címere mellett egy pántokat viselő angyal sima, harántpólyás címert¹⁸ tart.

Azt sem érdektelen megfigyelnünk, hogy a szepeshelyi székesegyház másik Zápolya síremlékén, Zápolya István 1499-ben készült sírkövén, az előbbi sírkövel ellentétben, szélesebb, plasztikusabb címertartó angyalt láthatunk, mellette díszes keresztbenfutó szalaggal.¹⁹ Ha végül még Kassa városának Antal mester által 1504-ben véselt pecsétnyomójára gondolunk, amelyen a herold (nem szárnyas angyal), hasonló viseletben jelenik meg,²⁰ akkor megállapíthatjuk, hogy a vizsgált egri csempe semmi esetre sem készülhetett 1450 előtt, viszont egyes gótikus vonásai arra utalnak, hogy semmiesetre sem lehet későbbi az 1540-es éveknél, minden valószínűség szerint 1494-es, vagy 1504-es évszámot viselhetett. Boócz Ilona Visegrádról és Pécsről (XVI. századból), sőt Krakóból is említ hasonlókat;²¹ a budai várásatásokban hasonló hajviseletű, bajor rutás címertartó alak, kettős címertartó angyal típusai is előkerültek, a legújabb vasvári ásátásokból (1951) szintén ismeretesek mind az egy, mind a két címertartó angyal alakjai^{21/a}, viszont Perlbergből is közöltek egy hasonló jellegű angyalos csempét 1576-os évszámmal, ez azonban mint a címereken általában, erősen természetű szárnyakkal jelenik meg, egész jellegében az

egrinél puhább, finomabb leegyszerűsödött olaszos reneszánsz ízlés hatását árulja el.²²

Egy jellegzetes későgótikus csempe két töredékét szintén a füleki leletekből egészíthetünk ki.

Három zöldmázas csempetöredékről van szó: a legteljesebbiken, amely azonban szintén csak a csempe felső részét őrizte meg, vastag perem alatt vékonyabb plasztikus keret húzódik végig, a töredék közepén hajlított, széles, mintegy 20 mm-es szalag, a baloldali hajlítás fölött a szalagon IHS felirattal, a jobboldali alatt D betűvel. A szalag közepe felett plasztikus fej: szélesarcú, borotváltképi férfi homloknézetben, fején hármastagolású csavart barokk, haja kétoldalt széles, vastag fűrtben omlik alá egészen az áll tájáig, a töredék jobbsarkában hatágú csillag látható (méretei 180×77 mm, vastagsága: 20 mm; XIX. t. 5.). A másik töredéken, amely 82×100 mm méretű, a szalag egy része az IHS felirattal látható, a harmadikon (55×45 mm) pedig a barokkos férfi fej jelenik meg (XIX. t. 6.). Ha a felirat a füleki töredéken nem árulná el, hogy D(AVID) királyról van szó, akkor aligha hinnénk el, hogy vallásos vonatkozású darab, hiszen az ábrázolt sokkal inkább gazdag, későközépkori polgárhoz hasonlít, mint ószövetségi királyhoz — de gondoljunk csak pl. egy az O. M. Iparművészeti Múzeumban lévő XV—XVI. századi besztercebányai kályhán szereplő feliratos alakokra, az egyik ott is ELIAS, vagy Illés felirattal viselt.²³ Mint említettük, a későgótikus művészet, a kialakuló kapitalizmus idején a vallásos témákat is egyre jobban civilizációsítja, a vallásos téma a „legprofánabb” környezettel is békésen megfér: az előbb említett besztercebányai kályhán Eliás felett Ádám és Éva láthatók, alatta ellenben egy férjét verő asszony szerepel, mellettük Szent György, akivel viszont egy vidáman táncoló pár szomszédos. Mindez azt is elárulja, hogy a kályhacsempék különösen alkalmasak arra, hogy bepillanthassunk a késő középkor társadalmi életének jellemző részleteibe.

Az egri kerámiai anyagban még egy olyan képtípusra találunk, amely a fentemlített besztercebányai emléksoporttal rokon. Ezt egy sárgásbarna mázú töredék képviseli, amely Máriát a gyermek Jézussal ábrázolja. Allítólag a várszékesegyház területén kb. 5–6 m mélyről került elő (mag.: 155 mm, szél.: 83 mm). Mária alakja jobbra fordul, hosszú, vastag hajfonatai háromszor meghajlított hullámokban omlanak le, mintegy térdmagasságig. Ruhájának felső része mellmagasságban hármasonvonalú szalaggal van átkötve, szoknyája sűrűn redőzött, hasán kissé kidomborodik. Köpenye három nagy redőben hull lefelé a balválláról, a köpeny jobb sarkán szögletesen felhúzdik, alsó széle végig gyöngysorral díszített. A Madonnai térdén ül a gyermek Jézus, teljesen ruhátlanul. Testének felső része kb. a mellbimbók magasságától, letört és elvesztett. Ez az egyetlen Mária-ábrázolás az egri középkor, ill. reneszánsz kerámiai anyagban, igaz, hogy még egy kis derékszög alakú mázas töredék is felszínre került, amely ehhez a típushoz tartozhatott (ezért egymás mellé is fényképeztettük: XIX. t. 3. méretei: 68×57 mm), továbbá egy zöldmázas töredék, amelyen női ruha három széles redője látható (130×54 mm; XIX. t. 8.).

A Mária-alakos egri töredék stílusbelileg szoros kapcsolatban áll a besztercebányai, Katalin és a Borbála-ábrázolásos csempékkel²⁴ s a hasonló nagyszombati (Sibiu-i) Mária-alakos²⁵ csempével együtt, mind a négy a dél-, ill. keletnémet későgótikus korareneszánsz művészet hatására alakult felvidéki XV—XVI. századi női eszményképet mutatja. Ezt a jellegzetes finom, de kiszorogó női eszményt a „szemérmes és alázatos

¹⁶ Bártfa címerlevele: Magyar Művtört. II. 99.; Chászár címer: U. o. 300. Kassa címerújító levele, U. o. 167. — V. ö. még, *Fejérvataky*, Magyar címeres emlékek, I., XIX., XXX. — Pecséteken p. o. Magyar Nemz. Tört. IV., 94., 340., 307.

¹⁷ *Divald*, Magyarország művészeti emlékei, 123. kép.

¹⁸ *Bél*, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, III. 470. t. — *Lux: Visegrád*, 23 kép, 29 s. köv. old.

¹⁹ *Divald*, i. m. 124. kép.

²⁰ Magyar Művtört. II. 610. old. (kép), 587 s. köv. (szöveg).

²¹ *Boócz*, i. m. 68 s. köv. 46.

^{21/a} A pécsi kettős címertartó angyal Kőszeghy E. szerint II. Ulászló-kori, Hoil I. szerint V. László idejében készült, a vasvári csempék (Járdányi Paulovics I. ásátása, e sorok írójának közreműködésével) a XV sz. II. felében készülhettek, a többi típusok alapján esetleg II. Ulászló (1490–1516) idejében.

²² *Strauss*, Kacheln und Ofen der Mark Brandenburg, V. t. 19.

²³ *Divald—Siklóssy*, i. m. 11. kép.

²⁴ Borbála, A. E. XIV. 1894. 269. — Alexandriai Katalin: *Divald*: A magyar kerámia története, 16 old. 8. kép.

²⁵ *Pulszky K.*, A. E. U. f. II. 1882, 259. old. 3. ábra.

tos szüzet²⁶ a Mária-ábrázolásokban ióként Schongauer és Dürer teremtették meg, a korabeli faszobrászatról nem is beszélve.

A beszterbányai Katalin-ábrázolásos csempén a vértanú szűz alakja fialékkal díszített gótikus keretben áll. Az egri Mária-ábrázolás keretét nem ismerjük, a nagyszebeni már reneszánszos, félköríves, a miénk is ehhez lehetett hasonló. Azonban fennmaradt egy világossárga mázú, későgótikus templomhomlokzatot ábrázoló töredék (méretei: 10×92 mm, 5 mm vastag).

E töredék kissé hajlott, gótikus ívvel díszített, amely 6 mm-es átmérőjű gömböcskével ékes. Az ív csúcsán alul hengeresen kiszélesedő vékony bázison álló, aránytalanul széles kereszt áll fülkében. Mellette jobbról-balról, két egyforma, ablakszerű fülke (a baloldalinak egy része hiányzik). Az ablakokat gazdag, későgótikus, flamboyant-jellegű vimperga díszíti; fönt ellaposodott körben, trombitaszerű minta, a középső oszlop alatt. A töredék balsarkában három gömbölyű levélke v. virág (?) látható vékony kocsányon (XIX. t. 7.).

Ilyenfajta csempét ismerünk a füleki ásatásokból. A kettő közt csak az a különbség, hogy a füleki nem sárga, hanem zöld mázú. Hasonló díszes, gótikus kaput ábrázoló töredékek más ásatásokból is felszínre kerültek: a leggazdagabbak egyike egy nagyobb, 240×250 mm-es zöldmázú csempe, amelynek fülkéjében még szobrocskák is állnak. Ez két példányban, 1950 júliusában került elő a budavári ásatásokból.²⁷

Ezekből a vizsgáldásokból világosan kitűnik az egri későközépkori agyagművesség szoros kapcsolata a felvidéki (Fil'akovo-i) és a besztercebányai (Banská Bystrica-i) ipar hasonló tárgyú és jellegű készítményeivel. Fülek jelentőségére a későközépkori végvári életben a bányavárosokkal kapcsolatosan már fentebb röviden utaltunk (a kérdés részletes kifejtését Kalmár Jánostól várjuk). Még csak arról kell egy-két szót szólni, miért emelkedett Besztercebánya (Banská Bystrica) ily jelentőségre a későgótikus agyagipari termelésben.

Erre a kérdésre a város gazdasági helyzete és fejlődése adja meg a választ. Besztercebánya (Banska Bystrica) a XV. század közepétől számítható különös jelentőségét nagyrészt egyre fejlődő rézbányászatának köszönheti. Bár különösen a Thurzó-féle kohóépítkezés jelentős ebből a szempontból, de azért ne feledkezzünk meg a későfeudális gazdasági életünk oly számottevő képviselőjéről sem, mint amilyen a Jung-család, amelynek a Thurzók előtt döntő szerep jutott a város gazdasági-társadalmi életében.²⁸ Ez a gazdasági jólét lehetővé tette a városban a legkülön-

bözőbb iparágak, így az agyagművesség — kedvező fejlődését is. Sajnos, azonban arra nincsen semmiféle okleveles támpontunk, hogy a tárgyalta három város: Eger, Fülek és Besztercebánya kályhamesterei milyen gazdasági-kereskedelmi viszonyban állottak egymással.

A XV. század végén Eger is jelentős helyet foglal el az újjáalakuló magyar gazdasági életben. Az egri bortermelés kiviteli lehetőségeinek növekedése komoly jövedelmet biztosít a város püspökeinek. A század végén az egri püspökök nagy szerephez jutnak a magyar politikai és szellemi élet irányításában is. A sziléziai koldulóbaráttól lett diplomata püspök Beckensloer János (1468—1474) — aki az egri bortermelés és bortervelés fejlesztésére gazdasági szabályokat is hoz — püspöki palotát és várbástyát épít.²⁹ A század végén két népi származású, de teljesen „udvari emberré” vált püspök, Dóczy Orbán (1486—1492) és Bakócz Tamás (1493—1497) jut szerephez Eger művészeti életének irányításában. Bakócz Tamás várépítő tevékenységének idején nemcsak az építészetben keveredik a későgótikus stílus a reneszánszsal, hanem az iparművészetben is, mint éppen ezt az egri kerámiának e korból származó emlékei (a bemutatottak közül valószínűleg a herlodos csempe) is elárulják. A fényűző, roppant jövedelmet összehalmozó püspökök³⁰ könnyűszerrel áldozhattak hatalmas összegeket Eger szépítésére.

Tanulságos, hogy minden főpapi befolyás ellenére is a tárgyak szerint erősen vallásos jellegű, későgótikus kályhacsempék szent ábrázolásában határozottan érvényesülhetett az egyre erősödő polgári felfogás, „elvilágiasodás”. Azonban a vizsgált emléktanyagban itt-ott felbukkanó reneszánsz elemek ellenére is, — lényegében véve stílárius szempontból nézve éppen az jellemző a megbeszélte típusokra, hogy nem érvényesül bennük döntő, újjáformáló erővel a reneszánsz művészi felfogása, hanem az aprólékosabb, részletesebb későgótikus valóságsszemlélet tükröződik. A XV. és XVI. század fordulója az egri kerámia virágkora, (nem beszélve a teljesen más jellegű török agyagművességről) ebben a gazdag emléktanyagban időben egymás mellett találjuk a kor különböző stílusú emlékeit. Kiválasztásunk szempontjai, a stílárius kapcsolatok időbelileg nem feltétlen értékűek, a füleki anyag rétegtana nélkül, éppen ezért a következő tanulmányt, amely a reneszánsz stílusú csempéket vizsgálja, a fenti fejtegetések szerves folytatásának tekinthetjük.

Kádár Zoltán

²⁶ Temesvári Pelbárt, (Stellárium, ford. Brisits) kifejezése (XV. sz., II. f.) Temesvári Pelbárt szembefordulásáról a feudalizmussal, népi felfogásáról: Molnár i. m. 292. s. köv. old.

²⁷ Puteani-Holl Imre figyelmeztetése.

²⁸ Molnár, i. m. 168 s. köv. 176. s. köv. old.

²⁹ Pataki, Az egri vár élete, Ciszterci rend egri Szent. Bernát Gimnáziumának Értésítője, 15 s. köv. old.

³⁰ Molnár, i. m. 192.

В истории венгерского прикладного искусства второй половины XV столетия обостряется борьба готики с ренессансом, особенно в области керамики. Об этой борьбе свидетельствуют находки изразцов, поступившие из раскопок крепости г. Эгер.

Прежде всего обращают на себя внимание два изразца, изображающие по всей вероятности св. Владислава (табл. XX. 1.), равно как и подобный же изразец с изображением неизвестной святой (табл. XX. 2). Оба они покрыты глазурью, подобно сохранившемуся еще третьему типу изразцов с небольшой женской головой (табл. XX. 3.). Имея ввиду венгерские керамические памятники, кафеля, найденные в гг. Фюлек¹ и Бестерцебана², представляют собой самые близкие аналогии названных изразцов (см. табл. XIX. 1). На основании одного изразца из Бестерцебана можно восстановить найденный в г. Эгер обломок изразца с зеленой и коричневой глазурью, изображающего фигуру ангела, держащего в руках герб. Изразцы с такой же фигурой знакомы нам и из немецкой керамики эпохи ренессанса, например из г. Перльберг.

Обломок изразца, покрытый желтовато-коричневой глазурью, показывает характеристические черты позднеготических изображений Богородицы. Подобное керамическое изделие находится в музее г. Надьсебен³ имени Брукентала. Этот тип отражает буржуазный идеал Богородицы, созданный Шонгауером и

Дюрером в немецкой живописи и графике, который часто встречается и в скульптурных памятниках Северной и Средней Европы на рубеже XV и XVI веков (табл. XIX. 3.). Надо подчеркнуть, что темы изображений, фигурирующих на вышеназванной керамике, были заимствованы от изобразительных искусств, в частности скульптуры, ибо среди изготовителей глиняных образцов вероятно были и мастера-резчики по дереву. Сходный тип представляет собой и обломок изразца с зеленой глазурью (табл. XIX. 7.). Желтый обломок, на котором изображены ворота церкви готического стиля, был, повидимому, частью композиции большого размера. Изразец с изображением Давида (табл. XIX. 5.—6.) вместе с аналогичным памятником из Фюлек, наглядно показывает прогресс буржуазного мировоззрения в изображениях церковного характера.

На перевале XV и XVI веков процветает керамика в г. Эгер. Это тесно связано с процветанием экономики города, равно как и с фактом, что епископы эгерской епархии (например Янош Бекенслоер, но главным образом Орбан Доци и Тамаш Бакоц) в то время играли большую роль в политической и культурной жизни Венгрии. Своими заказами они способствовали развитию прикладных искусств, в том числе и керамики.

З. Кадар

¹ Филакого.

² Банька Бастрица.

³ Сибию.

Sz. P. Tolsztoz: *Az ősi Chorezm*. Budapest 1950. Hungária Könyvkiadó N. V. 335. 1. 92 szövegközti képpel és 8 térképpel, fűzve 36,50 Ft, kötve 44,50 Ft.

Sz. P. Tolsztoznak előttünk fekvő könyve azoknak a kutatásoknak az eredményeit foglalja össze, amelyeket a vezetése alatt álló szovjet régészeti expedíció az elmúlt évtized alatt az ókori Chorasmia területén végzett. A régészeti kutatások megindulása előtt Chorasmáról (Xvārizmról, Chorezmről) csak az antik írók néhány adata, az óperzsa feliratok s az Aveszta egy-két helye, a kínaiak történeti tudósításai és az arab források állottak a történeti kutatás rendelkezésére. Ennek a rendkívül hézagos forrásanyagnak az alapján még csak megközelítőleg sem lehetett képet alkotni az ókori és középkori Chorezm történetéről, ill. az ókori és a középkori világ történetében játszott szerepéről. Chorezm régi történetének feltárásában tehát rendkívül jelentős feladat várt a régészeti kutatásokra, amennyiben újabb bőséges forrásanyagot csak ezek nyújthattak a történettudománynak. Ezt a feladatot a Tolsztoz vezetése alatt dolgozó szovjet régészeti expedíció teljes sikerrel oldotta meg. Tízéves munkája eredményeképpen Chorezm történetének eddig teljesen ismeretlen fejezetei tárultak fel előttünk és páratlan értékű régészeti és numizmatikai forrásanyag vált hozzáférhetővé a kutatás számára. A chorezmi ásatásokat így joggal tekinthetjük az utóbbi évtized egyik legkiemelkedőbb eseményének a régészeti kutatás területén. A chorezmi szovjet régészeti expedíció munkájának eredményei világos képet nyújtanak arról a hallatlan fejlődésről, amely a szovjet régészetben a nagy októberi forradalom óta bekövetkezett.

Tolsztoznak nem ez az első munkája ásatásainak eredményeiről. Több előzetes jelentése jelent már meg, sőt az expedíció első ötévi munkájának eredményeit nagy tudományos publikációban tette közzé. Ennek a publikációnak a megjelenése azonban elég sokáig elhúzódtott, s így végeredményben Tolsztoznak most magyarra lefordított könyvével csaknem egyidőben került forgalomba. A nagy tudomány kiadvány címe: Древний Хорезм (*Az ősi Chorezm*), az előttünk fekvő munkáé pedig: По следам древнехорезмийской цивилизации. (A régi chorezmi civilizáció nyomában.) A magyar fordításnak tehát eléggé szerencsétlen módon éppen azt a címet adták, amelyet Tolsztoz másik, magyarra le nem fordított munkája visel. Idézéseknél ez sajnos könnyen tévedésekhez vezethet.

Tolsztoz nagy tudományos kiadványával szemben előttünk fekvő munkája népszerű, élvezetes formában széleskörű olvasóközönség számára ismerteti a chorezmi ásatások eredményeit. Bár így tulajdonképpen népszerűsítő tudományos könyvvel van dolgunk, mégis Tolsztoznak ez a munkája igen nagyértékű a tudományos kutatás szempontjából is. Ennek kettős oka van. Az egyik az, hogy a Древний Хорезм-mel szemben ez a könyv nagyobb mértékben törekszik összefoglalásra, s ezáltal Chorezm történetéről annál sokkal áttekinthetőbb képet nyújt. A másik ok pedig az, hogy ez a munka a legutóbbi évek ásatásainak eredményeit is magában foglalja, s így olyan nagyfontosságú leletanyagról és ásatási eredményekről is tájékoztatja a szakembert, amelyet az — csupán az első öt év ásatásait feldolgozó Древний Хорезм-ben nem találhat meg. Mindenképpen csak örömmel üdvözölhetjük tehát a Művelt Nép Könyvkiadó (ill. a volt Hungária Könyvkiadó) elhatározását, amelynek következményeképpen Tolsztoznak ez a mun-

kája magyarul megjelent, mert ezáltal nemcsak olvasóközönségünk széles rétegei kaptak lebilincselő beszámolót a szovjet régészek nagyjelentőségű felfedezéseiről, hanem elsőrendű fontosságú szakmunka jutott régészeink és történetkutatóink kezébe is.

Régész szemmel nézve Tolsztoz könyvét, elsősorban természetesen a feltárt régészeti anyag rendszerezése, időrendje, etnikai meghatározása és a mindebből adódó történeti következtetések érdekelnek bennünket. Ilyen korszakbeosztási vázlatot Chorezm régészeti leletanyagáról és történetéről Tolsztoz már több ízben tett közzé, jelen könyvében azonban több ponton eltér ezektől részben azért, mivel az újabban feltárt régészeti anyag egyes részletek pontosabb kidolgozását tette lehetővé, részben pedig, mert közben kutatásai Chorezm szorosabb értelmében vett területén túlrá is kiterjedtek.

Tolsztoz Chorezm történetét három nagy korszakra bontja, s a régészeti anyagot is ennek megfelelően tagolja. Az első korszak

Chorezm őskora, amelyen belül Tolsztoz korábbi korszak beosztásaival szemben most már négy periódust különböztet meg:

1. *Kelteminari kultúra*. Ez a neolitikus kultúra időben az i. e. IV. évezredet és a III. évezred elejét foglalja magában (az időmeghatározás egészen hozzávetőleges!) Jellegetes emléke a Džanbas—Kala-i 4. és 5. sz. telepely. Ebben a korban az Amu-darya még nem törte át a Sultan-Uiz-Dag hegyláncolatát, hanem attól nyugatra és keletre számos mellékfolyóból álló rendszert, tavakat és mocsarakat alkotott. A kelteminari kultúra emberei ennek a mocsárvidéknek a szigeteire építették lakóépületeiket. Ezek hatalmas (24 × 17 m) fából és nád-ból készült építmények voltak, amelyek közepén a folyton égo főtűzhely foglalt helyet. Ezenkívül számos konyhai tűzhely volt, amelyen az ételeket főzték. Az egész lakóépületben mintegy 100—120 fő, tehát egy egész nemzetség lakhatott. A kelteminari nemzetség Tolsztoz szerint még anyajogú nemzetség volt, ez a feltevése azonban csupán néprajzi párhuzamokra épül, régészeti adatokkal egyelőre nem támasztható alá. A kelteminari kultúra termelői fejlettségének mindenesetre ez a társadalmi szervezet felelne meg, amennyiben a lakosság életszükségeit halászáttal és vadászattal teremtette elő. A kerámika gömbölyűfenekű, csónakalakú edényekből áll, amelyeket gyűrűalakú sávokban elhelyezett különféle benyomásokból álló gazdag díszítés borít. Az edényeket kiégetés után vörös festékkel kenték be. A munkaeszközök tűzkőből és csontból készültek. A kelteminari kultúra legközelebbi párhuzamai az Aral tótól északra, a Volga alsó folyása mentén, továbbá a Káma vidékén találhatók. Bizonyos, csak egy-egy tárgyra vagy tárgytípusra támaszkodó kapcsolatok azonban dél felé is kimutathatók. A kelteminari kultúrának ezeket az északi és déli kapcsolatait Tolsztoz bizonyos mértékben felhasználhatónak tekinti a kelteminariak etnikumának meghatározására. Úgy gondolja ugyanis, hogy ezek mögött a kapcsolatok mögött az ugor és dravida ill. munda nyelvi érintkezések ténye húzódik meg, s ha a kelteminariakat korai is volna még szerinte ugoroknak vagy dravidáknak tekinteni, azt mindenesetre valószínűnek tartja, hogy közel álltak azokhoz a népelemekhez, amelyek később az ugor és a dravida ill. munda nyelveket létrehozták.

2. *Tazabagjaji kultúra*. Ez a kultúra Tolsztoz régebbi nézete szerint a II. évezredet (i. e.) foglalja magában,

valószínű azonban, hogy a *sujargani* kultúra felfedezése ezt az időközt a II. évezred első felére szorítja össze. A tazabagjaji kultúra már ismeri a rezet és a kapás földművelést. Ez a földművelés még nem a mesterséges öntözésen alapult, hanem a folyók árterületét művelték meg, ahol az áradások és a talajvíz megfelelő nedvességet biztosított a különböző gabonafajták termesztéséhez. A tazabagjaji kultúra kialakulása tontos éghajlati átalakulással áll kapcsolatban. Eurázia éghajlatának történetében az atlanti korszakot a szubboreális váltja fel, Chorezm éghajlata sokkal nedvesebbé válik. Az Amu-darya régi deltája összefüggő tóvá alakul át, s a régi kelteminari lakosság a magasabban fekvő helyekre szorul vissza. A tazabagjaji kultúra sok vonatkozásban még megőrizte a kelteminari hagyományokat. A lakóépület típusa változatlan, a munkaeszközök legnagyobb része még továbbra is tűzköből készült, s formái tekintetében is hasonló a kelteminariakhoz. A keramikában viszont már jelentős eltéréseket figyelhetünk meg. A tazabagjaji kultúrára a laposfenekű, szögben találkozó vonalakkal, háromszögekkel és ferde meanderekkel díszített edények jellemzők. Korábbi vázlatokban Tolszov a tazabagjaji kultúra idejére tette a nagy törzsszövetségek alakulását és az indoeurópai etnogenezis kezdetét. Úgy gondolta, hogy a halász-vadász kultúrák népességének és a primitív földművelőknek a keveredéséből fejlődtek ki Chorezm lakosságának paleoindoeurópai csoportjai, amelyek valószínűleg közel állhattak Kelet-Európa thrák-kimmer és Kis-Ázsia hettitoid csoportjaihoz. Jelen könyvében azonban a *sujargani* kultúra felfedezése következtében feladja ezt az elgondolását, és Chorezm indoeurópai lakosságának kialakulását az amirabadi kultúra kezdetére teszi.

3. A *sujargani* kultúra kora az i. e. II. évezred második fele. Kialakulását Chorezm vízrajzi képeinek jelentős átalakulása előzi meg. Az Amu-darya ekkor töri át a Sultan-Uiz-Dag láncolatát s alakítja ki mai medrét, régi mocsaras-tavas torkolatvidéke pedig kiszárad. A *sujargani* kultúra is ismeri a rezet, de telephelyein mikrolitikus tűzközeszközök már nem fordulnak elő. Még inkább eltér keramikája tekintetében a tazabagjajitól. Nagyobb százalékban simafalú, sárgára, vörösre vagy feketére festett edények fordulnak elő, s csak elvétve akad a tazabagjabira emlékeztető díszű darab. Ez a sima, festett kerámika az anau-i középső rétegek anyagához áll közel, s ennek alapján Tolszov arra gondol, hogy a *sujargani* kultúra megjelenése Chorezm-ben egy délről jövő új népelem bevándorlásával áll kapcsolatban. Az új bevándorlókat Tolszov a jafetita nyelveket beszélő népek keleti ágához számítja, amelyhez a mostani kaukázusi népek is tartoznak. Ugyanakkor azonban kétségtelennek tartja, hogy a kelteminariak és a tazabagjajiak is hatást gyakoroltak az előászsiai jafetiták ethnikumának kialakulására. Mindemellett végül bizonyosra veszi, hogy a II. és I. évezred határán — tehát a *sujargani* kultúra vége felé — Chorezm lakossága már a régi indoeurópai törzsek láncolatának egyik tagját, és pedig a thrák-kimmer egyik törzsét alkotja. Utóbbi elgondolását bizonyos mértékben módosítja azonban az a feltevés, hogy Chorezm földjén voltaképpen három indoeurópai törzsnek: az indoirániaknak, a szakáknak v. szkítáknak (akiket Tolszov úgy látszik nem tart indoirániaknak) és a thrák-kimmereknek a területe érintkezett. Hogy ezek a különböző feltevések és elgondolások hogyan egyeztethetők össze egymással, az nem világos. Mindezek az etnikai problémák eltűnnek a következő

4. *amirabadi kultúrában*, amelynek idejére Tolszov a chorezmi törzsszövetség megalakulását teszi. Az amirabadi kultúra az I. évezred (i. e.) elején virágzott. A *sujargani* kultúra festett keramikáját fekete és feketés-szürke edények váltják fel. Ennek a keramikának és általában az amirabadi kultúrának legközelebbi párhuzamát Tolszov az északkaukázusi prészkita kobjakovoi kultúrában látja. Az öntözés az amirabadi kultúra földművelésében sem játszik még észrevehető szerepet, úgyhogy ebben a tekintetben az előző kultúrákhoz képest nem látunk szembeszökő fejlődést. Ellenben érdekes változás figyelhető meg a lakóépület típusában. A fából épült ovális alakú házak helyét hosszúkás, agyagból készült épü-

letek foglalják el. Tolszov feltevése szerint a lakóépület típusának megváltozása a családi élet viszonyaiban bekövetkezett változásokkal áll kapcsolatban. A családok fokozatosan elkülönülnek egymástól, a közös szent tűzhely nem tartja már őket össze, s így annak helyét egyvonalba épített állandó családi tűzhelyek foglalják el.

Az amirabadi kultúrával lezárul Chorezm őskora. A következő korszak: *Chorezm antik kora* már sokkal világosabb fényben áll előttünk. Ennek nem csupán az az oka, hogy erre a korszakra vonatkozólag már történeti forrásokkal is rendelkezünk, hanem főleg az, hogy a chorezmi régészeti kutatások az előző korszak emlékeit mennyiség és változatosság tekintetében messze túlhaladó leletanyagot tártak fel. Chorezm antik korának első periódusa

5. a „*lakásfalú gorogyicsék kultúrája*”. Ez az elnevezés e kultúra jellemző településtípusán alapszik. A települések ugyanis hatalmas, négyszög alakú erődtípusok, amelyeknek gyakran 1 km²-nél is nagyobb belső udvara teljesen beépítetlen, lakásul az erő falában húzódó két-három párhuzamos folyosó szolgált. Ennek a kultúrának a korát Tolszov korábbi vázlatában az i. e. VI–IV. századra tette, most a kezdetét hajlandó felvinni az i. e. VIII. századig, bár erre nézetünk szerint nincsen kényszerítő ok. A „*lakásfalú gorogyicsék*” korában épülnek a nagy öntöző csatornák. Ebből a tényből Tolszov arra következtet, hogy ekkor Chorezm-ben hatalmas rabszolgatartó állam keletkezik, ugyanakkor azonban úgy gondolja, hogy a társadalom alapja továbbra is a nemzetség marad. Itt azonban bizonyos ellentmondás van elgondolásában. Chorezm ebben a korban az achaimenida birodalom keretébe illeszkedik bele. Megjelenik a kézi hajtású korongon készült kerámika. Az edények egy részét vörösvagy fehér engobe borítja. Igen jellemző tárgytípusok képviselnek a háromlábú, kisméretű, köpüs bronz nyílhegyek. Jellemző emléke ennek a kornak pl. Küzeligr.

5/a A *Dzeti-asar-i kultúra*. Ennek a kultúrának az emlékei Chorezm tulajdonképpeni területétől északra, a Kuvan-darya mellékén kerültek elő, s így nem is tekinthetők a chorezmiak régészeti hagyatékának. Igen fontosak azonban abból a szempontból, hogy világosságot derítsenek az antik Chorezm közvetlen szomszédságában élő lakosság kultúrájára. Bár Dzeti-asar lakosságának gazdasága szintén az öntözéses földművelésen alapult, anyagi kultúrája sok tekintetben eltért a korabeli chorazmiakétól. A „*lakásfalú gorogyicsék*” itt hiányzanak, helyettük több különböző más településtípust találunk. Eltérő a chorezmitól a Dzeti-asar-i kerámika is. Utóbbi legjellegzetesebb csoportját fazekaskorong nélkül készült, fekete vagy feketés-barna engobeval borított edények alkotják, amelyeket gyakran fehér pasztával bearakott minták díszítenek. Ennek a legközelebbi párhuzamát Tolszov a Poltava vidéki Belszk gorogyisgye keramikájában látja, amelyet Gorodcov a kimmerekkel hozott kapcsolatba. Ennek a kapcsolatnak, továbbá Ptolemaios egy adatának alapján Tolszov a Dzeti-asar-i települések lakóit kentum-nyelvet beszélő tocharoknak, azaz az illir-thrák-kimmer nyelvcsoporthoz keleti képviselőinek tekinti. Időben a Dzeti-asar-i településeket Tolszov a „*lakásfalú gorogyicsékekkel*” tartja egykorúnak.

6. A *K'ang-kiü-i kultúra*. Kora az i. e. III. — i. u. I. század. Az elnevezés azon alapszik, hogy Tolszov Chorezmet azonosítja a kínai források K'ang-kiü-jével. Ezt az azonosítást azonban a szovjet kritika nem fogadta el. A K'ang-kiü-i kultúra ideje tehát a hellenisztikus kornak felel meg. Ez a chorezmi államnak, a városoknak és az iparnak a virágkora. A településeknek két típusa van: téglalap alaprajzú megerősített falvak és kisszámú, hatalmas háznegyedből álló városok. A lakosság közönségi életének központja a „tűz háza” (tűzszentély). A városok nagy háztömbjeit egy központi utca két nagyjából egyforma csoportra tagolja. Ezt az érdekes jelenséget Tolszov azzal a feltevéssel magyarázza, hogy ebben a lakosság két frátriára való oszlása tükröződik. A fekete, vörös és világos kerámika már lábbal hajtott korongon készül, de van korong nélkül készült vékonyfalú világosszínű kerámika is. A kerámika anyaga típusok tekintetében igen változatos. A leletanyagból kiemelkedik a nagyszámú ember- és állatszobrocska. A nyílhegyek anyaga

ebben a periódusban is a bronz, méreteik azonban megnövekednek és aránylag hosszabbakká válnak. A K'ang-kiü-i kultúra gazdaságában a földművelés az állattartással szemben előtérbe kerül, az öntözés ekkor éri el legnagyobb kiterjedését. Igen gyakoriak a különböző, karnéol. paszta, üveg és pirit gyöngyök. Rendkívül érdekesek a lovas, griff, hippokampos és madárábrázolásokat mutató pecsétnyomok. A K'ang-kiü-i kultúra jellegzetes emléke pl. Džanbas-kala vagy Qoj-Qrylgan-kala.

7. *A kusán kultúra* az i. u. I—III. századot foglalja magában, tehát a római kornak felel meg. Chorezm nagy fellendülése tovább tart a települések típusában azonban változás következik be. A megerősített közös településeket külső fallal nem rendelkező, különálló nagycsaládok gazdaságaiból álló falvak váltják fel. Az arisztokrácia gazdasági élesen elkülönülnek. A városokban még maradnak a nagy közös háznegyedek, a citadella azonban már a kormányzó vára lesz. A fekete kerámika teljesen, a festett kerámika csaknem teljesen eltűnik. Helyüket a vörös vagy fehér engobeval vagy vörös lakkkal bevont kerámika foglalja el. A korong nélküli készült vékonyfalú, világosszínű kerámika tovább él. A bronz nyílhegyek most ismét kisebb méretűek, és köpjük alul nem áll ki. Megjelennek az első kézimalmok. A gyöngyök típusai változatlanok maradnak. Chorezm ebben a korban kusán uralom alatt áll, a településekben kusán pénzek kerültek elő. A kusán kultúra legjellegzetesebb emléke Topraq-kala.

8. *Kusán-afrigida kultúra.* Kora az i. u. IV—VI. század. Ebben a periódusban kezdődik meg Chorezm antik kultúrájának lehanyatlása. A városok típusa még a régi, azonban a korszak vége felé közülük sok elnéptelenedik. E folyamatnak a végén a városok helyét a várszerű települések foglalják el. A várakat külső fal övezi, amelyen vagy citadella vagy belső udvar van. A városok elnéptelenedésével egyidejűleg lehanyatlak a városi ipari termelés is. Különösen megfigyelhető ez a keramikában. Az antik formák helyét nagy durva kivitelű edények és tálak foglalják el. A kusán pénzeket a chorezmi uralkodók saját pénzei váltják fel. E jelenség nagyfotossági eseményt tükröz: Chorezm felszabadul a Kusán uralom alól és ezekben a századokban a szaszanida Irán és a heftaliták között igyekezik helyezkedni.

8/a. *A „mocsári telepek” kultúrája.* Chorezmtől északra a Syr-darya torkolatvidékén Tolsztov expedíciója több rendkívül érdekes települést fedezett fel. Ezek a telepek mocsarak, nádasok és folyókák között feküdtek. A leletek közt talált chorezmi eredetű edénytöredékek alapján meg lehetett állapítani, hogy e telepek egy része i. k. körül keletkezett és a korai középkorig állt fenn. A kerámika legnagyobb része azonban helyi jellegű s igen közel áll az i. u. V. századi donmellei telepek keramikájához. Ezt a sajátosságát, a chorezmitől élesen elütő keramikát Tolsztov a heftalitákkal hozza kapcsolatba, akik e területet véleménye szerint a IV század közepétől kezdve tarthatták megszállva.

A kusán-afrigida kultúrával lezárul Chorezm antik korszaka, amely a rabszolgatartó gazdálkodás uralmát jelentette. A következő korszak, *Chorezm középkora* már a termelőviszonyok más, fejlettebb formáját hozza magával.

9. *Afrigida kultúra.* Kora az i. u. VI—IX. század. Lassan megindul a feudális viszonyok kialakulása, bár egyelőre még a felbomló patriarchális-rabszolgatartó társadalomszervezet az uralkodó. A városok száma erősen megcsökken, viszont egy új várostípus keletkezik a nagy feudális urak várgazdaságaihoz kapcsolódó elővárosok formájában. A lakosság szétszórta, különálló megerősített várgazdaságokban lakik. A keramikából mint jellemző típusok kiemelkednek az igen nagyméretű, ferde bevágásokkal vagy ujjbenyomásokkal díszített szájperemű amforák és a vékonyfalú vizes korsók. Ezek mellett változatos, korong nélküli készült kerámika él. A leletanyagra jellemzők még a nagy, három élű, nyeles, vasból készült nyíl- és dárdahegyek, a gömbalakú karnéolgyöngyök, a kereklyukú orsógombok és a különböző méretű kerek pecsétnyomok.

10. *Afrigida-szamanida kultúra.* A IX—XI. századot foglalja magában. A feudális viszonyok kialakulásának

kora. Az építészetben jellemzők a lakótorony nélküli, de nagy központi épülettel rendelkező várak. E várak falai pahszából készültek, s kerek vagy négyzetalakú saroktoronyaik vannak. A leletanyag jellegzetes eleme a fekete, ragasztott díszű kerámika, továbbá a mázas kerámika, amely a máz alatt meleg vörös-barna színárnyalatokban van színezve. A leletekben ritkán előkerül szamanida típusú szög domborműves kerámika is. A városi élet kezd újjáéledni.

Rendkívül érdekes az afrigida és az afrigida-szamanida kultúra korában a chorezmi társadalom belső fejlődésének összefonódása a külső, politikai eseményekkel. Az V—VI. században Chorezm egy időre a heftaliták uralma vagy befolyása alá kerül. A heftalitáknál elég erős közösségi-demokratikus törekvések figyelhetők meg. A chorezmi földbirtokos arisztokrácia azonban, amely a kifejlődő feudalizmus oldalán állott, ellensége volt ennek az irányzatnak, és különböző külső beavatkozók (törkökkel, kínaiakkal, szaszanidákkal) szövetségben megdöntötte a heftalita államot. A földközösségek azonban tovább folytatták harcukat az arisztokrácia ellen, s ebben a harcukban olykor a patriarchális közösségi politikai hagyományokat őrző helyi dinasztiai képviselői állottak élükre (Hurrazad felkelése 712-ben Chorezmben). Így a feudális arisztokráciának újabb külső erőket kellett igénybe venni: először az arabokat, majd pedig a törköket (karakhánidák, szeldszükidák), míg végre a XI. században a feudális termelőmód győzelmeskedhetett. Közben, különösen az afrigida-szamanida korban, Chorezm a mély belső válság ellenére is igen aktív külpolitikát folytatott. Szoros kapcsolatokat tartott fenn Kelet-Európával (a kazárokkal, bulgárokkal, a kievi Oroszországgal), és beavatkozott a X. századi karárai politikai eseményekbe is. Ez magyarázza meg azokat a IX—XI. századi magyarság és Chorezm között fennálló kapcsolatokat is, amelyeket Tolsztov olyan érdekesen rajzol meg.

11. *Chorezmi kultúra.* Ez a kultúra a XI—XIII. századot foglalja magában. Erre az időre esik a feudalizmus igazi felvirágzása. A korábban elhagyott földeket most újból birtokba veszik. Újból fellendül a városi élet, az ipar, a kereskedelem. A feudális urak várai és a megerősített nagyobb gazdaságok élesen elkülönülnek egymástól. Az utóbbi települések megőrzik nagycsalád-jellegüket. A chorezmi kultúra ideje Chorezm nagyságának és lehanyatlásának a kora. A Chorezm-sáhok óriási területre terjesztik ki hatalmukat: birodalmuk kiterjedésben felülmúlja a párthus vagy akár a szaszanida uralkodókat. Ugyanakkor azonban már megindul a feudalizmus bomlásának folyamata is, és a Chorezm-sáhok elbuknak Dzsingisz-khán félelmetes hadseregével szemben.

Könyvének utolsó fejezetében Tolsztov összegezi fejtegetéseit. Hangsúlyozza, hogy Chorezm történetéről adott áttekintése korántsem teljes és végleges. Még sok megoldatlan probléma maradt, s még javában folynak a további régészeti kutatások. Mégis van azonban néhány olyan alapvető eredmény, amely véglegesnek tekinthető. Így kétségtelenné vált, hogy a XII—XIII. századi nagy chorezmi birodalom nem a semmiből jött létre hirtelenül, hanem a chorezmi társadalom és termelőeri többezeréves fejlődésének szerves folytatása. Chorezm hosszú történeti fejlődése során keresztlíment mindazokon a fejlődési fokokon, amelyeken az őskortól kezdve az európai népek áthaladtak. Megdől tehát az az elképzelés, mintha a keleti államok már az ókortól kezdve a feudalizmus viszonyai között éltek volna. Az is bebizonyosodott egyúttal, hogy Chorezm egyes történeti periódusokban világtörténeti szempontból is jelentős szerepet játszott, s ennek a ténynek a figyelembevétele nélkül megoldhatatlan maradna nemcsak Belső-Ázsia, hanem Elő-Ázsia és Kelet-Európa történetének is számos problémája. Végül tisztázódott Chorezm sivataggá válásának sokat vitatott kérdése is. Chorezm hatalmas öntözött területei nem a természeti erők játéka következtében, hanem a feudális viszályok és a barbár nomádok betörései és pusztításai eredményeképpen váltak kiellen pusztasággá.

Mint már említettük, Tolsztov maga is hangsúlyozza, hogy az általa adott képnek egyes részletei még nem tekinthetők véglegesnek. Ez természetes is, hiszen a

kutatások még folyamatban vannak, s minden év hozhat olyan új felfedezéseket, amelyek az eddigi feltevéseket megdöntik vagy éppen ellenkezőleg megerősítik és továbbfejlesztik. Mindebből természetesen az is következik, hogy egyelőre igen nehéz részletekbe menően hozzászólni Tolsztoz eredményeihez. Megnehezíti ezt az is, hogy az általa felhasznált leletanyagok még csak körülbelül a fele van közzétéve, s így egyes esetekben eredményeinek közelebbi megvizsgálása nem is lehetséges. Így pusztán arra szorítkozunk, hogy néhány fontosabb problémára felhívjuk a figyelmet. Tolsztoz kutatásai Chorezm történetének két olyan korszakára vonatkozólag világosságot, amelyről azelőtt írásos források hiányában alig volt tudomásunk. Ez a két korszak Chorezm őskora és Chorezm antik kora. Az utóbbira vonatkozólag a görög-latin és az iráni források még csak nyújtának bizonyos támpontokat, Chorezm őskorára /vonatkozólag azonban csak a régészeti adatokból lehet következtetéseket levonni. Ez a körülmény azt a következményt vonja maga után, hogy a forrásanyag egyoldalúsága következtében Tolsztoz vázlatában Chorezm történetének őskori szakasza nyugszik aránylag legkevésbé biztos alapokon.

Valóban nagyon valószínű, hogy Chorezm őskorának számos problémáját ma már Tolsztoz maga is egészen másképpen ítéli meg. Az egyes chorezmi őskori kultúrákkal kapcsolatos etnikai és történeti kérdéseket ugyanis Marr elméletének szellemében igyekezett megoldani. Innen van az, hogy Chorezm őskorának etnikai viszonyairól nem kapunk világos képet könyvében. Tolsztoz Marr elméletének megfelelően mindenféle nyelvkeresztezésekkel számol, s ezekkel magyarázza különböző nyelvek keletkezését. Hogy ezekben az elgondolásaiban megoldhatatlan ellentmondások vannak, arra már fentebb utaltunk. Hogyan jöhetett létre pl. egy indoeurópai típusú nyelv a kelteminariak és tazabagjbiak protodravida vagy protomunda és a sujarganiak jafetita vagy churri nyelvének keresztezéséből? Hogy Marr négyelemes analízise mennyire elzárta Tolsztoz előtt a nyelvi tények helyes értékelésének útját, arra csak egy példát említsünk. Az i. e. III. évezredbeli Chorezm, azaz a kelteminariak nyelve és a churri-mitanni nyelv kapcsolatainak bizonyítására Tolsztoz utal Saušafar chorezmi és Saušatar mitanni királyok nevének meglepő egyezésére. E meglepő egyezésnek az értéke azonban semmivé válik, ha tudjuk, hogy a chorezmi Saušafar név az i. u. VII. századból származik, tehát nem a kelteminariak protomunda, hanem a chorezmiek iráni nyelvének emléke, a mitanni Saušatar, helyesen Saušattar nev viszont i. e. 1500 körüli adat, s emellett a mitanni nyelv árja elemei közé tartozik. Nem szorul közelebbi bizonyításra, hogy egy iráni és egy árja nyelvi adatnak az egyezéséből semmiféle következtetést nem vonhatunk le egy protomunda és egy churri típusú nyelv érintkezésére vonatkozólag. De emellett az a két név csak látszólag függ össze egymással. A Saušatar név ugyanis egy árja **saušatra*-alaknak, ill. fejleményének az átírása, jelentése „az, akinek az uralma jó”. Ezzel szemben a chorezmi Saušafar név (amennyiben egyáltalán ez a helyes alak, ami egyáltalán nem biztos) valószínűleg *šauša* + *far* elemekre tagolható. A *far* szó az óiráni *arnazv* „vagyon, dicsőség, stb.” szónak felel meg, míg a *šauša* szó egyelőre nem világos, azonban ilyen típusú összetételek alapján következtetve csak a *far* szóra vonatkozó jelző lehet. A chorezmi név jelentése tehát a. m. „az, akinek a vagyona (v. dicsősége) *šauša*”. A két név hasonlósága tehát csak pusztán látszat. A marri nyelvkeresztezései elmélet és négyelemes analízis alkalmazása vagy hatása következtében a nyelvi adatok értékelése Tolsztoz könyvében általában helytelen.

Ugyanakkor azonban rá kell mutatnunk arra, hogy a Marr-vita és a szovjet nyelvészetben forradalmi változást jelentő sztálini útmutatás nyomán Tolsztoz az első között ismerte el Marr elméletének helytelen voltát, s nyilvánvalóan könyvének ezen alapuló feltevéseit is. Így csak nagy érdeklődéssel várhatjuk, hogy Chorezm történetére vonatkozó elgondolásaiból a marri hibákat kiküszöbölje és ilyen módon átdolgozott történeti összefoglalását közzétegye. A chorezmi régészeti expedíció munkálatainak most megjelenő I. kötetéből már valószínűleg

képet nyerhetünk majd Tolsztoznak Chorezm történetéről alkotott új felfogásáról.

Így egyelőre időelőtti volna jelen pillanatban Chorezm őskorával részletesebben foglalkozni, egy tényre azonban mégis érdemes felhívni a figyelmet. A kelteminari kultúra etnikumának meghatározásánál nyilvánvalóan nem egyes tárgytipusok (pl. kagyló) déli kapcsolatait kell figyelembe venni, hiszen ezek legfeljebb bizonyosfokú cserekereskedelemtől tanuszkodhatnak, hanem azt kell megvizsgálnunk, hogy a kultúra egészének megfelelőit hol találjuk meg. Már Tolsztoz is utal arra, hogy a kelteminari kultúra legközelebbi párhuzamait az Aral-tóól északra, a Volga alsó folyása mentén és a Káma vidékén láthatjuk. Igen fontos továbbá Kiszeljovnak az a megfigyelése, hogy a kelteminari kultúra szoros rokonságban áll az Altaj préafanaszjevoi neolitikus kultúrájával, amelynek egyik főképvisezője a qujumi telephely alsó rétege. A kelteminari kultúrának mindezek a párhuzamai azonban a szovjet antropológusok kutatásai szerint európai lakossággal állnak kapcsolatban. Így ha a kelteminari kultúra etnikumára vonatkozólag antropológiai anyag előkerülése előtt feltevést egyáltalán megkockáztathatunk, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a kelteminari kultúra etnikuma is európai volt. Ebben az esetben természetesen eszik mindenféle dravida-munda és ugor kapcsolat lehetősége, és a kelteminariakban protoirániakat vagy protoindoirániakat kell látnunk. A sujargani kultúra erős déli kapcsolatai mögött sem kell feltétlenül délről jövő bevándorlást látni. Mivel az első protoindoiráni elemek éppen ekkor tűnnek fel Előázsiaiban, sokkal valószínűbb arra gondolni, hogy e megerősödő déli kapcsolatok a protoindoiráni kelteminariak és tazabagjbiak egyes törzseinek az iráni fennsíkra való behatolásával jönnek létre. Mindezeket a kérdéseket végletesen természetesen csak a további kutatások, a régészeti és antropológiai anyagnak további feltárásai oldhatják meg.

Sokkal kevésbé problematikus Chorezm antik korszakának etnikai és történeti képe. Itt a leglényegesebb pont, amellyel szemben jogos kétség merülhet fel Chorezmnak a kínaiak K'ang-kiü-jével és az avesztai Kaṛha-val való azonosítása. Mint már említettük Tolsztoznak ezt a feltevését a szovjet kritika sem fogadta el. Valóban erről az azonosításról aligha lehet szó, mivel a kínai forrásokból világos, hogy K'ang-kiü egy Chorezmtől keletre fekvő államnak a neve. De nem lehet az avesztai Kaṛha sem Chorezmmel azonos, részben mert az Aveszta magasán fekvő, hegyes vidéknek írja le, részben pedig, mivel az Avesztában világosan más országnak a neve, mint Aryānām vaijah-, amellyel Tolsztoz Chorezmet szintén azonosítja (nézetünk szerint helyesen). Ugyancsak kérdéses, ha nem egészen lehetetlen a történeti forrásanyag tanuvalomlása szempontjából Tolsztoznak az a feltevése, hogy a Džeti-asar-i kultúra telepének lakosságában tocharokat, a „mocsári telepek” lakóiban pedig heftalitákat kell látnunk. Alapos módosításokra fog szorulni a kusan kor időrendje is.

Ilyen etnikai és történeti kérdésekkel kapcsolatos bizonytalanságok legkevésbé Chorezm középkorával kapcsolatban mutatkoznak. Az erre vonatkozó fejezetek Tolsztoz könyvének legérdekesebb és legmeggyőzőbb részei. S itt most fel kell hívunk a figyelmet egy olyan problémára, amely igen nagyfontosságú régészeti kutatásunk fejlődése szempontjából. Hogyan volt lehetséges, hogy a szovjet régészek rövid tíz év kutatásai alapján olyan hatalmas terület, mint az ókori Chorezm sokezer éves történetéről ilyen részletes és főbb vonásaiban végletesnek tekinthető képet tudtak rajzolni. Ezzel kapcsolatban az olyan közismert tényezőkön kívül, mint a szovjet államnak a régészeti kutatás számára nyújtott hatalmas segítsége és a szovjet kutatók magasfokú ideológiai felkészültsége, a következőkre kell rámutatnunk. Tolsztoz munkája egy pillanatra sem téveszti szem elől azt, hogy a régészet nem csupán a leletek feltárásának és leírásának a tudománya, hanem feladata a leletek történeti, társadalomtörténeti összefüggéseibe való beállítása, történeti kiértékelése is, egy szóval, hogy a régészet: történettudomány. Ugyanakkor tudatában van annak is — s ennek minden lapon érdekesebbnél érdekesebb példáit

láthatjuk — hogy ezt a feladatot csak a régészeti, történeti, nyelvészeti, etnográfiai és numizmatikai forrásanyag egyforma biztonsággal történő felhasználásával lehet megoldani. Ezek a tényezők teszik Tolszov könyvét olyan sokoldalúvá és fontos eredményekben gazdaggá, s ez az, amit régészeti kutatásunknak is el kell sajátítania, ha tovább akar haladni a fejlődés útján.

Végül néhány szót még a magyar fordításról. Tolszov könyve sokoldalú tudományos anyagával rendkívül nehéz feladat elé állította a fordítót és lektort egyaránt. A nehézségeket csak fokozta a könyvben előforduló régészeti kifejezések, leírások tömege s az ezek fordításához szükséges szakszótár hiánya. Ha mindezt figyelembe vesszük, csak őszinte elismeréssel adózhatunk a fordító és lektor által végzett hatalmas, fáradságos és nehéz munka iránt. Az előtűt álló nehéz feladatot egészben véve sikeresen oldották meg, s ha mégis fordulnak elő a fordításban hibák, azt nem lelkiismeretességük hiányának, hanem annak kell tulajdonítanunk, hogy a könyv fordításakor még nem állottak megfelelő tapasztalatok a szovjet szakmunkák fordítására vonatkozólag a kiadó rendelkezésére. Ma már tudjuk, hogy az ilyen jellegű szakmunkákat csak több különböző szakember bevonásával lehet lefordítani, ill. a fordítást átjavítani, s még ebben az esetben is nehezen kerülhető el, hogy hibák ne maradjanak benne. Természetesen nincs itt helyünk, hogy az összes előforduló hibákat felsoroljuk, inkább csak néhány típusát említjük meg a fordítási tévedéseknek, hogy megfelelő óvatosságra intsük a régész olvasót.

A hibák egyik típusát azok az esetek alkotják, amikor a régészeti terminológia vagy a tárgy típus nemismerése következtében helytelen a fordítás. Pl. 95. l. „háromszög-alakú hegygel ellátott, hengeres szkíta nyílvevesszők” — helyesen: „háromlélű, köpüs szkíta nyílhegyek”; 72. l. „lakótelep” — helyesen: „lakóépület”; 70. l. „vörös átszürkált homok” — helyesen: „vörös, átégett homok”; 73. l. a fordítás nem tesz különbséget „tűzhely” és „máglya” között, s „máglya” helyett egy ízben „körakás”-t fordít; 80. l. „hegyesszögű, tekervényes alakú díszekkel” — helyesen: „ferde meanderekkel” stb. Egy másik hibatípus az, amelynél a tárgyi helyzet vagy anyag nemismerése folytán az egész mondat fordítása helytelenné válik. Pl. 80–81. l. „Egyelőre még nincsenek közvetlen adataink a tázabagjahiak gazdálkodásáról, de minden alapunk megvan annak föltételezésére, hogy a gazdálkodás ugyanolyan volt, mint az andronoviaiaké; állattenyésztésük is fejlett volt (juhok, ökör, lovak) és földművelésükben már ekét is használtak (búzá és más növényeket is termesztettek).” — helyesen: „... mint az andronovoiaké, azoknál pedig fejlett állattenyésztést (juh, szarvasmarha, ló) és kapást földművelést (búza és más gabonafajták) találunk”; 72. l. „Erdekések többek között a „csónakalakú edények”, amelyek alakja a hosszában kétfelé szelt tojás egyik felére emlékeztet. Ugyáltszik, ezek kezdetben fába vajt formák segítségével készültek.” — helyesen: „Különösen érdekesek a „csónakalakú edények”, amelyek alakra egy hosszában kettévágott tojás egyik felére emlékeztetnek és nyilvánvalóan eredetileg fából készült formákat

utáncznak”; 95. l. „Az egész ókor folyamán nagy szívóssággal tartják magukat a háromszög-alakú hegygel ellátott, hengeres szkíta nyílvevesszők, melyek a Fekete-tenger északi partmellékén igen hosszú ideig el voltak terjedve.” — helyesen: „Chorezm egész antik korszaka folyamán nagy szívóssággal tartják magukat a háromlélű, köpüs szkíta nyílhegyek, és messze túléltek azt az időt, amely alatt a Fekete-tenger északi partvidékén el voltak terjedve.”; 99 l. „Lényegében egyetlen, hatalmas, hosszú épületet látunk itt, amely általában (ha egybevetjük a hasonló településekkel) hat-hét kilométer hosszúságban nyúlik el” — helyesen: „Továbbá itt lényegében véve egyetlen hatalmas hosszú házat látunk, amelynek összhosszúsága (ha összeadjuk a párhuzamosan elhelyezett lakóhelyiségeket) hat és hét kilométer között mozog”; 100. l. „Egyes nemzetségek törzseit („zantu”) alkottak” — helyesen: Több nemzetség törzset — „zantu”-t — alkotott.” stb. A harmadik típust a helytelen névalakok képviselik. Pl. 80 l. „andronovi” — helyesen: „andronovoi”; 76. l. „Dentales-fajta” — helyesen: „Dentalium” vagy „Dentalia” (így az orosz eredetiben!); 146. l. „Las-sang” — helyesen: „Lao-sang”; 148 l. Pu-ti császár — helyesen: Vu-ti császár, stb. Egyes esetekben itt természetesen egyszerűen sajtóhibáról lehet szó. S itt térhetünk át a negyedik hibatípusra, azokra az esetekre, amikor a helyesen lefordított szöveg a nyomdai előállítás során romlott el. Az egyik legbosszantóbb ilyen eset a következő. A szöveg szerint „lakásfalú gorogycsécse”-nek fordítható kissé tömör orosz kifejezést a fordítás nagyon helyesen feloldva „lakóhelyűl szolgáló falakkal körülvett gorogycsécse”-vel adja vissza. A helytelen interpunkció következtében azonban ez a kifejezés következetesen „lakóhelyűl szolgáló, falakkal körülvett gorogycsécsev” torzul. Egyéb a nem-szakember olvasót könnyen zavarba hozó és megtévesztő sajtóhibák pl. 83. l. „A proto-, ind feliratok” — helyesen „A protoind feliratok”, u. o. „A protind feliratok” — helyesen: „A protoind feliratok” (ugyanírt az orosz címben is több hiba!), 93. l. „az ősi prót-lohisztorikus Chorezm” — helyesen: „az ősi protohisztorikus Chorezm”, stb.

Természetesen ezek a hibák aránylag kevésbé zavarják a nem szakember olvasót abban, hogy Tolszov könyvéből a szovjet régészek nagyszerű munkájáról és Chorezm történelméről képet szerezzon. Ellenben rendkívül megnehezítik, ha nem egyenesen lehetetlenné teszik a munka használatát a szakember számára, aki az orosz eredeti nélkül természetesen nem jöhet rá arra, hogy a „magtörő” az „gabonaörlő”, hogy a „kölap” az „tűzköpenge”, hogy az „eke” az „kapa”, hogy a „valamiféle hegyes tárgy” az „pengehegy” stb., stb. Tolszov könyvéből bizonyára fog az új szovjet nyelvtudomány és az újabb régészeti kutatások eredményeit figyelembevevő újabb kiadás megjelenni. Kíváncsok, hogy akkor a jelenlegi magyar kiadás is újra megjelene, s egyúttal eltűnjenek belőle ezek a könyv terjedelméhez képest talán jelentéktelen, de a régész szakembert mégis nagyon zavaró, sőt félrevezető hibák.

Harmatta János

LENGYEL RÉGÉSZETI FOLYÓIRATOK 1950—51-BEN

Az alábbi ismertetést a lengyel régészet három folyóiratának (*Sprawozdania P. M. A.* = A Lengyel Régészeti Múzeum Közleményei, *Wiadomości Archeologiczne* = Régészeti Tudósítások és a *Przegląd Archeologiczny* = Régészeti Szemle)¹ Budapestten hozzáférhető példányai alapján állítottuk össze. Az első két folyóirat Varsóban a Lengyel Régészeti Múzeum kiadásában, a harmadik Poznańban a Lengyel Östörténeti Társaság (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) lapjaként J. Kostrzewski szerkesztésében jelenik meg. Emellett felhasználtunk néhány közleményt

a *Przegląd Historyczny* és a *Przegląd Zachodni* c. folyóiratokból is.

Az utóbbi évek lengyel régészeti munkássága szervesen kapcsolódik abba a hatalmas arányú kutatótervbe, amelynek célja, hogy a lengyel állam megszületésének közelgő ezeréves évfordulójával kapcsolatban a modern tudomány eszközeivel és módszerével tárja fel az államalakítás történeti vonatkozásait, előzményeit. E több tudományterületet (történelem, régészet, nyelvészet) átfogó terv kidolgozására és végrehajtásának irányítására a lengyel népi kormányzat az 1949. április 3-án megjelent miniszteri rendelettel külön tudományos szervezet hívtó létre (Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego). A régészet keretein túlmenően is ismertetjük

¹ Továbbiakban rövidítve: *Sprawozdania P.M.A.* III. 1950/ = *Sparw.* — *Wiadomości Archeologiczne* = *W.A.* *Przegląd Archeologiczny* IX/1950/ = *P. A.*

néhány szóban a szerv terveit és munkájának eddigi eredményeit.

E szerv irányításával folyó munka „forradalmat jelent a történelemkutatás eddigi rendszerében, olyan forradalmat, amely életnedvét a történelmi és dialektikus materializmus módszeréből és a szovjet történelemtudomány tapasztalataiból meríti” (Spraw. 28). Ahogy a hivatalos közlemény mondja, az irányító szerv feladatának megvalósításában „a lengyel tudomány eddigi, nem csekély eredményeinek kritikai értékelésére és a tudomány előtt ma álló új módszerbeli és módszertani lehetőségekre támaszkodik” (Przegląd Historyczny XLI. 226). Ez utóbbi tekintetben az osztályokra hasadt társadalom erősödő ellentétei közt megszülető államhatalom létrejöttét megvilágító forrásanyag rendszeres gyarapítása a főcél. Az így összegyűjtött anyag alapját képezi majd egy új lengyel őstörténeti szintézisnek.

A történeti forrásanyag új rendezésére *Fontes origines Polonorum* illusztráns címen indítanak nagyarányú vállalkozást, amely négy sorozatban közli a lengyel államalakulással kapcsolatos írásos emlékeket. Az első sorozat a szláv népekről fennmaradt történelmi és földrajzi hagyományt s a szláv régiségeket öleli fel; a második a középkori latin, a bizánci és az orosz elbeszélő forrásokat; a harmadik a skandináv forrásokat, a negyedik pedig a keleti feljegyzéseket, élén az arab útleírásokkal. A füzetenként megjelenő sorozatok teljes kritikai apparátussal, lengyel fordítás, bőséges tárgyi, hely- és személynévi magyarázat kíséretében közlik a forrásszövegeket. Jelenleg legelőhaladottabb állapotban a negyedik sorozat munkálatai vannak.

A régészet a magai részéről már eddig is sok eredménnyel (új anyagközlések, régi anyagok rendezése, új értékelések) járult hozzá a terv megvalósításához. Rendszeres ásatások folynak a terv keretében a következő helyeken: Pomorze (Tengermellék: Szczecin, Gdańsk), Wielkopolska (Nagylengyelország: Poznań, Gniezno, Ostrów, Lednicki, Biskupin, Kruszwica, Tum, Inwłodz stb.); Malopolska (Kisllengyelország: Krakó, Wislica), Szilézia, (Wrocław, Slez-Sobótka, Cieszyn), Mazowsze (Rokitnia, Varsó és környéke). Az e helyekről előkerült anyagok közlése köti le a lengyel régészeti folyóiratok utolsó két évfolyamának tekintélyes részét (vö. *Przegląd Historyczny* XLI. 226 skv., *Przegląd Zachodni* VI. 169 skv.).

Az államalakulás kérdései közt elvi szempontból is fontos megállapításokhoz jut J. Kostrzewski „Vajjon a görögök alapították a lengyel államot” c. tanulmánya. A szerző J. Czekanowski lengyel antropológus és etnológusnak hosszú időn át hirdetett, főleg régészeti eredményekre és megmondolásokra épített felfévetését elemzi. Megállapítja: „Amiként szinte már kétségtelen, hogy a lengyel állam kezdetei tovább nyúlnak vissza a római megélvő történeti tudósításoknál, és hogy a Piast-dinasztia nem I. Mieszkóval vette csak kezdetét, nincs azonban semmi alapunk államszervezetünk kezdetéit egész a korai rómaiakra tenni”. Az sem szükséges, hogy a lengyel államalakulást bármiféle leigázó nép vagy csoport megjelenésével és szervezőmunkájával hozzák kapcsolatba. Miként a többi egykorú szláv állam, Lengyelország megszületése is megmagyarázható a belső társadalmi fejlődésből (P. A. 1—7).

Z. Hilczerówna „Adalékok Lengyelország és a Kievi Oroszország közti kereskedelemhez” c. tanulmánya a tojás- és csörgődiszek eddigi szétszóró irodalmának és leletkészletének összegyűjtésével és együttes értékelésével világítja meg jobban a két ország kapcsolatát (P. A. 8—21). Régi problémát rendez „A waponi bracteátok összehasonlító alapon” c. monográfiászerű tanulmány. szerzője, J. Żak a kérdés történetének és kiterjedt irodalmának elemzésével arra az eredményre jut, hogy a múlt század közepén előkerült lelet skandináv eredetű, i. u. 450—550 közötti időkből származik és valószínűleg fríz közvetítéssel került a felsőodrai kereskedelmi úton lengyel területre (P. A. 80—117).

K. Musianowicz a század elején Luzkiban és Niewiadamában kiásott temető leletanyagát a közelben azóta felderített temető leletanyagával hasonlítja össze. Követ-

keztetései szerint e vidéken a XI—XII. században sűrűn lakott mazov lakosságot kell feltételezni, amely kereskedelmi és művelődési kapcsolatot tartott fenn a szomszédos orosz törzsekkel (W. A. XVII. 229—50. l.). Ugyanezen szerző kimerítő régészeti leírást ad a sierpci járásban feltárt, ugyancsak orosz kapcsolatokra mutató XII—XIII. századi temetőkről (Uo. 251—304). Hasonló leírást kapunk a Radomban kiásott, XII. század elejéről származó temetőről. Az itt feltárt, soros temetkezést mutató 48 sír egységes tárgyi leletanyaga azonos társadalmi osztályból való, feltehetően iparos városalakokra utal (uo. 305—26). A temetőből előkerült emberi csontmaradványok antropológiai elemzését B. Rosiński közli (uo. 327—40). J. Antoniewicz „Eddig ismeretlen kőszobor porosz törzsi területéről” c. cikke ebben a német tudomány által kimerítően feldolgozottként vélt tárgykörben közöl új felfedezést. A Wejsunyanban most megtalált kőszobor szintén az ó-porosz lakosság vallási szokásaihoz hozható kapcsolatba (Spraw. 153—61).

Az államalakulás és a megelőző idők anyagi kultúrájával szintén több közlemény foglalkozik. Érdekes R. Jamka „Történelemelőtti és őstörténeti bányászati és kézműves termelőközpontok Sziléziában” c. cikke, amely a terület különböző régészeti korszakokból származó régészeti anyagának egybevetése alapján azt következteti, hogy jogos az emberi települési viszonyok és az anyagi művelődés megszakítás nélküli, folyamatos fejlődését feltételezni e részekben, a neolitikumtól egészen a jól ismert történeti korszakokig. A számbavett bizonyítvány a szerző szerint megdönti azt a német tudósok által hirdetett nézetet, mintha e terület a népvándorlás utolsó szakában, ill. az azt követő időszakokban elnéptelenedett volna (Przegląd Historyczny XLI. 21—69). A. Gardawski a Wrocieryzben a múlt század végén talált Piast-kori kerámia-leletnek ad értékelést (Spraw. 163—74). K. Musianowicz a Varsó melletti Brodno Starén kiásott, magasabb fejlődési fokot mutató, X—XI. századi ácsolt faházikó leírását közli (Spraw. 175—84). Z. Kolosówna pedig a biskupiai ásatások során felfedezett, néprajzi szempontból is tanulságos Piast-kori halfüstölő elemzését adja (Spraw. 145—52).

Ugyancsak az államalakulás előzményeivel kapcsolatosak a lengyel területen előkerült muzulmán eredetű pénzletek. Az 1945-ben Lublin egyik külvárosában felfedezett többszáz dirhem után most újabb két arab pénzérmét találtak: az egyiket a Krakó-Baltikum kereskedelmi út kiágazásánál (Tumban), a másikat Lublinban. Az első 936/37-ben Balchban készült, a másik 866/68 közt Szamarkandban. Mindkettő ezüstből van, a felirataik kufikus írással készültek. Az előkerült leletek újabb bizonyosságai a muzulmán világ és a kelet-európai népek közti kereskedelmi kapcsolatoknak (Spraw. 109—17).

Fontos helyet foglalnak el a lengyel régészek érdeklődésében a rómaiakból származó leletek is. Ezekből szintén több került elő az elmúlt évek folyamán. M. Haisig „Római dénárók a Tomaszów Lubelski járás Zubowice községből” c. cikke 1948-ban homokban játszó iskolásgyerekek által talált 93 darab ezüstdénár éremtani leírását közli. E lelet a néhány évvel előbb talált, 3170 darab-ból álló éremgyűjtemény mellett is számottevő. Az új lelet valamennyi pénzérme a II. századból való, legnagyobb részük Antonius Pius, Marcus Aurelius és Commodus idejéből (Spraw. 93—108). Római kapcsolatokra utalnak J. Antoniewicz és K. Wesolowski közös összefoglaló tanulmányának eredményei is. A lengyel területen előkerült ú. n. delfinfülű bronzkorsók anyagának és stílusának gondos vizsgálata után arra a megállapításra jutnak, hogy ezek az edények Augustus császár uralkodása idején közvetlen a római birodalom területéről kerülhettek lengyel földre. Elterjedésük összefüggésbe hozható a birodalom határainak a Dunához való kitolódásával. A szerzők véleménye szerint nincs szükség kelta közvetítés feltételezésére (W. A. XVIII. 137—184). További rómaiakori leletanyagot tesz közzé J. Marciniak cikke bőséges illusztrációkkal (W. A. XVII. 46—76).

Az államalakulás körülményeinek tervszerű kutatása mellett természetesen más régészeti korszakokkal is fog-

alapot nyújt e fontos hely települési folytonosságának kérdéséhez. A VI–IX. század közötti időre nézve kevés a régészeti támpont, a további kutatásoknak azt kell felderíteniük, hogy az avarok támadása, amely a VI. század végén elpusztította a dobruzsai római-görög városokat, egybeesett-e a szlávok letelepedésével.

Condurachi E.: Originea și dezvoltarea așezărilor omenite de pe litoralul Mării Negre. (75–82. p.) — (A Fekete tengerparti települések eredete és kialakulása.)

A histriai ásatások főleg a prefeudális kor élénk hellenisztikus hatásáról tudósítottak néhány görög felírat révén. E feliratok a város belső igazgatásának életére derítenek fényt.

Condurachi E.: Raport asupra cercetărilor arheologice dela Kallatis-Mangalia (83–92. p.) — (Jelentés a Kallatis-Mangaliai régészeti kutatásokról.)

A hellenisztikus műveltségű rabszolgatartó osztály és a tengerparti őslakos-rabszolgaság együttélésének kérdéseire szolgáltatnak felvilágosításokat egyrészt az erődben, másrészt a környéken folytatott ásatások. Utóbbi helyen mezőgazdasági munkaeszköz-tömeglet került elő.

Nestor I.: Așezările din societatea primitivă și sclavagistă în regiunea Dunărea de Jos. (93–102. p.) — (Ősközösségi és rabszolgatartó társadalmi települések az Aldunánél.)

Zimmere város őskori erődjében az 1949. évi ásatások La Tène-kori sírokat tártak fel. Géta-dák halott-hamvasztók emence előkerülése mellett itt XIV. századi román falu nyomára is bukkantak, amelyben megszenesedett búza és kölesmaradványok valamint mezőgazdasági munkaeszközök az agrárgazdálkodás módjára engednek következtetni.

Berciu D.: Așezările și cimitirele din societatea primitivă în Oltenia. (Șantierul arheologic dela Verbicioara-Dolj, Șantierul dela Balta-Verde). (103–113. p.) — (Olteniai ősközösségi társadalmi települések és temetők.)

A Verbicioara-i újkőkori településekre bronzkori, majd XIV. századi temető rétegződött. A neolitik kerámia Tordossal mutat fel kapcsolatot. A bronzkori réteg az agrárgazdálkodás kezdeti módjának nyomaihoz szolgáltatott leletanyagot. A koravaskori földvár és temető már rabszolgatársadalmat bizonyít. A Balta-Verde-i ásatások 96 halomsírt tártak fel, ezek leletanyaga koravaskori. Az ásatás kapcsán felmerül a román régészet fokozottabb kötelessége az illir, szkíta és ősszláv emléanyag tanulmányozásában.

Daicoviciu C.: Granița de Est a Daciei și triburile libere dela hotarele de răsărit ale Daciei (115–122. p.) — (Dácia keleti határa és a dáciai keleti határtörzsek.)

Hat helyi kutatás igyekezett feleletet adni azokra a kérdésekre, amelyekkel 5 magyar és 4 román régész foglalkozott a múltban. E kérdések mindezideig megoldatlanok maradtak, különösen az, hogy a helyi törzsek milyen viszonylatban álltak a dák, majd a római uralommal és mi volt a szerepük a légioók kivonása után. A limes-kutatás negatív eredményt hozott. A Háromszéki-medence több helyén végzett kutatás arra az eredményre vezetett, hogy az erődi újkőkori kerámia-kultúrára egy La Tène-kori géta-dák telepedett, amely nem szűnt meg a római uralommal, a települési folytonosság a középkorig fennállott. A bő leletanyag a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumba került.

Horedt K.: Pătrunderea și așezarea Slăvilor în Transilvania (123–130. p.) — A szlávok betörése és letelepedése Erdélyben.)

Az olthévízi (Hoghiz) római erőd (térképe mellélkelve) tanulmányozása után a tövisi (Teius) ásatások VII. századi avar-szláv együttélésre tártak fel bizonyítékokat. A sepsiszentgyörgy-bedei ásatások szláv lakótelepet hoztak felszínre, amely a VII. századra datálható kerámiaanyaga és állatstílusú fémtárgyai alapján.

Moga M.: Traiul populației Daco-Roman și barbare la granița de vest a Daciei. (131–135. p.) — (A dák-római és barbár népesség élete Dácia nyugati határán.)

A porolissumi (Moigrad) ásatások a castrumra, a temetőre és a limes-kutatás megoldatlan kérdéseire

igyekeztek választ adni. Több topográfiai adattal bővültek eddigi ismereteink a castrumra vonatkozóan, a temetőben sírkő-, téglasír-, és urnatemetkezés egyaránt előfordult a limeszel kapcsolatban több sáncvonulatra és néhány torony nyomaira bukkantak.

Daicoviciu C.: Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei (137–148. p.) — (A dákok életének tanulmányozása a Szászvárosi Havasokban.)

Grădiștea-Muncelului dák várának kutatása 150 éves, itt keresték Decebal „elásott aranykincsét”. Az új ásatások sok új adattal és leletanyaggal gazdagították a rabszolgatartó katonai jellegű dák állam várépítéséről alkotott eddigi tudásunkat. Egy dák lakóház és a vár rekonstrukciójának képe mellélkelve.

Popescu D.: Felul de viață al populației daco-romane și „barbare” la frontiera de Vest a Daciei (149–154. p.) — (A dák-római és „barbár” népesség életmódja Dácia nyugati határán.)

A gyulavarsándi (Varșand) Laposhalom újabb ásatása során az őslakosság foglalkozására vonatkozóan kerültek elő újabb adatok: a mezőgazdálkodás elsőbbsége mellett itt a halászat köréből is találtak munkaeszközöket. A leletanyag zöme bronzkori.

Roller Mihail: Concluziuni la închiderea conferinței arheologice din R. P. R. (155–178. p.) — Roller akadémikus a marxista-leninista tudomány szempontjait figyelembevéve vonta le a Román Népköztársaság régészeinek konferenciáján az 1949. évi kutatások tanulságait. Kiemelte a kollektív munka szükségességét, rávilágított a Párvan óta megszűnt komoly őslakosság kutatás fontosságára és a társadalmi fejlődés olyan szakaszainak alaposabb tanulmányozására (korai középkor, prefeudális korszak), amelyekre nézve a múlt rendszer régészei egyáltalán nem tértek ki, vagy hibás elméleteket hangoztattak. A Román Népköztársaság tudósai kötelesek hű képet festeni a történelemről, hogy fiataláguk hazafias szellemben a szocialista társadalom építőinek szellemében oldja meg azokat a kérdéseket, amelyek az emberi kultúra társadalmi fejlődésének ismerete nélkül lehetetlenek.

Tudor D.: Despre sclavaj în Dacia Inferioară. (205–212. p.) — (Dácia inferior rabszolgaságáról.)

Mintegy 130 felirat vonatkozik Dácia rabszolgatársadalmára, ezek közül igen kevés került megvitatásra, ugyanakkor a múltban jelentéktelen istenségekről, helyi emlékekről bő tanulmányok kerültek kiadásra. A mai Oltenia területén 14 olyan felirat van, amely világot derít a rabszolgaság intézményére, ezek közül 11 olyan rabszolgára vonatkozik, aki a családi, vagy az egyéni gazdálkodás körében, 3 pedig az államigazgatás különböző területein (vám, adókezelés) működött. Megismerjük a feliratok révén a római nagyzemeli mezőgazdálkodás formáit, amelyekben a rabszolgák nyári földmunkák után télen ipari műhelyi munkát végeztek. A legtöbb felirat a III. századból való, amikor a rabszolgatársadalom bomlási folyamata már előrehaladott volt. Az Aurelianus-féle kiűrés után a rabszolgák tömegei helyükön maradtak.

Canarache V.: Monetele sciților din Dobrogea (213–257. p. + VIII. tábla) — (A szkíták érmei Dobrudzsában.)

Az i. e. IV–III. századi szkíta uralom érmeinek Corpora, az érme elterjedését feltűntető térképpel.

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ. 1950. II.

Dumitrescu Hortensia: Cercetări arheologice la Văleni (jud. Neamț) — (19–51. p.) — (Régészeti kutatások a Neamț-megyei Văleni-ben.)

1939 óta megszakításokkal folytak ásatások a Văleni-i erődben, amelynek eredményeképpen a barbárság középső fokán álló társadalomban élő település emléke anyaga került elő. A cserépanyag a Cucuteni előtti és a Cucuteni-Tripolje típusformákat mutatja. A gazdag kova- és kőeszközökön kívül antropomorf agyagszobortörödékeket is leltek, amelyek szoros kapcsolatban áll-

tak a törzsi matriarchátus intézményével. A csontmaradványok háziállattartást bizonyítanak.

Berciu D.: Despre apariția și dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul Republicii Populare Române. (52—82. p.) — (A patriarchátus megjelenése és fejlődése a Román Népköztársaság területén.)

A patriarchátus feltűnése egybeesik az eneolitikorral, a leletek már a munka bizonyos mértékű természetes megosztásáról tanúskodnak. A matriarchátus feloszlása az i. e. II. ezredév kezdetére tehető. Az eneolitikumban az állattenyésztés még nem emelkedett a mezőgazdálkodáson belül önálló foglalkozássá, ez a bronzkorban történt meg, amikor a vándorló nyájlegeltetés sem volt ismeretlen: ezt bizonyítják egyrészt a Duna árterületeinek leletei (téli szállás), másrészt a Kárpátokon 1200—1300 méter magasan talált Wietenberg-kultúra nyomai (nyári szállás). A bronzkor végén merül fel a géta-dák etnogenezis kérdése. A törzsi-patriarchátus felbomlási folyamata az i. e. IX—VIII. században (kimmér betörés), végső felszámolása pedig az i. e. VI. században (szklita-uralom) következett be.

Canarache V.: Unelte agricole pe teritoriul Republicii Populare Române în epoca veche. — (83—109. p.) — (Mezőgazdasági eszközök a Román Népköztársaság területén az őkorban.)

Jelentősebb bronzsarló-tömegleletek kerültek elő: Ispánlakán (Spálnaca), Páncéleschen (Panticciu), Kóhalmon (Rupea), Szentersébeten (Gusterița), továbbá a Bánságban, Biharban és Moldvában. Legnagyobb tömegben (200 db.) Drajna község határában (Prahova megye) a Teleajen partján jutott felszínre. A rabszolgatársadalom kialakulásával sokasodnak meg az ekeleletek. A faekék „ekévasa” még jobbára bronz volt, a La Tène-kortól kezdve már vas. A római orból főleg a tengerparti lelőhelyek szolgáltatottak vaskéket.

Petrescu-Dâmbovița M.: Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova. — (110—125. p.) — (Újabb adatok az okkerfestékes temetkezésekről Moldvában.)

A halomsírokba való zsugorított temetkezési rítus egyik formája került felszínre Bogonos községben, az okker-temetkezési mód, amely főleg Ulrajna déli részén gyakori. Az újkor végétől a bronzkorig fordulnak ezek elő. Néhány dobudzsai és olténiai tumulusban tapasztaltak okker-temetkezést, az erdélyi tumulusokban azonban ismeretlen.

Florescu Gr.: O nouă inscripție referitoare la familia Coccelior dela Capidava. — (126—138. p.) — (A Cocceiusok családjára vonatkozó új felirat Capidavában.)

Egy sírlétföredék az I. század végéről.

Tudor D.: Vase „protobulgare” descoperite în Oltenia. — (139—151. p.) — (Olténiában felfedezett „ősbolgár” edények.)

Két amfora formájú agyagedény került elő bekarcolt jelekkel, amelyek hasonlóságot mutatnak fel a nagyszentmiklósi kincs egyik feliratával. Miatem K. bulgáriai és Poulik J. morvaországi párhuzamai alapján az edények VIII—X. századnak tekinthetők.

Ștefan G.: O balanță romană din secolul VI. e. n. descoperită în Dobrogea. — (152—162. p.) — (VI. századi római mérleg Dobrudzsában.)

1946-ban Dinogetiában (a mai Garvăn) bronzból készült mérleget találtak egy VI. századi római épület romjai között. Háromkampós tolmérleg solidus, uncia és libra-beosztással, egyik rúdján görög felírással.

Vulpe Radu: Despre valul din Moldova de Jos și „zidul” lui Atanarih. (163—174. p.) — (Az alsómoldvai sáncról és Atanarih „építményéről.”)

Schuchhardt 1885-beli tanulmánya (AEM 1885. 202. skk.), amely az u. n. Traján sáncokról szól, sokban téves adatokat szolgáltatott. A német szerző megállapításait ellenőrizte az 1948 és 1949. évi szemle. Kétségtelen, hogy védelmi célokat szolgáltak, de a kutatás mai állapota szerint keletkezésük időpontját nem lehet meghatározni.

Barnea A.: O inscripție dela Aegyssus. — (175—186. p.) — (Egy Aegyssus-i felirat.)

A mai Tulcea városban (Aegyssus) előkerült felirat a legio I. Iovia IV. század eleji hadszervezetéről tudósít.

Nestor I.: Probleme noi în legătură cu neoliticul din R. P. R. (208—219. p.) — (Újabb problémák a Román Népköztársaság neolitikumával kapcsolatban.)

Az 1949. évi moldvai ásatások (Perieni, Glăvănești Vechi) új őskori leletei egy, a szalagdiszes kerámia-kultúrát megelőző u. n. „hangjegyfejes” kultúrának a nyomait tárták fel. Ezzel kapcsolatban fel kell vetni az új őskori kultúrák kezdetének és az eneolitikumon át a bronzkorba való fejlődésének problémáit. A legújabb Tripolje-irodalom (a Sztálin-díjas Passek) révén megdőlnék azok a „migrációs” elméletek, amelyek az egész közép- és kelet európai neolitikum (Cucuteni, Tordos, Tiszai és Körös-kultúra, Vinča, stb.) kialakulását és fejlődését rasszista módszerek alkalmazásával igyekeznek megoldani.

Floca Octavian: Stațiunea dela sfârșitul treptei de jos a barbariei din marginea Devei (O civilizație neatestată pe teritoriul Transilvaniei.) — (220—225. p. + XI. tábla) — (A barbárság alsó fokán álló őstelep Déva határában. Egy meghatározatlan civilizáció Erdély területén.)

Pontozott és vonaldíszű cserépedénytöredékek nyújtják a dévai leletanyag zömét, ezen kívül néhány kova- és csontszerszám került elő. A kerámia stílus szoros kapcsolatot mutat fel a Tiszapolgár-Deszk formával és hasonlósága a bodrogkeresztúri kerámiával megállapítható. A neolitikum végére keltezhető.

Daicoviciu C.: Așezarea autohtonă dela Apulum (Alba-Iulia). (225—228. p.) — (Az autohton település Apulumban.)

Az apulumi bennszülött lakosság települése és néhány topográfiai kérdés tisztázása során vitába száll a szerző Alföldi A. idevonatkozó megállapításaival, amelyek Alföldinek burzsoa sovíniszta történetiszemléletéből adódnak.

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ 1951. I.

Conștiința pe țara a archeologilor din R. P. R. — (7—18. p.) — (A Román Népköztársaság régészeinek országos értekezlete.)

Az 1950. évi ásatásokról való rövid beszámoló után Roller Mihail akadémikus záróbeszédében a kutatások legfőbb hibáját abban látja, hogy nem teljesítették azt a kötelességet, amelyet a lefolyt ásatások eredményeinek közlésével kapcsolatban vállaltak. Nem szabad folytatni azt a módszert, amely jellemzője volt a burzsoa-kapitalista rendszernek, hogy az eredményeket nem közölték. A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiai kiadójának munkatervében kötelezettséget vállalt az ásatási eredmények kiadására. — Adcs maradt a román régészeti kutatás a prefeudális és feudális kor archeológiai megvilágításával, különösen a román nép és nyelv kialakulása kérdésének tudományos megoldásával. — Fel kell számolni azt a politikát, amely minden régészeti leletet a bukaresti múzeumban összpontosít, a vidéki múzeumok pedig szegényesek maradnak. Bizottságot kell felállítani a vidéki múzeumok ellátottsága érdekében, ez a bizottság még a fővárosi Antik Múzeum anyagából is juttathatna anyagot a vidéknek.

Ștefan Gh.: Săpăturile dela Garvăn (Dinogetia) raionul Măcin (Galați) — (19—49. p. + I. tábla) — (A Garvăn-i—Dinogetia-ásatások a Măcin—Galați-körzetben.)

Az 1950. évi ásatások fontos eredményeket hoztak a római ort megelőző század őslakosságának a tengerparti görög városokkal való kapcsolataira tekintettel. Másik lényeges eredmény az volt, hogy tisztázta a prefeudális társadalom itteni foglalkozása rétegződését, amely virágkorát élte a X—XI. században. A besenyők támadásával ez a kultúra pusztulásnak indult, ennek a mérvét nem ismerjük, mégis a későbbi kerámiaanyag silányságában ez szembeszökően megnyilvánul.

Nestor I.: Săpăturile de pe șantierul Valea Jijei (Iasi-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950. (51—76. p. + III. tábla) — (Ásatások a Jijia-völgyben, 1950-ben.)

A Glăvănești-Vechi-i neolitikum kutatására helyeződött a főszű. Itt a vonaldíszes kerámiatípus különböző formái jellemzőek. Kultúraegyezést lehetett megállapítani.

tani a Starčevo és Körös-kultúrával. A Corlăteni-íásatások a Cucuteni festett kerámiaörökhöz tartozó spirális mintájú leletanyagot hoztak felszínre. A lakótelepek leletanyaga a földművelő és állattenyésztő kultúra fokozottabb kettéválásáról tanúskodik.

Dumitrescu V.: Hăbășești, 1950. (77–94. p. + IV. tábla.)

Néhány őskőkori (aurignacien) leleten kívül egy eneolitikori település került felszínre, amelyben az állatalakos agyagtárgyak sokasága fejlett állattenyésztésről tanúskodik.

Daicoviciu C.: Studiul traiului Dacilor în Munții Orăștiei. (95–126. p. + V. tábla.) — (A dákok életének tanulmányozása a Szászvárosi Havasokban.)

A Grădiștea-Muncelului-íásatások folytatása az 1950. évben egyrészt a tulajdonképpeni dák vár, másrészt az ezt körülvevő szentélyszerű részre terjedtek. Egy erős dák törzs katonai építkezései jutottak felszínre, lehetséges, hogy az antik szerzőktől említett „Appuli” törzs építményeiről van szó, az i. e. I. század első feléről. Az építmények monumentálitása egy félig rabszolgatartó, erős központi kormányzattal rendelkező társadalmat tükröztet, amelyben a vallás és a papság szerepe kiemelkedő.

Condurachi Em.: Cercetările arheologice efectuate în campania anului 1950 la Histria. (127–158. p. + V. tábla.) — (Az 1950. évi régészeti kutatások Histriában.)

A tizenkét évszázadon át virágzó rabszolgatartó görög gyarmatnak az őslakossággal való kapcsolatát számos lelet világítja meg, új adatokat szolgáltatva Dobrudza ókori történelméhez. Hellenisztikus lakóházak, ókeresztény bazilika és egy kb. 20 km hosszú vízvezeték az íásatás főbb eredményei.

Petrescu Eugenia Zaharia: Săpăturile arheologice dela Sărata-Monteoru, în campania anului 1950. (159–168. p.) — (A Sărata-Monteoru-i régészeti íásatások az 1950. évben.)

A bronzkori erődítmény és temető felíásatása során zsugorított temetkezéssű sírok, bronz és arany dísz tárgyak, egy kétszájú agyagedény és több olyan eszköz került elő, amely fejlett állattenyésztő kultúrát feltételez.

Comșa Eugen — Popescu Dorin: Cercetări arheologice pe traseul canalului Dunăre-Marea Neagră (169–176. p.) — (Régészeti kutatások a Duna-Fekete-tengeri csatorna íásatásánál.)

Több őskori szőrványleleten kívül egy ősláv szőszövegű felíratos kő került elő.

Vulpe R.: Activitatea șantierului arheologic Poiana Tecuci 1950. (177–216. p.) — (A Tecuci-megyei Poiana íásatás.)

Az 1950. évi íásatás feladata a dák erőd teljes feltárása volt. A bronzkori réteg felett még három réteget kutattak át. A Hallstatt-rétegben lakóházak, kemencék és gazdag kerámiaanyag került elő (füles-

korsók, talpcsőves edények). A legfelső ókori réteg szép amforákat, vasból való mezőgazdasági munkaeszközöket, halászhorgokat, római és germán fibulákat, tükröt és csont háztartási tárgyakat rejtett. Piroboridava (a mai Poiana) erődjének pusztulása a III. századra tehető amikor a gót támadás áldozata lett.

Cihodaru C.: Cercetările arheologice dela Șuletea și Bărlăești (rn. Murgeni) — (217–228. p.) — (Régészeti, kutatások Șuletea és Bărlăești községben.)

Néhány újkőkori és bronzkori kerámialeleten kívül III–IV. századi településnyomot tártak fel a délmoldvai íásatás alkalmával.

Berciu D.: Șantierul arheologic Verbicioara-Dolj (229–248. p. + II. tábla.) — (A Dolj-megyei Verbicioara-i íásatás.)

Moustérien kultúrát bizonyító kőszerszámok, mészbetűes edények, továbbá La Tène-cseréptöredékek hosszú települési folytonosságot bizonyítanak. Egy közeli temetőben XIV. századi, vésetkövű gyűrűk, bolgár és magyar érmek kerültek elő.

Petrescu-Dâmbovița M.: Săpăturile arheologice dela Foltești (Raionul Tg. Bujor, reg. Galați) — (249–266. p. + I. tábla.) (Foltești-i régészeti íásatások.)

Usatovo-típusú, gazdag festett kerámiát tartalmazó települést tártak fel az 1950. évi íásatások. Időben a neolitikumnak a bronzkorba való átmenetében helyezhető. Társadalmi szempontból a termelési módok első nagy megváltozása: a vadászó törzseknek az ősközösségből való kiválása jellemzi ezt a korszakot.

Nicolaescu-Ploșor C. S.: Raport asupra activității șantierului arheologic Rast-Dolj. (267–277. p. + I. tábla.) — (Jelentés a Rast-i régészeti íásatásokról.)

Vința-Tordosi típusú anyagot és szőrványos bronzkori leleteket tárt fel az 1950-es íásatás. Jelentősek az emberalakú égetett cserépidomok, amelyeken spirális díszítővonalak rajzolódnak. A közelben egy zsugorított temetkezést rejtő késővaskori sír került elő.

Popescu Dorin: Săpăturile dela Cristești (279–283. p.) — (Cristești-i íásatások.)

A feltételezett maroskeresztúri római castrum helyén egy dák-római vicust találtak, amelynek lakó az i. u. II–III. században nagyrészt fazekassággal foglalkoztak.

Macrea M.: Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sft. Gheorghe-Brețcu, 1950. (285–311. p. + V. tábla.) — (A Sepsiszentgyörgy-Bereck környéki régészeti kutatások eredményeiről.)

A székelyföldi eddig elhanyagolt kutatások célja a dák őslakosságnak a római hódítókkal való kapcsolatát a materiális tényekre építve megvilágítani. Az íásatások során Berecken, Sepsiszentgyörgyön, Énlákn, Firtosvárán, Csíkszögön és Csíkszeredán tisztázódott a római védőrendszer. Az énlaki és berecki castrum képe tökéletesen kirajzolódott. (Térképük mellékelve.)

Jakabffy Imre

CSEHSZLOVÁK RÉGÉSZETI FOLYÓIRATOK 1950–51-BEN

A gazdag hagyományokkal rendelkező csehszlovák régészeti tudomány vezető folyóirata az 1949 óta megjelenő *Archeologické Rozhledy* (Régészeti Szemle). Ez a folyóirat a Csehszlovák Köztársaság régészeti és rokon tárgyú intézeteinek tájékoztató folyóirata, a prágai Állami Régészeti Intézet kiadásában jelenik meg, szerkesztője Ján Filip, a prágai egyetem régész-professzora. A folyóirat zömében a legújabb kutatások eredményeit tárja fel, azonban egyes elvi jelentőségű cikkeket is hoz. Ilyen J. Filip tanulmánya: A késői paleolit kultúrák Csehszlovákiában és a késői paleolit osztályozásának problémája (1950. 3–4. sz. 239–241. p.), amelyben a csehszlovák viszonylatban legfontosabb két korszak, a risswümi és wümi (az utolsóelötti interglaciális és az utolsó jégkorszak) rétegződésére vonatkozó legújabb

vizsgálatok eredményeit foglalja össze, és rámutat a további elmélyült kutatás fontosságára, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az íásatásokkal foglalkozó régészeknek állandóan figyelemmel kell kísérniük a nemzetközi tudományosságot, nehogy a probléma a további tisztázódás helyett még ködösebbé váljék. Ugyancsak J. Filip foglalkozik a kőkorszak problémáival: A legrégibb földművelők Középeurópában (1951. 2–3. sz. 209–214. p.) e. tanulmányában, amelyben elveti azokat az újabb elméleteket, amelyek a földművelést Ázsiából származtatják, emlékeztet arra, hogy a szalagdíszes kerámia kultúrája valószínűleg egyenes kapcsolatot lehet a neolitik kultúrákkal, többek között a Körös-kultúrával, de a részletesebb kutatások hiánya nem engedi meg, hogy ezen túl talán egy régebbi fok nyomait is

megkeressük. Itt is az újabb kutatásoktól kell további eredményeket várni. B. Hrozný beszámol arról (A Mohenjo-Daroi és Harappa-i ősidiai feliratok megfejtése, 1951. 2–3. sz. 214–215. p.), hogy még 1941–42-ben közzétett megfejtéseit nyugaton csak 1947-ben említik meg, ezzel kapcsolatban még néhány adaleköt közöl. J. Böhm: A szovjet vita a homo sapiens keletkezéséről (1951. 1. sz. 67–68. p.) az 1949-ben a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében lefolyt vita eredményeit ismerteti.

Az ásatásokról beszámoló cikkek közül több korszakra terjed ki V. Budinský-Křička tanulmánya: Óskori és korai történeti leletek Léván (1950. 3–4. sz. 153–158. p.), amely főképpen római és népvándorláskori sírleleteket ismerteti, de a kőkorszakbeli leletekre is utal. B. Klima: A Kříž-barlang a Morva Karsztban (1951. 2–3. sz. 109–112, 123, 129–130. p.) a Brno melletti barlangban 1949–1950-ben folytatott ásatások eredményeit ismerteti, a barlangban aurignacium és magdalénien anyag található. Szintén a paleolitikum korszakába vág Fr. Prošek cikke: A szlovákiai Moravanyban lévő paleolit településen folytatott tanulmányok (1950. 3–4. sz. 175–183. p.); megállapítja azt, hogy itt egész sor egymással összefüggő telepről van szó. A mezolitikum korát tárgyalják M. Mazálek: A razicei mezolit terület feltárása 1950-ben (1951. 1. sz. 6–11, 19–20. p.) és Fr. Prošek: Mezolit kunyhó Tašoviceben (1951. 1. sz. 12–15, 21. p.); az előbbi dél-csehországi, az utóbbi Karlovy Vary melletti lelet, mindkettő tardenois típusú. V. Spurný: Neolit település a csehországi Lobečben (1951. 2–3. sz. 124–126, 130–135. p.) igen gazdag tardenois-típusú településről beszél, amelynek főképp sílex-anyaaga jelentékeny, a teljes feltárás még nagyobb anyagot hoz majd. Ugyancsak ebbe a korszakba vág J. Neustupný cikke: A Žnojmo-környéki neolit települések feltárása (1951. 2–3. sz. 127, 135–139. p.), amely a Hluboké Mašůvky mellett feltárt erődítményt ismerteti elsősorban. L. Hájek kutatásai: A harangalakú edények kultúrájának újabb leletei (1951. 1. sz. 22–24, 27–30, 41–42. p.) Bohdalice-ben, Dolní Sucholom-ban és Lhánice-ben tártak fel sírleleteket, amelyek újabb fényt vetnek erre a kultúrára. A Točík és J. Drenko: Ásatások a szlovákiai Prša-ban (1950. 3–4. sz. 159–174. p.) a Losonc közelében fekvő községben folytatott kutatásokról számolnak be, itt a neolitikumtól az i. u. 12. századig találhatók sírok, egy részüket már régebben is feltárták, 1942-ben a Magyar Nemzeti Múzeum is végzett itt ásatásokat, de a legrészletesebb ásatásokat 1948–49-ben folytatták itt. Több száz sírt ástak ki, két 10. századi magyar sírt is. A leletanyag zöme szláv. V. Vildomec: A Palliardi-ról elnevezett vár a Želetavka felett Morvaországban (1951. 1. sz. 31–33, 43–44. p.) az eddig feltáratlan erődítményben sűrű lakosságot mutat ki már az eneolitikumban. Valószínűleg ugyanebbe a korbá kell sorolni egy Postoloprty mellett talált vázát is H. Pokorná szerint (eneolit lelet Postoloprty-ból, 1950. 3–4. sz. 212–214. p.). J. Maličský: Két település Zdice községben (1951. 2–3. sz. 161–164, 174. p.) egy eneolit és egy római-korabeli csehországi településről számol be, az elsőnek a leletanyaga mind a középdunai, mind a cseh-pfalzi kultúrákkal mutat kapcsolatokat. B. Struhala: Régebbi bronzkorszakbeli temető a morvaországi Holešov mellett (1951. 1. sz. 33–34, 41, 42, 44–46. p.) harmincöt sírról számol be, amelyek a korai unécei kultúrából származnak, némi eneolit átütésekkel. Ugyancsak az unécei kultúra maradványáról számol be B. Novotný: Kettős trepanációjú koponya a prágai Smíchov városrészéből (1951. 1. sz. 35–36, 46. p.), és J. Král: Unécei típusú temető Bedřichovce mellett (1951. 2–3. sz. 128, 139–140. p.). A középső bronzkorszakból keltez L. Kraskovská egy nagyobb leletet: Csallóközi bronzlelet (1951. 2–3. sz. 140–142, 145. p.), amelyet Dunaszerdahely mellett találtak, párhuzamai Magyarországon és Ausztria északkeleti részében találhatók.

J. Pástor: Bronzkins a szlovákiai Malý Horešböl (1951. 2–3. sz. 149–150, 154–156. p.) egy Királyhelmec közelében talált leletről származik, amely késő bronzkori és korai hallstatti darabokat tartalmaz. M. Šolle: Unécei jellegű sír és hallstatti település a Morav-

ský Krumlov melletti Rybníkyben (1950. 3–4. sz. 214–217. p.) egy már régebben feltárt és újabban megvizsgált sírt és egy valószínűleg hallstatti élelmiszeralattárt ismerteti. Egy korai hallstatti kézműves műhelyének a maradványait ismerteti J. Říhovský: Tömeges bronzlelet a Mikulov melletti Klentice-ben (1950. 3–4. sz. 217–221. p.) és ugyancsak ő tárt fel nagyobbarányú bronz leletanyagot: Bronzlelet Bohdašínban (1950. 3–4. sz. 224–226. p.). K. Tihelka: A velaticei csoporthoz tartozó emberi csontvázak a Cezavy-nak nevezett morvaországi lerombolt erődítménynél (1951. 2–3. sz. 142–144, 146–148, 153–154. p.) a hallstatti kultúrához tartozó leletanyag további feltárását ismerteti, valószínűleg erőszakkal lerombolt erődítményről van szó, amelynek lakóit tömegesen lemészárolták. J. Kudrnáč: Halott-hamvasztásos sírok a Sedlčany járásban fekvő Zvírotice-ből (1950. 3–4. sz. 221–224. p.) egyik erősen sérült temetőről számol be, amely a korai Hallstattból származik, az ú. n. knovizi kultúra emléke, amely a Hallstatt elején terjedt el Közép-Csehországból az ország déli részébe.

L'. Kraskovská: La Tène sírok a szlovákiai Komjátiból (1950. 3–4. sz. 184–186. p.) hét újabban feltárt sírnak az anyagát ismerteti, közülük két katonasír teljesen épességben maradt fenn. J. Kabát: La Tène-lelet Sv. Ján pod Skalou községből (1950. 3–4. sz. 226–228. p.) egy csehországi kis leletet mutat be. J. Filip: La Tène-korabeli hamvasztásos sírok a Kasejovice melletti Nezdřevből (1951. 1. sz. 36–37, 47. p.) egy sérült leletről számol be, amely egészében La Tène-kori, de a hallstatti kultúra erős hatását mutatja. A Točík: Újabb kelta leletek Szlovákiából (1951. 2–3. sz. 151–152, 156–158, 169–171. p.) Hallstatt- és La Tène-korabeli sírleletekről számol be, Ondrohovból az i. e. 2. századból, Ipolyság vidékéről pedig a 2. és 1. század fordulójáról, ez utóbbiak halott-hamvasztásosak.

A római korszakot tárgyalja J. Říhovský: Római kori sírok Mikulov mellett (1951. 1. sz. 37–40, 47–49. p.), a sírok egy része halott-hamvasztásos, ezek későbbieknek látszanak. R. M. Perníčka: Reginus kézjegyével ellátott új terra sigillata-töredék (1951. 1. sz. 49, 50, 62–63. p.) címen egy Dél-Morvaországban Mušov mellett talált töredéket ismertet francia nyelű rövid cikkében. A Točík: Kutatás a szlovákiai Čákan (1951. 2–3. sz. 158–160, 171–173. p.) egy 2–3. századi települést ismertet, amelyben az újabb kutatások nagy, korabeli importált római anyagon (terra sigillata stb.) kívül az eneolitikumból és a korai bronzkorszakból eredő anyagot is tártak fel, a településtől nem messze pedig egy középső és késői bronzkori halott-hamvasztásos temetőt találtak. L'. Kraskovská: Római sírlelet Rusovceben (1951. 2–3. sz. 160–161, 170. p.) egy 3. századi gyermeksírt ismertet.

J. Kudrnáč: Népvándorláskori csontvázas temető Kolínban (1950. 3–4. sz. 228–231. p.) egy a 4. és 5. század fordulójából keltezhető, újabban feltárt sírt ismertet. J. Říhovský: Népvándorláskori sírok Sokolniceben (1951. 2–3. sz. 177–178, 193–194. p.) Brno melletti ásatásokról számol be, a csontvázas sírokat a bennük talált csekély eszközanyag alapján az 5. századra lehet keltezni.

A legtöbb kutatás természetesen a szláv őskorra, a korai szláv településekre vonatkozóan hoz újabb adalekokat. A Knor: A Jenišov-Tašovice melletti szláv erőd (1951. 1. sz. 16, 22, 25–27. p.) a Karlovy Vary közelében fekvő erődítményt ismerteti, amelynek a helye már a mezolitikumban lakott volt. Az erődítmény maga a 10. században valószínűleg tűzvész áldozata lett. J. Kudrnáč: 1950. évi új leletek Klučovból (1951. 1. sz. 40, 50–53, 57–58. p.) beszámol a Český Brod környékén lévő szláv erődítményről, amelynek kerámia-anyaaga a 8. századból való, és így a legrégebbi szláv erődítménynek tekinthető a Csehszlovák Köztársaság területén. Egyébként már az eneolitikumban lakott terület. Zd. Váňa: Szláv erőd Zabrzuany mellett (1951. 1. sz. 53–55, 58–60. p.) egy másik csehországi erődítményről számol be, amelynek kerámiaja kapcsolatban áll az Elba és Odera vidékével. A leletanyag tanúsága szerint az erőd eléggé népes és a 8–11. században jelentős politikai és kulturális központ volt, amelyet a 11. század

második felében tűzvész pusztított el. M. Šolle: A kourími erőd kétszárnyú kapuja (1951. 2–3. sz. 105–109, 121–122. p.) összegezi az újabb kutatások eredményét: a 9. századból származó kapu szerkezetével ezideig egyedülálló Európában. R. Turek: A libicei erőd feltárása 1950-ben (1951. 2–3. sz. 191–192, 201–202, 218–219. p.) beszámol a már korábban, 1949-ben megkezdett ásatások folytatásának eredményeiről, amelyek további részleteket tártak fel az erődön belül lévő templom és fejedelmi palota berendezéséről. Az erődítmény valószínűleg gyéren lakott volt, mert a hely nagyrészt a fejedelmi udvarhoz tartozó gazdasági berendezésekhez volt szükséges. L. Horáková-Jansová: A Nalžovice melletti szláv erőd (1951. 2–3. sz. 202–205, 219–220. p.) még egy csehországi erődről számol be, amelyet a 10. század második felére datál.

J. Dekan: Az 1950. évi dévényi ásatások (1951. 2–3. sz. 164–168, 173–176. p.) beszámol az eddigi ásatásokat kiegészítő újabb kutatásokról, amelyek 10. századi sírok mellett római- és La Tène-kori leleteket is feltártak; néhány tárgy alapján arra lehet következtetni, hogy itt még az i. u. 2. században is volt kelta lakosság. Čapiovic és A. Točik: A nyitrai ásatások (1951. 2–3. sz. 178–181, 195–196. p.) címen ismertetik az itt talált 10. századi nagy szláv temetőt, amelynek leletanyaga az Alpok vidékivel mutat fel rokonságot. Emellett azonban találtak korai bronzkori (ú. n. maďarovcei) kultúra nyomait és egy unéitici típusú csontvázas sírt. L. Kraszková: Újabb szláv korszakbeli leletek Bešeňov-ban (1950. 3–4. sz. 186–188. p.) címen beszámol az itteni újabb ásatások eredményeiről (az 1943-as ásatások anyagát bombatámadás pusztította el), a leletek alapján megállapítható, hogy a terület a 6–7. századtól a 12. századig szláv település volt, a késői dátumról I. László és II. Béla pénzei tanuskodnak. J. Pastor: Mentési munkálatok a királyhelmecei ósláv temetőben (1951. 1. sz. 55, 56, 60–62. p.) 9–10. századi temetőkön végzett ásatásokról számol be. J. Poulik: Ósláv temető a morvországi Přitluky-ban (1951. 2–3. sz. 97–100, 113–116. p.) megállapítja, hogy itt nemcsak prágai jellegű urnák vannak, hanem eddig teljesen ismeretlen típusúak is, amelyeknek párhuzamait a 3–4. századi római provinciákbeli halotti urnákban találjuk meg. A halotthamvasztások sírok az 5. századból valók, azt bizonyítják, hogy a szláv lakosság Dél-Morvaországban az 5. század folyamán már összefüggő népességet alkotott. A Mikulov mellett talált csontvázas sírok az i. u. 1. századra és a 2. század első felére tehetőek és valószínűleg kelta maradványok, míg az ugyanott talált halotthamvasztások sírok a 2. század végéről olyan fibulákat tartalmaznak, amelyek párhuzamait a Visztula medencéjében találhatjuk, ezek egy Dél-Morvaországba hatoló új etnikumról, talán a Julius Capitolinus által említett „barbárok”-ról tanuskodnak, nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy szlávok. Azok a kutatások azonban, amelyek ehhez a feltevéshez vezettek, még csak kezdetekben vannak. J. Kudrnáč: A szlávok Nyugat-Csehországban (1951. 2–3. sz. 185–190, 198–200, 217. p.) a lucsanok törzséhez tartozó települést és urnatemetőt tárt fel Bezemín község mellett, a temető a 9. századra keltezhető, az erődben található keramika részben korabeli, részben pedig későbbi. V. Hrubý: Berakott mívű lovas harci felszerelés Staré Městoból (1951. 2–3. sz. 181–185, 197. p.) ismerteti az itteni szláv temetőben újabban talált lovas sír anyagát, amely távolról emlékeztet az északi állatstílusra azonban eredete mégis inkább délkeleten keresendő, a Fekete-tenger mentén. A sír egyébként a 9. század első feléből való.

A prágai várban folytatott ásatásainak sorozatáról számol be I. Borkovský. Első tanulmányában (Új templom feltárása a prágai várban, 1950. 3–4. sz. 188–199. p.) a prágai vár restaurálásával kapcsolatos kutatás során talált templomot ismerteti, amelyet a prágai vár első

templomával azonosít, ezt az első történetileg hiteles cseh fejedelem, Bořivoj építtette. A templomot, amelyben a fejedelmi család tagjai lehettek eltemetve, a 11. század folyamán pusztították el. Második tanulmányában (A prágai vár legrégibb templomának sírkamrája, 1951. 1. sz. 3–6, 17–18. p.) megállapítja, hogy két sírról van szó, az egyik a templom építésének első korszakából, a másik az építés második korszakából, amely Spytihněv fejedelem nevéhez fűződik, s a szerző szerint a sírban eltemetett férfi és nő: a fejedelem és felesége. A prágai vár egy másik területén folytatott ásatások eredményeit ismerteti: A prágai vár lovardája melletti temető (1951. 2–3. sz. 101–104, 117–120. p.) című cikke. A temetőben számos 9–11. századi sírt találtak, amelyek érdekes fényt vetnek a vár legkorábbi történetére. Egyhelyütt a harmincéves háború idejéből való sírra is akadtak.

B. Novotný: Csónaklelet az Elbában Poděbrady mellett (1950. 3–4. sz. 231–234. p.) meghatározhatatlan korú, fából vájt csónakról számol be. Ezen a helyen már 1940-ben találtak egy hasonlókat.

Az egyetemi régész-képzés szempontjából igen tanulságos a következő két cikk. J. Filip: Ásatási gyakorlatok a Královce melletti őskori telepen (1950. 3–4. sz. 199–208. p.) huszonkét régészeti szakos egyetemi hallgató részvételével folytatott ásatásokról számol be, amelyek Hallstatt, La Tène és szláv kori leletanyagot tártak fel. Az ásatásokon a hallgatók a gyakorlatban ismerkedtek meg az ásatások módszerével. Szintén egyetemi hallgatók bevonásával folytatott ásatásokról számol be B. Soudský és M. Buchvaldek: Mentő jellegű ásatások a Postoloprty melletti szalagdíszes kerámiajú településen (1950. 3–4. sz. 208–212. p.). A leletanyag annyira megsérült, hogy a szalagdíszes kerámia kultúrájához való sorolása csak valószínű.

Az 1951-es évfolyamban külön rovatot nyitott a folyóirat a módszertani jellegű tanulmányoknak. J. Filip: Az ideális kutatás (1951. 2–3. sz. 216. p.) című rövid cikkében rámutat a kutatási módszerek kifinomodására, a pontos módszerek betartásának fontosságára és ezzel indokolja meg az új rovat beállítását. J. Böhm: Új vegyészeti eljárások a régészeti leletek korának megállapításához (1951. 2–3. sz. 225–226. p.) és I. Borkovský: A kerámia konzerválása (1951. 2–3. sz. 226–229. p.) című cikkeikben technikai jellegű tanácsokat adnak.

A vegyesen cseh és szlovák nyelven írt cikkek mellett kisebb hírek, könyv- és folyóiratismertetések és kiállításokról szóló beszámolók egészítik ki a gazdag képanyagú folyóiratot.

Tiszttára szlovákiai kérdésekkel foglalkozik a *Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti* (A Szlovák Múzeum-Egyesület Folyóirata), amelyben V. Budinský-Krička professzor, aki a régészeti szakosztály igazgatója is egyúttal, két cikket közöl: Bronzdiáry és Malý Blahovból (dunaszerdahelyi járás) címen (1950. 1. sz. 1–3. p.) R. Holubánsky leírása és rajzai alapján számol be tíz kis bronztárgyról, amelyeket a lelet feltárója, Petes Imre elvitt magával Magyarországra. A lelet a középső bronzkor késői (3) szakaszából való, és érdekes párhuzamokat mutat a bronzkor egyéb hazai kultúráival. Ósláv temetői lelet Nosiceben (puhói járás) címen (1950. 4. sz. 51–53. p.) három 1950-ben feltárt sírt ismertet, a csontokon kívül egy edényt és néhány cserépdarabot találtak itt. A hely földrajzilag igen fontos fekvésű, a zsolnai és trencsényi medencék választóján, és mint egyéb, még hallstatt-kori leletek is mutatják, jelentőségét már korán felismerték. A sírok a 9. századból valók. J. Geryk, a Szlovák Nemzeti Múzeum igazgatója: Törödjünk a leletek megőrzésével (1950. 4. sz. 53–55. p.) egységes múzeumi törvénynek a szükséges voltát fejtegeti és rámutat a Szovjetunió gyakorlatára a múzeumügy terén.

Niederhauser Emi

BOLGÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ISMERTETÉSE

A bolgár régészet legújabb eredményeinek ismertetését kezdjük itt meg. Különösen a bolgárok két fővárosában, Pliskában és Preslavban végzett munka érdekel bennünket, mert itt kapcsolatokat találunk a mi hazai anyagunkkal. A bolgár kereszténység első századainak fontos emlékeit ismerjük itt meg. De a bolgár-török kor ismerete is kibővült: eddig csak görög nyelvű feliratokat ismertünk ebből a korból, most bolgár-török nyelvű feliratok is kerültek elő.

A Bolgár Nemzeti Múzeum 1948-ban kezdte meg Razkopki i proučvanija (Ásatások és tanulmányok) című kiadványát.¹

A harmadik kötet² a legújabb preszlavi és pliszki ásatásokról szól s így az összes cikkek rövid ismertetését közöljük itt. Most az első két cikket ismertetem, amelyekben Ivanova Vera arról a nagy munkáról számol be, amelyet 1945. nyarán és 1946 és 1947 nyarán és őszen végzett — más bolgár régészekkel — a régi bolgár főváros, Preslav mellett a Tiča folyó jobb partján:

Razkopki na Avradaka v Preslav (A preszlavi „Avradaka”-i ásatás).

1. Preslav mellett az „Avradaka” nevű helyen egy templomot ásott ki Ivanova. A templom háromhajós, kupolás, emeletes narthex-el. Hosszúsága 12,80 m, szélessége 7,40 m. Architektúrája a hellenisztikus és az orientális építészet keveréke.

Alapjában véve helyi, preszlavi hagyományok jellemzik ezt a templomot (narthex, párkányok), de a naos tervében, külső és belső elrendezésében erős konstantinápolyi hatásokat látunk. A konstantinápolyi hatásokból azt következtethetnénk, hogy már Péter cár idejében (927—969) épült ez a templom, amikor a bizánci hatás már döntő jelentőségű Bulgáriában, de a párkányok díszítése és különösen a kőállatfej-szobrok a Konstantinápolytól való teljes függetlenséget jelzik, a helyi építészeti és ornamentális hagyományokra és az előázsiai és kaukázusi országokkal való kapcsolatra mutatnak. Tehát a templomot bizonyosan még Simon cár uralkodása alatt kezdték építeni.

Még érdekesebb a nyugattal való kapcsolat. T. i. a kupola alatti oszlopfők a Horvátországban és Észak- és Közép-Itáliában a IX. századtól kezdve ismeretes díszítést mutatják.

A templom koráról az éremleletekből a következőket állapíthatjuk meg: a legalsóbb részeken talált Konstantinos Porphyrogenetos (912—959) érem és a romok között talált Joannes Tzimiskes érem azt mutatják, hogy a templom építését Simon cár uralkodása vége felé kezdték meg. Péter cár idejében fejezték be és Preslav 972. évi elpusztítása idején rombolták le.

2. E templomtól északra 16 m-re falakat talált Ivanova 1945-ben, amelyeket 1946 őszen részben feltárt. A munkát 1947-ben Pavlov Todor fejezte be. A 73,50 m hosszú, keletre 37,50 m, nyugatra 42,20 m széles épületkomplexum kétségtelenül a templomhoz tartozó monostor volt. A monostor kerítésén kívül gazdasági épületek és

egy lakóház romjai kerültek elő. Mindez épületekben talált kerámiai anyag azonos az „egész szláv világra jellemző” X—XI. századi kerámiára. (A kerámiai anyagra vonatkozólag a következő számokban közlendő könyvismertetésben nekem is lesz megjegyzésem!) A legérdekesebb lelet itt egy csat, amelyen (áttört) griiff ábrázolás van. Ez a csat Ivanova szerint nem készülhetett később a IX. századnál (erre idézi Mavrodinov AH XXIX. 134—135.).

A monostor építésének idejére vonatkozólag az Avradaka-i templomával egyező kerámián kívül fontos lelet a legalsóbb rétegekben talált Konstantinos Porphyrogenetos-érem — de előkerült innen Andronikos Komnenos (1183—85) érme és 2 drb. XVIII. századi török érem is.

3. 1946 nyarán Ivanova feltárta az Avradaka-i második templomot — az elsőtől 300 méterre északnyugatra. 11,50 m hosszú, 6,42 m széles háromhajós, kupolás templom. Építésterve nagyon hasonlít az Avradaka-i 1. temploméhoz. De a konstantinápolyi hatások kevésbé erősek. Valamivel később épült, mint az 1. templom — Péter cár idejében (a konstantinápolyi hatás gyengébb voltának oka Ivanova szerint az, hogy itt az építendő szerzetesek igényei szerényebbek voltak, az építőmesterek nem is látták Konstantinápoly templomait).

A következő cikket „a preszlavi Deli-Duska-i bazilika” címmel szintén Ivanova Vera írta.

Ugyancsak a Tiča folyó jobbpartján a Deli-Duska nevű halmon Akrabova-Zandova Ivanka és Stančev Stančo kiástak egy bazilikát.

A bazilika 29,30 m hosszú és 22,90 m széles egy apsisal és kívül az oldalhajókon egy-egy négyszögű szárnnyal. Hajóit 5—5 oszlop választja el egymástól. A középső hajó 7,40 m széles, az oldalhajók 2 m szélesek.

Az apsistól délkeletre előkerült egy sír IV—V. századi bronzpénzzel, az apsistól keletre 2 drb. ugyanezen korbeli érem.

A bazilikában előkerült edények jórésze későrómai talpas tál és közép nagyságú világosszürke bögre. A bazilika déli részét takaró földben és ettől délre X—XI. századi cserepek is kerültek elő. Miután azonban még távolabb délre ilyen szláv kerámia nagy tömegben található, bizonyosan innen kerültek a szláv cserepek a bazilikát borító földbe. Itt a szláv korban temető is volt.

Ez a bazilika, mint megfelelői mutatják, az V. századból való s mint Ivanova megállapítja, arra tanít bennünket, hogy a szlávok, amikor a preszlavi síkságra telepedtek, nemcsak jelentős templommal bíró települést találtak ott, de építészeti hagyományt is, amely bizonyára hatott későbbi alkotásaira.

Ez a bazilika világosan mutatja, hogy a X. századi preszlavi templomok a szláv kor előtti helyi építészet örökségei. A történelmi események nem szakították meg az egyes korszakokat a preszlavi építészeti hagyományban: a bazilika faragatlan kövekből épült, agyaggal öszszekötve és mészhabarccsal bekenve — ez marad a lakóházak és más jelentéktlenebb épületek építőanyaga Preslavban mindig. Így vannak építve az Avradaka-i monostor és a gazdasági épületek. Simon cár korában faragott kövekből csak a paloták épültek; a Gebe-Klise templomnak és a várfalnak csak a külső borítása faragott kő. Az összes többi Simon és Péter cárok idejében épült templomok — bármennyire díszesek is — faragatlan kövekből épültek.

Fehér Géza

¹ I. kötet: Predistoriceski i starovekovni otdel—Travaux sections prehistorique et antique. Sofija, 1948 II. kötet: Apollonija na Černo More—Apollonie Pontique. Sofija, 1948.

² III. kötet: Srednovekovni otdel—Travaux de la section du moyen âge. Sofija, 1949.

1a

2

1b

3a

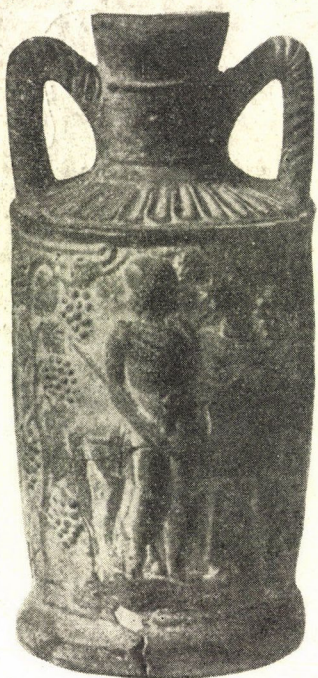

4

3b

I. tábla. Későhellénisztikus domborműves edények. 1a—b. Zara. 2. Tarentum. 3. a—b. Aquileia. 4. Kandia

1

2

3

4a

4b

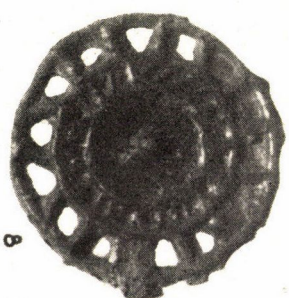
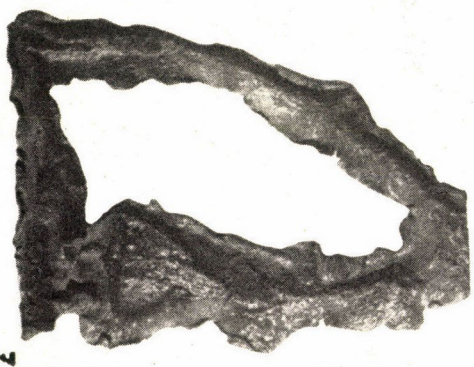
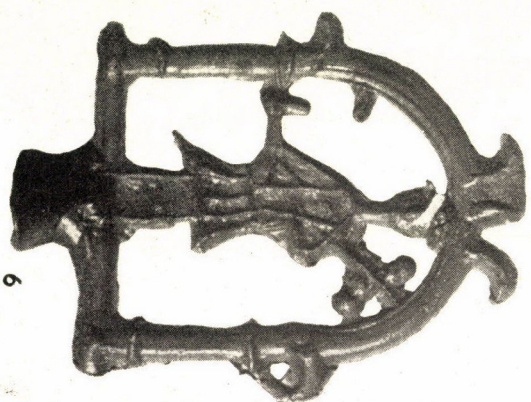
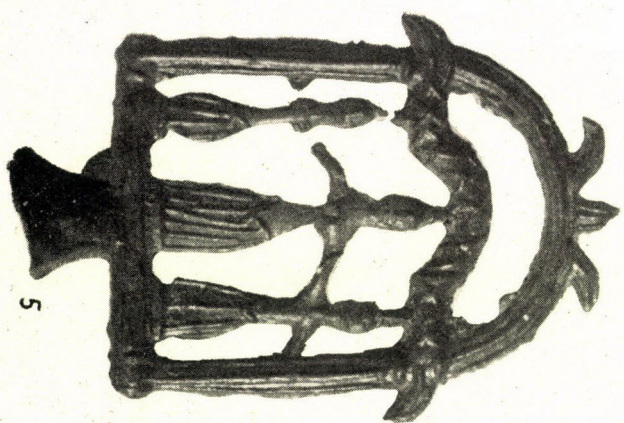
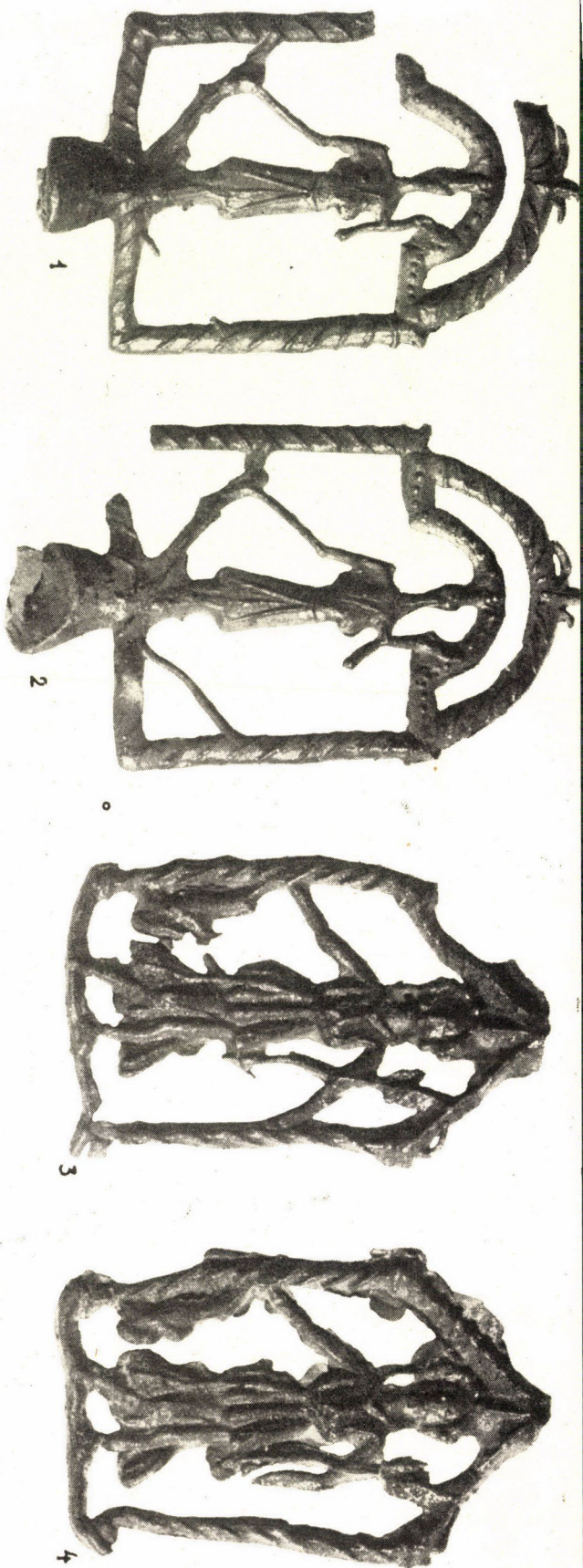

5

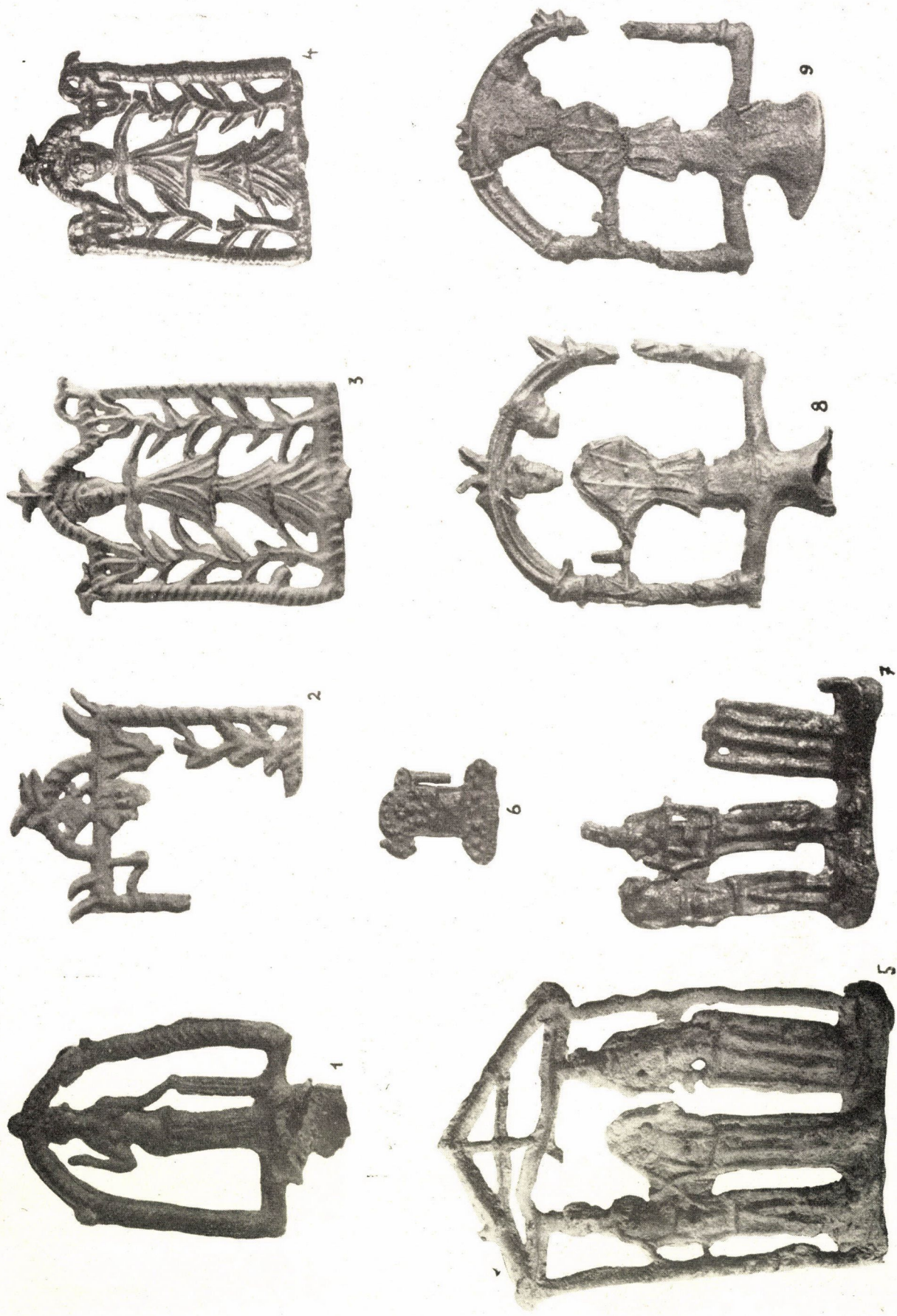
II. tábla. Későhellénisztikus domborműves edények. 1. Róma környéke. 2. Ismeretlen lelőhely. 3. Neapolis (Krim félsziget). 4a–b. Győr (Arrabona). 5. Aquileia

III. tábla. Későhellénisztikus domboorműves edények. 1. a—b. Cosenza. 2. Ismeretlen lelőhely. 3. Knidos-szigete. 4. Teurnia. 5 a—b. Apulum

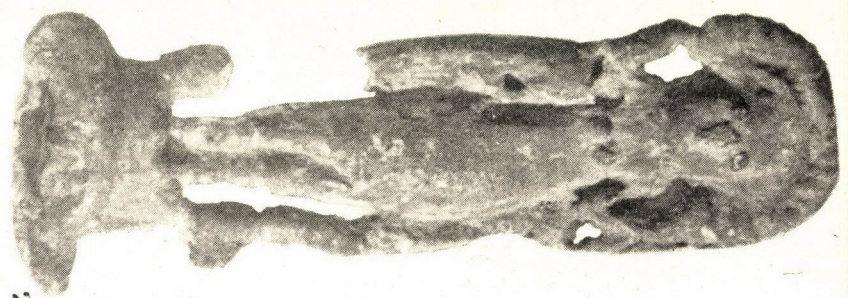
IV. tábla. A Gyulaifirátot-pogánytelki ólomöntőhely anyaga

V. tábla. 1. Brigetio (Orsz. Tört. Múz.) 2. Brigetio (Orsz. Tört. Múz.) 3. Brigetio (Kállay gyűjtemény) 4. Arrabona (Győr Múz.) 5. Arrabona (Győr Múz.) 6. Kisárpás (Veszprém Múz.) 7. Kisárpás (Veszprém Múz.) 8. Aquincum (Múzeum.) 9. Aquincum (Múzeum.)

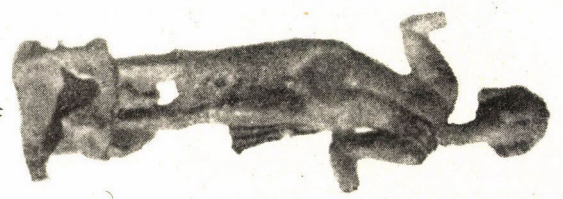
1

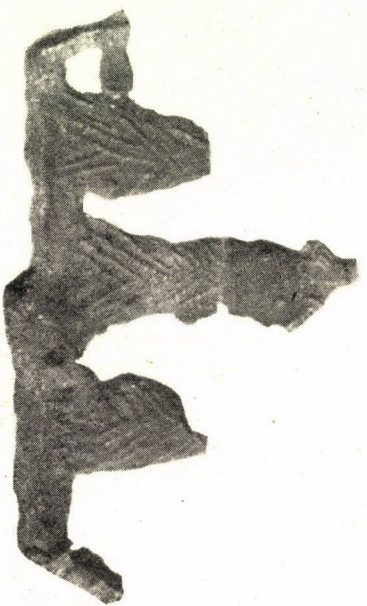
2

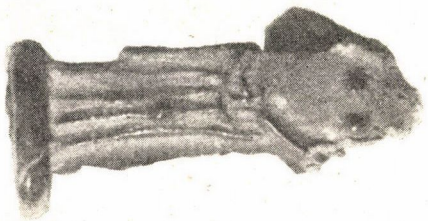
3

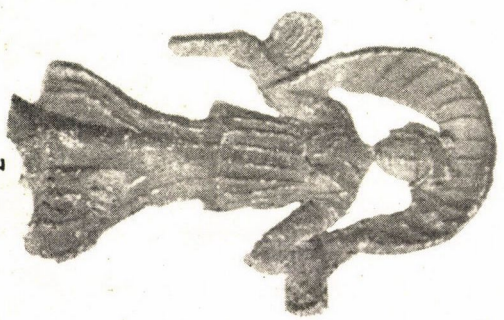
4

5

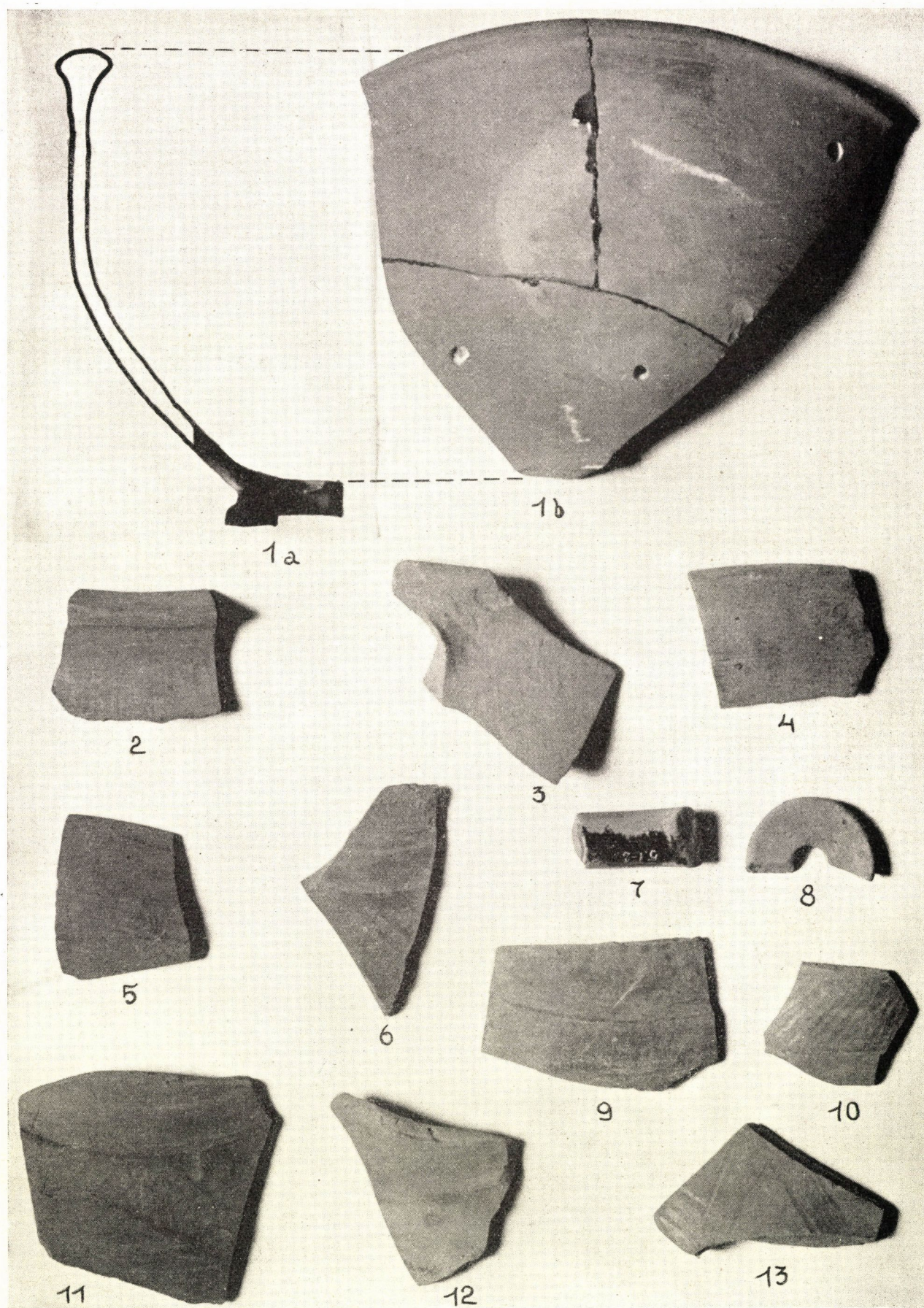

6

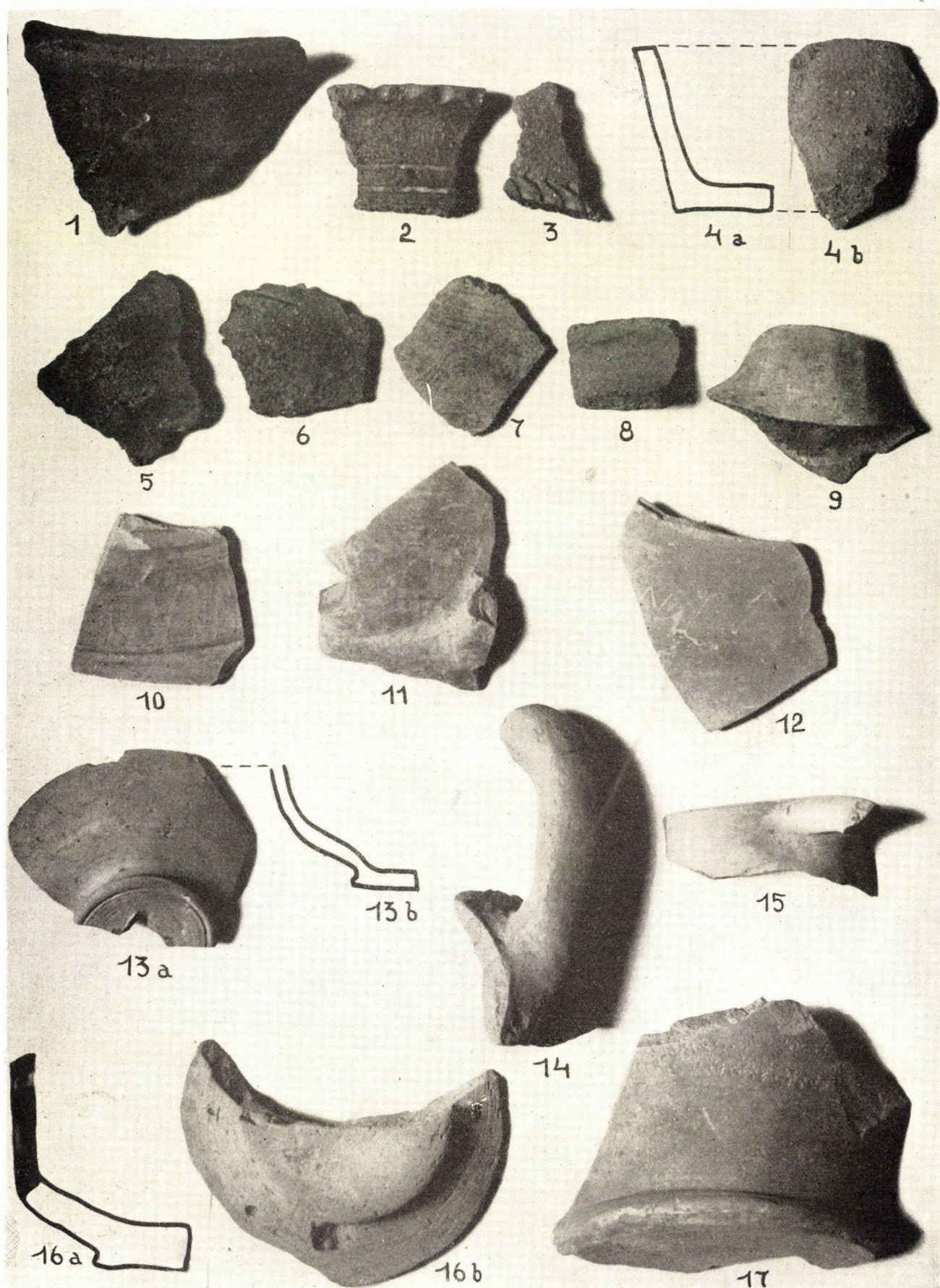

7

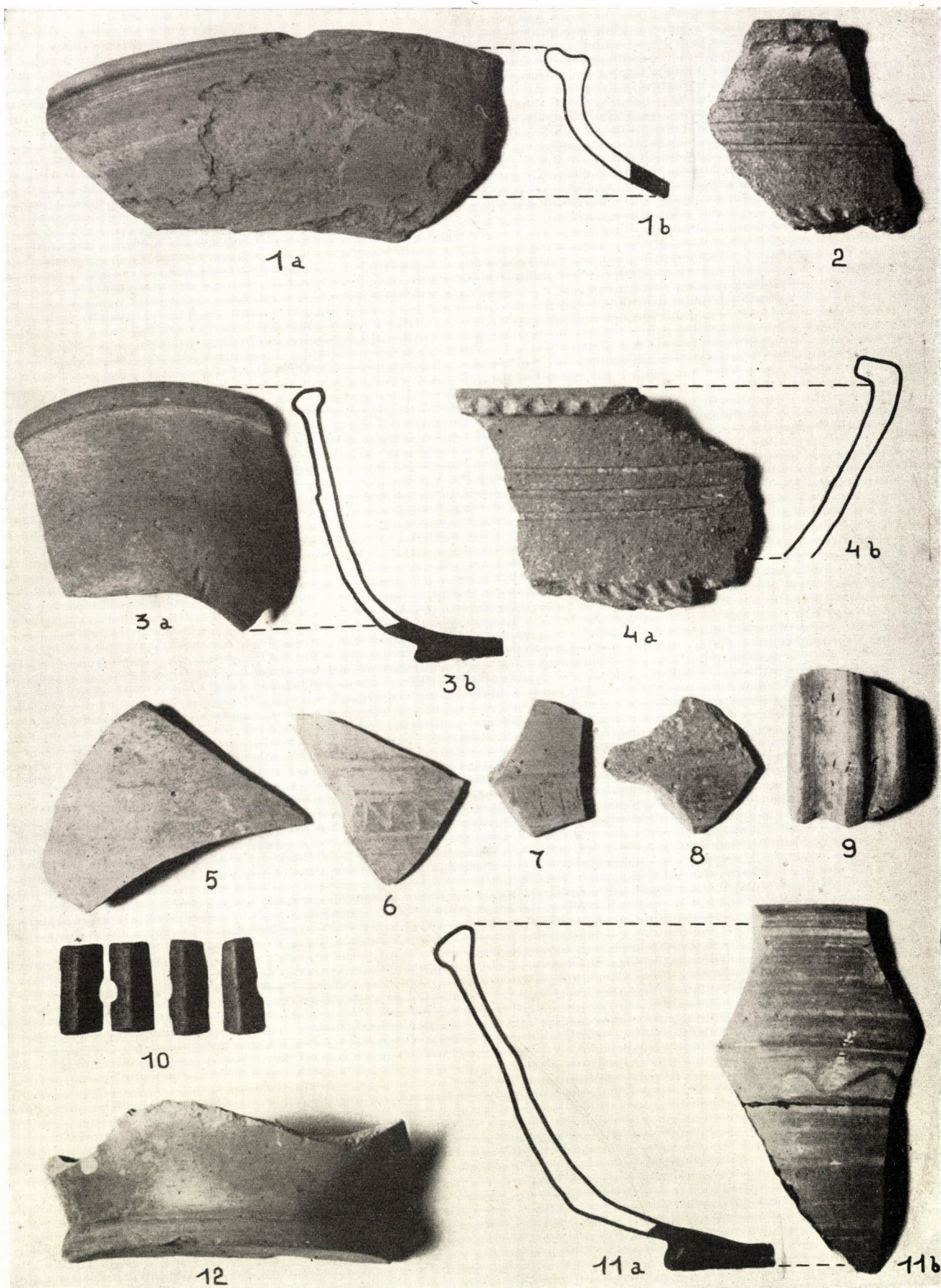
VI. tábla. 1. Brigetio (Kálly-gyűjtemény) 2. Savaria (Orsz. Tört. Múz.) 3. Ismeretlen lh. (Orsz. Tört. Múz.) 4. Ismeretlen lh. (Orsz. Tört. Múz.) 5. Interceisa (Orsz. Tört. Múz.) 6. Brigetio (Orsz. Tört. Múz.) 7. Brigetio (Orsz. Tört. Múz.)

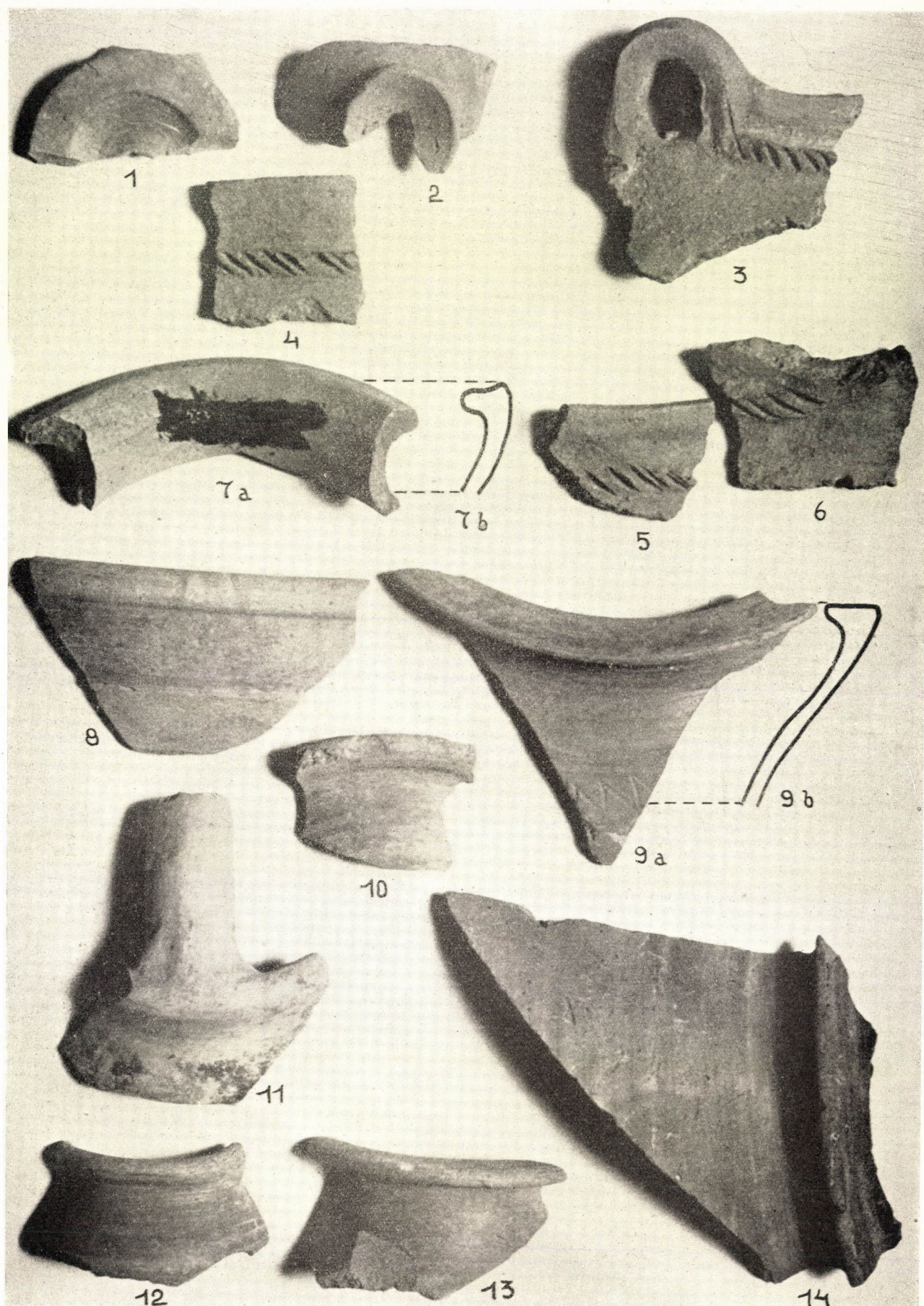
VII. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart: 5. lelőhely 1–2. gödör (kb. 2/3 nagyság)

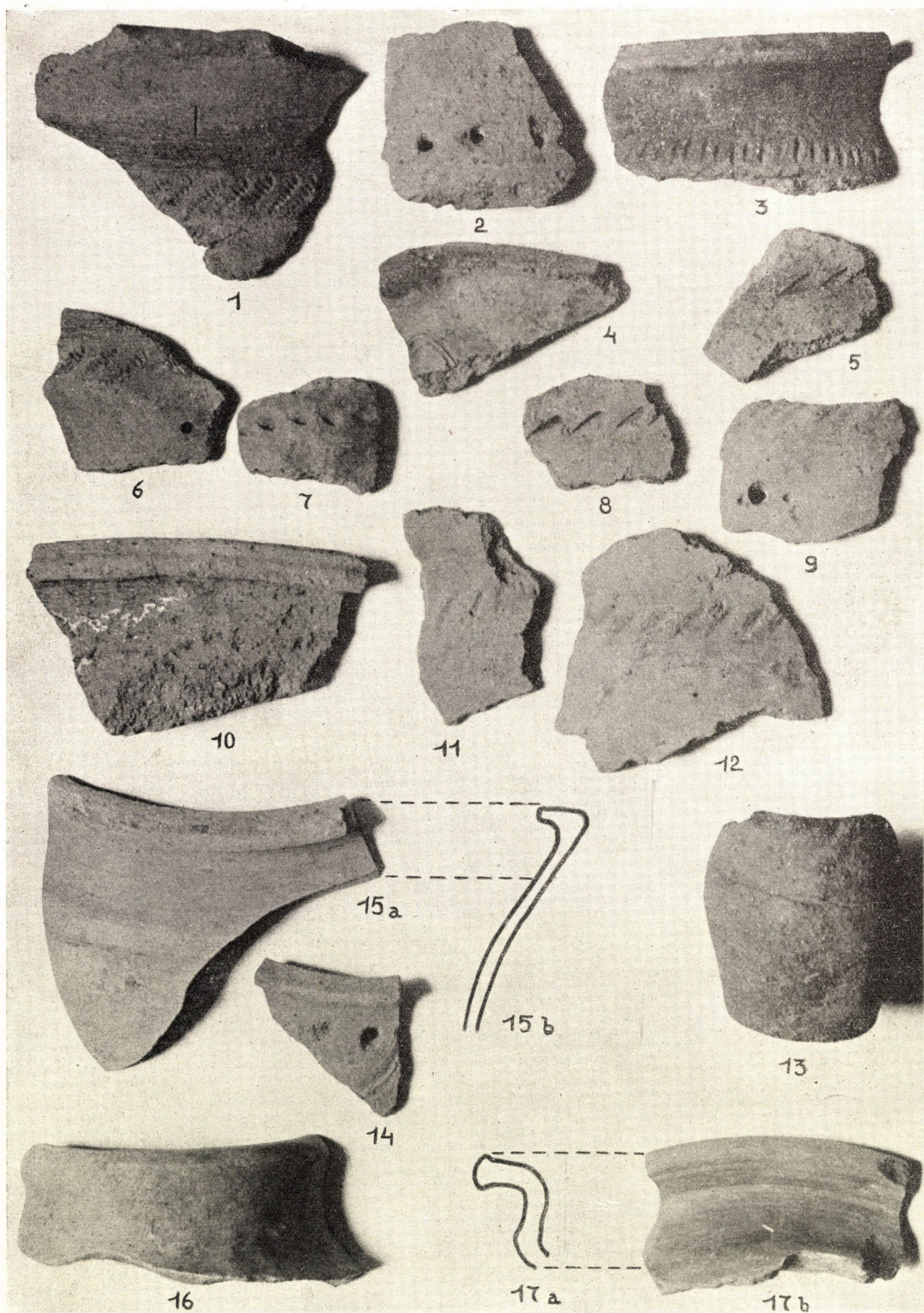
VIII. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 1, 4–9, 13–17 : 5. lelőhely 1–2. gödör ; 2–3, 10–12 : 5. lelőhely házából előkerült anyag (kb. 2/3 nagyság)

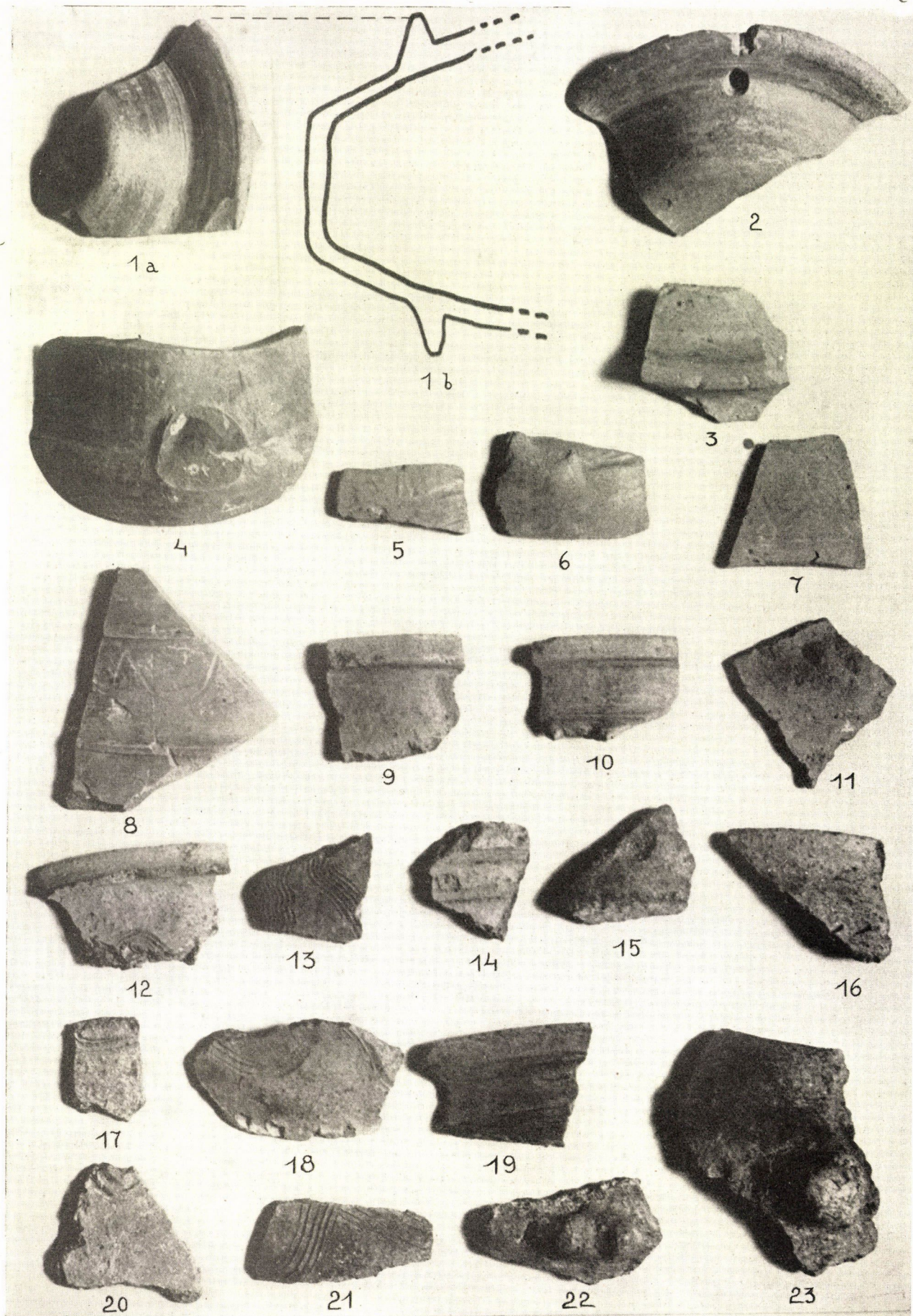
IX. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 1–4, 12 : 5. lelőhely házából előkerült anyag ; 5–11 : 5. lelőhely 3. gödör (kb. 2/3 nagyság)

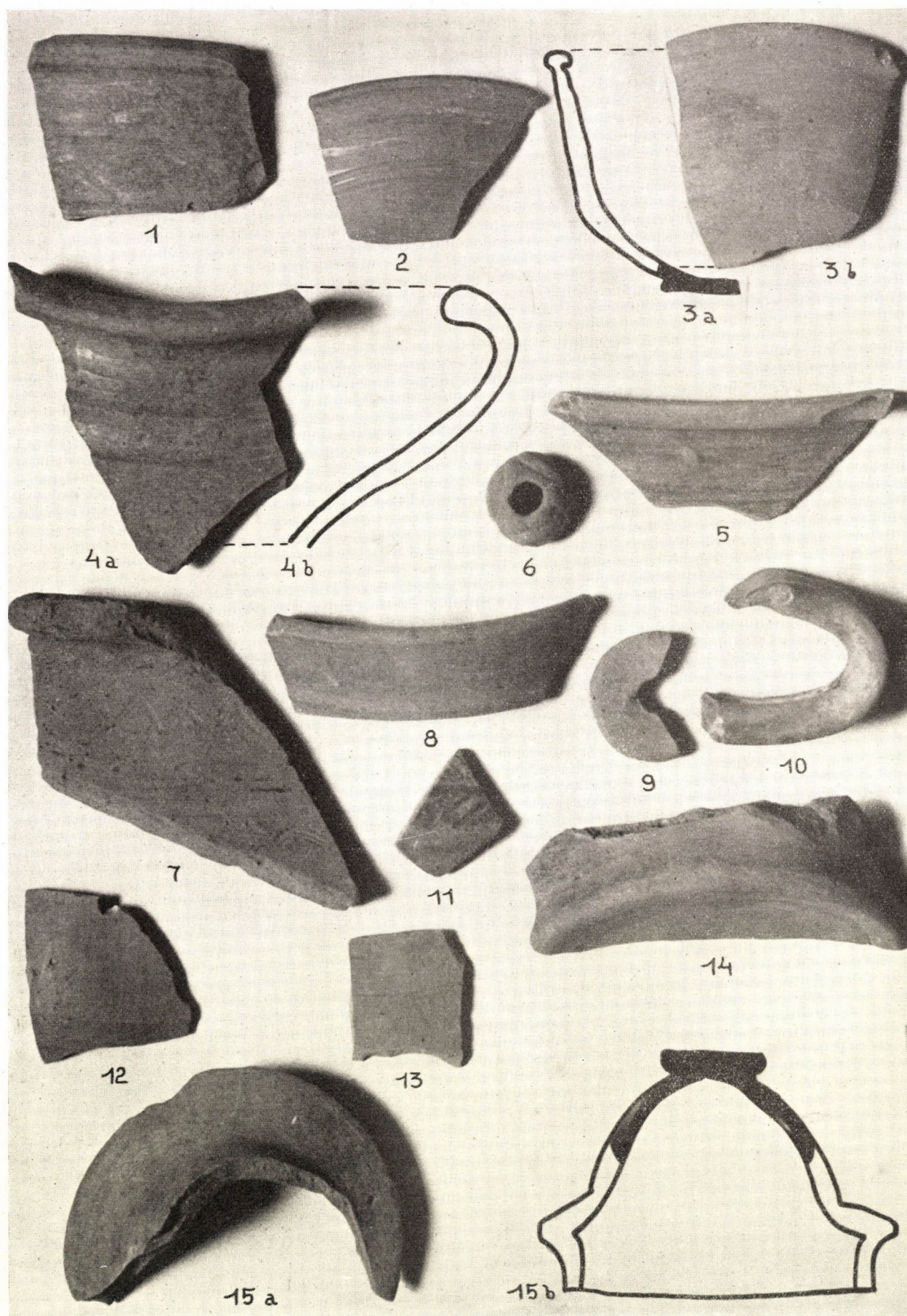
X. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 5. lelőhely 3. gödör (kb. 2/3 nagyság)

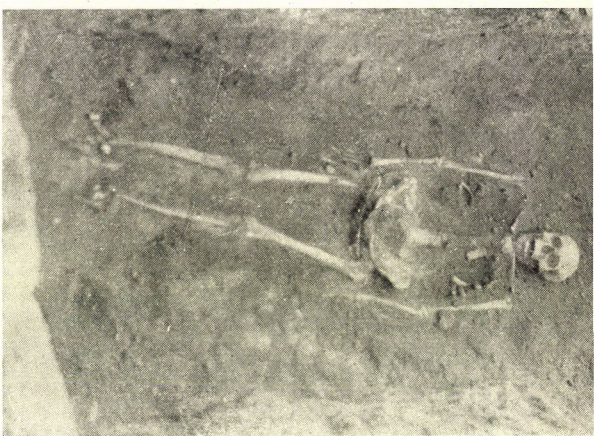
XI, tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 1–14: 5. lelőhely 3. gödör; 15–17: 5. lelőhely 4–5. gödör (kb. 2/3 nagyság)

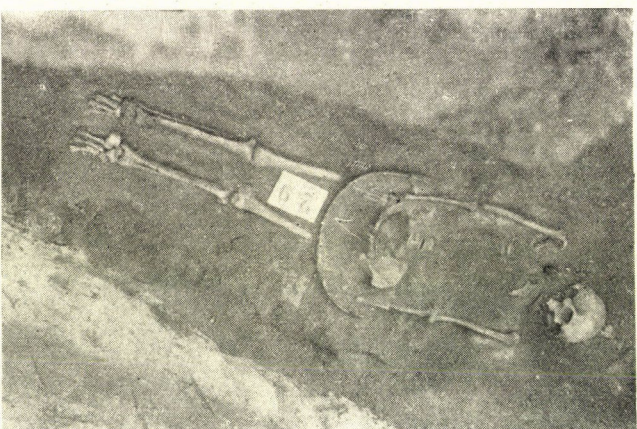
XII. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 5. lelőhely 4–5. gödör (kb. 2/3 nagyság)

XIII. tábla. Hódmezővásárhely-Fehértópart, 5. lelőhely 4–5. gödör (kb. 2/3 nagyság)

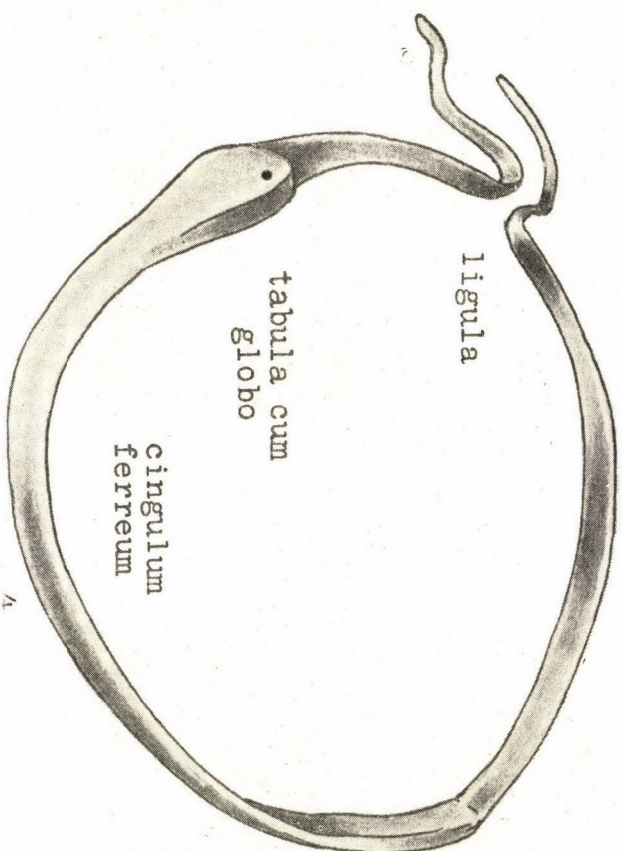
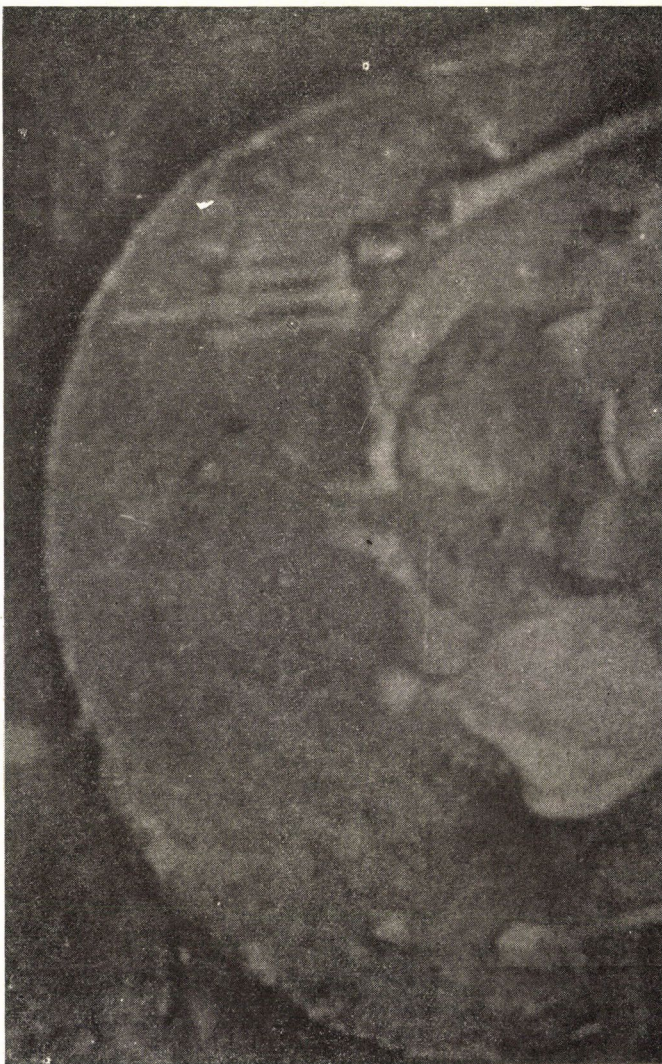

1

2

3

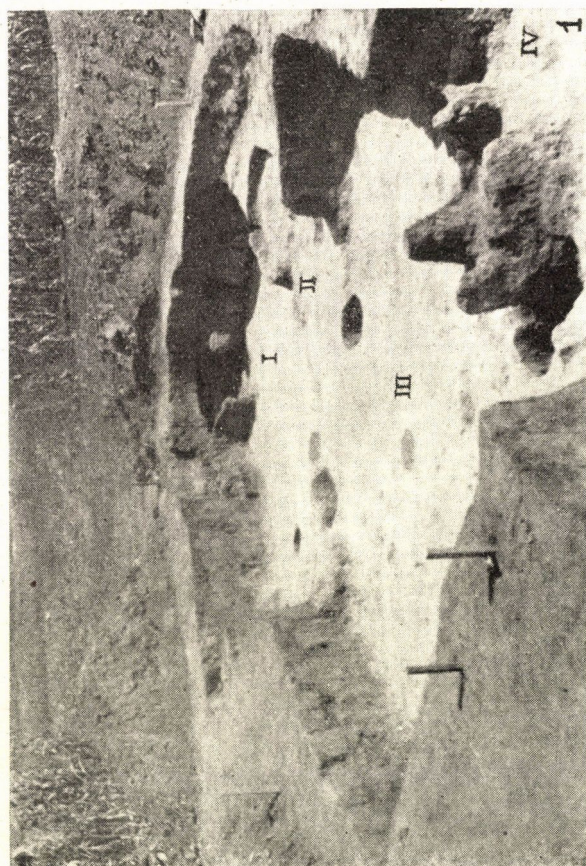
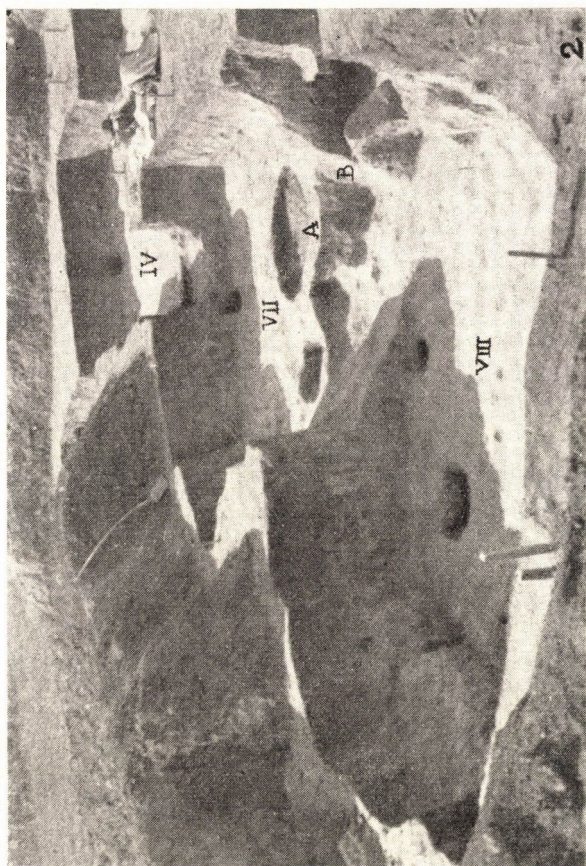

ligula

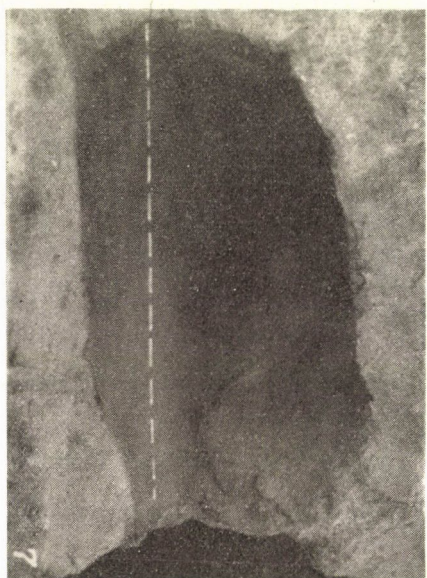
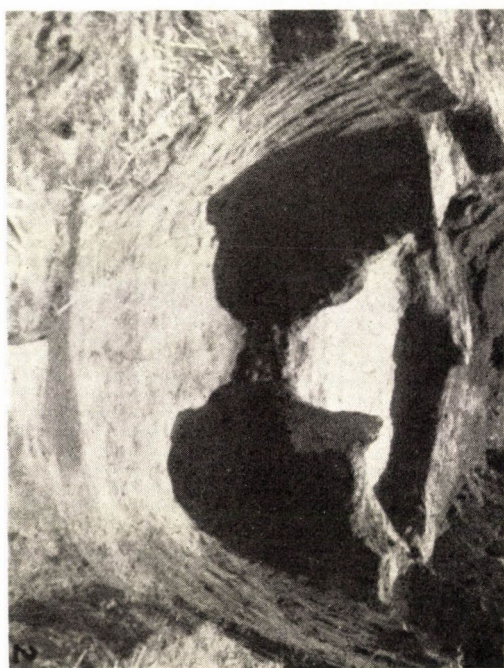
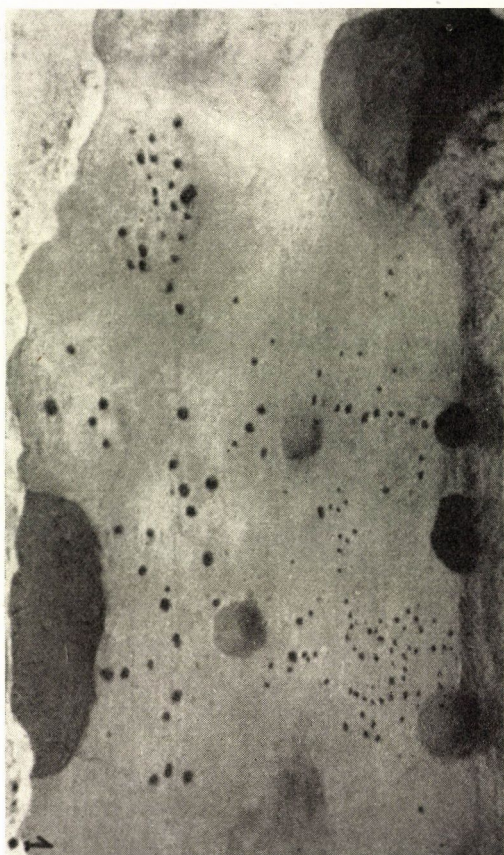
tabula cum
globocingulum
ferreum

4

XIV. tábla. 1–2. Avarkori sérvkötőmaradványok. 28. és 29. sz. sírok. 3. a 29. sz. sírban talált sérvkötő bolgye-
tatlan állapotban. Jól kivehetők az egyes, részek, így a megvastagodott vége is. 4. A klasszikus sérvkötő egyes
részei (ligula, tabula cum globo, cingulum ferreum).

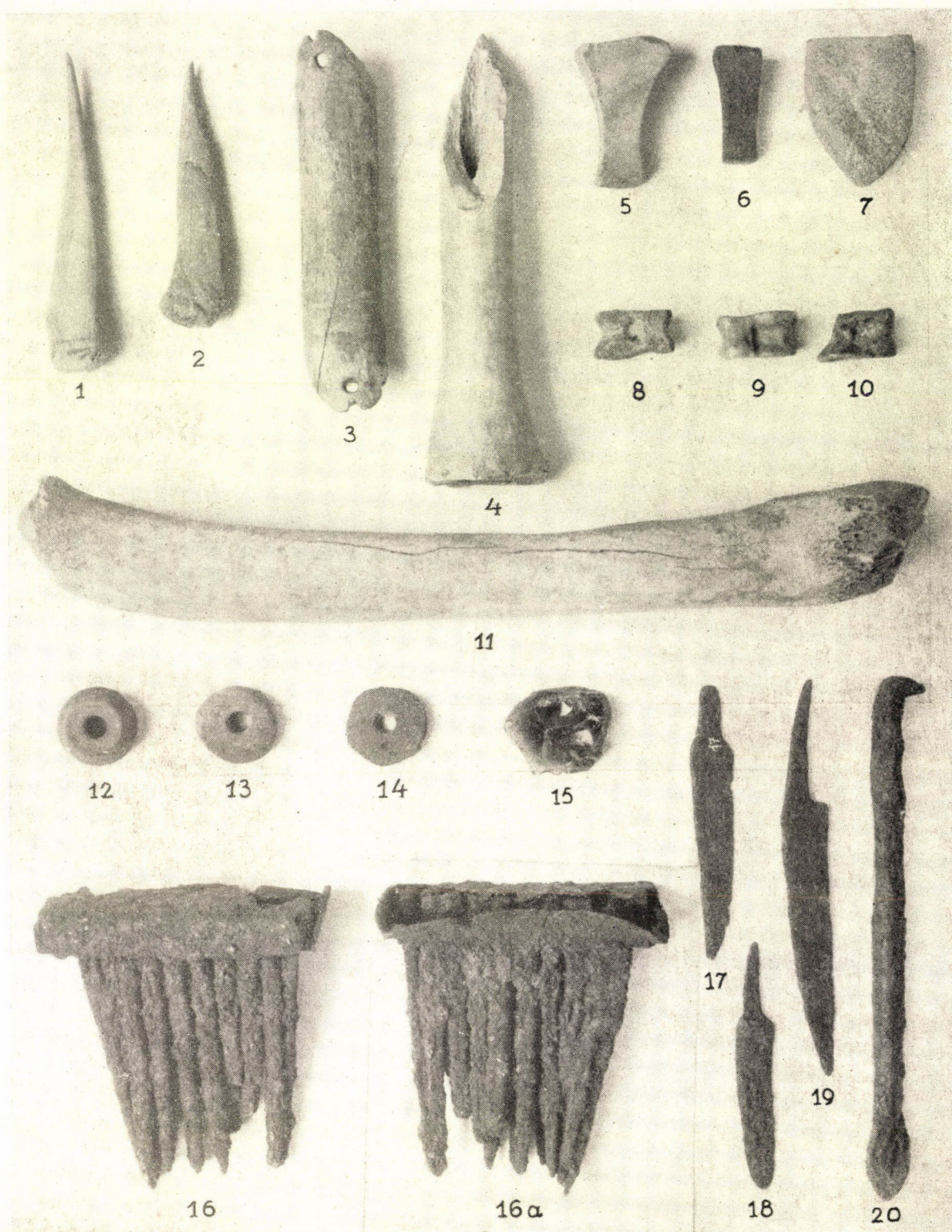
XV. tábla. Tiszalök-Rázom. 1–2. Részletek egymásba ásozott házakból. 3. Megőjtött ház később belevágott külső kemencevel. 4. Egyedül álló ház.

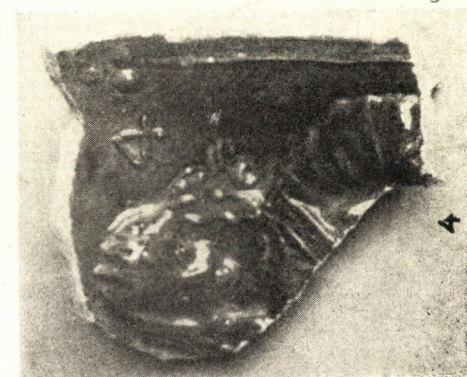
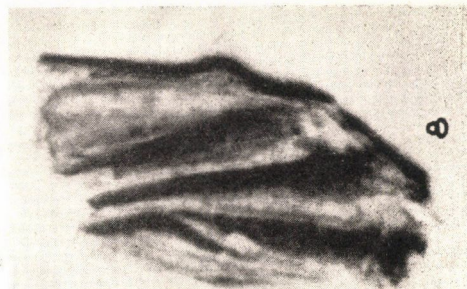
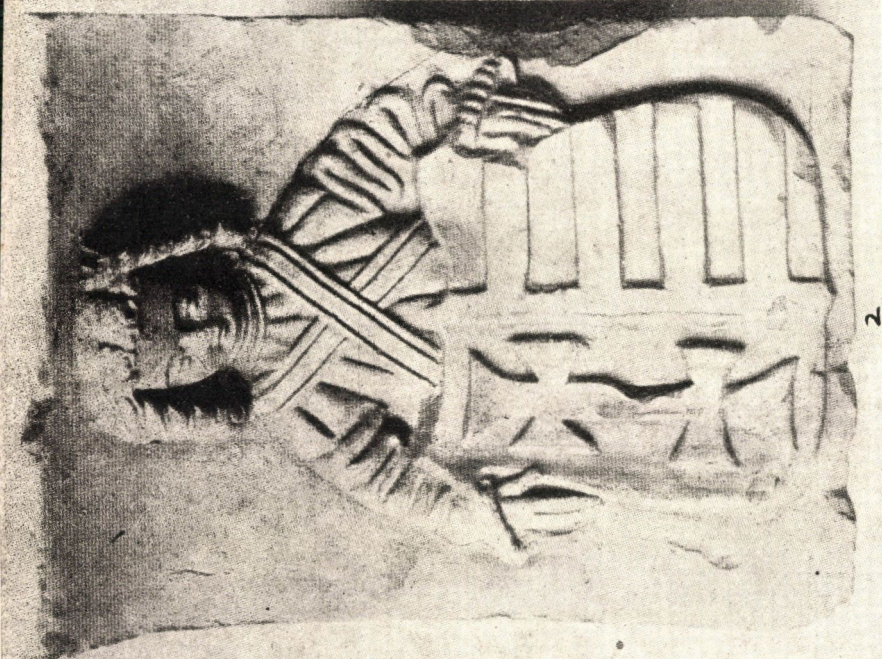
XVI. tábla. Tiszalök-Rázom. 1. Karólyukak a ház padlójában, 2. Szabadban lévő, földbevert nagy kemence, előterével. 3—5. Földbevert, agyagból, kőből megépített kemence. 6—7. Földbevert kemence fenéke és hosszmetsete. 8. Árpád-ori árok keresztmetszete

XVII. tábla, Tiszalök-Rázom. 1—4. Fazekak. 5. Cserépbogrács. 6. Kézimalom alsó köve. 1/4 nagyság

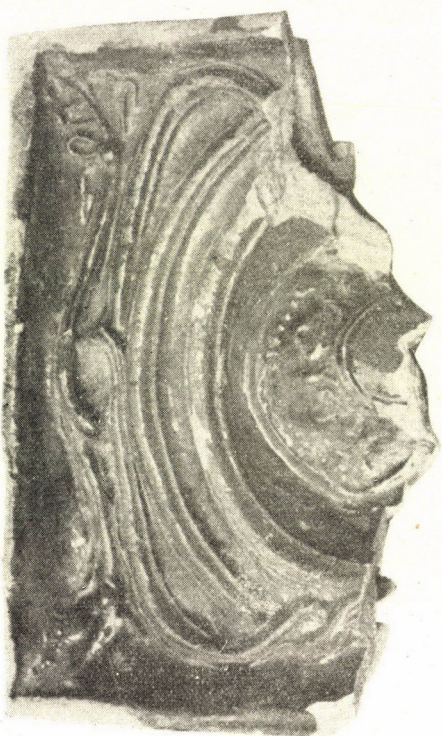
XVIII. tábla. Tiszalök-Rázom. 1–2. Csontárak. 3–4. Csonteszlőzők. 5–7. Fenőkővek. 8–10. Csontkockajátékok. 11. Csontkoresolya. 12–14. Orsógombok. 15. Csiholókő. 16–16a. Kézi gereben vasfogazata. 17–19. Kések. 20. Fúró.
1.b. 1/2 nagyság

XIX. tábla. Későgótikus
kályhacsempék 1-2. Besz-
tercebányáról (Budapest,
O. Tört. Múz.) 3-8. Eger

1

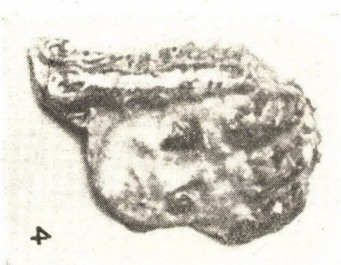
3

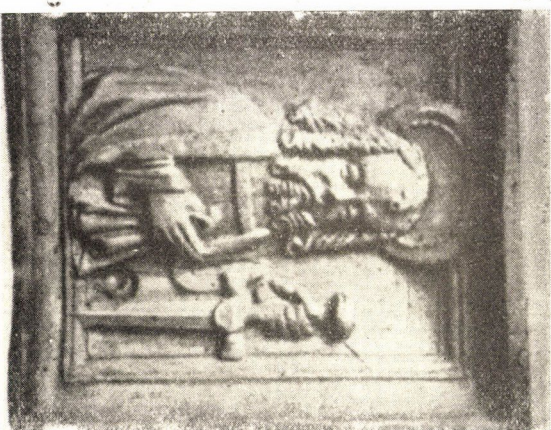
2

5

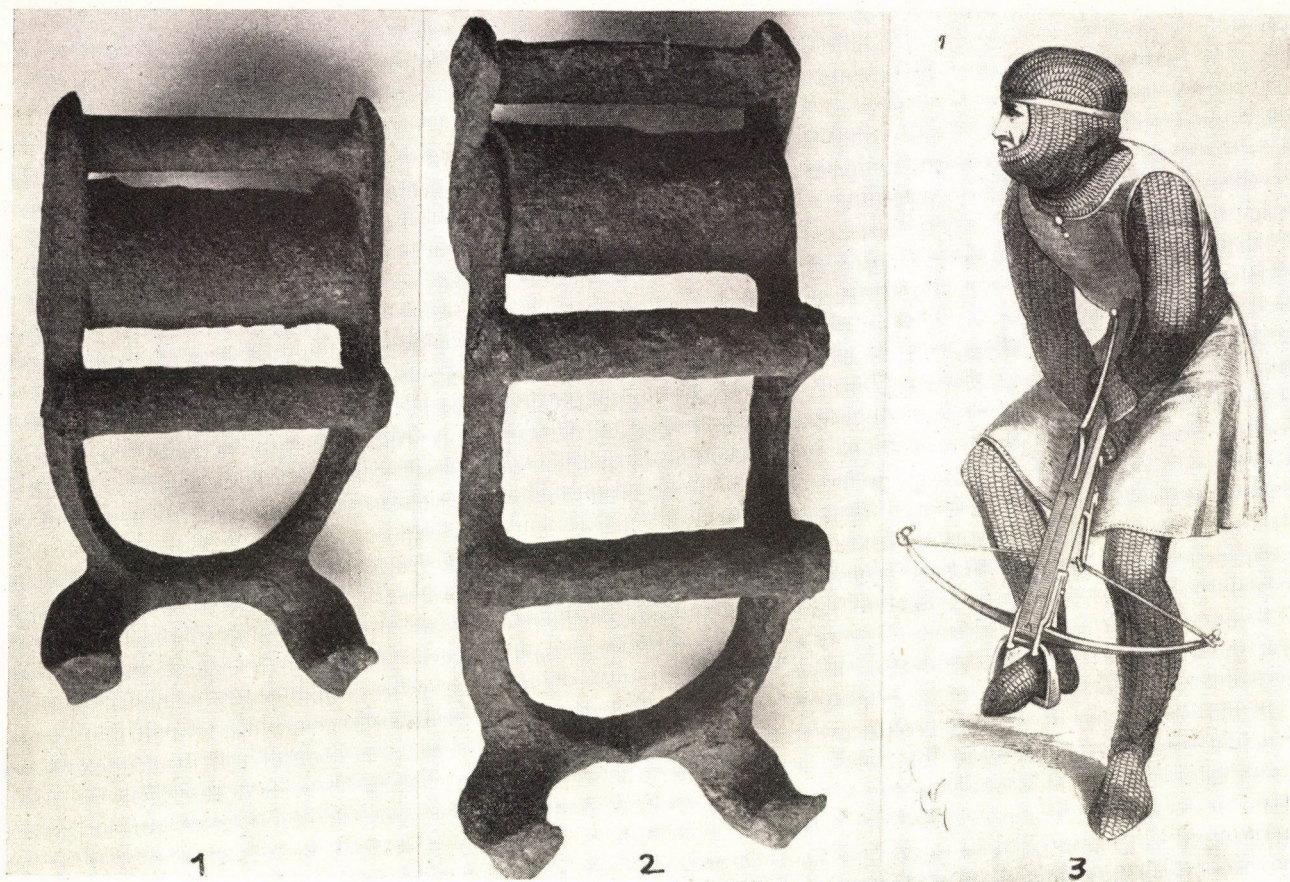

4

6

XX. tábla. Készgótikus kályhasempők. 1—4. Eger. 5. Felvidéki lelet. 6. Besztercebányai lelet. (5—6. Budapest, M. Tört. Múzeum)

XXI. tábla 1–2. Számszerij felhúzó horgok a XV. századból. Tört. Múz. 3. Számszerij felhúzása horog segítségével. Viollett le Duc műve után. 4. Számszerijas lövészt ábrázoló kártyalap a XV. századból Bécs, Művészettörténeti Múzeum. 5. Számszerijas harcosok a XV. századból. Hauslab Kodex Bécs, Essenwein műve után.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>А. Новаки</i> : Старинные земляные фортификационные сооружения в комитате Феер.....	3—19
<i>Л. Барта</i> : Бопрос древневековых encausto	19—22
<i>Е. Бониш</i> : Распространение позднегелленических сосудов с рельефными украшениями в римских провинциях.....	23—32
<i>Э. Томас</i> : Свинцовые обетные памятники в Паннонии. (Свинцолитейный завод в Поганьтелек) ..	32—38
<i>М. Пардуц</i> : К истории сарматских племен в Венгрии	39—47
<i>Т. Анда</i> : Грыжевые бандажи аварской эпохи	47—49
<i>И. Мери</i> : Отчет раскопках в Тиссалёк—Разомпуста. I.	49—67
<i>Я. Кальмар</i> : Крючки для натяжки арбалетов XVI. века.....	67—68
<i>З. Кадар</i> : Позднеготические фигурные изразцы из раскопок крепости г. Эгер	69—74

РЕЦЕНЗИИ, ПЕРИОДИКА

<i>Я. Гарматта</i> : Tolstov Sz. P., Az ősi Chorezm (По следам древнехорезмийской цивилизации)...	75—79
<i>Д. Дечи</i> : Польские археологические журналы в 1950/51 году.....	79—81
<i>И. Якабфи</i> : Румынские археологические журналы в 1950/51 году	81—84
<i>Е. Нидергаузер</i> : Чехословацкие археологические журналы в 1950/51 году	84—86
<i>Г. Фехер</i> : Новые успехи болгарской археологии	87

TABLE DES MATIÈRES

<i>Jules Nováki</i> : Les fortins préhistoriques du comitat de Fejér	3—19
<i>Ladislav Bartha</i> : Le problème de l'encaustiques antique	19—22
<i>Eve B. Bónis</i> : La diffusion d'un groupe de vases ornés de reliefs de l'époque hellénistique tardive dans les provinces de l'empire romain	23—32
<i>Edith B. Thomas</i> : Monuments votifs en plomb sur le territoire de la Pannonie (La fonderie de plomb de Pogánytelek)	32—38
<i>Michel Párducz</i> : Contributions à l'histoire sociale des Sarmates de Hongrie	39—47
<i>Tibor Anda</i> : Bandages herniaires de l'époque avare	47—49
<i>Etienne Méri</i> : Compte-rendu sur les fouilles de Tiszaölök-Rázompusztá et Turkeve-Móric. I.	49—67
<i>Jean Kalmár</i> : Crochets servant à tendre l'arqubus (XV ^e siècle)	67—68
<i>Zoltan Kádár</i> : Faïences de poêle ornées de figures retrouvées au château d'Eger (époque du style gothique tardif)	69—74

REVUE DES LIVRES ET DES REVUES

<i>Jean Harmatta</i> : P. Tolstov, Le Chorezm antique	75—79
<i>Jules Décsy</i> : Revues archéologiques polonaises en 1950—51.	79—81
<i>Emeric Jakabffy</i> : Revues archéologiques roumaines en 1950—51.	81—84
<i>Emile Niederhauser</i> : Revues archéologiques tchécoslovaques en 1950—51.	84—86
<i>Géza Fehér</i> : Les derniers résultats des recherches archéologiques bulgares	87

Ára: 20.— Ft

Előfizetés jéleüre: 15.— Ft

306.925

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 79.

1952.

79. KÖTET

2. SZÁM

B U D A P E S T, 1952

AKADÉMIAI KIADÓ

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként.

79. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 30.— Ft

Példányonkénti eladási ára . . 30.— „

Felelős szerkesztő:
SZILÁGYI JÁNOS

Szerkesztőbizottság:
B. BÓNIS ÉVA, FÜLEP FERENC, HARMATTA JÁNOS, PÁRDU CZ MIHÁLY, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

Felelős kiadó:
Akadémiai Kiadó

Szerkesztőség:
Budapest III., Szentendrei-út 193 (Aquincumi Múzeum)

Kiadóhivatal:
Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány-utca 21, telefon: 424—589, 420—330

Terjeszti a Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest V., József nádor-tér 1, telefon: 180—850
Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, telefon: 183—022

TARTALOMJEGYZÉK

KÖZLEMÉNYEK

Csalog József: Őskori földvárkutatásunk	91
Nováki Gyula: Sánctápvágás a sopronkőhidai Kecskehegyen	94
Szöke Béla: A földbevéjt üregek kérdéséhez	95
Mozsolics Amália: Egy husztkörnyéki tőr	96
Sz. Póczy Klára: Festett állatalakos edények Aquincumban	99
B. Thomas Edit: Hercules szentély Pannóniában	108
Visky Károly: A római magánjog Aquincum feliratos emlékein	113
Megay Géza: Hun-germán sírlelet a borsodmegyei Szirmabesenyőről	132
Nemeskéry János—Acsády György: Történelmi-demográfiai vizsgálatok a kerpusztai XI. sz.-i temető anyagából	134
Entz Géza: Középkori építészettünk munkaszervezetének kérdéséhez	147
Gerevich László: Castrum Budense	150
Seitl Kornél: A vári ásátások néhány műszaki vonatkozású kérdése	171
Holl Imre: A vári ásátás középkori kerámiái	179
Bertalan Vilmosné: Budavári majolika padlótegélák	186
Nagy László: Őskori telepnyomok a budai Várhegyen	190
Huszár Lajos: A budai várpalotában talált érmek	197
Láng Nándor 1871—1952 (Oroszlán Zoltán)	202

KÖNYVISMERTETÉS

Szilágyi János György: Borzsák I., A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája	204
Szilágyi János: E. Brödner, Untersuchungen an den Caracalla-Thermen	206

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 79.

1952.

79. KÖTET

2. SZÁM

B U D A P E S T, 1952

AKADÉMIAI KIADÓ

Megjelent 400 példányban

Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány-u. 21). Felelős: Mestyan János
Csongrádmegyei Nyomdaipari Váll. Szeged, 52-4519. Felelős vezető: Vincze György

ŐSKORI FÖLDVÁR-KUTATÁSUNK*

Az Archaeologiai Értesítő 1952. évi I. számában tanulmány jelent meg Nováki Gyula tollából Fejér-megye őskori földvárairól. Témakörünkben több évtizedes hallgatás előzte meg ezt az összefogó célt szolgáló, nagy gonddal megírt cikket, mégis úgy vélem, nem helyes az, amit a szerző mondanivalója lényegeként állít, hogy t. i.: „Még mindig nem haladtunk és nem is haladhattunk túl azon, minthogy a földváraknak a helyét megállapítsuk, vázlatosan feltérképezzük, a felszíni jelenségeket és leleteket összegyűjtsük.” Az ilyen célkitűzéssel folyó munka valóban nem sokkal viheti előre a földvárkutatást, legfeljebb szám szerint tovább, de biztos alapul nem szolgáló, újabb ellenőrzésre szoruló — és a kutatókat könnyen tévútra vezető — ismeretekhez vezethet. Alapos és áttekinthető földvárkutatást a dolgozatban leírt előtanulmányoknak nagy területre való kiterjesztése után sem végezhetünk, mert ehhez a munkához éppen az így várható adatok lesznek — nem szám szerint, hanem minőségileg — elégtelenek.

A kutatás előbbrevitele érdekében — Nováki tanulmányának sok értékét elismerve — foglalkoznom kell azokkal a kérdésekkel, melyeket nem tartok helyesnek és fel kell sorolnom azokat a szempontokat, melyek a földvárkutatásban nézetem szerint ma már el nem hanyagolhatók.

A földvárak egykori rendeltetését kétségtelenül helyesebben fogjuk megérteni, ha majd rendelkezésünkre áll egy megbízható földvár-kataszteri térkép. Ez kétségtelen, de ugyanúgy gondolnunk kell arra is, hogy milyen térképre, milyen adatokat vigyünk rá és hogyan tegyük azt.

A térképnek meggyőződésem szerint fel kell tüntetnie a domborzati viszonyokat, vagy legalább a vízhálózatot, hogy felismerhessük a földváraknak a régi, természetes úthálózathoz való viszonyát. Egyik célunk ugyanis az, hogy

világosan felismerjük, mely földvárak szolgáltak egy bizonyos útvonalnak az elzárására, melyik irányból való elzárására — és mely földvárak azok, melyek egyszerűen csak meztársaságok voltak. A jól megszerkesztett földvár-kataszteri térképnek a helyszínen előkerült leletekkel együtt meg kell felelnie arra a kérdésre, hogy a várépítők külső ellenség nyomására szerveződtek-e meg, külső ellenség ellen, védelemből építettek-e földvárakat, idegenből jött hódítók sásfészkei voltak-e, vagy pedig egy osztályokra tagozódott társadalom alkotásairól van-e szó, ahol az elnyomó osztály földvárakba zárkózva gyakorolt uralmat a környék kizsákmányoltjai felett. Tekintve, hogy a földvárak felépítésében, elhelyezésében mutatkozó eltérések alapján különböző korú és különböző rendeltetésű földvárakkal lehet számolnunk, a földváraknak csoportosítása érdekében a térképrevitel mondott kívánalmait következetesen tekintetbe kell vennünk.

A mai vasúthálózatot feltüntető térkép, amit Nováki használ, erre a célra nem alkalmas. Vasútvonal ugyanis nem épült minden természetes útvonalon, a közelmúlt igényeinek megfelelően esetleg teljesen elkerült néhány olyan útvonalat, melynek közlekedésszárazsági értéke az őskorban nagy volt, de ma már nem az, — de megesk, hogy a vasútvonal bizonyos természeti akadályok leküzdésével épült és nem követi mindenhol a természetes útvonalat.

Mihelyt tehát a földvár-kataszteri térképet a földvárak elhelyezésében rejlő cél, a történeti háttér megértése érdekében veszi kezébe a kutató, az ilyen módon készült térkép nem fogja elmondani éppen azt, ami legfőbb hivatása lett volna. Az a tény, hogy Nováki össze-sítő térképe a rajta feltüntetett földvárakat a tájból mennyire kiragadja s hogy a leíró szöveg ezen a hiányon csak részben segít, egészen szembe-futónóvá válik, ha egy-egy részletet, mondjuk a Duna-vonalát ragadjuk ki. A térképnek ezen a szakaszán öt földvárat látunk feltüntetve, de egyikről sem sejtjük, hogy miért épültek éppen arra a helyre, mert a Duna-vonalát meghatározó löszplátónak kelet-nyugati irányban völgyekkel daraboltságát, a

* A szerkesztőség szükségesnek tartja a földvárak kérdésének minél többoldalú megtárgyalását. Epen ezért Csalog József dolgozata után közöljük Nováki Gyula jelentését a sopronkőhidai sáncátvágásról.

Dunántúl belsejébe vezető völgyeléseknek, természetesen utaknak a helyét még csak nem is sejthetjük. Pedig ezeknek a völgyutaknak — akár békés, akár ellenséges kapcsolatokkal számolunk, — mindenkor nagy jelentőségük volt, mert ezek határozzák meg, hogy egy kérdéses helynek közlekedésföldrajzi vagy sztratégiai jelentősége van-e, vagy nincsen.¹

Részben már az eddig mondottakból következik, hogy amikor a földvárakat nem az össze-sítő térképre visszük rá, hanem külön-külön felmérjük, ez a felmérés nem lehet vázlatos és nem lehet olyan, mely az ábrázolt földvárat környezetéből kiragadja. A felmérésnek feltétlenül eléggé részletesnek és pontosnak kell lennie ahhoz, hogy a leírással és az összesítő térképpel egybevetve könnyen a környezetébe illeszthessük és világosan el tudjuk képzelni azokat a szerkezeti sajátosságokat, melyek a vár megismerésére, ill. keltezése szempontjából fontosak.²

Feltétlenül ki kell terjednie a felmérésnek a földvár közvetlen környékére, mert nem elég, ha a környezetet egyedül az ismeri, aki a terepet bejárta. Nem mindegy, hogy az alaprajzában vázlatosan közölt földvár egy 600 méter magas hegyen fekszik, ahol a vár vízellátásáról mesterséges cisternákkal gondoskodtak, vagy néhány méteres folyómenti terraszon.

Ezeknek a szempontoknak a rögzítésére a leíró szöveg egymagában nem elég. Nem egészíti ki azt a vázlatos térkép, mely még a földvár magassági helyzetéről, a közeli — (de csak egyéni tapasztalatok alapján sejtett) — völgyfenékhez, a környék többi magaslatához való viszonyáról egyáltalán nem szól. Nováki ezekre a kérdésekre csak a leíró szöveg bevezető részében igyekszik megfelelni, de annyira szűkszavú, figyelmét annyira a földvár sáncrendszerére fordítja a rajzok szerint is, hogy szinte az az érzésem, feltételezi, hogy az általa leírt földvárat a cikk olvasója is a helyszínen látta, illetve feltételezi, hogy az olvasónak minden esetben olyan részletes térképek állnak rendelkezésére, melyek alapján elképzelését kiegészítheti.

¹ Az ismert Commodus-féle felirat szerint még a római limes-erődítések építésénél is az a szempont érvényesült, hogy azok „per loca opportuna et per transitus latrunculorum”, azaz a veszélyeztetett átkelőhelyeken és a csempészek útvonalain legyenek kijelölve. — Paulovics István, *Intercisa*, Arch. Hung.

² A részletes felmérés jelentősége egy kiragadott példával is jól szemléltethető: Wosinsky Mór (Tolna m. t. I.) a felsőigéri várhegyet vázlatosan mérte fel és őskori földvárnak nézte. A helyszínen kutatva meggyőződhettem arról, hogy ha az a nem személyesen Wosinsky által készített rajz pontos lett volna, első tekintetre elárulta volna, hogy itt egy lebontott középkori vár maradványáról van szó.

A pontos és részletes felmérés nemcsak azért fontos, mert a részletek sok esetben döntőek lehetnek egy bizonyos tereptárgy megítélés szempontjából ma, hanem azért is, mert tudományunk jövőbeni fejlődése során kétségtelenül bővülni fognak a szempontok, s az eljövendő idők kutatói egészen biztosan vizsgálat tárgyává fognak tenni olyan felszíni jelenségeket, melyek ma még megfigyelhetők, rohamos pusztulásuk miatt azonban későbbi időpontban már nem lesznek azok. *A földvárak pontos, lehetőleg rétegvonalas felmérése éppen ezért kötelességünk a jövővel szemben*, aminek elmulasztását elfogadhatóan megmagyarázni nem lehet. Etéren minden múzeumnak kötelessége gondoskodni arról, hogy saját gyűjtési területén ez a munka elvégezhető legyen s hogy ehhez a munkához a szükséges segítséget biztosítsa.

Nagyon vitatható kérdés, hogy a földvár helyén a felszínen talált cserépanyag összegyűjtése a vár korának meghatározása szempontjából nyújt-e bármilyen támpontot — a keltezésre alkalmas cserépanyag egymagában véve csak azt bizonyítja, hogy a kérdéses helyen az illető korban lakott vagy temetkezett az ember. Az viszont, hogy a talált cserépanyag és a földvár ugyanabból a korból való-e, a mondottakból egyáltalán nem következik. Ezt Nováki is elismeri, amikor azt írja, hogy „a földvárak korának pontos megállapítása csakis ásatással érhető el”.³

A gyakorlatban mégis eltér ettől az elvtől, mert a Pákozd-várhegyi földvárról szólva nem várja be az ásatási megfigyelésekből folyó következtetéseket. Itt ugyanis a vár sáncán belül a bronzkor második feléből származó cserépanyag került elő, a vár azonban mégsem épülhetett ebben a korban, mert Marosi Arnold a sánc átvágásakor a sánc földjében ugyanilyen cserepeket talált. Ha pedig a földsánc fölhalmozásához ilyen cserepeket tartalmazó földet használtak, akkor azt nyilván utóbb termelték ki olyan helyről, ahol azelőtt — ebben az esetben a bronzkor második felében — lakóhely létezett. — Egyébként, amint Nováki idézi, a sánc bázisa alatt is talált Marosi két vermet, mely — nem ismerem a bennük talált cserepeket — esetleg szintén ehhez a korábbi, sokáig lakott lakótelephez tartozott.

Nem lehet döntő szempont az sem, hogy a Pákozd-várhegyi földvár belterületéről nem ismer Nováki a bronzkor második felénél későbbi cserepeket. Ilyenek egy rendszeres ásatás során — esetleg csak ott, ahol a terep kevésbé pusztult el — még előkerülhetnek, de kisebb számban és nem jellegzetes darabok formájában képviselve lehetnek már az eddigi anyagban is. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a korai vaskor teljes emlékanyagát még ko-

³ Nováki, i. m. 16. old.

rántsem ismerjük eléggé, hogy még jobbra csak a jellegzetes anyagra szoktunk hivatkozni s hogy a jobbra átvett jellegzetes anyag mellett szerepet játszó s a mi bronzkorunkból továbbfejlődött formákat úgyszólván egyáltalán nem ismerjük még.

Nem tisztázott kérdés a pákozdi földvár pusztulásának a kérdése sem, mert nem bizonyítható, hogy a belső telep ásatásakor előkerült nagyobb putri, mely benn-égett edényeket, búzát, bronzokat tartalmazott, egyrészt pontosan milyen edényeket és bronzokat tartalmazott, másrészt nem világos az sem, hogy a putri a vár végpusztulása idején égett-e el, vagy korábban, egy ellenséges rajtaütés alkalmával, mely a lakótelepet pusztította el véglegesen, vagy csak a lakótelep ideiglenes elhagyására kényszerítette a megmaradt lakosságot, amely később visszatérve esetleg maga építette fel a földvárat és egy ideig még tovább élte a maga, késő-bronzkorinak látszó életét.

A földvárak helyén talált cserepek felszínre kerülése esetleges is. A földvárak helyén évszázadokig, mondhatnám ezredekig egymást követhették a minden megerősítés nélküli lakótelepek, temetők. — Helyenként így réteg réteg fölé telepedhetett, de vándorolhatott egyik közeli helyről a másikra is a település súlypontja, aminek aztán az a következménye, hogy a sáncon belül is, nem mindenhol, találunk ugyanabból a korból való cserepeket. Különböző lehet ezen felül a terep pusztulása is, ami megint csak azt eredményezi, hogy nem feltétlenül a földvár idején földbe került cserepanyag kerül a gyűjtés helyén felszínre.

Gyakorlati példával világítva meg a mondotakat, a következőket jegyezhetem ide: A tolna-megyei Hare község mellett egy jó fenntartású, kisebb földvár látható. A földvár belterületén még az 1900-as évek elején bronzkori urnasírokat találtak mészbetétes, ú. n. dél-pannoniai edényekkel. A szekszárdi múzeumba került leleteket kb. 30 évvel később én mentem ki hitelesíteni és megtudtam, hogy azokat szőlőforgatás alkalmával a vár belsejének egy meghatározott helyén találták. Ugyanott és a szomszédos szőlő földjén elvétele még én is találtam ilyen cserepeket. — Az 1930-as években a vár belsejének azonban más részén is szőlő alá forgattak és ott hallstatti cserepeket találtak nagy mennyiségben. — Aki tehát az én harci utam előtt az addig ismert cserepek alapján keltezni mert volna, nyilván nagyot hibázott volna és valószínűleg azt kellett volna gondolnia, hogy a földsáncokat az urnatemető védelmére emelték.

A lengyeli földvár különböző helyein aeneolith temető, ugyanebből a korból származó lakótelep, bronzkori lakótelep és koravaskori lakótelep leletei kerültek túlsúlyban vagy egyedül magukban elő aszerint, hogy az erdőben sétáló

vagy tuskót szedő mai ember véletlenül mit talál, mit szed fel.

A felsorolt fejérmegyei földvárak keltezését a mondottak alapján ma még túlkorainak tartom. Nem tartom megbízható támaszpontnak Pákozdi—Várhegy és Sztálinváros—Kozider keltezését sem, de nem tudom, miben hasonlít a szerző által felsorolt tizenkét fejérmegyei földvár Sztálinváros—Kozider ú. n. földvárához. Ez utóbbi helyen Mozsolies Amália csak kereste, de nem találta meg az egykori földerődítés vagy paliszád-fal nyomait a bronzkor elejétől annak végéig létezett falu körül, holott az ilyeneknek leomlásával — ha lettek volna — csak a keleti, Duna-felőli oldalon lehetne számítanunk, esetleg a NY-i meredek oldalon, de semmi esetre sem köröskörül.

A rendelkezésünkre álló túlkeves adat, ma még bizonytalan következtetések, találgatások helyett azt az adatgyűjtő munkát tartom egyedül helyesnek, melyet ma még bizonyos hiányosságokkal, de javítható formában Nováki Gyula munkája leíró részében egy egész megye területére kiterjesztve magarávallalt. Ezt a munkát országos méretekben nemcsak folytatnunk és tökéletesítenünk kell, hanem olyanná is kell tennünk, melynél a földvárak részletes felmérése és feltárása *leletmentésnek* számít.

Mindaz, amit őskori földváraink felmérésével kapcsolatban szükségesnek tartok, vonatkozik a többi pusztuló és a régészeti kutatás számára értéket jelentő tereptárgyra is. Csak a legfontosabbakról szólva meg kell itt említenem a halmokat és csörszárkokokat; földsánc- és árokvédelmi vonalakat, melyek országszerte, de különösen az Alföldön napról-napra fogynak. Nem egyet tettek közülük útépítés alkalmával tönkre, nem egyet fordítak szét a múltban gátépítéshez, és igen nagy azoknak a kisebb halmoknak a száma, amiket évről-évre az eke pusztított el. Számbavételük során kiderül, hogy a régi kézíratos térképeken szereplő vagy a falvak lakosságának emlékezetében még élő, 50—60 évvel ezelőtt még létezett halmok és sáncok egy része a terepen már alig vagy egyáltalán nem található fel, pusztulásuk a mind nagyobb méreteket öltő mélyszántás folytán pedig egyre tart.

Létrejöttük korának és különböző rendeltetésük eldöntése érdekében — könnyűszerrel elvégezhető rétegvonalas felmérésük és helyüknek pontos meghatározása — sürgős feladatunk. Ennek a munkának az elmaradása nemcsak olyan komoly eredményektől foszt meg bennünket, melyek már ma elérhetők lennének, de veszélyezteti a jövőben elérhető eredményeket is. A halmokhoz, sáncokhoz, földvárakhoz fűződő sokszor nagyon értékes népi szájhagyomány felgyűjtése pedig későbbben már egyáltalán nem lesz lehetséges.

Csalog József

SÁNCÁTVÁGÁS A SOPRONKÖHIDAI KÉCSKEHEGYEN

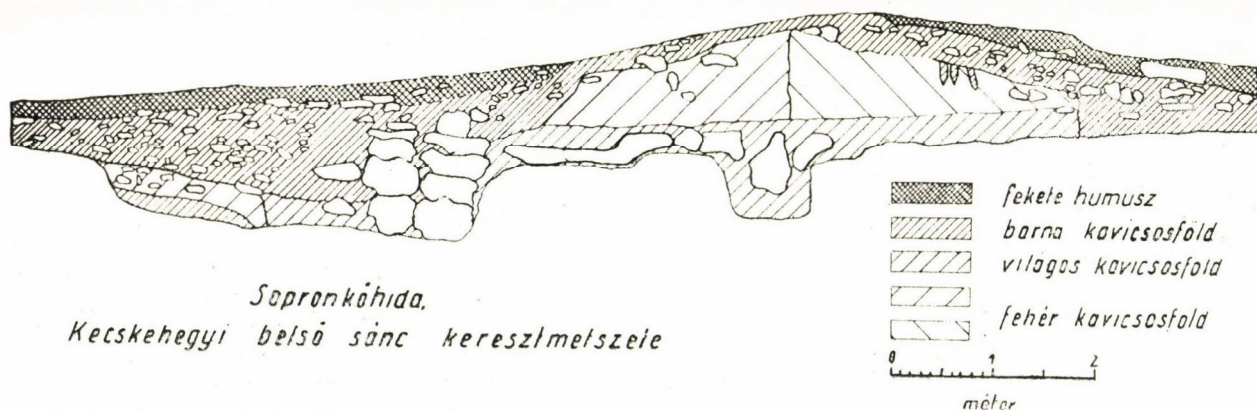
Sopron közvetlen környékén a két legismertebb erődített telepen, a Burgstallon (Várhely) és a Várishegyen (Károlymagaslat) kívül van még négy kisebb is, melyeket az irodalom eddig csak éppen megemlített. Ezek egyike a sopronkőhidai Kecskehegyen lévő erődítmény, melyet Bella Lajos ír le először (Arch. Ért. 1890. 73.).

A Kecskehegy a Szárhalmi erdő ÉNY-i csúcsa. Ny és É felől mocsaras rét övezi, melyből 68 m-re emelkedik ki meredek oldalával, a többi oldala pedig egybefolyik a fennsíkkal. Ezt a nagyjából háromszög alakú hegytetőt foglalja magába az őskori telep, melyet a fennsík felől két, egymástól 30-40 m-re lévő, félkörívben húzódó sánc véd.

1948 nyarán a belső sánc Ny-i végét vágtam át. A sánc mai magassága 1.25 m. A próbaárok derékszögben metszette át, hossza 13 m, széles-

Ettől tovább, már a sánc belső oldalában, egy 0.40 m átmérőjű területen öt cölöpnek a helye volt a fehér kavicsrétegben tisztán kivehető, melyek minden rendszer nélkül szorosan egymás mellett voltak. A cölöplyukak átmérője 10–15 cm volt, valamennyi a vége felé elkeskenyedett, mely körülmény kihegyezett cölöpökre vall. A legbelső cölöplyuk ferdén bevert cölöptől származhatott, hegye befelé nézett.

A földrétegződés sorrendje felülről: fekete humusz, mely csak a sánc tetején hiányzott, ez alatt kavicsos barna föld, majd kavicsos-homokos világosabb föld. Az árok alján még egy vékony kavicsos barna földréteg volt. A sánc közepén feltűnő volt, hogy két különböző árnyalatú világos színű kavicsréteg egy függőleges egyenessel volt elválasztható.

1. kép

sége 1 m, helyenként 1.5 m volt. Valamennyi helyen az érintetlen talajig mentem le, a legnagyobb elért mélység 2 m volt.

Az eredményeket a következőkben foglalom össze. (1. kép.) A sánc anyaga kavicsos föld és természeteskő. A kavicsos földet a helyszínen termelték ki egy árok kiásásával, s ezt az árok partjára dobták, így egyszerre jutottak árokhoz és töltéshez. Erről a töltésről idők folyamán a föld nagy része visszaesúszott az árokba s azt betemette; ma már a felszínnel teljesen egybeolvadt. Az árok belső oldalában nagy természeteskövekből kötőanyag nélkül rakott fal volt, mely két sor kőből állott. A mai felszíntől lefelé 0.50 m-re kezdődött, magassága 1 m, szélessége 0.90 m volt. E kőfal tetejével egy szinten, az árok belső partján több nagy, lapos kő feküdt sorjában egymás mellett. Ahol ezek megszűntek, a sánc közepe alatt, érintetlen talajba egy 0.70 m széles s ugyanolyan mély árok volt bevágva, melynek keresztmetszete négyszöget mutatott.

A sánc földjében sok cserép volt, egészen az árok aljáig. Valamennyi őskori, szabadkézzel készült edények töredéke, de koruk közelebről nem állapítható meg. A meghatározható darabokat a bronzkorba lehet sorolni. Ezt az egységes képet mindössze egy cserép bontja meg, amely egy korongon készült kelta vagy római edény darabja. E töredék ugyan a sánc tetején, a felszínhez közel került elő, de elég arra, hogy a sánc időrendi helyzetét bizonytalanná tegye. Itt kell megemlíteni, hogy a belső sáncon belüli területen csupa őskori, a fentebb említett cserepekhez hasonló töredékek hevernek a felszínen.

A sánc szerkezete a próbaárok keskenysége miatt nem világos. Annyit lehet egyelőre megállapítani, hogy két kőfal volt egymáshoz közel, ezeknek köze kövel és földdel volt kitöltve, s az egész belülről még cölöpökkel is meg volt erősítve. Jóval szélesebb kutatóárok fogja majd eldönteni a sánc időbeli helyzetét és szerkezetét.

Nováki Gyula

A FÖLDBEVÁJT ÜREGEK KÉRDÉSÉHEZ

Régi településeink feltárásakor nagy számban találjuk a különböző méretű és alakú földbe-
vált üregeket. Ásatóink általában keveset tör-
dtek ezek rendeltetésének megállapításával.
A méhkasalakú üregekkel Sőregi J. foglalkozott
kisebb dolgozatában.¹ Az előző téves megál-
lításokkal (földbevált putrilakások) szemben
határozott állást foglal amellett, hogy ezek az
üregek közönséges agyagbányák, amelyekből
fazekasok termelték ki a számukra szükséges
nyersanyagot. A Debrecen mellett feltárt méh-
kasalakú üregek egyik-másikában talált ugyan
tüzelési nyomokat az üreg alján, ezt a megál-
lítását azonban az üregek szerepének meghatá-
rozásakor figyelmen kívül hagyta.

A csehszlovák régészek közül St. Janšák fog-
lalkozott behatóbban a földbevált üregek kér-
désével.² A Vág, Duna és Garam folyók völ-
gyében felkutatott régi településeken 168 föld-
bevált üreget mért fel és rajzolt le. Ezt a te-
kintélyes anyagot az üregek alakja szerint
8 csoportba foglalta, szerepüket illetően pedig
lakógödrök, szemétgödrök és gabonásvermek-
nek tartja a földbevált üregeket. Ő is említ
több olyan méhkasalakú vermet, amelynek al-
ján tüzelés nyomait találta.

Sajnos mind Sőregi, mindpedig Janšák meg-
állapításai nagyrészt találgatások, mert nem
nyugszanak alapos megfigyeléseken és nem
nyúlnak a néprajz segítségéhez. Az utóbbi adat-
tárának értékelésével közelednek a kérdés meg-
oldása felé a pontosan ásató lengyel régészek.³

¹ Méhkasalakú földbevált üregek feltárása Deb-
recen város téglagyári telepén. Déri Múzeum Ré-
gészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei.
2. füz. Debrecen, 1932.

² Sborník M. S. S. XXVI, 1932. 1—4. füz.: 22—24.
I, t, és Sborník M. S. S. XXVII, 1933—34. 1—8. füz.:
14—22. tábla.

³ Z. Kolosówna, Wczesnodziejowe wędzarnie ryb
w Biskupinie. Sprawozdania P. M. A. Tom. III.
1950, Zesz. 1—4: 145—152.

Az ismert biskupinji gerendavár közelében, la-
pos földhátan történt próbaásatás alkalmával
egymáshoz közel két méhkasalakú üreget és
egy tojásalakú sekély tüzelőgödrt tártak fel.
A méhkasalakú üregek mélysége 135 és 115 cm.
Az egyik alján kövekkel kirakott tüzelőhelyet
találtak, a másikban nem volt ilyen pontosan
megállapítható a tűz helye, az üreg alját 20 cm
magasságig kitöltő réteg azonban igen sok fa-
szénrögöt tartalmazott. Ebben a gödörben hal-
csontokat és pikkelyeket találtak. A gödröket
kitöltő föld különben hamut, különböző hulla-
dékokat és koraközépkori cserepeket tartalma-
zott. A tojásdad alakú tüzelőhely mélysége 15
cm, átmérője 240—150 cm. A sekély gödrt ki-
töltő hamu és föld igen sok, az előbbiekkal egy-
korú cserepet, egyéb hulladékot és halesontot
tartalmazott.

A feltárt gödrök szerepét lengyelországi, alaszkai és északoroszországi, részben még élő, néprajzi párhuzamok alapján Z. Rajewski ismerte fel. Ezek szerint a tojásdad alakú tüzelőhelyeken a halak szárítása történt, a gödörbe pedig felfűzve és felaggatva tették füstre a halakat. A dolgozat írója a Biskupin környékén ma is élő, hordóban történő halfüstölésben a halfüstölő gödrök élő hagyományát látja. Nem lehet célm e helyen felsorolni a tárgyunkat érintő hazai néprajzi adatokat, mindössze annyit jegyez meg, hogy a kiverít fenekű hordóban történő húsüstölés a Nagykanizsa környéki hegyközségekben, különösen a dolgozó parasztság körében a mai napig is divatban van (Scheier István kiskanizsai, 36 éves hentes és mészáros közlése).

A földbevált üregek szerepét illető legújabb lengyel kutatások őskori, de legfőképpen középkori településeink feltárásakor különösen meg-
szívlelendők. A különböző földbevált üregek használatának helyes felismerése jelentős mértékben viheti előre középkori településeink meg-
ismerését.

Szőke Béla

SUR LE PROBLÈME DES CAVITÉS CREUSÉES DANS LE SOL

L'auteur passe en revue les résultats qui se dégagent des fouilles hongroises et tchécoslovaques d'Eggid; au sujet des cavités creusées dans la terre (cavités ayant, dans la plupart des cas, la forme d'une ruche) les chercheurs ont abouti à des conclusions assez discutables (argilière, habitation, fosse à ordures, silo?). Selon les dernières

recherches tchécoslovaques, on aurait à faire à des creux où l'on fumait des poissons. A ce propos l'auteur attire l'attention sur quelques analogies fournies par l'ethnographie hongroise, notamment sur l'usage de fumer de la viande dans des tonneaux défoncés.

Béla Szőke

EGY HUSZTKÖRNYÉKI TÖR

Néhány évvel ezelőtt a miskolci múzeum felküldött egy magántulajdonban levő bronz tört az Országos Magyar Történeti Múzeumba meghatározás végett. Állítólag a második világháborúban került elő *Huszt* (Ukrajna) környékén. Ezidáig kevés párhuzamát ismerjük a Kárpát-medence területéről. Érdekes, még megoldásra váró kérdések merülnek fel e törrel kapcsolatban. Csupán a tárgyat mutatjuk be és a vele kapcsolatos problémákat vetjük fel. További leletek híján ma még nem mondhatunk véglegeset a leletről.

A markolatos tör hegye letörött (XXII. t. 1.). Mostani h: 24,7 cm, ebből a markolat 11,3 cm. Fenntartása elég rossz, pengéjét sok helyen vad patina borítja, a markolaton pedig a patina több helyen nagyobb foltokban lepattogott. A markolat díszítése meglehetősen kopott, ami hosszú használatra utal. Markolatgombja hosszukásan ovális, közepén kis lyukkal. Átm: $2,6 \times 1,4$ cm. Alatta fenyőágminta látható. A markolat maga is kissé ovális átmetszetű; hosszában négyszeres, keskeny áttörést figyelhetünk meg, amelyeknek széle vízszintes vonalakkal rovátkolt. A markolat közepén egy keresztülmenő lyuk van, ez belül hengeres, töredezett, széle pedig körül gyűrűszerűen kiemelkedik. A markolat négyszögletűen foglalja be a pengét és ez utóbbi közepe felé kiszélesedik.

Hasonló alakú tört áttört markolattal és a markolat közepén hasonló lyukkal ismerünk a *Graffenried gyűjteményből*: közelebbi magyarországi lelőhelye ismeretlen. Abban különbözik az első törtől, hogy az áttörések egy egyenes léc mentén háromszögalakúak. A markolat a pengét két nyujtvánnyal foglalja össze.¹

Az *olesvaapátii* (Szatmár m) bronzleletből származó tör töredéke sokkal egyszerűbb, szabálytalanabb alakú, mint a két első. Ennek markolata közepén is megtaláljuk a lyukat, a markolatnak azonban két szabálytalan nyúlványa foglalja be a pengét, amely aklaszegekkel van a markolathoz erősítve. Markolatán hiányoznak a hosszanti vagy háromszögalakú áttörések. Ennek a törnek a hegye is letörött. Hossza törött állapotban: 14,4 cm.²

Az *olesvaapátii* lelet eredetileg Péchy Jenő birtokában volt, 1883 óta van a Magyar Nemzeti Múzeumban. A Szamos partomlásánál találták. A lelethez még az alábbi tárgyak tartoznak: 1. Lándzsacsúcs. 2. Négy gombos végű bronz sarló. 3. Bronz tű lapos gömbfejjel. 4. Bronz tű, amelynek feje szabálytalan lap, közepén kis bütyökkel. 5. Két félhordalakú bronz lemezdisz; két végük spirálszerűen behajlított. 6. Bronz karika kis

lapított kerek átmetszetű huzalból, egymás fölé hajló végei elkeskenyülnek. 7. Kétféle drb. bronz karika kerek átmetszetű huzalból elkeskenyülő végekkel, vonalmintával. 8. Négy drb. kisebb karika kerek átmetszetű huzalból egymásra hajló elkeskenyülő végekkel; ezek közül kettő síma felületű, a másik kettő vonalmintás. 9. Nyitott végű tömör bronz karperec, vonaldíszes. 10. Apróbabos bronz karperec, két tagja könyökben hajlik egy szög körül, amely a kettőt egymás fölé erősíti. E darabnak a lelethez való tartozása kétséges. 11. Bronz karperec esonka fele.

A lelet minden egyes karperecét ma már aligha lehet azonosítani, mert Péchy gyűjteményét nem leltározta annakidején lelőhelyek szerint és így nehéz az ugyancsak e gyűjteménnyel együtt bekerült hasonló karpereceket kiválasztani.

Miután csak az *olesvaapátii* törnek ismerjük kísérő leleteit, elsősorban ezt kell vennünk keltezési alapnak. Egy nehézség merül fel itt mindjárt: a lelethez tartozónak ír le Hampel egy apróbabos karperecét, amilyenek csak a hallstattkor végén fordulnak elő. Patinája teljesen elült a többi, Hampel közleménye alapján hitelesíthető darabétól (csak néhány karperec nem lehet pontosan azonosítani). Feltehetjük, hogy Péchy Jenő tévedése alapján ismertette Hampel mint e lelethez tartozót, vagy esetleg Péchy az *olesvaapátii* leletekkel együtt szerezte meg. A még ismertetendő rokon leletekben ilyen apróbabos karperecek, vagy ezekkel egykorú tárgyak hiányoznak. A gombos végű sarklók jelenléte a leletben is bizonyítja, hogy az apróbabos karperectöredék jóval későbbi lehet és így nem e lelethez tartozik.

A három ismertetett tör (*Huszt* környéke, *Graffenried* gyűjtemény, *olesvaapátii* bronzlelet) jellegzetessége a keskeny markolat, amelynek közepén egy gyűrűs keretű, hengeres lyuk van. A *Huszt* környékéről származó és a *Graffenried* gyűjtemény töre markolatuk hosszában áttört, utóbbinál egy egyenes vonal mentén kis háromszögalakúak az áttörések. A pengét mindhárom darabnál két nyujtvány foglalja be, amely csak az *olesvaapátinál* van aklaszegekkel megerősítve. A penge alsó harmadában kiszélesedik. Minden egyes darab törött. Teljes hosszúságuk kb. 25–30 cm lehetett.

Az időrendi meghatározás előtt azt a kérdést szeretném felvetni, hogy milyen anyaggal hozható leginkább kapcsolatba ez a törfajta. A töröknek két sajátossága látszik figyelemreméltónak: a markolat hosszanti és gyűrűs kerek áttörése és a markolat alsó végének többé-kevésbé egyenes lezáródása.

A markolat hosszanti áttörését több ízben megfigyelhetjük bronzkori és korahallstattkori kardokon vagy törökön. Ezeknek alakja azonban nagyon eltér a fent ismertetett három törétől. Egy Horomerieből (Csehország) származó,

¹ Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. XIX. t. 7a–b.

² Hampel, i. m. I. k. XIX. t. 8; II. k. 106–108. o. E lelethez tartozó karperecek: u. ott. L. t. 4–6, 8. — A Déri Múzeumban (Debrecen) is van néhány *olesvaapátii*-ből származó karperec, valószínűleg nem e lelethez tartoznak.

Az új szerkesztőség az I. korrektúrájánál kezdte meg munkáját, a II. füzetnél.

amjetitzkori tördepotleletben van egy tör, amelynek pengéje háromszög alakú, markolat-kivágása ovális, a penge öt nagy aklasszeggel van a markolathoz erősítve. A belül üres markolaton hosszúkas áttörések figyelhetők meg. A markolatgomb félgömb alakú.³

Hasonló alakú, de nem áttört markolatú török legnagyobb számmal Itáliában ismertek.⁴ E típus meglehetősen elterjedt, Németországból is ismerünk ilyeneket (Döttingen).⁵

Egy dániai kardnak (Skrydstrup)⁶, amely jóval későbbi, mint az említett eschországi tör, a markolatán hosszanti bemélyítések vannak, amelyek nyilván hosszanti áttöréseket utánoznak. A kerek markolat-kivágás körül mélyített díszítés látható, amely valószínűleg gyanúszerű (?) anyaggal volt kitöltve. Dániában ezen felül áttört markolatú kardok is kerültek felszínre, ezeknek mintája azonban már lényegesen különbözik: markolatukon a spirálszerű díszítések közei áttörtek.⁷ A Skrydstrupból származó kardot Broholm a harmadik-negyedik századba keltezi (1200–1000 i. e.) Sophus Müller időrendje szerint.⁸

Ha a kardoknak vagy töröknek kizárólag hosszanti áttörését vizsgáljuk, nem jutunk közelebb a kérdés megoldásához. Hosszanti keskeny áttörések elég gyakoriak lehetnek és különböző korokban találhatók — úgy látszik — törökön és kardokon.

Ha a Graffenried gyűjtemény törmarkolatának áttört díszítését vizsgáljuk, Magyarország területéről hozhatunk néhány párhuzamot: ezek háromszög alakú áttörések egy egyenes lécc mentén. Mint párhuzamot fontosnak tartjuk a nyárádszentbenedeki bronz törhüvelyvég ugyanilyen díszítését már azért is, mert egy törhöz tartozó darabról van szó és talán a tör markolata is hasonló díszítésű lehetett.⁹

Egy háromszögekkel áttört törhüvelyvég van még az Ártánd-barátságomlani leletben is.¹⁰

Preszkita török markolata és egyes törhüvelyvégek több esetben gyűrűs áttörésűek. Így a nyárádszentbenedeki és ártándi törhüvelyvégek alapján gondolhatunk arra, hogy olyan törmarkolatok is voltak, amelyeken háromszögsor áttörés volt, hasonlóan mint a Graffenried gyűj-

teményben levő tör markolatán. Az áttört háromszögsor mintát egyébként más preszkita leletekben is megtaláljuk: példának hozzuk fel a blatnicai lelet nagy háromszög alakú csüngő-díszét¹¹, amelynek közepét egyenes sávok mentén áttört háromszögsorok díszítik és aljáról összefüggő gyűrűsorok lógnak le. Hasonló gyűrűsoros pl. a Mátra vidéki tör markolatának közepe.¹²

Az általunk ismertetett három tör markolatán egy kerek áttörést figyelünk meg gyűrűszerű kerettel. Ha a párhuzamokat keressük, meg kell említeni, hogy törmarkolatokon kerek áttöréseket a magyarországi őskor folyamán a preszkita törökön találunk. Kérdés, hogy az ismertetett török markolatán előforduló egy-egy kerek hengeres áttörést gyűrűszerű kerettel összefüggésbe hozhatjuk-e a preszkita törökön és törhüvelyvégeken található gyűrűsorokkal. Alakjuk minden esetre különböző. A Pécs-jakabhegyi 1. számú tumulusból származó tör markolatán két sorban — hasonlóan mint egyes törhüvelyvégeken — kerek, gyűrűszerű áttörések vannak, amelyeket függőlegesen kis pálcátágok kapcsolnak össze.¹³ E példányhoz hasonlít a mátravidéki, amelynek markolatán csak egy sor, egymás mellé sorakozó gyűrűk vannak.

Egy állítólag Kiskőszegről származó nagyobb bronz gyöngyön¹⁴ azonban ugyanazokat a díszítő mintákat fedezzük fel, mint az olcsvaapátii tör markolatán: a gyöngyön hosszanti áttörések és középen négy helyen gyűrűs keretű kerek áttörések vannak. Ha a darab kiskőszegi származását valószínűsíteni tudnánk, inkább gondolhatnánk preszkita keltezésre.

A husztkörnyéki és a Graffenried gyűjteményben levő töröknek alsó markolatlezárádásuk egyenes. A technikailag nagyon hanyagul kidolgozott olcsvaapátii törnek ívelő a markolatlezárádása. Azonos formájú markolatlezárádásokat nem ismerünk ugyan sem a preszkita, sem a szkita anyagban, de mégis utalunk arra, hogy ilyen egyenes markolatlezárádású kardok és török hiányoznak a tiszta hallstatti művelődésű leletanyagban. Még leginkább szkita törökkel való rokonságra gondolhatunk, amelyeknél a markolat néha egyenesen zárul, esetleg keresztvasszerű taggal.¹⁵

Többek között Pontus-vidéki és kaukázusi törökön is előfordulnak gyakran majdnem egyenes markolatlezárádások.¹⁶

³ Filip, Praha Praveká. 1949. 71–72. o. 53–54. kép.

⁴ Montelius, Die vorklassische Chronologie Italiens. VII. t. 9, 10. — Bulletino di Paleologia Italiana, 1876. (II), I. t.

⁵ Kraft, Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland. Augsburg, 1926. VIII. t. 2.

⁶ H. C. Broholm, Danmarks Bronzealder. I. k. København, 1943. 122.

⁷ Broholm, i. m. 217. o.

⁸ H. C. Broholm—M. Hald, Skrydstrupfundet. København, 1939. 111.

⁹ Herepei K. A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről. Arch. Ért. 1897. (XVII). 63–68. o. 1. kép 1. — Diss. Pann. II/9. Szövegkötet, 4. kép — Roska, Skythische Altertümer Siebenbürgens. ESA. XI. 166–203. o. 14. kép, 7.

¹⁰ Déri Múzeum, Debrecen.

¹¹ Diss. Pann. II/9. XXIX. t.

¹² Diss. Pann. II/9. Szövegkötet, 5. kép.

¹³ Török Gy., Pécs-jakabhegyi földvár és tumulusok. Arch. Ért. 1950. (LXXVII). 4–7. III. t.

¹⁴ Ebert, Reallexikon. XII. k. 69. t. n.

¹⁵ Márton, Der Verwandtenkreis des Pariertan-gendolches von Klein Neundorf. Kr. Görlitz, Festschrift Hans Seger. 209–214. XXXVIII. t. 1. 4.

¹⁶ Diss. Pann. II/9. LXXXI. t. — Tallgren, Studies of the Pontic Bronze Age. ESA. XI. (1937). 103–121. o. 7. kép 4.

Amint az előadottakból látjuk, egy valóban ritka törfajtáról van szó, amelyet megfelelő párhuzamok hiányában még nehezen tudunk egyéb anyaghoz kapcsolni. A kisebb részlet-egyezések alapján arra következtethetünk, hogy ez a tör talán a preszkita leletesoporttal áll kapcsolatban, azaz mint előzményt foghatjuk fel. A magyarországi hallstatti jellegű kardok és török merőben különböznek az itt leírt három törtől és ezekkel semmiképpen sem hasonlíthatjuk össze. A szovjetföldi törökön viszont a markolatlezáródás sok esetben egyenes vagy majdnem egyenes és így, annál inkább, mert a két lelőhelyes tör a Kárpátmedence keleti részében került elő, az a feltevés látszik kézenfekvőnek, hogy olyan leletesoporttal kell keresni a kapcsolatot, amelynek hazája a Kárpátmedencétől keletre fekszik. E feltevést támogatni látszik az a körülmény, hogy az áttört háromszögsorok (Graffenried gyűjtemény töre) a magyarországi preszkita leletek kedvelt mintái közé tartoznak és a három tör markolatán látható kerek, gyűrűs keretű áttörések is talán kapcsolatba hozhatók a preszkita törmarkolatok és törhüvelyvégek áttört mintáival. Ezzel az utalással még nem akarjuk azt mondani, hogy a három tör a preszkita leletesoportba sorolható be, hanem csak annyit jegyzünk meg, hogy ebben az esetben olyan leletekről van szó, amelyek közelebb állanak a preszkita-szkita művelődési körhöz, mint a magyarországi hallstatti műveltséghez.

Az időrendi meghatározásnál az olesvaapátii bronzleletet vesszük alapul. A másik két tör időrendi szempontból egyéb leletek hiján nem vehető figyelembe. Időrendi szempontból figyelemreméltónak találok az olesvaapátii lelet két félholdalakú lemezesüngőjét, amelyeknek végei spirálszerűen behajlanak. Ezeknek és az ismert, egykorú leletekből származó párhuzamoknak nincsen külön fülesük, hanem egy fűrt lyukuk van és ez alatt közepén, a két spirális között, a lemez lefelé lógó csúcsban végződik. Ilyen lemezes csüngő van a tőkési (Bereg vm)¹⁷, pátrohai¹⁸, kéki (Szabolcs vm)¹⁹ és öt drb. a valószínűleg nagyon hiányosan ránkmaradt örösi (Zemplén vm) bronzleletben.²⁰

¹⁷ Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban. CXCIX. t. 1, 3. — A tőkési lelethez tartozik még egy kis tüskével ellátott korongos bronz esákány, egy kúpos átfűrt fejű tű, egy lemezes bepödrött végű bronz tű, egy tokos füles balta (alakja leginkább a félholdas kávájú baltákhoz áll közel), egy ismeretlen rendeltetésű behajlított szélű téglalapalakú lemez (Hampel szerint talán szíjborító), két félholdas spirálszerűen hajlított csüngő pödrött végű nyéllal, egy lapos huzalspirális (karteres töredéke?) és huzaltöredékek.

¹⁸ Nyíregyházi Múzeumban. Eddig még nincs közölve. A lelet a következő tárgyakból áll: egy félholdas kávájú tokos füles balta és két ilyen balta töredéke, két hasonló lemezesüngő, mint az

Ezekben a leletekben egyaránt előfordulhatnak a korongos esákányok (Tőkés), a félholdas kávájú tokos füles balták (Tőkés, Pátroha), a nyitott végű, kerek átmetszetű karperecek díszített és díszítetlen példányai (Tőkés, Pátroha, Kék). Az örösi lelet kis díszesákánya (?) legközelebb áll ugyancsak a bordás élű tüskés korongos bronzesákányokhoz. A karpereceknek díszített és díszítetlen példányait megtaláljuk az e leletekkel rokon nagy domahidai bronzleletben.²¹ A pátrohai és olesvaapátii leletek karpereceihez még számos párhuzamot idézhetnénk elsősorban Erdélyből és az Alföld keleti részéből.

Az erdélyi aranyleletekben is találhatók karperecek és karikák, amelyeknek síma, elkeskenyülő végei összeérnek és rendszerint keresztben mélyen rovátkoltak. Ezeknek kérdése is e leletesoporthoz kapcsolódik. Hasonló bronz karperec van pl. a pátrohai leletben. A tőkési lelet régebbi jellegű korongos bronz esákánya Hallstatt-A kincs-leletekben szokott legközelebb előfordulni. A pátrohai lelet esetleg valamivel fiatalabb. E leletesoportot régebbi hallstattkorinak határozhatjuk meg: Hallstatt-A (Childe és Hawkes szerint bronzkor E). Az olesvaapátii lelettel rokon leletek sem tipológiai, sem időrendi szempontból nincsenek feldolgozva és nehezen is tudjuk őket a tiszta hallstatti műveltség hagyatékával párhuzamosítani.

Ha keltezésünk helytálló, az ismertett töröket (Huszt környéke, Graffenried gyűjtemény, Olesvaapátii) talán közel hozhatjuk a preszkita művelődéshez, ha utalunk arra, hogy a török olyan előzményeket sejtetnek, amelyek a preszkita művelődés hagyatékában is kimutathatók, és a Kárpátmedence keleti része korábban felvehetett olyan ösztönzéseket és hatásokat, amelyek teljes egészében a preszkita művelődésben bontakoztak ki.

Mozsolics Amália

olesvaapátii és tőkési leletek, egy kis tokos lándzsa, egy háromszorosan hajlított spirálkarika, egy sarló bordás nyélrészrel és egy hasonló sarló pengétöredéke, 28 db. bronz gyöngy és különböző karperecek, amelyek nagyon hasonlítanak a Hampel által közölt olesvaapátii karperecekhez: Hampel, i. m. L. t. 4, 5, 8.

¹⁹ Nyíregyházi Múzeum. 1950-ben került elő. Közöletlen.

²⁰ Déri Múzeumban. Debrecen. Lelt.-szám: 98/1928/1—9. Leletkörülmények ismeretlenek. A lelethez az öt drb. csüngőn kívül még az alábbi tárgyak tartoznak: egy ritka típusú, kis nyélhengerrel ellátott, széles, bordákkal díszített pengéjű kis balta (díszbalta?); nyélhengere fölött kis négyszögletes nyújtványa van. Két drb. bordás markolatú sarlótöredék és egy sarló pengétöredéke.

²¹ Hampel, i. m. CXXII. t. 64, 70.

БРОНЗОВЫЙ КИНЖАЛ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ Г. ХУСТА

(Закарпатская Украина).

(Резюме)

Во время второй мировой войны в распоряжение археологов поступил кинжал из бронзы (см. табл. XXII. 1), найденный якобы в окрестностях г. Хуста, бывший ранее частной собственностью. Конец его отломан. Длина: 24,7 см. Кнопка рукоятки имеет продолговато-овальную форму, с отверстием в середине. Под ним виден узор, напоминающий ветку сосны. Рукоятка также несколько овального сечения. На ней можно наблюдать 4 узкие прореза, края которых изсечены горизонтальной штриховкой. Середина рукоятки пробита цилиндрическим отверстием, край которого — приподнимаясь над поверхностью — образует кольцообразное украшение. В рукоятке имеется прямоугольное углубление, плотно охватывающее лезвие, которое в середине немного расширено.

Подобный кинжал находился и в коллекции Graffenried, который был найден в свое время в Венгрии, но где именно, неизвестно. На его рукоятке имеются прорезы треугольного сечения и подобное же кольцообразное отверстие, как у предыдущего.¹

Более простую и нерегулярную форму имеет бронзовый кинжал из с. Ольчавапати (табл. 2). Его рукоятка прорезана только в середине и лезвие прикреплено к ней двумя заклепками. Этот кинжал был найден на месте обвала берега р. Самош.² Совместно с ним были найдены: наконечник копья, 4 серпа из бронзы с кнопкообразным окончанием, бронзовая игла с низкой шарикообразной кнопкой, 2 украшенные пластинки из бронзы в форме полумесяца со спирально-согнутыми концами, разные бронзовые кольца и браслеты, равно как и фрагмент бронзового браслета. К названным предметам был приурочен также и бронзовый браслет, украшенный мелкими кружками, но он вряд ли относится сюда. Налет на нем значительно отличается от налета других предметов

и, кроме того, среди подобных находок не встречаются памятники позднегалльштатского типа.

При обследовании кинжала авторы исходили от кинжала коллекции Graffenried, у которого прорезы с треугольным сечением лежат в прямой линии. На всех трех кинжалах видны круглые отверстия с кольцообразным обрамлением. Подобные отверстия наблюдаются и на прескифских кинжалах и других памятниках. Треугольные прорезы видны и на кинжальных ножнах, найденных в Ньярадсентбенедек и Артанд. Можно предполагать, что к ним принадлежат кинжалы с подобными же прорезами. Круглые прорезы впрочем часто встречаются и в прескифских находках, см. рукоятку кинжала из кургана Печ-Якабхедь № 1 или кинжал из района горы Матры и т. п. На бусине, найденной — как утверждается — в с. Кишкёсег, наблюдаются продольные прорезы вдоль оси и между ними и круглые, с кольцообразными обрамлениями.

Рукоятки такой выделки не были известны в галльштатском материале Венгрии, зато в русском материале из Причерноморья и Кавказа имеются кинжалы с подобными рукоятками. Ввиду того, что наши кинжалы были открыты исключительно только в восточной части бассейна Карпат, можно предполагать, что они имеют генетические связи с памятниками, найденными в областях, примыкающих к названному бассейну с востока.

Кинжал из с. Ольчавапати показывает родство с находками из сс. Тёкеш, Патроха, Кек и Ёреш, приуроченными по нашей хронологической системе к периоду А галльштатской эпохи, а по мнению Childe и Hawkes к периоду Е эпохи бронзы. Вышеприведенные 3 кинжала все же могут быть причислены к наследию прескифской культуры, так как они носят на себе присущие ей черты. Восточная часть бассейна Карпат в свое время легко могла получать импульсы с Востока, в виде моментов, достигших затем полного развития в прескифской культуре.

А. Можолитч

¹ См. Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban (= Памятники эпохи бронзы в Венгрии) I, табл. XIX, 7 a—b.

² Hampel ук. соч I, табл. XIX, 8, L, 4—6, 8; II, стр. 106—108.

FESTETT ÁLLATALAKOS EDÉNYEK AQUINCUMBAN

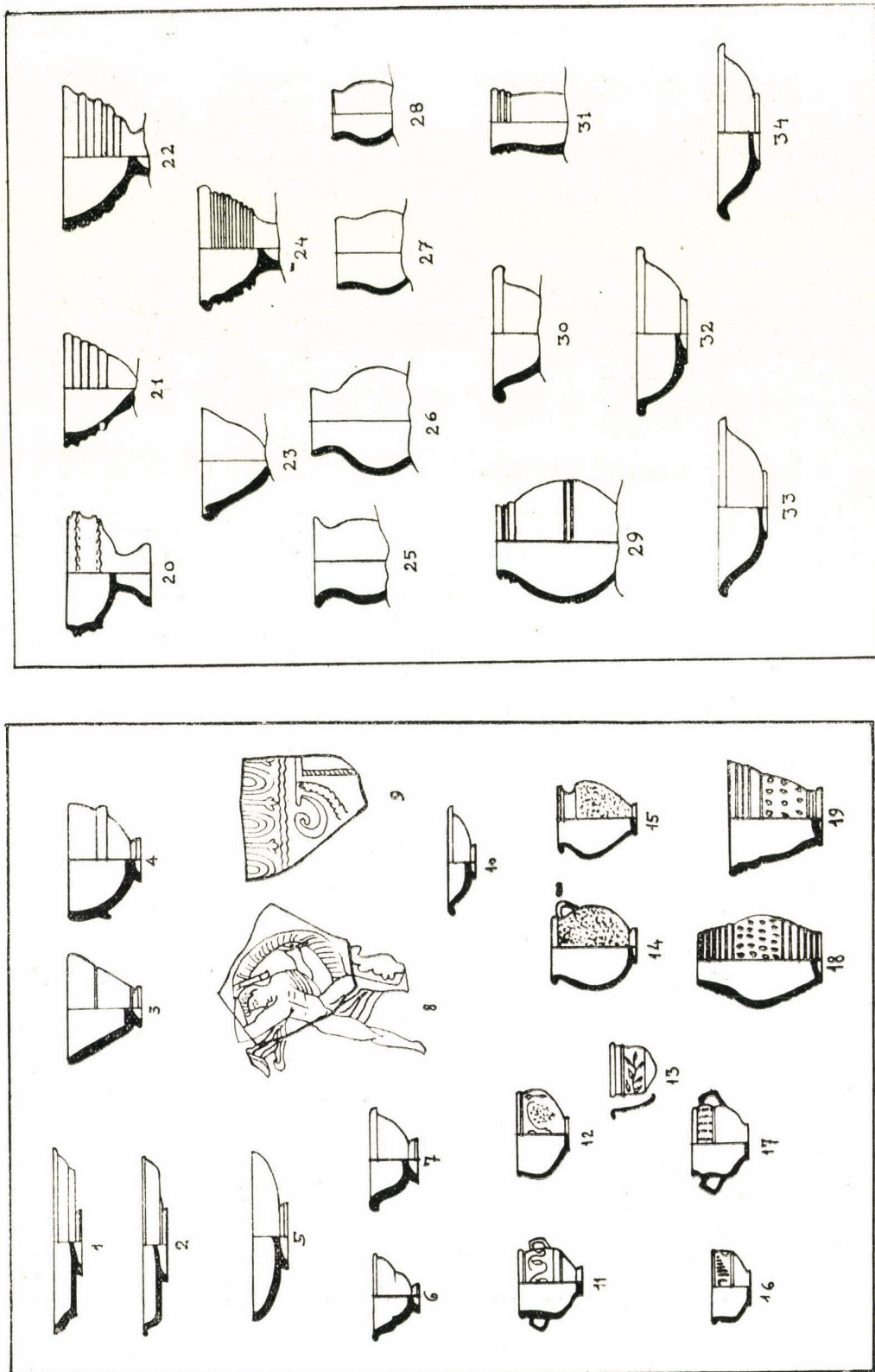
(Az Aquincumi Múzeum 3 db. alakos díszű, festett edényt őriz. Az egyik, teljesen ép példány, már régebben került be a múzeumba, leletkörülményeiről semmit sem tudunk. A második darabot a múzeum előtti ú. n. papföldi nagy közfürdő laconicumában, zárt leletben, szemétködörben találták 1947-ben.¹ Ezt a töredékes darabot Schauschek János kitartó munkával teljesen összeállította, az edény megfejtésével is ő kezdett először foglalkozni. Mind az idevágó szíves felvilágosításokért, mind a rajzok elkészítéséért ezúton mondok neki külön is köszönetet.

A harmadik edénynek csak egy töredéke maradt meg, szerencsére az edény jellegzetes szögben megtört hasából való, rajta a kézi-

festésű dísz jól kivehető. Ezt a töredéket az Aquincumi Múzeum 1950. évi Kiscelli-u. 10. sz. alatti mentőásatása során a felszínen szórványként találták.

Edényeinket kettős csanakakúpos test jellemzi, (XXII/2 t.) keskeny részsütösen álló perem, alacsony talpgyűrű egészíti ki a valójában egyetlen edényformát, amelyet világos téglaszínű máz borít. Erre a majdnem narancsszínű alapra a fázekas fekete színnel mértani és alakos díszeket festett. Ezek elrendezése 3—4 párhuzamos sávban a következő: közvetlenül a perem alatt ferde rácsminta fut körbe az edények nyakán, majd az 1. sz. edényen ú. n. futó kutyával kitöltött szalag következik. (2. kép, 43. 44. ábra). A 2. sz. edényen a rácsminta után közvetlenül a főmotívum következik: jobbra futó szarvas (nyúl v. ló), amely fölött mindegyik edényen (azonos módon, térkitöltő elemként, leveles inda-dísz kígyózik. Az állatoktól jobbra és balra egy-

¹ A szemétködör pontos helyét a laconicum déli falánál lásd: Hampel, A papföldi közfürdő, Bp. R. II, 1908, 56. 1. ábra, a papföldi közfürdő alaprajzán „I” helyiség déli falának közepén.

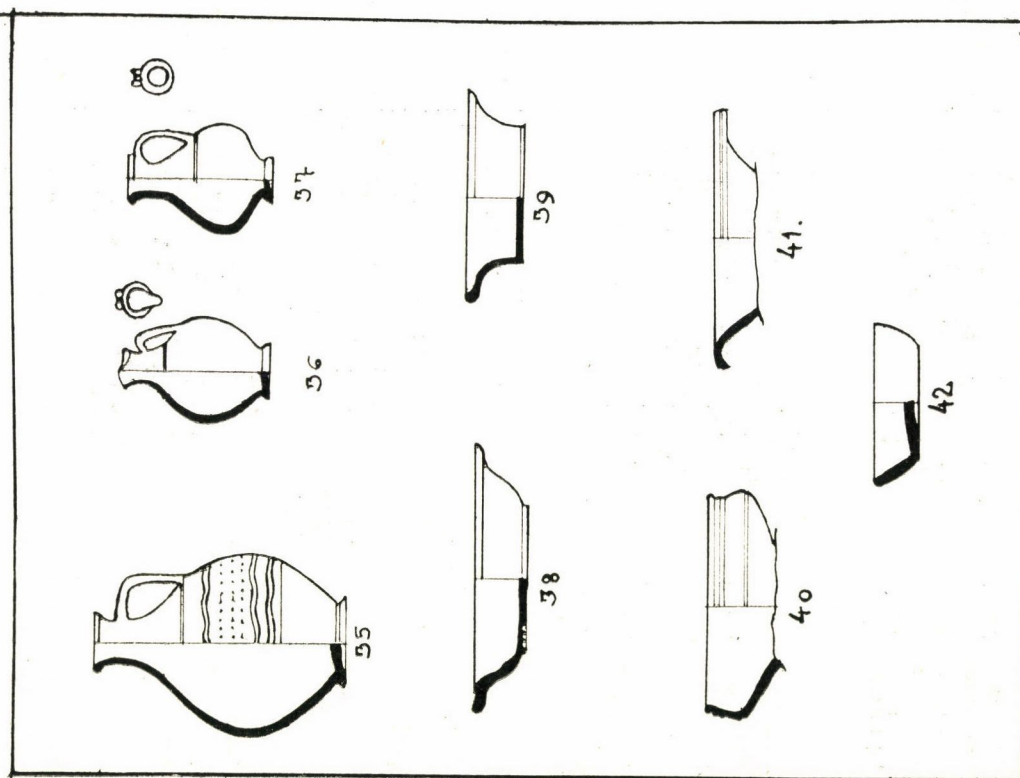
1. kép. 1–34. ábra.

43

44

2. kép. 35—44. ábra.

szerüstett, létraalakú fa, egy töből szétágazó kacsok, egymással érintkező háromszögek, újabb fenyőfaszerű dísz váltogatják egymást. A következő díszített sáv a három edényen különböző. Az 1. sz. edényen újabb rácminta, majd egy zeg-zugosan vonalazott rész következik. A 2. sz. edény utolsó díszített sávját függőleges, párhuzamos egyenesek töltik ki. A harmadik darabon e helyett ferde egyeneseket látunk. Sajnos, a festés mindhárom edényen olyan kopott, hogy teljes egészében körben sehol sem követhető.²

Mindhárom darab azonossága mellett is feltűnő, hogy nem tömegecikkek, hanem eredeti kézimunkával készültek.

Ahhoz, hogy edényesoportunkat megközelítően keltezhessük, az egyetlen zárt leletből származó darab, a papföldi edény kerámiaegyesítésének többi darabját kell meghatározunk:

A szemétdömbben talált néhány terra sigillata töredék érdekessége, hogy mind dél- és keletgalliai gyárakban készültek.

1/9. kép Drag. 37-es peremtöredék. Tojásfűzérét háromágú levélben végződő tojástagok jellemzik, ez alatt gyöngysor fut, majd levélfűzérből álló félkörívben balra forduló esigavonal látható.³

1/8. kép. Szemben álló gladiátor torzója, baljában nagy kerek pajzsot tart, feje fölé emelt jobbjaiban kés van.⁴

Szintén La Graufesenqueben készült, i. u. 75—90 közti időben.

XXII/4. t. Töredékünkön András-kereszt mellett metopás beosztásban balra futó kutya látható, a darab alsó felében S alakú minták.⁵

Ez a töredék a la graufesenquei gyár utolsó éveiben készült, vagyis Domitianus korában, mikor ennek a gyárnak a készítményei már erősen megromlottak.

XXII/6. t. Tojásfűzér alatt függőleges pálcákkal beosztott képmezőt látunk, balra néző fej mellett növényi ornemens szerepel.⁶

A töredék fényes, pecsétviaszszerű sötétvörös mázát és jellegzetes sűrű tojásfűzérét tekintve montansi gyártmány, az első század végétől. (i. u.)

² Miután e dolgozatot elkészítettem, Szolnok mellett szarmata sírból csoportunkba tartozó ép edény került elő. Formája, színe egyezik 1. sz. edényünkkel, a díztetés középpontjában itt is a vágatató szarvas áll.

³ *Hermet*, La Graufesenque, 130, 79/13. t. és 86/13. táblák. La Graufesenque-i készítmény a gyár első periódusából, vagyis az I. szd. közepéről.

⁴ *Hermet*, u. o. 138. 86/14. tábla. *Déchelette*, La céramique ornée de la gaule romaine, típus 113.

⁵ *Oswald*, Figure types on terra sigillata XI/185. tábla.

⁶ *Hermet*, u. o. 82/1 tábla.

⁷ *Jacobs*, Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz, II/12. ábra.

XXII/5. t. Viágospiros mázú Drag. 37-es típusú peremtöredék. Tojásfűzér alatt félkörívű fűzérben jobbra forduló delfin, a fűzér zárótagjaitól jobbra és balra lándzsaalakú levelek láthatók. Töredékünk a heiligenbergi gyárból való⁷, a második század első évtizedeiből, valószínűleg Constans és Ciriuna műhelyéből.

XXII/10. t. Drag. 36-os típusú kihajló peremű lapostányér. Peremét áttellenes irányban két-két felrakott szőlőfürt és két-két háromágú levél díszíti. Tányérunk valószínűleg észak-itáliai gyárban készült⁸ az I—II. szd. fordulóján. Aquincumban sok párhuzamát ismerjük, az aquileiai kereskedelem révén kerültek provinciánkba.

Az 1. kép 1—7. ábrán látható símafalú, bélyeg nélküli sigillata töredékek Dragendorff 16, 18, 27, 30, 36-os típushoz tartoznak, mázuk és profil-kiképzésük alapján délgalliai árunak tartjuk őket. Koruk az I. sz. második fele és a II. sz. eleje.

A benyomott díszű edények különösen sok és változatos típussal vannak képviselve lelet-együttesünkben. A pannoniai benyomott díszű kerámiával Nagy Lajos foglalkozott eddig behatóan,⁹ az ő kutatásairól nem számolunk be, csak a legújabb ásatásokból leszárt eredményeket hozzuk. A benyomással való díztetés a klasszikus kerámiában az i. e. V. sz.-tól általános. A Feketetenger vidékén, a dunai provinciákban, sőt szörványosan Britanniában, Galliában, Itáliában is szerepel ez a díztésmód az i. u. századokban a kerámiában.¹⁰ Elterjedését a kelták kisázsiai, dunai, földközítengeri vándorlásával hozhatjuk kapcsolatba,¹¹ minthogy

⁷ *Forrer*, Die römischen Terra—Sigillata Töpfereien von Heiligenberg und Ittenweiler im Elsass. 1911. St. XXIV/1. t. (a gyár i. u. 100—130 között működött).

⁸ *Simonett*, Tessiner Gräberfelder. 1941. 167, 142. ábra, *Cadra*, 31. sz., 3., 16., 18., 21. edény.

⁹ *Nagy L.* Az óbudai ókeresztény cella trichora. 1931.

Nagy L. Az aquincumi tűzoltócollegium székháza, Diss. Pann. 10, Laureae Aquincenses, 1938.

„Kerámia” c. fejezet a Budapest Története I. kötetben 1942.

A középkori Kelenföld római kori hagyatéka. Bp. R. XIII. 1943.

¹⁰ *Behn*, Römische Keramik, 169. 1152. sz. 17. ábra lelhely: Heidelberg, 1151. ssz. lhely Mainz, 1355—56., lhely Trier, utóbbin szürke edény fenyőgallyminta szerepel fehér inkuszstációval. V. ö. az aquincumi Resatus bélyeges darabokkal. Marosmenti gyárak anyaga még közöletlen. *Déchelette*, La céramique romaine stb. I. k. *Knipovitsch*, Olbia, stb. IX/7—9. ábrák, 43. *Hunyadi*, Kelták a Kárpátmedencében, stb. LX., LXX. stb. táblák.

¹¹ V. ö. *Jacobstahl*, Keltische Grabstelle aus Glanum, Schuhmacher Festschrift, 189. 2. kép., campaniai díztálat közöl az i. e. I. sz.-ból, melynek alján kelta pénz benyomása képezi a dízt!

a díszítésmód mindenütt kelta alaprétegű vidéken jelentkezik a rómaikorban. Pannoniában már csak amiatt is kelta közvetítésre kell gondolnunk, minthogy nálunk a császárkori edényművességben kelta profilú edényeken jelentkezik először ez a dísz,¹² és még a gyártás későbbi szakaszaiban is, amikor a divatos terra sigillátákat utánozzák benyomással a pannóniai fazekasok, ezeket az edényeket a kelta-eraviszkusz fazekasiparból átmentett ú. n. füstöléssel színezik (v. ö. **XXIII.** tábla ábráit).

Pannoniában a divat központját még nem tudtuk rögzíteni. Magában Aquincumban több mestert névszerint is ismerünk, így pl. Resatus, Respectus, Rauracus nevű fazekasokat, akiknek gyártmányai mind egyéni színnel tartítják az egyébként egyöntetű csoportot. Az anyag időrendi szétválasztása éppen azért nehéz, mert ugyanazt a mintát, ill. bélyegzőt a legkülönbözőbb anyagú és profilú edényeken megtaláljuk. (V. ö. **XXIII.** tábla ábráit). Érdekes, hogy a Resatus névbélyegző — eddigi megfigyeléseink alapján, — csak fémes jellegű zöldes-szürke tárgyakra szerepel, (kivétel egy szintén fémes jellegű vörös tárgy) s a neve mellett alkalmazott mintákat, (mint pl. a stilizált fákat vagy leveleket), más díszítőelemmel összeszerkesztve sehol sem találjuk.¹³ Resatus névbélyeges táljai technikai szempontból kimagasló helyet foglalnak el a pannóniai edénygyártás történetében. Stílus-kritikai szempontból vizsgálva ezek díszítőelemeit, azt látjuk, hogy köztük, — vagyis a névbélyeges edények — és a többi Resatusnak tulajdonított gyártmány közt eltérés mutatkozik. Ebből arra következtethetünk, hogy a nagysikerű Resatusgyártmányokat alkalmazottak tömegáruként készítették, később más műhelyekben másolták ezeket, anélkül, hogy az eredeti daraboknak fémes jellegű bonyolult készítményét ismerték volna.

Pannoniában a legkorábbi benyomott díszű edények, — Hunyadi gyűjtésében szereplő kelta urnáktól és tárgyaktól eltekintve — (*Hunyadi*, u. o. LX/1. tábla és LXXXVIII. t. stb.) a korcsászárkori emléanyagban szerepelnek. A kelta-eraviszkusz kerámiából ismert vállas, feketére füstölt tálak ezek, alsó lapjukon négy vagy két sugarasan elrendezett díszítőelemet látunk (**XXIII/7, 9, 10. t.**). Ezután a kezdeti típus után kapcsolódik be a gyártásba Resatus mester, akinek a működését Nagy Lajos a 75—130-as évekre tette,¹⁴ s aki a római típusárak ismert mintáit felveszi díszítőelemei közé. A gyártás további szakaszában a díszítőelemek római mintára a

félgömbalakú edények oldalára kerülnek, ahol a fazekas számára több lehetőség nyílik mintáinak változataira. Feltűnő az, hogy még a II. szd.-ban is a délgalliai sigilláták díszítőelemeivel találkozunk benyomott díszű edényeinken.¹⁵ A díszítőelemek átvétele korhatározó szokott lenni. Ebben az esetben az I—II. szd. fordulóját jelentené, amikor a flaviuskori darabokat Pannoniában némi késéssel másolták. Az érdekes az, hogy még az egész századon át ugyanezt a mintakincset látjuk az edényeken, ami kitűnő példája annak, hogy az ötletesség mennyire lecsökken a II. szd.-ban a római kézműipar minden területén.¹⁶ Új formák, új díszítőelemek alig keletkeznek, a régieket az unalomig másolják. A provinciális fazekas sokszor úgy másolja a készen kapott mintát, hogy annak szerkezeti szerepével nincs is tisztában. Így pl. a tojásfűzőr egyes elemeit önálló díszként alkalmazza (pl. **XXIII. t. 1 és 3.**)

Pannoniában a benyomott díszek virágkora a II. szd. közepe, amikor a lezouxi gyár második szakaszára emlékeztetően¹⁷ a díszített mezőben szabadon elhelyezett állatalakok, maszkok stb. mozgalmassá teszik az ábrázolást. (**XXIII/12, 13.**)

A piros mázas, fenyőgallydíszű tál már a III. század elejét jelzi, amikor a mintakincs újból egyszerűsödik. (**XXIII/6 t.**) Az aquincumi, macellum melletti fazekasműhelyből, amely i. u. 200—240 között működött, szürke fémmázzal bevont, vörösfestésű tálak kerültek elő. Ezek belső lapját durva rajzú levél díszíti. (**XXIII/11. t.**) Ezek az edények az utolsó képviselői az aquincumi benyomott díszű edényeknek.

Mint azt a II. táblán láthatjuk, leletegyüttetésünkben a benyomott díszek minden korai változata szerepel, a Resatus névbélyeges táltól, az alsó lapra alkalmazott levelekig. Külön kell felhívni a figyelmet a (**XXIII/4. t.**) kehelyalakú (Drag. 29) sárgamázú edényre, mert ezt a formát a sigillatagyártásban csak a Flaviuskorig használták. A (**XXIII/5. t.**) ábrán szereplő töredék azért érdemel figyelmet, mert itt a benyomott díszek alatt egy sor bekarcolt kis állatszerű mintát is látunk.

A **XXII/7.** táblán pikkelyszerű, hosszúcsőrű állatot ábrázoló töredék van, a perem belső szegélyén benyomott rozetta sor, majd újabb domborműves dísz következett. A darabot narancsszínű máz borítja, a domborodóbb része-

¹⁵ V. ö. **XXIII/3. t.** benyomott díszű töredéket *Kuzsinszky*, Ausgrabungen 83. ábráján szereplő délgalliai sigillátával.

¹⁶ *Rostovtzeff*, Gesellschaft u. Wirtschaft im Röm. Kaiserreich, I. k. 145.

¹⁷ *Oswald—Pryce*, Introduction to the study of terra sigillata 18. l. u. 75—110-ig tart a gyártás e fázisa Lezouxban. *Juhász*, Brigetioi terra sigilláták, Diss, Pann. IV/5, V/5, VI/15. táblák.

¹² **XXIII/10. t.**

¹³ Nagy Tibor szíves közléséből tudjuk, hogy u. e. a törvényszerűség figyelhető meg az albertfalvai ásatások anyagában, ahol Resatus edények nagy számmal vannak képviselve.

¹⁴ *Nagy L.*, Bp. T. I. k. 256.

ken pirossal árnyalták. Töredékünkön látszik, hogy olyan edényhez tartozott, — nagyobb tálcára vagy paterára gondolunk — amely közvetlenül fémedényt utánoz. Hasonló darabot ismerünk még Aquincumból,¹⁸ ez kantharossal, halakkal, rozettával díszített Drag. 34-es típusú edényperem (XXII/8, 9. t.), anyaga teljesen megegyezik peremtöredékünkkel. A kisázsiai kerámiaiparban hellénisztikus hagyományokat folytat a fémutánzó edények néhány jellegzetes típusa, az i. u. I—II. szd.-ban,¹⁹ Ezek az edények Itáliában igen kedveltek voltak, s néhány provinciális kerámiaüzemben is megpróbálkoztak gyártásukkal. Pl. a rajnamenti Wetterau éppen hellénisztikus ízlésű fémutánzó pateráival, tálcáival stb. vált híressé.²⁰ Peremtöredékünket itáliai árunak tartjuk, minthogy Viterbóból,²¹ Nápolyból²² és Halternból²³ ismerünk egy-egy párhuzamot és ezek mind itáliai gyártmányok.

Leletünkben szerepelnek szürke színű mázas edénytöredékek, amelyeket sűrű ovális benyomások díszítenek (1. kép. 18, 19. ábra). Töredékeink két különböző edénytípushoz, egy széles-szájú, kehelyalakú pohárhoz és egy hordóalakú edényhez tartoznak. A szürkészínű üvegutánzó poharak gyártása az aquineumi kerámiaiparban az I. szd. végétől a II. szd. közepéig tart.²⁴ A fémest jellegű darabokat, mint a divat bevezetőit, Bónis Resatussal hozza kapcsolatba. A papföldi lelet darabjai mind ebbe az első gyártási szakaszba tartoznak, ugyanis az Antoninus-korban már vörösre festik az üvegutánzó poharakat, szombathelyi és szőnyi párhuzamok alapján.

Az I. szd. első felének termékei vékonyfalú, szürkemázú vagy vörösre festett kis bögrék, melyek oldalát változatos elrendezésben felrakott bogyók és levelek díszítik (1. kép. 11—17. ábra). Gyártási központjuk Itália és kisebb mértékben Dégallia.²⁵ Pannóniában természetesen főként az I. szd.-i polgári települések maradványai közt (Pettau, Laibach) találták ezeket nagy számban. A limesmenti városokban (Bri-

getio, Aquincum, stb.) igen sokáig fellelhetők ezek az edények, néhol az Antoninusok érmeivel is.²⁶

Ugyancsak az első században i. u. kezdik gyártani a vörösre festett, homokszemmel beszórt kis csészéket (1. kép. 14. ábra), finomságukra jellemző, hogy gyakran vékony aranyozással is bevonják ezeket az apró edényeket.²⁷ Leletegyüttesünkben is szerepel több ilyen aranyozott töredék. A korai Flavius-kori típustól élesen elválik²⁸ 29 leletünkben egy II. szd.-i csésze (1. kép. 15.). A brigetioi, hadrianuskori „Gerhát” fazekastelepen tömegével készítették ezt a későbbi típust, amely az I. szd.-i itáliai típustól eltérően a rajnai forma továbbképzése.³⁰ Pannóniában Traianustól a Severusokig terjedő érmekkel található. A rajnai párhuzamok alapján az aranyozást is alkalmazták ennél az edénytípusnál, egészen Hadrianus koráig.³¹

Leletegyüttesünkben találunk nyersszínű, szélesszájú kis csuprokat (1. kép. 25—29. ábra). Jellemző erre az edényformára, hogy Hadrianus koráig találjuk Pannóniában,³² később helyét egy megnyúltabb változat foglalja el.

Ugyancsak az I—II. szd. fordulója a kora leletegyüttesünk kisméretű, zömök korsóinak (2. kép. 36, 37. ábrák). Az Antoninus-kor folyamán ezeknek a formája is lényegesen megváltozik, megnyúlik, mint azt a csuproknál már láttuk.

Az egyik korsó fehérre festett alapon vörös sávazással készült (2. kép. 35. ábra). Ennek a jellegzetes pannóniai díszítésmódnak a kora a II. szd. A III. szd. elején gyengébb kivitelben és csak szóróványosan fordul elő.

A dörzslőtálak (XXII/3. t.) és füstölőtálak (1. kép. 20—22. ábra) alig változnak az évtizedek során, legfeljebb újabb változatokat is kezdenek gyártani a régiek mellett. Szemégtödrünkben csupa olyan típus szerepel, amelyekre Bónis koraesászárkori gyűjtésében bőven találunk párhuzamot.³³

Mécseseink közül az egyik volutás orrú, discusa a rajta szereplő ábrázolással betört.³⁴ Itáliában ez az I. szd.-ra jellemző típus nálunk Iványi példái alapján Traianus, sőt Hadrianus éremmel is előfordul.³⁵ Egy másik darab a firmamécesek átmeneti korszakából való, jellemzője, hogy a discust és a vállat elválasztó gyűrű

¹⁸ Aqu. Muz. Lt. sz. 51720, szemégtödréből az Antoninuskorból.

¹⁹ Conzé, „Kerámia” c. fejezete Wiegand—Schradet: Pergamon c. kiadványában. I/2. kötet, 217. 7. ábra.

²⁰ Bettermann, Die bemalte Keramik der frühen römischen Kaiserzeit im rheinischen Germanien, Saalbg. Jb. VIII. 1934. 115. 16. ábra.

²¹ Oswald-Pryce, Introduction, stb... LII/4. tábla, Viterbo.

²² Hölder, Die Formen der römischen Thongefässe diessseits u. jenseits der Alpen XX/5, fémmáz, Nápolyból.

²³ Loeschke, Haltern (3. ábra), szerinte itt itáliai impert.

²⁴ Bónis, Üvegtechnikát utánzó poharak Aquincumban, Bp. R. XIII. 473.

²⁵ Hölder, Formen... XX/2. ábra.

²⁶ Bónis, A császárkori edényművesség termékei Pannóniában, Diss. Pann. 20., XIX—XX. táblák.

²⁷ Behn, Röm. Keramik, 246. o., 1655. (Wetterau).

²⁸ Ritterling, Hofheim, typ. 25. a., XXXII. t.

²⁹ Bónis, u. o. 18. old. XIX/58, 59. tábla.

³⁰ Wolff, Heldenbergen, ORL. 25. III. t. 10.

³¹ Wolff, u. o.

³² Bónis, u. o. XVIII/12, 36, 45. tábla.

³³ Bónis, u. o. XXI. és XIII. táblák.

³⁴ Iványi, A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. 2. 1935. I. tip. I—XIV. táblák.

³⁵ Iványi, u. o. 11.

a kiöntőcsatorna felé még zárt.³⁶ A leletegyüttesekben együtt szerepel a volutás mécesekkel, legkésőbbi előfordulása eddig az aquincumi aranyhegyi árokmenti temető 88. sz. sírjában Traianus éremmel. Mécesetöredékünkön Litogenes bélyeg töredékét olvassuk.

Zárt leletünk feldolgozásaképpen megállapíthatjuk, hogy a benne előforduló edények minden egyes darabja az I. szd. végére és a II. szd. első évtizedeire jellemző (Traianus, Hadrianus). Ekkor használták tehát az alakosdísű, festett edényeket is.³⁷

Szarvasalakkal díszített edényesoportunkkal kapcsolatban elsősorban két kérdést kell tisztáznunk: kik és hol készítették edényeinket?

A római provinciális edényművesség történetében az edénynek már formája is szokatlan (XXII/2. t.). A nyugati tartományokban nem találunk rá ebben a korban párhuzamot. Edényformáink mindenben egyeznek egyes korai La Tène kelta eraviscus települések kerámiájával!³⁸

Edényesoportunk La Tène-kori kelta edényanyaga kidolgozásával, festésmódjával is viszszaüt, mert az a naranesszínű, tompafényű ún. n. simítással készült edényeken a tabáni és békásmegyeri urnákéval azonos.³⁹

A római korban az Itáliában divatos piros festést és firniszes bevonást használták szerte a provinciákban,⁴⁰ de emellett a kelta műveltségű vidékeken, így pl. Galliában, a Rajna felsőfolyásánál, stb.⁴¹ valamint Pannóniában, az új divat mellett sem hagytak fel teljesen az igen fejlett kelta műgyakorlattal. Aquincumban a nagy gázgyári fazekastelepen a II. szd. végén készültek még poharak, tálak, serpenyők⁴² ezzel az ősi hagyományon alapuló eljárással és színezéssel. Valószínűleg még a III. szd. közepén sem a firniszes bevonás szorítja ki ezt a festési módot a piacról, — hiszen már a római ipar hanyatló korszakában vagyunk, — inkább az ipari eljárások romlásával magyarázhatjuk eltűnésének okát. Fazekasaink felhagynak a gondos munkát igénylő költség-

ges eljárással, s durvább áru kerül helyette piacra.

Edényesoportunk alakos dísze a császárkorban szokatlan díszítésmód, mert római fazekasok ritkán foglalkoznak szabadkézi festéssel. A kerámia irodalomból egy-egy mulékony divathullámot ismerünk a nyugati provinciák-ból. Ezek az elszigetelt csoportok is helyi La Tène kelta műgyakorlatra vezethetők vissza: így Britanniában a II. szd. elején felbukkan egy edényesoport, amelyet „New Forest Ware” néven ismerünk. Jellemzője vörös alapon fehér mértaniasdísű festés.⁴³ Ugyancsak vörös alapon fehér festéssel készülnek a wetterau-i fém-utánzó edények. Hadrianus korának híres rajnamenti gyártmányai, amelyeket a kerámia legjobb teljesítményének tart Bettermann.⁴⁴ A Rajna alsófolyása mentén készültek poharak és korsók, amelyek díszét fehér alapon vörösre festett pont és rácsminta képezi.⁴⁵ Ennek a csoportnak egyik változatát látjuk a canstatti múzeum egyik korsóján, ahol a díszített sávbán stilizált fák közt kakas-párharcot ábrázolnak.⁴⁶

Legutóbb Otto Tschumi foglalkozott kimerítően a vörössávos edényekkel.⁴⁷ A leletesoport teljes svájci és külföldi párhuzam anyagát közli (i. m. XXXIII—XXXVI. tábla). Dolgozata közelebb hoz bennünket a kérdés megoldásához. A Tschumi által közölt svájci darabok ugyanis mind számszámjára, föletlen edények, vagyis a kelta kerámia jellegzetes edényformái. Ezzel szemben a germániai darabok már az ismert római füleskorsók közé tartoztak. Ezenkívül a svájci korsók ugyanolyan kézimunkával készített egyes darabok, mint a pannóniai szarvasos edények.⁴⁸

Egy Genf-Les Tranchées-i leletben (u. o. 263. old.) I. szd.-i szemégtöredékből két vörössávos töredék került elő, amelyek dísze metópás beosztás és rácsminta közt feketével festett stilizált madár (i. m. XXXV/1—2, t.). Tschumi utal az ábrázolás görögországi Hallstatt-kori megfelelőjére és kultikus magyarázatot fűz hozzájuk.

Kétségtelen, hogy edényeink állatalakos dísze közvetlenül koravaskorj eredetre nyúlik vissza, elég, ha a legismertebb pannóniai példákra, a

³⁶ Iványi, u. o. 16., nála XV, typ. XVIII/1, 2, 4. tábla.

³⁷ Párduez Mihály szíves közlése alapján tudjuk, hogy a Szolnokon előkerült darab i. u. 100 körülre keltezhető sírból való.

³⁸ Hunyadi, Kelták a Kárpátmedencében. II. LXXI/17 tábla Mezőkövesdről. Diss. Pann. II. 18. 1942.

³⁹ Nagy L., Az eraviscus kultúra emlékei Bpest környékén. Bpest Története I. k. XXXV. tábla.

⁴⁰ Oelmann, Die Keramik des Kastells Niederbieber, „belga áru” 35.

⁴¹ Tschumi, Massenfund bemalter La Tène III. Ware aus Kellergrube 13 in Bern-Enge 1927./257—270. old. 40. Jahrb. der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte. 1949/50.

⁴² Kuzsinszky, A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bp. R. XI. 1932. 342.

2 Archeológiai Értesítő

⁴³ Walters, Catalogue of the roman pottery in the British Museum. 410. M 2597—2640.

⁴⁴ Bettermann, Die bemalte Keramik der frühen römischen Kaiserzeit im rheinischen Germanien. Saalbg. Jhb. 1934. Abb. 3. 114.

⁴⁵ Behn, Römische Keramik 197. old. 1318—22. sorsz. 21. ábra.

⁴⁶ Germania Romana V. kötet, XXX/4. tábla.

⁴⁷ Tschumi, Massenfund bemalter La Tène III. Ware aus Kellergrube 13 in Bern-Enge 1927./257—270. old. 40. Jahrb. der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte. 1949/50.

⁴⁸ Tschumi, u. o. 257.

soproni Burgstall alakos urnáira utalunk.⁴⁹ Ugyanezzel az illyr edényesoporttal hozta kapcsolatba Sági Kematen an der Ybbs-ben feltárt császárkori 8. tumulus kultikus edényét, melynek bekarcolt díszei közt szintén szerepelnek állatábrázolások.⁵⁰ Vele együtt hivatkozunk Bónis megállapítására a szintén császárkori ablakos urnákkal kapcsolatban, aki utalt arra, hogy a kelták nem használták ezeket a kultikus edényeket, s ezek egyes koravaskori illyr törzsek jellegzetes kísérőlelete.⁵¹

Szarvassal díszített edényesoportunk nemcsak azoknak a példáknak a számát szaporítja, melyek azt bizonyítják, hogy a *kelta hódítást hogyan élte túl az illyr kultúra, hanem ezen túl a két kultúra összeolvadásának is érdekes példája*: A díszítésmód és tartalom koravaskori illyr, viszont az edények formája és festés La Tène-kori eraviszkusz gyökerekhez kapcsolódik.

Mint már említettük, edényeink szarvasmintájában a koravaskori hagyomány megnyilvánulását látjuk. Anélkül, hogy a szarvasdíszek szerepének valamely mélyebb értelmét keresnénk, néhány hasonló ábrázolásra utalunk a közeli területek kerámia anyagából; amelyeknél nyilvánvaló, hogy nem a római terra sigillata hatására alkalmazzák a szarvasos díszet.

Maroskeresztúri sigillata utánzatú benyomott díszű tálon ugró szarvasokat látunk egyszerűsített fenyőgallyak közt. Az edény Hadrianus korában készült. (Közöletlen, a Marosvásárhelyi Múzeumban.)

Ugyancsak ugró szarvast karcoltak be egy szlovákiai quad eredetű edényre (1941), amelynek kora a II. szd. első fele.⁵²

Aquincumi szarvasdíszű edényeinknek is erős bennszülött jellege van, s nem lehet véletlen, hogy a szolnoki szarmata-leleten kívül még két szarmata sírmellékletéről tudunk, amelyek edényformája azonos darabjainkkal, díszítése azonban csak függőleges, feketével festett csíkokból áll.⁵³ Innen már csak egy lépés választ el az azonos formájú edények besímított díszí-

tésétől. Ezzel a kérdéssel részletesebben máshol foglalkozunk.⁵⁴

Ha eddigi megállapításainkat tágabb összefüggésekben szemléljük, részletesen kell beszélnünk a kelta-eraviszkusz és római kerámiában jelentkező ú. n. „vörös sávós” csoportról.

Tudjuk, hogy a római foglalatást megelőző évtizedekben virágzó kelta-eraviszkusz fazekasipar volt Aquincum környékén,⁵⁵ amelynek jellegzetes vörösre festett és patronos díszű termékeivel rokon gyártmányok Nagy Lajos megfigyelései alapján⁵⁶ a Stradonitz, Vindonissa, Basel-útvonalon, egészen Gallia szívéig, Mont Beuvryig vezetnek az i. u. I. sz.-ben. (Az itáliai leágazást Tschumi mutatta ki, i. m. 268.). Világosan megmutatja annak a keltabój törzsnek műveltségi hatását,⁵⁷ amely az i. e. I. sz.-ban jött hozzánk a mai Franciaországból.

Ugyanennek a gellérthegyi patronos edényesoportnak jellegzetességéről, a Viktória-gemmás bélyegzésről szintén Nagy Lajos állapította meg, hogy a gemma pontos mása a capuai Victoria szobornak,⁵⁸ márpedig ez a kapcsolat Itália felé mutat. Ebből arra következtethetünk, hogy a nagy fazekasüzem tulajdonosa, aki a gemmát használta, italikus volt vagy romanizált kelta, aki bennszülöttekkel dolgoztatott,⁵⁹ az ugyancsak bennszülött ízlésű fogyasztóközönség számára. Más iparágaknál is van rá példánk, hogy a provinciákban az italikus vállalkozó vagy üzemtulajdonos csak a gyártás anyagi részét bonyolítja le, a kevésbé romanizált alkalmazottak munkájába nem szól bele.⁶⁰ Így a kelta hatások sokáig kimutathatók a római provinciális iparcikkekben.

Előttünk már többen foglalkoztak a sávós kerámiával kapcsolatban azzal a kérdéssel, vajjon a rómaikorban a kelta műgyakorlat helyi továbbélésével vagy annak II. szd.-i feléledésével állunk szemben. Azt hisszük, hogy Pannóniában mindkét feltevésre igennel válaszolhatunk. Kézenfekvő ugyanis, hogy Békásmegyer szomszédságában, Aquincumban és környékén az I–II. sz. fordulóján még élnek a virágzó kelta-eraviszkusz fazekasipar hagyományai, amint azt pl. legutóbb Ettlinger Basel környékén is kimutatta II. szd.-i kerámiában.⁶¹

⁴⁹ Gallus, A Soproni Burgstall alakos urnái. Arch. Hung. XIII. k. 1934. k. VI/2 kép, VII/2 kép és 29.

⁵⁰ Sági, Adatok a pannoniai császárkori koesi-temetkezések etnikumának kérdéséhez. AE. 1951. 274.

v. ö. Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer 560. ábra.

⁵¹ Bónis, A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. Diss. Pann. 20. 13. V.ö. Beninger dolgozatával, Reinerth: Vorg. der deutschen Stämme II. k. 714.

⁵² Reinerth, Vorgeschichte der deutschen Stämme II. k. 291. tábla 2. Ad. Olmütz mellett.

⁵³ Párducz: A szarmatakor emlékei Magyarországon I. k. (Arch. Hung. XXV. 1941. XV. 16. tábla.

⁵⁴ Intercisa monografiája, Kerámia c. fejezet.

⁵⁵ Nagy L., Az eraviszkusz kultúra emlékei Bpest környékén, Bpest története. I. k. XXXV. tábla 2. kép, a tabáni ásatások alaprajza.

⁵⁶ Nagy L., u. o. 252.

⁵⁷ Alföldi, A bójok Magyarországon, Bpest. Tört. I. k. 143.

⁵⁸ Nagy L., u. o. 242.

⁵⁹ Rostovtzeff, Gesellschaft u. Wirtschaft im römischen Kaiserreich. I. k. V. feje. 143. és 38. jegyzet.

⁶⁰ Rostovtzeff, u. o. 146.

⁶¹ Ettlinger, Die Keramik der Ausgter Thermen, Basel. 1949. 35.

Ilyen kelta továbbélés alapján készültek szarvas alakkal díszített edényeink is.

Ezt a helyi hatást megkettőzhetette Pannóniában még az a tény, hogy Domitianus koráig éppen vörös-sávos késő La Tène kerámiájáról híres Vindonissa elveszti hadászati jelentőségét, a helyőrségét pedig a XI. Cl(audia) legiot ekkor Brigetioiba helyezik, a Pannónia-i limes északi pontjára.⁶² E település kerámiaiparából szétágazva, Pannóniában a vörös-sávos edények divatja ekkor fellendül, s a II. szd. végéig eltart. Ezek az edények formaadásban szintén visszanyúlnak a kelta típusokhoz: szűkszájú

⁶² Tschumi, u. o. 262.

fületlen korsók, vázaalakú nyakpárnás edények a csoport jellemző darabjai.

Összefoglalva a mondottakat: Szarvasalakkal díszített edényeink Pannóniában készültek, valószínűleg Aquincumban vagy környékén az I–II. szd. fordulóján. Díszítésmód, formaadás, kivitel szempontjából részben koravaskori illyr, részben késővaskori kelta-eraviszkusz kerámiában kerestük az edénycsoport gyökereit. Különválasztottuk csoportunkat az azonoskorú „vörös-sávos” kerámiától. Megállapítottuk, hogy a dunabalparti szarmaták előszeretettel használták ezeket az edényeket, de ennek az okát egyelőre nem tudtuk megadni. Sz. Póczy Klára

VASES PEINTS AU MUSÉE D'AQUINCUM

On trouve à Aquincum deux vases peints à la main, dont la forme, la peinture et la décoration diffèrent sensiblement de l'exécution des articles de masse de l'époque romaine. Dans tous les deux cas le vase qui a la forme d'un cône double (pl. XXII. 2) est peint en rouge d'orange; sur ce fond le potier dessina en noir des décorations géométriques et des figures. Au centre de ses motifs il placa la figure primitive d'un cerf. (fig. 2/43, 44). Il convient d'ajouter que depuis la fin de nos recherches même un troisième spécimen fut découvert à Szolnok, dans la plaine hongroise. La ressemblance des trois pièces est manifeste; malgré l'identité de l'exécution nous avons à faire à trois vases décorés à la main et non à des articles fabriqués en série.

Pour établir la date de ces vases, nous n'avions à notre disposition qu'un seul point de repère: le groupe de trouvailles auquel appartenait un des vases. Comme nous avons établi, tous les objets de ce groupe les „sigillatae” de Gaule, (pl. XXII.) les plats pannoniens à décoration imprimée, (pl. XXIII.), ainsi que les petits vases à barbotine (fig. 1) qui ont une paroi très mince, les coupes en imitation de verre (fig. 1.), les veilleuses et les diverses variétés d'une céramique très simple, destinés à l'usage domestique (fig. 2) renvoient sans exception aux Ier et IIe siècles de notre ère, plus exactement aux années du règne de Trajan. Nos vases doivent avoir été utilisés à la même époque.

Reste à voir, où et par qui ces vases ont été fabriqués.

Comme il ressort de la présente étude, la forme et la technique de la peinture rattachent ces vases aux traditions éraviskues de la période La Tène. D'autre part, les racines de l'ornementation ne remontent pas à l'âge tardif du fer, mais aux antécédents hallstattiens du début de l'âge du fer. Par conséquent, nos vases témoignent de l'effet de la culture hallstattienne sur l'art de certains groupes indigènes.

Outre les groupes de vases peints à la main qu'on a retrouvés en Angleterre, en Gaule et en Germanie et qu'il est préférable de considérer comme des phénomènes isolés, on doit rapprocher des spécimens d'Aquincum les pièces découvertes aux Tranchées, près de Genève, et publiées par O. Tschumi. Le trait le plus caractéristique de la décoration de ce groupe est un ciseau auquel O. Tschumi attribue une importance cultuelle. Quant au cerf qui paraît sur les vases d'Aquincum, nous n'y rattachons pas une importance par-

ticulière; pour le moment, nous nous contentons d'énumérer les vases les plus connus dont la décoration comporte la figure d'un cerf. Toutes ces analogies datent de la même époque que les vases de Hongrie. Il est évident qu'il ne s'agit pas d'un motif né sous l'influence d'une décoration analogue des „terrae sigillatae”. En tout cas, la sphère de diffusion de ce motif embrasse la Dacie, la Slovaquie, et la Norique: les pièces pannoniennes se trouvent donc au centre même de la zone en question. Jusqu'à nouvel ordre, nous n'avons pas pris en considération les relations possibles du motif avec l'Orient.

Etant donné que nous avons rattaché les vases à un certain groupe de céramique, caractérisé par la présence de zones peintes en rouge et datant de l'âge tardif du fer, nous nous occupons encore de l'origine de ce groupe, de sa diffusion et de ses plus beaux spécimens de Pannonie (Békásmegyér, Mont Gérard). Au cours du Ier siècle on fabriquait des vases de ce genre même dans les grands ateliers romains à l'usage du public qui tenait aux traditions indigènes. Il était donc possible qu'on fabriquait même au IIe siècle de vases représentant le goût du début et de la fin de l'âge du fer; ces marchandises trouvaient de vastes débouchés en deçà et au delà du limes.

Le retour à cette espèce de céramique peut d'ailleurs s'expliquer par le fait qu'à cette époque la XIe légion claudienne qui avait eu sa garnison à Vindonissa, localité célèbre pour sa céramique ornée de zones peintes en rouge, fut transférée à Brigetio, c'est-à-dire sur un point septentrional du limes pannonien. La mode des vases de ce genre pourrait donc être mise en rapport avec le rayonnement de Brigetio: les spécimens qui représentent ce courant renvoient, par leur forme et leur décoration, à la technique de la période La Tène.

Tout bien considéré, nos vases ornés de la figure d'un cerf ont été fabriqués en Pannonie, au tournant du Ier et du IIe siècles. Leur forme et leur peinture s'expliquent par la céramique des Éraviskues, tandis que la décoration se rattache aux traditions hallstattiennes du début de l'âge du fer. Notre groupe est à distinguer des pièces romaines fabriquées en série qui présentent également, en guise de décoration, des zones peintes en rouge. En outre, nous avons précisé que ces vases étaient répandus aux deux côtés du limes; pour le moment, il serait difficile de dire, pourquoi on en trouve même dans les tombes sarmates.

Claire Póczy

HERCULES SZENTÉLY PANNÓNIABAN

Ajkán 1950 márciusában a vasútvonal mentén földmunkálatok közben római kori kömlékek kerültek felszínre. — A területileg illetékes Veszprémi Múzeum-ból dr. Mészáros Gyula¹, a múzeum régészeti tárának őre, a helyszínre utazott és megállapította, hogy a lelőhely azonos azzal, ahol 1942-ben egy elhagyott homokbányában egy csonka töredékes sírkő került elő.²

Miután a követ kiemelték és az útból eltávolították, az alatta lévő keverékes talaj alapján a terület gondosabb kikutatása szükségesnek látszott. — E közben került elő az oltár lelőhelye alatt és környékén egy ruhátlan férfiszobor nyole töredékes darabban. — A töredékek a jelenlegi felszíntől három méter mélységig tartottak és a következő sorrendben kerültek elő: „egy porhanyó sárga homokkőből faragott talapzat, talp, jobbkar könyökrésze, lábszártöredékek, azután Hercules széttört dorongjának darabjai, majd egy hátánfekvő ruhánélküli alak szépenfaragott torzója (végtagok és fej nélkül). Végül a jobb váll alatt, arcélével lefelé maga a fej.”³

A terület veszélyeztetettsége és az eddig előkerült pompás leletek szükségessé tették a környező területek feltárását is. — Ennek eredményeként semmi olyan épületnyom vagy maradvány nem került elő, aminek az alapján a kömlékeket magába foglaló szentély helyére következtetni lehetne. A terepbejárás és kérdezősködés a környéken sem hozott közeli római épületmaradványokra⁴ utaló adatokat.

1950 telén a Veszprémi Múzeum újjárendezése kapcsán a római anyag is bemutatásra került. — A balácapusztai római villa leletanyaga mellett az újonnan felfedezett Hercules szentélyből származó emléktanyag sem hiányozhatott. Az 1942-ben Aikáról Keszthelyre a Balatoni Múzeumba szállított sírkövet, melyet.... DEXTER és IVLIA PRISCA még életükben maguk számára készítettek, — áthoztuk Veszprémbe, hogy ott a három kömléket egymáshoz való kapcsolatukban mutathassuk be.

Hercules 107,5 cm nagyságú szobra (LIX. t. 1.) nyole töredékes darabból lett összeállítva⁵,

¹ Itt köszönöm meg Mészáros Gyula kartársamnak, hogy az anyag feldolgozását számomra lehetővé tette.

² V. ö. Darnay-Dornyay B: Dexter és Iulia Prisca sírköve a Balatoni Múzeumban. Arch. Ért. 1944—45. 169 sk LXIX. tábla 5. ábra.

³ Mészáros Gy. jelentése. MOK. Lelőhelykataszter, A. 19.

⁴ Radnóti Aladár. MOK. Lelőhelykataszter A. 19. 3. lehetségesnek tartja, hogy a több éve tartó földmunkák és feltöltések alatt esetleg meghúzódhat egy római villa és szentélyépület, ahonnan a leletek származnak.

⁵ Az összeállítás Erdei Dezső szobrászművész munkája, aki tökéletes hozzáértéssel oldotta meg feladatát, a rossz megtartású porló anyagban.

azonban ebben az állapotában sem teljes. — Értékelésénél tekintetbe kell vennünk, hogy töredékes volta ellenére is jelentős emlék, mely fényt vet a belsőpannóniai esászárkultuszra és az e tárgykörben gyér emléktanyagot gyarapítja. — Tojásdad bázison frontális helyzetben áll Hercules. Bal lába mellett négyzetes pillér szolgál támasztéku. Hiányzó jobb lába térdben kissé be lehetett hajlítva, ami a magasabban lévő bal csipővonalból következik. Bal felsőkarját az oroszlánbőr takarja, mely valószínűleg a hiányzó alkaron is folytatódott. Lábaival párhuzamosan áll az alapon buzogánya, melyet jobbkézének jelenleg hiányzó részével fogott.

A szobor jellegzetesen pannóniai provinciális kőfaragó munkája. A test faragásánál a felületeket elnagyolta. — Ezzel szemben a fej kidépzése és megmunkálása az elnagyolt testtel szemben művészinek mondható. — Felfelé tekintő hosszúkás arcalkatú férfit ábrázol, sűrű, gazdagesigájú hajviselettel és rövid tömött szakállal. A kissé beesett ajkak felett bajusz. A homlok és az orrnyereg törés nélküli vonalban folytatódik. — A fej feltűnően hosszú nyakon csatlakozik a törzshöz. A szobor arányai igen eltávolodtak a klasszikus ideáltól, a test nagysága ugyanis négyszerese a fej hosszának, ezáltal a test zömöknek hat.

Az alkotó a legnagyobb súlyt a fej megmintázására helyezte. Ha jobban szemügyre vesszük a szobrot, feltűnik az arc portrait-szerűsége. — sőt az ábrázolt személyt is megnevezhetjük.

Tudjuk, hogy már a római köztársaságkor végén a hadvezérek hadisikerek és győzelmek után szívesen hasonlítják magukat a görög herosokhoz és Hereulest megkülönböztetett tiszteletben részesítik. A esászárkorban azután egyre jobban szokássá válik a esászárok hőstetteit Hereulesével összehasonlítani, sőt Hercules attribútumaival ábrázolják őket.⁶ Rövid idő múlva már Hercules isteni lényével azonosítják magukat a esászárok.⁷

Az első akit a senatus Hercules Romanusnak elismert, Commodus volt.⁸ Commodus ezt a jelzőt hivatalos titulusai közé is felvette.

Külső megjelenését több auctor leírásából ismerjük.⁹ Valamennyien a esászár arányos testalkatát dícsérik. — Hajviseletét egységesen dús csigásnak írják le, csak szököségét illetően vannak egymással ellentétben Lampridius és Herodianus. Lampridius azt mondja: festett volt és arannyal behintett, míg Herodianus

⁶ Alföldi A., Römische Mitteilungen 50. 1936.

⁷ R. P. Roschers Ausführ. Lex. I. 2981 A. Brelich, Laureae Aquincenses Diss. Pann. II. 10. 82.

⁸ Altheim R. Rg. III. 127. Nagy Lajos, Pannónia. 2. 1936. 8. sk.

⁹ Cassius Dio 7. 15. 17. 18. 20. 22. Herodianus 1. 14 és 15, Aelius Lampridius, Commodi 8. 11. 17.

szerint „szőke csigás haja fénykoszorúként övezte fejét.”

Lampridius realisnak ható leírása valószínűbb Herodianus idealizáló hízelgő leírásánál. Nem fél megírni a császárról, hogy bamba arc-kifejezése volt, mint az iszákosoknak, s dús szakálla, mert félt a borotvától. — Herodianus nem említ szakállviseletet, mert ő a 19 éves Commodusról beszél.¹⁰

Ha már most összehasonlítjuk az ajkai Hercules szobor fejét (**LIX. t. 1—2. kép**) az auctorok leírásával és az egykorú pénzveretekkel, szobrokkal, kétségtelenül meggyőződhetünk arról, hogy itt egy Hercules Commodus ábrázolással állunk szemben. Feje kifejezetten portrait, ha a provinciális mester nehézkességét leszámítjuk, arckat és kifejezésben egészen közelállónak kell tekintenünk a híres Capitolium-i¹¹ Hercules Commodus-hoz. Még közelebbiek szobrunkhoz a császárnak azok az ábrázolásai, melyek pénzek előlapját díszítik. Így a Bernoulli¹² által bemutatott veretek közül Commodus két nagybronzá közelíti meg legjobban az ajkai Hercules vonásait.

Még egy jó analógiát Gneecchi összeállításában¹³ találunk egy londoni nagy bronzon.¹⁴

A helyi kőfaragó valószínűleg mintalap után készítette a szobrot. A fej megalkotása különösen jól sikerült, feltehetően azért, mert a pénzekon Commodus portréja közkézen forgott, — ez is könnyebbé tehetett a kőfaragónak. — Ez a pénzekkel való egyezés különösen akkor szembetűnő, ha az ajkai Commodus Hercules fejét profilból nézzük.

A szobor hellenisztikus felfogásban gyökerezik s eredetije valamelyik Nagy Sándor-kori Heraklesre megy vissza. Típusban azonos Hercules publikál Brunsmid Vinkovácraól,¹⁵ mely azonban jellegzetesen hellenisztikus darab és ő Nagy Sándor idejére datálja. — Egy madridi¹⁶ Hercules szobor kapcsán szobrunk rekonstrukcióját is el tudjuk képzelni, amint a bal kezében a hesperidák almáját tartja, jobbajával pedig a bunkóra támaszkodik.

A szoborral együtt került felszínre egy sárgásszürke homokkő oltár. (**LXI. t. 1. kép**). Az oltárt egy korábbi oltárból alakították át, így felsőrésze szélesebb, mint az alapja. Széles

koronázó parkány alatt, melyet a közepén csúcs, a két sarkon pedig egész laposan faragott sarokakroterion díszít, sűrűn profilált tag következik, ez alatt a hármass léceel keretezett feliratos mező, majd ismét profilált bázis. — Az oltár alján kőlapba való elhelyezésre szolgáló csap. — Az oltár magassága 108.5 cm, kapiteljének mérete 56×39 cm. Formás szép betűkkel vésett felirata:

H E R C V L I

P . S E X . P (ublius) S E X (tus)

A C V R I vs

D E X T E R

Mint a feliratból kitűnik, az oltárt bizonyos Publius Sextus Acurius Dexter állította Hercules tiszteletére. — Az oltár és a szobor összetartozása e felirat alapján kétségtelen.

Az oltár feliratával teljes kiegészítést nyert az a sírkő (**LXI. t. 2. kép**), melynek leírását Darnai Dornyai B. adta még 1944-ben.¹⁷ A töredékes kövön a férfi nevéből csak a Dexter cognomen volt olvasható. — A sírkő sajnos hiányos, 107×73×14 cm nagyságú. A kétoldalt levélindákkal kerített feliratos mezőben a felirat a következő:

D E X T E R

A /

S I B I - E C O I

I V L I A E P R

I S C E A /

A feliratos mezőt levélindás dísz veszi körül, sovány, lapos, szívalakú levelekkel, melyeknek közepén vékony gerinc vonul. — A sírkövet Dexter és felesége, Iulia Prisca, még életükben készítették maguknak, de felhasználására nem került sor, amint azt az évszám után az üresen maradt felületek mutatják.

A feliratos mező alatt egy 57.5×30 cm-es táblában laposan faragott reliefet látunk. (**LXI. t. 3.**)

Két stilizált fa között egy pikkelypáncélba öltözött férfi áll. Hajviselete rövid katonafrizura. Jobbjában balta, baljában az áldozati állat vérének felfogására szolgáló bronzüstöt tart. A képmező balszélén a férfi felé tekintő, lépő szarvas. A jobboldali fa tövében kis faragott oltár, a fa másik oldalán sírlámpaszerű alkotmány, ugyancsak két ilyen áll a baloldali fa tövében is.¹⁸

A három emlék összefüggését tisztázhatjuk, ha szem előtt tartjuk a következőket: tudjuk, hogy Commodus, Marcus Aurelius és Faustina fia 161-ben született. 180-ban Marcus Aurelius meghal és Commodus császár lesz. Az

¹⁷ D. D. B. Dexter és Iulia Prisca sírköve a Balatoni Múzeumban 170 skk. A kő azóta átszállítva a Veszprémi Múzeumba.

¹⁸ Darnai a képet másként értelmezi: A férfi viseletét barbár kelta ruházatnak tartja, holott katonai jellege félreismerhetetlen.

¹⁰ Herod. I. 7.

¹¹ V. ö. Helbig, Führer I. 527. o. 26.

¹² J. J. Bernoulli, Die Bildnisse der römischen Kaiser. 1891. II. 2. Münzt. V. 13 és 14

¹³ I. medagliari Romani II. 84. T. 9, 62.

¹⁴ Coh. 410/548.

¹⁵ Brunsmid, Colonia Aurelia Cibalae. Vjesnik Hrvatskoga Arheoloskoga Drustva, Zagreb 1902. 140 sk.

¹⁶ Reinach I. Pl. 802. N. 476, további analógiái még: a vatikáni példány, mely szintén Hercules Commodust ábrázolja, R. III. Pl. 963., 592; ugyanez a típus, de az oroszlanbőr nélkül R. II. 212, 5. és végül egy kisbronz Reinach V. 2. 85.

ünnepi játékok és állatviadatok megszállottja, sokszor maga is részt vesz bennük küzdőként. 190–192 között hivatalosan is felveszi a „Commodus Hercules” címet. 192-ben megmérgezik. — Degenerált, szélsőséges uralkodó volt, akit sok gyilkosság és erőszakos tett terhel. — Mindezekért a senatus 193-ban „damnatio memoriae”-val sújtja és elrendeli szobrainak megsemmisítését. — Később 197-ben Septimius Severus ugyanennél a senatusnál kijárja Commodus consekralását. — Ettől az időtől kezdve Divus Commodus, s mivel Herculessel azonosította magát, nagyon természetes, hogy annak külső megjelenésében, — attribútumaival ábrázolják.

Az ajkai Commodus Hercules szentély kultusz szobra tehát csak a 197-es évet követő időszakban készülhetett, — a század fordulóján.

A korábbiakban láttuk, az analógiák alapján, hogy a szobor a hellénizmusban gyökerező alkotás. A hozzátartozó oltár ugyanezt bizonyítja: Hercules nevét jelző nélkül használja, holott a provinciális kultuszokban az Augustus Augusti jelző sohasem maradhat el neve mellől.¹⁹

Az oltár állítója Publius Sextus Acurius Dexter neve alapján déli eredetű. A provinciákban a név a következőképpen oszlik meg:

Pannóniában egy Dexter cognomenű egyén fogadalmi oltárt (CIL 10767) állít. A CIL Pannonia Superior (közelebbi megjelölés nélkül) címszó alatt még egy sírkövet (CIL 10733) közöl ugyanazzal a névvel.

Moesiában Nisben Dea Fortunának állít oltárt (CIL 14562) Dexter Seleucus consulsága alatt 221-ben. — Ugyancsak Moesiából Kostolacról egy névlistán (CIL 14507) szerepel a név.

Dalmatiában négy sírkő őrzi Dexter nevét: Taschlydja (CIL 8324) — Kuševac (CIL 12701) — Stroxonaz (CIL 1922) és Spalato (CIL 9029).

Keleten Juruk (CIL 12116) és Thebae (Egyiptom) (CIL 51) lelőhelyen egy-egy Dextert említenek a feliratok.

Dessaunál²⁰ az itáliai Dexterek felsorolását találjuk tekintélyes számban.

A felsorolásból kitűnik, hogy számunkra felhasználható formában, tehát magánszemélyek nevéként legsűrűbben Dalmatiában szerepel a Dexter név. — Feltehetjük, hogy az oltárt és a szobrot állító Dexter szintén dalmatiai eredetű és esetleg Marcus vagy Commodus dunai háborúiban került provinciánkba. Magyarázatot nyernek ezzel az emlékéanyagban megnyilvánuló hellénisztikus jegyek is.

Hogy nem illir eredetű pannóniai bennszülött előfordulás az oltáron és sírtáblán szereplő Dexter név, bizonyítja a feliratban felesége, Iulia Prisca neve is. — A Prisca név után kutatva,

annak igen gyakori előfordulása ellenére is csak a Dexter név kapcsán felsorolt provinciákban találjuk meg.²¹

Az oltár feliratával teljes kiegészítést nyert a sírkő azonos betűtípussal készült felirata is, melyen a férfi nevéből csupán a Dexter cognomen volt olvasható. Már említettük, hogy a sírkövön a feliratos mezőt levélindás dísz veszi körül, sovány lapos, szívalakú levelekkel. — Ez az ornamentum sokáig él a római köplasztikában, sőt a végén barokkos túlzásokba esap át. — A díszítménynek ez a felfogása, mely az itt tárgyalt sírkövön tapasztalható, jelentkezik egy szentendrei lelőhelyű kövön,²² melyet egy ezres cohors állított Alexander Severus (222-től 235-ig) és anyja, Iulia Mamaea, tiszteletére. — Nagy Lajos M. Herennius Pudens intercisai sírkövével kapcsolatban tárgyalja^{22a} ezt a repkényindás sírkő csoportot és korát a II. század végére, III. század elejére teszi. — Herennius Pudens követ pedig, melyet ugyancsak repkényinda övez, a felirat és az ornamentum alapján 210 utánra datálja. — Az ajkai sírkő keletkezési ideje tehát a III. század első harmada. — Ha a sírkő képes ábrázolásán levő oltárt összehasonlítjuk a Dexter által Hercules tiszteletére állított oltárral, láthatjuk, hogy ugyanazt a korábbi oltárból átfaragott, feltűnően nagy kapitellű oltárt ábrázolja a kőfaragó a sírkövön is. Bizonyíték ez számunkra, hogy az oltár a sírkőnél korábban készült.

A sírkő feliratának tárgyalásánál feltűnt már, hogy az évjelzés után a számok felvételére szolgáló mező mindkét esetben a nevek után üresen maradt. Ez bizonyíték amellett, hogy a kő nem került felhasználásra, mint ahogy sem a lelőhelyen, sem környékén esontmaradványokat nem lertünk. — Vajjon mi ennek az oka?

Ha Pannonia történetét nézzük, ebben az időben elég mozgalmas volt. — Több éremlelet bizonyítja a lezajlott eseményeket Radnóti Aladár közöl Börgöndről²³ (Fehér m.) egy zárt

²¹ Az anyag részletes felsorolásától eltekintek, mivel itt Prisca neve nem döntő érv, csak erősítése a Dexter-rel kapcsolatban megállapított tényeknek.

Dalmatia: CIL 9295, 8350. (?)

Pannonia: Inf. CIL 3514, 13374. Sup. CIL 3930, ezen az állító LVCIVS BONIATI feleségének neve IVLIA PRISCA.

Moesia: Sup. CIL 8240, 6310.

Dacia: CIL 7874.

Achaia Kyparissio CIL 492.

²² Romer-Desjardins. A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 63 l. XX. 116, 115.

^{22a} Nagy Lajos. Hogyan került M. Herennius Pudens sírköve Intercisába? Arch. Ért. 1923–26. 114 skk.

A repkényindás típus datálására lásd még: Erdélyi Gizella. A pannóniai síremlékek ornamentikája. 39. l.

²³ R. A. a börgöndi éremlelet. Numizmatikai Közlöny. 1935–36. 24. skk.

¹⁹ V. ö. Fitz Jenő. Pannóniai Hercules ábrázolások című disszertációját (kéziratban).

²⁰ H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae.

leletet, mely Alexander Severus és Iulia Mamaea vereteivel zárul, tehát az elrejtés ebben az időben, a III. század első harmadának végén történt.²⁴ Ha az elrejtés okát keressük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Herodianusnak azt a helyét²⁵, ahol leírja, hogy Severus Alexander alatt nagy germán betörések voltak a Rajna és a Duna vonalán és ezekben résztvettek marcomannok és quadok is. — Azt hisszük, nem csalódunk, ha feltesszük, hogy a betörő ellenség készítette a börgöndi éremlelet tulajdonosát értékeinek elrejtésére, Dextert és Iulia Priscat pedig lakóhelyük elhagyására, akik később már nem tértek vissza erre a területre, és így a sírkő felhasználására nem kerülhetett sor.

²⁴ R. Alföldi Mária közölte, hogy még több ez időben záruló éremleletet ismer, melyek most vannak feldolgozás alatt. Az idevonatkozó adatokért neki köszönetet mondok.

²⁵ Herod. VI. 7.

A fentieket összefoglalva teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Hercules Commodus tiszteletére emelt szentély berendezését és a szentély állítójának sírkövét találtuk meg. — Az a körülmény, hogy a közelben épületmaradványok nincsenek, nem szól ellene a feltevésnek. — A leletek az előkerüléskor a homokbányában élesen elkülönülő barna keverékes talajú gödörben voltak. A szentély elpusztulását legkésőbb a 319 május 15.-két követő időre tehetjük, amikor Nagy Konstantin rendeletet bocsájtott ki²⁶ és ezzel megtiltotta a pogány kultuszok gyakorlását és áldozatok bemutatását a római birodalomban. Ugyanekkor a keresztények a pogány szentélyeket módszeresen szétverik és elpusztítják. — Ekkor kerülhetett az ajkai Hercules szentély anyaga is az előre megásott gödörbe.

B. Thomas Edit

²⁶ Cod. Theod. IX. 16. 1. sk, e kérdést tárgyalja E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches. I. 1928. 148.

EIN HEILIGTUM DES HERCULES AUS PANNONIEN

In Ajka (Komitat Veszprém) kamen im März 1950, während Feldarbeiten neben der Eisenbahnlinie, die folgenden römischen Steindenkmäler (T. LIX., LXI.) zum Vorschein:

Eine dreiviertel-lebensgrosse Statue des Hercules, in acht Bruchstücken¹. Wir müssen jedoch in Betracht nehmen, dass sie, trotz ihres fragmentarischen Bestandes, ein wichtiges Denkmal ist, welche ein Licht auf den Binnen-Pannonischen Kaiser-Kult wirft, und das sowieso sehr mangelhafte, dieses Thema betreffende Material bereichert. Die Statue ist die charakteristische Arbeit eines Steinmetzes aus der Provinz. Beim Schnitzen des Körpers hat er die Flächen nur aus dem Grossen bearbeitet. Die Bearbeitung und Ausführung des Kopfes hingegen kann getrost künstlerisch genannt werden. Der Steinmetz oder Bildhauer legte das grösste Gewicht auf die Bearbeitung des Kopfes. — Wenn wir diese Hercules-Statue genauer betrachten, fällt uns das Porträt-ähnliche des Gesichtes auf. Wir können sogar die porträtirte Person erkennen.

Es war schon gegen Ende der römischen Republik Sitte, dass sich gewisse Feldherren nach erfolgreichen Kriegen oder Siegen mit griechischen Heroen verglichen, und sie verehrten Hercules ganz besonders. — In der Kaiserzeit wird es immer mehr Gang und Gebe, die Heldentaten des Kaisers mit denen des Hercules zu vergleichen. Die Kaiser lassen sich sogar mit den Attributen des Hercules darstellen. Nach kurzer Zeit erklären die Kaiser, sie seien mit dem göttlichen Wesen des Hercules identisch. Commodus ist der erste, den der Senat als Romanus Hercules anerkennt, und er nimmt dieses Epitheton unter seine offiziellen Titel auf.

Die äussere Erscheinung des Commodus kennen wir aus Beschreibungen verschiedener Autoren. Seine Haartracht beschreiben sie einheitlich

als gelockt, bloss dass Lampridius und Herodianus darin nicht übereinstimmen, ob er blond war oder nicht. Lampridius behauptet, sein Haar war gefärbt und mit Goldstaub bestreut; nach Herodianus hingegen „umramten die blonden Locken das Haupt, wie ein Strahlenkranz“.

Bei der idealisierten und schmeichelhaften Beschreibung des Herodianus halten wir die des Lampridius für wahrscheinlicher. Lampridius scheute sich nicht zu schreiben, dass der Gesichtsausdruck des Kaisers blöde war, wie eines Säufers, und dass er, vor Furcht vor dem Rasiermesser, einen üppigen Bart trug.

Wenn wir nun den Kopf des Ajka-er Hercules mit den Beschreibungen der Autoren, den zeitgenössischen Statuen und geprägten Münzen vergleichen, haben wir schlagende Beweise dafür, dass wir es mit einer Hercules Commodus-Darstellung zu tun haben.²

Die Auffassung der Statue wurzelt tief im Hellenismus. Das Vorbild muss irgendein Herakles aus Zeiten Alexanders des Grossen sein.

Zugleich mit der Statue kam auch ein Altar aus gelblich-grauen Sandstein zum Vorschein. Dieser Altar wurde aus einem älteren umgearbeitet, und zwar so, dass man ihn umkehrte. Der obere Teil ist daher breiter, grösser. Das breite krönende Gesimse ist in der Mitte mit einer Spitze, an beiden Seiten mit je einem Eck-Akroterion verziert. Die mit schönen, wohlgeformten Buchstaben geschnittene Inschrift lautet folgendermassen.

HERCULI
P. SEX. (P(ublius) SEX(tus)
ACVRIVS
DEXTER

Aus der Inschrift ist zu ersehen, dass ein gewisser Publius Sextus Acurius Dexter den Al-

¹ Genaue Beschreibung im ungarischen Text.

² Die beweistragenden Analogien sind im ungarischen Text angeführt.

tar zu Ehren des Hercules erhielten liess. Der Altar und die Statue gehören daher zewifelsohne zu einander.

Die Inschrift des Altares ergänzt die Inschrift des zugleich aufgefundenen Grabsteines. Am Bruchstück des Grabsteines konnte man nämlich vom Namen des Mannes bloss den Cognomen Dexter entziffern. Im Bilderfeld, das auf beiden Seiten mit Blätterranken verziert ist, befindet sich folgende Inschrift:

DEXTER
A/
SIBI E COI
IVLIAE PR
ISCAE A/

Den Grabstein liessen sich Dexter und seine Frau, Julia Prisca, noch bei Lebzeiten machen.

Unter dem Felde mit der Inschrift finden wir ein ziemlich flach bearbeitetes Relief, das einen Mann in Schuppenpanzer zwischen zwei stilisierten Bäumen darstellt. Seine Haartracht ist die kurze Soldatenfrisur. In seiner Rechten hält er ein Beil, in seiner Linken einen Bronze-Kessel zum Auffangen des Blutes des Opfertieres. An der linken Seite der Bildfläche ist ein schreitender Hirsch dargestellt, der dem Manne entgegensieht. Neben dem rechten Baume ist ein kleiner Altar, an der anderen Seite des Baumes etwas, das wie eine Grablaterne anmutet. Ähnliches befindet sich auch neben dem linken Baum.

Der Zusammenhang zwischen den drei Denkmälern ist leicht zu erklären, wenn wir folgende Tatsachen mit in Betracht nehmen:

Severus erreicht in 197, bei dem Senat, die Consecration des Commodus. Von da an ist er Divinus Commodus, und da er sich früher mit Hercules identifiziert hat, ist es ganz selbstverständlich, dass er in dessen äusserer Erscheinung, mit seinem Attributen dargestellt wird.

Die Commodus-Statue des Ajka-er Heiligtumes kann laut dieser Betrachtungen erst nach 197, um die Jahrhundertwende entstanden sein. Wir haben schon früher bemerkt, dass die Auffassung der Statue im Hellenismus wurzelt. Dasselbe beweisen auch die Inschriften, welche Hercules ohne jeden Epitheton erwähnen, wogegen im Provinzkult das Attribut „augustus-augusti“ nie neben dem Namen fehlt.

Bei Untersuchung des Namen Dexter kommen wir zum Schluss, dass er am häufigsten in Dal-

mation als Personennamen vorkommt. Dasselbe besteht auch für den Namen Julia Prisca.

Wir können annehmen, dass Dexter, der den Altar und das Standbild errichten liess, dalmatischen Ursprunges war, und vielleicht während der Kriege an der Donau des Marcus oder Commodus in unsere Provinz kam. Damit wären auch die hellenistischen Charakterzüge der Denkmäler erklärt.

Wie bereits erwähnt, ist die Bildfläche des Grabsteines d. Julia mit einem, aus schmalen, flachen, herzförmigen Blättern bestehenden Rankenwerk umgeben. Dieses Ornament lebt in der römischen Plastik lange Zeit hindurch, ja, es überschlägt sich endlich zu barocken Übertreibungen. Diese Auffassung des Ornamentes, wie wir sie am Grabstein antreffen, tritt auf einer, in Szentendre gefundenen Basis auf, welche von einem tausender Cohors zu Ehren des Alexander Severus (222—235) und seiner Mutter, Julia Mamaea errichtet wurde. Mit Hilfe dieses datierten Steines setzen wir die Entstehung des Grabsteines des Dexter und der Julia Prisca auf das erste Drittel des III. Jahrhunderts.

Wenn wir den, auf der Bildfläche des Grabsteines dargestellten Altar mit dem zu Ehren des Hercules gehobenen Altar vergleichen, sehen wir, dass der Steinmetz denselben aus einem älteren umgearbeiteten Altar auch am Grabstein dargestellt hat. — Dies ist ein Beweis dafür, dass der Altar früher hergestellt wurde, als der Grabstein.

Das bisher gesagte zusammenfassend, können wir mit Sicherheit behaupten, dass wir es mit einem Heiligtum zu Ehren des Hercules Commodus und dem Grabstein des Errichters des Altares zu tun haben.

Der ganze Fund war mit vermischter, brauner Ausfüllung umgeben, die sich, wie eine Grube, in eine Sandgrube einschob, und sich von deren Material krass abhob.

Den Verfall des Heiligtumes können wir uns folgendermassen vorstellen: am 15. Mai 319. verordnete Konstantin der Grosse, dass sämtliche heidnische Kulte und Opfer verboten seien. Gleichzeitig zerstörten die Christen alle heidnischen Altäre und zertrümmerten sie systematisch. Zu dieser Zeit konnten die zertrümmerten Steindenkmäler in die bereits vorhandene Grube geworfen werden.

Edit Thomas

RÓMAI MAGÁNJOG AQUINCUM FELIRATOS EMLÉKEIN

I. Bevezetés. A rómaikorból megmaradt kö-emlékek jogtörténeti vonatkozásban érdekes feliratos anyaga már régebben tárgya a tudományos kutatásnak. Különösen nagy érdeklődéssel fordult ebbe az irányba a kutató munka Olaszországban, ahol Rómának és a többi itáliai városnak a köemlékei gazdag jogi vonatkozású feliratos anyagot őriznek.¹ A római feliratos emlékek értékes segítséget szolgáltatnak annak a történeti fejlődésnek a megismeréséhez, amelyen a római magánjog Róma történetének évszázadai alatt keresztülment.

A hajdani Aquincum, a fővárosunk helyén állott római város megmaradt köemlékeinek feliratos anyaga már sokféle szempontból volt tudományos feldolgozás tárgya, jogtörténeti vonatkozásaiban azonban eddig rendszeres tanulmányozás alá még nem került. Ezért most, amikor hazánkban az elmúlt korok emlékeinek — köztük nem utolsósorban a római emlékeknek — a feltárása nagy lendülettel folyik és amikor az ásatások nyomán felszínre hozott emlékeket a napisajtó is gyakran részesíti méltatásban, eljött az ideje annak, hogy az aquincumi római feliratos emlékek jogtörténeti szempontból is megvilágítás alá kerüljenek. Helyénvaló ez annyiival is inkább, mert a jog fejlődésének megértéséhez az út az elmúlt korok jogi vonatkozású emlékeinek a megismerésén és értékelésén át vezet. Az aquincumi római feliratos emlékek pedig bizonyára alkalmasak némi adatot szolgáltatni arra, hogy miképpen érvényesült a római jog fővárosunk helyén azokban az évszázadokban, amikor az a római birodalom Pannonia nevű tartományának része volt.

II. Aquincum jogi helyzete. Aquincum és környéke — mint ismeretes — az i. e. 12–9 években, tehát Augustus idejében, a császárkor kezdetén került római megszállás alá. A római uralom ezután mintegy négy évszázadon keresztül állott fenn ezen a területen, egészen az V. század elejéig, amikor is azt a római birodalom — alig néhány évvel a végleges kettészakadása (359) után — a hunoknak engedte át.

Ez a négy évszázad a római jog történetének egyik legjelentősebb szakasza. Hadrianus császár idejében — 130 körül — rendezte Salvius Julianus jogtudós a praetori gyakorlat által kifejlesztett joganyagot (Edictum perpetuum), beleértve a provinciális edictumokban foglalt anyagot is, amivel az ú. n. ius honorarium (ius praetorium) fejlődése véget ért. Salvius Julianus-szal vette kezdetét a remekjog kora, amelyet a jogtörténeti irodalom a reá következő mintegy félévszázadnyi időre tesz. Erre a

korra esik a római jogtudomány legkimagaslóbb alakjainak: Papinianusnak, Paulusnak és Ulpianusnak a működése. Ebből az időből (138–180) maradt az utókorra a római jog egyik legfontosabb forrása, Gaius-nak az Institutionum commentarii quatuor című munkája, amely világos összefoglalásban ismerteti a jogját. Ebben az időszakban — 212-ben — kelt Caracalla császár nevezetes törvénye, a lex Antoniniana, amely a római polgárjogot (civitas Romana) általában a római birodalom minden lakosának — a rabszolgákat kivéve — megadta,² amiáltal a római alattvalók közt addig fennállott különbségek jóformán teljesen megszűntek. Erre az időszakra, a III. század végére esnek az első — bár magánjellegű — kodifikációs munkálatok: a Codex Gregorianus és a Codex Hermogenianus, amelyeknek a célja az érvényben levő császári konstitúciók összefoglalása volt. Végül ebben az időben, Nagy Constantinus uralkodása alatt (324–337) lett a kereszténység a birodalomban államvallássá, ami nem maradt hatás nélkül a jog további fejlődésére sem.

A római uralom négy évszázada alatt Aquincum jogi helyzetén ismételtelen is jelentős változások mentek végbe. A római katonai tábor (castra) mellett már kezdetben kialakult a légióbeli katonaság kísérőinek a telepe (canabae) és ugyancsak mellette volt a közelben a polgárváros és a bennszülött eraviscus-ok közössége (civitas Eraviscorum). Ez a három különböző település jogi szempontból hosszú időn át eltérő megítélés alá esett. A különbségek azonban lassankint egyre halványodtak, mert a császárok rendelkezései a város és lakossága részére mind több és több előnyt biztosítottak. Az évszázadok folyamán az egyes települések jogi helyzete mind közelebb került egymáshoz és a különbségek elmosódásával együtt haladt a három település összeolvadása, míg végül a IV. században az egyes részek különállása teljesen eltűnt és azokból egységes város alakult.³

² Nem nyerték el a római polgárjogot Caracalla konstitúciója révén sem az ú. n. peregrini dediticii (akik egyáltalában semmiféle civitas kötelékébe nem tartoztak), továbbá az ú. n. latini Juniani (hibásan felszabadítottak); nyilvánvaló ez abból, hogy az említettek különös jogi helyzetét későbbi jogszabályok is kiemelik. Ezeket a kategóriákat csak három évszázaddal később Justinianus szüntette meg. (L. Puchta, *Cursus der Institutionen*. I. kötet, 240.; *Sohm*, *Institutionen*, 1903. 174.; *Sze-mélyi*, *A római jog tankönyve*. 1944. 52.; *Marton*, *A római magánjog elemeinek tankönyve*. 1947. 64.)

³ L. Alföldi, *Aquincum a későrómai világban*. (Budapest története, Budapest az ókorban 699.) Arra, hogy a katonai tábor, illetőleg a táborváros — különleges rendeltetése folytán — jogi szempontból mindvégig megtartotta különállását, legújabbban Mócsy mutatott rá. (Archaelógiai Értesítő 1951. évf. II. 109.)

¹ A római tudományegyetem jogi karának tanrendjében külön „epigrafia giuridica” elnevezésű kollégium volt, amelyen a feliratos köemlékek jogi vonatkozású anyagát ismertették.

A város jogi helyzetének ez az alakulása jelentőséggel bírt a magánjog szempontjából is, azért, mert hatását érezte a város lakóinak a magánjogi viszonyain, amelyek a város helyzetével együtt változtak.

Aquincum jogi helyzetének alakulásáról különösen három érdekes feliratos köemlék ad tudósítást.

FORTVNAE AVG(ustae) | SACR(um) |
C(aius) VAL(erius) VALENTIN(us) |
II VIR ET C(aius) IVL(ius) VI |
CTORINVS ET P(ublius) |
PETRONIVS CLE | MENS AEDILICI(us) |
DE | CC(uriones) |
MVN(icipii) AQ(uinci) ARAM | EX VOTO |
POSVER(unt) |
(ante diem) III IDVS SEPTEMBR(es) |
FALCONE ET CLARO CO(n)S(ulibus)⁴ |
I(nvicto) D(eo) SACRV(m) |
PRO SALVTE |
G(ai) IVLI(i) VICTOR(i) |
N(i) DEC(urionis) COL(oniae) A |
QQ(uincensium) G(aius) IVL(ius) PRI |
MUS LIBERT |
VS V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito) |
SAT(urdino) |
ET GAL(l)O CO(n)S(ulibus) |
(ante diem) X KAL(endas) MAI(as).⁵

PRO SALVTE D(omini) N(ostri) |
IMP(eratoris) M(arci) AVREL(ii) AN |
TONINI AVG(usti) |
AVRELI(i) FLORUS ET M |
ERCATOR II VIR(i) Q(uin) Q(uennalici) |
C(oniae) AQ(uincensis) TEMPLVM |
[Ne] MESIS VETVSTATE |
[con]LAPSVS RESTITVER(unt) |
[Messalla] ET SABI(no) CO(n)S(ulibus ante |
diem) VIII K(alendas) IVL(ias) |
[dedicante A]VR(elio) SVRO SAL A(riario)⁶

Az első felirat oltárkövön olvasható, amelyet aquincumi városi igazgatási tisztviselők állítottak Fortuna istennő tiszteletére a 193. év szeptember 5-én. A másik felirat ugyancsak oltárkövön van, amelyet az egyik aquincumi vezető tisztviselőnek az emlékére állíttatott Primus nevű felszabadított rabszolgája a 198. év április 22-én. A harmadik felirat Nemesis templo-

⁴ Közölte Hampel, (A papföldi közfürdő. Budapest Régiségei. 1890. 74.) és Fröhlich. (Aquincumnak római feliratai. Budapest Régiségei. 1891. 143–144.). — C. I. L. III. 10. 398.

⁵ C. I. L. III. 14347.

⁶ Fröhlich; Aquincumnak római feliratai. Budapest Régiségei. 1891. 156.) — C. I. L. III. 10. 439.; az itt említett „salariarius” lehetett nem polgári sókereskedő, hanem tiszteletdíjas katonai alkalmazott is, a legió salarariususa. (V. ö. Mommsen megjegyzését a CIL 10.439.-hez.)

mára készült, amelyet — összedőlve — két aquincumi városi funkcionárius építtetett újjá és egy Aurelius Surus nevű sókereskedő (?) szenteltetett fel a 214. év június havának 24. napján. Amíg azonban az első feliraton Aquincum város mint municipium szerepel, az utóbbiakon már colonia névvel van megjelölve. Aquincum tehát, amely valószínűleg 124-ben lett egyszerű civitas-ból municipium-má,⁷ az első és a második helyen említett oltárkövek felállítása között eltelt időben, legkésőbbben azonban a 198. évben — azaz Septimius Severus idején (193–211) — colonia rangjára emelkedett. Kérdés, mit jelentett a változás a városnak és a város lakosságának a jogi helyzetében?

Az, hogy valamely város municipium-má nyilvánított, annyit jelentett, hogy a kötelekbe tartozó polgárok mindannyian elnyerték a római polgárjogot (civitas), azaz római polgárokká (cives Romani) lettek.⁸ A római polgárjog a közjogi jellegű jogokon felül magánjogi vonatkozásban a vagyoni jogképeséget (ius commercii) és a házasságkötésre, valamint az ebből eredő jogok megszerzésére való képességet (ius connubii) jelentette. Ezek a jogok csak a római polgárokat illették meg, mások ebből ki voltak zárva.⁹ Éppen emiatt a municipium-má tett város a polgárai kötelekbe csak olyan személyeket vehetett fel, akik már annakelőtte is születésük vagy más körülmény folytán római polgárok voltak.¹⁰

A municipium minőségét rendszerint olyan városok kapták, amelyekben nagyobb számú kiszolgált legióbeli katona (ú. n. veterán) telepedett meg, és így a lakosságnak legalább egy részét már ez az elem alkotta. A feliratos emlékek egész sora bizonyítja, hogy Aquincumban ez volt a helyzet, mert a katonai és polgári városban a birodalom minden részéből igen nagy számban telepedtek meg kiszolgált legiónárius katonák.¹¹

A municipium-má nyilvánítás, vagyis a civitas adományozása Aquincum városának a polgárait felruházta mindazokkal a jogokkal, ame-

⁷ L. Aquincum városa és a római világbirodalom. (Budapest története. I. kötet. Budapest az ókorban. 274.)

⁸ Puchta, Cursus der Institutionen. 9-ik kiadás. (1881) I. kötet, 241.

⁹ Közjogi jellegű jogok voltak a szavazati jog (ius suffragii), a hivatalokra választhatóság (ius honorum) és az a jog, hogy a római polgár a legiók kötelekben katonáskodhatott. — V. ö. ezekre nézve Marton, A római magánjog elemeinek tanakönyve. 6-ik kiadás (1947.) 62–63.

¹⁰ I. erről bővebben Puchta; id. m. I. kötet, 241.

¹¹ Veterán-telepítést azonban Aquincum területére aligha irányítottak. (V. ö. Szilágyi, Aquincum helyőrsége. Budapest története. Budapest az ókorban. 490.) — Arról, hogy a kiszolgált katonák általában a katonai városrészen telepedtek volna meg, l. Mócsynak az előbb említett cikkét.

lyek magánjogi vonatkozásban Róma polgárait megillették.

Ami mármost a városok coloniá-vá nyilvánítását illeti, ez a megkülönböztetés minden valószínűség szerint rangemelését jelentett. Arra nézve azonban, hogy ennek a kiemelésnek mi volt a lényege — közelebbről, hogy az milyen előnyöket jelentett a városra nézve — nincs pontos tájékozódásunk. Nincs ugyanis tisztázva, hogy általában a coloniák a municipiumokkal szemben milyen tekintetben voltak kedvezőbb helyzetben.¹² Gellius külön fejezetben (*Noctes Atticae* 16.14.) foglalkozik a municipiumok és coloniák közötti különbséggel, fejtegetései azonban nem állanak helyt. Gellius tévesnek mondja azt a felfogást, hogy a coloniák a municipiumokkal szemben kedvezőbb helyzetben vannak. Ennek azonban ellene mond az, hogy a colonia megjelölést általában olyan városok kapták, amelyek már előbb municipiumok voltak, amint az Aquincum esetén is történt.

A colonia — mint ezt Puchta kimutatta — valóban kedvezőbb helyzetet jelentett, mint amilyenben a municipiumok voltak. Ha a colonia rangjára emelés közvetlenül nem is hozott változást a város jogi helyzetén, mégis jelentős volt azért, mert csak a coloniák nyerhették el a *ius Italicum*-ot, vagyis azt a magánjogi viszonyokra is kiható megkülönböztetést, hogy a területükhöz tartozó föld a római földterülettel azonos jelleget kapott.¹³

A Róma által meghódított területeken, a római tartományokban változatlanul érvényesült nevezetesen az az ősi — talán még Róma alapítását megelőző időből származó — elv, amely szerint minden föld az állam tulajdona, és föld magántulajdonba csak akkor kerülhet, ha azt törvény teszi lehetővé.¹⁴ A római magánjog szerint tulajdon csakis olyan földön lehetett szerezni, amely Róma városának a területéhez tartozott (*ager Romanus*), illetőleg későbbben — valószínűleg Sulla kora óta — azokon a földeken, amelyek Italia területén voltak (*fundus Italicus*).¹⁵ Ilyenformán a római tartományok-

ban (provinciákban) senkinek, még római polgárnak sem lehetett földtulajdona. Az ilyen földeken csak a tulajdonhoz hasonló jogviszony keletkezhett, amely a jogosult számára csak a birtoklást (*possessio*) és ezenfelül a föld használatát és gyümölesztetését (uti-frui) biztosította, de ez semmiképpen nem volt a föld tulajdonával azonos.¹⁶ Csak egészen kivételesen fordult elő, hogy egyes személyek kizárólagos magántulajdonába tartományi föld került vagy hogy egyes tartományok vagy tartománybeli városok olyan kiváltságot nyertek, amely szerint a területükhöz tartozó földek az ú. n. *fundus Italicus* jogi természetével ruháztattak fel.¹⁷ Ezt a kiváltságot biztosította egyes — általában colonia rangjára emelt — városok számára a *ius Italicum* adományozása.¹⁸ Minthogy azonban a *ius Italicum* a városhoz vagy tartományhoz tartozó földek adómentességével járt, ami a római állam számára bevételkiesést jelentett, az ilyen jogot csak kivételesen lehetett megszerezni.¹⁹

Aquincum a coloniává minősítéssel kétségkívül közelebb jutott ahhoz, hogy a területéhez tartozó földek az itáliai földek jellegét elnyerjék és ezzel magánszemélyek tulajdonának tárgyaivá válhassanak. Arra nézve azonban, hogy ezt a jogot Aquincum elnyerte-e, a feliratos emlékek nem szolgáltatnak adatot.²⁰ Fröhlich Róbert ugyan az egyik feliratos emlékből olyan következtetésre vél lehetőséget, amely szerint Aquincumot a *ius Italicum* megillette.

C(aius) IVLIVS SEVERVS OB HO

NOREM MAGISTERI

COLL(egii) FABRVM SILANVM

PECVNIA SVJA FECIT

MVCIANO ET FADIANO CO(n)S(ulibus)²¹

A felirat a fémről és más kemény anyagból dolgozó iparosok (kovácsok, ácsok) kollegiuma vezetőjének tiszteletére a 201. évben emelt Sile-

¹² V. ö. Puchta, id. m. I. kötet, 242.

¹³ U. o. 243. — Alföldi szerint a colonia csak kiűntető cím volt, legalább is abban az időben, mikor azt Aquincum elnyerte. (Budapest története. I. rész. Budapest az ókorban. 274.) — A *ius Italicum* kérdésével behatóan Luzzatto foglalkozott. (Apunti sul *ius Italicum*. Mélanges Visscher. IV. kötet, — különösen 84–85.)

¹⁴ L. Marton, id. m. 158–159.: Puchta, id. m. II. kötet, 181.; Cuq: Les institutions juridiques des Romains. 708–709.; Kübler: Geschichte des röm. Rechts. 130. — Erre utal az i. e. 111. évből való agrártörvény is. (Girard: Textes de droit romain. V. kiadás, 46.) — A magyar irodalomban a kérdéssel részletesebben is foglalkoztak Szász Béla (Földkérdés Rómában. 12–14.) és Tomasz Jenő. (A római földkérdés. 28–31.)

¹⁵ V. ö. Bonfante; Corso di diritto romano. II. kötet, La proprietà. I. rész. 235.; Szász B.: id. m. 14.; Tomasz; id. m. 31.

¹⁶ L. Gaius, Inst. Comm. 2. 7. vagy még korábbi a i. e. 111-ből való agrártörvény 32., 40., 50., 52., 82. főredékeit, amelyek a jogviszony jelölésére a „habere, possidere, uti, frui” szavakat használják.

¹⁷ V. ö. Rostowzew, Studien zur Geschichte des röm. Kolonates. 318.

¹⁸ L. Bonfante, id. m. 236. — Természetesen nem szabad a *ius Italicum*-ot összetéveszteni a civitas-szal, amelyről előbb volt szó. Az előbbi ugyanis a földekre, az utóbbi pedig a polgárok személyi állapotára vonatkozott.

¹⁹ V. ö. Bonfante id. m. h. Mittels, Reichsrecht und Volksrecht. 112.

²⁰ Ezzel szemben pl. Ázsiában Berytus, Dáciában Zarmizegetusa (D. 50. 15. 1. és 8.), Germániában Agrippina (Köln), Afrikában Carthago, Utica és Leptis (D. 50. 15. 8. 2. és 11.) a *ius Italicum*-ot megkapták.

²¹ C. I. L. III. 3580.; — közölve még Römer—Désjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 115.

nus-szobron állott. Fröhlich szerint pedig az, ha Silenus (görögül: Σίληνος) részére valamelyik coloniában szobrot állítottak, annyit jelentett, hogy a colonia a ius Italicum-ot elnyerte.²² Ezt a következtetést azonban semmi más feliratos emlék vagy egyéb adat nem támasztja alá, sőt kifejezetten ellene mond az, hogy Justinianus Digestájában, amelyben a ius Italicum-ot nyert coloniák kimerítően fel vannak sorolva,²³ Aquineum nem szerepel. Mindezek alapján arra nézve, hogy Aquineum ius Italicum-mal bíró colonia volt-e, az állásfoglalás csak tagadó lehet.²⁴

Az aquineumi, illetőleg az aquineumkörnyéki földek jogi helyzetét világítják meg az alábbi feliratok:

[Iovi optimo maximo]
 IVNONI [re]G(inae) MIN(e)RVAE
 [c] ETERIS [di] S DEABVS [que]
 OMNIBVS POSSESSOR
 [e] S VIC[i] VINDONIANI
 EX VOTO POSVER
 VNT Q[u] OR(um) NO[m] IN[a]
 [scrip] TA
 SVNT
 AVR(elius) AEP[ict] ETIANVS
 [A] VR(elius) VETTIANUS EQ(ues)
 R(omanus)
[vi] CTORINVS
 QVAE ARA C[o] N
 SECRATA EST
 [i] N POSSESSI[o] N(e)
 AVRELI(i) VETTI
 ANI EQ(mitis) R(omani) PER
 MISSV EIVS
 DEM PRECARIO
 PETENTIBVS
 VICIANIS VIND[o]
 NIANI²⁵

A két felirat fogadalmi oltárkövön áll, amelyet a Vindonianus nevű falu — a mai Békásmegyer — birtokosai állítottak Iuppiter, Iuno, Minerva és a többi istenek tiszteletére; a köré vésett felajánló szavak után a birtokosok névszerinti felsorolása következett, akik közt a második név viselője római lovag volt: Aurelius Vettianus. Ugyancsak a lovagnak a neve

olvasható a második feliraton is; a falubeliek kérésére ugyanis a lovag engedélyével az ő birtokán állították fel a követ. Arra, hogy a kömelyik időből származik, a felirat nem ad közelebbi tájékoztatást, annyi bizonyos csupán, hogy a felállítás idején Aquineum már colonia volt.

Figyelemre méltó, hogy mind a két felirat csak birtokról és birtokosokról beszél (possessio, possessores), tulajdonról nem tesz említést. Ez azonban természetes is, mert tartományi földeken, amilyenek az Aquineum területén, illetőleg annak a környékén levő földek voltak, tulajdonjog — mint előbb már szó volt róla — nem keletkezhett, azoknak csupán a birtoklása volt lehetséges. A követ Békásmegyeren találták, valószínűleg az annak a helyén állott faluban is volt felállítva, az említett lovagnak a faluban levő földjén.²⁶ Ott pedig semmi esetre sem lehetett szó földtulajdonról, mert a ius Italicum — még ha Aquineum talán meg is kapta volna — a colonia területén kívül eső Vindonianus faluban nem érvényesülhetett.

III. Szabadok, rabszolgák, felszabadítottak.
 A római társadalom — mint ismeretes — rabszolgatartó társadalom volt, aminek következtében a római jog rendszere különbséget tett szabad emberek és rabszolgák között. A szabadok közt a jog tovább különböztetett aszerint, hogy azok római polgárok (cives Romani) voltak vagy pedig olyanok, akik római polgárjoggal (civitas) nem rendelkeztek.

Aquineum — mint a feliratos emlékek mutatják — tükörképe volt a római társadalomnak. Lakosai közt szép számmal éltek római polgárok, akiknek nagy része a légiók ténylegesen szolgáló vagy már kiszolgált katonáiból került ki, voltak olyan szabadok, akik nem rendelkeztek római polgárjoggal és mindezek mellett nagy számmal voltak rabszolgák (servi) is. A római polgárok közt akadtak magasrangú személyek, amilyen az előbb tárgyalt feliraton (C. I. L. III. 3626) szereplő Aurelius Vettianus római lovag is volt.²⁷

A római jog már a legrégibb idők óta lehetőséget adott arra, hogy a rabszolgák ebből az állapotukból szabaduljanak és szabad emberekké legyenek.²⁸ A rabszolgák urai gyakran éltek is a felszabadítás (manumissio) lehetőségével. Így volt ez Aquineumban is. Erre utalnak azok a sír- és oltárfeliratok, amelyek egyeseknek a rabszolgaságból való felszabadulására

²² Fröhlich, Aquineumnak római feliratai. (Budapest Régiségei. 1891, 115.)

²³ D. 50., 15. (de censibus) 1., 6., 7., 8.

²⁴ Még inkább tagadóan kell állást foglalni ebben a kérdésben akkor, ha a felirati szövegben olvasható „SILANVM” szó nem Silenus jelölésére szolgál, hanem kutat jelent. (Silenus = kút.)

²⁵ C. I. L. III. 3626. A és C), 10,570; — 1, még Fröhlich, id. m. 153—154.

²⁶ L. Fröhlich, id. m. 154.

²⁷ A lovagok a római társadalom legvagyonosabb rétegét jelentették, közülük kerültek ki egyebek mellett főként azok, akik tartományokban nagy-kiterjedésű földeket szereztek. (V. ö. Tomasz, id. m. 31—33.)

²⁸ L. Novickij—Peretyerszkij, Római magánjog. 76.; Bonfante, Istituzioni di diritto romano. IX. kiadás, 41—42.

és korábbi gazdáikkal a felszabadításból folyó kapcsolataira utalnak.

D(is) M(anibus)
MEMORIA(e) APRO
ATIVTORI VOME
RA P[r]OCVLA MATER
VIVA FE[ci]T QVI[vixit]
ANNIS XXIII...
PERSE[us] L(ibertus) [patro
no] RARI[ssimo]
ET DIGNISSIMO F(aciendum) C(uravit)²⁹

A sírfeliratot a 23 éves korában elhalt A[per] Atintor részére az édesanyja készítette, és a kő felállításáról az elhunyt Perseus nevű felszabadított rabszolgája gondoskodott, aki a volt uráról dícsérő szavakkal (rarissimus et dignissimus) emlékezik meg.

A római jog szerint a felszabadított rabszolga (libertus) a volt gazdájával, sőt annak gyermekeivel szemben is egész életen át függő helyzetben maradt. A volt gazda a felszabadított rabszolgájának patronus-a lett. A patronatusból folyóan a felszabadított a volt gazdája nevét kapta, volt gazdájával szemben tisztelettel és engedelmességgel (obsequium) tartozott, az ellen pert csak egyes esetekben a praetor engedélyével indíthatott, ezenfelül köteles volt bizonyos szolgálatok (operae officiales) teljesítésére. Ilyen szolgálat volt bizonyos alkalmakkor a patronusnak ajándékot adni és neki kíséretet szolgáltatni (donum et munus). Külön ígéret alapján a felszabadított ipari jellegű munkát (operae artificiales, fabriles) is köteles volt végezni a patrónus részére. Abban az esetben pedig, ha a patrónus elszegényedett, eltartása (alimentatio) a felszabadított rabszolgára hárult. Mindezekben túlmenően a patronust a libertus hagyatékában, ha vérszerinti leszármazója nem volt, a törvényes öröklés rendjében öröklési jog illette meg, mégpedig végrendelet ellenére is — mintegy köteles részként — a törvényes öröklés szerint neki járó hagyatéki rész felére.³⁰

Az előbb mondottakhoz képest nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a feliraton említett Perseus nevű felszabadított rabszolga annak idején ígértett tett volt urának arra, hogy elhunyt esetén részére síremléket készít. Lehetséges azonban az is, hogy Perseus a patronusa irányában ilyen kötelezettséget nem vállalt, hanem valóban csak a hála indította a sír-

emlék felállítására. A sírfelirat szövege sem az egyik, sem a másik lehetőségre nem szolgáltat biztos következtetési alapot. Ugyancsak nem lehet megállapítani a feliratról azt sem, hogy az elhalt anyja és felszabadított rabszolgája közt az emlék felállításával járó terhek miképpen oszlottak meg, egymásközt milyen arányban viselték azokat.

D(is) [M(anibus)] IVL(io) TATVLONI MIL(it)i
LEG(ionis) II AD(iutricis) B(ene)f(iciario)
TRIBVN(i) FVIT
IN EX(p)ED(itione) BELLO DESIDER
(atus) E(st)

Q(u) I VIX(it) ANN(os) XLV
SEPTI[m] IRA Q(u)INT(i)LLA
CON(iun)X PIENTISSIMA
CVM PROBILLA [LIBERTA?]
ET QVINT(i)LL(i)ANO FILI(o) EOR(um)
OB MEMORIA[m] B(ene)
M(erenti) P(osuerunt)³¹

A felirat ugyancsak síremléken olvasható, amelyet az egyik légióbeli katonának felesége állíttatott fiával és az elhunyt által felszabadított rabszolgánövvel együtt. Arra nézve, hogy az emlék felállításának az alapja csak a kegyeletes megemlékezés volt-e vagy azontúl — különösen a felszabadított részéről — valamely elvállalt kötelezettség teljesítése is, a sírfeliraton nincs utalás.

D(is) M(anibus)
AVR(elio) VIBIANO
VETERANO LEG(ionis)
[II adiutricis p] ER AVR(elium)
BAVILA(m)
F(ilium) ET LIBERTU(m)³²

A sírkövet, amelyen a felirat áll, Aurelius Vibianus kiszolgált légióbeli katonának az emlékére emelte Aurelius Bavila, aki az elhunyt fia és felszabadított rabszolgája volt. Kuzsinszky szerint az elhunyt előbb felszabadította Babilát, utóbb pedig örökbefogadta.³³ Az örökbefogadás (adoptio) a római jog szabályai szerint az örökbefogadó és az örökbefogadott közt családjogi kapcsolatot hozott létre, mert az örökbefogadott az örökbefogadó atyai hatalma (patria potestas) alá került és így tagjává lett az örökbefogadó — mint paterfami-

²⁹ Közölve: Kuzsinszky, Az aquincumi múzeum és kőemlékei. (Budapest Régiségei, 1897. 149.). Szilágyi János, Beszéljenek a kőemlékek. 1949. 30. = CIL III. 13378. cf. p. 2328/21.

³⁰ V. ö. Puchta, id. m. II. kötet, 414., 432–434 és 468.; Marton, id. m. 61., 347–348. és 353. — A libertinus-ok jogállását részletesen ismerteti Mommsen, (Röm. Staatsrecht. III. kötet. I. rész, 424–454.)

³¹ C. I. L. 3553; — l. még Kuzsinszky: Aquincum római feliratai. (Budapest Régiségei, 1897. 149–150).

³² Közölve Kuzsinszky által. (Az aquincumi múzeum és kőemlékei. Budapest Régiségei 1897. 140.) — l. még Szilágyi János: id. m. 61–62. l. CIL, III. 14348.

³³ V. ö. Kuzsinszky, Budapest Régiségei, 1897. 149–150.

lias — hatalmán alapuló családnak, az ú. n. agnát családnak.³⁴

Felvetődhetik a kérdés, vajjon a Bavila nevű rabszolga nem a gazdájának valamelyik rabszolgánótól származott gyermeke (vulgo conceptus) volt-e, akit ura utóbb felszabadított. Ez is lehetséges. Az atya és a gyermek közti azonban családjogi kapcsolat ebben az esetben is csak az örökbefogadás révén létesülhetett, mert szabad embernek rabszolgánóval való kapcsolata nem házasság (matrimonium), még csak nem is concubinatus,³⁵ és a rabszolgánó gyermeke mindig rabszolgának születik, ami — a vérszerinti leszármazás ellenére — kizár minden jogi értelemben vett rokonsági kapcsolatot a természetes anával.

A feliratról Szilágyi János is arra következtet, hogy a felszabadító Vibianus a Bavila anyját feleségül vette.³⁶ Közelebbi adat azonban erre nézve nincs.

D(is) M(anibus)
P(ublio) AEL(io) VALERIO Q(uondam)
SPECVLATORI LEG(ionis)
II ADI(utricis) ET P(ublio) AEL(io)
VALERINO AELI
A ALEXAN
DRIA PATRO
NO ET FILIO
F(aciendum) C(uravit)

A kőkoporsót, amelyen a felirat áll, az egyik légióbeli katona felszabadított rabszolgánóje állíttatta felszabadító gazdájának és fiának. Kuzsinszky és Szilágyi egybehangzóan azon a nézeten vannak, hogy a feliraton említett P. Aelius Valerianus a koporsót csináltató Aelia Alexandra-nak fia volt.³⁷ Lehetséges, hogy ez volt a helyzet, de nincs kizárva az sem, hogy a „filio” szó csak azt jelzi: P. Aelius Valerinus a P. Aelius Valerius fia volt. Lehetséges ugyanis, hogy a felszabadított rabszolgánó kegyeletből vagy kötelezettségvállalásból folyóan csináltatott kőkoporsót a volt gazdájának és fiának.

Annyi bizonyos, hogy a felszabadító és a volt rabszolgánóje közt házasság nem jött létre. Ez nyilvánvaló abból, hogy a feliraton a felszaba-

dító patronus-ként és nem férjként (coniunx) szerepel. Ilyen körülmények közt pedig csak concubinatus-ról lehetett szó. Ha viszont a fiú concubinatusból származott, akkor az ú. n. liberi naturales csoportjába tartozott. Az ilyen törvénytelen gyermekeket pedig az atyjának — hogy családjogi kapcsolatot teremtsen — örökbe kellett fogadnia.³⁸

Hasonló helyzetre utal a következő elég hiányos sírkő-töredék:

L(ucius) OCVSIVS
DOMITIANVS
VIX(it) AN(nos) L ET OCV
SIO CANDIDO LI
BERTVS EIVS
VIX(it) AN(nos) XI HI [c]
SITIS O [eusia]
FILV[mene] ...³⁹

A nyelvtanilag is meglehetősen hibás feliratról az tűnik ki, hogy a közös sírban a felszabadító és a felszabadított rabszolgája nyugosznak. A töredék hézagossága miatt nehéz megmondani, hogy a kő felállításáról ki gondoskodott és milyen családjogi kapcsolatban állott az elhunytakkal. Lehetett az a patronusnak fia, felesége, leánya, felszabadított rabszolgánóje — esetleg rabszolgája — egyaránt.

Előfordult, hogy a patronus utóbb a felszabadított rabszolgánójét feleségül vette. Erre utal a következő sírfelirat:

A(ulus) VETTIVS
A(uli) L(ibertus) CRESCENS
(a)NN(orum) L HIC S(itus) E(st)
VETTIA A(uli) L(iberta) NOME
PATRONO ET CONIUG(i)
SVO PIENTISSIMO VIVA
T(itulum) M(erenti) P(osuit)
L(ucius) VIPSTANVS L(ucii) L(ibertus)
SENECIO
(a)MICVS FACIENDU(m) CVRAVIT⁴⁰

³⁸ V. ö. Marton, id. m. 308.

³⁹ Kuzsinszky közlése. (Id. m. 52.) Némileg eltér a Szilágyi által adott szöveg. (Id. m. 64. l.) CIL III, 14352/3.

Szilágyi szerint a szöveg arra enged következtetést, hogy a sírkövet állító Ocusia Filumene, aki — neve után — kisázsiai származású lehetett, Candidus nevű fiával együtt rabszolgája volt L. Ocius Domitianus-nak, Domitianus mindkettőjüket felszabadította és volt rabszolgánóját feleségül is vette, Candidust pedig örökbefogadta; így kapta volna mindkét felszabadított a volt gazdája családi nevét. Szilágyinak ez a véleménye bővebb igazlást kívánna, mert a gazda családi neve (Ocius-Ocusia) nem jelent okvetlenül családi kapcsolatot, mint ugyanis előbb már volt szó róla, a felszabadítottak a római jog szabálya szerint volt uruk nevét kapták. V. ö. Szilágyi, id. m. h.)

⁴⁰ C. I. L. III, 3607; *Rómer-Desjardins*, Id. m. 116. *Fröhlich*, Aquincumnak római feliratai. (Budapest Régiségei. 1891. 156.)

³⁴ Az agnát családdal, illetőleg az agnát rokonsággal szemben áll az ú. n. kognát rokonság, amelynek alapja a leszármazáson nyugvó vérszerinti kapcsolat.

³⁵ Concubinatus a férfinak olyan nővel való együttélése, akivel rangbeli különbség miatt nem köthetne házasságot (pl. szenátori rangú férfi felszabadított rabszolgánóval).

³⁶ L. Szilágyi: id. m. 62.

³⁷ Közölve: *Kuzsinszky*, Újabb köemlékek az aquincumi múzeumban. (Budapest Régiségei, 1900. 41.) — *Szilágyi*, id. m. 81. CIL III, 14347/3.

A sírkő alatt Aulus Vettius felszabadított rabszolgája, Aulus Vettius Crescens nyugodott. A sírkövet Vettia Nome állíttatta, aki az elhunytnak rabszolgánője volt; gazdája azonban felszabadította, majd feleségül vette. Erre utal a sírfeliratnak az a része, amelyben Vettia Nome az elhunytat patronusának és férjének (coniunx) nevezi. Ebben az esetben tehát a patronus és a liberta közt szabályos házasság (matrimonium) jött létre, aminek rangbeli akadályja nem lehetett már azért sem, mert a férj maga is felszabadított rabszolga volt.

Felszabadított rabszolgának a családi kapcsolataira utal az alábbi sírfelirat is:

MARCIA
C(aia) LIB(erti) AETH
ALE ANN(orum)
XLV H(ic) S(ita) E(st)
L(ucius) MARCIVS
FELIX CONIV
NX ET CONLI
BERT[us] ...⁴¹

A kő alatt Marcia Aethale pihent, akinek a síremlékét férje állíttatta. Mindketten Marcus nevű személynek lehettek a rabszolgái, akiket uruk egyszerre szabadított fel. Erre mutat a mindkettejük nevében előforduló Marcius, Marcia név, valamint a „conlibertae” kifejezés. Lehetséges, hogy a két felszabadított rabszolga még a felszabadítás előtt, rabszolgasága idején, életközösségben (contubernium) élt⁴², felszabadulásuk után azonban házasságra léptek. Ezt lehet látni abból, hogy a sírkövet állító férj a feliraton coniunx-ként szerepel.

Nem Aquincumban, hanem a mai Szentendrén (Uleisia Castra) talált, de aquincumi családra vonatkozik a következő feliratos emlék:

D(is) M(anibus) |
T(itus) FL(avius) FELICIO AVG(ustalis)
COL(oniae)
AQ(uinci) VI | VOS SIBI ET FLAVIAE
SECVN |
DINAE QVOND(am) CONLIBERTAE | ET
VXORI QUAE VIXIT AN(nos) LV ET |
T(itus) FL(avio) FELICISSIMO QVOND(am)
FILIO NATVRALI |
QVI VIX(it) | ANN(os) XXIII ET T(itus)
FL(avio) INGENVO |

⁴¹ A szöveg Szilágyi közlése szerint, az ő kiegészítésével véteztett át. (Id. m. 17. l.) — Némileg eltérő kiegészítéssel közölte a szöveget *Kuzsinszky*, (Újabb köemlékek az aquincumi múzeumban. Budapest Régiségei, 1900. 52.), aki úgy véli, hogy nő volt a felszabadító, és utal arra is, hogy a felszabadítottak közt házasság csak a felszabadítás után jöhetett létre. C. I. L. III. 14352/2.

⁴² L. Marton, id. m. 306.

FIL(io) LEGITIMO ET T(itus) FL(avio)
FELICI |
FIL(io) NATVRALI ET FLAVIAE |
FELICVLAE FILIAE NATVRALI |
ET FLAVIAE FELICISSIMAE NEPTI |
VIVIS T(itus) FL(avius) FELICIO S(upra)
S(criptis) | ET
SIBI F(aciendum) C(uravit)⁴³

A síremléket Titus Flavius Felicio, Aquincum város (colonia) augustalisa állította még életében feleségének és leszármazóinak. Nagy Lajos magyarázata szerint Titus Flavius Felicio a felszabadított rabszolgánőjét vette feleségül, akivel előbb concubinatus-ban élt. Innen van szerinte, hogy a gyermekek nagyobb része a „naturalis” jelzővel szerepel és csupán az egyik fiú van „legitimus”-ként megjelölve. A liberi naturales ugyanis — mint már előbb láttuk — concubinatusból származó gyermekek voltak. A házasság — mégpedig a római jog szabályai szerint arra képes római polgárok közt az előírt alakiságok megtartásával kötött házasság (matrimonium iustum) — tehette a concubinát feleséggé (uxor, coniunx). A házasságból származott fiú a felirattal megörökített esetben törvényes gyermek volt; ezt juttatja kifejezésére a „legitimus” jelző.⁴⁴

Az előbbi magyarázattal szemben némi kétely támadhat a „conlibertae” szóval kapcsolatban, ami arra enged következtetést, hogy a feleség nem a férjnek a rabszolgája volt, hanem a férjével együtt szabadult fel. Ezek szerint pedig eredetileg a férjnek is rabszolgának kellett lennie. Támogatni látszik ezt a feltevést, hogy a férj patronatusára a szövegben nincs utalás, holott más hasonló esetben — mint az előbbiekből kitűnt — az ilyen nem maradt el.⁴⁵

Említésre érdemes továbbá az, hogy a leszármazók — a sírkő felállítása idején már életben nem levő Titus Flavius Felicissimus kivételével — abban a sorrendben következnek, ahogyan az öröklési jog őket a törvényes öröklés rendjében megilleti.⁴⁶ Ezért áll első helyen az egyetlen törvényes fiú, aki pedig korban nyilván fiatalabb volt a testvéreinél, miután a házasságra, amelyből származott, csak a concubinatus után került sor.

⁴³ Közölve *Arch. Ért.*, 50. kötet, 94. s. köv. — L. még *Nagy Lajosnál* (Budapest története. Budapest az ókorban. Családi és társadalmi élet. 527. és 571.)

⁴⁴ Helyes ebben a vonatkozásban a Nagy Lajos következtetése. (Id. m. 527.) — V. ö. még *Marton*, id. m. 303–304.

⁴⁵ V. ö. C. I. L. III. 3607., amelyről előbb már volt szó.

⁴⁶ V. ö. *Marton*, id. m. 348. — Az öröklési sorrendről bővebben az örökösödésre utaló feliratok tárgyalása során.

Arra nézve, hogy a feleség a házasságkötés révén férji hatalom (manus) alá került-e vagy nem, a felirat nem ad útbaigazítást.⁴⁷ Nincs adat a feliratban arra sem, hogy a leszármazók közt az utolsó helyen említett unoka kinek a gyermeke volt.

Erdekes az egyik kőkoporsón olvasható következő felirat:

D(is) M(anibus)
DOMO AETERNAE
ET PERPETVAE SECVRITATI
PERMITTENTE PATRONO
ALFIVS VITALIS LIBERTVS
EIVS VIV(u)S SIBI FECIT⁴⁸

A kőkoporsót egy Alfius nevű felszabadított rabszolga készítette magának még életében patronusa és volt ura engedelmével. A felirat szövegében a „permittente” szó érdekes, mert ahhoz, hogy a felszabadított rabszolga magának síremléket állíttasson, a patronus beleegyezése nem volt szükséges. A felszabadított rabszolgát — mint előbb már volt szó róla — a patronus irányában különféle kötelezettségek terhelték ugyan, de egyébként a saját vagyona felett rendelkezési joga volt és abból magának — ha úgy tetszett — síremléket is állíttathatott. A patronus engedelmé ezek szerint nyilván nem arra vonatkozott, hogy a libertus magának síremléket csináltasson, hanem talán arra, hogy az emléket a patronus sírkertjében állítsák fel. A felszabadított rabszolga ugyanis nem tartozott a családhoz, és ezért ahhoz, hogy a patronusa sírkertjében helyezték nyugalomra, külön engedelemre volt szüksége.⁴⁹

Az előbbieken ismertetett emlékek mind olyan rabszolgákról tesznek említést, akik a rabszolgasorból felszabadultak. Arról a nyilvánvalóan nagy tömegről azonban, amely az élete végéig megmaradt rabszolgának, a emlékek feliratai — mint általában mindenütt — Aquincumban is keveset beszélnek. Mindössze

egy aquincumi köemlék maradt, amelyen rabszolgáról van említés.

..... [fil] IORVM
..... LI ET SEC [undi]
..... IORIS F(iliu)
..... MVS SERV [us]
..... V(otum) S(olvit)

A kő töredezett, a felirat hiányos, és csak annyit lehet megállapítani, hogy egy Mus (Egér) revű rabszolga állíttatta a gazdája és annak fiait üdvéért vagy meggyógyulásáért.⁵⁰

Kérdés, hogyan lehetett rabszolga olyan helyzetben, hogy pénze volt, amelyből oltárkövet állíttathatott. A rabszolgának ugyanis — mint előbb már láttuk — semmiféle joga nem lehetett, következőleg pénzzel sem rendelkezhetett sajátjaként.

A megoldást a peculium intézményében kell keresni. A rabszolga ura ugyanis megengedhet-

⁵⁰ L. Szilágyi, Beszéljenek a köemlékek. 76. Legújabbban talált írásos emlékek Aquincum életéhez. (Budapest Régiségei. 1951. 457—459.)

Ezen felül még két olyan — más helyen talált — köemlék van, amelynek a felirata arra utal, hogy rabszolga állíttatta. Az egyik a C. I. L. III. 3500. alatt olvasható:

SILVANO | SILVESTRI | SACRVM |
CORINTHVS | NVMMVLAR | IVS V(otum)
| S(olvit) L(ibens) M(erito) |

A fogadalmi oltárkövet, amelyen a felirat áll, egy Corinthus nevű pénzverőmunkás állíttatta Silvanus istennek. A szövegben a servus megjelölés hiányzik, és így nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy az oltárkövet állító Corinthus rabszolga lett volna.

A másik felirat a következő:

M D | ... ATAE AN(norum) XXII | CONIV
[g] I [car] ISSIM(ae) | INGENVVS VECTIG
(alis) | ILLYRI [e] I SER(vus) C(ontra)
S(cripto) | STAT(ionis) AQVINC(ensis) |

A követ tehát egy Ingenus nevű rabszolga, aki az aquincumi állomásnál adóellenőrként volt alkalmazva, a feleségének a sírjára állíttatta. Nincs arról említés, hogy Ingenusnak ki volt a gazdája, az adóbérlő-e vagy az állam. Kétséges az is, hogy — mint Dobó Árpád és Szilágyi János vélik — vámmellenőr volt. (V. ö. Archaeol. Értesítő 1940. 176. 55, Budapest Régiségei, 1951. 459.) A vectigal szó ugyanis helyesen nem adót vagy vámot jelöl, hanem hosszú időre — esetleg 100 évre — való bérbeadással hasznosított állami földekért járó időszakos ellenszolgáltatást, amelyről az ilyen földnek a neve is: ager vectigalis. A rómaiak — miután nem tettek éles megkülönböztetést az állami bevételek jogalapját illetően — a vectigal, amely pedig magánjogi viszony alapján illette az államot, a közjogi jellegű bevételekkel azonos módon kezelték. (V. ö. Mommsen, Röm. Staatsrecht. III, 732.) Így történt ez nyilván Illyricumban is, amelyhez Pannonia tartomány tartozott. A statión tehát inkább bér- és adóbeszedő helyet kell érteni. (A statiók, mint a fiscus bevételi helyei: E. Weiss, P. W. — R. E., Statió c., 2212/3. h.) — További kétséget okoz az, hogy a sírfelirat szerint az emléket Ingenus rabszolga a hitvestársának állíttatta, már pedig ismeretes, hogy a rabszolga nem élhetett házasságban, és hogy a rabszolga férfi és rabszolganő tartós együttélése nem volt házasság, hanem csak contubernium.

⁴⁷ Ha a házasság folytán a feleség nem kerül a férj hatalma alá, akkor nem kerül be a férj családjába sem, hanem megtartja korábbi családi helyzetét. Öröklési jog őt a férje és a gyermekei után ennél fogva nem illeti és a férje és a gyermekei sem örökölnék utána a törvényes öröklés rendjében. Miután nem kerül agnát rokonságba a férje családjával öröklési jog továbbra is az atyja és családja (rokonsága) körében illeti őt. Az ilyen házasság mindamellett törvényes római házasság (matrimonium iustum) ugyan, de a feleség ilyenkor nem lesz materfamilias, mint a manus-os házasságnál, hanem csak uxor (nem uxor in manu).

⁴⁸ C. I. L. 6463. — Römer-Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 120—121. — L. még Hampel, Az eraviscus nép és emlékei. (Budapest Régiségei. 1892. 149.)

⁴⁹ V. ö. Budapest története, I. Budapest az ókorban. Aquincum városa és a római világbirodalom. 292—293.

te, hogy rabszolgájának külön vagyona: peculiuma legyen,⁵¹ amely az úr vagyona maradt ugyan továbbra is, és azt bármikor el is vonhatta, de amíg az engedély megvolt, a rabszolga annak körében szabadon rendelkezhetett, jogokat szerezhetett, terheket vállalhatott, vagyontárgyakat elidegeníthetett és általában mindenféle jogügyletet köthetett nemcsak idegenekkel, de még az urával is. Ezt a rendszert a tényleges helyzet mellett a társadalmi felfogás alakította ki, ami egyébiránt a rabszolgatartók érdekeinek is megfelelt, mert az ügyes rabszolga amellet, hogy nagyobb jövedelemhez jutott, végeredményben a gazdájának a vagyonát növelte.⁵² A rabszolga felszabadítása esetén az ura a neki peculiumként engedélyezett külön vagyont rendszerint ajándékképpen a felszabadítottnak is adta.

Az oltárkövet állító Mus nevű rabszolgának nyilván ilyen peculiuma lehetett és az ennek körében összegyűjtött pénzt fordíthatta emlékkő állítására.

A peculiumról említés van egy másik feliratos köemléken.

COMIVM|ARA VSIO|NIS FILIA|
AN(n)ORVM|XXXV DE P(eculio)|
T(itulus) P(ositus) H(ic) S(ita) E(st)|⁵³

A felirat szerint a köemléket, amely alatt Comiumara, Usio 36 éves leánya nyugodott, a peculiumból állították fel. Ezúttal nem rabszolga peculiumáról van szó, mert különben a felirat szövegében erre utalás volna. Inkább atyai hatalom alatt álló családtag peculiuma lehetett, amiből a síremlékállítás költségét fedezték.

A családapa (paterfamilis) — miként rabszolgájának —, a hatalma alatt álló családtagjainak is adhatott külön vagyonra engedélyt. Az atyai hatalom alatt állóknak ugyanis vagyonuk — bármilyen korban is voltak — elvileg nem lehetett, ténykedéseikkel a rabszolgákhoz hasonlóan csak a paterfamiliasnak szerezhettek jogokat és kötelezettségeik is általában a paterfamilias-t terheltek. Bár ehhez képest jogilag a nekik engedélyezett peculium is a paterfamilias-é maradt, gyakorlatilag a családtagok annak körében ugyanolyan módon rendelkeztek, ahogyan a rabszolga a peculium servile körében.

Ez az elv később a családtagok javára mindinkább megváltozott. A férfi családtag (filius

familias) a katonai vagy köztisztviselői szolgálatával szerzett vagyona (peculium castrense, quasi castrense) felett teljesen szabad rendelkezési jogot nyert. Ugyanígy szabad rendelkezést kaptak a családtagok mindarra a vagyonra, amely nem a paterfamilias-tól eredt (bona adventicia). Ilyen lehetett pl. az idegentől kapott ajándék. A rabszolga peculiuma körében érvényes szabályok a családtagok különvagyona körében a fejlődés folyamán lassankint csak arra a részre korlátozódtak, amelyeket a paterfamilias nekik a magáéból engedélyezett (peculium profecticum).⁵⁴

Arra azonban, hogy abban az esetben, amelyre a sírfelirat vonatkozik, milyen peculiumról volt szó, a szöveg szűkszavúsága miatt közelebbi következtetést vonni, illetőleg megállapítást tenni nem lehet.

Érdekes viszont, hogy a felirat, amely valószínűleg az I. századból való, olyan személyeknél, akik — neveikről ítélve — nem itáliai származásúak, és így feltehetően nem is római polgárok, a peculium-ról, tehát jellegzetesen római jogi intézményről tesz említést. A peculium intézménye ezek szerint a római hódítás után aránylag rövid idő múlva már az aquincumi lakosság körében is elfogadásra talált. Ez a körülmény némi fényt vet arra, hogy a meghódított népek joga mellett, amelyet a római hatalom általában érintetlenül hagyott, miképpen jutott érvényesüléshez a tartományokban a birodalom fejlettebb, tökéletesebb joga.⁵⁵

IV. Testületek. Számos nyoma van az aquincumi feliratok közt annak, hogy a városban különféle testületek, kollégiumok működtek.⁵⁶ Ezek az egyesülések tagjaiktól, akik az idők folyamán kilépés, belépés, elhalálozás vagy más ok folytán állandóan változtak, különálló alanyisággal bírtak, külön vagyonuk volt, jogokat szerezhetiek és kötelezettségeket vállalhattak. Az embereknek, azaz a természetes személyeknek ilyen egyesülését a modern jogtudomány jogi személyeknek nevezi. A római jogban a jogi személy fogalma nem volt még ugyan ismeretes, élesen kidomborodott azonban már a klasszikus jogtudományban az, hogy az előbb említett kollégiumok önálló jogalanyok és mint ilyeneknek a jogai és kötelezettségei, a tagok jogaival és kötelezettségeivel nem azonosak.⁵⁷

⁵¹ D. 15. 1. 5. 4.

⁵² „In diritto il peculio appartiene al padrone: di fatto, ne' costumi sociali, esso veniva riconosciuto come una pertinenza dello schiavo. Lo stesso interesse dei padroni era un incentivo potente a rispettare il fatto e il costume” — állapítja meg Bonfante, (Istituzioni di diritto romano. IX. kiadás. 166.). — V. ö. még Novickij—Peretyerszkij, Római magánjog. 77.

⁵³ Römer—Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 122. — C. I. L. III. 3690.

3 Archeológiai Értesítő

⁵⁴ L. részletesen Bonfante: id. m. 159—164.; Marton: id. m. 65—66. és 314.

⁵⁵ A meghódított népek jogának és a birodalmi jognak egymáshoz való viszonyára nézve l. Mitteis „Reichsrecht und Volksrecht“ c. 1891-ben megjelent munkáját, valamint Riccobon-nak a Mitteis munkásságával foglalkozó méltatását. (Annali Se. Giuridico di Palermo. 1928. 100. s. köv.)

⁵⁶ Bud. tört., I. 284.

⁵⁷ Puchta, id. m. II. k., 7—8. Személyi, Római jog, 58—59.

Ilyen kollégiumokról tesz említést az alábbi kőkoporsó-felirat:

D(is) M(anibus)
QVIETI AETERNAE P(ublii) AELI(i)
RESPECTIANI EX(ercitatoris)
COLL(egii) CENT(onariorum) P(ublii)
AELI(i) Q(on) D(am)
DOMITI(i) VET(erani) LIBERT(i) QVI
VIX(it) AN(nos) XXX AELIAS FORTV
NATTA ET INGENVA CONL(ibertae)
COLLOCAVERVNT
S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)

A kőkoporsót, amelyen a felirat áll, P. Aelius Respecianus részére állították, aki a posztóosok kollégiumának tűzoltási gyakorlatvezetője lehetett és akit P. Aelius Domitius veterán katona szabadított fel. A sírkő feláldító Fortunnatta és Ingenua voltak, az elhunyt rabszolgánőtársai, akik vele együtt kerültek felszabadításra.⁵⁸ A kollégium, amelyről a felirat említést tesz, a posztóosok egyesülése volt ugyan, célja azonban tűzoltás és temetési segélyezés volt. Eleintén közös szervezetet alkotott a faber-ek kollégiumával⁵⁹ és csak későbbben vált a két testület külön.

Még együtt volt a két collegium abban az időben, amelyből az alábbi sírfelirat származik:

D(is) M(anibus)
C(aio) CAEREIO
SABINO VET(erano)
LEG(ionis) II AD(iutricis)
COLL(egium) FAB(rum) ET
CENT(onariorum) P(onendum) C(uravit)⁶⁰

A sírkövet C. Caereius Sabinus veterán katonának a faber-ek és a posztóosok collegiuma állíttatta, amelynek a megnevezett nyilván tagja volt. Említésre érdemes, hogy a tagságnak — mint ebből is látszik — nem volt előfeltétele az, hogy a tag maga is az említett iparosok közé tartozzék. C. Caereius Sabinus — mint kiszolgált katona — valószínűleg nem is volt iparos, collegiumi tagsága tehát csak a halála esetére való egyesületi támogatást célozta, mégpedig nemesak az eltemettetéséről való gondoskodást, hanem a síremlékállítást is.

Ilyen collegiumok a felhozott példák tanúsága szerint a római provinciákban is alakulhattak, feltéve, hogy működésük a törvénybe nem ütközött. Érdekes megemlíteni, hogy a szegények temetkezési szervezeteibe (collegia tenuiorum) uruk beleegyezésével rabszolgák is belép-

hettek.⁶¹ Az aquincumi „collegium fabrum et centonariorum” kivételesen szintén vehetett fel ennél fogva tagjai közé rabszolgákat, mégpedig nyilván azért, mert céljuk a temetkezési segély nyújtása volt.⁶²

A rabszolgák egyesületi tagsága mindenesetre érdekes azért, mert a tagsággal bizonyos jogok jártak, márpedig a rabszolga — jogtárgy, dolog lévén — elvileg jogoknak alanya nem lehetett, jogokat magának nem szerezhethetett és az általa szerzett jogok az urát illették. Épen ezért a rabszolga egyesületi tagsága alig is képzelhető másként, mint úgy, hogy a tagságból eredő jogai lényegében az urát illették meg.⁶³ Valóban a temetési segély, amely a rabszolga halála után vált esedékessé, a rabszolga gazdájának az érdekeit is szolgálta, mert a rabszolga eltemettetéséről neki kellett gondoskodnia. Az tehát, hogy a rabszolgák ilyen egyesületek tagjaivá lehettek, ha törést is jelentett a rabszolgák jogtárgyi jellegén, végeredményben összhangban maradt azzal az elvvel, hogy a rabszolgák ténykedéseiből gazdáik szereznek jogot. Az egyesületi tagságból eredő az a jog ugyanis, hogy a rabszolga elhalálozása esetére az egyesülettől segélyben részesült, végeredményben a gazdája számára jelentett előnyt,⁶⁴ mert biztosította a temetés, sőt esetleg a síremlékállítás költségeit.

Más collegium emlékét őrzi az alábbi építési emléktáblafelirat:

PRO SAL(ute) D(omini) N(ostri) AUG(usti)
COLLEG(ium)
VICTORIANORVM COCINATOR(ium)
COLLAT(ionibus) SVIS [a] C INSTANTE
C(aio) IVL(io) PACATO [magistro] F(ani)
COLL(egii) S(upra) S(cripti)
CVRATORIBVS L(ucio) DOMIT(io) DOM
ITIANO DEC(urione) DEC(uriae) IIII
M(agistro) F(ani) IIII ET TI(berio)
ASINNI(o) FELICIANVS DEC(urione)
D(ecuriae) II M(agistro) F(ani)
ET AVR(elio) NIGRINO DEC(urione)
D(ecuriae) V ET
T(ito) SEPT(imio) INGENVS DEC(urione)
D(ecuriae) VI
MAXIMO ITE(rum) ET AELIANO CO(n)
s(ulibus)
CN(aeus) M(arcus) MASVETVS PAT(ronus)
VIB(ius) LVCIVS D(ecurio)⁶⁵

⁶¹ D. 47. 22. 32. „Servos quoque licet in collegio tenuiorum recipi volentibus dominis...”

⁶² L. Alföldi, Aquincum városa és a római világbirodalom, Budapest története, Budapest az ókorban, I. rész 289–290.

⁶³ V. ö. Marton, id. m. 58.; Személyi, id. m. 48.

⁶⁴ V. ö. Novickij–Peretyerszkij, id. m. 75.

⁶⁵ Kuzsinszky, Római feliratok az aquincumi múzeumban. (Budapest Régiségei. 1904. 167.) — Szilágyi, Beszéljenek a köemlékek. 19.

⁵⁸ L. Budapest Régiségei. 1945. Bónis, Későrómai üvegleletek Aquincumból. 561–562.; Szilágyi, Beszéljenek a köemlékek. 69.

⁵⁹ Erről előbb már volt szó.

⁶⁰ L. Szilágyi, id. m. 5, Lelt. sz.: 312.

A szövegből kitűnően Victoria istennő híveinek collegiuma tagjainak a hozzájárulásával (collatio) és C. Julius Pacatus-nak, a collegium felügyelőjének irányítása mellett, a névszerint felsorolt templomfelügyelők és csoportvezetők ellenőrzése alatt „cocinatorium”⁶⁶ elnevezésű épületet emelt a császár üdvére Maximus és Aelianus consulsága idején. Az építkezés a 223. évben Alexander Severus császár uralkodása idején történt. Az építkező collegium célja nyilván templomfenntartás volt, és az egyik legnépesebb aquincumi collegium lehetett.⁶⁷

A felirat megvilágítja a collegium szervezését is. A collegium élén a felügyelő (praefectus) állott, a collegiumi tagság csoportokra oszlott és mindegyik csoportnak külön vezetője (decurio) volt. Ezenfelül a templomnak és a többi egyesületi helyiségnek felügyelője (magister) volt.⁶⁸ Arra nézve azonban, hogy ezek a tisztségek miként kerültek betöltésre és hogy mennyi időre szóltak, a felirat nem ad felvilágosítást. Csupán valószínű, hogy a tisztségviselők időnként változtak; erre lehet következtetni abból, hogy a feliratban megnevezettek közül L. Domitius Domitianus már negyedízben volt a templom magistere.

Kitűnik a feliratról, hogy a collegiumnak védnöke (patronus) is volt Cn. Masuetus személyében. Arra nézve azonban, hogy ez a védnökség miben állott, hogyan lett valaki a collegium védnökévé és mi volt a feladata, a felirat nem ad tájékoztatást.

A felhozott néhány felirati példa eléggé megvilágítja azt, hogy Aquincumban jelentékeny egyesületi élet volt. Ez — amellett, hogy a civilizációnak az akkori viszonyokhoz képest mindenestre magasabb fokát jelzi — némi fényt vet a város szociális viszonyaira is.

V. Dologi és kötelmi jog. Olyan köemlék, amelynek a felirata a dologi jog körébe vágó adatot tartalmaz, aránylag igen kevés maradt.

Két fentebb már ismertetett feliratban (C. I. L. III. 3626, A) és C); 10.570) van szó birtokról (possessio) és birtokosokról (possessores).⁶⁹ Ezeknek a kapesán már említve volt, hogy a tartományi földeken, minthogy azok a római állam tulajdonai voltak, magántulajdon nem keletkezhetett. Az ilyen földeket csak birtokolni lehetett, bár igaz, hogy ez a birtoklás lényegében az ingatlanok ugyanolyan használatával és gyümölcsöztetésével járt, mint a tulajdon.

⁶⁶ A cocinatorium Szilágyi szerint lakomaházat jelent (id. m. 20.), Kuzsinszky viszont konyhaépületnek vélte. (Id. m. 167.)

⁶⁷ Szilágyi, id. m. 20.

⁶⁸ Alföldi, Aquincum városa és a római világbirodalom. Budapest az ókorban. I. rész. 295.

⁶⁹ L. előbb 116. l.

A döntő különbség abban állott, hogy a birtoknak az ingatlan után adót (stipendium, tributum) kellett fizetnie.⁷⁰ Az ingatlannal kapcsolatos adófizetési kötelezettség viszont a klasszikus római álláspont szerint az állam tulajdonának a következménye, amivel a magántulajdon nem férhet össze. Az adót ugyanis a klasszikus felfogás olybá vette, mint a föld használatáért fizetett ellenértéket és az adófizetést magát az állami tulajdon elismerésének a jeleként tekintette.⁷¹ Azt viszont, hogy a tartományokban az államnak a földre vonatkozó tulajdonjoga minél teljesebben érvényesüljön, a birodalom pénzügyi érdekei tették szükségessé.⁷² Az állami tulajdonban levő tartományi földek ugyanis jelentős bevételi forrásul szolgáltak, és épen ez volt az oka annak, hogy az ilyen földeken magántulajdon keletkezése aránylag ritkán vált lehetővé. Ezért nem volt gyakori a ius Italicum adományozása, amelynek révén egyes városok földterülete — kikerülve az állami tulajdonból — a birodalom számára megszünt bevételi forrás lenni.

Az állami földek hasznosításának módja — különösen a tartományokban — főként a hosszú időre való hasznóbérbeadás, az örökhasznbérbeadás volt. Az így hasznosított földek tulajdonosa szintén az állam maradt, a föld hasznainak teljes élvezete azonban az ingatlan értékéhez igazodó és természetben vagy pénzben fizetendő évi bér (vectigal) ellenében a bérlőt illette meg. A hasznosítás módja után ezeknek a földeknek a neve ager vectigalis volt.⁷³

Azt, hogy ilyen hosszú időre való bérbeadás-sal hasznosított föld, ú. n. ager vectigalis az egykori Aquincum környékén is volt, bizonyítja az előbb már tárgyalt felirat, amely az Ingenius nevű adóellenőr által állított emlékkövnön olvasható.⁷⁴ Ebből a feliratról is kitűnik, hogy a bér (vectigal) beszedése — bár az szerződéses, magánjogi viszonyon alapult — az adókhoz hasonlóan ment végbe akként, hogy arról az adóbérlők gondoskodtak.⁷⁵ A dolog lényege ugyanis — mint előbb láttuk, — az a cél

⁷⁰ V. ö. Gai, Inst. 2, 21. — Girard, Textes de droit romain. V. kiadás. 255.

⁷¹ V. ö. Bonfante, Corso di diritto romano. II. La proprietà. I. rész. 235. Knip, Societas publicanorum. 8.; Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. 315.

⁷² V. ö. Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht, 112.

⁷³ Mitteis, Zur Geschichte der Erbpacht. (1901.) 17.; Karlowa, Römische Rechtsgeschichte. II. kötet. 1275.; Bonfante, id. m. h.; Istituzioni di diritto romano. 336—337.; Lanfranchi, Studi sull' ager vectigalis. 1938. 119. s. köv.; Kaser, Typen der röm. Bodenrechte in der späteren Republik. (Zeitschr. Savigny St. R. A. 1942.) 43, s. köv.; Tomasz, A római földkérdés. 30.

⁷⁴ L. előbb 50. j.

⁷⁵ Szász B., Földkérdés Rómában. 162.

volt, hogy a tartományi földek a római állam, mint hódító és gyarmatosító hatalom számára minél nagyobb jövedelmet biztosítsanak és hogy azt az állam tényleg meg is kapja. Ebből a szempontból pedig közömbös volt, hogy a földekből a bevételek milyen jogcímen: adóképen vagy magánjogi viszony alapján — mint vectigal — folytak be.⁷⁶

Ugyancsak kevés maradt olyan Aquineumból származó felirat is, amely kötelmi jogviszonyokról ad tudósítást. Ezeknek nagyobb része ajándékozásokra vonatkozik, amiből nyilvánvaló, hogy az aquineumi társadalomban ez az ügylet elég gyakran fordult elő.

C(aius) TIT(ius) C(ai) FIL(ius) SERG(ia tribu) ANTONIVS

P[e] CVLIARIS DEC(urio) COL(oniae)

S[e] PTIMIAE AQ(uincensis) ITEM
DEC(urio) M(unicipii)

SING(iduni) ORNAMENTVM

FORVS REI PVBLICAE

D(ono) D(edit)⁷⁷

A felirat szerint az egyik aquineumi decurio, Antonius Peculiaris a város részére a forumra⁷⁸ díszemléket adott ajándékol. Szabályszerű ajándékozásról van szó, mert Antonius Peculiaris — mint a szövegből nyilvánvaló — ellenszolgáltatás nélkül gyarapította a város vagyonát, bár arra kötelezve nem volt.

Hasonló emléket őriz az alábbi — csupán töredékesen megmaradt — felirat.

..... [armo] RVM

CVSTOS

COLLEG(io)

D(ono) D(edit)⁷⁹

A töredék szerint a városban működő egyik kollegiumnak egy fegyvertáros valamilyen ajándékot adott. Az, hogy melyik kollegium volt a megajándékozott, hogy az ajándékozó

⁷⁶ Érdekes a tartományi földekből származó állami jövedelmekre nézve *Mommsen* megállapítása: „... die Abgaben, die von ihnen gefordert wurden, waren praktische Steuern, wenn sie gleich der juristischen Construction nach als Bodenzins angesehen wurden, und die steuerliche Benennung stipendium wird auch hier häufiger verwendet als die den Bodenzins ausdrückende vectigal.“ (Röm. Staatsrecht. III. 1. 732. (1887.) — L. még *Mitteis*, *Reichsrecht und Volksrecht*, 112.

⁷⁷ C. I. L. III. 10. 495. — *Fröhlich*, Aquineumnak római feliratai. (Budapest Régiségei. 1891. 160—161.)

⁷⁸ A „forus“ szó helyesen „foris“ volna. A kőfaragó nyilván tévesen vésett az „i“ helyett „u“ betűt.

⁷⁹ *Kuzsinszky*, Az aquineumi múzeum és kőemlékei. (Budapest Régiségei. 1897. 134.). C. I. L. III. 14347/1.

névszerint ki volt és hogy miben állott az ajándék, a szövegből nem derül ki.⁸⁰

INVICTO|MYTHRAE

NA BARZE|TIB(erius) PONTI

VS PONTI|ANVS TRIB(unus)

LAT(ielavius) LEG(ionis) II AD(iutricis)

P(iae) F(idelis) D(ono) D(at) V(otum)

S(olvit) L(ibens) M(erito)⁸¹

A felirat azt örökíti meg, hogy Tib. Pontius Pontianus katonatiszt fogadalomból Mythras isten temploma részére oltárkövet ajándékozott.

A precarium-ot említi a C. I. L. III. 3626. C), illetőleg 10570 alatt közölt oltárköfelirat, amelyről már többször volt szó.⁸²

A precarium valamely dolognak használatra való ingyenes átengedését jelenti azzal, hogy azt az átengedőnek — kívánságára — bármikor vissza kell adni. A precarista eszerint csak addig lehet a dolog használatában, amíg azt az átengedő túri.⁸³ A precarista függő helyzetére tekintettel a klasszikus római felfogás a precariumot nem is tekintette szerződéses viszonynak, hanem csupán szívésségi tényen alapuló helyzetnek.⁸⁴ A precarium alkalmas volt arra, hogy a szívésségből használatot engedélyező személy, aki rendszerint vagyonos volt, a precaristát magához kapcsolja, magával szemben függő helyzetbe hozza.⁸⁵

A feliratban említett Aurelius Vettianus lovag Vindonianus faluban volt birtokos, a falubeliek ennél fogva valószínűleg amúgy is eléggé függő helyzetben voltak tőle. A lovag a falubeliek kérésére⁸⁶ engedett nekik a birtokán helyet az oltár felállítására, azzal azonban, hogy az engedélve csupán visszavonásig szól.

Kötelmi jogi vonatkozásban legérdekesebb az aquineumi muzeumban őrzött — valószínűleg a 200 körüli évekből fennmaradt — egyik építési emléktábla felirata:

[Iovi optimo maximo]

DEAE SYRI [ae] ET [Sime]

AE PRO SALV [te Augusti]

C(aius) IVL(ius) SEXTINUS CON

DUCTOR EX DECR(eto) ORDIN(is)

K(ollegii)

SECVND(um) CONDUCT(ionem) ARCVM

CVM IANVIS TEGVLA TECTVM

⁸⁰ Kuzsinszky úgy véli, hogy az ajándékozó a fegyvertárosok kollégiuma részére ajándékozott, aminek maga is tagja volt. (U. o.)

⁸¹ C. I. L. III. 3481. — *Kuzsinszky*, id. m. 130.

⁸² L. előbb 116. l.

⁸³ D. 43. 26. 1. pr.

⁸⁴ L. *Bonfante*, *Istituzioni di diritto romano*. IX. kiadás, 488.; *Marton*, id. m. 256.

⁸⁵ L. erről részletesebben *Novickij—Peretyerszkij*, id. m. 282—283.

⁸⁶ Jellegzetes a „precario petentibus vicaniis“ szóhasználat, amely teljesen egyezik a D. 43. 26. 1. pr. alatt olvasható „precibus petenti“ kifejezéssel.

INPENDI(i)S SVIS FECIT MAG(istric)
IUL(io) VIATORE ET BELLIC(io) FIR
MINO
L(ocus) P(ublice) D(atus) D(ecreto)
D(ecurionum)⁸⁷

A feliratról megállapíthatóan C. Iulius Sextinus bérlő a város tanácsának határozata alapján a bérlési szerződésnek megfelelően ajtókkal ellátott és téglával fedett diszkapuzatot építtetett a saját költségén Iulius Viator és Bellicius Firmus előjárók idején. Helyet erre a célra a városi tanács határozata alapján a közterületből adtak.

Kérdés, miért építette a feliratban említett C. Iulius Sextinus bérlő a kaput? A felirat szerint a városi tanácsal kötött bérlési szerződése kötelezte őt erre. Nem kétséges, hogy az adott esetben nem lakásbérlőről és nem is földbérlőről volt szó, mert különben a szöveg a bérlőt nem a „conductor”, hanem az „inquillinus” vagy „colonus” megjelöléssel illette volna.⁸⁸ A valószínűség amellett van, hogy az adott esetben adó- és vámbérlőről lehetett szó, vagyis hogy C. Iulius Sextinus adóbérlő (publicanus) volt,⁸⁹ aki ehhez képest különféle, a várost, illetőleg a kinstárt megillető jövedelmeket vett bérbe.⁹⁰ Ez adia talán a magyarázatát annak, hogy a szerződés miért kötelezte a bérlőt kapu emelésére. A kapu ugyanis a városba behozott áruk megvásárlásánál játszhatott szerepet.

Nincs kizárva emellett annak a lehetősége sem, hogy az adott esetben C. Iulius Sextinus építési vállalkozó (conductor operis) volt, aki a városi tanácsal kötött szerződése értelmében a szóbanlevő kapu megépítését vállalta. Lehetséges ez a feltevés annyival is inkább, mert a bérlő és a vállalkozó megjelölésére a római jog egyformán a „conductor” kifejezést használta. Ugyanakkor tényáljás mellett a kapu felállítására vállalkozói szerződésben (locatio-conductio operis) vállalt kötelezettség teljesítése volt.⁹¹ Ennek a feltevésnek azonban ellene mond az, hogy a felirat kiemeli, mikép a conductor a saját költségén állította a kaput, aminek nem lenne értelme abban az esetben, ha vállalkozói szerződéssel kötelezte magát a kapu felállítására.

Akármelyik esete forgott is fenn a locatio-conductio-nak, a kapura alkalmazott felirat

jelentőséggel bírt abban a tekintetben, hogy mindenki számára látható és maradandó módon tanúsította a szerződésben elvállalt kötelezettség teljesítését. Ismeretes, hogy a jogügyletnek az írásbeliség a római birodalom nyugati részén jóval később terjedt el és vált általánossá, mint keleten. Pannoniában és az ahhoz tartozó Aquincum-ban, ahol inkább a nyugati befolyás érvényesült, erre már aligha is kerülhetett sor. Mindenesetre a 200-ik év körül, amely időből a kérdéses kapu származik, a városok jogügyleteinek nyilvántartására még nem vezettek feljegyzéseket. Az ilyen célra szolgáló „gesta municipalia” elnevezésű intézménnyel a római provinciákban csak a IV. századtól kezdve találkozunk.⁹² Mindebből világos, hogy a kötelezettség teljesítésének felirati tanúsítása indokolt volt.

VI. Örökösödés. Számos olyan sírfelirat maradt, amelyből az tűnik ki, hogy a síremlék állítója az elhaltnak örököse volt. Nyilvánvaló ezekből a feliratokból az is, hogy — miként Rómában⁹³ — Aquincumban is igen elterjedt volt a végrendelet, aminek következtében a törvényes öröklés mellett gyakran fordult elő a végrendelet alapján való örökösödés.

A törvényes öröklés alapja a régi római jogban (civiljog) a családi kapcsolat volt, közelebbről az atyai és férji hatalmon (patria potestas, manus) nyugvó ú. n. agnát család és nem a vérszerinti összetartozáson felépülő ú. n. kognát család kapcsolata. Ehhez képest az örökhagyó után öröklésre hivatottak az örökhagyó hatalma alatt álló azok az agnát családtagok: gyermekek (ideértve az örökbefogadottakat is), valamint a feleség (uxor in manu), akik az örökhagyó elhunytával önjogúakká váltak (sui heredes), ilyenek hiányában pedig az örökhagyónak az az agnát rokona, aki hozzá legközelebbi rokonsági fokban volt.⁹⁴ A praetor által kifejlesztett gyakorlatban a civiljogi öröklés szabálya lényegesen módosult. Eszerint öröklésre meghívottak első sorban az örökhagyó leszármazói (liberi), tekintet nélkül arra, hogy az örökhagyó elhunytakor annak a hatalma alatt állottak-e, vagy önjogúak voltak, kivéve, ha örökbeadás (örökbefogadás, adoptio) révén más családi hatalom kötelékébe kerültek; leszármazók nem létében a civiljog szerinti örökösök (legitimi) következtek és ha ilyenek sem voltak, a vérszerinti rokonok (cognati) közül a legközelebb álló, legvégül, ha ilyen sem jelent-

⁸⁷ Kuzsinszky, Az aquincumi múzeum köemlékeinek ötödik sorozata. (Budapest Régiségei. 1937. 137.); Szilágyi, Beszéljenek a köemlékek. 72.

⁸⁸ V. ö. Puchta, id. m. II. kötet, 360.

⁸⁹ „... et omnes, qui quod a fisco conducunt, recte appellatur publicani.” D. 39. 4. 1.

⁹⁰ Ilyen jövedelmek voltak a különféle adók (tributum, stipendium), tizedek (decimae), a mezőpénzek, a vámok, továbbá az örökhaszonbérlés útján hasznosított földekért járó ellenszolgáltatás (vectigal). — V. ö. Knip, Societas publicanorum. 14.

⁹¹ V. ö. Bonfante, Istituzioni di diritto romano. IX. kiadás. 474–475.; Marton, id. m. 262–263.

⁹² V. ö. Ferenczy Fischer E, A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. 7. és 11.

⁹³ V. ö. Bonfante, id. m. 562.; Személyi, A római jog tankönyve. 248.

⁹⁴ Agnát rokon hiányában a régi jog szerint a törzs (gens) örökölt; a császárkorban azonban a gens öröklési joga már megszűnt. — V. ö. XII-táblás törvény 5. 4–5. (Girard, Textes de droit romain. 14.)

kezezt, a túlélő házastárs voltak hivatottak az öröklésre. A császárkorban a praetori öröklés szabályán annyi változás történt, hogy az anya és gyermekei egymásközötti viszonylatban a legitimi osztályába kerültek.⁹⁵

Ha az örökagyo felszabadított rabszolga volt, az után a fenti szabályok szerint csak a lemenő agnát vagy kognát rokonság örökölhett, míg ha ilyenek nem voltak, a patronusa, illetőleg a patronusnak a családja voltak az öröklésre meghívottak. Mindez következett abból, hogy a felszabadított rabszolgának sem felmenő, sem oldalági rokonsága — sem agnát, sem kognát vonatkozásban — nem lehetett már azért sem, mert a rabszolgaság idejéből való vérszerinti kötelék (cognatio servilis) nem volt rokonságnak tekinthető.⁹⁶

Törvényes öröklésről van szó az alábbi feliratokban:

D(is) M(anibus)
G(aio) POLLIO G(ai) FILIO DOMO
COL(oniae) AEL(iae)
MVERSA MARTIANO VET(erano) LEG(ionis)
II AD(utricis)
EX C(ustode) A(rmorum) QVI VIX(it)
AN(nos) LX C(ai) P(o)LLII MARTIN
IANUS ET MARCELLINA ET MARTINA
FILI(i) ET HEREDES PATRI PISSIMO
F(aciendum) C(uraverunt)⁹⁷

A síremléket a felirat szerint G. Pollio kiszolgált katonának három gyermeke állíttatta, akik az elhunytak örökösei is voltak. A törvényes öröklés szabályai szerint — mint előbb láttuk — első renden az elhalt gyermekei hivatottak az öröklésre. Az adott esetben a hagyatéknak végrendelet nélkül is az elhalt gyermekeit illette meg törvényes öröklés jogcímén.⁹⁸

REGINVS TROVCE
TISSAE F(ilius) DOMO TR
EVER(is) ANNO(rum) XXX SE
SQUIPLIC(arius) ALAE AVR(ianae) I
STIPENDIO(rum) V (Hic) S(itus) E(st)
RECEPTVS SESQUIP(licarius)
ALAE ASTVRV(m) II FRA
TER IDE(m) HERES
POS(u)IT⁹⁹

⁹⁵ V. ö. Gai, Inst. 3. 18–38.; Bonfante, id. m. 601–602.; Marton, id. m. 344–345.

⁹⁶ L. Marton, id. m. 347.

⁹⁷ C. I. L. III, 3560.; Kuzsinszky, Aquincum római feliratai. (Budapest Régiségei. 1897. 140.)

⁹⁸ V. ö. Marton, id. m. 342–343.

⁹⁹ Kuzsinszky, Újabb köemlékek az aquincumi múzeumban. (Budapest Régiségei. 1900. 29–30.; Szilágyi, id. m. 32, C. I. L. III. 14349/8.

A felirat szerint a követ Reginus-nak, Trovetissa fiának, aki az Aurius-féle lovasesapat másfélzsoldos katonája volt, Treveri-ből (a mai Trier) származott és 30 évet élt, a halála után 5 évvel a sírhelyén a testvére és örököse, Receptus állította, aki viszont az asturiai lovasesapatnak volt másfélzsoldos katonája. A felirat nem utal arra, hogy az elhalt végrendeletet hagyott volna, és így valószínű, hogy a testvér a törvényes öröklés rendjében lett az elhalt örökösevé. Arra viszont, hogy a testvér örökölhessen, a római jog szabálya szerint — mint láttuk — csak akkor kerülhetett sor, ha az elhaltnak sem a le-, sem a felmenő ágba rokona, sem pedig a házastársa nem volt már életben.¹⁰⁰ Az adott esetben tehát az elhunyt katonának ilyen, a testvérénél közelebbi hozzátartozója nem lehetett.

D(is) M(anibus)
PACATO MVCARIS (filio)
MIL(es) LEG(ionis) II ADI(utricis)
STVP(endiorum) X VIXIT ANNIS XXXV
BATO NERITANI (filius) CO
MILITONI OBSE
QVENTISSIMO ET FRA
TRI EX TESTAMEN
TO FIERI CVRAVIT
EX S(estertiis) N(ummis) DCCC¹⁰¹

Az előbbihez hasonló tartalmú felirat azzal a különbséggel, hogy itt az elhunytak a síremléket a testvére végrendelet nyomán állíttatta. Arra nézve, hogy az elhunytak voltak-e törvényes öröklés rendjében öröklésre jogosult hozzátartozói, a felirat nem tartalmaz utalást. Nincs adat arra sem, hogy az elhalt a testvérét, aki a síremléket állíttatta, örökösevé (heres) nevezte-e, vagy csak hagyományképen (legatum) juttatott neki valamit a hagyatékából. Valószínű azonban, hogy végrendeletében komolyabb juttatással emlékezett meg testvéréről és egyben meghagyta neki, hogy részére síremlék állításáról is gondoskodjék. A testvér, aki az elhaltak katonatársa is volt, a végrendeleti intézkedésnek eleget tett azzal, hogy a síremléket 800 sestertius költséggel elkészíttette. Valószínű továbbá, hogy magában a végrendeletben volt olyan meghagyás, amely szerint a síremlékre 800 sestertius kell fordítani.¹⁰² Ilyen mellékhatározmány (modus) gyakran fordult elő a rómaiaknál ajándékozás vagy más ingyenes juttatás — különösen végrendeleti részeltetés — esetén.¹⁰³ Lehetséges, hogy a költségeknek az emléken való feltüntetése épen a végrendelet

¹⁰⁰ V. ö. Marton, id. m. 342, és 344.

¹⁰¹ C. I. L. III. 3558.

¹⁰² V. ö. D. 33, 1, 7.

¹⁰³ L. Bonfante, id. m. 81.

idevonatközzé intezkedésének a teljesítését kívánta a nyilvánosság előtt bizonyítani.¹⁰⁴

IVLI(o) ATHENI(o) LIBERTO ET
HEREDI IVLI(i) CRESCENTIS
C(enturionis) LEG(ionis) X GEM(inae) QVI
POST OBITVM EIVS VIXIT
ANNVM I MENSES TRES
IVL(ia)IVLIA CONIVGI
CARISSIMO F(aciendum) C(uravit)¹⁰⁵

A felirat szerint Iulius Crescens centurio felszabadította és örökösévé nevezte rabszolgáját, Iulius Athenius-t, akinek azután felesége, Iul. Iulia állított síremléket. A feliratról nem tűnik ki, hogy I. Crescens-nek a megnevezett rabszolgája végrendelet alapján nyerte-e el a szabadságát, vagyis ú. n. libertinus orcinus¹⁰⁶ volt-e, vagy pedig az ura még életében felszabadította őt és csak ezt követően tette örökösévé. Bizonyos azonban, hogy I. Athenius-nak végrendelet alapján kellett örökölnie, mert urával nem volt olyan kapcsolatban, hogy annak következtében az ura után a törvényes öröklés szerint örökölhette volna.

Arra nézve, hogy I. Athenius felesége szintén rabszolgája lett volna I. Crescens-nek, a felirat nem tartalmaz utalást.¹⁰⁷ Annyi kétségtelen csupán, hogy I. Athenius és I. Iulia közt a I. Athenius felszabadítása után házasság jött létre, mégpedig szabályszerű római házasság.

Erre mutat a feliratban használt „coniunx” kifejezés.

AVR(elio) MESSIO EQ(uiti)
LEG(ionis) II ADI(utricis) STEP
ENDIORUM X
VIXIT [a] NNIS XXX
AVREL(ia) MESV
QVAS CONTIB
ERNALIS ET H
ERES EIVS
DEM FECIT¹⁰⁸

A sírkövet amelyen ez a felirat áll, Aurelius Messius légióbeli katonának Aurelia Mesuquas állította, aki vele contuberniumban élt, majd pedig örökösévé lett. A contubernium, amelyre a szövegben a „contubernalis” szó utal, rabszolgák, illetőleg szabad ember és rabszolga tartós jellegű életközössége.¹⁰⁹ Ebből nyilvánvaló, hogy Aurelia Mesuquas az elhunytak rabszolgánője volt,¹¹⁰ aki vele együtt élt. A contubernium a rabszolgánő szempontjából a gazdája irányában családjogi kapcsolatot nem teremtett már azért sem, mert a rabszolga jogi helyzetén semmiféle változtatást nem tett.¹¹¹ Valószínű továbbá az is, hogy az elhunyt rabszolgánőjét végrendeletében felszabadította és ugyanakkor örökösévé is tette.¹¹² Másként ugyanis a

¹⁰⁴ A síremlékállításnak tudvalevőleg a rómaiak igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. (L. Alföldi, Aquincum városa és a római világbirodalom, Budapest története. Budapest az ókorban. I. rész. 291. s. köv.)

A most tárgyalt két szöveggel kapcsolatban meg kell említeni Szilágyi Jánosnak azt a nézetét, hogy a római katonák egymást „testvér”-nek szólították és hogy innen adódik több síremlék feliratában a „frater” szó, amely így nem rokoni viszonyra utal. Amde Reginus esetében Szilágyi — legutóbbi munkájában — maga is rokonsági viszonyt lát. Bato esetében pedig szintén nem állítja teljes határozottsággal, hogy Bato és a sírkövet állító Pacatus közt nincs rokonság, hanem lehetségesnek tartja azt is, hogy az anyjuk közös volt, vagyis, hogy féltestvérek voltak. (V. ö. Aquincum helyőrsége. Budapest története. Budapest az ókorban. 506.; Beszéljenek a köemelek. 32.) Azt a feltevést, hogy Bato és Pacatus nem rokonok, hanem katonatestvérek lettek volna, gyengíteni látszik a „comilitoni obsequentissimo” kifejezés, amely mellett a „fratri” szó — ha katonatestvért akartak vele jelölni — felesleges.

¹⁰⁵ C. I. L. III. 3550.

¹⁰⁶ V. ö. Marton, id. m.; 60.

¹⁰⁷ Szilágyi, úgy véli, hogy I. Iulia is rabszolgája volt I. Crescens-nek, és hogy valójában rabszolga házaspár felszabadításáról volt szó. (Aquincum helyőrsége. Budapest története. Budapest az ókorban. I. rész. 512. és 523.) Erre a jogi helyzetre azonban pusztán a Iulia név szolgál következtetési alappal, ami pedig egyéb támogató adat hiányában aligha elegendő.

¹⁰⁸ C. I. L. 10, 506.

¹⁰⁹ V. ö. Puchta, id. m. II. kötet, 397. — Erről egyébként már előbb volt szó. (L. 119. l.)

¹¹⁰ Erre mutat barbár hangzású neve is. (L. Kuzsinszky, Aquincum város feliratai. Budapest Régiségei. 1897. 121—122.)

¹¹¹ Ezútal is ki kell emelni, hogy a contubernium lényegesen különbözik a concubinatus-tól, amelyről előbb a C. I. L. III. 3607. alatti felirat kapcsán volt említés. A concubinatus — bár szintén csak tényleges viszony volt — bizonyos elismerésben részesült és mivel különösen régebben nagyjából az érdekelt felek rangkülönbsége miatt fennálló házassági akadály miatt kényszerültek bele, az elismerés megfelelő jogi következményekkel is járt. A concubinatusból származott gyermekek ugyanis — amellett, hogy törvényesíthetők voltak — a késői császárkorban az atyjuk halála után öröklési jogot nyertek és magát a concubinát is megillette bizonyos öröklési jog. (118. Novella.) Ezzel szemben a contubernium semmi ilyen jogkövetkezményt nem vonhatott maga után, már azért sem, mert a rabszolga a római jog szerint mindig jogtárgy maradt. (V. ö. Novickij—Peretyerszkij, id. m. 74. 7),

¹¹² A végrendeleti úton való felszabadítás neve manumissio per testamentum volt. Ez egyike a felszabadítás különböző módjainak. (L. Marton, id. m. 59—60.) Rabszolgafelszabadítást és egyben örökösévé nevezést tárgyal egy helyen Gaius is. (Inst. Comm. 2. 186.)

rabszolganő nem válhatott volna az ura örökösévé.¹¹³

L(ucius) FVLVIVS
SECVNDVS
MIL(es) LEG(ionis) II
AD(iutricis) (centuria) PVBLILI(i)
VALENTIS
ST(ependiorum) XII H(ie) S(itus) E(st)
HE(redes) T(itulum) EX TEST(amento)
P(osuerunt)

M(arcus) TRAVITVS
ET CILTVS¹¹⁴

Ebből a sírfeliratból, amelyet M. Travitus és Ciltus állíttatott L. Fulvius Secundus légiónbeli katonának, határozottan kitűnik, hogy a sírkövet végrendeleti örökösök csináltatták, mégpedig a végrendeletben foglalt rendelkezés alapján. Az örökösök nevük után ítélve, nem voltak római polgárok,¹¹⁵ emellett nem is állottak az elhunyttal olyan rokonsági kapcsolatban, aminek alapján utána végrendelet nélkül is örökölhettek volna. Nem kétséges továbbá, hogy a megnevezett örökösöket az örökhagyó a végrendeletében olyan meghagyással (modus) terhelte meg, amely szerint tartoznak neki síremléket állítani. Minthogy az örökösöket, ha a meghagyásnak nem tettek eleget, perrel lehetett kötelezettségük teljesítésére szorítani, érdeklükben állott a végrendeleti meghagyás teljesítése.¹¹⁶ A sírfeliratnak a végrendeleti meghagyásra utaló része az abból származó kötelezettség teljesítésének bizonyítására is alkalmas volt.

¹¹³ Van olyan nézet is, amely szerint a „contubernium” sátorközösséget, az ugyanabban a katonai sátorban lakók közösségét jelenti. (L. *Szilágyi*, Aquincum helyőrsége Budapest története. Budapest az ókorban 507.) Eszerint a „contubernalis” szó a közös sátorban élő katonatárs megjelölésére szolgált. Ha a dolog így lenne, a felirathat olvasható ÁVREL betűket „Aurelius”-ra kellene egészíteni, amiből az következne, hogy egyik katonának a sátoztársát végrendeletileg örökösévé tette. Helyesebb azonban az a felfogás, amely itt is szabad ember és rabszolga életközösségét látja. (L. *Kuzsinszky*, id. m. h.)

¹¹⁴ *Kuzsinszky*, Újabb köemlékek az aquincumi múzeumban. (Budapest Régiségei. 1900. 24.), *Szilágyi*, Beszéljenek a köemlékek. 10. C. I. L. III. 14349/4.

¹¹⁵ L. *Kuzsinszky*, id. m. h.

¹¹⁶ Erre az actio familiae hereiscundae nevű kereset szolgált. V. ö. D. 10, 2, 18, 2, épen a síremlék-állítási meghagyással kapcsolatban. — Részletesen tárgyalja a fentiekben említett meghagyási kérdéseket *Windscheid*, (Lehrbuch des Pandektenrechts. VIII. kiadás, I. kötet, 442—443.; III. kötet 264—265.)

MEMORIAE Q(uondam) M(arcii)..
AVG(ustalis) COL(oniae) AQ(uinci) VIX(it)
ANN(nos) XLI M(arcii)
AVRELI(i)AVGENDUS ET AMANDUS
LIBERTI ET HEREDES EX VOLUNTATE
TESTAMENTI CVRANTIBVS DECIM(o)
DIONISIO AVG(ustali) COL(oniae) S(upra)
S(criptae) ET...
AVR(elio) PAPIA VET(erano) LEG(ionis)
II ADI(utricis) F(aciendum) C(uraverunt)¹¹⁷

Ez a felirat, amely kőkoporsó oldallapján olvasható, az előbbiekhöz hasonló esetet említ azaz az eltéréssel, hogy a kőkoporsó állítására kötelezett örökösök: Aurelius Augendus és Amandus az elhaltnak felszabadított rabszolgái voltak.¹¹⁸ Az, hogy az örökösöket végrendeletileg szabadította-e fel az elhunyt és hogy voltak-e a megnevezettek felül más örökösei is, a végrendeletre utaló szövegből nem tűnik ki. Annyi bizonyos csupán, hogy a megnevezett örökösök a végrendelet értelmében kötelesek voltak korábbi uruknak síremléket állítani és hogy ezt a kötelezettségüket teljesítették is.

D(is) M(anibus)
T(ito) TOR(io) GEM
ELLIAN(o) QVON
DAM [pr] OC(uratoris) FABR(uni)
LEG(ionis) II A[diutricis] [ET TORI]
AE GE[mi]N(a)E MA
TRI EIV[s] AVREL(ia)
SEREN[ia] ONI(unx) ET
TORIA [Ge]MELLINA
FIL(ia) HERE[des] VIVI FEC(erunt)
PER T(itum?) T(estamento?) AV., N..¹¹⁹

A felirat olyan kővön olvasható, amely valószínűleg a mai Óbuda területéről származik. A kő T. Torius Gemellianusnak és anyjának, Toria Gemina-nak a részére készült, és azt az előbb nevezettnek örökösei, jelesül a felesége és a leánya: Toria Gemellina állították az elhunyt végrendelete értelmében. Az elhunyt felesége és leánya a rokonsági kapcsolat révén végrendelet nélkül is valószínűleg örökösök lettek volna. A végrendelettel az örökhagyónak tehát főleg az lehetett a célja, hogy a vagyontát természetben ossza meg az örökösei között, akik végrendelet hiányában nyilván eszmei hányadok szerint örökölhettek volna. A vég-

¹¹⁷ C. I. L. III. 3533 = 13367.

¹¹⁸ V. ö. *Hampel*, Az eraviscus nép és emlékei. (Budapest Régiségei. 1892. 139—140.); *Kuzsinszky*, Az aquincumi múzeum és köemlékei. (U. o. 1897. 161.); *Szilágyi*, id. m. 16.

¹¹⁹ *Rómer—Desjardins*, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 73—74. C. I. L. III. 10516.

rendelet ezenfelül kétségkívül síremlékállításra vonatkozó meghagyást is tartalmazott.

Egyike a legrégebb aquineumi feliratoknak a következő:

T(itus) FL(avius) T(iti filius) QVIR(ina tribu)
MAGNV[is]...
(centurio) LEG(ionis) XII FVLM(inatae
centurio)
.... [praepositus] PONTIVM VIAE
FVLVI(ae)... PATER ET ET FL(avius)
MODESTV[s]
HEREDES EX(sestertium) XV(milibus)
F(ecerunt)¹²⁰

Az írásos köemléket T. Flavius Magnus, Titus fia, több légió centuriója, a Fulvius-féle út felügyelője részére készítették. Az emlék felállításáról az atyja és Flavius Modestus — talán az elhaltak a fia — gondoskodtak. 15.000 sestertius költséggel. A felirattól nem tűnik ki, hogy törvényes vagy végrendeleti öröklésről volt-e szó, csupán a költségek összegszerű megjelölése enged következtetést az utóbbira, mert ilyenre általában csak akkor került sor, ha az örököszt a síremlékállításra az örökhagyó végrendeletével kötelezte. Végrendeleti öröklés mellett szól az is, hogy az örökösök közt az elhunyt atyja és mellette még egy másik személy szerepel. A költségek nagysága viszont arra mutat, hogy nem csupán egyszerű köemlék felállításáról, hanem ennél többről — esetleg díszkert létesítéséről — volt szó.¹²¹

Érdekes az alábbi Óbudán talált felirat:

D(is) M(anibus)
P(ublio) SITTIO P(ublii) F(ilio) PAPIRI(A
(tribu domo) TEVE
STE EX AFRICA MVSTIOLO
VET(erano) LEG(ionis) II AD(iutricis) QVI
VIXIT AN(nos) LXXXX
P(ublii) SITT(ii) DONATVS MVSTIOLVS ET
FAVSTINA HER(edes per) SIT(t)I(um)
[Theo]
DORETVS PATREM FECERVNT¹²²

A síremléket, amelyben a felirat állott, P. Sittius Mustiolus veterán katonának állították az örökösei. Az örökösök: Donatus, Mustiolus és Faustina. Kérdés, hogy a szövegben olvasható „per Sittium Theodoretus patrem” kifejezés mire utal. Lehetséges, hogy csupán annyit

jelent, az örökösök atyja gondoskodott az emlékmű létesítéséről. Lehet azonban, hogy a felirattal megnevezett Theodoretus örökölt volna a törvényes öröklés rendjében vagy végrendelet alapján az előbb említett veterán katona után, de — mielőtt a reá háramlott (megnyílt) örökség elfogadására nézve nyilatkozott volna (aditio) — ő is meghalt. Így most már helyébe az ő gyermekei léptek (transmissio), ezek fogadták el a veterán katona hagyatékát és ezért szerepelnek a felirattal úgy, mint olyanok, akik a veterán katonának atyjuk révén lettek örökösei.¹²³ Mindez a felirat szűkszavú szövegéből nem állítható teljes bizonyossággal, de a Desjardins-tól származó az a feltevés, amely szerint a síremléket a szövegben említett Donatus, Mustiolus és Faustina az atyjuk: Theodoretus gazdájának örököseiként állították volna, még kevésbé állhat meg. Semmi adat nincs ugyanis arra, hogy a megnevezett örökösök vagy az atyjuk rabszolga lett volna.¹²⁴

Gyakori eset volt, hogy a katonák bajtársukat tették örökössé, és így az örökössé lett bajtárs gondoskodott a síremlékállításról is.

S SVCISSIANI

MILITI LEG(ionis) II ADI(utricis)
AR[m] JOR(um) CUST(odi) ET
DVPLARIO STIP(endiorum) XIII
ANN(orum) XXXII PORO
LISSE[n] SI PRO(vinciae) D(aciae)
L(ucius) NOVIVS PROVINCIA
LIS MIL(es) LEG(ionis) EIVSD(em)
HERES FECIT¹²⁵

A felirat szerint S. Sueissianus második légióbeli fegyvertáros, 14 éven át kétszeres zsoldot élvező katonának, aki 32 éves és dáciai származású volt, a síremléket örököse, a vele egy tartományból való L. Novius állította. Rokoni kapcsolat a két katona közt nyilván nem lehetett, az öröklés alapján tehát bizonyára végrendelet szolgált. Nem állapítható azonban meg, hogy a síremlékállításra az örökös végrendeleti meghagyás értelmében köteles volt-e, vagy csupán a bajtársi kegyelet és hála indította arra.

¹²³ Marton, id. m. 356.

¹²⁰ Kuzsinszky, Újabb köemlékek az aquineumi múzeumban. (Budapest Régiségei. 1900. 49.) C. I. L. III. 14349/3. Egy sort elhagytunk.

¹²¹ Szilágyi, id. m. 33.

¹²² Römer—Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 87. C. I. L. III. 10515,

A Desjardins által tett megállapítást, amely a Gai Inst. 2. 188. és 245. alatti forrásokra utal, éppen ezért nem lehet elfogadni. (V. ö. Römer—Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. 87.) A transmissio intézményéről kimerítő tájékoztatást ad Windscheid, (Id. m. III. kötet. 129. s. köv. l.)

¹²⁵ C. I. L. III. 3556 — Kuzsinszky, Aquineum római feliratai. (Budapest Régiségei. 1899. 139—140.)

Hasonló esetet tüntet fel az alábbi óbudai eredetű sírfelirat:

D(is) M(anibus)
C(aio) VAL(erio) MAXI
MIANO ARM(orum)
CVS(todi) LEG(ionis) IIII FL(aviae)
STIP(endiorum) IX VIX(it)
ANNIS XXX
AVR(elius) FRONTO
TVBICE(n)
LEG(ionis) EIVSDE[m]
HERES EIVS
POSVIT¹²⁶

Az emlékkövet a Flavius-féle IV. légió fegyvertáros katonája, C. Valerius Maximianus számára állíttatta bajtársa és örököse Aur. Fronto, ugyanabból a légióból való kürtös. Bár végrendeleti öröklésről lehet csupán szó, itt sem tűnik ki az, hogy az örökös az emlékmű állítására végrendeleti meghagyással kötelezve volt-e. Az utalást az ilyen esetekben talán azzal összefüggésben hagyták el, hogy a katonák végrendeletei mentesek voltak mindazoktól a formaságoktól,¹²⁷ amelyeket egyébként alkalmazni kellett. Minthogy így a végrendeleti meghagyást nem szigorú alakosságok közt kifejezésre juttatott végakarat tartalmazta, nem tartották lényegesnek azt sem, hogy a

¹²⁶ Rómer—Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 85. C. I. L., III. 10518.

¹²⁷ L. D. 29. 1. 1. pr. — Windscheid, id. m., III. kötet 218—219.

meghagyás teljesítésére a sírkő felirata külön felhívja a figyelmet.

VII. Összefoglalás. Végigtekintve az elmondottakon, nyilvánvaló, hogy az aquincumi feliratos emlékek a magánjog minden ágazatába nem adnak betekintést, és ahol ezt lehetővé is teszik, a tájékoztatás mértéke igen különböző. Míg a város jogi helyzetének alakulásáról, a szabadok, rabszolgák és felszabadítottak viszonyairól, ideértve a családjogi vonatkozásokat is, továbbá a testületekről és az öröklési viszonyokról a feliratok aránylag elég részletesen beszélnek, a dologi és a kötelmi jogok körében, amelyek pedig a magánjog tanulmányozása szempontjából a legérdekesebbek lennének, meglehetősen szűkszavúak. Ez azonban következik abból, hogy a emlékek, amelyek nagyrészt oltárkövek és síremlékek maradványai, a dolog természete szerint általában olyan tartalmú szövegeket véstek, amelyek az efféle megemlékezéseknél szokásosak.

Bár ilyenformán az aquincumi feliratok jogi vonatkozású anyaga a római magánjog gyakorlati alkalmazásáról csak hézagos tájékoztatással szolgál, mégis a felszínre került sok mindenféle adat mozaikszerű összeállítása révén Aquincum jogi életéről — másfél-kétezer év múltán is — elég sokrétű képet lehet nyerni. Ha a jelen, kezdő lépés folytatásaképpen egyszer az egész hazai római feliratos anyag jogi vonatkozásai rendszeres vizsgálat és feldolgozás alá kerülnek, színesebb és részletesebb vázlat készülhet majd arról, hogy a római magánjog mennyiben vált élő joggá a birodalomnak hazánk területén létesített tartományaiban.

Visky Károly

ROMAN CIVIL LAW ON AQUINCUM INSCRIPTIONS (EXTRACT)

The inscriptions on the stone monuments of Aquincum — a former Roman town situated on the site of Budapest — have been treated from different points of view, but they were never methodically described in their relation to the history of law. At present, in our country, the monuments of past ages are laid open with great vigour and so it is well timed to deal with these inscriptions from the point of view of law too.

Aquincum and its surroundings became a part of the Roman Empire at the beginning of the Imperial Age and remained under Roman rule for the next four centuries. These four centuries cover a very important period of Roman law: the end of the second century and the beginning of the third century mark the period of classical law. The Caracalla constitution, dating from the year 212 granted the Roman citizenship to all free subjects of the Empire. In this period, at the beginning of the fourth century, Christianity became state religion of the Empire.

During the Roman rule, the juridical position of Aquincum underwent important changes, which indicate a steady rise in the history of the town. In the year 124, Aquincum became a municipium and later, between the years 193 and 198, a colonia. When Aquincum was a municipium, the citizens became Roman citizens and later, when the town became a colonia, the way was open for Aquincum to obtain the *ius Italicum*, i. e. it was possible for the Aquincum lands to acquire the same legal status as those of Italy had and to become objects of private ownership. However no data prove, that Aquincum had ever received the *ius Italicum*, and the inscriptions mention no landowners, only „*possessio*“ and „*possessores*“ (C. I. L. 3626 A and C., 10570.)

Besides the free citizens, there also lived slaves in Aquincum. The inscriptions also prove that in several cases, the slaves were liberated by their masters. These liberated slaves often erected — either from gratitude, or under an obli-

gation — a tombstone for their former owner, who became, according to the Roman law, their patron. (Budapest Régiségei, 1897. p. 149., C. I. L. 3553.) It also occurred that the liberating owner later married his former slave (C. I. L. 3607). In other cases, the patronus and the liberated slave lived first in concubinate and married only later, and children were born both in concubinate and out of wedlock. The concerning inscription (Arch. Ert. vol. 50 p. 94) calls them according to their origin and status „liberi naturales“ and „legitimi“ respectively.

Several inscription mention liberated slaves, but only a single Aquincum inscription mentions a slave. This was erected by a slave called Mus for the welfare or recovery of his owner and his sons. (Budapest Régiségei 1951. p. 457) This inscription proves that many slaves remained till the end of their lives slaves. The same funerary inscription proves, that there were slaves in Aquincum, who were allowed by their masters to own money or some other property (peculium) which they could use at will. This explains how the above mentioned slave could afford to erect a tombstone. That peculium was granted in other cases too is shown by the inscription C. I. L. 3690 where the peculium of a child under patria potestas is mentioned.

Several inscriptions show, that in Aquincum, different corporations, collegia were active. These collegia were legal subjects independent of their members and served different purposes. We mention as most important the aid granted at burials or at the erection of tombstones (Szilágyi: Beszéljenek a kőemlékek, p. 5) which throw a light on the social conditions too. Another building inscription (Budapest Régiségei 1904. p. 167) informs us about the organization of the collegium of the Victoriani and reveals, that the offices were periodically newly filled.

As regards the right in rem, the principle was valid in Aquincum too, that the sole owner of the land was the state, the others only possessors. The possessor — though his legal position was similar to that of the owner — paid tax after the land to the state, i. e. acknowledged state ownership. According to classical Roman law, this was incompatible with private property. Besides — as in the other provinces too — the state utilized its lands through long lease. For this long lease, the lessee was obliged to return a periodically recurring vectigal. Like tax collecting, the collection of the vectigal was also let by lease. This was the best way for the state to ensure its incomes.

The inscriptions concerning donations inform us about the laws of contract. (C. I. L. 10.495., 3481). They show, that donations were frequent in Aquincum. The inscription C. I. L. 10.570 mentions the precarium, i. e. anything granted or lent to be returned or redelivered at the will of the grantor. At the same time we learn to know than the inhabitants of the village Vindonianus in the vicinity of Aquincum were dependent on a landed knight.

The inscription on the memorial tablet of a building dating from about the year 200 (C. I. L. 3487) mentions a lease. The conductor — according to the conductio — built a gate for the town at his own expense. We do not know, what sort of lease is meant. Perhaps it was a tax and customs lease, and the lessee was obliged to build a gate required for the collection of duties. On the other hand, it could have been a contract for work, which was considered by Roman law as conductio operis and the contractor was also named conductor. In this case, the conductor mentioned was a building contractor and his contract referred to the building of the gate. In all probability the aim of the inscription was to make public, that the contract was fulfilled.

Several inscriptions mention succession. It is evident, that besides legal succession, (C. I. L. 3560) testamentary succession was also frequent. (C. I. L. 3558). Often, the heir was obliged by a modus — a clause in the will — to erect a tombstone for the testator. Several inscriptions refer to this, evidently to prove in public that the obligation was fulfilled (C. I. L. 3533., 3558). Some inscriptions indicate, that a slave became the heir of his master, and he was at the same time liberated by the will. (C. I. L. 3550., 10.506).

Other inscriptions indicate, that the heirs of the soldiers who died in Aquincum were sometimes their comrades, who erected a tombstone for the testator (C. I. L. 3556).

To sum up, the Aquincum inscriptions do not inform us about all branches of Roman Law and the informations are of different value. The greatest part of the inscriptions are to be found on tombstones and altars and in consequence, their text is conventional. Still, the different data offer us a mosaic of the legal customs in Aquincum. When all the inscriptions in Hungary will be examined from the point of view of legal history, we shall get a better insight into the civil right of those provinces which were on the territory of our country, and we shall also know better, to which extent the Roman civil law was really in force here.

Károly Viskó

HUN-GERMÁN SÍRLELETEK A BORSODMEGYEI SZIRMABESENÝÖRÖL

1950. VII. 28-án a szirmabesenýői homokbánya üzemvezetője, Blitzer Sándor jelentette a miskolci Herman Ottó Múzeumnak, hogy a homokbányában sírlelet került elő.

A leletanyag megmentésére a következő napon került sor, amikor a helyszínre kiszállva, a homokbánya valamennyi dolgozójának a segítségével a rendkívül tanulságos anyagot sikerült megmenteni és a múzeumba beszállítani. (XXIV.—XXV. t.).

A húnok régészeti hagyatékának közelebbi felismerése, illetőleg a hún-germán probléma vizsgálata, úgy vélem, indokoltá teszi, hogy ezt a jelentős leletanyagot a következőkben ismertessem.

A sírlelet a borsodmegyei Szirmabesenýő község nyugati határában, az ú. n. Hátsó-föld területén fekvő homokbányából, került elő.

A sírlelet leírása:

Mélysége: 178, szélessége: 50, hosszúsága: 230 cm, 50 cm barnás-sárga agyagos homok, 80 cm sárga homok, 48 cm barnás-sárga homok.

A váz hossza a sírban lemérve: 175 cm.

A váz állapota: a csontváz aprócsontjai, a szárcsontok csuklós részei, a bordák, az alsó állkapocs és a vékonyfalú rostos csontok a vizet könnyen átteresztő homoktalaj miatt mind elenyésztek, csak a nagyméretű szárcsontokat, a medence részeit, sarokcsontokat és kisebb erősebb-falú csontokat és az arekoponyát találtam meg az alsó állkapocs nélkül, melynek helyén ott voltak az alsó fogak. Az arekoponya fel-tűnően magas és erősen torzított homlokkal bír, amelyen varrat van. A váz fejjel északnak feküdt.

Sírleírás: a fenti sírgödör szabályos volt és méretei pontosan megállapíthatók voltak a gödörben lévő sötétebb színű kevert réteg folytán, amely élesen elvált a világos színű környező homoktalajtól.

A csontváz a 48 cm vastagságú barnás-sárga homokrétegben, illetve az abba vájt sírgödör fenekén feküdt, tehát a felszíntől 178 cm mélységben.

1. Síma ezüstesat, germán ízlésű, teste kerek, vaskcs formájú, a szíjfelerősítő lemez felőli része elvékonyodik, mozgatható tuskójának vége a csat testére lehajlik, lecsapott végű. Lekerekített sarkokkal és a csat testén áthajlított két egyenlő résszel átlapolt szíjfelerősítő lemezzel van ellátva, amelyet egy kis ezüst szegecs fogott össze a szíjjal. A baloldali lábszár alsó részénél, a bal bokánál feküdt, pontos helyzetét nem ismerjük, mert a földmunkánál megbolygatták a lábfej körüli részt. Mérete: 15×30 mm, súlya 5 g.

2. Fa kardhüvely vas saruverte. Ovális lezáró lapjának lemezébe félkörbe hajlított 4–5 mm vastagságú huzalszerű pálcá volt két végével ráerősítve (valószínűleg beleszegecselve). A kardhüvely ezen tokmánya felfelé kissé szélesedik. Alsó szélessége 55 mm. A tokszálon felfelé csatornaszerű veret. Ez a saruvert az 1. számú ezüst csattól É-Ny-i irányban mintegy 15 cm-re került elő, a baloldali sipesont alsó harmadán. Mérete: 16x55x90x110 mm.

3. Két darab hüvelydíszítő bronzveret, a saruvert két felfelé tartó ága belső oldalán az egykori fahüvely külső lapjának felületéről. Felső része két egymással szembenéző madárfejalakra van kiképezve, teste pedig sodrott fonalat utánzó, lapos ferde irányú recés mintával van díszítve. A veretek egyikét az ásó kissé

1. kép.

meghajlította. Megállapítható volt, hogy a kard fahüvelyé 2 lapos, belül ovális metszetűre kivájt részből volt összeállítva, legnagyobb szélessége 65 mm lehetett. Felső, markolat felőli végén ugyanolyan technikájú és díszítésű (de madárfejes dísz nélküli) bronzveret fogta össze az egykori fahüvelyt, mint egy átfogó lapos abroncs. Belső oldalán egy szegecs fogta össze. A madárfejes bronzveret mérete: 5x134 mm, a felső összefogó bronz abroncs mérete: 6x2x65 mm.

4. Pallos-szerű kard a pengével egy darab-ból kovácsolt markolat-tövissel, amely a penge középvonalában a pengével egyirányú. Feltárás

JEGYZETEK.

közben megállapítható volt még a fa és rozsdamaradványok által elszíneződött réteg alapján a kard és hüvely együttes hossza: 970 mm. A kard jelenlegi hossza a markolatnyújtvánnyal együtt 900 mm. Alsó vége felé kissé keskenyedő kétélű pengéjű és tompa hegyben végződik. Egyszerű, lapos négyzetes metszetű keresztvasa hossza: 95 mm. Hátról a végén 5 mm-nyire kissé lehajló formát mutat. A markolat két szára 35–35 mm. A kard markolatával a bal könyök alatt 5 cm-re feküdt, alsó vége pedig a bal sípesont alsó harmadán pihent. A kard súlya: 90 dkg. A pengén a hüvelyből rározsdásodott farészek maradtak.

5. Síma, ezüst csat, germán ízlésű, mindenben megegyezik az 1. csattal, csak kevésbé nagyobb. Tüskéje tövén — mint az 1. számúnál — harántirányú rovátkák vannak. A medencecsont bal szárnyának alsó szélén feküdt, tüskéjével a váz jobboldala felé. A felső részével felfelé feküdt. A kardtartó szíj csatja volt. Mérete 16x20x32 mm. Súlya: 7 g.

6. Síma ezüst csat, nagyobb mint az 1. és 5. szám alatti, más formájú, testének keresztmetszete lapos. Mérete: 25x44 mm. Súlya: 14 g. Tüskéje a csat testére lehajlik és lecsapott végű lemeze nincs, és fekvésénél fogva is megállapítható, hogy az öv csatja volt. A csat a medencecsont baloldali lapjának alsó-középső részén feküdt. A csatot tetejével felfelé és tüskéjével a váz jobboldala felé, a kardpenge felső tövének és a keresztvas nyugati szárának szögében találtam.

7. Borostyán gomb (gyöngy) közepén 5 mm-es lyukkal, lapított gömbformájú, 32 mm átmérőjű, közvetlenül a kardmarkolat nyúlványának és a keresztvas nyugati irányú szárának tövében, illetve szögében feküdt, domború oldalával felfelé, a nyélnyújtványtól 5 cm-re.

8. Korsó, szürke, korongos, simított díszű: egyfülű, a koponya fölött kissé É-K-i irányban, attól 28 cm-re. A nyakrészen felül zegzugos simított díszű szalag fut végig. A nyakgyűrűk alatt és a hastörés feletti részen kettős függélyes, 3 mm széles, simított díszű vonalakal egyenlő nagyságú zónákra van osztva a korsó hasa. Méretei: m: 225 mm, szájátmérője: 108 mm.

9. Állati lapockacsont töredéke, félig elenyésztett állapotban. A koponyától É-Ny-ra és attól 36 cm-re feküdt. Mérete: 50x68 mm.

10. Tör kovácsolt vasból, teljes hossza a pengével együtt egy darabból kovácsolt markolattal 460 mm. Súlya: 26 dkg. A markolattövös egyélű penge középvonalában fekszik. Ez a tör közvetlenül a fenti 4. szám alatt leírt kard alatt feküdt oly módon, hogy azt teljesen eltakarta és csak a vár felszedése alkalmával bukkant elő a kard rozsdáitól vörösrre festett rétegből. Eredeti mérete 55 cm volt. A tör fekvése ellentett irányban volt a kard fekvésével, és pedig úgy, hogy a tör markolata a kard alsó végének irányában feküdt. Ezzel a bal bokánál lévő, talán 1. szám alatti kis ezüst csat szerepe is tisztázódott. A törtartó szíjazat csatja lehetett. Azért nem gondolunk sarucsatra, mert csak egy darab volt belőle.

A jegyzetekben részletesen felsoroltuk az egyes leletek és sírszokások párhuzamait. Ezek kétségtelenül bizonyítják, hogy a szirmabesenyői magános (?) sír az V. század elejéről, a hazai hún-germán korszak elejéről való.

Megay Géza

¹ **Párhuzamok:** *Alföldi*, Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Ezüst csatok Magyarországról. XXXIV., 1–16. (Különösen az 1. és 2. hasonlít a szirmabesenyői csatokhoz, azzal a különbséggel, hogy felerősíthető lemeze ebben az esetben négyszögű, míg a másiknál köralakú. (Fertőmedgyes. 18. kép. Nagyszéksós. XVI. tábla. 25. 26. 28. Felsőszilézia, Höchkricht. XIX. t. 7. Sceserbataja Kotlowina XXV. t. 25. 26. Murga, Tolna-megye. XXVI. t. 2. 3. 4. 5. V. ö. még: Török: A kiskisbörzi germán temető helye a népvándorláskori emlékeink között. (1930) 354, 298, 220, 276, 278, 327 és 189–90. sír.

² **Párhuzamok:** *Alföldi*, i. m. Rábapordány. XII. tábla. *Török*, i. m. Kiskisbörzi 146. sír, borostyángyöngy 30x36 mm; 125. sír, borostyángyöngy a medencében 14x31 mm; 40. sír, borostyángyöngy a mellén, állá alatt I. Anastasius (491–518) aranyérme; 232. sír, borostyángyöngy a medencében; 240. sír, 2 borostyángyöngy medence alatt; 31. sír, borostyángyöngy a medencében.

³ **Párhuzamok:** *Alföldi*, i. m. XXXII. tábla, 48. lap. XXVI. tábla. 1. (kísérő leletei a XXVI. tábla 2. 3. 4. 5. alatt ábrázolt csatok). XXVII. t. 6. 14. kép; a Körösladány-i korsó pedig (ESA, 1930. 57) a XXXIII. táblán lévő kardhüvely verettel találtatott. A körösladányi leletet egy V. századi Honorius (id. sz. u. 415–419) arany utánzat keltezi, a korsó formában teljesen egyezik a szirmabesenyőivel. A beregszászi korsó (A. H. IX. 14. kép) formája is közel áll a szirmabesenyőökhöz, de van a leletben egy madárfejes fibula is, ami viszont a szirmabesenyői, ugyancsak madárfejes díszű kardtökrékre emlékeztet.

⁴ **Párhuzamok:** Állatesontokra v. ö.: *Török*, i. m. Kiskisbörzi 40. sír. A csontváz felett lelt disznócsont valószínűleg nem volt melléklet. (A szirmabesenyői leletben is a fej felett volt az állati csont.)

⁵ **Torzított emberi koponyákra v. ö.: Alföldi**, i. m. 39. 1. A quadokról azt írja Ammianus (XVII. 12. 1.) hogy „vicinitate et similitudine morum armaturaeque concordet”. Tény az, hogy a germánok átveszik a koponyatorzítás (a számos példából elég a fentebb már felhozott Laa a. d. Thaian kiasott sírokra hivatkoznom) szokását is az irániktól. V. ö.: Kiskisbörzi 43, 54, 57, 109. és 234. sír.

⁶ **A kard és tör párhuzamai:** *Török*, i. m. Kiskisbörzi 244. sír, 180 cm h. csontváz, a baloldalon a könyöknél kétélű vaskard, hossza 855 mm. 310. sír, 169 cm h. csontváz, jobb oldalon kétélű kard, hossza 810 mm, típusa a 244. sz. sír kardtípusával azonos. 166 mm hosszú vaskés.

Alföldi, i. m. 26. o., a kiskunhalasi ref. főgimn. ezüst (?) kardjának vereteivel kapcsolatosan ezeket írja: „A kard hüvelytorkolatverete és hüvelyvége olyan kardformával ismert meg bennünket, amelyet minden valószínűséggel a húnoknak kell tulajdonítanunk. Egyélű karddal van dolgunk melynek a hosszú hüvelyvég miatt egyenesnek kellett lennie. Ez a tényállás megfelel a Volga (volgamenti hún) csoportban tapasztaltaknak és egyezik a császárkorban Belsőázsiaiból előnyomuló kardtípussal. Ezzel a hosszú karddal együtt rendszerint még egy tört vagy rövid kardot is viseltek (Rostowzew, Mon. Piot. 26. 1923. 135.).” A szirmabesenyői leletben a tör, illetve a kisebbik kard (550 mm h.) is egyenes pengéjű a másik nagy kétélű kard mellett. 28. o. E csoporthoz tartozik még az érmihályfalvi kard is melyet újabban *Roska M.* közölt (Arch. Ert. 1930. 229. s. kk. II. és 148. kép.). A komáromi kard is törrel volt együtt. A fenti érmihályfalvi kardot II.

Theodosius egy aranyának (eredetije i. u. 444-ből való) az utánzata keltezi. További párhuzamokat a württembergi alaman temetőkből ismerünk. (V. ö. *Alföldi*, i. m. 28 sk.) A két kard együttese elég ritka a germán sírokban. A szirmabesenyői leletben a nagyméretű kétélű, pallosszerű karddal együtt került elő egy keleti származású ki-

sebbfajta kard vagy tör, amely egyélű és bizonyos tekintetben a szablyával rokonságban van.

⁷ A szirmabesenyői esatokhoz csatlakozik formában és csatfej szerkezetében az a csattípus, amelynek párhuzamait az A. H. IX. 61. sk lapokon is a hozzájuk tartozó táblákon találjuk. 24–28. Nagyszéksós, XIX. t. 6–7. á. Hörkricht.

ГУННО-ГЕРМАНСКИЕ МОГИЛЬНЫЕ НАХОДКИ ИЗ С. СИРМАБЕШЕНЁ КОМ. БОРШОД

(Резюме)

Автор описывает могильный инвентарь от начала V столетия, найденный в песчаном карьере. Скелет имел сильно деформированный череп, возле которого лежал черный кувшин со вдавленными узорами. У левой руки умершего находилась длинный прямой и толстый меч, а под ним — длинный кинжал. Кнопка на эфесе меча

была изготовлена из янтаря, а нижняя часть эфесного перекрестия и конец ножен были украшены бронзовыми чеканками. Пояс застегивался серебряной пряжкой довольно большого размера, а меч — двумя меньшими. Датировка была определена при помощи аналогичных находок гуннской эпохи (см. табл. XXIV—XXV).

Г. Меган

TÖRTÉNETI DEMOGRAFIAI VIZSGÁLATOK A KÉRPUSZTAI XI. SZ.-I TEMETŐ ANYAGÁBÓL

Történeti demográfián az elhalt népességek népmozgalmi adatainak vizsgálatát értjük. Elhalt népességek népmozgalmi adatait kétféle módon vizsgálhatjuk. A leggyakoribb és eddig leginkább gyakorlatban volt forma az írásos kútfők (levéltári adatok, történeti feljegyzések, leírások, stb.) adatain épült számítások és azokból vont következtetések. A következőkben a történeti demográfiának másik útját igyekszünk kísérletképpen felvázolni, amikor olyan korok demográfiai problémáiról igyekszünk adatokat szolgáltatni, amelyekről írásos források, vagy egyáltalán nem, vagy mint adott esetben, csak igen tág és nehezen értékelhető, általánosító adatok állnak rendelkezésünkre. Ily alkalommal csakis a régészeti feltárások során megmentett tárgyi anyag — *antropológiai leletanyag* — szolgáltat lehetőséget arra, hogy történeti demográfiai kérdéseket felvehessünk. A tárgyi anyag alapján végzett számítások bizonyos fokig becslés és feltevéseken alapulnak, azonban mindjárt hozzátelhetjük, hogy tekintettel a tárgyi anyag reális létezésére, biztosabban kezelhetjük adatainkat és számításainkat, mint írásos kútfők esetében az ellenőrizhetetlen hitelességű írott adatokat.

A történeti demográfia célkitűzése tehát az, hogy akár az írásos kútfők, akár a tárgyi anyag (ember-tani leletanyag) alapján adatokat szolgáltatasson elmúlt korokban élt ethnikumok, populációk demográfiájára, illetve népességi statisztikájára vonatkozóan.

Az írásos források alapján kutató történeti demográfia lényegében azokat a módszereket alkal-

mazza, mint a jelenkori népmozgalmi statisztika. A tárgyi anyaggal dolgozó történeti demográfia módszereit aszerint válogatja meg, hogy milyen adatok állnak rendelkezésére. Adott esetekben a tárgyi anyag és az írott források adatai egyeztethetők, illetve egymással kiegészíthetők. Hazai viszonyaink mellett ez azonban csak nagyobb területekre és már a XIII—XIV. szd.-tól korunk felé eső települések temetőire alkalmazható. A koraárpadkori, népvándorláskori és még inkább az őskori temetőkre, illetve azokból megmentett leletanyagra szinte kizárólagosan a tárgyi anyagon alapuló történeti demográfia módszerei alkalmazhatók.

Lássuk, hogy a tárgyi anyag — illetve ember-tani leletanyag — alapján kutató történeti demográfia milyen kérdéscsoportot vethet fel.

Az első kérdéscsoport „az álló népesség” összetételére, a második kérdéscsoport „a mozgó népesség”, azaz a népesség dinamikájára vonatkozik. A történeti demográfiai kutatás mindkét előbb említett kérdéscsoportja lényegében véve demográfiai szemléletű antropológiai vizsgálat. Annál is inkább az, mert hisz az egész tárgyi anyagon alapuló történeti demográfiai kutatás két alapvetően fontos ember-tani adat meghatározásán alapul. A tárgyi anyag alapján végzett történeti demográfiai kutatás alapja a pontos nem- és kormeghatározás (életkori). Ahhoz, hogy a tárgyi anyag alapján végzendő történeti demográfiai kutatás adatai további összehasonlítások alapjául szolgálhassanak, elengedhetetlen az a követel-

mény, hogy az anyag a feltárását illetően „teljesnek” legyen mondható.

Röviden foglalkoznunk kell a „teljesség” kérdésével. Teljesség alatt azt értjük, hogy a tárgyi anyagot szolgáltató temető bolygatatlan és maradéktalanul feltárt legyen. Ez az értékelési munka első, alapvető követelménye. A teljesség kritériumához tartozik továbbá az is, hogy a tárgyi anyagot szolgáltató temető minden egyes sírleletére vonatkozó megfigyelésnek és adatnak azonos rendszerűnek kell lennie. Eddigi régészeti feltárásaink legnagyobb része ebből a szempontból csak tág becslésekre hagykozva dolgozható fel. Az ásatások túlnyomó többségénél korábban a gyermeksírokat — amennyiben azoknak mellékletük nem volt — csak részlegesen vették figyelembe, s azokról készült sírlapokra egységesen a „gyermek” megnevezést jegyezték fel, illetve húzták alá. Igen gyakorta megtörtént az is, hogy a csecsemővázakról még sírlap-felvétel, azaz sírszámadás sem történt. A „gyermek” regisztrálás igen nagyfokú általánosítást jelent, s az az egynapos csecsemőtől egészen a 14–16 éves korig terjedhet (infans II. korcsoport), és ez az általánosítás már eleve útját vágja annak, hogy pontosabb és számunkra értékelhető életkori adatokhoz jussunk.¹ A teljesség lényegében akkor valósítható meg, ha az ásatás során mindvégig az ásató régész mellett antropológus is jelen van, aki a meg nem menthető, de feltárt csecsemő, illetve gyermekvázakat helyszínen határozza meg az életkort illetően. Az eddigi történeti demográfiai tanulmányaink nélkülözik a pontos és egyes temetőkre vonatkoztatott gyermekkori adatokat, amiből következik, hogy a végzett számítások igen tág határúak és bizonytalan feltételezéseken épülnek.

A teljesség kritériuma gyakorlatilag azt jelenti, hogy abban az esetben, ha az adottságok azt lehetővé teszik, úgy egy bolygatatlan temető esetében az ásatás megkezdésekor el kell határozni annak folyamatos, megszakítás nélküli feltárását záros határidőn belül — lehetőség szerint az egész ásatás alatt régész és antropológus szakemberek által. Ez utóbb említett tény annál inkább is lényeges, mert a szakemberek cserélgetése eleve kizárja az azonos szempontú adatfelvételt. A következőkben az említett szempontok figyelembevételével végzett Fiad-Képuszta-i ásatás antropológiai leletanyagának történeti demográfiai feldolgozását ismertetjük; mielőtt azonban erre áttérnénk, röviden vázoljuk az ásatással és a XI. szd.-i temetővel kapcsolatos fontosabb adatokat, történeti és régészeti tudnivalókat.

Fiad-Képuszta Somogy megye igali járásában van. Közelebbi helyét az a völgy határozza meg, amely Kisbárapáti községtől északnyugatra elkeskenyedve a Kölesdi- Bükk dombjaira húzódik fel. A völgyet a Borsi patak vize mo-

csarasítja el. A völgy jelentősebb települései ma Fiad község és a volt puspokszegi uradalom helyén keletkezett település. A feltárt XI. szd.-i temető pontos helye a „Keréktábla” legmagasabb része. A képusztai telepések 1949-ben a Keréktábla oldalán homokbányát nyitottak és ennek során találták meg az első sírokat. A bejelentést követően Thomas Edit végzett leletmentő feltárást. A leletmentés meghatározta a temető régészeti korát, valamint a további feltárások szempontjából fontos tény, hogy a temető bolygatatlan és mindössze 6 sír pusztult el homokkitermelés közben. A leletmentést követve 1950–51. években a rendszeres ásatás, melyet öt egymásutáni szakaszban, rövid időközökben hajtottunk végre. Az ásatásban résztvettek Szőke Béla régész, Lipták Pál és Nemeskéri János antropológusok. Az ásatás során 387 sírt tártunk fel, az ezekben volt csontvázak száma 395. A Keréktábla északnyugati oldalán az erősen koptatott részen az ásatás során megállapítást nyert, hogy szántás közben 4 sírt kiszántottak. Mindezek alapján a Fiad-Képuszta-i temetőben 397 sír volt és egyes számítások alapján 405 csontváz szolgált. Tekintettel azonban arra, hogy az elpusztított 10 sír csontvázairól semminemű adattal nem rendelkezünk, gyakorlati szempontból 395 csontvázat vettünk bizonyos értékeléseknél alapul. Az ásatást 1951. tavaszán fejeztük be, amikor is mindenütt elérve a határokat, távolabbi és határos szelvényeket tártunk fel, annak megállapítására, hogy valamelyik irányban köz kihagyásával nem folytatódik-e a temető. Mindezen szelvények teljesen eredménytelenek voltak és így igazolták, hogy a temetőt kimerítettük. A temető használatának időhatárait I. István és László királyok éremleletei alapján, valamint figyelembevételével más régészeti mellékleteket 120–125 évre tehetjük, azaz a X. szd. utolsó negyedétől a XI. szd. végéig. Szőke Béla régésznek a Fiad-Képuszta-i XI. szd.-i temetőről alkotott véleményét a következőkben foglalhatjuk össze. A soros temető telepés községhez tartozik. A közösség települését nem kell feltétlenül zártnak tekinteni, lehet az nagyobb területen elszórt házak összessége is. A telepés közösség túlnyomórészt szláv ethnikumú és gazdasági pozícióját tekintve szegény. Szőke Béla vizsgálatai alapján felvázolta a temetőn belüli betemetkezés idő- és helyrendi egymásutánját. Négy egymástól elhatárolható részleget különböztet meg a temetőn belül, a legkorábbi és legkésőbbi betemetkezések közt figyelembe véve a régészeti mellékletek kvantitatív és kvalitatív különbségeit.

A következőkben a demográfiai számítások menetének módszerét a képusztai temető anyagából vett példákon mutatjuk be.

A népesség összetétele, társadalmi szervezete szempontjából különös fontosságú a nemek szerinti megoszlás. Egyes temetők férfi és női

sírszámának arányszáma alapján például olyan tényezőkre is szokás következtetni, mint a monogámia vagy a poligámia, — általában a többnejűség fennforgása. Ezek a következtetések nagyjelentőségűek, épen ezért meg kell vitatni azt, hogy a nemek közötti nyers arányszám, azaz a férfi és női sírok aránya elegendő-e egyedül alapként.

A kérdés megvilágítására vizsgáljuk meg a kerpusztai temető adatait. Az 1. sz. táblázat függőleges irányú három középső rovata a férfiak, nők és meghatározatlan neműek szerint csoportosítja a megholtakat. A temetőben 121 férfi, 119 női és 155 meghatározatlan nemű halott van. Ha a nemek adatait az elhalálozási korcsoportokkal egybevetjük, azt látjuk, hogy általában a 14 éven aluli elhalálozottak azok, akiknek nemét nem lehet megállapítani. Ez a jelenség természetes, hiszen a csonttanilag is értékelhető nemi jellegek épen a serdülés korában fejlődnek ki. A nemek arányának megállapítása tehát az egyes feltárt temetők alapján mindig szükségszerűen pontatlan, mivel a gyermek csontvázak neme meghatározatlan. Ezekhez járulnak még az egyes felnőttkorú halottak is, akiknek neme meghatározhatatlan, vagy bár neme valószínű, de bizonytalan. (1. melléklet).

A kerpusztai temető halottainak megoszlása elhalálozási kor- és nem szerint:

Korcsoport	Férfi ♂	Nő ♀	Meghatározatlan (ill. gyermek)	Összesen
0—1	—	—	64	64
1—2	—	—	10	10
2—3	—	—	11	11
3—4	—	—	10	10
4—5	—	—	12	12
5—6	—	—	8	8
6—7	—	—	10	10
7—8	—	—	9	9
9—10	—	—	7	7
11—14	—	1	6	7
15—16	1	2	—	3
17—18	1	3	—	4
19—20	3	4	3	10
21—25	9	13	3	25
26—30	9	8	1	18
31—35	29	40	—	69
36—40	24	13	—	37
41—45	26	12	—	38
46—50	11	9	1	21
51—55	7	6	—	13
56—60	1	7	—	8
61—70	—	1	—	1
Összesen	121	119	155	395

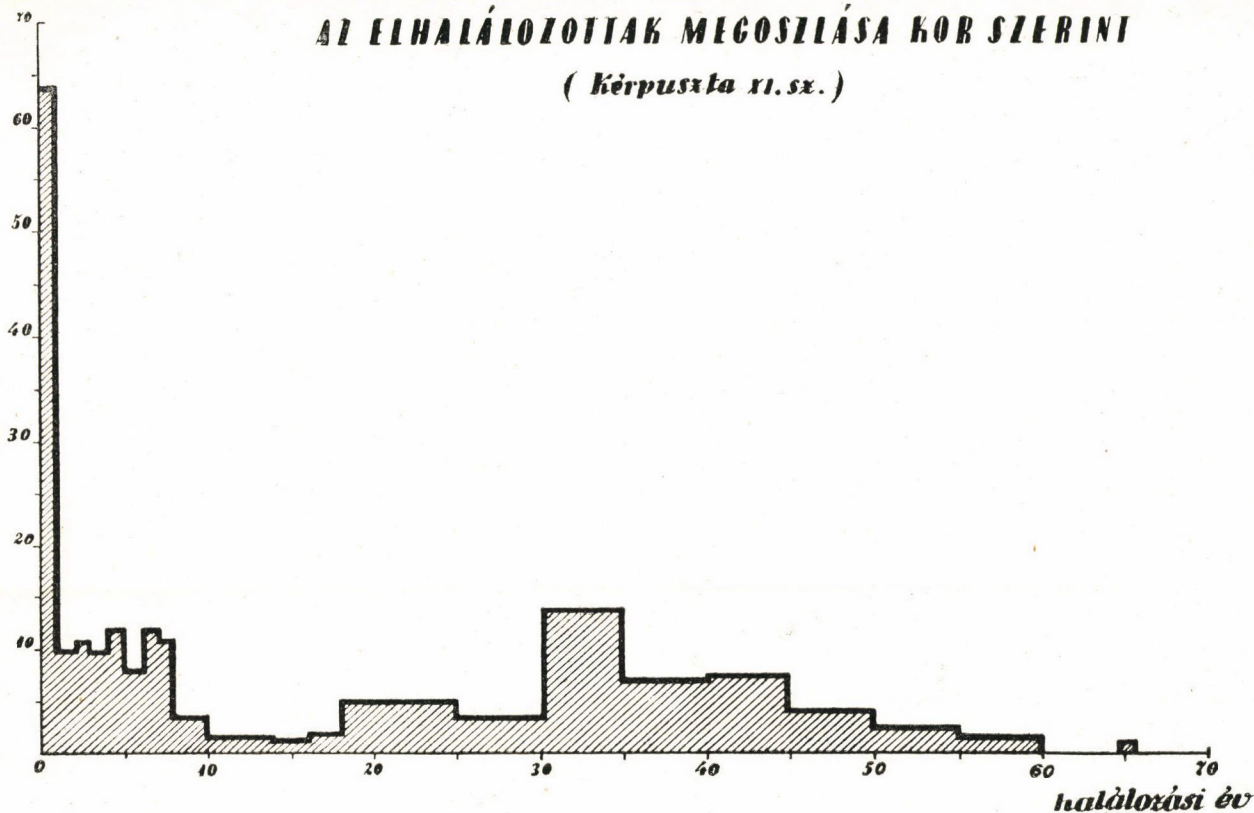
1. sz. melléklet.

A nemek arányának pontatlansága nem az egyedüli akadály abban, hogy családi szervezetre, másutt elhalt harcosok létszámviszonyaira adatokat kapjunk. A halottaknál a nemek meghatározása mellett figyelembe kell vennünk elhalálozási korukat is. A halottak nemének aránya ugyanis csak a temetőben a halottak között fennálló viszonyokat tükrözi, ami nem feltétlenül egyezik a temetőhöz tartozó élő közösség viszonyaival. Ha egy temetőben például a nemek aránya 1:1-hez, viszont a női halottak elhalálozási kora általában magasabb, akkor kézenfekvő, hogy a temetőt benépesítő közösségben nőbőbblet volt. Még pedig annyszor nagyobb nőbőbblet, amennyiszer magasabb életkort éltek meg.

Ha az életkorok figyelembe vételével meghatározzuk a nemek arányának valószínű megoszlását az élő közösségben, még akkor is, ennek kialakulásában igen sok tényező játszik közre, — nevezetesen például épen a hadakozásban elesett harcosok, férfiak vagy az özvegy nők száma, migráció — amelyek következtetéseinknek gátat szabnak. Amennyiben minden tényező ismeretében mégis közelítően meghatározhatnánk a nemek arányát, ebből levont tanulságaink a családi életre vonatkozóan meglehetősen kevés bizonyító erővel bírnának. A többnejűség ugyanis nem jelent mindig nőbőbbletet, hiszen a szokás inkább csak a leggazdagabbaknál divatozik, míg az emberek nagy többségének csak a pusztán lehetősége van meg a poligámiára. A ma mutatkozó nőbőbblet ellenére Magyarországon monogám családi szervezetet találunk, de a férfibőbblet sem jelent feltétlenül többférjűséget. A népesség nemek szerinti megoszlásának megállapításához tehát szükség van az életkori adatok megállapítására. Az életkori számítások eredményei egyébként önmagukban is elsőrendűen fontosak és lényegesek a régi életviszonyok megítélésében. A szakirodalomban az elhalt népességek életkori adatainak jellemzésére az elhalálozottak korcsoportok szerinti százalékos megoszlását szokták megadni, a halálozási viszonyok és a lélekszám rekonstrukcióját próbálták így meg. A magyar szakirodalomban a halálozási arányszám s a népesség lélekszám becslés útján történő meghatározását kísérelték meg.

Az átlagos életkor a demográfiában egy megadott élő lakosság egyedei pillanatnyi életkorának átlaga, amely mindenkor a lakosság kor megoszlásától függ. Az egyes temetők meghatározott vázaiból kiszámított átlagos életkorok ezt a statisztikában általánosan használt fogalmat nem fedik, s ezért mai adatainkkal nem hasonlíthatók össze. A két különböző számítási módot helyes lenne megkülönböztetni és a lakosság átlagos életkora demográfiai fogalom mellett a másikat átlagos elhalálozási kornak vagy átlagos élettartamnak nevezni, minthogy

A1 ELHALÁLÓZOTTIAK MEGOSZLÁSA KOR SZERINTI (Kérpuszta XI. sz.)

2. sz. melléklet

ez a mérőszám a megadott temetőben eltemetett halottak elhalálózási éveiből számított átlag.

A kérpusztai XI. szd.-i lakosság átlagos életkorát nem állapíthatjuk meg, mivel ahhoz, az életben levő személyek számának ismeretén kívül, egy megadott időpontban elért életkorukat is tudnunk kellene. A kérpusztai temető teljes és minden mozzanatra kiterjedő feltárása azonban lehetőséget adott arra, hogy az átlagos életkoron túlmenő adatok kiszámítását kíséreljük meg.

A temető halottainak élettartam szerinti megoszlását grafikusán ábrázoltuk. A 2. sz. grafikon azt tünteti fel, hogy az eltemetett egyedek közül hányan (függőleges tengely), milyen kort értek el (vízszintes tengely). A temető halottainak ez a kormegoszlása, amely konkrét adatokon épül fel, alapja minden további számításnak. A kérpusztai ásatások régészeti feldolgozásának eredményeként meglehetősen pontossággal ismerjük a temetőhöz tartozó közösséget, s azt az időtartamot, ameddig a temetőt használták. A temetkezés kora a X. szd. végére és a teljes XI. szd.-ra tehető, s feltételezhetjük, hogy a temetőhöz tartozó etnikum népesedési viszonyai ezen idő alatt alapvetően nem változtak.

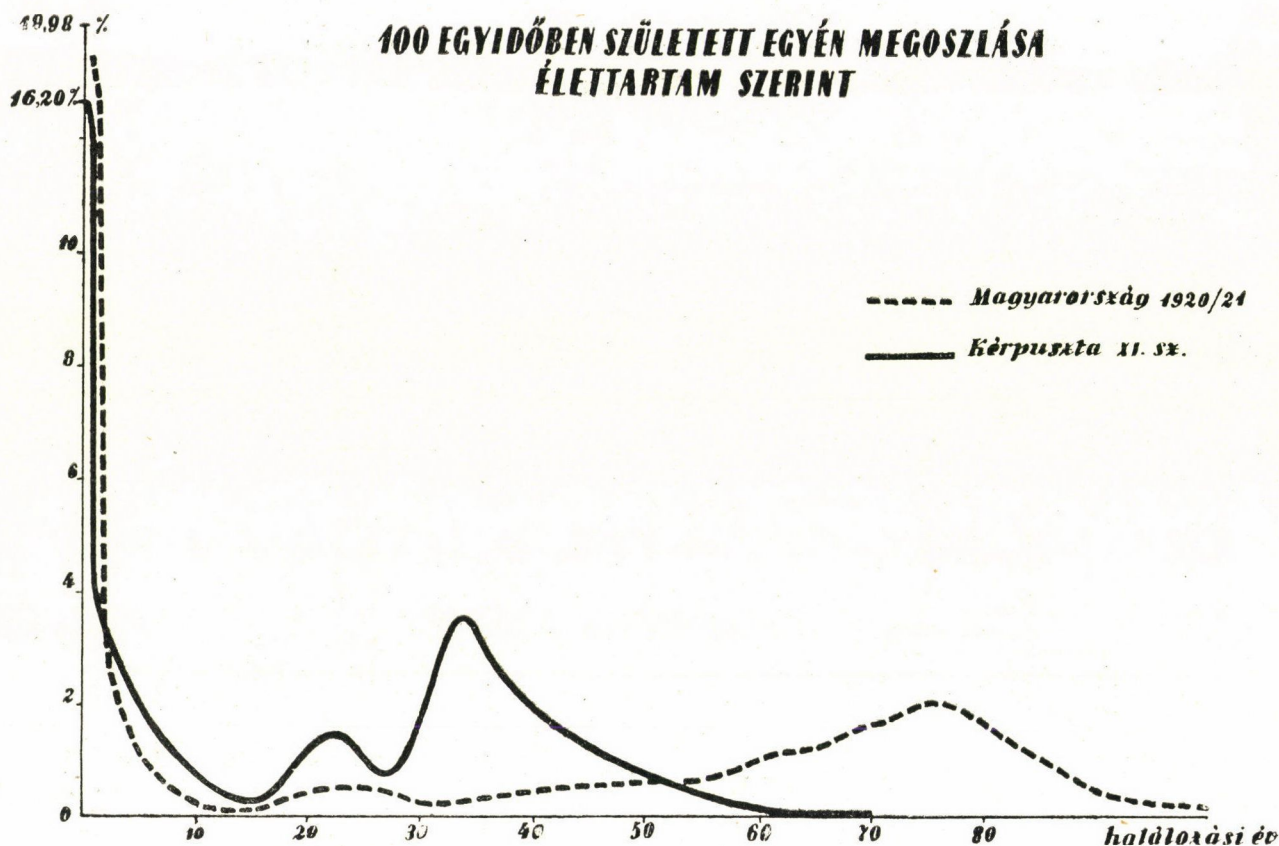
Amennyiben a község halálózási statisztikája ebben az időben nem mutatott nagyobb inga-

dozást, az elhaltak kor szerinti megoszlását mai adatainkkal való összehasonlítás végett úgy is felfoghatjuk, mintha egyidőben született egyének kormegoszlása lenne. A 3. sz. ábra két grafikonja százalékra átszámítva kiegyenlített vonalakkal mutatja be a XI. szd.-i Kérpusztán és a XX. szd.-i Magyarországon elért élettartamokat.

A halandóságnak ez a grafikus ábrázolása a következő jellegzetességekre mutat rá. Megtudhatjuk, hogy az ugyanazon esztendőben születetteknek hány százaléka, milyen élettartamot ér el, s megállapíthatjuk ezen keresztül, hogy az egyes élettartamok milyen gyakoriságban fordulnak elő. A görbének három jellegzetes modusa, gyakorisági csomópontja van (modus = leggyakoribb értékek). Az első és a legnagyobb értékű modus az ábra bal szélén emelkedő csecsemőhalandóság. A XX. szd. elején 100 azonos évben született ember közül 20 még az első életévében meghalt. A kérpusztai csecsemőhalandóság ennél valamivel kisebb értékű (16.2%), ami arra mutat, hogy a fejlődő magyar kapitalizmus körülményei nem voltak kedvezőbbek a csecsemőkre nézve, mint az egy évezreddel ezelőttiek.

Az első modus után következő jobboldali lejtő a gyermekhalandóságot jelenti. A kérpusztaiak vonala itt már a szaggatott országos átlag vo-

100 EGYIDŐBEN SZÜLETETT EGYÉN MEGOSZLÁSA ÉLETTARTAM SZERINT

3. sz. melléklet

nala fölé lendül, tehát a kérpusztai gyermekek haladósága minden korcsoportban felülmúlta a mai. A grafikon görbéje ezen keresztül arra mutat rá, hogy a gyermekek nehezebb életviszonyok között nőttek fel, s ezért a 10—15 életévek közötti legkisebb halandóság is kitolódott a 14—16 évekre.

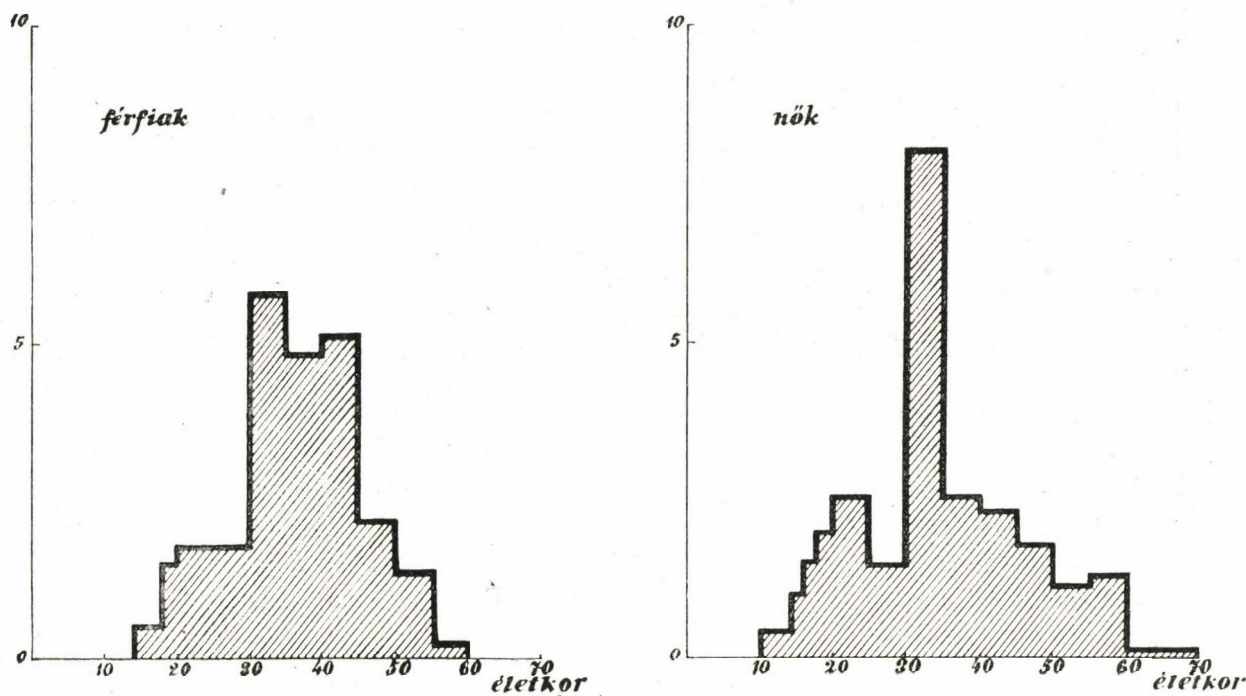
A második viszonylag alacsony maximum a fiatalkori halandóság. Ez ma általában a 20-as életévek elején jelentkezik, a tbc és egyéb olyan megbetegedések következtében, melyek főleg a serdültek közül követelik áldozataikat. A kérpusztai fiatalkori halandóságnak modusa igen élesen és jellegzetesen ugrik ki, s valamivel korábban: 18—20 év körül. Ez a mozzanat arra enged következtetni, hogy a kérpusztaiak hamarabb serdültek fel. A temető anyagának a demográfiai számításoktól teljesen különállóan végzett antropológiai vizsgálata a megfigyeléssel egyező eredményeket hozott. Az antropológiai feldolgozás igen nagy arányú mediterrán elemet mutatott ki, amely elem köztudomásúan korábban serdült. Az adatok egyezése nemcsak a következtetés helyességét bizonyítja, hanem rámutat a statisztikai számítások nagy érzékenységre is.

A fiatalkori halálozások után a halandóság általában visszaesik, egy hullámvölgy következik, a 20-as életévek vége felé újból kevesebben halnak el, azután a görbe lassan emelkedni kezd,

s a 70—80-as életévek között lép fel a harmadik modulus, az úgynevezett normálesoport. A normálesoportot a népességnek az a része alkotja, amely eljut az öregkorba. Ezek elérik a normál élettartamot, azaz azt a kort, amelyet minden életképes ember elérhetne, ha betegségek, szerencsétlenségek, erősen igénybevett életmód, stb. által már előbb el nem pusztulna. A kérpusztaiak élettartamának megoszlásában ez a csoport szolgáltatja a legnagyobb tanulságot. A huszas életévek második felében a mai élettartam görbe még egyre csökken, amikor a kérpusztainak már megfordul a tendenciája, a lassú emelkedés helyett rohamos mértékben növekszik és a 30—40-es életévek között már eléri a csecsemő halálozások utáni legnagyobb, majdnem 4%-os elhalálozási gyakoriságot. A normálesoportnak ilyen korai jelentkezése arra mutat, hogy a kérpusztaiak élettartama a mai-
nak épen csak a fele volt ami életkörülményeik, társadalmi berendezkedésük mostoha viszonyaira enged következtetni.

Az élettartam nemek szerinti szétvetése ezen túlmenően további fontos adatokat szolgáltat. A 4. sz. melléklet a 10 éven felüli, ismertnemű elhalálozottak kor szerinti megoszlását mutatja be. A diagrammok között lényeges eltérések mutatkoznak. A fiatalkori halálozásban, — amely, mint láttuk, elég határozottan domborodik ki — nagy szerepe van a női halottaknak.

**A 40 ÉVEN FELÜLI ISMERT NEMŰ ELHALÁLOZOTTAK MEGOSZTÁSA
KOR SZERINT (KÉRPUSZTA X-XI. SZ.)**

4. sz. melléklet

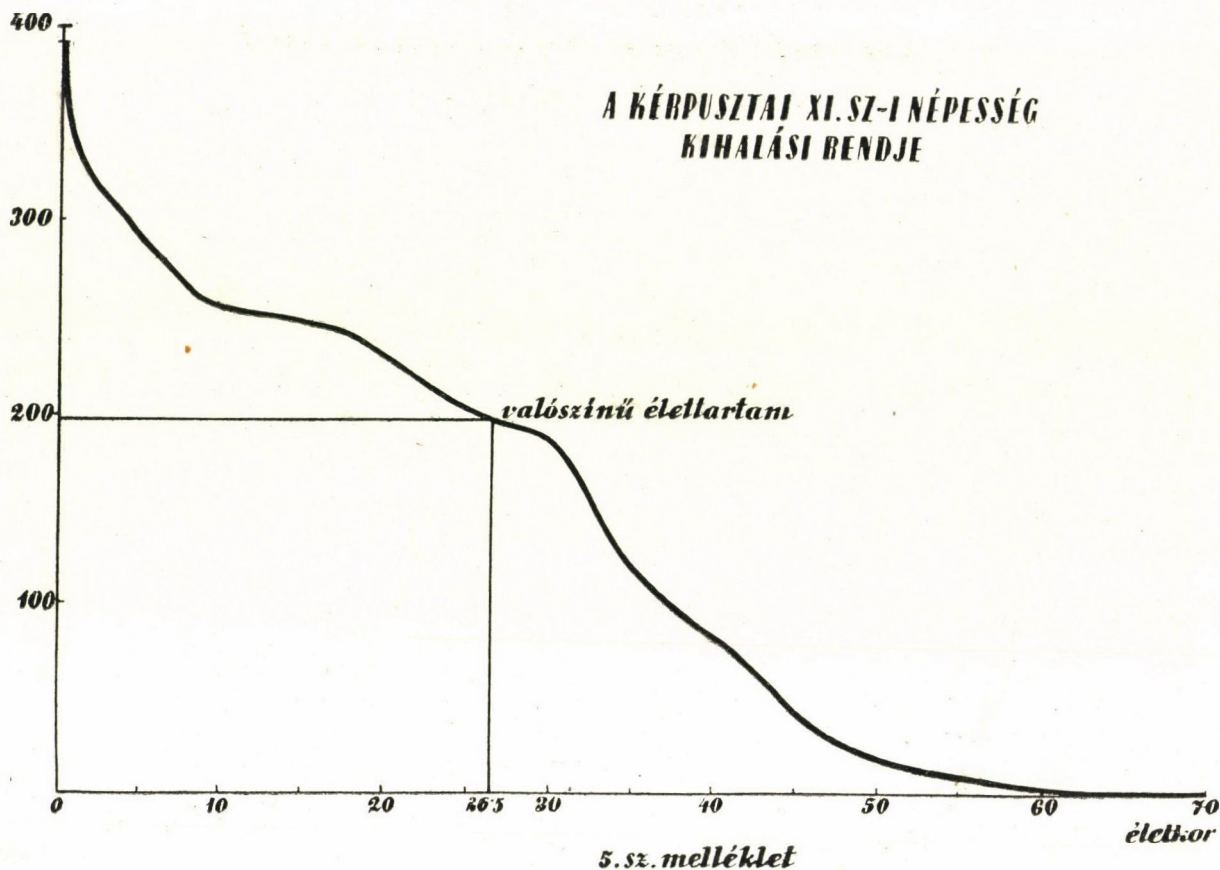
A 14—16 éves kortól kezdve a női halottak száma fokozatosan emelkedve túlhaladja a férfiakét, s a 20-as életév körüli modust is többségben ők adják. A női nagyobb gyakoriság (a halandóságban) kialakulásához általános korábbi halandóságuk mellett valószínűleg a korai gyermekszülésekkel (házasságkötésekkel?) együtt fellépő betegségek járulnak hozzá.

A két nem közötti legnagyobb különbség a normál koresoport körül van. A férfiak normál koresoportja tulajdonképpen két modusból áll, de ezek egy nagy csoportot alkotnak 30—45 évig, míg a nőknél ugyanez a csoport a 30—35-ös élet évekre korlátozódik. A leggyakoribb halálozási kor tehát a nőknél feltűnően előbb következik be. Korábbi elhalálozásuk nehezen magyarázható más okkal, mint azzal, hogy a nemek közötti munkamegosztás következtében a nőknek olyan helyzet jutott a termelésben, amely fiziológiailag előbb elhasználta őket. A nők korai halandóságának ez a magyarázata elég kézenfekvő, néprajzi analógiát szép számmal találhatunk rá. Elképzelhető azonban az is, hogy mai tapasztalatainkkal ellentétben a nők fiziológiai szervezete kevésbé volt szívósabb a férfiakénál, tehát ebben a jelenségben alkati elemek hatása tükröződik. Eltekintve attól, hogy az alkati s különösen az életkorral kapcsolatos fiziológiai különbségek nagy része ugyancsak a nemek társadalmi helyzetére, a kö-

zöttük fennálló munkamegosztásra vezethető vissza, — a kerpusztai nők korai halálának valószínűleg nem ebben keresendő az elsődleges oka.

A 4. sz. grafikon tüzetes elemzése után ugyanis azt látjuk, hogy a nők és férfiak között az elhalálozások szempontjából a maihoz hasonló biológiai különbségek állottak fenn. A 45 éven felüli csoportokban a nők arányszáma megnő, erősen megközelíti a férfiakét, s az öregkorban egy a mai normálesoportéhoz hasonlítható modussal túl is haladja azokat. Jellemző, hogy a temető legöregebb, 60—70 év közötti halottja is nő. A öregebb koresoportok összehasonlításából az tűnik ki, hogy az asszonyok átlaga azonos feltételek mellett túlélhette volna a férfiakat. A nők korai elhalálozása tehát a munkamegosztásban elfoglalt kedvezőtlenebb helyzet rovására írható.

A kerpusztai temető halottai élettartamának figyelembe vételével megszerkesztettük a demográfiai halálozási statisztika számára elsőrangúan fontos és összehasonlításokra alkalmas halandósági táblát. A halandósági tábla ugyanazon évben születettek kihalási sorrendjét tünteti fel. A fogalom egy fikciót tételez fel, például, hogy az 1952. évben született 100.000 csecsemő közül változatlan halandósági viszonyok mellett hányan fogják megérni az 1, 2, 3, 4, stb. életévet, illetve hányan fognak meghalni

ezen életévek betöltése előtt. A kerpusztai népesség kihalási rendjét az 5. sz. ábra tünteti fel. A grafikon első, meredek esése a csecsemőhalandóság, mely az 1. életévnél megtörik és egy enyhébb szögű lejtőbe megy át a gyermekkorban. A görbe pihenője a 10–18 életévek között van, amely korcsoportokban a specifikus halálozási arányszám igen alacsony. A fiatalkori halandóság egy újabb meredekebb lejtőben nyilatkozik meg, azután a 20-as évek második felében egy rövidebb megtorpanással a normál korcsoport kihalása folytán éles szögben zuhan lefelé, egészen az öregek egyre lassabb elhalálozásáig. A halandósági tábla alapján kiszámíthatjuk a valószínű élettartamot. A valószínű élettartam az egyes szereplő élettartamoknak mediánja, tehát a kihalási rendnek, — amely tulajdonképpen a halandósági táblának grafikus ábrázolása, — a közepe. A kerpusztaiak valószínű élettartama grafikus úton számítva 26,5 év, ami annyit jelent, hogy a népességnek a fele érte el ezt az életkort. Magyarországon a század elején a népesség fele kb. 40 évet ért meg, ma pedig ez a kor a 65 éven túl van.

A férfiak és nők valószínű élettartama természetesen különböző. A század elején a mutatószám a férfiakra 40,2, a nőkre 40,5 év volt. A nemek között az eltérés azóta a nők javára alakult. 1941-ben a férfiak valószínű életkora 65,7

év, míg a nőké majdnem 70 (69,3). A kerpusztaiak valószínű életkorát nemek szerint nem tudjuk megadni, mert a 10 éves kor alatt nemük nincs meghatározva. A 10 éves kort elérők megoszlását azonban meghatároztuk. A 6. számú melléklet a kerpusztai XI. sz-i, 10 éves életkort elért népesség kihalási rendjét mutatja be, az ismert nemű egyéneket férfiak és nők szerint csoportosítva. A két grafikon az egyszer már felsorolt sajátosságokat mutatja, s két új adattal járul hozzá az eddigi eredményekhez. A 10. életévüket betöltők valószínű élettartama, amint ez várható volt, nemek szerint különböző. A 10 éves férfiak fele még eléri a 38,5 életévet, a nők mediánja pedig csak a 34,5 éves életkort.

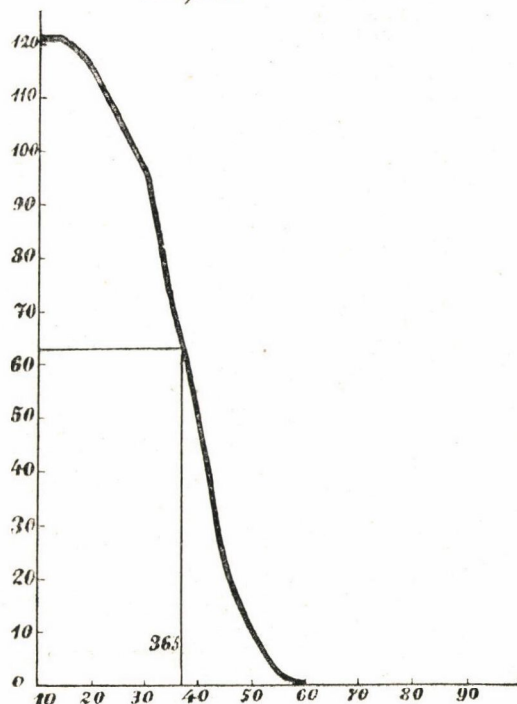
A halandósági tábla egyik legjelentősebb adata a várható átlagos élettartam. Ez a valószínű élettartamtól abban különbözik, hogy nem a kihalási sorrendbe állított, egy időben születettek középsőjének élettartamát határozza meg, hanem a mindegyikük által elért élettartamok átlagát, azt, hogy egy-egy csecsemőre a megadott halandósági viszonyok mellett átlagban hány évnyi élettartam jut. Megállapítható a halandósági tábláról a bizonyos életkorokat elért egyéneknek még várható átlagos élettartama is.

A kerpusztai anyagból mindkét fontos demográfiai adatot sikerült kiszámítani. A várható átlagos élettartam 23,8 év. Képusztán egy-egy

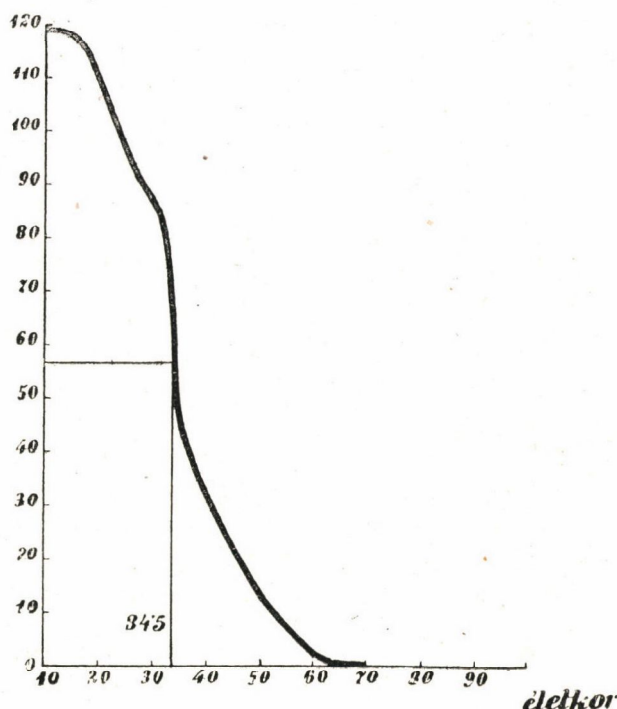
A KÉRPUSZTAI XI. SZ-1 10 ÉVES ÉLETKORT ELÉRT NÉPESSÉG KIHALÁSI RENDJE

(Az ismert nemű egyénekre)

Férfiak

Nők

6. sz. melléklet

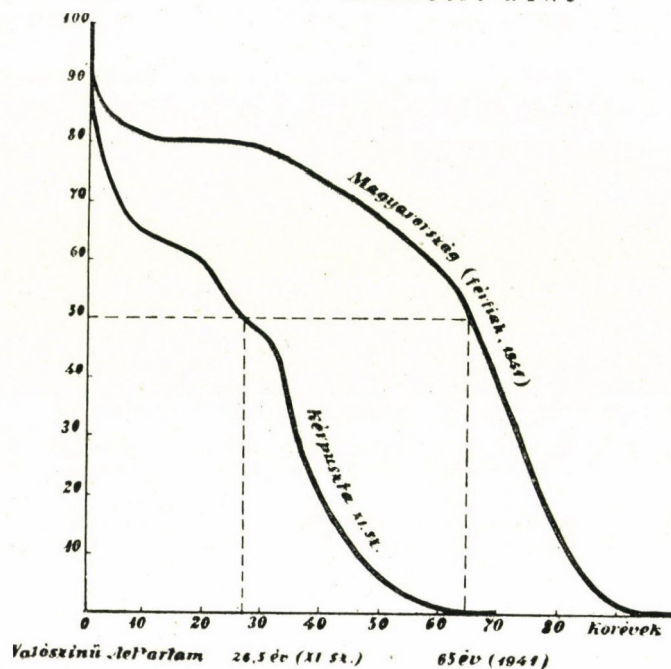
ember tehát átlagban nem egészen 24 évnyi életre számíthatott megszületésekor, ami bizony elég rövid idő. A 7. sz. melléklet a képusztaiak kihalási rendjét Magyarország férfiainak 1941-es adataihoz hasonlítja, százalékokra átszámítva. A két népesség halandósága közötti különbségek szembeötlők. A baloldali grafikon a 100, egyidőben született kihalását mutatja be, míg a jobboldali táblázat azt tünteti fel, hogy hányan értek meg egy bizonyos életkort, és a meghatározott életkort elérők még átlagosan hány évnyi élettartamra számíthattak.

A valószínű élettartam kiszámításánál láttuk, hogy a 10 éven aluli meghatározatlan nemű halottak az élettartam adatok nemek szerinti szétvetését megnehezítik. Ott úgy hidaltuk át a nehézségeit, hogy az adatokat a 10 évet elért népességre adtuk meg. Most azonban, hogy az átlagos élettartam mutatószámát mai viszonyainkkal pontosabban összevethessük, a két nemre külön-külön is kiszámítottuk. A 395 sírból 121 férfi, 119 nő, marad tehát 155 csecsemő, gyermek és nemre meghatározatlan felnőtt. A 64 csecsemőhalottat 100 lány: 130 fiú csecsemő arányában, a 81 gyermeket a vilagszerte általános születési arányszám (100 lány: 105–107 fiúszülött) alsó határa arányában osztjuk meg, a nyolc felnőttet pedig a felnőttek között fenn-

álló arány alapján. A temetőben a szétvetés alapján 203 férfi és 191 nő feküdt. A népesség várható átlagos élettartama az előbb említett 23,8 év, tehát a férfiak valamivel magasabb: 23,94 és a nők alacsonyabb: 23,86 évnyi várható átlagos élettartamából tevődött össze. A mutatószámunk a jelenlegi viszonyokkal való összehasonlítását a 8. sz. melléklet mutatja be.

A táblázatból kitűnik, hogy bár a képusztaiak átlagos élettartama a maiénál sokkal kisebb, az mégis valószínű. Láthatjuk ugyanis, hogy ez az arányszám a XX. sz. elején is igen alacsony volt, s csak azóta emelkedett meredeken, még-hozzá többet, mint a magyar feudalizmus egész ideje alatt. Megállapíthatjuk a táblázatból azt is, hogy a nők várható átlagos élettartama nem sokkal alacsonyabb a férfiakénál. Ez az adat nem áll ellentétben azzal a következtetésünkkel, hogy a nők az akkor fennálló munkamegosztás révén erősebben voltak igénybe véve, mert a két várható átlagos élettartam közötti különbséget a bemutatott valószínű élettartam különbségével szemben egyrészt a halvaszületéseknek és a csecsemőhalandóságnak a férfiakra nézve feltételezetten kedvezőtlenebb jellege, másrészt a női élettartamok diagramjának jobboldali asszimetriája szállítja le alacsonyabb értékre. Egyébként a nők átlagos élettartama

KIHALÁSI REND

7. sz. melléklet

még a XX. század elején is csak 0.8 évvel haladja meg a férfiakét, s csak azóta múlja jóval felül.

A temetőhöz tartozó közösség lélekszámának meghatározását a népesség átlagos élettartama alapján kíséreltük meg. A temető használati idejét az érem-mellékletek elég pontosan adták. Szőke Béla ezt az időt mintegy 125 évre teszi. A temetőben eltemetettek teljes számának,

A várható átlagos élettartam összehasonlító táblázata.

		Képuszta	Magyarország			
		XI. sz.	1900/01	1900/31	1941	1948/49
Várható átlagos élettartam években	Férfiak	23,94	37,1	48,4	54,9	58,8
	Nők	23,86	37,9	51,3	58,2	63,3

8. sz. melléklet.

ezen antropológiai adataink, a temető használata idejének ismeretében egy arányszámot állítottunk fel, mely az egyes temetőhöz tartozó közösségek valószínű átlagos lélekszámát jól megközelíti és összehasonlítások alapjául szolgálhat. A számítás menete a következő: A temető használati idejét (t) osztjuk a várható átlagos élettartammal (E), így megkapjuk azt,

KIHALÁSI REND
100 EGYIDŐBEN SZÜLETETT EMBERRE

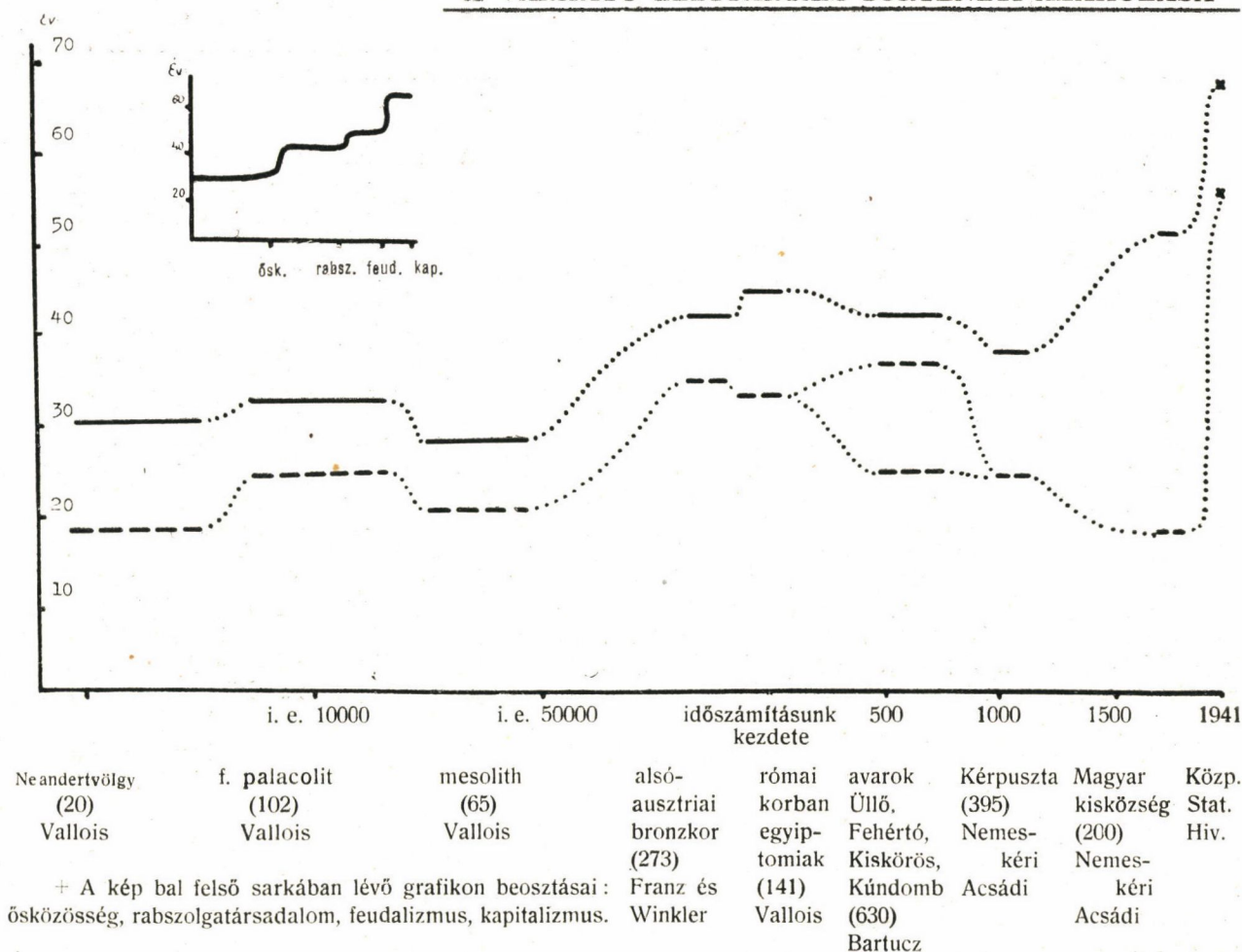
KORÉVEK	KÉPUSZTA (X-XI SZ.)		MAGYARORSZÁG (FÉRFIAK, 1941.)	
	bizonyos életkori előzők száma	a még várható átlagos élettartam (években)	bizonyos életkori előzők száma	a még várható átlagos élettartam (években)
0	100,0	23,8	100,0	54,9
1	83,8	27,4	87,5	61,8
10	64,3	25,4	83,9	55,3
20	58,2	17,5	81,6	46,7
30	47,3	10,3	78,0	38,6
40	20,5	7,7	74,5	30,4
50	5,6	5,4	68,9	22,2
60	0,3	5,0	58,8	15,0
70	0,0	0,0	41,6	9,0
80	0,0	0,0	16,3	4,6
90	0,0	0,0	1,5	2,3
100	0,0	0,0	0,005	1,2

hogy a temetkezési idő alatt hány nemzedék válthatta egymást. Ha ezzel a számmal elosztjuk a temetőben talált személyek számát (Sz), az osztás eredménye az egyes nemzedékek átlagos létszámát adja eredményül. Rövidebb temetkezési idő (100—150 év) esetén ez a szám valamivel kisebb a közösség valószínű lélekszámánál, mivel az utolsó nemzedék, mely a temetőt használja, még életben van a lezáráskor, s ezért az arányszámhoz még egyik tényezőt kell hozzáadni, mely annak mintegy 8—10%-a.

$$(Lélekszám, L = k + \frac{E \cdot Sz}{t})$$

Az ismertetett eljárás alapján a képusztai temetőbe mintegy 5,3 nemzedék temetkezett, az egyes nemzedékek átlagos lélekszáma 77,1 lélek, a falu lakossága tehát átlagosan valószínű 84 személyből állhatott. E megállapításnál hangsúlyoznunk kell az átlagos szót, mert az átlagos szám magában foglalja az induló és a befejező népesség számának növekvő vagy csökkenő tendenciáját, közbeeső hullámzásait. A település lakossága számának ismeretében további demográfiai adatokat számíthatunk ki. Elsősorban az ú. n. nyers halálozási arányszámot adhatjuk meg. A halálozási arányszám azt jelzi, hogy egy adott évben 1000 lélekre hány haláleset jut. Képusztán évente a halottak átlagos száma 3,24, halálozási arányszámuk tehát 38,57%. A halálozási arányszám értékének megítéléséhez ismernünk kell mai népmozgalmi adatainkat.

A VÁRHATÓ ÉLETTARTAM TÖRTÉNETI ALAKULÁSA

kat. A halálozási arányszám ma 11‰ körül mozog, a múlt század vége óta állandóan, majdnem lineáris mértékben csökkent. 1880 körül értéke 35–37‰ között változott. Mai halandósági viszonyainkhoz képest tehát a képusztaiak halandósági arányszáma ijesztően nagy volt, de 100 évvel ezelőtti állapotunknál nem sokkal kedvezőtlenebb.

A születési arányszám a halálozással szorosan összefügg, — ugyanazok halnak meg, akik egyszer megszülettek, — mégis aszerint, hogy a népesség szaporodik, stacionér vagy csökken, a születési arányszám a halálozási felett vagy alatt helyezkedik el, esetleg azzal párhuzamosan vonul. Képusztán a lakosságnak átlagos lélekszámát ismerjük, nem ismerjük azonban szaporodásuk tendenciáját. Ilyen adat hiányában, bár feltételezhető, hogy a népesség ebben a korban növekedett, születési arányszámukról csak annyit mondhatunk, hogy az a halálozási arányszámnak megfelelő, esetleg annál nagyobb volt. Bár a természetes szaporodás mértékét nem ismerjük, a népesedés jellemzésére használt vitalitás-indexre vonatkozóan életviszonyaik ismeretéhez újabb adatokkal járuló becslést végezhetünk. A vitalitás-indexet a születési

és halálozási arányszámok hányadosaképpen %-ban szokták megadni. Ennek magas értéke az ú. n. intenzív szaporodás, amely a szülő nőket ugyanakkora szaporodás mellett is kevésbé veszi igénybe, mint az alacsony értékű indexnél extenzív szaporodás esetében. Magyarországon 1940-ben nem egészen 6‰-es szaporodás 136%-os, 1950-ben pedig majdnem 10‰-es szaporodás 182%-os index mellett valósult meg. Képusztán ugyanilyen mértékű természetes szaporodás 115 és 125%-os vitalitás index mellett jöhetett létre, a szülő nők nagyobb igénybevételével, amennyiben tehát az ottani népesség szaporodott, úgy szaporodásuk extenzív volt. A népesség rekonstrukciója útján még további adatokhoz juthatunk. A példák sorát népsűrűségi mérőszám megadásával fejezzük be. A képusztai XI. századi település lélekszámát a mai Fiad kisközség területére vonatkoztatva 22,5 lélek/km² népsűrűséget kapunk eredményül. Ma a Fiad község körzetéhez tartozó falvakban a népsűrűség 50 körül van az igali járásban, és Somogy megyében pedig 50–60 között. Az adat arra mutat, hogy a népsűrűség a XI. szd.-ban azon a területen a mainak mintegy a fele lehetett.

Demográfiai számításaink egyik eredményét, az átlagos élettartam adatot mai helyzetünkkel már összehasonlítottuk, most ezt az adatot igen hiányos történelmi háttérben is bemutatjuk, idevonatkozó külföldi irodalom alapján.² A mellékelt vázlaton két grafikonvonal húzódik végig. Vizsgáljuk meg először az alsó, szaggatott vonallal jelzett grafikonot. A grafikon különböző korokban és helyeken élt emberek, közösségek átlagos élettartam-adatait adja meg. A neandervölgyi emberrel kezdődik a sor, s az őskorból feltárt felső paleolitikumban és mesolitikumban élt közösségen keresztül az alsó-ausztriai bronzkor, a római kori Egyiptom emberén keresztül jutunk el a hazánk területén élt avarokig s a kőrpusztaiakig.³ A XVIII. szd.-i adat egy Mátra-Bükk-vidéki kisközség 1738–1810 évi átlaga, az utolsó pedig az 1941-es népszámlálás eredménye.

Az őskori élettartamok 20 év körüli átlagát a bronzkori és a római kori magasabb élettartam váltja fel 33–35 évvel. Innen a szaggatott grafikonvonal kétfelé ágazik. A felső ág Üllő, Kiskőrös, Fehértó, Kundomb temetőkből számított átlag, az alsó ág Bartucz Lajos becslése. Megfigyelhetjük, hogy a gyermekesontvázak feltárására fordított gondosság hiánya milyen tág határu becslések végzésére kényszerít. Az avarok becsült élettartam adata mindenestre elég közel áll a kőrpusztaiakéhoz.

A görbe egyik meglepetése a XVIII. szd.-i magyar kisközségnek a neandervölgy emberénél is alacsonyabb élettartama, az igen nagy mérvű csecsemő és gyermekhalálozások miatt. (200 halott közül 136 csecsemő és gyermek). Mivel a fiatal korban történő halálozások a grafikon alakulására erősen kihatnak, viszont a régebbi korokban az elhalt gyermekek a vázak elpusztulása, illetve ezek feljegyzésének hiánya miatt pontosan nem rekonstruálhatók, megszerkesztettük ezeknek a tényezőknek kiküszöbölésére a 20 életévet elért egyének átlagos élettartamait, amelyet a felső, megszakítottan grafikonvonal tüntet fel.

A felső grafikonvonal, leszámítva azt, hogy különböző földrajzi helyek és gyakran különböző társadalmi osztályok átlagos élettartamadatait tartalmazza, sokkal egyöntetűbb s egyértelmű fejlődésről tesz tanúbizonyságot. Az őskori 30 év körüli átlaggal szemben a különböző nemzetiségi, illetve rabszolgatársadalmak átlagban már a 40 életévet is elérik. A feudális magyar társadalom kezdetét és végét a kőrpusztaiak, illetve a XVIII. szd.-i község, hatalmas gyermekhalandóságától megszabadulva, 40–50 év között jelzik. A kapitalizmus korában a halandóság újból nagyot javul.

* Az adatok teljessége hiányában természetesen az őskori és őskori számítások korlátozott értékűek és mindössze a felvetett problémák kiértékelési lehetőségének módját szolgálják.

A társadalmi formák fejlődésével együttjáró életkor-emelkedést a kép felső sarkában lévő vázlatos grafikon lépcsői mutatják be. Jellegzetes különösen az ősközösséget felváltó rabszolgatársadalmak és a feudalizmust felváltó kapitalista társadalmak közötti nagy lépcső, az embernek a társadalmi haladással együttjáró emelkedése. A kőrpusztai adatok tárgyalásánál már rámutattunk a nemek közötti élettartamok különbségére. Ma az a nézet az általános, hogy a nők hosszabb életűek a férfiaknál, s bár ez a jelenben igaz, a kőrpusztai anyagból nem volt igazolható. Hogy ezt a problémát is történelmi megvilágításba helyezzük, bemutatunk egy-két nemek szerinti élettartam-adatot. A népvándorláskori avar anyag előbb ismertetett temetőiben a helyzet a kőrpusztaihoz hasonló. Üllőn a férfiak élettartama 25,2, a nőké: 24,2 év. Kiskőrösön pedig szintén majdnem egy évvel haladja meg a férfiak élettartama a nőké. Az őskorban a különbség még nagyobb: neandervölgyi ember (9 esetből): férfiak 35, nők 25 év, felső paleolitikum: Afalou (36 eset) férfiak: 33,4, nők 29,7 év, Predmost (7 eset): 38,8, 28,3. s az egész paleolith kor: 35,3–29,6 év. A mesolitikumban is elég éles a különbség a férfiak javára: 31–26, tehát épen 5 év.⁴

Demográfiai szemléletű antropológiai feldolgozásnál az adatok embertani típusok szerint is szétvethetők. A típusok szerinti megkülönböztetés helyenként nemcsak a biológiai ember, hanem a társadalmi osztályok (pl. egyes esetekben mongoloid elemek, stb) történetének felderítéséhez is közelebb visz. A kőrpusztai temető 20 éven felüli elhalálozott egyéneit a Lipták Pál által meghatározott típusok szerint csoportosítottuk. A meghatározott típusok általában keverték, s a bennük domináló elem szerint választottuk szét őket. A csoportosítás másik ismérve az élettartam volt. Az egyes csoportok a következő képet mutatják:⁵

keleteuropid:	29 esetszám, 40.14 év élettartam
dinári:	15 esetszám, 40.80 év élettartam
alpi:	13 esetszám, 39.36 év élettartam
nordikus:	11 esetszám, 38.18 év élettartam
protoeuropid:	10 esetszám, 37.70 év élettartam
mediterrán:	47 esetszám, 35.06 év élettartam

A mongoloid és lapponoid elemek élettartamát alacsony gyakorisági (2–2) esetük miatt nem határoztuk meg. A legalacsonyabb átlagos élettartamot a temető legtöbb egyénét magába foglaló típusa, a mediterrán érte el. Ha közülük a még mindig elég nagy esetszámú tiszta mediterrán jelleget mutató elemeket külön vizsgáljuk, 19 esetszámmal 33,58 évet kapunk eredményül, a kőrpusztai 20 évet elérők átlagos várható élettartamánál (37,5 év) épen négy évvel alacsonyabbat.⁶

A régészeti anyagnak az embertani leletekkel történő demográfiai szemléletű összevetése még inkább hozzájárul a társadalmi, néprajzi és

ethnogenetikai problémák tisztázásához. Az ismertetendő statisztikai csoportosítás, valamint a Somogy-Vasas-i hasonlókori temető leletanyagával való összehasonlítás túlnyomórészt kvantitatív jellegű és csupán módszertani kísérlet arra, hogy miként lehetne teljes temetők leletanyagát statisztikai összehasonlítások és csoportosítások útján értékelni.

A leletekkel kapcsolatos statisztikai számításoknál a következő csoportosítást végeztük a kor és nem figyelembevételével a mellékletes és nem mellékletes sírok között. A kerpusztai leletanyagra vonatkoztatott statisztikai értékeket végül összehasonlítottuk a Baranya megyei Somogy-Vasas hasonlókori temető anyagának ugyancsak kiszámított statisztikai adataival.⁷

A kerpusztai temető 395 sírja közül 131 sírban volt melléklet. A 131 leletes sír az egész temető 33,1%-a. A mellékletes és melléklet nélküli sírokat mindenek előtt is korcsoportok szerint vetettük szét. A csoportosításból legjobban kiugró jelenség a 0–1 éves korcsoport teljes melléklet nélkülsége. A csecsemősírok 94%-ában egyáltalán nem volt melléklet. A gyermekek emelkedtével mind több és több sírban találunk mellékletet. Az 1–5 éves gyermekhalottak 23%-a visz magával mellékletet a sírba. Ezzel szemben a 19–20 évesek 66%-a mellett találunk régészeti mellékletet, 20–35 év között a mellékletes és melléklet nélküli sírok arányszáma 1:1. 35 éves kor után a mellékletes sírok %-a egyre csökken az 55 éves korig (18,2%), 56 éves koron túl a halottak többségét újból mellékletekkel temetik el.

A temető egyharmadát jelentő mellékletes sírokat a bennük fekvő halottak megállapítható

A mellékletes és melléklet nélküli sírok megoszlása Kerpusztán az eltemetett egyének életkora szerint

Korcsoport	Mellékletes sírok		Melléklet nélküliek		Összesen (szám)
	száma	a korcsoport %ában	száma	a korcsoport %ában	
0–1	4	5,9	63	94,1	67
1–5	10	23,3	33	76,7	43
6–10	11	33,3	22	66,6	33
11–14	3	43,8	4	56,2	7
15–18	3	50,0	3	50,0	6
19–20	8	66,6	4	33,3	12
21–24	9	45,0	11	55,0	20
25–30	12	57,2	9	42,8	21
31–35	27	43,6	35	56,4	62
36–40	14	32,6	29	67,4	43
41–45	13	36,2	23	63,8	36
46–50	7	31,9	15	68,1	22
51–55	2	18,2	9	81,8	11
56–60	7	63,7	4	36,3	11
61–x	1	100,0	—	—	1
Összesen	131	—	264	—	395

10. sz. melléklet.

A mellékletes sírok megoszlása Kerpusztán nem és kor szerint

Korcsoport	A mellékletes sírok			
	s z á m a		ö s s z e s e n	
			szám	%
0–1	4		4	3,0
1–5	10		10	7,7
5–10	11		11	8,4
11–14	3		3	2,3
15–18	3		3	2,3
Felnőttek	férfi ♂	nő ♀	31	23,7
18–20	1	7	8	6,1
21–24	1	8	9	6,9
25–30	1	11	12	9,2
31–35	4	23	27	20,6
36–40	1	13	14	10,7
41–45	2	11	13	9,9
46–50	2	5	7	5,3
51–55	—	2	2	1,5
56–60	1	6	7	5,3
61–x	—	1	1	0,8
Összesen	13	87	131	100,0

11. sz. melléklet.

neme szerint is csoportosítottuk: férfiak, nők és gyermekek szerint. A mellékletes sírok többsége nő: 62,6%.

A gyermeksírok 23,7%-ában volt melléklet, míg a legkevesebb melléklet férfisírokban volt, mindössze 13,7%. A csoportosításokból kitűnik, hogy mellékletekkel a nők vannak legjobban ellátva, minden valószínűség szerint a gyermek mellékletes sírok többsége is leánygyermek. A 131 mellékletes sír közül mindössze 13 volt csak férfi sír. Az egyes korcsoportok szerint vizsgáltuk még a mellékletes síroknak megoszlását és ebből a legélesebben a 31–35 évesek csoportja tűnt ki. Ebbe a csoportba a mellékletes sírok 20,6%-a tartozik.

A kerpusztai temetőt önmagában vizsgálva nem tudjuk helyesen megítélni a hozzá tartozó közösséget. Éppen ezért megkíséreltük azt a somogy-vasasi temető anyagával összehasonlítani. A kerpusztai temető 33,2%-ában volt melléklet, ugyanakkor, amikor a hasonlókori somogy-vasasi temető sírjainak 39,3%-a volt mellékletekkel ellátva. A két számból megállapíthatjuk, az arányszámok jelentős különbsége alapján is, hogy a kerpusztai temetőhöz tartozó közösség a somogy-vasasinál szegényesebb. A két temető további elemzése érdekes eredményhez vezet. Megállapítottuk mindkét temetőben gyermekekre, férfiakra és nőkre szétvetve, hogy a mellékletes sírok miképpen oszlanak meg közöttük. Somogy-Vasason a mellékletes sírok 14,5%-a gyermeké, a kerpusztai 23,7%-kal szemben,

16.1%-a férfi (Kérpusztán 9.9%) és 69.4% női (Kérpusztán 66.4%). Hogy a két közösség közötti különbséget helyesen viszonyíthassuk egymáshoz, megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes csoportok a megfelelő temetők sírjainak hány %-át teszik ki. E két arányszámot azután indexben kifejezve, megkaptuk az egyes csoportok százalékos részesedését a mellékletekben. Mindkét temetőnél feltűnő a nőknek arányszámuknál jóval magasabb részesedése (Kérpusztán 224.3%, Somogy-Vasas 200%). A gyermekek és férfiak mellékletekkel való ellátottsága ehhez képest jóval csekélyebb (30–60%). Érdekes következtetést vonhatunk le arra nézve, hogy melyik közösségben fordítottak nagyobb gondot a gyermekekre. Kérpusztán a gyermekek korcsoportjukhoz képest 60% indexet értek el, a somogy-vasasiak 40%-ával szemben. A

lésekre vagyunk utalva. A feltárásnál ki kell emelnünk minden egyes eltemetett egyén pontos kor- és nemmeghatározásának elengedhetetlen követelményét.

2. Az így végzett feltárás alapján a következő számítási eredményeket, értékeket adhatjuk meg:

a) A népesség összetétele, átlagos és valószínű élettartama, várható átlagos élettartamok, halandósági tábla, a temetőhöz tartozó közösség átlagos lélekszáma, halálozási arányszám, vitalitás-index, népsűrűség.

b) Régészeti mellékletek olyan rendszerű csoportosítása, amely gazdasági, társadalmi és néprajzi kérdések megoldásának új megvilágítását is lehetővé teszi.

Nemeskéri János — Acsádi György

A kérpusztai és somogyvasasi temetők mellékletes sírjainak összehasonlító táblázata

	K é r p u s z t a				S o m o g y v a s a s			
	A mellékletes sírok		Mellékletnélküliekkel együtt a temető sírjainak %/o-a (2)	Milyen %/o-ban részesedik a csoport a mellékletekben*	A mellékletes sírok		Mellékletnélküliekkel együtt a temető sírjainak %/o-a (2)	Milyen %/o-ban részesedik a csoport a mellékletekben*
	száma	%/o (1)			száma	%/o (1)		
Gyermekek**	31	23,7	39,2	59,0	9	14,5	37,4	38,8
Férfi	13	9,9	31,2	31,7	10	16,1	27,8	57,8
Nő	87	66,4	29,6	224,3	43	69,4	34,8	200
Összesen	131	100,0	100,0	—	62	39,3	100,0	—

* (1). 100:(2)

** 18 évig.

* 12. sz. melléklet.

férfiak viszont Kérpusztán igénytelenebbek, a somogy-vasasi 57.8%-kal szemben 31.7%.

A két temető közt mutatkozó statisztikus különbség természetesen nemesak gazdasági differenciát jelenthet, hanem időbeli és etnikai eltérést is. Röviden összefoglalva az előbb elmondottakból az tűnik ki, hogy a feltárások esetében minden sírra vonatkozóan tett pontos nem- és kormeghatározás oly széleskörű összehasonlításokra ad lehetőséget, amelynek révén kronológiai, gazdasági és társadalomtudományi következtetéseket lehet helyileg és később regionálisan is levonni.

Tanulmányunkat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Történeti demográfiai kutatás csak akkor végezhető, ha a feltárás teljes, ellenkező esetben mind nagyobb mértékben bizonytalan becs-

IRODALOM:

1. Bartucz L.: A magyarországi avarok etnikai és demográfiai jelentősége. Acta Anthropologica. I. Szeged, 1950.
2. Vallois, V. H.: La durée de la vie chez l'homme fossile. L'Anthropologie 1937. pp. 502–532. Paris.
3. Franz, L.—Winkler, W.: Die Sterblichkeit in der frühen Bronzezeit Niederösterreichs. Zeitschrift für Rassenkunde. 4. Bd. 2. H. pp. 157–163.
4. Pearson, M.: On the Change in expectation of life in Man during a period of circa 2000 years. Biometrika, I. t. pp. 261–264. 1901–1902. London.
5. Nougier: Bulletin de la Société préhistorique Française. 46. t. 1949.
6. Magyar Statisztikai Hivatal Közleményei és Évkönyvei. 1860–1941.
7. Dr. Dombay János írásbeli közlése.

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ОБСЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИАЛА МОГИЛЬНИКА С. КЕРПУСТА XI ВЕКА

(Резюме)

Изучение демографической характеристики народностей давно минувших времен может быть осуществлено только при помощи археологических и антропологических раскопок, имеющих специальный историко-демографический характер. В раскопках такого рода нужно стремиться к получению возможной полноты сведений, проистекающих из антропологического материала данного могильника. Исследования и наблюдения, касающиеся отдельных могильных находок, должны быть проведены с наибольшей осмотнительностью и применением одной и той же точки зрения. Это относится прежде всего к могилам детей, на которые исследователи до сих пор не обращали должного внимания и которые были отнесены огульно в рубрику „детских могил“. Историко-демографические исчисления могут быть произведены только в тех случаях, когда могильник является вскрытым полностью (1), далее если возраст (2) и пол (3) найденных скелетов определены и установлен промежуток времени (4), когда могильник находился в утилизации.

Авторы, обработавшие антропологический материал могильника Фиад-Керпуста по вышеупомянутым пунктам, публикуют результаты своих статистических исчислений, на основании которых можно сделать некоторые выводы относительно демографических условий XI века.

В могильнике были открыты 395 скелетов. Судя по археологическим находкам, в частности найденным в могилах монетам, можно было установить, что население пользовалось кладбищем от последней трети X столетия

до конца XI-го, т. е. в течение 125—130 лет. По вскрытии всех могил стало возможным вычислить следующие демографические показатели: состав населения (1), среднюю продолжительность жизни погребенных (2) и возможную среднюю продолжительность жизни их (3), индекс смертности (4), среднюю численность общины, пользовавшейся в свое время кладбищем, индекс витальности (7) и плотность населения (8).

В могильнике были обнаружены скелеты 121 мужчины, 119 женщин и 155 детей с неустановленной половой принадлежностью. Ожидаемая средняя продолжительность жизни была вероятно не больше 23,8 года (23,9 у мужчин и 23,8 у женщин). Община, пользовавшаяся кладбищем, в течение жизни 5,3 поколения, не насчитывала более 84 человек, причем надо учесть тенденции повышения или убавления, наблюдаемые среди представителей экстремных возрастных групп. Годовое число умерших в поселке Керпуста составляло в среднем 3,2, что соответствует 38,5‰. По сравнению с теперешним положением, это число является весьма высоким. Индекс витальности составлял 115—125‰, а плотность населения дошла до 22,5 душ/км².

Историко-демографические исследования и исчисления способствуют выяснению общественных, экономических и этнографических вопросов, возникших при обработке археологических находок.

Я. Немешкери—Д. Ачади

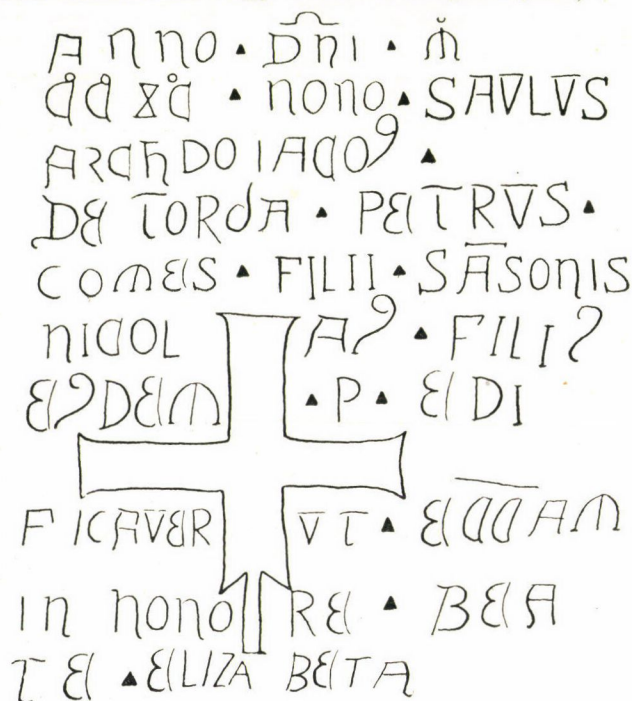
KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZETÜNK MUNKASZERVEZETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A művészet szervesen összefügg a gazdasági és társadalmi alappal. E kapcsolat határozott kimutatása azonban, különösen a középkori magyar művészet területén, nem éppen egyszerű feladat. Ezért értékesek elsősorban azok az adatok, melyek lehetővé teszik a fenti kérdés megvilágítását és fényt derítenek középkori művészetünk gazdasági és társadalmi talajára.

Az eddigi kutatásokból kitűnik, hogy a magyar feudalizmussal párhuzamosan kibontakozó művészetünk idők folyamán egyre szélesebb társadalmi rétegekre támaszkodik. A királyi udvar és a püspökségek építőtevékenységéhez már a XII. században jelentősen hozzákapsolódik a fejlődő nemesség felső rétege, majd a XIII. század elejétől kezdve az egész nemesség. A földesúri megrendelőkkel együtt természetesen bevonódnak a művészi termelésbe a földesúri joghatóság alatt élő szolgáló népek is. Sőt ott, ahol a földesuraság még nem alakult ki, mint pl. a székelyeknél, már a XIII. században maga a nép teremti meg a művészet feltételeit. Innen magyarázható románkori művészetünk gazdag változatossága, amelyben az európai színvonalától kezdve a vidékies, sajátosan népies alkotásokig minden fokozat bőségesen megtalálható, nem ritkán egy alkotáson belül is. Bár a XIII. századtól kezdve művészet-

történeti becslésünk okleveles adataink nagyobb tömegben jelentkezőnek, ezek általánosabb irányításán kívül alig tartalmaznak közvetlen útmutatást a művészet gazdasági és társadalmi alapjaira vagy éppen munkaszervezetére. Mindezekre szinte mindig a meglévő történeti és formai eredményekből csupán több-kevesebb bizonyossággal következtethetünk. Okleveleink ugyan mind gyakrabban emlékeznek meg várépítésekről, templomalapításokról, de a szóbanforgó épületek rendszeresen vagy egyáltalában nem vagy nem az eredeti formában maradtak fenn. A műalkotáson lévő és annak keletkezésére vonatkozó felirat a XVI. századtól kezdve válik szokásossá, szórványosan azonban már a középkorban is előfordul. E feliratok értékét koraiságuk tetemesen növeli, hiszen a szorosabb értelemben vett művészi érdeken felül közvetlen felvilágosítást adhatnak olyan körülményekre és összefüggésekre, melyek a kérdéses időben még többnyire homályban maradtak. E szempontból rendkívüli becslés az aranyosgerendi református templom déli hajófalában 1949. nyarán a vakolat alatt felfedezett felirat, mely a középkori Magyarország területén a legrégebbi ilyen nemű emlékek közé tartozik. Értékét növeli az a tény, hogy falusi műalkotás keletkezését határozza meg.

A homlokzati toronyból, hajóból és négyszögű szentélyből álló szép arányú kőtemplomot már Orbán Balázs ismertette.¹ (XXVI. t. 2). Ő közölte a lebontott sekrestye bejárója felett, a szentély északi belső falába illesztett, kőbevésett első feliratot is: ISTAM CAMERAM EDIFICAVIT STEPHAS SACERDOS ANNO D' M° CC° XC°. A jellegzetesen XIII. századi nagybetűkből álló felirat mellett népi falfaragásra emlékeztető levéldísz és hatágú körbeírt rozetta látható (XXVI. t. 1). A leveles sarokgyámokon nyugvó, vaskos rézselt bordájú szentélykeresztboltozat, az egyszerű vállköves félkörű diadalív, a nyugati kapu viszonylag gazdagon tagolt, leveles díszű hármass fejezet-sorral ékesített, ugyancsak félkörívű béléte, valamint a templom egész felépítése és alaprajza jól összevág a felirat évszámával. — Az újonnan előkerült második felirat kívül, a hajó déli falában mintegy 5 méter magasságban, a

1. kép.

fa] szentély felé eső harmadában látható. A betűk azonosak az előbbi felirat betűivel, de szebbek, gondosabban faragottak. A szöveg a következő. (1. kép). ANNO DNI Mo CCo XC° NONO SAVLVS ARCHDOIACO[NVS] DE TORDA PETRVS COMES FILII SASONIS NICOLA[VS] FILIUS E[IUS]DEM P EDIFICAVERVT ECCAM IN HONORE BEATE ELIZABETH. Az egyes szavak között háromszög alakú elválasztójeleket találunk. A szöveg alsó fele egy egyenlőszárú keresztet fog közre. Ebben az akkoriban használatos körmenetkeresztek legrégibb ábrázolását láthatjuk. A két feliratot összehasonlítva rögtön feltűnik a kilenc évi eltérés és az építetők különbözősége. Erre később rátérek.

A történeti adatok alapján az 1299-i felirat megtalálása előtt is kétségtelen volt, hogy a templomot a Kalocsa nemzetség Tyukod ágához tartozó Gerendi család építtette.² A család a XIII. század második felében tűnik fel Torda környékén. 1254-ben Sámson fiai, Pál és Saul IV. Bélától hadi érdemeikért a tordamegyei Fügedet kapják meg.³ 1268-ban Sámson fia Jakab hűségéért István ifjabb királytól „quandam terram Noui castri Kunchey uocatam” kapja meg (Marosújvár).⁴ Ugyanez évben Sámson fiai: Péter, Jakab és Saul Cüte nevű tordai várjobbágyának megfizetik azt a tíz márká ezüstöt, mely a Sámsonnak eladott gerendi föld feléért a vételár összegéből elmaradt.⁵ István ifjabb király 1270-i, Lónát és Hadrévet adományozó oklevelében Pétert és Jakabot már Gerendinek (de villa Guerend) nevezi.⁶ Saul, Péter és Péter fia Miklós 1296-ban Péter erdélyi püspökkel eleserélik Marosújvárt és Faludit Gyéresszentkirály püspöki faluért. Az oklevél említi a két falu Mihálynak és Györgynek szentelt kőtemplomait.⁷ 1339-ben az említett Péter fia Miklós birtokait unokái közt osztja meg s a Gerenden lévő Szt. Erzsébet kőtemplom kegyuraságát közös tulajdonban hagyja.⁸ A felsorolt okleveles adatokat kitűnően kiegészíti a kegyúri építkezést megörökítő felirat. Világos tehát, hogy a XIII. század folyamán egyre több tordamegyei birtokkal rendelkező család, miután 1268-ban végleg megszerezte Gerendet, a birtokközpontban a század végén kegyúri kőtemplomot építtet, mely vidéki viszonylatban jó színvonalú és gazdag díszítésűnek mondható. Az építetők: Saul tordai főesperes és Péter comes ugyanazok, akik 1268-ban apjuknak, Sámsonnak a gerendi birtok megvételével kapcsolatos adósságát kiegyenlítik. A sekrestye bejárata feletti, már Orbán Balázs előtt is ismeretes felirat valószínűleg a sekrestye (camera) építésére vonatkozik és megőrizte az akkori plébánosnak, Istvánnak nevét. Tudjuk, hogy a középkorban a szertartások minél hamarabbi elkezdhetése céljából először többnyire a szentélyt építették fel. A hajóra és toronyra csak azután került sor. Mivel a sekrestye a szentélyhez kapcsolódik, könnyen lehet, hogy előbb épült fel, mint a hajó, ahová az egész építkezés befejezése után faragták be a kegyúri megrendelők nevét magában foglaló feliratot. Ezek szerint tehát a két felirat közül a korábbi a szentély és sekrestye, a későbbi a hajó befejezési évét örökölte meg (1290, 1299). A templom így a 80-as évek végétől 1299-ig épült. Még régies, romános alapelrendezése, koragótikus részletei (nyugati kapu, szentélyboltozat a leveles sarokgyámkövekkel, négykaréjos szentélyablak délen és toronyablak északon) ez időszakba jól beleilleszthetők és tanulságosan példázzák a két egymást felváltó stílus keveredését.

A Gerendiek azonban nemcsak a kialakult birtokközpontban építkeztek. Említettem, hogy marosújvári földjükön Mihály főangyal, Faludi, azóta elpusztult Maros melletti földjükön pedig György lovag tiszteletére szentelt kőtemplomok állottak. Az utóbbit nem ismerjük, Marosújváron azonban még ma is áll, sajnos erősen romosan az a kőtemplom, melyről az 1296-i oklevél megemlékezik. A marosújvári romtemplom hajóba három ívvel nyíló kőből épült karzata és a középső ív felett emelkedő ikerablakos kis tornya világosan utal szerkezetében is a kegyúri megrendelőre. Bár kétségtelenül bizonyítani nem lehet, valószínű, hogy Marosújvár és Faludi templomai legalább részben a Gerendieknek köszönhették létüket. Bizonyos azonban, hogy a Tordától északnyugatra fekvő, ma már fenn nem álló Szarkadon ugyanaz a Gerendi Miklós építkezett, akit a gerendi templom 1299-i felirata Saul főesperes és Péter comes után harmadiknak említ. 1310-ben ugyanis Urkund fia János mester részére Szendi János vajdai ember a gyulafehérvári káptalan kiküldöttjével megjárják Szarkad határát. Miklós comest gyéresszentkirályi birtokán találják és hívják, vegyen részt a határjárásban. Ő azonban nem megy. Az is kiderül, hogy miért. A káptalani kiküldött ugyanis jelenti, hogy a vajdai ember Szarkadon „prohibuisset ipsum Nycolaum comitem et laboratores suos ab opere et preparatione ecclesie quam dictus Comes Nycolaus denovo incepit construere et preparare in terra Zarka sepedicta”.⁹ A szöveg itt nemcsak a megrendelő földesúr megemlégetése végett, hanem még sokkal inkább a kivitelezőkre való utalásért figyelemreméltó. A „laboratores” az esetben világosan szakmunkásokat, tehát kőműveseket, kőfaragókat jelent, akik javában dolgoztak, mikor a határjáró bizottság megérkezett és a megkezdett templom építését megakadályozta. Nem lehetetlen, hogy ez a kis építőműhely a gerendi templom bevégzése után került Szarkadra. A tér- és időközelség, a földesúr azonossága e feltevést valószínűsíti. Bárhogyan is állt a dolog, az kétségtelen, hogy ez esetben egy aránylag igen korai közvetlen adat áll rendelkezésünkre egy helyi építőműhely foglalkoztatására. Az építőműhely helyi jellegét a gerendi templom vidékies, bár jó színvonalú részletei világosan tanúsítják és egyszersmind azt is bizonyítják, hogy szakemberekről, szakmunkásokról és nem egyszerű jobbágmunkáról van szó. A gerendi templom és a Szarkadon dolgozó „laboratores” e tekintetben azonos következtetést engednek meg. A jobbágyok robotja a földmunkákat, a szállítást és a durva munkákat foglalta magába, az építkezés vezetése, a finomabb kőműves és kőfaragó munka már a szakemberekre maradt.¹⁰ A gyulafehérvári székesegyház helyreállításáról szóló, közismert szerződés 1287-ből

a püspököknek csak az anyag rendelkezésre bocsátását és a helyszínre szállítását teszi kötelességévé. A kőfaragást és a szakmunkát János mester végzi segédjével.¹¹ Nem kétséges, hogy a püspök említett kötelezettségét jobbágysai által hajtotta végre. A szarkadi templom építése esetében látjuk, hogy a nagy székesegyházak és az egyszerűbb, földesúri megrendelésre készülő templomok munkaszervezete lényegében egyezett egymással. Miklós comes megállapodott János comesszal 1312-ben, midőn Tordalakát cserébe adta Felgerend és Szarkad feléért.¹² Így az építkezést Szarkadon bizonyára be is fejezte. Nagy kár, hogy a falu a templommal együtt elpusztult. Az elmondottak ismeretében valószínű, hogy Gerendi Miklós lehetett a gerendi templom építésének is legfőbb megrendelője. Erre vall már csak az a körülmény is, hogy Saul és Péter, Miklós apja a század végén már idős emberek lehettek. Midőn Miklós comes 1339-ben birtokait unokái között megosztja, külön kiemeli a Gerenden Szt. Erzsébet tiszteletére emelt köegyházat, melyet közös kegyuraság alatt kell megtartani. E gondoskodás is arra a megkülönböztetett megbecsülésre enged következtetni, amellyel Miklós comes az általa építtetett és akkor a családi birtokon belül bizonyára a legjelentősebb és legszebb templom iránt viseltetett.

Az ismertetett feliratok és a valóban szerencsés történeti adatok a gerendi templom építésén és a Gerendi család építő tevékenységén túl is jelentőséggel bírnak. Közvetlenül világítják meg ugyanis a középkori magyar művészet gazdasági és társadalmi alapjait, a koragótika falusi, helyi jellegű munkaszervezetét és kézzelfoghatóan bizonyítják a népi elemek fontos szerepét a XIII–XIV. század fordulójának művészetében. Hozzásegítenek ahhoz, hogy e nehéz és a középkorban konkrétan még alig bolygatott kérdésekben megfelelő következtetésekkel állást foglalhassunk ott is, ahol ilyen korai időből közvetlen adatok nem állnak rendelkezésünkre.

Entz Géza

IRODALOM:

1. Orbán Balázs, A Székelyföld leírása, V. Pest, 1871, 130–131.
2. Karácsonyi, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. III: 126–128.
3. Dl. 30096. *Szentpétery*, 1026. Az oklevél ugyan hamis, de egy egykorú hiteles oklevélen alapul.
4. Dl. 30576. Az oklevelet 1291-ben átírja III. András. *Szentpétery*, 1881.
5. Hazai Okmánytár. VII: 111–2. Dl. 30160. 1408-i átirat.
6. Hazai Okmánytár. VI: 166–7. *Szentpétery*, 1914.
7. Wenzel, AUO. V: 152. *Beke*: 38.
8. Dl. 3214.
9. Dl. 30595.
10. Ugyanezt a tényt még világosabban bizonyítja egy későbbi, 1349-ből fennmaradt oklevél.

mely szerint Miklós honti főesperes előtt Bogomer fiaí a szmreecányi (Lipót megye) templom építkezése ügyében megegyeztek. Az idevonatkozó részek a következőképpen hangzanak: „... villa Szemerecsen, ... in qua ipse Stephanus, filius Nicolai (filii Bogomiri de Lipto) residet, ecclesia careret lapidea... idcirco predictos fratres suos patruales in figura iudicii... petivit, ut eundem ad aedificationem ecclesiae lapideae in predicta villa ipsorum Szemerecsen, prout juris est, adjuvari deberent...”. A társbirtokosok elvállalták „... quelibet trium partium tertiam partem precii lapicidis seu muratoriis solvere... caetera vero quae ad aedificationem ejusdem ecclesiae ut pote: lignamina et vecturam lapidum antedictus Stephanus Nicolai, cum jobagyonibus suis, dictae villae Szemerecsen et Zár faciet administrari, elibano

cementi dumtaxat excepto, ad ejus structuram et cremationem idem Stephanus Nicolai tenetur solus... ad reparacionem rupturae ecclesiae beatae Mariae Magdalenae de Nadast omnes praescriptae partes, precium lapicidis solvere tenebuntur, quaelibet trium partium; caetera opera prefatis ecclesiis ad earum reparationem vel restorationem necessaria per proprios suos jobagyonos... facient...” (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. 701–702). Ez az oklevél tehát már világosan megkülönbözteti a szakmunkát a jobbágy munkától és egyértelműen alátámasztja a gerendi és szarkadi templom építésével kapcsolatos megfigyeléseket.

11. Zimmermann—Werner, Urkundenbuch I. 185, Wenzel, ÁUO. IV. 301–302.

12. DL. 30. 102 és 30. 594. Ez utóbbi az eredeti 1371-i átirata.

SUR L'ORGANISATION DU TRAVAIL DANS L'ARCHITECTURE HONGROISE DU MOYEN ÂGE

L'étude est consacrée aux inscriptions les plus anciennes qui se trouvent aux églises (1290, 1299) de Hongrie du moyen âge ainsi que dans celle de la commune de Gerend (Grind, vallée de l'Aranyos-Aries; style de transition). Analysant l'activité de la famille Gerendi dans le domaine de l'architecture, l'auteur jette un jour nouveau sur l'organisation et les méthodes de travail qui caractérisent les constructions de province des XIIIe et XIVe siècles. Comme il ressort de ses recherches, même en province le propriétaire ne confiait aux serfs que les

travaux n'exigeant aucune connaissance spéciale (transport, terrassement, etc.); les plans, les sculptures plus ou moins fines sont dus des groupes d'artisans qui dirigeaient aussi la construction. Les données qui sont parvenues à notre époque permettent de supposer que sur le territoire d'un domaine le propriétaire recourait aux services d'un seul atelier et que la construction le plus soigneusement exécutée se trouvait d'habitude au centre du domaine.

Géza Entz

CASTRUM BUDENSE

A budai várban az első tapogatózó kutatásokat 1946-ban végezte a Vármúzeum elődje, a Halászbástya Kömléktár a Műemlékek Országos Bizottsága anyagi segítségével. Egy évi szünet után 1948-ban a Tudományos Akadémia bőkezű támogatásával ismét elindítottuk a kutatásokat, melyek tájékozódás jellegűek voltak. Még az év végén a Tervhivatal nagyarányú feltárással bízott meg, a teljes anyagi fedezetet biztosítva. Dolgozó népünk és kormányzatunk nagyvonalú áldozatkészsége lehetővé tette, hogy a rendkívül nehéz feltárásokat szünet nélkül folytathassuk, 1952. május végéig. Jelenleg a földmunkák régészeti ellenőrzése mellett az anyag feldolgozását és kiállításra való előkészítését kezdtük meg. Az alábbi cikkekből magam és munkatársaim rövid beszámolót adunk a fontosabb eredményekről.

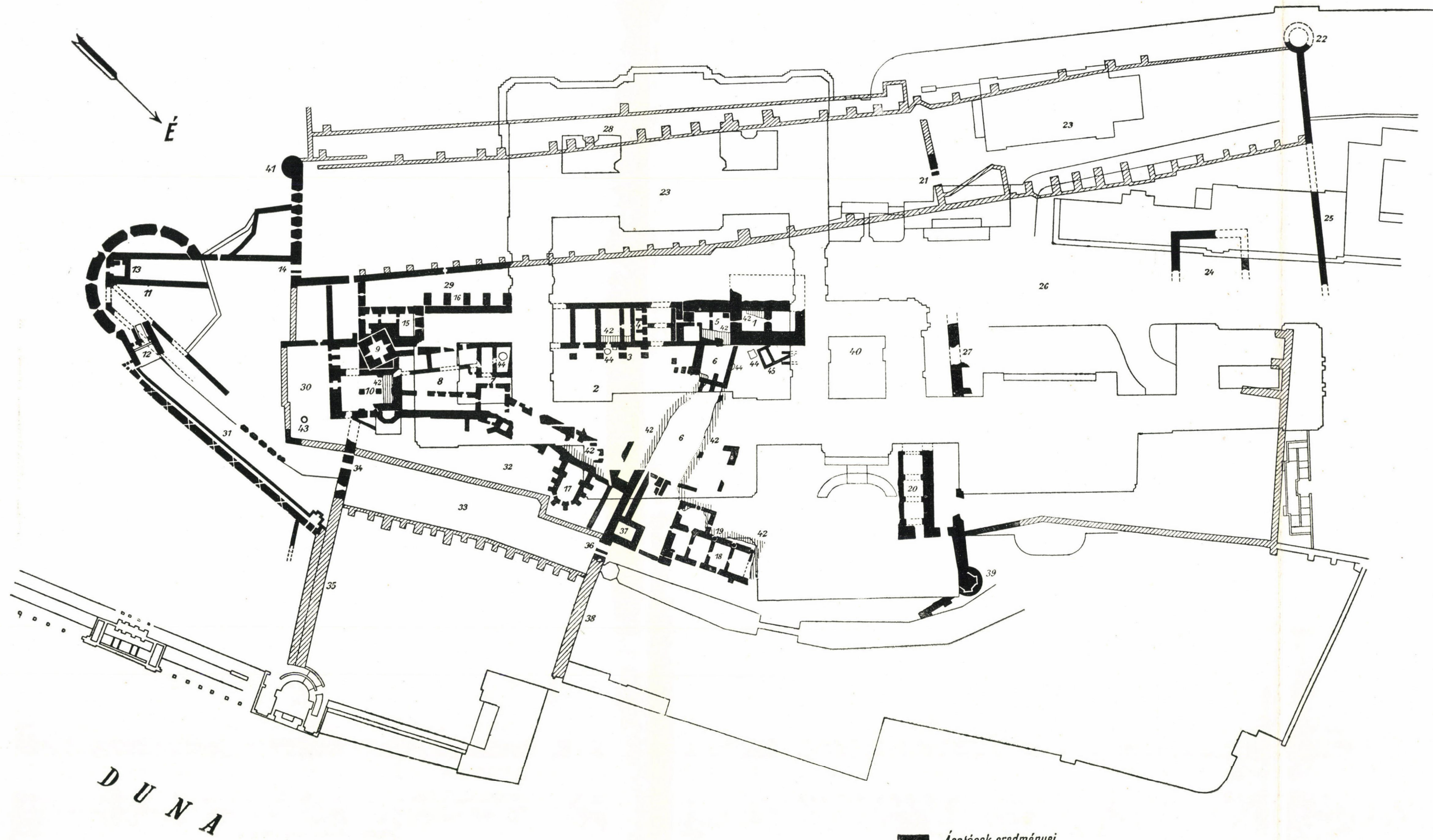
I. fejezet.

Budai művészet.

A várpalota huzamos és többszöri alapos pusztulása következtében a feltárás folyamán

látványos eredményekre nem számíhattunk. Számítottunk azonban arra, hogy feltárhatjuk Buda döntő politikai és társadalmi szerepének, évszázados európai pozíciójának gyökereit, anyagi kultúrájában és vetületét művészeti életében. A kérdések természetesen messze túl-nőnek a helyi jelentőségen. Buda fejlődése a forradalmi megmozdulások, nagy események és változások idején következett be. Fejlődését éppen azoknak az uralkodóknak, annak az izmosodó polgárságnak is köszönhetjük, akik egyrészt a feudalizmus teljes kifejlődése után a központi hatalom megerősítésével az ország védelmét segítették elő, másrészt annak a budai népnek, amely néha forradalmi megmozdulásaival a polgári fejlődés útjait egyengette. Buda jelentősége a későn kialakuló magyar feudalizmus hanyatlásának és világiasodásának első alig érezhető jeleire bontakozik ki és nem véletlenül.

Ezeknek az alapvető változásoknak, fejlődésnek csak történeti adatai kerültek a kutatások előterébe. A Budán készült néhány kiemelkedő műtárgy társtalannul állott a kutatás előtt, ezért

1. Csonkatorony
2. A palota díszudvara
3. Pillérek
4. Kemencék
5. Sziklaárok
6. Kelet-nyugati sziklaárok
7. A kisudvart és a díszudvart összekötő folyosó
8. A palota kisudvara
9. István-torony
10. Déli nagy csarnok
11. Déli nagy rondella (nagy frengi bástya)
12. Déli nagy rondella kapuja
13. Kelenföld kapu
14. Nyugati nagy zwingerbe vezető kapu („Újvilág” kapu)
15. Boltozatos helyiségek
16. íves pillérsor
17. Várkáporna
18. Pincehelyiségek
19. Nagyszlopok
20. Pincefolyosó
21. Nyugati nagy zwinger belső kapuja
22. Karakas basa bástyája
23. Nyugati nagy zwinger
24. Nagy cavalier
25. A var északi zárófala
26. A palota északi nagy udvara (arzenál tér)
27. Középső védmű fala
28. Nyugati kis zwinger
29. A palota nyugati külső udvara
30. A palota déli külső udvara
31. Kazamatta a lőrészekkel
32. A keleti külső palotaudvar
33. Keleti zwinger
34. keleti zwinger déli kapuja
35. Dunához vezető déli zárófal
36. Keleti zwinger északi kapuja
37. Keleti zwinger északi kaputornya
38. Dunához vezető északi zárófal
39. Észak-keleti kis bástyatorony
40. A palota középső udvara (Báli basa tere)
41. Buzogány torony (kis frengi bástya)
42. Észak-déli sziklaárok
43. Kút, Mátyás és Beatrix címerével
44. Sziklavermek
45. Borospince

1. kép. Budavári ásatások áttekintő térképe.

csak az az egyetlen, módszertanilag alig helyesíthető, kényszerű út állott nyitva, hogy külföldi párhuzamok alapján a belső, éppen a budai fejlődés ismerete nélkül, a társadalom anyagi adottságainak, a munka körülményeinek mellőzésével kísérelje meg felderíteni a magyar művészet történetének ezeket a fontos emlékeit. A Budára vonatkozó rendkívül értékes oklevél és egyéb források adatai néha csak üres keretként hatnak, amiből hiányzik a tartalom. Nem elég, hogy ismerjük Buda kereskedelmének döntő fontosságát, tudjuk a mesterneveket és a városi hars és polgári fejlődés alapvető jogi eredményeit, ha nem látjuk legalább részben a kereskedelem áruit, hatásukat kézműveseinkre és művészeinkre, akik e termékek alapján új technikát és új művészetet hoznak létre.

Most már ismerjük a Rajna-vidékről, Dél-Németországból, Spanyolországból, Olaszországból és Sziléziából beáramló árukat, kézzelfoghatók kézműveseink, fazekasaink első kísérletei, végül azok az érett technikák és formák, melyekben a budai kézműipar megteremti európai szintű, sajátos termékeit. Láthatjuk, hogyan alkalmazzák más anyagban, pl. a rajnai keményszerű árúk¹ díszítéseit egyszerű anyagban, hogyan alakítja át ezt a technikát, sőt magát a díszítést az új anyag használata és a szerényebb anyagot hogyan iparkodnak különböző színhatással, különböző mázak alkalmazásával esztétikailag kiegyensúlyozni, ugyanakkor valami teljesen újat hozva létre. Azonban nemcsak a kereskedelem útján áramlanak be az ipar és a művészet eredményei. Az udvari művészet ugyanolyan kozmopolita, mint a kolostori-egyházi művészet volt. Legvilágosabban az udvari művészetet Budán a XV. sz. második feléből ismerjük. A félkészárúkból, a kőfaragás, különösen a reneszánsz kőfaragás egyes emlékeiből, a Budán készült miniaturákból, ötvösművekből stb. és a történeti forrásokból tudjuk, hogy Budán idegen, főleg olasz mesterek serege dolgozott. „Disquiris statuarios, plasticos pictoresque optimos undique accersi iubes; coeunt undique topiarii atrien-sesque fabri; lapidinae studiosius juam aurifodinae quaeruntur; scalpuntur ubique marmora ut maximis satisfaciunt operibus⁹⁹”, írja Bonfini az Averulinus előszavában.

Ez az udvari művészet a XIII. sz.-tól folytatta az egyházi művészet kulturális politikáját és egész Európában egységes idealista irányzatú művészetet alakított ki, ugyanakkor azonban az ellenkező irányú fejlődés alapjait is megteremtette. A növekvő városi-polgári, szervezeten már túl elágazó és nem olyan egységes egyházi szükségletek kielégítésére helyi

művészi céhek, városi művészi iskolák alakulnak. Ezek a helyi műhelyek az elterjedt általános európai művészet és technikai ismeretek alapján kezdenek el dolgozni és az új szükségletek, hagyományok és a fejlődés üteme szerint gazdag, sokirányú művészet bontakozik ki. A fejlődésnek ez a lüktetése, melyben a realizmus elemei sarjadnak, az adottságok szerint Európaszerte más és más helyen, Olaszországban, Burgundiában, Flandriában, Csehországban stb. indul meg először. Magyarországon erre a legkedvezőbb előfeltételek Budán vannak meg. A nemzetközi udvari művészetből megismerik a technikát, egyéni formába öntik és az akkori társadalom kommunikációs esztornáin, a királyi, főúri udvarokon, az egyházon, a kereskedelmen és a városok egyéb kapcsolatain keresztül elterjesztik az országban, sőt visszasugározzák külföld felé is. Buda helyzete és művészeti alkotásai tehát nem magyarázhatók egyedül abból, hogy királyi udvar és kereskedelmi csomópont volt, hanem abból, hogy történelmi fordulóponton nőtt naggyá és hogy a haladó történeti helyzet létérdekévé vált.

A budai udvari művészetet vizsgálva kiindulópontul azokat a nemzetközi áramlatokat találjuk, melyek az udvart közvetlenül érik. Rövid szemlénkben csak a legjelentékenyebbre térünk ki, a Mátyás-kori művészetre, amikor már a helyi művészet is kialakult és az udvari művészet tulajdonképpen budai művészetté válik. A kialakulás folyamatára az eddig ismert emlékeken kívül a XIV. sz.-i, a Zsigmond-kori rétegek és az óriási kőanyag vet fényt. Egy női fejét ábrázoló gyámkő (XXVII. t.) bizonyítja, hogy a XIV. sz.-végi realisabb stílus Budán is megjelenik a századfordulón. Néhány emlék alapján nem tudjuk meghatározni, milyen kapcsolatot fűzi e stílus egyik fő központjához, Prágához, a Parler-műhelyhez. Kétségtelen, hogy ennek az északi reneszánsz jellegű stílusnak Magyarországon több társtalan, de kiemelkedő emléke van. Buda szerepe egyelőre tisztázatlan, de kétségtelen, hogy Mátyás korában már körvonalazható a budai iskola, amelynek fontos láncszeme ez az emlék.

A mintegy hatezer darabból álló kőtár olyan mérhetetlen formakincs tartalmaz, melyhez egyetlen gótikus építményünk részletgazdagsága sem fogható. Sajnos, ezek az építészeti töredékek nem kárpótolnak a palota egyetlen elpusztult részéért sem. Olyan ez, mintha egy élő szervezet helyett ásatag csontokat vizsgálnánk. Mégis a megmaradt részletformák segítségével a források és az ásatás alapján meg tudjuk oldani a palota rendkívül homályos építéstörténetét, szerepét a magyar gótikus építészetben a tőle függő, köréhez tartozó építészeti iskolák kibontakozását és külföldi kapcsolatait. Már most az építészeti csoportok összeállítását követően, sok kutatási feladat rajzolódik

¹ Holl Imre dolgozta fel rendkívül eredményesen a nyugati árukat és hatásukat a budai kerámiára.

dik ki előttünk, melynek néhány példáját említhetjük. A XIII. sz.-i csoport jellemző emlékei például egy ajtóív (**XXVIII. t. 2**) és lapos levelű oszlopfő, ez utóbbihoz kapcsolódó emlékek jegyei a vári Mária-templomban, az Uriutca 34-ből származó ablakosztóban, a veszprémi Gizella-kápolna oszlopfőjezeteiben ismerhetők fel. A Közép-Európában használatos kapuk egyik csoportját alkotják azok az ajtókeret-megoldások, amelyek a kassai Dóm egyedülálló, északi kapujának az alap gondolatát vetik fel egyszerűsített formában. E kérdés mögött a magyarországi gótikának önálló es iskolát teremtő megoldása húzódik meg. Ugyan-
csak a XV. sz. második feléből származó gótikus tagozatokból, különösen a sokszáz méter hosszú bordatöredékből látjuk világosan, hogy Mátyás gótikus stílusban folytatja a félbehagyott „Friss” palotát, a boltozatok nagy része ekkor készül el, ekkor kerül az épület tetejére néhány karesű fiatorony is. A kömlékek egy része még megőrizte eredeti színezésének, gazdag díszítésének (**XXIX. t.**), sőt az alakos festésnek nyomait. Tölgyfalomb-dísz, indadísz, mértani minta, reneszánsz füzérek sokfajtaságával csak a kályhacsempék gótikából reneszánszba hajló díszítése és az idomtéglák mustráinak változatossága versenyezhet. Az utóbbit kivéve ezeken az emlékeken éppen úgy, mint a kerámián és a bronzvereteken, könyvsarkokon is felismerhető, egészen sajátos és Buda iparművészetére jellemző mintakines alakult ki. A gótikus és a reneszánsz díszítőelemek szerves és szerencsés arányú egybeolvadásából származik ez az ornamentika. A gótikus szerkezet egy ideig túlsúlyban marad. A reneszánsz hatására vérbő naturalisztikus formák és arányok születnek, majd egyre több olasz elemet fedezhetünk fel bennük. E díszítőművészet példáit a XVI. sz. elején a Dunántúlon és a Felvidéken is megtaláljuk, sőt még Lengyelországban is felbukkan, származását azonban Budán kell keresnünk.

Olasz mesterek munkái lehetnek azok a reneszánsz faragványok, melyek Mátyás palotájának nagyszerűségéről adnak fogalmat. A véső minden mozdulata leolvasható arról az épületű ajtókeretről, amely most került elő (**XXX. t. 1**). Mesterének olasz iskolázottságú kezénymát nagyobb emlékesopronon ismerhetjük fel (**XXX. t. 2**). A nagyszámú anyagban még legalább négy olasz mester művét lehet világosan megkülönböztetni (pl. **XXXI. t. 1**, **XXXII. t. 2**). Ezekhez járulnak a helyi kőfaragó szobrászok, akik közül a kiválóbbak nem a formadás bizonytalansága, hanem a reneszánsz-clemek különleges alkalmazása miatt sorolhatók a helyi mesterek közé. Az ú. n. diósgyőri Madonna mesterének egy kis relieftöredéke (**XXXII. t. 3**) árulja el, hogy java műveit a budai várban alkotta és hogy onnan került a másik királyi várba. Divald sejtése Buda köz-

ponti helyzetéről elvitathatatlan, amit nemcsak a történeti adottságok, Mátyás udvara tesz valószínűvé, de a leletek is bizonyítják. A visegrádi kút szobrásza,² Giovanni Dalmata, Budán nagyméretű vörösmárvány figurális domborművet készített (**XXXII. t. 1**). Komoly jelentőségűek azok a nagy udvaron lelt vörösmárvány töredékek, melyek az oszlopesarnokos udvar közepén állott kútból származhatnak és bronz tölgyfaleveles díszeknek alapján Verocchio műhelymunkájának tarthatók, felvetve az erre vonatkozó közismert föltevést (**XXXIII. t.**). Nagyméretű emlék egy vörösmárvány hárpia, amely mint szabadon álló kerek szobor igen ritka. (**XXXIV. t. 1**) Tömör szobrászi formája az épület-plasztika legszebb művei közé emeli. A szobor szabadban volt elhelyezve, és néhány jeltől arra gondolhatunk, hogy az előbb említett kút medencéjét tartotta néhány testvérevel. A firenzei San Lorenzo régi sekrestyéjének Verocchio kútját ugyancsak hárpia domborművei díszítik és díszítő szobrászatában is gyakran bukkannak fel. A palota hatalmas méreteit idézi fel a delfines mester újonnan előkerült párkányfrize (**XXXIV. t. 2**), lazán kigyózó díszítéssel és remekül faragott delfin ábrázolásával.

Egészen más világba vezet a rendkívül érzékeny mintázott kisméretű rondó, amelyben Julius Caesar areképét véljük felismerni (**XXXII. t. 2**). Az ábrázolás beleillik a Mátyás körül kialakult humanista légkörbe, melyről annyi emlékünkn maradt Bonfini, Galeotto leírásaiban és a Corvinákon. A kis domborműhöz meglepően közel áll Desiderio da Settignano Caesar-reliefje a Louvre-ban. Kétségtelen, hogy mestere Donatello tanítványai közé tartozott, mint ahogy ez a kör és generáció végezte Mátyás budai palotájának díszítését is. A vörösmárvány szobrászi töredékek stílusától idegen, a díszítés és a plasztika grafikus hatásaira törekszik a sárkányos fríz mestere (**XXXI. t. 2**), akitől még két további igen gazdagon díszített konzolkövet is ismerünk.

Összefüggő építészeti elemeket is sikerült összeállítani, így egy hosszú mészke ballusztrád-sort, lemezein igen szép, főleg egy mester kezétől, talán Giovanni Dalmata köréből származó reneszánsz díszítésekkel, a váci korlát hasonmásaival.³ Ezeken kívül igen sokféle ballusztrádbáb került napfényre, és joggal hihetjük, hogy Mátyás palotáját erkélyek, loggiák vagy attika tagolták gazdagon.

A számos reneszánsz ablaktöredékből sikerült egyet hitelesen helyreállítani. Az ablak egyszerűsége és monumentálisága már a cin-

² Meller Péter, La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. Annuario dell' istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze. Vol. I. 1947.

³ Gerevich Tibor előadása az Arch. Ért. beszámolójában jelent meg.

quecento-építészet fölényes szerkesztő tudását vetíti előre. Az olasz iskolázottságú művészek mögött semmivel sem marad el az a magyar szobrász, akit a címerek mesterének neveztünk el Mátyás, Beatrix és Ulászló címerei alapján (XXXV. t. 1—2) és Kassai István mester körében keresünk. Kassai István budai működése oklevélileg igazolt, itt is halt meg a 90-es évek végén.⁴

A reneszánszművészet azonban nemcsak a palota épületén jelentkezik, amelyből hatalmas szerkezeti elemek is maradtak fenn és nem is csak a díszítésben, ahol az idomtégglákat terracotta füzérek és rozetták váltották fel, hanem a belső felszerelésben, fényűző használati tárgyakban is. A fényűzési tárgyak közül a kerámia és az üveganyag maradt fenn nagy számban. A töredékeken felismerhetjük az ekkor Európában használt anyagokat és technikákat. Legtöbb az olaszországi készítmény, melyek között gyakori a faenzai. Hat majolika tárgy hitelesen, mintázatával együtt összeállítható. Még a hispano-moreszk és a perzsa kerámia is található az áruk között. Nem kevésbé gazdag az üveganyag sem. A XIII. sz.-ban még a szír üveg uralkodik (XXXVI. t. 1), a XV. sz.-ban, mint Európában mindenütt, a velencei üveg foglalja el a helyét, amiből itt néhány ritkább korai darab is előfordul a XV. sz.-ra keltezhető majolika kíséretében (XXXIV. t. 2—4). Az anyag jelentékeny része a XV. sz. végéről származik és még a gótizáló borda és spirális díszítések borítják. A korhatározó rétegek részletes feldolgozása fog alapvetően fontos adatokat nyújtani a kerámia és az üvegáruk helyes keltezéséhez. Hiteles ásatások hiányában ugyanis csak a szórványos forrásanyagra, címerekre vagy egyéb véletlen adalékokra támaszkodott a kutatás. Ugyanúgy, mint a grafitos és keményszerépáru esetében, ezeknél a gyártmányoknál is új időrendet kell felállítanunk. A velencei üvegeknek nemcsak egyes darabjai, hanem minden típusa képviselve van: a millefiori, a szalagos üveg (Fadenglas), a zománcos üveg (XXXIV. t. 2—4), melynek egyik legszebb, két férfifejet ábrázoló töredéke van birtokunkban, a színes üvegek, a tejüveg, a márványüveg, végül az igen ritka, át nem látszó opálserű üvegek.

Az olasz üvegek mellett főleg a XVI. századtól sok délnémet gyártmányt is használnak. Ezeken kívül felbukkannak olyan utánzatok vagy kialakított újabb formák, melyeknél magyar készítményekre gondolhatunk. Ezt látszik igazolni az is, hogy nyers üveganyagot és salakot találtunk, így a várban a többi műhelyek sorában üvegfúvó is dolgozott. A színes üveg-masszában aranyszemesék is csillognak, lehet, hogy mint a majolikaműhelyt, az üveghutát is

olaszok rendezték be, illetve alakították át. A budai középkori üveges ipart több oklevéladat is igazolja. Így pl. 1439—39-ben Antonius „vitripar”, „...factorem seu laboratorem vitrorum...” fordul elő,⁵ „Thomas vitripar”-ról 1451-ből van adatunk.⁶ A feltárás egyik nagy jelentősége az, hogy fényt derített a palotában folyó művészi és kézműipari munkára, megtaláltuk a műhelyek szerszámain, nyersanyagát, festékes tégelyeket, a félkész és rontott árukat. Az ötvös égetőtégelyek mélyén még az aranyszemesék is felfedezhetők. Az anyag szorgalmas feldolgozása világosan ki fogja rajzolni az udvari műhelyek szerepét.

Néhány kis töredék bizonyítja, hogy a firenzei Robbia-műhely terrakottái is eljutottak Budára. Az ónmázás padlócsempék már Budán készültek, amit, eltekintve anyaguktól, a rontott, kemencében összeragadt példányok is igazolnak. Elesen megkülönböztethető 1483. előtt és ezen idő után dolgozó műhelyek padlótéglaí, munkái. Néhány briliáns rajzú és kivitelű darabon a vezető olasz mester kezét is fel lehet ismerni,⁷ mint ahogy ki lehet választani a más ízlésű, technikailag tökéletlenebb darabok közül a magyar segédek munkáit.⁸ Az ónmázás padlócsempe gyártása az úgyszólván kiváló budai fazekasságnak még újabb ösztönzést adott.

A fazekasmesterek működése már a XIII. sz. óta nyomon követhető az első még kezdetleges, de alakos és tagozott edényperemtől a kiváló XIV. és XV. sz. eleji mázas, sokszínű és alakos kályhacsempékig, festett, engobe-os, mázas, jól korongolt edényekig, vékonyfalú kupákig és a rajnai köcsérép-árukat utánzó, de eredeti megoldású poharakig és edényekig. Az új technikákat és stílust a vár műhelyeiben is alkalmazták, itt dolgoztak a legjobb mesterek, akiket vidékről felhívtak és itt nyílt leginkább alkalom külföldi ösztönzések és technikai ismeretek alapján jellegzetes készítmények kialakítására. Ez a budai fazekasság, amelynek művészi kályháiról a korabeli humanisták, de a későbbi útleírások is áradozva beszélnek, a reneszánsz hatása ellenére is megtartja önállóságát és egyéniségét. Néhány esetben például ugyanazon a kályhacsempén gótikus inda mellett reneszánsz minta vagy forma tűnik fel, nem készülhetett tehát sem Olasz-, sem Németországban, ahogy egyes kiváló kutatóink gondolták. Technikájukat is ez a kettősség jellemzi.

⁵ Kaprinai másolatai XIX. k. 232. l. — O. L. DL. 13299.

⁶ O. L. DL. 14451. Az adatot Bártfai Szabó László kartársamnak köszönöm.

⁷ L. Bertalan Vilmosné cikkét.

⁸ A helyi mesterek majolika készítményeit Voit Pál különítette el és dolgoztatta fel a nyugatra, Bécsbe irányuló hatásukat is kitűnő eredménnyel. (Sajtó alatt.)

⁴ Gerevich László, A kassai Erzsébet-templom szobrászata a XIV—XVI. sz.-ban. Bp. 1935.

⁵ Archeológiai Értesítő

A mázas kályhacsempék között Zsigmond korában inkább a heraldikus (LIV. t. 2—3) egy-színű ábrázolások és meseillusztrációk (a nyúl és a sünn) uralkodnak. A Mátyás-kori kályhák domborművei közelebb kerülnek az élethez. Az udvari jelenetek mellett gyakoriak az arc-képek és a királyok ábrázolásai. Mátyás is meg-jelenik (XXXVIII. t. 3). Másutt talán éppen mint parittyás vadász vagy Dávid (XXXVII. t. 4). Egy nagyobb mellkép talán éppen valamelyik udvari mestert (Jakabot) örökítette meg (XXXIX. t. 1). másik valamelyik fazekas mes-tert ábrázolt kissé nyers és bizonytalan, de erőteljes és realisztikus formában (XXXIX. t. 1). Különösen értékes hadtörténetileg egy könnyű magyar lovast ábrázoló színes töredék (XXXIX. t. 3). Feszülő kék nadrágban, puha csizmával, felhúzott lábakkal nomád módra lovagol, igazolva, hogy Mátyás korában a könnyű lovasság ősi hagyományokat őrzött meg.⁹ A csempék közül a formaadás és technika alapján három vezető mester keze könnyen felismerhető. Az arcokon és kezeken vagy ruhákon néha önmázát vagy engobe felett szintelen mázat alkalmaztak. A darabok nem annyira technikai, mint inkább művészi szempontból emelkednek ki friss, üde és természetű felfogásukkal. Az egyszínű zöld vagy sárgamázás csoport az előbbinél kötöt-tebb formájú. Stílusok kisugárzása a felvidéki dunántúli épület-, de még inkább a faszobrász-szatban felismerhető. Utánozták ugyanis a korabeli architektúrát és a szentek baldachio-s fülkeszobrai (XLI. t. 1—4). Valószínűleg több közülük akkor közismert budai szobor mása, befejezett, csiszolt formaadásuk, tökéletes kom-pozíciójuk erre utal. Ehhez a körhöz tartoznak a lovagi tornajelenetek is (XLII t. 1, 3), me-lyek viszont a világi szobrászat elveszett emlé-keit tartották fenn számunkra. Jelentőségük túl-nő művészi értékükön, mert néhány esonka kő-faragványon és lekopott freskón kívül Buda XV. sz.-i művészetét számunkra már csak e kályhacsempék alakos és díszítő szobrászata őrzi. A királyi kályhák mesterei ugyanis első-sorban kisplasztikusok voltak, munkájukon tükröződik az épületszobrászatban, a szárnyas-oltárokon kialakult stílus.

Szobrocskáikon felismerhető közös, minden más országtól megkülönböztethető stílusjegye-ket nem ők alakították ki, hanem felhasznál-ták, részesei voltak a szobrászok, festők, ötvö-sök által megteremtett budai iskolának. E mű-vészetet még a nagy stílus kategóriák: „gótikus vagy reneszánsz” sem jellemzik maradék nél-kül, és Buda művészi helyzete, bizonyos fokig hasonlítható azoknak a művészeteknek a hely-zetéhez, melyek a reneszánsz és a gótika

szerecsés találkozásából születtek. A XVI. sz.-ban ez a találkozás már inkább modoros-ságot eredményezett Franciaországban és Németországban. És bár a budai művészet csak lekicsinyítve és sokszorosításokban, ron-tott példányokon keresztül mérhető fel, joggal hihetjük, hogy a jövő haladás egyik kiinduló-pontja lett volna, ha a lényegében elmaradt magyar társadalmat a XVI. sz. eseményei nem roppantották volna össze.

II. fejezet.

A budai vár feltárása

Az ásás technikájának és módszereinek szolgálnia kellett azokat az elveket, melyeket magunk elé tűztünk. Az épületreszek és törté-netük meghatározása mellett célunk volt, hogy a „szép” tárgyak kiválasztása helyett az anyag teljességére törekedjünk, így a várnép anyagi kultúráját a kézművesek hagyatékán, munká-jukon és munkagyakorlatukon keresztül is megismerhessük. Legnagyobb nehézséget az ásások méretei okozták. Ezt a szovjet ásási rendszer alapján oldottuk meg. A segéd tudom-ányok összehangolását és módszer kialakítá-sát ugyancsak a szovjet régészet kitűnő ered-ményeinek felhasználásával értük el.

A feltárás megindulásakor a nagy forrás-anyag, szakirodalom, térképek és ábrázolások mellett elsősorban a Hauszmann-féle építkezés földmunkái során fellelt építészeti maradvá-nyokra támaszkodtunk. A falmaradványokat hevenyészett felmérések őrítették meg, melyeket Györgyi készített és Hauszmannak a királyi palotáról írott monográfiájában jelentek meg. E felmérések alapján legvilágosabbnak és lát-szólag legértelmesebbnek az újkori palota déli oldala előtt feltárt terem alaprajza tűnt. Ezen a helyen egy hatalmas pillér még Hauszmaun-ék szemében is megőrzésre méltónak látszott és félmagasságig téglaknába állítva a kert szintje alatt fenntartották. 1944-ben ágyúállás építéskor újabb műszaki felvételt készítettek néhány részről, ami bebizonyította, hogy a Hauszmann-féle felvétel teljesen hibás. Ezek a hibák, helytelen magyarázatok végigkísérik a Hauszmann-kori felméréseket, amelyeket a falak rendeltetésének, korának és egyéb alap-vető feltételnek a teljes mellőzésével végeztek. A kutatások tehát itt a régebbi földmozgósítás helyén indultak meg, a Györgyi-féle felmérés-től lényegesen eltérő eredményekkel. Ez a kísérleti feltárás bebizonyította, hogy a közép-kori palotára irányuló ismereteinkben csak az eredeti forrásanyagra támaszkodhatunk. Buda legkorábbi ábrázolását, a Hartmann—Schedel-metszet hitelességét az ásások pl. nagymér-tékben igazolták. Különböző technikai akadá-lyok miatt, melyekben főszerepet a meginduló romtalanítás és építkezés játszott, de egyéb

⁹ Tóth Z., Mátyás király idegen zsoldoserege. Bp. 1925. A csempeábrázolás más szempontokra hívja fel a figyelmet.

módszertani megfontolások miatt is, az ásatás kezdetben nem a részletek teljes tisztázására törekedett, hanem általános tájékozódásra, az egész területen mintegy felmérve a munka nagyságát, a várható eredményeket, körvonalaival a feladatokat, ugyanakkor ez az eljárás módot nyújtott arra is, hogy a rendelkezésre álló térképanyag használhatóságát felmérjük, értékelésükre megfelelő adatokat szerezzünk, az általánosból, a nagy körvonalakból elindulva a részletek felé haladjunk. Ezt a módszert igazolta az is, hogy a meghatározó kultúrrétegek 6–8 m mélységben helyezkedtek el talajfelszín alatt. A felület végigkutatása szükségszerűen megmutatta azokat a súlypontokat, ahol már részletekbemenő, lehetőség szerint teljes feltárást kellett elvégezniük. A feltárás sommás eredményeit, melyek végső formájukban természetesen még nem állanak rendelkezésre, a következőkben vázoljuk, de az ásatás időrendjét nem tartjuk szem előtt.

A feltárások a déli sziklaesúcs változatos szintjén fekvő palota földszinti alaprajzát nagy vonásokban tisztázták. Az alagsori helyiségek, pincék, a várkápolna altemploma oldalfalakkal, sőt a boltozat egy részével azért nem pusztult el, mert a sziklaperemen kívül a mélyebb szintre épültek és a barokk palota építésekor betemették őket. Az eredmények tehát a mai felszín és a régi felszín közötti különbségtől függtek. Már másfél méter különbség esetében is lehetőséget nyújtott az épületmaradvány az alaprajz részletekbe menő földérítésére.

A „Csonkatorony”.

Ilyen terület volt a mai palota nagy udvara is, ahol feltártuk a Vár legbelső védelmének sarokpontját, az ú. n. „Csonkatornyot” (XLIII. t. 1–2). („Czonka”, „Schonka”, „Turris manca”) és a nyugati szárny vonulatát, részletes alaprajzát, a keleti homlokzat előtt elhelyezett oszlopcsarnokos folyosó alapozását. A Csonkatorony nemcsak helytörténetileg, hanem időrendileg is jó kiindulásul szolgálhatott, mert több forrás egybehangzó tanúsága szerint Zsigmond építette. „... turrim amplissimam fundavit...” (Bonfini). A források ugyancsak megemlítik nagyon szépen megmunkált hatalmas kvaderköveit is „...ex quadrato... lapide...” A Csonkatorony építéskor egy útban fekvő kis gazdasági épületet lebontottak és eltemettek. Az épület feltöltésének rétegébe ásták be a Csonkatorony alapjait. A toronytól keletre megtaláltuk az épület sarkát Sziklalépcsők vezettek az alatta húzódó mesterségesen kivájt sziklabarlangba, ahol az ászokfák, méceseknek vájt üregek, szabad tűzhely, füstölésre alkalmas rudak mutatták, hogy borpincének használták. A Zsigmond-féle kiépítés előtt a vár gazdasági előudvarához tartozott a kis épület (XLIII. t. 1).

A Csonkatorony mintegy félszélességével a homlokzati fal elé ugrik, a középkori várrendszernek megfelelően biztosítva az oldalvédelmet. Tovább a déli irányban mintegy 15 méter széles nyugati szárny egyszerre épült. Keleti főfala a Csonkatorony keleti falával azonos vonulatú, ami az egységes építészeti elgondolás mellett szól.

Oszlopcsarnokos udvar.

A források és térképek alapján ezen a helyen kell keresnünk azt a híres belső várudvart, melyet csarnokos folyosó ölelt körül. Esetleg erre vonatkozik Aeneas Sylvius fontos megjegyzése „Transimus ad contuendum peripatum illum spaciosissimum...” de ha nem is erre, hanem a várfalakon futó védőfolyosókra, az ásatás most bebizonyította, hogy az oszloptornácos belső várudvar már Zsigmond korában állott. „...in medio area veteri porticu circumventa, quam duplicia coronant ambulacra: quorum supremum, novoque palatio praepositum...”. Bonfini tehát ugyanezt állítja, de leírásából arra is következtethetünk, hogy Mátyás valószínűleg megemelte az épületet vagy átalakíttatta a keleti épületszárnyat. Ezt igazolta a keleti szárny feltárása. Bonfini szerint „...aream porticus laxa complectitur...”

Ursinus Velius így említi „... Solaria praeterea ac porticus...”. Evlia Cselebi 25 évvel a visszafoglalás előtt írja le a várat. „Ez a belső vár kapuja s belül egy nagy tér is van, melyet királyi palota térnek neveznek.” És valóban közel a nyugati szárny keleti homlokzatának alapfala előtt egyvonalban sziklán ülő pillérek alapjaira bukkantunk. A pillérekkel szemben a keleti falból félpillérek alapjai szögeltak ki. A loggiát vagy dongaboltozat vagy borda nélküli kereszaboltozat fedte, de a félpillérekben nyugvó, feltehetőleg széles, szalagszerű hevederív az előbbi feltevést látszik megerősíteni. Egyik építészeti megoldás sem jellegzetesen gótikus. „... Romanae referens antionitatis...” írja Zsigmond palotáiról Bonfini. Különös és megjegyzésre érdemes a folyosó oszlopállásainak szabálytalan távolsága, amely még a mögötte sorakozó helyiségek osztófalát sem követi mindig.

Az udvar nyugati szárnya.

A helyiségek (XLIII. t. 3) közvetlenül a folyosóról nyíltak, ahonnan három lépcső vezetett az alacsonyabb terrazzó-szintre. A helyiségek egyszerű szerepet töltöttek be, ezt igazolja két későbbi elfalazott aknaszerű pinceablak. Szerepük meghatározásánál támpontot csak a legészakibbnál találunk.

Kemencék. A későbbi elfalazásokból kibontott 10–11.50 m helyiséghez három kemence csatlakozott. Pékkemencére nem igen gondolhatunk már csak azért sem, mert az agyagba rakott téglaburkolaton a péklapát kopásának

nyomai hiányoztak. Holl Imre Piccolopasso rajzai alapján kerámia, pontosabban majolika égető kemencére gondolt, ezt, sajnos, leletek nem erősítették meg. Viszont mellette szól, hogy a kemencék használata még a hódoltság előtt megszűnik, illetve a nyílásait elfalazták, ez az időpont egybeeshet a fazekasműhely felbomlásával. Pék- vagy egyéb sütőkemencére nyilvánvalóan tovább is lett volna szükség. A kemencék a szárny építésével egykorúnak látszanak, bár ezzel ellentétben áll a folyosóról nyíló lépcsők magas szintje. A terem padlóját később lemélyíthették és habarccsal borították. A habarcsba ragadva Mátyás dénárja került elő, az átalakítás tehát Mátyás korában történhetett, esetleg azt követően. A kemencék háta mögött egy igen keskeny hosszú helyiség húzódott, aminek csak dél felé nyílt ajtaja és bevilágító ablak nyomát sem találjuk. A helyiség másra nem lehetett alkalmas, minthogy belső használati lépcsőt foglaljon magába.

A következő két helyiség valamilyen alacsonyabbrendű célt szolgált, mert egyiknek ferde rézsűs levilágító ablaka volt, amit később Regalék elfalaztak. Az egyiket terrazzo, a másikat pedig téglá borította.

A Csonkatoronyból kiinduló déli irányú fal nem köt be közvetlenül a nyugati szárny nyugati homlokfalába és annál később készült a falelválás tanúsága szerint. Az épületszárnyat először a középkori szintig tártuk föl és az előbb vázolt alaprajzot teljesen tisztáztuk, a feltárásnak azonban ez a mértéke nem volt elegendő sem az időrend megállapításához, sem pedig ahhoz, hogy a palota korábbi történetére következtetéseket tudjunk levonni.

Sziklaárok. Ugyancsak megoldatlan maradt a Csonkatorony déli falához kapcsolódó sziklaárok rendeltetése is. A teljes feltárás a Csonkatoronyból indult ki. A feltöltés, majd a középkori réteg eltávolítása után a torony déli helyiségét harántan szelő sziklafal bukkant fel, amely semmiféleképpen nem volt kapcsolatba hozható magával a Csonkatoronnyal. A sziklafal előtt jó másfél méter magas iszapoltódott réteg feküdt művelődési nyomokkal. A szikla mesterséges levágása csak az iszapoltódott réteg lerakódása előtt következhetett be. Ez a terület tehát sokáig nyitva állott, és az árokszerű mélyedést záporok hordaléka hosszú idő alatt tölthette föl. A Csonkatorony alapját is ebbe az iszapos rétegbe vágták be. (XLIV. t. 2). A beásás anyaga és egy Zsigmond-kori dénár ásatásilag is igazolja a források adatát. Már ez az egy kutatás valószínűsítette azt, hogy a Zsigmond-kori építkezések alatt, azt jóval megelőző vár nyomaira bukkantunk. Ezek a bizonyítékok és észleletek megszabták a kutatás további irányát is.

A Csonkatoronytól délre a nyugati szárny középkori szintje alatt végzett feltárások to-

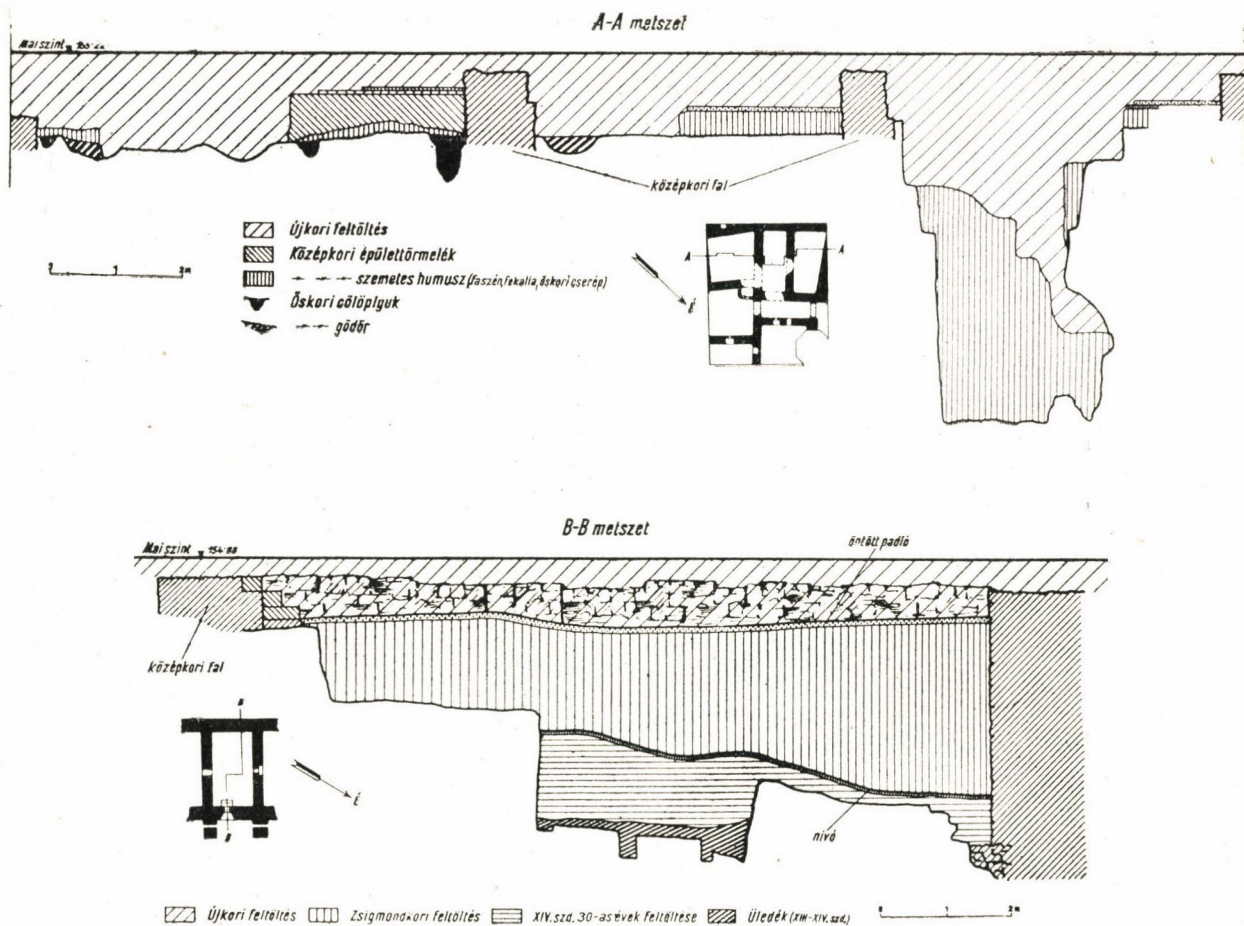
vábbi adatokat nyújtottak az első vár elhelyezésére és körvonalára. A sziklaárkot ugyanis megtaláltuk a kemencétől délre eső két helyiségben is, sőt itt az iszaprétegben Károly Róbert ezüst dénára feküdt 1332-ből. A lépcsőzetes sziklaárok fenekén mutatkozó négyzetes sziklatömbök azt valószínűsítik, hogy az árok-ból kibányászott követ az építkezésre is felhasználták, ugyanakkor az árok befejezetlenségét is igazolják. Az árok betöltése két ütemben történt, az első réteget lejárt, kavicsos szint borítja, anyagában sok korai, XIII. és XIV. századi cserép, épülettörmelék, sőt Károly Róbert-dénár fordult elő. Ebbe a szintbe vágták be a nyugati szárny alapfalait (XLIV. t. 4). A szárny megépítésekor töltötték fel egészen a terrazzo, illetőleg a téglapadlóig. Ebben a feltöltésben a bolygatlan terrazzo-padló alól néhány Nagy Lajos-dénár (1370–71 és 1373–82-ből) került elő és egy Zsigmond-kori pénz, mely fölött azonban a terrazzo-padló hiányzott. A törmelék anyaga elárulja azt, hogy a szárny építését bontások előzték meg, és a feltöltés egy része ebből a bontási törmelékből származott. Ezek és egyéb észleletek alapján a nyugati szárnynak ezt a részét ugyancsak Zsigmond-korinak tartjuk. A sziklaárok Róbert Károly korában még nyitva állott, ugyanis az iszaprétegben (XLIV. t. 3.) talált pénz később nem kerülhetett a helyére. Az első vár nyomait tehát Károly Róbert korában eltüntetik, illetve elvégzik a Nagy Lajos-kori palota építését megelőző terepmunkálatokat. (2. kép B–B metszet).

Az észak-déli irányú sziklaárokhoz a Csonkatorony előtt egy kelet-nyugati irányú sziklaárok kapcsolódik. Azt hisszük, hogy ezek a sziklavájatok a IV. Béla-kori erődítmény védelmi vonalait képezték. Ez a védelmi vonal nagyjában megfelelt a későbbi Zsigmond-kori védelmi vonalnak is, hiszen erre a sárokontra emelték a Csonkatoronyt.

Sziklavermek.

Ezen ásatási megfigyeléseken kívül egyéb leletek is megerősítik a XIII.–XIV. században folyó életet. A nyugati szárny előtt egy vonalban négy, sziklába vájt, aknaszerű verem nyílt. Az aknák töltési anyaga XIII. századra jellemző kerámiából és őskori edénytöredékekből állott. Ugyanezt a réteget találtuk meg a keleti irányú sziklaárkot szegélyező falcsont mellett Kun László és IV. Béla-kori éremlelet kíséretében. A réteg anyagának tanúsága szerint a betöltés legkésőbb a XIV. század első felében történt meg, ekkor váltak szükségtelemmé a sziklába vájt aknák, helyet engedve egy új építészeti megoldásnak, elrendezésnek.

A kérdést a rétegek részletes elemzése és a történeti valószínűség fogja megoldani. A bronzkori, koravaskori és La Tène település

2. sz. kép.

nyoma, kerámiája a legkorábbi középkori rétegekben mindenütt XIII. és XIV. sz.-i leletekkel együtt jelenik meg; bizonyítva, hogy az őskor után a település megszakad. A középkor itt az őskor nyomait elpusztította és saját törmelékével együtt feltöltésekre használta föl. (XLV. t. 4, 2 kép A—A metszet). Kétségtelen azonban, hogy az egymáson és egymás mellé épült várak alapvető építészeti rendszere közös, és annak visszfénye még a Hauszmann-féle palotán is meglátszik.

Belső védővonal.

A mai nagy udvar, ha nem esik egybe, de mégis a középkori árkádós díszudvar helyére került, északi zárófala pedig a legbelső vár utolsó védelmi vonala, ami először a sziklaárok, majd a Csonkatorony által alkotott védelmi sarokpontnak felel meg, és az ettől kelet felé tartó zárófal egészen a Dunáig futott le a szabad kikötést biztosítva. Bonfini így határozza meg „... in media fere arce turrim amplissimam fundavit... quae ad duo sub dialia pertinet...” Wratisslaw báró a XVI. sz. végéről jól tájékoztat „... durch das dritte Thor an den dritten Platz...” A mai déli kisudvar (XLV. t. 1—4) közepetájától húzódott a leg-

belső, síkatorszerű, középkori kis udvar, ami építészetileg egészet alkot a körülölelő épületoporttal. Mint általában nagyobb antik és középkori épületoportoknál, új épület, új központi udvar körül helyezkedett el.

A déli és keleti szárnyak, valamint a mai palota kis udvarán végzett ásatások eredményei közül röviden a következőket sorolhatjuk fel. Az árkádós udvart övező középkori épületek közül csak az előbb leírt nyugati szárnyat sikerült érdemes módon feltárni, a többiből csak néhány pontot határozhattunk meg. Mély pincék miatt nem lehetett a nyugati szárny és a kis udvar körül tömörülő épülettömb csatlakozását felkutatni és ebből időrendjét eldönteni.

Keleti homlokzat.

A kis udvart körülölelő épülettömb homlokzatát a keleti szárny pincéjében találtuk meg (XLVI. t. 1—2). Itt ugyanis elég hosszú szakaszon a barokk palota belső hosszfalát a középkori falon húzták fel. A gyönyörű kváderek fal jellegzetes gótikus falkötést mutat, támpillére íves nyílásán át egyenes, egykarú lépcső vezetett a homlokzat valamelyik árkádos folyosójára vagy erkélyére (XLVI. t. 1).

Az itt vágott metszet mintaszerűen mutatta a középkori szinteket. A feltöltések időrendje megállapításának helyességét a Regál-féle palota alapozása is bizonyította. A kváderfal előtt két középkori szint húzódott néhány centiméterre egymástól, az alsó anyagát XIV., a felsőt XV. sz.-végi eserepek jellemezték. A kváderfal építésének szintje az alsó volt. Ez tehát a Nagy Lajos-kori palota keleti homlokzata. Ezt az észlelést még további megfigyeléssorral és gondolatmenettel is alátámaszthatjuk.

Nagy Lajos palotája a kis udvar körül.

A palota földszinti alaprajzát a déli szárny és a kis udvar alatt végzett feltárások tisztázták. A kváderköves fal közvetlenül a 6.83 m magas sziklaperem elé van építve, a földszinti helyiségek tehát sokkal magasabban fekszenek. Az épület észak-déli irányú tengelyét az árkados udvarra vezető folyosó és hosszúkás kis udvar alkotta. A helyiségek és épületszárnyak egész mélységét elfoglalták és nem hagytak fedett összekötő folyosónak helyet. A középkori kis udvar kötötte össze a földszinti helyiségeket. A palotaépületeknél ez nem a legegyszerűsebb megoldás. Azért volt erre szükség, mert a traktusok igen keskenyek voltak és a szikla beépíthető hátához alkalmazkodtak. A helyiségeket téglapadló és terrazzo fedte, a lekopott téglapadlót szintén terrazzoval borították. Ezen a helyen találtuk meg a feltöltésben ugyanazokat a XIII. sz.-végi rétegeket pénzzel keelve, amelyeket a nagy udvaron írtam le. Ez azonban keveredett későbbi rétegekkel is, de ezek Nagy Lajos koránál fiatalabbak. A réteget egy Kun László, egy Ausztriai Albert, egy Károly Róbert és négy Bécsi fillér jellemezte¹⁰. Sőt a nagy udvar nagy sziklavermével egy sorban meglettük az ötödik sziklavermet is II. Endre ezüst dénárával és leletekkel keelve. Az alul hengeralakú, felül négyzetes sziklavermet a terület feltöltésekor temették be (2. kép A—A metszet). Ez az épülettömb lényegesen átépítés nyomait nem mutatta és nagyjában a szikla déli pereméig borította a hegyhátat. A délről hozzákapsolódó épületrészek egész rendszere más, megszakadnak a falak folytonosságai is, kivéve az István-tornyot. A keleti homlokzat kváderköves fala folytatásában alaktalan kövekből épült, bevakolt és kvádert utánzó festett fal következett, a déli nagy-esarnok fala. A szikla elábrukását itt alépitményekkel egyenlítik ki. Nyilvánvaló, hogy ebben az irányban a palotát később kibővítették. méghozzá a profilok alapján ítélve, Zsigmond korában.

¹⁰ Tekintve, hogy első biteles, nagyobbarányú, későközépkori feltárást végeztünk, a pénzleletek döntő fontosságúak voltak. Az érme meghatározását és rendezését Huszár Lajos végezte, akinek ezért hálás köszönetet mondok.

A déli nagy esarnok. Ezen a déli oldalon három épületrészt különböztetünk meg. A nagy esarnok boltozata két hatalmas középpilléren nyugodott. (XLVIII. t. 1). Terrazzo padlóját az alatta fekvő pince boltozatának nagy fesztávú tégladongája tartotta. A középpillérek áthatoltak ezen a dongán. A falpillérek és a boltozati indítások, a leszakadt boltozatdarabok, zárókövek a terem legszebb díszeiről, az alacsonyról induló cca 4.50 m magasra szökő körte-profilú keresztboltozatról hű képet adnak. A termet keletről és délről világíthatták meg az ablakok. Az első, keleti boltszakaszban a hat-szög felével záruló erkély, a harmadikban ablakfülke, az ablak eredeti helyén maradt káva köve mutatják a terem elrendezését (XLVIII. t. 2). Ez a kissé nyomott földszinti esarnok nem szolgált reprezentatív célokat, annál inkább a fölötté elhelyezkedő emeleti terem, Erkélyének összefüggő kőtagjai megmaradtak és a legszebb festett dekoratív belső kiképzésre nyújtanak példát. Az épület méreteinél fogva is alkalmas nagyobb terem kialakítására. Az alsó esarnok konstrukciója is erre utal. Valószínűleg belső lépcsőn keresztül függött össze a felső díszteremmel, miután ajtónak nyomát sem leltük.

A nagy Rondella. A déli hegyhát hajóorr-alakú csúcsa volt legkényesebb stratégiailag. Főszerepet a védelemben itt először az István-torony, majd a nagy Rondella vagy nagy Frengi bástya játszott átépített formájában egészen 1849-ig. Felvonóhidak kapuja Zsigmond korából származik. A Rondella falát nemcsak átalakították, de tömegében is újjáépítették és feltöltötték, amint ezt belsejének feltárása is igazolta. Körülbelül másfél méterrel a mai felszín alatt, a Zsigmond-kapu szintjével egybevágvva megtaláltuk az 1686. ostrom szintjét, amin elszórt fegyverek, ágyútagok és golyók, valamint gerenda, ágyúállások maradványai heverték.

Az első déli kaputorony. Mélyen ez alatt a felszín alatt kaputorony és bástyafalak bontakoztak ki, amelyek a Rondella építését megelőző állapotról adnak felvilágosítást (XLVII. t. 1—2). A kaputorony és egyenesen a Várba fölvezető út szintje 3,25 méterrel mélyebben fekszik a Zsigmond-kapu küszöbénél, tehát azt megelőzi. Különben is a Rondella fala alatt folytatódott a kaput betemető szemétréteg, melyben 1525-ből származó faenzai tányér is volt. A kaputorony a súllyal működő, billenős kapuszerkezet jellegzetes elrendezését mutatja. Az áthaladó apró köves út pedig két fal között vezet fel a nyugati szárny irányába (XLVII. t. 2). A kapu és az út jelentősége nemcsak abból áll, hogy a korábbi erőrendszernek ezt a szakaszát deríti fel, hanem rámutat arra a korábbi kapcsolatra is, ami a kelenföldi-tabáni, a budai átkelőhely rév-települést a budai Várral összekötötte. Valószínűleg erre a kapura vonatko-

zik az 1302-ből származó határjáró oklevél „...ita videlicet, quod a porta Castri Budensis, que dicitur porta de Kereinfeld...”¹¹, nyilvánvaló viszont, hogy ezen az úton bonyolódott le a forgalom, a település és a belső vár között. A kaput az újabb Zsigmond-kori elrendezés megszüntette, de az út magasabb szinten ugyanebben az irányban futott tovább. A keleti Zwingert, a Rondellát és a nyugati zwingert, tehát a külső védelmi övezetet is összekötötte.

A déli védművek és a buzogánytorony. Az „új világba” vezető kapu előtt megtaláltuk ugyanazt a nagy kövekből összeállított török-kori kövezetet, melyet a nagy Rondellában és a keleti zvinger-kapuján áthaladó úton lelünk meg. A hatalmas felvonóhidás kaput régebben nem ismerték, feltárt tagozatai szerkezetéről megközelítő képet adnak. Átvágja a hatalmas várfalakat, melyek a déli előművek mögött közvetlenül a vár belső területét védik. A fal karesú, tömött nyugati saroktornya az ú. n. buzogánytorony rézsüs törökkori köpenyegének eltávolítása után a vár legszebb korai védműve. Kora meghatározza a hozzákapcsolódó védőrendszer építésének idejét. Alapvonásában pedig ez a várfalrendszer illeszkedik az egész várhegyet körülvevő falakhoz.

Az „István”-torony. A kényes déli oldal legbelső védelmi sarokpontját a sziklaperem csúcsán a megfigyelésre alkalmas István-torony képezte (XLVIII. t. 1). A Nagy Lajos-kori szárny északra záródott. A Zsigmond-kori kiépítés magába olvasztotta a tornyot. Az új épülethez ferdén viszonyuló oldalait ékealakú falakkal illesztették az új irányhoz. A belső csigalépcső mellett kívül új csapóajtós lépcsőt építettek, ami a nyugati szárny dongaboltozatos, faragott ajtókkal díszes pincébe vezetett le. A pincéből kettős ajtón keresztül lehetett kilépni a palota előtt délről elnyúló szűk udvarra. A falakkal szabdalta udvar tágasabb, délkeleti sarkában Mátyás és Beatrix címerével díszített kút a középkori kertben állhatott.

Nyugati udvar gyilokjáróval. A szűk udvar korábban összefüggött a palotát délről övező bástyaudvarral, falközzel. Ezt azonban még a XV. sz. végén elépítették és kőkeres ajtóval látták el. Az udvarnak ez a része is díszes lehetett, mert terrazzo-padló borította. Alatta az udvar elején, két dongaboltozatos pincét építettek. A beszakadt pincék kitisztítása után előtűntek a nyugati szárny alapjai. Váratlanul a kőfal alatt nem alapozás, hanem a sziklát borító nagyméretű kövekből habarcs nélkül illesztett monumentális kváderfal bontakozott ki. Nyilvánvaló, hogy a fal nem alapozásnak készült. Használatának idejében a szint legalább

négy-öt méterrel mélyebben feküdt, és ennek alapján hihető, hogy a budai vár legkorábbi in situ emlékével van dolgunk.

Továbbhaladva észak felé öt hatalmas, ívekkel összekötött támpillér tartotta a palota nyugati homlokzatát. Erre azért volt szükség, mert mögöttük a sziklaperem öbölszerűen visszahajlott és e nélkül az alépítmény nélkül nem tarthatták volna meg a palota rendkívül hosszú nyugati homlokzatának egyenes vonalát, ami egészen a Csonkatoronyig húzódott. A sziklának ez a behajlása még érezhetően befolyásolta a Nagy Lajos-palota nyugati szárnyának alaprajzát.

A terephez igazodó szerény gótikus várat felváltotta a nagyvonalú és a terepet átalakító protoreneszánsz palota.

A homlokzat előtt elhaladó bástyafal már a terep felemelése után épült, alapozása ennek terrazzo-szintjéhez tartozik. A feltöltés anyaga és a terrazzo habarcsába ragadt I. Ulászló-dénár a tereprendezést Zsigmond korára és befejezését, a terrazzo készültét Ulászló korára helyezi. Ez a fal maradt meg legépebben az összes bástyafalak között. A gyilokjárót tartó konzolsor megcsónkítva ugyan, de nyomon követhető végig. Egyetlen kettős hajlású konzol őrizte meg formájukat. A várfalakat fedett védőfolyosók, gyilokjárók koronázták. A metszetek ábrázolják és a források is megemlékeznek róla. „Sigismundi ambulaerum, quod totam fere arcem ambibat...” írja Bonfini. Gerlach István a XVI. sz.-ban „... mit schönem ausgehauenen Umbgängen...” és Auer János Ferdinánd a XVII. században így emlékezik meg „... der Grosse Gang auf der Ringmauer des Schloss...”. Ugyancsak a terrazzo-szintről gazdagon faragott, bár erősen megcsorbult ajtó vezet a nyugati nagy zwingerbe, amit a törökkorban „új világnak” neveztek.

Vízvezeték. A palota egyik vízvezetéke ugyancsak ezt a kis előudvart keresztezte. A 30 cm átmérőjű ólomesövet földalatti keskeny boltozott csatornába vezették, mélyen a palota alá. A csatornát az udvar töltésébe beásták, a török időben szerepe megszűnt, vízelzáró csapja üregét ágyúgolyókkal tömték el. Ezek alapján a vízvezeték Mátyás-korinak tartható. A palotát vízvezetékekkel már Zsigmond korában elláthatták. Erről több oklevéladat emlékezik meg. Különösen becses az a 1416 július 8-án kelt oklevél, melyben Zsigmond 1000 rajnai forintot utaltat ki Hartmann mester nürnbergi „rorsmid” részére, mert régebben számára a vizet Budán a hegyre fölvezette.¹² Ezeknél a vízvezeteki munkáknál dolgozhatott „... magistro Petro aqueductori nostro in Buda...” is. Egészen valószínű, hogy erre a

¹¹ Veszprémi levéltár, „Epp.: Dec. Bud. nr. 9” jelzés alatt.

¹² Regesta imperii XI. 1967. okl.

vízvezetékre vonatkozik Nagylucei Orbán győri püspök oklevele, melyben cisterna számára száz métermázsza ólom Kassáról Budára szállítása felől intézkedik, mert a munkások tétlenül állnak. „... velitis disponere centum cetenarios de plumbo et illico hunc Budam pro cisterna regia mittere...”¹³

Oszlopcsarnokos középső udvar keleti szárnya. Szemben az alaprajzilag tisztázott nyugati szárnnyal, a keleti szárny beosztásáról alig alkothatunk fogalmat. A magas sziklafelszínen a szint mélyebbre került, mint a középkorban, a barokk építkezések pedig eltüntették a nyomokat. Eppen, hogy csak a szárny méreteit állapíthattuk meg, de ezek a felmérési adatok sem hiánytalanok. Ott tudtunk csak eredményt elérni ahol az épület a sziklaperem elé nyúlt és a feltöltésben az épület teste is megmaradt. Így mikor a térképek által rögzített helyen a kápolnát kerestük, az első kutatóarokban 70 cm-rel a talajszint alatt előbukkant a kápolna diadalíve.

Várkápolna. A kutatás ekkor gyorsan ment, mert sokkal kevesebb kérdést vetett fel, mint a nyomok, alaktalan falmaradványok és rétegek értelmezése. A várkápolna altemploma maradt fenn, de ebből valóban csak kevés, a boltzatok és a diadalív közepe hiányzik. Az indítások (XLIX. t. 2) azonban, sőt a boltmező maradványa egyértelművé és hitelessé tehetik a helyreállítást. A mérműves ablakokat elfalazták és kisebb négyszögletes ablakokat helyeztek be, valószínűleg az 1530-as ostromban, de a mérművek részben megmaradtak az elfalazásban. Az altemplomba nem kapun keresztül jutottak, hanem csigalépcső vezetett le a felső templomból vagy sekrestyéből. A szentély messze kinyúlott a sziklaperem elé, így itt is, mint máshol, alépitménnyel oldották meg a szintkülönbséget, amit az alsó templom elhelyezésével jól ki tudtak használni. A várkápolnáknál általában a parisi Saint Châpel mintájára divatos volt az alsó templom a társadalmi megkülönböztetés végett. Magyarországon a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna legépebb példája e típusnak. A kápolnáról igen sok oklevél és forrás emlékezik meg és metszet ábrázolja. Az első kápolna 1349-ben már áll, sőt már 1332-ben is említene egy királyi kápolnát a Várban. Ez nem azonos a most feltárt altemplommal. Windecke is megemlíti „... in der vesten zu Ofen uss sime gewelbe in die capell.” II. Ulászló számadáskönyveiben 1494–95-ben „... qui serviunt in capella Castri Budensis... ad Capellam Regie Maiestatis in Palatio existentem...” följegyzések állanak. Oláh Miklós leírása: „stationem... ad sacellum divi Ioannis perforatam unde rex sacrum audi-

re consuevit...” Ezt a kápolnát alakították át a törökök mecesetnek. A felső templom majd megegyeszer olyan hosszú volt, mint az alsó, ebből azonban vajmi kevés emlékünkn maradt, feltehetőleg néhány faragott kő és alaprajzra következtetni engedő esonkok. Egy női szent feje, amit ugyancsak itt leltünk, a század elejéről származik és a regotizáló lágy stílus érett emléke. Kapuja az oszlopcsarnokos díszudvarról nyílt, ahol a falak csatlakozását meg is találjuk. A kápolna nem külön épült, hanem együtt a keleti szárnnyal, amelynek nyomait a sziklaperemen megtaláltuk, így műrésztetei az ásatási megfigyelés korhatározását erősítik meg. A szárny földszinti padlójának magasságában széles téglarézsüs, később hozzáépített, törökkori erősítő fal futott. A szárny építésének korára és díszítésére az itt lelt köemlék alapján következtetünk különösen azért, mert a források állításaival is megegyeznek. A reneszánsz-törödékek jó részét találtuk meg a környéken. A vörös márvány ablakkereteket a pineék feltöltésében, a pillérlemezeket és ballusztrádbábokat a nagy udvaron, tehát a keleti szárny előtt az 1715 körüli bontási rétegben találtuk, valószínűleg itt állott korábbi épületet alakították át Mátyás.

Az északi legbelső erődítési vonal. A kápolnától északra, annak a legbelső erődítési vonalnak folyosóval ellátott falát tártuk fel, amely a Csonkatoronynál csatlakozik a nyugati szárnyhoz és amely előtt a széles sziklaárok halad. A sziklaárokba állított és egymást keresztező későbbi falak, melyekkel szemben egy sziklanyelv helyezkedik el, az árkon keresztül vezető hidat tarthatták. A Hűy térkép is kaput jelez itt.

Ez a belső erődítési vonal, melynek helyét a sziklafelszín hasadása határozta meg, a Csonkatoronytól indul ki, átfut a keleti zwinger északi kapuja mellett álló tornyon és kelet felé a Dunáig halad. A védővonalon kívül helyezkedett el a Friss-palota, és nem tudjuk, összefüggött-e azzal a monumentális épületmaradvánnyal, amit a kapuhoz vezető út mentén, a régi löportorony előtt tártunk fel.

Keleti szárny folytatása. Az épületrész, illetve pineék sziklaárokban alacsonyabb szinten foglalnak helyet, éppen ezért falai, simarézsüs, kőkeretes kapui megmaradtak, műformái sommásak és erőteljes élszedések élénkítik.

Nagy oszlopok. A részletes kutatásnál azonban meglepetéssel láttuk, hogy nyugati falába, ami közvetlenül a bevésett sziklafal előtt emelkedett, három oszlop állott, amit evvel a fallal később elépíthettek. (XLIX. t. 1–3). A negyedik oszlopra a korábbi löportorony falában, a sziklabeszögelés mögött bukkantunk. Az oszlop magassága hét méter, kerek, dobszerű fejezete kúposan keskenyedik a törzsig. A fejezet és a lábazat egyforma. Ez a rusztikus építészeti alapforma teljesen szokatlan a gotikában,

¹³ Csánki Dezső, Oklevelek a Hunyadiak korából. Történelmi Tár. 1902. 365. l. Az adatot Bárfai Szabó Lászlónak köszönöm.

arányaiban sokkal közelebb áll a normann oszlopokhoz. Hasonló dísztelen forma sokkal karcsúbb arányban a középeurópai építészetben, szerzetesi templomokban, különösen Ausztriában és Csehországban a XIV. sz.-ban jelenik meg a cisztercita építőiskola utolsó hajtásaként. Az oszlopok közvetlenül a levéselt sziklafal előtt állanak. Valószínűleg íveket tartottak, amin az épület vagy a később hozzáépített loggia állott, majd megszűnt és beépítették az újabb középkori falba. A helyiségeket később átalakították és dongaboltozatokkal látták el.

„Friss”-palota. A Friss-palota északi záró szárnyához tartozhatott az a kelet-nyugati irányú pincefolyosó, amit a Savoyai szobortól északra tártunk fel. Az ideképzelt épületszárny helyét és irányát a folyosón kívül az is valószínűsíti, hogy előtte húzódott a palota második belső védővonala, ami keleten egy sarokbástyával indult és aminek vastag falait és védőfolyosóját az őrségépülettel átellenben mély kutatóárok hozta felszínre.

Észak felé záró védőművek. Az előbbi zárófalnak folytatása osztja két részre a nagy nyugati zwingert, felvonókapuja a múlt században még látható volt, maradványai már csak a kapu alaprajzát világítják meg. Előtt a védővonallal elött tátongott a forrásokban gyakran említett száraz árok. Északra a tágas előudvar terült el, az utolsó bástyafallal a polgári város felé. Ez a védővonallal zárja le a nyugati zwingert és támaszkodik a Karakas pasa tornyára, mint sarokbástyára. A védőműveket észak felé a hegy sziklakérgének hasadásai határozták meg. A védelem jó volt, hiszen háromszoros védővonalat is húztak: „... egregie omni munitionis genere instructam...” állítja Oláh Miklós az 1530 évek derekán. A palota északi erősítéséről és udvarairól világos és tárgyilagos leírást ad az 1715-ben keresztül utazó diplomata, Simon Clement, a palota egyik utolsó hiteles szemtanúja. „A palotát a városból egy erős magas fal választja el. Áthaladva a teres udvaron, a hadiszertár udvarán második falhoz érünk, mely előtt széles árok halad. Egy hasonló udvar vezet a harmadik falhoz, melyen belül a kastély belső lakosztályai vannak. Régebben a magyar királyok rezidenciája, most pompás magas épületek romjai és esodálatosan erős falak állanak. Ezt övezik igen vastag kettős, némely helyen hármass falak.”¹⁴

¹⁴ Journals of Simon Clements Travel's in Germany. From 1710 to 1716. Brit. Mus. E. G. 2167. Autograph: Sloane. M. S. 3. 811. „... with one broad street leading to the Castel, which is separated from the Town by a strong high wall; crossing a spacious court or place of Arms, we come to a Second wall, with a broad Ditch; such another Court leads to the third wall, within which is the innermost apartment of the Castel, formerly the residence of the Hungarian Kings, and now the ruins

A mai palota első épületének alapozásakor készült felvétel ezen a helyen hatalmas boltíves középkori helyiségek bontását ábrázolja, ami pedig meglepő, mert a térképek itt nagyobb épületet nem tüntetnek fel és a korabeli forrásokra alapított következtetések láncába sem illeszthetők be. Az ásások és észleletek nyersanyaga ugyanis a történeti adatok és források megvilágításában nyerhet egyedül helyes értelmezését, ugyanúgy, mint a leletek ezrei is a mindennapi élet és munka, a társadalomtagozódás megértését segítik elő, anyagi életfeltételeit és művészetét világítják meg.

III. Fejezet.

Az első Budai Vár.

Az őskor óta a Duna magyarországi szakaszának egyik legjelentékenyebb révátkelő helye a Várhegy déli csücske alatt a Döbrentei és a Petőfi-tér között volt. A kedvező földrajzi körülmények ismertek, mint pl. az, hogy a Duna szakaszai közül itt találkoznak a legkülönbözőbb jellegű és terményű tájak. Nyugatról a Duna mentén haladó út a hegyeken és a tabáni völgyön keresztül ismét a Dunát érte el. Szükségtelen felsorolni az okokat, amiért a Budapest-környéki átkelőhelyek között minden tekintetben a legalkalmasabb ez volt. Kétségtelenül egyik ok, hogy a Körút vonalán folyó holt Dunaág a szigetszerűen kiemelkedő mai Belvárost, tehát a révátkelőhely balpartját közvetlen támadástól megvédte. Ezt az évezredek tapasztalatot használták fel a rómaiak, mikor a balparti castrumot, Duna—Tisza-közi hídőrállásukat éppen ide építették a támadások kiindulására, a limes és a kereskedelem védelmére.¹⁵ A révátkelés két oldala állandóan lakott maradt. A két település szervesen összetartozott, mutatja ezt, hogy az Árpádkorban mindkettőt Pestnek nevezték, és az első oklevelekben mint révátkelőhely vált fontossá. Anonymusnál még az erőd szerepel. „Castrum quod dicitur Pest.” A Gellért-legendában Gellért és kísérete a pesti (nyilvánvalóan a jobbparti) portus felé igyekszik utolsó útján, és nem véletlenül itt, a sokadalomban éri el a felkelés „... deinde perrexerunt versus portum Danubii...” „Cum autem ad portum Pest venissent...” 1148-ban Portus Pest. A jobbparti Pest minorhoz csatlakozik az elhúzódó kelenföldi vagy Krenfeldi-i település, aminek továbbélésére a tabánvölgyi ásások nyújtottak adatokat. A révátkelőhely természetszerűleg vámszedőhely

of stately high buildings, and prodigious strong walls: This encompassed with tow and in some places three walls of a vast thickness...” Simon Clement fontos közgazdasági és politikai könyvet írt, mint diplomata, feldolgozása megjelent T. R. Górgević Maribor 1921.

¹⁵ Nagy Lajos, Az Eskü-téri római erőd, Pest város öse. Bp. 1946.

is, ahol a királyi vámszedők — (mindig mint villa regia szerepel) — délnémetek tartják kezükben a fiscust. A legrégibb és a legjelentékenyebben XI—XII. sz.-i faragott köemlékek Budapesten ezen a tájon bukkantak fel. Budapest eredetét tehát ennek a révnek köszönhetné és átkelőhely-városjellegét megtartotta egészen a legújabb időkig, sőt e várostípus egyik legjellemzőbb példája a világon. De ez a rév és település határozta meg a Budai Vár helyét is. Legmegfelelőbb pontja volt az utak és a rév ellenőrzésének a várhegy déli sziklacsúsa, hiszen az átkelőhely felett emelkedett, a dunaparti és a hegyvidéki utakat elválasztva.

A honfoglaláskori magyar társadalmi és katonai szervezet tömeg-hadmozdulatokra volt alapítva, és így az Alföld, az utak, völgyek, hágók, révek katonailag fontos pontjait szállták meg, a hegyekbe az őslakosság szorult vagy lakatlanok maradtak. Ez a történelmi helyzet megváltozik. A feudális urak és a városok egymásközi hatalmi versengése és az ellentétek a jobbagysággal kisebb fegyveres összeütközések állandó veszélyét jelentették. A hatalom egyes családok kezébe összpontosul és ezt fejezi ki a lovagvár. A kereskedelmi és pénzügyi érdekeket ugyancsak a jól elhelyezett várak oltalmazták, szemben a korábbi helyzettel. Ezek között a feudális viszonyok között a király tovább már nem hagyhatja ellenőrzésén, őrizetén kívül Magyarország legfontosabb kereskedelmi utainak átkelőhelyét, a gazdag pesti révet. Ugyanakkor az itt lakónép is falak oltalmára szorul, hogy városi jogait megvédelmezhesse. Ezzel egyidőben a városi fejlődés Óbudán a prépostság nyomasztó szomszédsága miatt elcsúszul, igazi várossá Óbuda soha sem vált. Az egyház szervező szerepét kezdi átvenni a városi polgárság, irányító szerepét a királyi udvar. 1196-ban Imre átadja az esztergomi palotát az érseknek és a XIII. sz. második felében a mesterséget gyakorló udvari népek Buda és Pest körül helyezkednek el különböző falvakban.¹⁶ Rendkívül jelentős az, hogy éppen

ugyanabból az időből vannak oklevéladataink a mesterséget űző királyi népek Buda körüli elhelyezkedéséről és leleteink a budai várból. Ez megegyezik továbbá avval a közismert ténnyel is, hogy ettől kezdve gyakrabban tartózkodnak Budán a királyok. Ugyancsak evvel állhat kapcsolatban, hogy a budai királyi asztal számára szállító esztergomme gyei Epelt Kun László az esztergomi káptalannak ajánlódta²⁰, valószínűleg azért, mert Budához, az új tartózkodási helyhez messze volt. Annak ellenére, hogy ekkor még Magyarországon a fejletlen társadalmi viszonyok miatt az udvartartás helye nem állandó, a királyi érdeklődés egyre inkább Buda felé irányul. 1208-ban említi egy oklevél az óbudai „domus regis”-t.¹⁷ A négyzetes, két bástyafallal kerített vár a Kálvin-utcában folytatott újabb feltárások óta már világosabban áll előttünk. A gazdag belletes kapuk magasrendű, de szűkszavú szobrászati faragása a XIII. sz. első feléből legelőkelőbb kőfaragóműhellyel ismertet meg minket, amely az esztergomi iskolából ágazott ki. A vár a rév (a Margit-sziget északi csúsa felett közlekedő átkelés) mellett és a dunai út közepén helyezkedett el. Fontos szerepet játszott a XIII. sz.-on keresztül, amire Ágnes királynő 1301-ben kelt oklevele is utal. 1355-től a királynők kapják meg az óbudai várat, amely nem tölthette be hivatását, természeti akadályok nem tették erőssé és nem vette körül igazi város.

A budai vár felépítését jelző 1255. oklevél ezt a védelmi okot hangsúlyozza, a király nem tesz említést az igazi okról, a két Pest, a rév, pénzügyi, kereskedelmi és stratégiai ellenőrzésről. Ez az ok mindjárt meghatározza a vár elhelyezését, miért délre és miért nem északra, a Várhegy másik csúcsára ültették a fellegrát és a palotát. Különben a fellegrát és a palota egyéb gondot is okoz. Az említett oklevélből szó szerint ugyanis nem tűnik ki, hogy a város falakkal való megerősítésén és benépesítésén kívül, falakkal megerősített királyi lak is épült volna. Sőt a benépesítés kifejezetten nagyobb területre, az egész Várhegyre utal. Az a belső érv viszont, amikor a vallásos élet magyarázatáról, a Margitszigeten lakó leánya iránti szeretetről és a monasteriumnak a várhoz való közelségéről emlékezik meg, azt a gondolatot ébreszti, hogy leányát közelben akarja tudni és annak a védelmét is szolgálja a vár. A következő néhány kiragadott adat is ezt igazolja. Ebben az időben már Buda vezető szerepe egyre világosabban bontakozik ki. A vár rektora Preuczellin, a király külső és belső harcainak katonai vezetője, legbizalmasabb embere úgy, mint utódja, Walter comes, majd Werner. Különösen szembetűnő, hogy a század második felében minden fontosabb esemény Budán ját-

16) erdőőrök custodes sylvarum 1270–1289	Csepelszigeten in villa Erdew élnék. Píli erdőőrök Bokodon 1285	Bp. okt. 11-76 Pestmegye 19.
fegyverhordók 1272 körül hajósok 1285	Érdén és ócsán Hévízen, Jenőn	Zichy okt. I. 27.
a szabad hajósok (libertini) 1276	Esztergomtől Csepelig végeznek szolgálatot a kir. asztal részére	Karácsonyi, M. nemzets. I. Bp. 108.
hírnökök és tárnokok (pretones et tavarnici) 1270 előtt	Kuldán és Alsónémediben Somogy m.	
kutyapécérek (caniferi) 1272	Taksonyban	Bp. 130.
nyeregkészítők 1272	Győrme gyei Ásvány körül	Bp. 123. Pest m. 32
révészrek (carinari) 1287	Pesten, Budán. Bizonyos szolgálatokat végeznek.	Bp. 231.
királynéi szakácsok (socili) 1278	Dorogon, helyüket 1278-ban a szigeti apácák kapják.	DI. 996.
udvarnokok 1270, 1271	Cséven Telkiben, Csepellel szemben	

(Az adatokat Bártfai Szabó László állította össze.)

¹⁷ Gárdonyi Albert, Bud. Tört. okl. eml.

szódik le. Fülep legatus is itt tartózkodik. 1285-ben Budáig portyázó tatárok elől Izabella királynő egész háznépével a budai várba zárkózik. („... maxime autem et specialiter cum in Casro Budensi incluse propter metum Tartarorum fuisset simul cum fidelibus baronibus ac juvenibus domus nostre...”¹⁸) A budai udvartartást igazolják azok az oklevelek, melyek a budai asztal ellátását szolgáló helységekről emlékeznek meg. (IV. Béla Buda 1267. ..., ad elicum nostrum Budense pertinentes...”¹⁹ IV. László, „...quandam villam seu terram nomine Epel in comitatu Strigoniensis existentem ad mensam regiam seu elitium regale de Buda pertinentem...” stb.²⁰) Kún László is mint IV. Béla, sokszor tartózkodott Budán és itt ad ki okleveleket, többnyire Buda a kibocsátási hely (1275. július 16. ... Datum in Castro Budensi...). A királyi udvartartás középkori értelemben a társadalmi fejlettség bizonyos fokán, tehát csak Károly Róbert idejében alakult ki, de ott is először Visegrádon. Ezek és hasonló erejű adatok, valamint a történeti helyzet alapján történészeink jelentős részével együtt Budán védelmi jellegű királyi várat képzelünk el a XIII. sz.-ban, ahol a királyok megszállnak ugyan, de reprezentatív udvartartásra alkalmatlan, ami Magyarországon ekkor különben sem fejlődhetett ki. Ezt látszik igazolni az az esemény, amikor Kún László megbízásából Henez budai rektor Fülep legatus kíséretét 1279-ben kiutasítja a várból.

Nem véletlen, hogy a budai várról, a középkori Magyarország legnagyobb és legszebb építészeti alkotásáról, közvetlen történeti adatok hiányoznak, mert az egész királyi kancellária levéltára elpusztult. Ez a nagy veszteség érzeti hatását természetesen a királyi palota építéstörténeténél is. Egyetlen közvetlen oklevéladat sem áll rendelkezésünkre, amely az első paloták építéséről megemlékeznék. Ezt a hiányt a közvetett adatokkal és következtetésekkel igyekeztek a történészek pótolni. Ha az ásatások ilyen irányú eredményeit a gyér történeti adatokkal egybevetjük, eléggé teljes kép bontakozik ki. Végleges eredmény természetesen az egész leletanyag feldolgozása után remélhető.

A feltárások anyagából, észleleteiből az alábbi következtetések vonhatók a XIII. sz.-ra és a XIV. sz. első felére. A legkorábbi betöltési rétegek és gödrök tanúsága szerint az őskor és a XIII. sz. között a Várhegy déli része nem volt lakott. A XIII. sz.-ra jellemző leletanyag az őskori cserépanyaggal mindenütt keveredett. A legelső építkezés, feltehetőleg vár nyomait, a sziklaárokban, sziklagödrökben és néhány falmaradványban ismerhetjük fel. A várnak ezt az első elrendezését, elhelyezkedését

temetik el részben és töltik fel azzal a hulladékkal, amit az őskor és a XIII. sz.-i élet itt hagyott és avval a törmelékkel, amely az új építkezéseket akadályozó régi épületek és falak bontásából származott. A vár életének a kezdetét csak a leletanyag alapján meghatározni pontosan nem lehet, tekintve, hogy néhány szerencsés esettől és sírleletektől eltekintve, keltezett régészeti emlékeink ebből a korból hiányoznak. Kétségtelen az, hogy az említett réteg kerámiai anyaga egységes, tehát nem hosszú korszak, évszázadok alatt gyűlt össze, hanem rövidebb szakasz bő termése. Ezt a korai rétegmaradványt XIII. sz.-i pénzek határozták meg, legkorábbi III. István és II. Endre dénára, majd bécsi fillérek és pénzek, IV. Béla, Kún László és III. Endre korából. Helytelen csak a pénzek véletlen százalékából következtetést levonni, mégis úgy látszik, hogy IV. Béla előtt alig, majd utána élénkebb élet folyt a vár területén. Az első köemlékek is erre a következtetésre vezetnek, bár nehezen magyarázható két kockafejezet jelenléte, melyeket még semmiesetre sem származtathatunk a IV. Béla-féle várból, és a XII. sz.-on túl sem készülhettek (XXVIII. t. 1). A XIII. sz. derekára jellemző kapukeretív, kettős bordaív, oszlopféjezet, stb. a IV. Béla építkezéséből maradhattak ránk. Még bizonyítóbb erejű az, hogy egy XIII. sz.-i ívdarabot átfaragtak a XV. sz.-ban és hogy a Zsigmond-kori falból XIII. sz.-i oszloptalp-töredéket (?) emeltünk ki. A Zsigmond-kori palota építésénél a XIII. sz.-i palota egy része úgy látszik áldozatul esett. Ugyanezt igazolta a feltárás is.

A legkorábbi réteg összetételének tanulsága is figyelemre érdemes, korom, megszenesedett famaradványok, átégett pelyvás agyag, épület-törmelék, téglák, tetőcserepek alapján azt képzelhetjük, hogy az első vár részben fából épült és hatalmas tűzvész pusztította el. A tűzvész után a palota lakhatatlanná válik. Mikor az új palota építésére gondolnak, illetve a romokat eltakarítják, akkor kerülnek betemetésre a sziklagödrök a mai palota udvarai helyén, a Nagy Lajos-kori palota területén és előudvarában. A betemetés anyaga a pénzleletek bizonyossága alapján, csak egy éremtől eltekintve. XIII. sz.-iak egészen III. Endréig. A tűzvész Róbert Károly uralkodásának elején következhetett be. Lehet, hogy ekkor az első tereprendezés után kijavítják a vár egy részét és szerény szerepre szánva, fenntartják. Ebben az időben a sziklaárkokat még használják a későbbi nyugati palotaszárny helyén. A nagyobb arányú bontás, tehát előkészület az új palota építésére, Károly Róbert uralkodása vége felé kezdődhetett. A későbbi feltöltésekben ugyanis Károly Róbert-nénzek fordulnak elő a harmincas évek első feléből. Ekkor töltik be részben a nyugati sziklaárok befejezetlen részét a megtalált köves szintig. Töltésében igen sok épület-törmelék

¹⁸ Bud. Tört. Okl. 223. 1.

¹⁹ Bud. Tört. Okl. 95. 1.

²⁰ Bud. Tört. Okl. 134. 1.

volt, igazolva, hogy nagyobbarányú bontási munka előzte meg. Ezen a helyen alakították ki a Nagy Lajos-féle palota előudvarát. Károly Róbert tehát máshol rendezte be udvartartását, mert erre az ügyis szűk és elpusztult vár nem volt alkalmas. Egyetlen leletsoportot sem ismerünk Róbert Károly korából, amiből egyelőre azt lehet következtetni, hogy ekkor építkezés vagy belső berendezés nem készült. Ez az ásatási eredmény nem mond ellent a történelmi adatoknak sem. Teljesen más következtetést vonhatunk viszont le a XIII. sz.-i anyagból. A cserépanyag igen egyszerű, a várnép számára szolgált és tekintve, hogy a leletek túlnyomó részét ezek képezik, a vár katonai jellege tagadhatatlan. Ezenkívül azonban aránylag tetemes mennyiségű üveganyag került elő, ami a XIII. sz.-i Európában a legdrágább és igen ritka áru volt. A lelet komoly tudományos értéket jelent. Bár tudjuk, hogy használtak ekkor is üveget, de a hiteles emlékek hiányoznak. A különböző palackok és poharak mellett előkerült III. Endre pénzével egy teljesen összeállítható szír pohár, Európa számára készült címeres szír-frank típus, az 1270–1340 között készült ú. n. „Fustat”-esoporthoz tartozik.²¹ Az egyéb üvegtöredékek és palackok korának meghatározása, tekintve, hogy használati formákról van szó, nehezebb, de a XIII. sz.-i szír emlékek több formai és technikai részlete rokon üvegeinkkel. Az eddig ismert üveganyagban több leletünk formája nem bukkan még fel.

Kétségtelen azonban, hogy a szír luxusüvegek előfordulása a királyi udvar jelenlétére utal a XIII. sz.-ban. Nem feladatunk a réteg anyagának vizsgálata, viszont meg kell emlékeznünk egy öntőmintáról és öntőtengelyről, melyek arra mutatnak, hogy a XIII. sz.-ban a várban már ötvösműhely dolgozott.

Az eddig ismert és elérhető történeti adatokhoz a XVIII. sz.-ban Bonbardus leírásai járulnak hozzá új elemekkel.²² Leírása a régebbi történészeket is arra a gondolatra vezette, hogy az 1355. Nagy Lajos-féle, az óbudai várra vonatkozó oklevelet a budai várral keverte volna össze és ennek alapján állította volna azt, hogy a budai várat 1100 körül az óbudai prépost építteti, akinek birtokai itt fekszenek és amiért IV. Béla egy márka aranyat fizet évenként. A vár dacolt volna a tatárokkal is, és sok elrejtett kincs megmaradt volna. Ez utóbbi adatot Timon is megerősíti. Bonbardus leírása mögött számos biztos adatot érezhetünk, hiszen a XVIII. sz. első felében Bécsben élő professzor sok, ma már elkallódott forrás birtokában

lehetett. Így pl. azt állítja, hogy IV. Béla 1268–69. és a további években németeket hív be a vár építési munkáihoz „... germanis, quos Bela IV. Rex ad id operis evocaret...”. Joggal tételezhetjük fel, a leírás konkrét jellege miatt, hogy forrás vagy oklevél alapján állítja ezt. Erre utal lényegében az 1255-ös hiteles oklevél is. Valószínű az is, hogy a város és a felleghvár építése, valamint a betelepítés elhúzódik. Valóban az 1270-es évektől kezdve Buda központi jellege nyilvánvalóbb, a király is gyakrabban tartózkodik itt. Természetesen Bonbardus leírását nem fogadhatjuk el kritika nélkül, kétségtelenül állítása megmagyarázná a legkorábbi leleteket, bár ezek csekély száma ellene szólnak.

Buda jelentősége Károly Róbert idejében is megmaradt, aki 1307-ben itt veszi át a kormányzást. A Gentilis által tartott híres országgyűlés lefolyásából érdekes közvetett következtetést vonhatunk a budai várra is. A tanácskozások Buda magas várában kezdődnek, miután azonban a nagy tömegek a bárók és nemesek kísérete miatt bejutni nem tudnak, a Duna másik oldalán, a Domonkosok helyén tartják gyűlésüket: „... quibus ad superius castrum Budae, ubi tunc legatus ipse cum sua curia morabatur, propter armorum multitudinem... nequaquam patebat aditus...”²³ Az oklevél végén még egyszer megjegyzik, hogy nem Budán, hanem Pesten adják ki. Az oklevélből kitűnik, milyen természetes és kézenfekvő, hogy a királyválasztó országgyűlés a budai várban, föltehetőleg az erre alkalmas királyi palotában folyék le, viszont ez a palota kicsi, sem elszállásolásra, megfelelő terem híján tömeggyűlésre sem alkalmas. A „Superius castrum Budae” kifejezésben a superius első jelentésében mint megkülönböztetést foghatjuk fel.

Buda fontos szerepe kitűnik abból is, hogy 1308-ban a király „civitatem nostram principalem”-nek nevezi, 1309-ben itt koronázzák és 1310-ig gyakran keltez Budán oklevelet, 1315-től kezdve legtöbbször Temesvárott épült palotájában időzik, de sokszor megfordul Budán is, 1323-tól kezdve tartózkodási helye Visegrád, ahol már királyi udvartartás is kialakul. Nagy Lajos 1346–55 között, a napolyi hadjáratoktól eltekintve, majdnem állandóan Budán tartja udvarát. Mintán az óbudai várat anyjának adja át, Budán jóval kevesebb időt tölt, mint Visegrádon.²⁴

Ha a történeti adatoknak és az Anjouk budai tartózkodásának ezt a leegyszerűsített összeállítását egybevetjük az ásatás adataival, akkor az alábbi következtetésekre jutunk. Úgy

²¹ C. Y. Lamm, Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem nahen Osten Berlin. 1930. II. 99. tábla.

²² Bonbardus Michael, Topographia magni regni Hungariae... Viennae. 1718. Topographia Magni Regni Hungariae... Viennae 1750.

²³ Fejér, Cod. dipl. VIII. 1. CXXXV.

²⁴ Ráth Károly, A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr. 1861.

Salamon, Budapest története. II. Bp. 1885.

látszik, Károly Róbert az uralom átvétele és a koronázás körüli időben még a IV. Béla-féle várban lakik. Ekkor még saját veretű pénzei nincsenek forgalomban, inkább a bécsi filléretet használják, mint kisebb értékű pénzt. Elképzelhető tehát, hogy a palota a XIV. sz. második tizedében, a 10-es években leég és ezután használják fel a törmeléket a korábbi sziklagödrök betemetésére. Lehet, hogy a palotát kijavítják, de udvartartásra még kevésbé alkalmas, mint korábban. A királyt balkáni politikája a Délvidékre szolítja, nem is gondol ekkor még Visegrád kiépítésére, hiszen a várat Csák Máténak adja. Visegrádon már állandó udvartartást rendez be 1323-tól, a budai vár kiépítése éppen a pusztulás miatt nehezebb feladatnak látszik, pedig politikai szempontból mindenképpen Buda lett volna megfelelőbb.

A feudális társadalmi berendezés egyelőre még lehetővé teszi, hogy a király nem igazi fővárosából, hanem félreeső lovagvárból irányít. Úgy látszik, mikor befejezik Visegrádot, az Anjou-kori Budavára megerősítése, kiépítése is megindul. Szerény adatból következtethetünk erre. Erzsébet királyné mentesíti 1323-ban a margitszigeti apácák jobbágyait a várépítési szolgáltatás alól: „... quatenus... populos dominarum... racione curruum vel... exactionum ad opera catrorum... exigendarum non presumatis molestare...”.²⁵

Valószínűleg először a város falait erősítik meg igen lassú ütemben. Különös az, hogy Róbert Károly pénzei mind uralkodásának utolsó idejéből valók. Kettő 1332-ből, négy 1333-ból és egy 1335-ből származik.²⁶ Ez arra mutat, hogy a feltöltéseket közvetlenül ez idő után végezték. Ez a helyzet különben Nagy Lajos pénzeivel is. Ekkor szűnik meg a nyugati sziklaárok is. Ezt erősíti meg különben az is, hogy 1308 és 1332 között nincs pénzleletünk. Ez után épülhet a Nagy Lajos-kori vár és 1346-ban már valószínűleg lakható, mert ettől kezdve mintegy kilenc évig tartja itt udvarát Nagy Lajos. Az ezt bizonyító adatoknak se szeri, se száma. 1348-ban a velencei követet már a budai udvarba küldik. Amíg Nagy Lajos tengeren túl van, Budán István herceg kormányoz. 1350 június 29-én kelt oklevelében kifejezetten utal Nagy Lajos budai tartózkodására: „... de partibus transmarinis in Budam locum mansionis sue fiende...”.²⁷ 1352-ben a király oklevelében Budát rendes székhelyének jelzi. „... Bude, ubi nostra residet curia...”. Az 1353 szeptember

1-én kelt pápai bulla élesen különválasztja az óbudai és az újbudai várat.²⁸ Az építkezés István herceg alatt is folyik nagy lendülettel, aminek beszédes tanúja a róla elnevezett István-torony: „... Cis turrim condam ducis Stephani in castro nostro Budensi...” írja Zsigmond egyik oklevele.²⁹ A feltárt István-torony délkeleti lecsorbult gyámköve, a boltozat profilja, valamint a múlt század 20-as éveiben készült felvételi rajz,³⁰ ami az István-torony legalsó helyiségének boltozatát még épen mutatja, mindenben alátámasztják ezt az oklevéladatot. Ugyancsak a 40- és 50-es években folyt építkezésekre enged következtetni egy további közvetett oklevéladat 1365-ből, amiben a király János lapicida mesternek kőházat adományozott: „... in arte sua mechanica in construccione et edificacione domorum nostrarum lapidearum...”.

Az ásatás adatai mellett a palota XIV. sz.-i építéstörténetét megvilágítja az a számos emlékek, ami még most is nap-nap után kerül elő a földmozgatás és szintsüllyesztés folyamán. A XIV. sz.-i összetartozó emlékesoportok alapvetően fontos adatokat nyújtanak korabeli építészetiünk megértéséhez. Az összeállítható épületek hatalmas arányai, az egyszerű profilok és a szerény díszítés, az oroszlanos és torzfejes plasztika komor védelmi jellegű vár képét nyújtják, amiről a fényűző udvari élethez szokott Gonzaga Ferenc 1395-ben azt írja: „...Curia ista, que nomen curie non meretur, tanta paupertate regit ipsa...”. Ezt az egyszerűséget Bonfini is kifejezi „Budensem arcem, ubi praeter magnifica Sigismundi aedificia nihil spectatione dignum erat...”. Leírásában még érezzük az épület ünnepélyes arányait, harcias páthosát. „Cum ultra processeris, variae mansiones in excelsam absidem convexae...”.

A palota homályos története után a XIV. sz. második felétől, de különösen fényes korszakában, Zsigmond és Mátyás idején a források és emlékek gazdag maradványaiból kell igyekeznünk összeállítani a palota elpusztult képét és megjeleníteni a benne folyó életet. E szellemi rekonstrukció ad értelmet majd az elpusztult falaknak és a töredékeiben is pompás díszítéseknek, a mindennapi élet folyását felidéző ezer apró tárgynak. Ezek a feldolgozások a kutatások teljes lezárása után várhatók.

Gerevich László

²⁸ Podhraczký, Buda és Pest szabad királyi városoknak volt régi állapotjáról. Pesten, 1833. 32–33. l.

²⁹ Fejér, Codex diplomaticus... Budae. 1843. X. 7. 535. l.

³⁰ A műszaki felvételt Bánrévy György találta meg.

²⁵ Anjou-kori okm. II. 86.

Gárdonyi Albert, Magyarország középkori fővárosa. Századok. 1944. 223. l.

²⁶ Schulek-féle valószínű időrend alapján,

²⁷ Anjou-kori okmt. 5. kt. 387. l.

CASTRUM BUDENSE

Au Château de Bude les premières fouilles, en guise de travaux préliminaires, furent exécutées, avec l'aide matérielle du Comité National des Monuments Historiques par ordre du Musée du Bastion des Pêcheurs (Halászbástyai Kőemléktár), organisation antérieure au Musée du Château (Vármúzeum). Après une année d'intervalle les travaux furent repris en 1948 avec l'appui de l'Académie Hongroise des Sciences. Ces fouilles avaient pour but de nous orienter sur le terrain à explorer. A la fin de la même année l'Office du Plan nous a chargé d'entreprendre au même endroit des fouilles de vaste envergure dont tous les frais allaient être couverts par ledit Office. Grâce à la générosité du peuple hongrois et du gouvernement ces fouilles particulièrement difficiles se sont poursuivies sans interruption jusqu'à la fin du mois de mai 1952. Actuellement, outre le contrôle archéologique des travaux de terrassement, on procède à l'étude des trouvailles et à leur préparation pour l'exposition.

I. L'art de Bude

À cause des dévastations successives du Château, nous ne pouvions compter sur des découvertes „pittoresques”. Notre tâche consistait à retrouver dans la civilisation matérielle les racines du prestige politique et social de Bude, ainsi que de sa position européenne à travers les siècles. En même temps nous avions à tenir compte des reflets de ce prestige sur le plan de l'art. Inutile de dire que les problèmes qui se posaient au cours de ces recherches n'avaient pas seulement une importance locale. Les étapes décisive de l'histoire de Bude sont marquées par des mouvements révolutionnaires, par de grands événements et des changements profonds. Le développement de Bude est dû, d'une part, aux souverains qui, après l'épanouissement de la féodalité, contribuaient à la cristallisation de la nation par l'affermissement du pouvoir central, d'autre part, à la bourgeoisie, de plus en plus puissante, de la ville qui, de temps à autre, préparait par des mouvements révolutionnaires les voies de l'essor de sa classe. Le prestige de Bude s'est établi pendant le déclin de la féodalité dans notre pays, sous l'effet des premiers signes, encore à peine perceptibles, de la laïcisation, et il serait erroné de vouloir ramener ces phénomènes au jeu du hasard.

Jusqu'ici on ne pouvait tenir compte que des données historiques qui concernent cette longue évolution. On possédait quelques objets d'art qui témoignaient de l'activité des ateliers de Bude, les historiens de l'art ne connaissant ni les conditions matérielles de la population de Bude, ni l'évolution intérieure de l'art local, se voyaient forcés d'adopter, faute de mieux, une méthode à peine admissible qui consistait à avoir recours aux analogies fournies par les autres pays. C'est pourquoi les données des chartes et des autres sources, si précieuses qu'elles soient, n'offrent qu'un cadre vide qu'on était incapable de remplir. Il ne suffisait pas de connaître l'importance décisive de l'activité commerciale de Bude, d'avoir à notre disposition les noms des artisans et les résultats d'ordre juridique des luttes des villes et de l'évolution bourgeoise, si nous ne pouvions pas prendre en considération au moins une partie des inarchandises et l'effet de celles-ci sur les artisans et les artistes de Hongrie qui, précisément sous l'influence de ces articles d'importation, allaient

jeter les fondements d'une technique et d'un art nouveaux.

De nos jours on connaît déjà les articles venus des pays rhénans, de l'Allemagne du Sud, de l'Espagne, de l'Italie et de la Silésie; on peut suivre pas à pas les premières tentatives de nos artisans et surtout de nos potiers; on a une idée nette de la technique et des formes qui caractérisent, sur un haut niveau européen, les produits spéciaux de l'industrie de Bude. On peut observer, comment on applique à une matière plus simple l'ornementation de la „céramique dure” des pays rhénans, comment cette technique et même les motifs décoratifs sont transformés par l'emploi d'une matière nouvelle, dont la qualité inférieure doit être contrebalancée par l'effet des couleurs et par l'application de divers émaux. Grâce à ces efforts, on réussit à créer quelque chose d'entièrement nouveau. Mais ce n'est pas seulement le commerce qui communique à notre pays les acquisitions de l'industrie et de l'art. L'art de la cour reste aussi cosmopolite qu'auparavant l'art ecclésiastique des monastères. C'est la deuxième moitié du XVe siècle qui nous révèle le mieux le vrai visage du mouvement artistique de la cour. Les produits demi-finis, les monuments de sculpture (surtout ceux qui datent de l'époque de la Renaissance), les miniatures fabriquées à Bude, les pièces d'orfèvrerie, etc. confirment pleinement le témoignage des sources historiques qui parlent du séjour à Bude d'une série d'artistes italiens.¹ A partir du XIIIe siècle

1. „Disquiris statuarios, plasticos pictoresque optimos undique accersi iubes; coeunt undique topiarii atriensque fabri; lapicidinae studiosius quam aurifodinae quaeruntur, scalpuntur ubique marmora ut maximis satisfaciant operibus”. (Bonfin).

Le mouvement artistique de la cour adoptait la politique culturelle des milieux ecclésiastiques pour créer partout en Europe un art homogène d'inspiration idéaliste; en même temps il jeta les fondements d'une tendance contraire. Pour satisfaire les exigences multiples et d'une organisation complexe de la bourgeoisie urbaine, d'une part, et de l'Eglise, de l'autre, on voit naître des corporations artistiques locales et des écoles d'art liées à certaines villes. Ces ateliers locaux commencent à travailler avec la technique d'un art européen généralement répandu; conformément aux nouvelles exigences, aux traditions et au rythme de l'évolution, ils donnent naissance à un art bien riche qui se ramifie dans une série de domaines. Ce rythme particulier de l'évolution où se cachent déjà les germes d'un art réaliste, se fait sentir à des endroits très différents: en Italie, en Bourgogne, en Flandre, en Bohême, etc. En Hongrie c'est à Bude que les conditions préliminaires semblent les plus favorables. On adopte la technique de l'art international de la cour, on l'applique à des formes particulières et par les filières de la société de l'époque — y compris la cour royale et les diverses cours aristocratiques, l'Eglise, le commerce et les relations multiples des villes — on les répand dans le pays et en fait parvenir le rayonnement même à l'étranger. Pour expliquer la situation de Bude et les oeuvres d'art de cette ville, il ne suffit donc pas de renvoyer à la présence d'une cour royale et au rôle de la capitale en tant que centre commercial, mais il

faut partir du fait que le prestige de cette ville s'est établi à une époque cruciale de l'histoire, conformément aux exigences d'intérêt vital des tendances progressistes.

En examinant le mouvement artistique de la cour de Bude, il faut prendre pour point de départ les courants internationaux qui ont directement agi sur la cour en question. Dans ce qui suit nous n'allons traiter que de l'art de l'époque du roi Mathias: en ce temps-là il existait déjà un art local et l'on peut dire qu'on observe la transformation de l'art de la cour en un art lié à la ville même. Ce processus est attesté, outre les monuments connus, par les couches du XIVe siècle (époque de Sigismond) et par un grand nombre de monuments de pierre. Un une console décorée d'une tête de femme (XXVII, 1) montre que le style réaliste de la fin du XIV. siècle paraît aussi à Bude vers le tournant des XVe et XVIe siècles. Méanmoins, à la base de quelques monuments nous ne pouvons pas établir les relations qui rattachent Bude à l'atelier de Parler à Prague, un des principaux foyers de ce style. Quoiqu'il en soit, il est certain qu'on rencontre en Hongrie plusieurs monuments isolés de cette „renaissance septentrionale“. Pour le moment le rôle de Bude dans la pénétration de ce courant n'est pas élucidé, mais il est indubitable que le monument en question représente l'école de Bude, parfaitement identifiable à l'époque de Mathias, mais fondée à une date antérieure.

La collection des monuments de pierre (env. 6000 pièces) présente une telle variété des formes qu'on ne peut la comparer aux détails d'aucun autre édifice gothique de Hongrie. Malheureusement les fragments ne nous récompensent pas pour les dévastations; on a l'impression d'examiner des ossements fossiles et non un organisme vivant. Néanmoins ces restes et les sources historiques nous permettent de reconstruire l'histoire, jusqu'ici fort obscure, de la construction du palais, son rôle dans l'architecture gothique de Hongrie, l'essor des écoles d'architecture qui ont pris naissance dans son orbite et les relations de ces écoles avec l'étranger. Dès maintenant l'examen des divers groupes de monuments nous engage à signaler quelques problèmes. Les traits essentiels du groupe qui se rattache à une voûte du XIIIe siècle (XXVIII, 2) et à un chapiteau orné de feuilles plates se retrouvent à l'Eglise Ste Marie du Château, sur le pilier d'une fenêtre de la maison sise n° 34 rue Uri, ainsi que sur les chapiteaux de Veszprém et de la Chapelle Gisèle. Ces monuments constituent un des groupes de cette décoration propre à l'Europe centrale. Beaucoup plus importantes sont les encadrements de porte qui, sous une forme simplifiée, rééditent l'idée maîtresse de la Porte du Nord de la Cathédrale de Košice-Kassa, dont la division est unique dans son espèce. D'autre part les sculptures gothiques qui datent de la deuxième moitié du XVe siècle, ainsi que les fragments de nervure qui mesurent plusieurs centaines de mètres nous montrent que Mathias fit continuer en style gothique la construction du Nouveau Palais: la plupart de voûtes, ainsi que quelques minces clochetons datent de son époque. Sur une partie des monuments de pierre on reconnaît encore les couleurs originales, la décoration riche, (XXIX, 1-2) voire les traces des figures peintes. A l'exubérance des feuilles de chêne, des rinceaux, des motifs géométriques et des guirlandes Renaissance on en peut comparer que l'ornementation des faïences de poêle, qui constitue une sorte de transition de l'art gothique à la Renaissance, ainsi que la variété

des motifs des briques modelées. A l'exception des derniers objets, tous ces monuments, de même que les pièces de céramique, les garnitures de bronze et les coins de reliure témoignent d'une ornementation propre aux arts décoratifs de Bude. Elle résulte d'un harmonieux mélange du style gothique et du style Renaissance: pendant quelque temps c'est le goût gothique qui prédomine dans la composition. L'influence de la Renaissance fait naître des formes et des proportions réalisées avec un naturalisme robuste: les éléments d'origine italienne deviennent de plus en plus fréquents. Au début du XVIe siècle on découvre les spécimens de cet art décoratif en Transdanubie (Pannonie), en Hongrie septentrionale, voire en Pologne, mais c'est à Bude qu'il convient d'en chercher le foyer de rayonnement.

On peut attribuer à des maîtres italiens les belles sculptures Renaissance qui donnent une idée de la splendeur du palais de Mathias. On reconnaît les moindres retouches du ciseau sur un fragment à la surface intacte (XXX, 1). Sur un groupe assez considérable de monuments (XXX, 2) on reconnaît la technique d'un artiste qui doit avoir fait ses études en Italie. Les nombreux monuments nous permettent d'y distinguer l'apport d'au moins quatre artistes italiens (XXXI, 1-2). Ajoutons-y les sculpteurs locaux: ce n'est pas à l'incertitude du modelage des formes qu'on reconnaît les meilleurs, mais à l'application particulière des motifs Renaissance. Un petit fragment de relief (XXXII, 3) renvoie à l'artiste qui a sculpté la Madonne de Diósgyőr: il semble avoir produit ses meilleures œuvres au Château de Bude. L'hypothèse de Divald sur la position centrale de Bude se trouve donc confirmée non seulement par les faits historiques, y compris l'existence de la cour de Mathias, mais aussi par les trouvailles. Le sculpteur du puits de Visegrád, Giovanni Dalmata enrichit l'art de Bude d'un haut relief aux proportions impressionnantes en marbre rouge et orné de figure. (XXXII, 1) Il faut attacher une grande importance aux fragments de marbre rouge retrouvés dans la cour d'honneur entourée de colonnades: ils semblent provenir d'un puits placé au milieu de la cour. Les feuilles de chêne en bronze nous invite à attribuer ce puits à l'atelier de Verocchio: à cet égard les trouvailles ne font que confirmer une donnée généralement connue. (XXXIII).

Le monument sculptural le plus imposant est une harpie en marbre (XXXIV, 1) cette figure se rencontre rarement comme objet isolé et accessible de tous les côtés. Avec ses formes massives cette œuvre est à ranger parmi les meilleures décorations plastiques de l'édifice. Tout autre est l'impression donnée par un petit rondau modelé avec une rare finesse: on y croit reconnaître le portrait de Jules-César (XXXII, 2). Cette figure convient parfaitement à l'atmosphère humaniste de la cour de Mathias, dont les récits de Bonfin et de Galéotto, ainsi que les livres de la Bibliothèque Corvine ont gardé tant de souvenirs. Ce petit relief ressemble beaucoup au portrait de César par Desiderio da Settignano (Louvre). Il est indubitable que l'artiste inconnu du relief de Bude est à chercher parmi les disciples de Donatello; c'est un groupe de ce sculpteur qu'on doit aussi à la décoration du palais de Bude. En revanche, l'artiste d'une frise au dragon (XXXI, 2) représente un style assez éloigné de la manière des fragments sculpturaux en marbre rouge; dans ce cas la décoration et le modelage témoignent de l'effet de l'art graphique. On doit au même artiste deux consoles munies d'une riche décoration.

On a réussi à réunir les matériaux de quelques monuments plus imposants. Signalons entre autres une série de balustres; sur les entre-deux il y a de très belles décorations Renaissance, parmi lesquelles on doit signaler surtout celles dues peut-être à Giovanni Dalmata. En outre, on a encore mis à découvert une série d'autres balustrades; il est à présumer que le palais de Mathias était orné d'un grand nombre de balcons et de loggias.

Des nombreux fragments de fenêtres Renaissance on a pu reconstruire au moins une fenêtre: celle-ci fait prévoir, par sa simplicité monumentale, la sûreté de composition qui caractérisera l'architecture du XVIe siècle. Aux artistes qui ont fait leurs études en Italie on peut bien comparer ce sculpteur hongrois qui, à la base des blasons de Mathias, Béatrice et Uladislas (XXXV, 1—2), mérite d'être nommé maître-blasonneur. Selon toute probabilité, on doit le chercher dans le groupe du maître Etienne Kassai. Sur l'activité de celui-ci à Bude on a même des documents; c'est dans la même ville qu'il mourut à la fin du XVe siècle.

Mais ce n'est pas seulement le palais même qui, avec ses éléments structuraux bien conservés, reflète l'art de la Renaissance, et ce n'est pas la décoration non plus où les briques sculptées furent remplacées par des guirlandes et des rosettes; on doit prendre en considération aussi le luxe de l'aménagement intérieur. Parmi les objets de luxe il faut signaler en premier lieu les pièces de céramique et de verre, dont on a retrouvé un nombre très considérable. Sur les fragments on reconnaît aussi bien la variété des matériaux que les diverses techniques qui, à cette époque, étaient répandues dans les pays européens. La plupart des objets sont des produits italiens: l'apport de Faenza est particulièrement remarquable. On peut reconstruire d'une manière authentique six assiettes de majolique, avec tous leurs motifs. En matière de céramique on reconnaît aussi bien la variété hispano-mauresques que la contribution de la Perse. Les verreries ne sont pas moins riches. Au XIIIe siècle c'est le verre syrien (XXXVI, 1) qui prédomine, mais au XVe siècle — comme partout en Europe — c'est le verre vénitien qui en occupe la place. A Bude le verre vénitien est représenté par des pièces assez rares qui remontent à une date relativement ancienne et sont accompagnées d'objets de majolique fabriqués au XVe siècle (XXXVI, 3—4.) La plupart des matériaux proviennent de la fin du XVe siècle: on y voit une nervure gothique et des spirales susceptibles de nous servir d'indice chronologique. Un examen approfondi des couches importantes pour la datation fournira des contributions précieuses à la chronologie de la céramique et de la verrerie. Jusqu'ici, à défaut de fouilles systématiques, les chercheurs devaient tenir compte de certaines données éparses (blasons et autres sources isolées). Dès maintenant — de même que dans le cas des articles à graphite et des pièces de „céramique dure“ — il convient d'établir une nouvelle chronologie dans ce domaine. Les verres de Venise ne sont pas représentés par des pièces isolées, mais par une série qui en reflète toutes les variétés: on y trouve le milleflori, le „verre à rubans“ (Fadenglas), le verre émaillé (XXXVI, 2), dont on possède un beau fragment, orné de deux têtes d'homme, les verres de couleur, le verre opalin, le verre „marbré“, ainsi que des variétés très rares de verre opaque, d'une nuance opaline.

Outre les verres d'Italie, on rencontre, à partir du XVIe siècle, un grand nombre de verres fabriqués en Allemagne du Sud. Il y a aussi des imi-

tations ou des variétés plus récentes qu'on pourrait bien considérer comme des produits hongrois. En faveur de cette hypothèse semble militer le fait qu'on a retrouvé des masses de pâte de verre non utilisée; le Château possédait donc, parmi ses autres ateliers, même une verrerie. Etant donné que dans la pâte de verre on voit briller des granules d'or, on peut attribuer aux Italiens non seulement l'atelier de majolique, mais aussi l'installation d'une verrerie. Sur les vitriers de Bude il y a d'ailleurs plusieurs témoignages écrits: en 1438—49 on lit d'un „Antonius vitripar“... „factor seu laborator vitrorum...“. Un des mérites essentiels des fouilles récemment exécutés consiste en ce qu'on a enfin jeté un jour nouveau sur le travail des artistes et des artisans du Château; on a retrouvé leur outillage, leurs matières premières, les creusets réservés pour les couleurs, les articles demi-finis, le rebut, etc. Au fond des creusets des orfèvres on rencontre encore des granules d'or. Plus on avancera dans l'étude de ces matériaux, plus on aura une idée nette du rôle des ateliers de la cour.

Selon le témoignage de quelques petits fragments, même les terres cuites de l'atelier de Della Robbia (Florence) étaient connues à Bude. Les dalles de faïence couvertes d'un émail d'étain ont déjà été fabriqués à Bude ce qui est prouvé, outre les spécimens non réussis qui avaient collés les uns aux autres dans le fourneau, par la matière même de ces objets. Dans la fabrication des dalles l'année 1483 marque une césure: il est facile de distinguer les pièces fabriquées avant ou après cette date. Sur quelques pièces d'une exécution particulièrement soignée, qui sont ornées d'élégants dessins, on reconnaît les traces de l'apport d'un chef d'atelier italien; en même temps on peut discerner parmi les pièces d'un style différent et d'une exécution moins raffinée celles qui sont dues aux employés hongrois de l'atelier. La fabrication de faïences à émail d'étain a donné une nouvelle impulsion à la poterie de Bude qui avait déjà atteint un niveau assez élevé.

Dès le XIIIe siècle on peut suivre pas à pas l'activité des potiers; l'évolution va de quelques faïences primitives, mais bien proportionnées et ornées de figures, qui étaient destinées à décorer la corniche des poêles, aux excellentes faïences de poêle émaillées et multicolores du XIVe siècle et du début du XVe, aux vases peints, émaillés ou recouverts d'engobe et soigneusement fabriqués au tour, aux coupes ayant une paroi mince et aux vases qui imitent, avec beaucoup d'originalité, la céramique rhénane. Les ateliers du Château ne tardaient pas à adopter ce qu'il y avait de nouveau dans le domaine du style et des différentes techniques: c'est là que travaillaient les meilleurs maîtres, appelés souvent de la province; c'est là qu'on avait le plus d'occasion de fabriquer des pièces caractéristiques, sous l'influence immédiate des initiatives et des suggestions techniques d'origine étrangère. La poterie de Bude, au sujet de laquelle les humanistes de l'époque et les auteurs des récits de voyage postérieurs ne tarissaient pas d'éloge, gardera son cachet particulier même à l'époque où prédominera le prestige de la Renaissance. Dans certains cas sur une seule faïence de poêle on retrouve aussi bien les rinceaux gothiques que les motifs et les formes propres à la Renaissance; les pièces de ce genre, malgré l'avis de certains illustres chercheurs, ne pouvaient être fabriquées ni en Italie, ni en Allemagne. Cet aspect double caractérise même l'exécution technique.

En ce qui concerne les faïences de poêle émaillées, l'époque de Sigismond est caractérisée par

des motifs héraldiques monochromes (LIV, 2-3) et par les illustrations de certaines fables (p. e. ex. le lièvre et le hérisson). Les reliefs des poêles qui remontent à l'époque de Mathias se rapprochent déjà de la vie réelle. Outre quelques scènes de la vie de cour, on y rencontre souvent des portraits; il n'est pas rare d'y reconnaître les traits d'un roi. La figure de Mathias (ou David) paraît à deux reprises (XXXVIII, 3.) sur une des images il a l'aspect d'un chasseur armé d'une fronde (XXXVII, 4). Sur un portrait en buste qui s'impose à l'attention par ses proportions on croit reconnaître une des maîtres qui travaillaient à la cour (maître Jacques?, XXXIX, 1). Quelques fragments en couleur ont gardé le souvenir d'un visage tracé par une main qui, malgré son inexpérience et ses hésitations, trahit beaucoup de vigueur et un certain goût réaliste (XXXVIII, 2. 1). Les historiens de l'art militaire ne manqueront pas d'apprécier un autre fragment en couleurs (XXXIX, 3): on y voit un cheval-léger hongrois, vêtu de pantalons bleus collants et chaussé de bottes molles; étant donné qu'il chevauche les jambes rehaussées, à la manière des nomades, nous sommes à même d'affirmer que la chevalerie légère avait gardé certaines traditions ancestrales jusqu'à l'époque de Mathias.

Les faïences nous permettent de reconnaître, à la base du modelage et de la technique, l'apport de trois maîtres qui semblent avoir dirigé le travail. Aux visages, aux mains ou aux vêtements on appliquait parfois un émail d'étain; à l'engobe on associait un émail incolore. Ce qui distingue ces pièces, ce n'est leur technique, mais plutôt des qualités artistiques: leur fraîcheur et leur réalisme. Les groupes caractérisés par l'usage d'un émail vert ou jaune présentent des formes plus rigoureuses: leur rayonnement se fait sentir aussi bien dans le domaine de la sculpture architecturale de la Haute Hongrie et de la Transdanubie, qu'à propos de la sculpture sur bois. Sur ces pièces on reconnaît l'imitation de l'architecture de l'époque et des niches à dais des saints (XLI, 1-4). Il est probable que plusieurs d'entre elles sont de simples copies de certaines statues généralement connues de Bude; on peut y conclure aussi bien de la perfection de la composition que du caractère achevé des formes. On peut rattacher à ce groupe même les scènes de tournoi (XLII, 1-3); peut-être ont-elles gardé le souvenir de certains monuments disparus de la sculpture laïque. En tout cas ces pièces ont une importance qui dépasse leur valeur artistique, puisque — sans considérer quelques sculptures mutilées et un petit nombre de fresques pâlies — seules les figures et l'ornementation de ces faïences de poêle gardent un reflet de l'art de Bude au XVe siècle. Les maîtres qui fabriquaient les faïences destinées aux poêles de la cour royale excellaient surtout dans le modelage des objets de petites dimensions; il n'en reste pas moins que leurs produits reflètent un style né sur les édifices et les autels à volets, c'est-à-dire le style de la sculpture architecturale.

Les particularités qui caractérisent le style de leurs statuettes se sont cristallisées sous l'effet des sculpteurs, des peintres et des orfèvres qui avaient jeté les fondements de l'école de Bude. Pour décrire ce courant artistique, il ne suffit pas d'y appliquer les épithètes „gothique“ ou „Renaissance“; la position de Bude dans l'histoire de l'art doit être comparée plutôt à celle de certaines tendances artistiques, nées d'une heureuse rencontre de la Renaissance et de l'art gothique. Au XVIe siècle les rencontres analogues qui s'effectuèrent en France et en Allemagne aboutiront

à une espèce de maniérisme. On peut dire sans exagérer que l'art de Bude, bien qu'il ne nous soit connu que par des reproductions en miniature qui déforment considérablement les modèles, eût pu servir de point de départ à l'évolution future, si la société hongroise, restée en un état arriéré, ne se fût pas écroulée sous le coup des événements du XVIe siècle.

II. Les fouilles exécutées au Château de Bude

La technique et les méthodes des fouilles devaient être mises au service des principes qui guidaient nos travaux. Outre l'identification des édifices et l'étude de leur histoire, notre tâche ne consistait pas à choisir les „beaux objets“; bien au contraire, nous nous proposons de mettre au jour un maximum de matériaux pour faire connaître la culture matérielle de la population grâce au legs, au travail et à la technique des artisans. Pour écarter la difficulté la plus considérable, issue des proportions des fouilles à exécuter, nous avons dû adopter les méthodes particulièrement évoluées de l'archéologie soviétique.

Au début des fouilles nous pouvions nous appuyer non seulement sur les sources historiques, mais encore sur certains restes d'édifices qui avaient été découverts au temps de la construction du palais actuel. Malheureusement les mensurations approximatives auxquelles on avait procédé à ce propos, ne nous fournissaient pas des données comparables, au point de vue de l'authenticité, aux sources écrites. Pour avoir des témoignages en faveur de ces dernières, nous n'avons d'abord exploré que la surface du terrain dans le but d'y choisir les points particulièrement importants qui nécessitaient des recherches plus minutieuses ou, pour mieux dire, une mise à découverte complète.

Tout d'abord on a dû explorer la grande cour du palais actuel: on a réussi à y mettre au jour la Tour tronquée (Csonkatorony, 1) qui avait formé le noyau de la défense intérieure du Château, une aile qui s'y joignait du côté du sud, ainsi qu'un secteur de la cour d'honneur, ornée d'arcades. En outre, on avait le droit d'espérer trouver des indices concernant plusieurs importants problèmes chronologiques du Château médiéval et des divers palais.

Le point de départ était fourni par la Tour tronquée (1) qui remonte à l'époque de Sigismond. (XLIII, 1-2. XLIV, 1-2). Cette tour qui, par la moitié de sa largeur, forme une saillie devant le fronton occidental du palais, s'unit, au point de vue de la disposition générale, à l'aile occidentale et à une partie de la cour intérieure ornée de colonnades qui est mentionnée par une série de sources. Nous n'avons pu mettre à jour que le secteur Est de la tour. Certains locaux de l'aile occidentale (XLIII, 3.) notamment ceux qui, au rez-de-chaussée, s'ouvrent sur le couloir à arcades de la cour d'honneur, semblent avoir joué un rôle modeste; on peut y conclure même de leur carrelage de tuile et de terrazzo, situé plus bas que le niveau du couloir et séparé de celui-ci par trois marches. Un de ces locaux doit avoir été appartené au triple foyer d'un fourneau destiné à cuire des objets de majolique (4). (XLIII, 3.) Le fourneau était utilisé jusqu'aux premières années après la mort de Mathias. Le local sans fenêtre qui est situé au sud du précédent abritait probablement l'escalier de cette aile.

Ces constructions dont la plupart remontent à l'époque de Sigismond sont postérieures à une cave creusée dans le rocher (45), à une rangée de quatre enfoncements creusés également dans le

rocher devant l'aile occidentale (44) et à deux fossés artificiels partant de la Tour tronquée vers le Sud (42) et vers l'Est (6). Les soubassements de la Tour tronquée et de l'aile occidentale ont été enfoncés dans la couche la plus basse (sédiments limoneux (XLIV, 2) des fossés, utilisés aussi comme carrières. Ce fait, ainsi que la situation stratigraphique de la couche (fig. 2. B—B.) sédimentaire, postérieure à la construction des fossés prouvent que les fossés, en question sont beaucoup plus anciens (XLIV, 3—4).

Il est à présumer qu'ils appartenaient à la zone défensive de la forteresse construite à l'époque de Béla IV: au temps de Charles Robert ils devaient être encore ouverts. Selon toute probabilité on ne les combla à moitié que dans la première moitié du XIVe siècle, quand on commença les travaux de terrassement nécessités par la construction du palais de Louis le Grand. Le bâtiment d'exploitation domestique qui se trouvait au dessus de la cave (45) était en usage jusqu'à la construction de la Tour tronquée. Les matériaux trouvés dans les couches mêlées de suie des enfoncements creusés dans la rocher semblent prouver que ces cavités furent comblées après la dévastation du Château de Béla IV, lors des premiers travaux de terrassement.

Les soubassements découverts dans la petite cour du Sud et dans son voisinage immédiat sont à considérer comme les restes du palais de Louis le Grand. (XLV, 1—4.). Le fronton oriental (XLVI, 1—2.) avec son moyen appareil, fut retrouvé dans une cave profonde de l'aile orientale du palais actuel. Au fronton menait un escalier muni d'un seul parapet. Dans l'axe Nord-Sud du Palais vieux il y avait un couloir mince qui s'ouvrait sur la grande cour intérieure (7), ainsi qu'une petite cour rectangulaire. Les locaux du palais occupaient toute la largeur des minces ailes. Sous leur carrelage de tuile et de terazzo on retrouvait à bien des endroits le même couche de remblai (XLV, 3.) (fin du XIIIe siècle) qui caractérisait les cavités de la grande cour et les fossés. C'est bien la couche la plus ancienne du moyen âge où les matériaux du XIIIe siècle se mêlent aux trouvailles préhistoriques: Il s'ensuit qu'après les premiers établissements préhistoriques: (XLV, 4. fig. 2, A—A.) il y avait une longue césure dans l'histoire du peuplement de la colline. Le repeuplement n'eut lieu qu'au XIIIe siècle. A cette époque remonte aussi la cinquième cavité (44) que nous avons retrouvée également sous le palais de Louis le Grand, au niveau des cavités susmentionnées de la cour d'honneur.

Le palais bâti à l'époque de Louis le Grand ne trahissait pas les traces d'une reconstruction de vaste envergure. Son plan s'étendait sans interruption jusqu'à l'extrémité Sud du rocher. Au delà de cette limite on ne rencontre — sauf la Tour Etienne — que les annexes construites sous Sigismond. La Tour Etienne (XLVIII, 1.) (9) appartient encore aux constructions de l'époque de Louis le Grand: elle formait l'extrémité Sud de leurs fortifications. A l'époque de Sigismond on l'entoura d'une grande salle (10) et de l'aile du Sud-Ouest.

Les voûtes de la grande solle reposaient sur deux puissants piliers. (XLVIII, 1—2). Son carrelage de terazzo s'appuyait sur la voûte en berceau à grande ouverture de la cave située sous la galerie. Les demipiliers de la salle, les voûtes d'arêtes ayant un profil en forme de poire et la niche richement décorée de sa fenêtre (XLVIII, 2) renvoyaient à une galerie imposante. Au-dessus il y avait la

salle des fêtes, ornée de splendides motifs végétaux.

La défense de l'extrémité Sud du Château — point particulièrement vulnérable — était assurée par la Grande Rondelle (11), bâtie également sous Sigismond et plusieurs fois reconstruite jusqu'en 1849. Sa porte munie d'un pont-levis garde le vestige de l'ancienne fortification. Bien au dessous du niveau de la Rondelle et de la porte nous avons découvert la tour d'une porte (XLVII, 1.) munie d'un appareil à bascule, des bastions qui se joignaient à cette tour et une route qui, entre les bastions, menait vers l'aile occidentale. (XLVII, 2.) Il est probable que la porte de „Krenfeld“ assurât la communication du Château vers l'établissement situé près de la rade de Tabán-Kelenföld.

Une autre grande porte munie d'un pont-levis (14) fut découverte dans le bastion qui flanque au Sud le secteur occidental („Zwinger“) dit Újvilág et se termine par la Tour dite „Massue“ (Buzogány-torony). Cette mince tour devait être dégagée de son manteau à surface oblique, construit à l'époque de l'occupation turque.

Près du côté Ouest de la Tour Etienne un escalier muni d'une trappe menait aux caves recouvertes de voûtes en berceau. (15). La porte extérieure à l'encadrement taillé de ces locaux s'ouvre à la cour située devant l'aile méridionale du palais (30). Au coin Sud-Est de la cour nous avons dégagé un puits orné des blasons de Mathias et Béatrice (43). Cette cour s'attachait d'abord directement, ensuite par l'intermédiaire d'un bastion percé d'une porte à l'armature de pierre à la cour intérieure qui entourait au sud le palais (29). Sous le carrelage de terazzo de la cour intérieure il y avait deux caves recouvertes de voûtes d'arête berceau. A cet endroit sous le niveau de l'aile du Sud-Ouest on a retrouvé „in situ“ la muraille la plus ancienne et la plus imposante du Château, construite en grand appareil, sans gâchis. Le prolongement de l'aile du Sud-Ouest s'appuyait sur des arcs construits à cause de l'inégale du sol rocheux (16). Seule la muraille longeant le secteur Ouest de la cour gardait les vestiges d'une hourd placé sur les consoles des bastions. Une porte ayant une belle armature taillée menait, à travers cette muraille garnie de bastions, dans le secteur „Újvilág“, construit au temps de l'occupation ottomane (23). Au même endroit aboutissait le tuyau de plomb de l'aqueduc placé dans un mince canal voûté sous le carrelage en terazzo de la cour intérieure de l'Ouest. L'aqueduc construit à l'époque de Mathias fonctionnait jusqu'au début de la période turque.

A l'encontre de l'aile occidentale dont le plan a pu être bien dégagé, nous n'avons qu'une idée très vague de la disposition de l'aile orientale. Dans ce secteur l'abaissement du niveau des constructions médiévales et baroques fit disparaître la plupart des traces. On n'a réussi à établir certains faits que sur les points où les annexes du palais dépassaient la marge des rochers et laissaient des traces dans le remblai du terrain élargi à l'âge baroque.

C'est d'une telle couche de remblai que nous avons dégagé la partie souterraine de la Chapelle du Château (17), construite simultanément avec l'aile de l'est. L'église proprement dite qui était beaucoup plus longue et s'ouvrait à la cour intérieure ornée de colonnades a disparu sans traces. L'église basse fut bien conservée: il n'en manque que la voûte et le milieu de son arc triomphal. Certaines parties des fenêtres à meneaux de l'abside devaient être dégagées d'une oeuvre de ma-

connerie: leur emmurage semble remonter au siège de 1530. (XLIX, 2). L'accès à l'église basse était assuré par un escalier.

Au nord de la Chapelle, au delà d'une ligne intérieure des fortifications, se trouvait le Nouveau Palais (Friss Palota), bâti à l'époque de Sigismond. On peut voir un annexe de ce palais entièrement disparu dans une ruine monumental (18) dont quelques parties, plusieurs fois recouvertes, ont été découvertes le long de la route menant vers la Porte du Nord. Du mur des caves appartenant à ce complexe, ainsi que du mur occidental de la poudrière on a dégagé quatre colonnes ayant 7 m de haut (19). Ces colonnes sans ornement qui avaient été ajoutées ultérieurement — et d'une manière assez singulière — à ce milieu gothique, ont des chapiteaux et des socles ronds en forme de tambour (ou cône tronqué renversé). (XLIX, 1, 3.).

On peut voir une partie du Nouveau Palais disparu dans un couloir de cave allant de l'Est à l'Ouest (20), devant lequel on trouve la deuxième ligne défensive à l'intérieur du Château. La muraille qui se joignait à cette fortification (27) se terminait à l'Est par un bastion rond (39). De son prolongement vers l'Ouest on a dégagé les fondements d'une porte munie d'un pont-levis (21); au siècle dernier cette porte était encore visible. Devant la muraille garnie de bastions, au nord du fossé dit Szárazárok il y avait une cour assez vaste. Cette cour était séparée de la ville des bourgeois par la muraille extérieure, garnie également d'une série de bastions. Cette même muraille formait le clôture du grand „zwinger de l'ouest (23); elle s'appuyait sur la Tour du pacha Karakach (22).

L. Gerevich

A VÁRI ÁSATÁSOK NÉHÁNY MŰSZAKI VONATKOZÁSÚ KÉRDÉSE

A régészetnek a gyakorlati étellel, az ujjaépítéssel való szoros együttműködése tette lehetővé azt, hogy a budavári ásatások során a középkor és a renaissance korára vonatkozóan kitűnő régészeti kutatásokat tudtunk végezni. Természetesen, hogy haladó szellemű kutatás olyan területen, amely több évezreden keresztül emberi település helye volt, nem szorítkozhatott elszigetelten arra, hogy csak a középkor és a renaissance korának régészeti emlékeit tárja fel, hanem annak teljes feltárására törekedett. Így a vári ásatások során az őskortól kezdődően feltártuk a terület településeit, palotaépítési szakaszokat és az erősítéseket, felkutattuk az anyagi műveltség gazdasági és művelődési élet tárgyi emlékeit. Ahhoz, hogy megértsük Budavár irányító szerepét a feudalizmus korának anyagi és szellemi életében, feltétlenül szükséges a terület természeti adottságainak vizsgálata is. Az idevonatkozó kutatások és felmérések eredményeinek részletes kidolgozása még nem fejeződött be. Geológiai és vegyvizsgálati kutatások most vannak folyamatban.

Dolgozatunkkal nem is az a célunk, hogy kutatásaink végső eredményeit összegezzük, hanem vázolni akarunk néhány olyan kérdést, amely esetleg felhasználható lehet a régészeti feldolgozásoknál és megvilágít néhány problémát.

* * *

A budavári ásatások megindításánál még nem tudtuk, hogy azok milyen méretűek lesznek, és így a meglévő adottságokat kihasználva, célunk elsősorban az volt, hogy a középkori palotának a körvonalait meghatározzuk. Majd a nagyból haladva a kisebb felé kapjuk meg részleteredményeinket. Így a mai palota egész területén egyszerre indultak meg a feltárási

munkák, kikeresve a középkori palota alaprajzának jellemző pontjait.

A cél eléréséhez igyekeztünk számbavenni az 1948-ig rendelkezésünkre álló adatokat. Több térkép közül három bizonyult hitelesnek. E térképek adatai nagyjából fedik egymást, de részleteikben vannak eltérések.

A XVIII. századig a térképezés fejlődése igen lassú folyamatú volt. A kezdetleges térképekre jótékonyan hatottak a művészetek. A fametszést és rézmetszést, ezt a két eljárást, — amellyel az első térképeket sokszorosították — művészek fejlesztették. A térképezés tudományos alapjai a geodézia és a geográfia lassan, de fokozatosan alakult ki a XVII. század végén megindult fokmérések nyomán. Amikor ezek a tudományos mérések a Föld alakjának a valóságot megközelítő megismerésére vezettek, a Föld képének is a természethez jobban hasonló rajzát iparkodtak a térképészek megszerkeszteni.

Az ásatások műszaki munkáinak megindításánál elsősorban a való helyzetet legjobban visszaadó Joseph de Haüy hadmérnöktől 1867-ből származó térképet használtuk fel (1. kép). E térkép Rabatta császári hadbiztos hagyatékában a bécsi Staatsarchivban maradt fenn.¹ A térkép az egész Vár területét ábrázolja kis méretarányban, így az erős kisebbítés miatt egyébként értékes adatai mellett a középkori palota építménye csak nagy vonalakban értékelhető ki.

¹ Hung. Fasc. 73/II. No 25. 1687 Jänner, Ofen. — Átrajzolt másolata megjelent: Károlyi, Buda és Pest visszavívása 1686-ban (Bpest 1886); átdolgozott másolata pedig ezen mű új kiadásában Károlyi—Wellmann, i. m. (Bpest 1936).

A térképeket főleg a középkori palota kutatása szempontjából ismertetjük röviden. A fenti térkép leírása: a lap nagysága 1.16x0.38 m. Méretei bécsi ölben vannak megadva.

[A térkép jobb alsó sarkában lévő jelmagyarázat huszonnégy nagybetűvel tünteti fel a Vár nevezetesebb épületeit, ill. helyeit, de hiányzik az ábrázolásoknál használt egyéb különféle jelzések és számok magyarázata. A térkép az erődrendszer falait piros kettős vonallal jelzi. Vékony piros vonallal ábrázolta a középkori palota alaprajzának körvonalait, feketével a síkra rajz többi részét, többek között a polgár város birtokhatár jelzéseit (kivéve a Basa-dzsámit, a basa palotáját és a templomokat, amelyek szintén pirossal vannak megjelölve). A középkori palota és a polgár város háztömbjeinek szélét vékony halványlila sávval emeli ki. Külön fel kell említenünk a térképen feltüntetett házak számozását, ami magától értetődően meghatározott rendszerben történt. Központi helyen (a mai Dísz-tér 16. sz. 6470 hrsz.) kezdtek meg. Odamenet az utca egyik oldalát folyamatosan végig, visszajövet a másikat látták el számokkal. E számok hitelességét igazolja a Tárnok-u. 14. sz. ház homlokzatán az 1951-es restaurálásnál megtalált 114-es házszám, amely meg egyezik Haüy térképének adataival (L. t. 1).

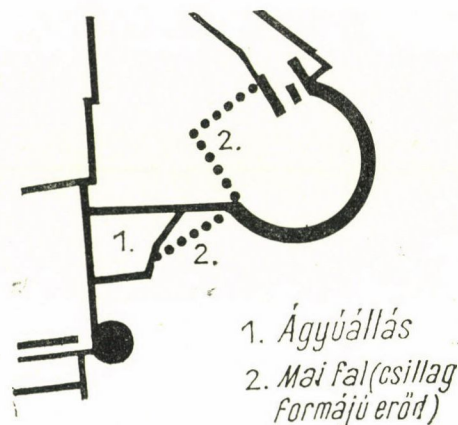
A birtokhatárokat az utca-vonaltól befelé egy kis vonallal jelölték és csak a házhelyek homlokzati hosszát adták meg, amelyekről számszerű leírásaink vannak.

Az ásások is igazolták a térkép egyes jelzéseit. A *templomok* elhelyezése a térképen megfelel a valóságnak. Sajnos, a Dísz-téren a térkép alapján kutatott középkori Szent György templom alapfalait nem sikerült megtalálniuk, egyrészt azért, mivel azok valószínűleg zömmel a Honvéd-szobor alá esnek, másrészt, mert a sziklás szintet itt is közvetlenül a mai útburkolat fedi (1). A magyarázó nagy számok tölem származnak.)

A palota területén két *kutat* ábrázol kék O körrel. Az egyiket a délkeleti épületszárnyhoz közel tünteti fel (2), a másikat a nyugati épületszárny árkádsoránál (3), a mai palota ú. n. Albrecht-pincéje helyén jelöli a térkép. A nyugati belső udvarban Mátyás-kori ólomesöves vízvezetékét találtunk, amely az említett kút felé vezet és így támogatja a térkép ezen adatát.

A nyugati nagy zwinger déli (Ujvilág kapu) és belső kapuját a térképen *út* köti össze (4). Az út kihajló tengelyvonalának rajza azt mutatja, hogy az út a terephez idomult. Nincsenek feltüntetve a térképen az út mentén lévő *épületek*, amelyeket viszont e területről készült metszetek minden esetben feltüntetnek. Az említett épületek nyomai megmutatkoztak az ásásoknál. Feltehető, hogy ezen objektumok elhanyagolása azt jelenti, hogy jelentéktelenek voltak (gazdasági épületek stb.), kivéve a *dzsá-*

mit (5), amelynek helye az út mentén viszont jelölve van. Ma már csak kisebb falmaradványok igazolják a térkép adatait. Láthatjuk, hogy Haüy különbséget tett a lényeges és lényegtelen objektumok között.

2. sz. kép.

A térkép feltünteti a déli nagy rondellához csatlakozó nyugati ágyúállást (2. kép).

Feltételezhető, hogy ezt kihasználva és ehhez csatlakozva építették később a Vauban-féle csillag-formájú falakat, amelyek a mai napig fennmaradtak.

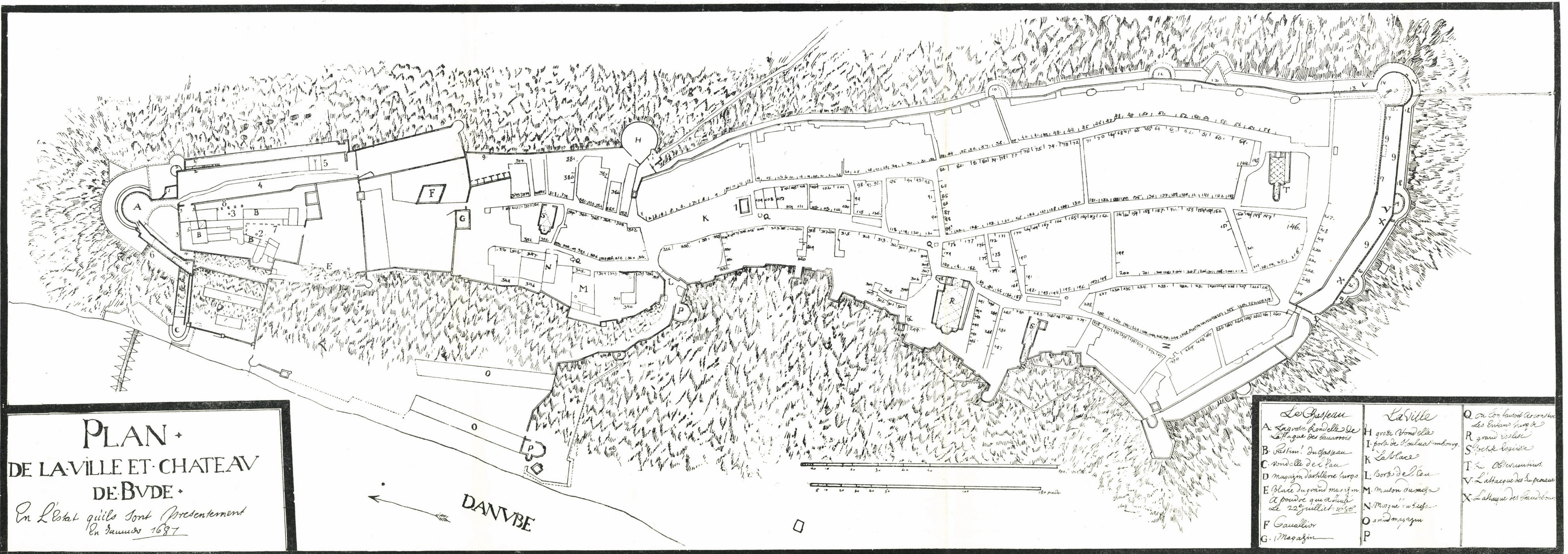
A Dunától felvezető ösvény a térképen *hidon* (6) megy keresztül, amely az itteni védelmi árkot ível át. Az árkot sárga kettős vonallal jelölte, ez a déli zárófaltól kiindulva, a nagy rondellát megkerülve egészen a Buzogánytoronyig, illetve a nyugati nagy zwinger faláig tart. A hídfő nyomát a bástyafalon megtaláltuk (L. t. 2). Az ásások során csupán egy kutatóárok megnyitásával az árok valóságos elhelyezkedését nem tudtuk megállapítani.

Haüy a palota ábrázolásánál az alaprajzi körvonalak mellett építészeti részletet is feltüntetett. Így a trapézalakú díszudvart körülvevő *árkádsort* (7) és a belső udvar *íves pillér sorát* (8). Valószínűleg azért, mert ezek kitűntek környezetükből. Sajnos, a kápolnától északra elterülő keleti épületszárny helye a térképen teljesen üres maradt. Talán a romok és omladékok akadályozták meg e terület felmérését.

Az 1686-os ostromban keletkezett ú. n. császári rést a kettős várfal jelölése mellett még pontsorral is kiemeli (9).

Az akkori kor felmérési adottságához képest az igen gondosan elkészített térkép érthetetlenül az István-tornyot rosszul tájolja, továbbá a különböző tereptárgyakat sokszor azonos színnel és jellel jelöli (védárkok és kerítések).

A fentiekből láthatjuk, hogy kutatásainknál Haüy térképe alapvető fontosságú volt. Sajnálatos tény, hogy az eredeti felmérési lap nincsen birtokunkban, a térképről csupán máso-

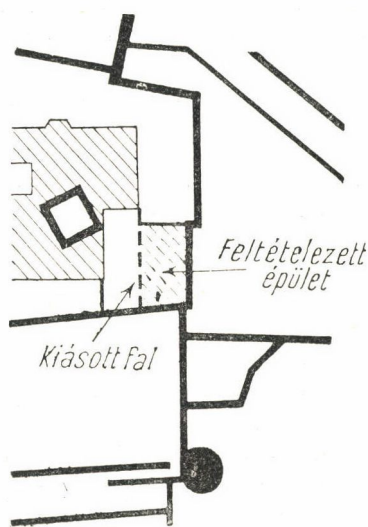
1. kép. Joseph de Haüy térképe 1687-ből.

latunk van, így nem lehet megállapítani, hogy milyen eljárással mérték fel. A régi birtokhatárok számadatai alapján mégis azt tételezhetjük fel, hogy az általunk használt térkép az egyes felvételi lapoknak összesített „áttekintő” térképe. Ezt mutatja a térképlap kis méretaránya is.

Térképünket a múlt századi és mai térképekkel összehasonlítva, kisebb hosszaknál 3–5 m, a nagyobbaknál 10 m-en belüli torzulásokat állapíthatunk meg. Ezek feltehetőleg a térkép kisebbítésének szerkesztési hibái.

Haüy térképén kívül De la Vigne 1686-os térképét és Anguissola Leandro mérnök 1690-ből származó térképtervét ismertetjük, rámutatva a már leírt térképpel szemben megállapítható és minket érdeklő eltérésekre.

3. sz. kép.

De la Vigne térképén² a beépített területek vonalkázottak, és ezáltal a középkori palotaépület részei élesen különválnak a környezetüktől (L. t. 3). A palota déli részén az ásátás eredményei nem fedik pontosan a térkép adatait, illetve olyan falat is felszínre hoztunk, amely a térképen nincsen ábrázolva (3. kép). Az ábrán feltüntetett helyen, bár a térkép beépítést nem mutat, falsonkot találtunk. Ez a fal két részre osztja a palota udvarát és elhelyezkedésével a déli bástyafalhoz támaszkodó épületet tételez fel. De la Vigne az erőrendszert falainak támpilléreit jelöli, ellentétben Haüyval. A meglévő támpillérek azt mutatják, hogy a keleti oldalon ezeknek jelölése a palota előtti várfalon téves (1), viszont a nyugati várfal hosszú szakaszán támpilléreket nem jelöl, noha ezek állnak (2).

² Budae ac Pesti ichnographica descriptio etc. Ismertetve: Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683–1718. Bpest 1936. 193. tétel alatt.

A Dunához lefutó déli zárófal mellett, ahol a keleti kis zvinger bástyafala beköt, valamivel feltűnőbben, mint Haüy, jelöl egy objektumot (3). Ennek helyén ma is középkori nyomok (esetleg lépcső) és szint mutatkozik.

A kápolnához csatlakozó épületrészeket még kevesebb adattal tünteti fel, mint az előző térkép, viszont a keleti kis zvingert szaggatott vékony vonalakkal három részre osztja (4). E jelzések az 1686-os ostrom alatt telepített hevenyészett erődítések nyomai. A déli nagy rondella védőárkát E–D irányban híddal íveli át. A Hallart- és Juvigny-metszeteken ez az áthidalás jól látszik (L. t. 1–3).

A fából épített szükséghid az ostrom által lerombolt nagy rondella falára támaszkodott. A térkép domborzata igen plasztikus. A várhegy lejtőinek ábrázolása megközelíti a Lehmann által feltalált (1799) esíkokkal kifejezett domborzati térhatást.

A harmadik térképünk, mely az ásátásainkhoz adatokat nyújtott, a fentemlített Anguissola Leandro mérnök jelentéséhez készült színes tervrajz. 1690 október 25-én a budai várparancsnok a Haditanácsához Bécsbe intézett jelentéséhez csatolta a rajzot, mely az erődítéseken végzett munkát, illetőleg az erődítés állapotát tünteti fel.³

A tervrajz a céljának megfelelően csak a Vár erődfalait és védőárkait ábrázolja (4. kép). Kár, hogy a középkori palota helyét üresen hagyja, mert mérhető adataival az ásátásokhoz nagy segítséget nyújtott volna.

A térkép érdekessége, hogy az ostrom által megrongált bástyafalakat feltünteti. Ezek figyelembevételével vizsgáltuk meg a jelzett várfalakat.

A jelentéshez csatolt tervrajz leírásának kivonatos fordítását az alábbiakban közöljük.

„Október 18-án kezdték meg a munkát A. B és C betűknél. Az A rondellánál még e héten teljesen felépítik a falait, B-nél a jobboldalon ez a munka elkészült, de a baloldalon későbbi időre maradt minthogy a robbanástól bedől a fal a rést még elzárja és sok időbe kerül ezt alapjaiból ismét felépíteni, míg a védőfalon támadt réseket, amelyeknek eltüntetése szükségesebb, előbb be nem építik, C-nél szintén ezen a héten bevégezzük a rés beépítését. Most kezdenek a falazáshoz S-nél és T-nél. A földmunkákat illetően azok kezdetüket vették a G bástya előtt. Amint a H–K jelzik, fedett út készül és elkészül a várarok külső oldala is 8 nap alatt, ha jó idő marad, ugyanígy a 4-es számnál is, 4, 25, 26, 27-es rondella előtt és a 6-os számnál az árkot kitisztítjuk és elkészítjük a várarok külső oldalát, erre a munkára azonban tetemes időt kell szánni. A Q rondellára, mivel a hegyről (Gellérthegy) az egész védőműbe be lehet löni és a katonák benne egészen védtelenül állanak, mellvéddel ellátott falat húzunk, jelenleg azonban ezt a falat nem tudjuk

³ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1690 No. 266. Exp. A térkép található: Feldakten 1690, 10/1. — Bánrévy György közlése.

megépíteni, minthogy nagy kiadást igényel és a tél beállta előtt nem készül el. A már jelzett Q rondella előtt, a 28-as számnál az árok kistisztítása folyik és a földmunkáknál a vár-árok külső oldala épül a 12–13-ig. Ezt a fentebb részletezett munkát ölenként fizetjük. A várárokokon kívül a gödrök és lyukak betöltési és ezáltal a sík terület (esplanada) helyrehozási munkái már kezdetüket vették a 29-es számnál. A 39, 40 és 41 számnál jelölt lőportornyok azonban nagyon rossz állapotban vannak. A rajzból látható, hogy a várfalon ütött rések közül még sok áll nyitottan és ezeknek a beépítésére a tél beállta előtt már nem lesz idő, minthogy némely helyen az alaptól kezdve kell felépíteni és más (új) támfalakat kell emelni.”⁴

A Várhegy fennsíkja 400.625 m² nagyságú területet foglal el, lejtőinek felszínét mintegy 445.000 m²-re becsülhetjük. A plató hossztenge-

⁴ Az itt részletesebben ismertetett három térképen kívül még egész sor térkép adatait vontuk vizsgálódásunk körébe. A legfontosabbak ezek közül a következők:

a) Buda legrégibb török térképe (Bologna). Közölve Veress Endre által Budapest Régiségei IX. és Fekete, Budapest a törökkorban, Bpest, 1944. LVIII. mellékleteként.

b) Hallart, L. N. von: Wahrhafter Grundriss der Statt Ofen... 1684. Önállóan megjelent rézmetszetű térkép. (V. ö. Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683–1718. Budapest, 1936. 184. tétel.)

c) Hannenstein, Johann Philipp von: Delineation der vergangenen Belagerung Offen... 1684. Készült 1685. — Különösen az István-torony helyes berajzolása miatt hitelt érdemlő rajz. A badeni nagyhercegi házi hitbizomány térképgyűjteményében VI. köt. 8. (Glaser Lajos, A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga, Budapest, 1933. 24. tétel.)

d) Hannenstein, Johann Philipp von: (cím nélkül) Buda és közvetlen környékének térképe ostrommal, 1685. V. ö. ugyanettől a szerzőtől származó előző térképpel; lelőhelye u. ott. XIV. köt. 37. (Glaser id. m. 253. tétel.)

e) Plan du siège de Bude. Szerző ismeretlen. 1686. A badeni nagyhercegi házi hitbizomány egyes térképekből álló gyűjteményében G. 59. (Glaser id. m. 358. tétel. Ugyanott közölve a térkép fényképmásolata; közölve továbbá Károlyi–Wellmann, Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest, 1936. a 175. lapon.)

f) Hallart, L. N. d': Il piano di Buda assediata. 1686. (V. ö. Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában 1683–1718. 198. tétel.)

g) Juvigny Carolus, Iconographica imago obsidionis expugnationisque Budensis... 1686. (V. ö. Glaser id. m. 236. tétel és Buda és Pest grafikus ábrázolásai stb. 223. tétel.)

h) Fontana Joh. Dominicus, Le plan et perspective de la ville royale de Bude... 1686. (V. ö. Buda és Pest grafikus ábrázolásai stb. 131. tétel.)

i) Rochet, Louis de: Projet de Bude 1715. A palota élesen kiemelt alaprajzával. Bécs, Kriegsarchiv, HKR, 1715. April 429. Exp.

j) Matthey Johann: Plan der Vestung Ofen. 1730. Bécs, Kriegsarchiv, HKR. 1730. Febr. 519. Exp. (Megjelent: Tanulmányok Budapest múltjából I. kötet.)

k) Langer François, Plan de la forteresse de Bude, 1749, A budapesti Hadtörténelmi Múzeumban.

lye 1500 m, a hegy teljes hosszirányú kiterjedése lejtőivel együtt 2000 m. Szélessége északi végén a platón 400 m, az oldalakkal együtt 700 m, déli végén a Vár határán 150 m, illetve 350 méter.

A Várhegy dombjainak oldalai részben a Dunavölgy felé, részben az Ördögárok felé lejtnek. Északkeleti-délnyugati irányban elnyúlt és völgyekkel határolt fennsíkszerű tetejét pleistocén kori édesvízi mészkő, ill. mésztufa fedi. A hegy déli lejtőjénél a feltöltés alatt sárga homokos agyag, majd a budai márgaréteg az uralkodó (5. kép).

A tektonikai mozgások a fennsík peremrészeit emelték ki és az erózió mélyebbre vágódását segítették elő, úgyhogy a Várhegy egyre élebben vált külön a környezetétől. E mozgások következtében különösen a Várhegy déli peremrészén találunk 3–10 m-es szintkülönbségeket, amelyeket kihasználtak a település és a védelem céljaira.

Az ásások folyamán a palota területén a márgátömegeknek öt törésvonala mutatkozott meg. A XV. századi palota végleges formáját ezek a képződmények determinálták. Ehhez igazodva a középkori palota területét 4 részre oszthatjuk.

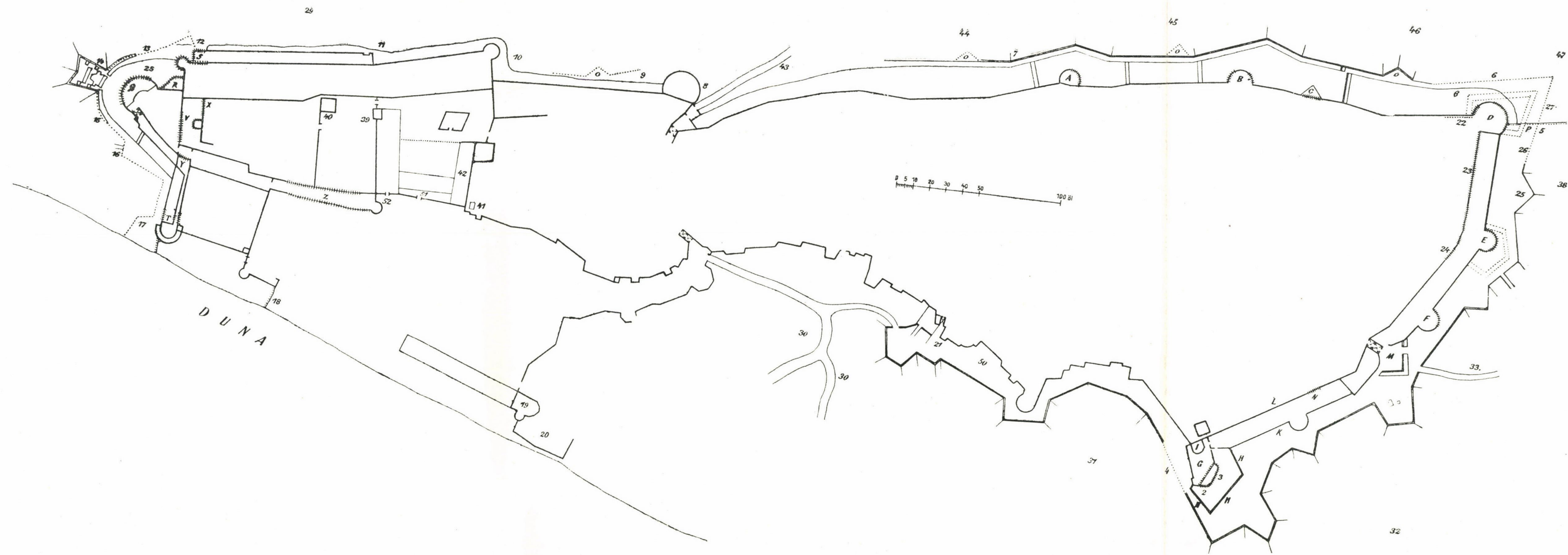
A mai Szent György-térnél ásásaink folyamán a jelenlegi felszíntől 3–5 méterre márgát állapíthattunk meg, annak megsüllyedése természetesen alapját alkotta a palota északi zárófala előtti védőároknak (6. kép).

A mélyedés déli oldalán épült a középkori palota északi zárófala (1), amely követve az árok peremét, a keleti oldaltól egészen a Karakas pasa tornyáig tartott. E mélyedés megmutatkozik egy-két korábbi metszetünkön. (II. t. 4). A polgár város kialakulása üresen hagyta e területet, oklevél bizonyítja, hogy ezen a területen később is csak kertek húzódtak.⁵ Ez a mélyedés szabott határt, mint védelmi vonal, a palota északi kiterjedésének.

A mélyedés vonalától délre egészen az ú. n. „Százaz” árokig terjedt a palota első udvara. Ezt az utóbbi vonalat is, mint második védelmi állást, szintén hatalmas fallal erősítették meg, amely a keleti oldaltól egészen a nyugati erőrendszer faláig húzódott (2).

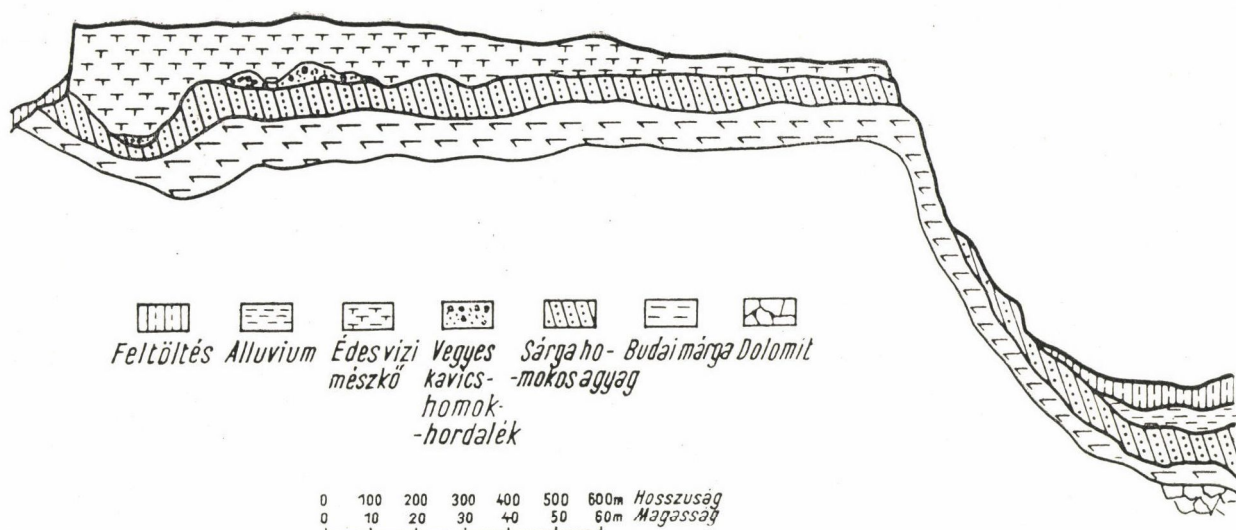
A harmadik törésvonal a középkori palota trapézalakú díszudvarát zárta le északról. Ezen árok déli peremét szintén vastag fal szegélyezte, amelynek falmaradványait az ásások folyamán 10 m hosszúságban megkaptuk (3). A fal azonban nem a Csonkatoronyhoz köt be, mint azt Haüy térképe jelzi. Az árok vésett márgafala a Csonkatoronytól egészen a keleti oldalig terjedhetett. Sajnos, az itteni kutatáso-

⁵ O. L. DL. 22.637. — Bártfai Szabó László dr. közlése.

4. kép. Anguissola térképének másolata (1690).

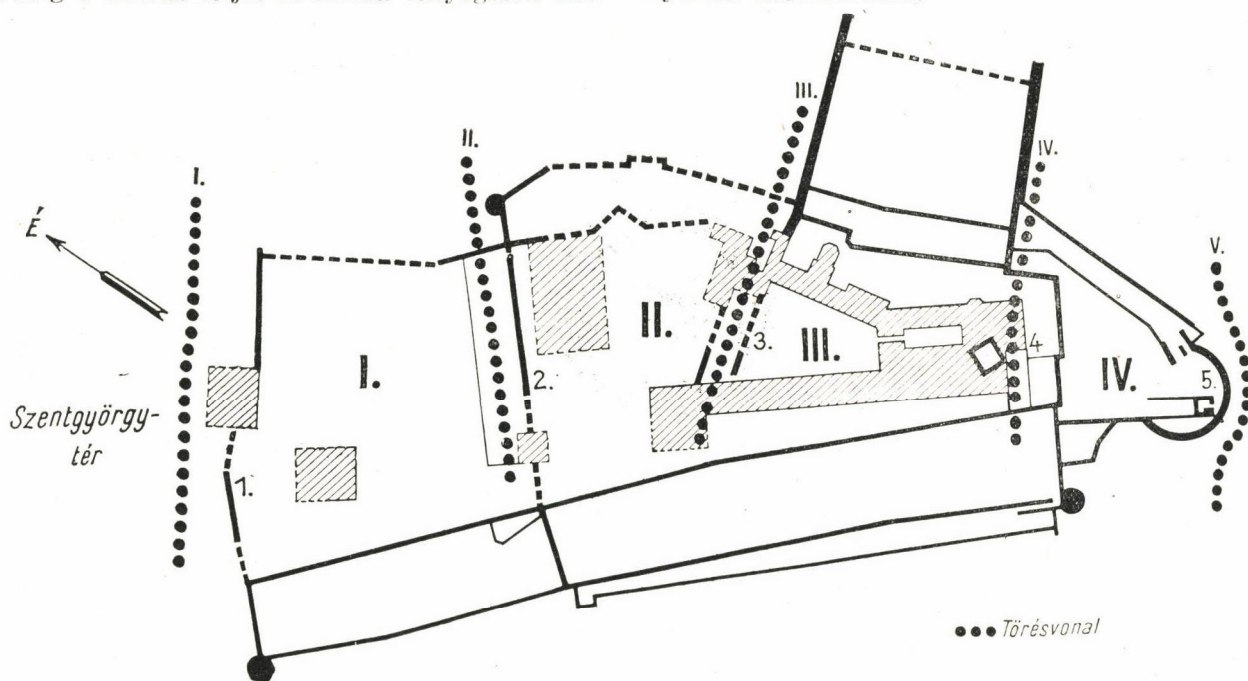

5. sz. kép.

A Várhegy geológiai szelvénye ÉNy—DK-i irányban (Horusitzky H. után).

kat nagyban gátolták a mai palota alapfalai. Pedig e terület teljes feltárása lényegesen hoz-

zásegített volna a középkori palota keleti szárnyának tisztázásához.

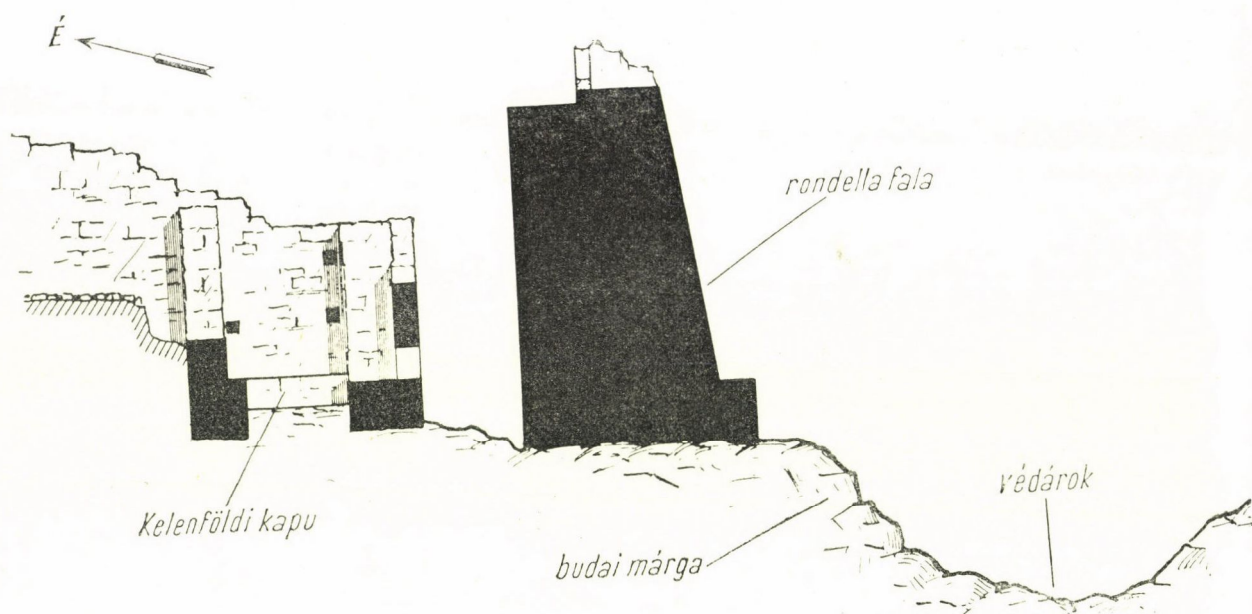
6. sz. kép.

A negyedik törésvonal közvetlenül az István-torony déli oldalán jelentkezik (4). E helyen a márgarétegnek hirtelen esése szintén hatással volt a palota formájának és erődrendszerének kialakulására. A törésvonaltól kb. 23 m-re építették a déli bástyafalat, amely a keleti bástyafaltól egészen a Buzogánytoronyig tartott. A budai márga erős lejtése egészen a déli nagy rondella területéig, ill. az ötödik törésvonalig húzódott (5).

Ez a törésvonal tulajdonképpen szintén a középkori palota déli védrendszerének fontos tar-

tozéka volt. Az itteni mélyedést az ú. n. Kelen-földi-kapu hídja ívelte át, majd annak megszünte után az árokba — mint természetes adottságot kihasználva építették be Zsigmond korában a déli nagy rondellát. Az árok szélessége megengedte, hogy egyben a rondellának is védőárkul szolgáljon (7. kép).

A Várhegy déli pereme mentén épült a tulajdonképpen középkori palota, amely az itteni keskeny fennsíkot körülvéve, mindenhol a terep-
hez símulst hozzá (8. kép).

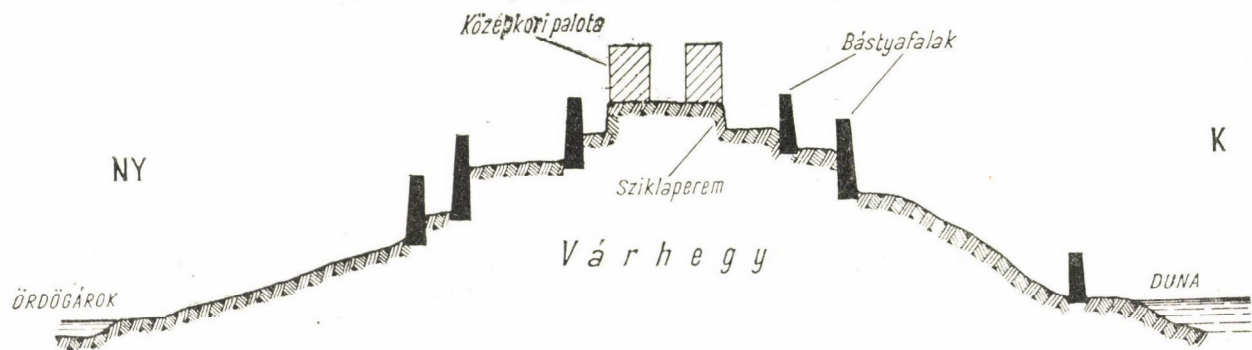
7. sz. kép.

A XVIII. században megkezdett építkezések nivellálási munkálatai eltüntették a középkori palota lépcsős jellegét. A fennsíkon megmaradt falmaradványokat elbontották és a törmelékanyaggal töltötték fel a mélyebb szinteket. Ennek köszönhető, hogy a mélyebben fekvő középkori épületrészek napfényre kerülhettek.

A szocialista tudomány fokozottabban irányította szakembereink figyelmét arra, hogy a

nek újra való meghatározása sok időt és munkát igényelt.

A középkori palota alaprajzi felmérése és szintezési munkálatai után került sor az építészeti részletek feldolgozására. Az ásatáshoz igazodva egy-egy objektumról több ízben is készítettünk munkaközi felvételeket, hogy rögzíteni tudjuk a feltárások egyes szakaszait. A problémakörhöz csatlakozott a kormeghatározó rétegek felmérése is, amelyekre a leletek lelőhelyeinek meghatározásánál is szükség volt.

8. sz. kép.

különböző tudományszakok között a legmélyebb összefüggéseket felderítse és módszertanában ezeket a kapcsolatokat megteremtse, illetve használja.

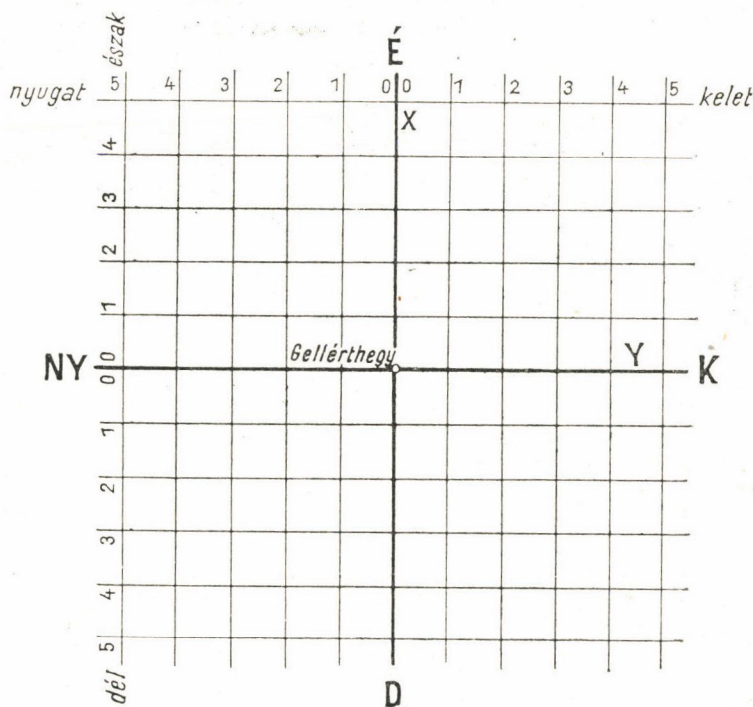
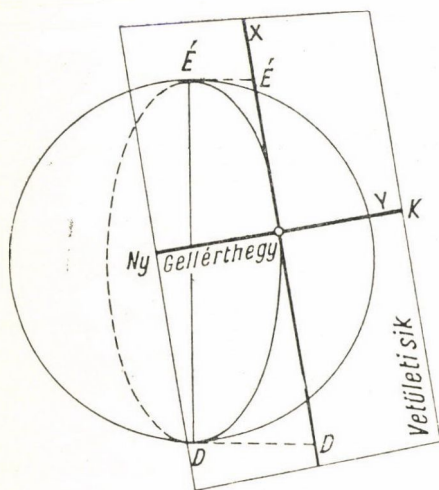
A régészeti feltárások tudományos feldolgozását elsősorban a felmérési terepmunkák, térképek, részletrajzok, rétegtervek, stb. segítik elő. Ezért ezeknek szabatos kidolgozása igen lényeges.

A vári ásatások területén a felméréseket megnehezítette az a körülmény, hogy a városmérés által telepített pontok a háborús pusztítások következtében nagyszámban elpusztultak. Ezek-

A felméréseinket az országos háromszögelési hálózatba kötöttük be. Munkálatainknál 1:100 méterarányú 1 m-es négyzethálózattal ellátott térképpel dolgoztunk kint a terepen. Ezáltal mód nyílt arra is, hogy az előkerült leleteket már a helyszínen a négyzethálóznak megfelelő számmal és a mai felszíntől számított relatív mélységi adatokkal lássuk el. Az így alkalmazott négyzethálózat a tereppontoknak az alaprajzon, ill. a térképen való egyértelmű és szabatos megjelölésére szolgál.

Ez a hálózat sztereografikus vetületi rendszer esetén, úgy készül, hogy a vetítési

síkon a Gellért-hegyi délkörrel párhuzamos egyenközű egyeneseket húzunk és ezeket derékszögben a Gellért-hegyi kezdőponttal számított egyenközű egyenesekkel metszük. Vagyis az abszcissa- (X) tengely a kezdőponton átmenő délkörnek a síkon egyenes vonalként jelentkező képe, az ordináta- (Y) tengely pedig a kezdőponton átmenő és az abszcissa-tengelyre merőleges egyenes (9. kép).⁶

9. sz. kép.

A mérések eredményét tehát síkra, illetve síkra kifejtethető alakzat (kúp, henger) palástjára kell vetítenünk. A vetítés matematikai törvények szerint történik. Ennek alapfeltétele, hogy mind az a felület, amelyről a vetítés történik, mind pedig amelyre a vetítés történik, matematikailag jellemezhető legyen.

Azonban a Föld szabálytalan tömeg, így matematikai függvényekkel nem írható körül, ezért kénytelenek vagyunk Földünket egy matematikailag meghatározható szabályos idommal helyettesíteni, amely megközelíti a valódi fizikai földfelületet.

A Földet első megközelítésében forgási ellipszoidhoz, második megközelítésében gömbhöz hasonlítjuk. A forgási ellipszoid vagy a gömb felületének síklapon való ábrázolása különféle vetületi eljárásokkal történik.

A vetület elvileg úgy keletkezik, hogy az ábrázolandó terület pontjait egy központból vetítésugarakkal a felvett felületre kivetítjük. Ha a vetületi központ a Föld felszínén (belsejében) van, úgy a vetületet sztereografikus vetületnek nevezzük. A sztereografikus vetület alapfelülete a gömb, képfelülete a gömböt a koordináta-rendszer kezdőpontjában érintő sík, a vetítés központja pedig az

érintési ponthoz tartozó átmérőnek a másik végpontja.

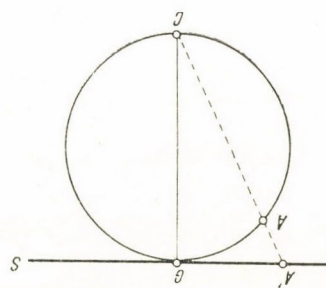
A gömbről a síkra való matematikai vetítést a 10. kép mértanilag szemlélteti.

Az ábrán a sztereografikus képsík „S” a gömböt „G” pontban érinti. A „G” ponttal szemben a gömb ellenkező oldalán „C” pont a vetítési központ. Az „A” gömbi pont sztereografikus képe „A”.

A vetület törvényei szerint az érintési ponton (kezdőponton) átmenő legnagyobb gömbi körök képe egyenes; a kezdőpont körül képelt kon-

centrikus körök képei koncentrikus körök. A kezdőpontban torzulás nincsen, a torzulások a kezdőponttól mért távolságtól függnek. A vetület szög-tartó.

Magyarországon három sztereografikus vetületi rendszer volt alkalmazásban, mégpedig a „Bu-

10. sz. kép.

dapesti rendszer”, a „Marosvásárhelyi rendszer” és az „Ivaniči rendszer”.

A „Budapesti rendszer” kezdőpontja az egykori Gellért-hegyi csillagvizsgáló keleti tornyának talppontja az alapfelületen. A kezdőponton átmenő délkör vetülete az össze rendező rendszer X tengelye, erre merőleges az Y tengely.

A leletanyag helymeghatározása a fent leírtak alapján azt eredményezte, hogy 1. A lelő-

⁶ A méréseinket a Föld felszínén végezzük és felületének kisebb-nagyobb darabját általában síkra kiterített térképen ábrázoljuk.

hely bármikor (síkraajz és domborzat változása esetén is) a terepen és a térképen rekonstruálható. 2. A leletanyagának hálózati számokkal való ellátása a későbbi tudományos feldolgozást segíti elő. 3. A négyzethálózat országos viszonylatban való alkalmazása egységes helymeghatározást mozdítana elő. 4. A négyzethálózati rendszer segítségével a nyilvántartás időtállóbb meghatározást tudna adni. 5. Ez a rendszer megkönnyíti a különválasztott korhatározó rétegek jelzését és későbbi állandó ellenőrzését.

* * *

Sokszor egy-egy új gondolat vagy a réginek talán szerencsésebb alkalmazása vagy tökéletesítése, olykor pedig egy másikkal való összekapcsolása, együttes felhasználása, új utat nyit meg, ill. hasznozhatóbbá teszi a régít. Gondolok a fenti elgondolás mellett a domborminták, modellek és a fényképmérés (fotogrammetria) felhasználására a régészet területén is.

A vári ásatás eredményeit, a feltárt palotás és, erődtérszerveket a Vármúzeum modellen rögzítette le, mely műszaki és régészeti adatok alapján készült 1:100 méretarányban. A modell bemutatja az erőrendszer fel nem tárt részleteit is. Ez utóbbiaknál műszaki alapul a múlt századi térképek, Hauszmann-féle építési tervek és metszetek szolgáltak.⁷ A teljes középkori

⁷ A Várat és abból a fontosságával kiemelkedő középkori királyi palotát nagyszámú metszet ábrázolja különféle égtájakból. Legnagyobb és bizonyítható hitelességet Hallart 1684-ben és 1686-ban készült metszeteinek kell tulajdonítani. Meggyőző azonosság tűnik szemünkbe, ha egymás mellé állítjuk Hallart déli 1686-os ostromképét és a Gellért-hegy megfelelő pontja irányából készített modern fényképfelvételt. (LI. t. 8—10). LI. t. 7, 9, 5, 6. képeken Hallart metszetén feltüntetett nyugati belső udvar íves pillérsorát és Schedel metszetén ábrázolt középkori palota keleti homlokzatának egy részletét összehasonlítjuk a modell megfelelő részleteivel.

erőrendszer megmintázására azért volt szükség, hogy az ásatási eredmények az erőrendszerrel együtt olyan egységes képet nyújtsanak, mely a tájékozódást nemcsak a modellen, hanem a korabeli térképeken és metszeteken is megkönnyíti. A modell segítségével tesszük lehetővé vitás esetekben a terep utólagos rekonstrukcióját.

A modellek és domborminták főleg ott jutnának szerephez, ahol a feltérképezési területeknek egy fontos terepszakaszát akarnánk kiemelni. Így a domborminták közismert elkészítése után felületükre térképet (légi térképet) ragasztanánk. A térképes domborminta a terep magassági viszonyairól sokkal gyorsabb tájékoztatást nyújt, mint a síklapon ábrázolt térkép. A lejtőviszonyok szembeötlők, tehát ezek megállapításánál alapos tanulmányozásra az ilyen térképnél már nincs szükség.

A haladó régészet szolgálatában még komoly feladatok várnak a technikai tudományokra, és ezeket egyre több eredménnyel kívánjuk alkalmazni a régészeti kutatások érdekében. Ezért szocialista tudományunk fontos feladatai közé tartozik, hogy a felmerülő gyakorlati követelményeknek megfelelően kidolgozza az elméleti részeket. Ezen a területen teljesen járatlan út előtt állunk, hiányoznak az idevonatkozó feldolgozások. A mi feladatunk az, hogy a haladó szovjet technikai tudományok és tudományos módszerek segítségével meg tudjuk oldani a valóságos élettől és az új tudományos szükségletektől ránk rótt feladatokat.

Seitl Kornél

QUELQUES PROBLÈMES TECHNIQUES DES FOUILLES EXÉCUTÉES AU CHÂTEAU DE BUDE

Les fouilles que nous avons entreprises à Bude, sur la colline du Château, avaient pour but de préciser les contours du palais médiéval. Pour atteindre ce but nous avons pris en considération tous les matériaux de documentation jusqu'en 1948. En ce qui concerne les cartes, il n'y en avait que trois qui nous aient fournies des données dignes de foi. De ces dernières, malgré certaines différences de détail, nous avons réussi à dégager des renseignements à peu près concordants.

Au point de vue des travaux techniques des fouilles nous avons utilisé avec profit la carte de l'ingénieur militaire Joseph de Haüy (1687, fig. 1), conservée dans le legs de Rabatta, commissaire militaire autrichien (Archives d'Etat, Vienne). Cette carte représente le terrain entier du Château, mais à une échelle qui, malgré l'exactitude des détails, ne fait voir que les grandes lignes du plan du palais médiéval. Grandeur de la carte: 1.16x0.38 m.; les dimensions sont données en toile

viennoise. Selon la légende, placée à droite, au coin inférieur de la carte, 24 majuscules servent à marquer les édifices et les endroits plus ou moins remarquables, mais on n'a pas retrouvé une autre légende qui aurait contenu l'explication des divers signes et des chiffres.

Certaines indications ont été confirmées par les fouilles. Comme il ressort de la comparaison de cette carte et des sources plus modernes (cartes du XIXe et de XXe siècles), les proportions indiquées par de Haüy présentent des écarts de 3 à 5 m dans le cas des dimensions moindres et des écarts inférieurs à 10 m dans le cas des dimensions plus considérables.

Outre la carte de Joseph de Haüy, nous avons utilisé celles de De la Vigne (1686) et de l'ingénieur Léandre Anguissola (1690). Sur la carte de De la Vigne les terrains bâtis sont indiqués par une hachure qui nous permet de distinguer les restes du palais médiéval de leur milieu (t. L. 3).

Les indications de cet auteur sont confirmées non seulement par les fouilles, mais encore par les gravures de l'époque.

L'esquisse en couleurs de L. Anguissola est notre troisième carte utilisable (fig. 4). Le 25 octobre 1690 le commandant du Château de Bude joignit cette esquisse à un rapport adressée au Conseil Militaire de Vienne: on y voit nettement les travaux exécutés dans la zone des fortifications, ainsi que l'état des fortifications. Conformément à sa destination, cette carte se borne aux fortifications du Château. On y retrouve aussi les bastions endommagés au cours du siège de 1686.

— — —

Au cours des fouilles nous avons tenu compte de tout ce que le sol nous a fourni comme matière d'observation; actuellement on procède à des recherches géologiques, chimiques, etc. Néanmoins on peut dire dès maintenant que sur le versant sud de la colline la brisure des masses de marne se présente en cinq lignes (fig. 6.). L'aspect définitif du château du XVe siècle était déterminé par ces formations, qui divisent le territoire en question en quatre secteurs. En même temps ces brisures déterminaient aussi l'emplacement des fossés, au bord desquels on élevait d'immenses murailles. A l'extrémité méridionale de la colline le plan du palais suivait partout la configuration du terrain, occupant les bords du petit plateau (fig. 8).

Les travaux de nivellement du XVIIIe siècle ont fait disparaître les terrasses sur lesquelles on avait bâti le palais médiéval. Les restes des murs ont été démolis; les matériaux obtenus de la sorte servaient de remblai pour les terrains situés à un niveau plus bas. C'est précisément à cause de ce procédé qu'on a pu retrouver les restes du palais médiéval.

Outre les mensurations concernant le palais médiéval, nous avons mesuré l'épaisseur de toutes les couches qui servent à déterminer, au point de vue chronologique, la provenance de nos trouvailles. Ces mensurations ont été exécutées en relations avec le réseau de triangulation qui embrasse le territoire entier du pays. Au cours de nos travaux nous avons utilisé une carte 1:100, avec un réseau de carrés. Ce procédé nous a permis de marquer sur place les trouvailles d'un chiffre correspondant à un carré du réseau et d'indications concernant la profondeur relative de l'objet par rapport à la surface actuelle du sol).

Cette description a des avantages considérables qu'on peut résumer dans les points que voici:

1. On peut toujours retrouver sur la carte et sur place (même après une modification éventuelle de la configuration du terrain) l'endroit où un objet a été découvert;

2. Le numérotage des trouvailles rendra un service nullement négligeable à l'étude ultérieure de nos matériaux;

3. L'application du réseau de carrés au territoire entier du pays nous permettrait d'opérer selon un système général de localisation.

4. Grâce au réseau de carrés l'enregistrement des objets peut s'effectuer d'une manière plus durable.

5. Ce système facilite la distinction des couches servant de repère chronologique et le contrôle des résultats.

Ajoutons encore que les résultats qui se dégagent de nos fouilles ont été fixés sur une maquette (1:100) représentant le plan du palais et le système des fortifications; cette maquette est déposée au musée du Château. Grâce à cette maquette on pourra toujours procéder à la reconstruction de l'état du terrain à un moment donné.

C. Seidl

HASZNÁLATI ÉS DÍSZKERÁMIA A BUDAI VÁRPALOTÁBÓL

A) Használati és díszkerámia

Az ásatás középkori kerámia leletei korban a XIII. sz. anyagával kezdődnek (eltekintve egy-két korábbi darabtól), ami egyszersmind fontos településtörténeti támpontot is jelent: a késői vaskortól a XIII. századig ezen a helyen állandó lakottságú település nem lehetett.

A XIII. század anyaga egyes szórványdaraboktól eltekintve teljes egészében az Anjou- és Zsigmondkori palota szintje alatt, sziklaárkokból, ismeretlen rendeltetésű sziklavermekből, illetve a padlószintek alatti feltöltésekből került elő, számos esetben jól datáló pénz és üvegleletektől kísérve. A betöltések zavartalan rétegei, az azokat több esetben elzáró padlószintek lehetővé teszik, hogy a különféle lelőhelyek anyagát összetevő feldolgozásunkban a legkorábbi csoport időhatárait, illetve használatuk idejét pontosabban meghatározhassuk. E szerint az 1205–1310 közötti időszakban voltak használatban és Károly Róbert uralkodása alatt az egyéb szemét- és épülettörmelék anyag-

gal együtt kerültek a szint alá az Anjou palota építéskor végzett első nagyobb tereprendezési munkák során.

Ezt a XIII. századi anyagot három főcsoportra oszthatjuk: fehér-, szürke-, és grafitos-áru (az ország egyéb lelőhelyéről ismert hasonló korú vörösesbarnára égetett kerámia itt majdnem teljesen hiányzik).

Fehér áru: vékonyfalú, durván soványított, fehérre égetett fazekak, bögrék és palackok; kézzel gyúrva és korongon utólag simítva, oldalukon mélyen bekarcolt csigavonal alakú díszítéssel. Néhány darabon a csigavonalas díszítés mellett fellép a hullámvonal is, más töredékeken vörös földfestés mintát találunk. Anyag, formakincs és készítési mód tekintetében ez a csoport a falusi települések és vidéki városok hasonlókorú anyagával (pl. Esztergom, Visegrád, Székesfehérvár, Szob, Tököl, Hatvan) teljesen megegyezik. Ez az összefüggés arra mutat, hogy a vári lakosság számára dolgozó — valószínűleg a közvetlen környéken élő faze-

kasság egy részének technikai tudása semmiben sem multa felül más városokban, illetve falvakban dolgozó háziiparos társainak színvonalát (1. kép 1–3.).

E csoportnak kb. 20%-át a valamivel fejlettebb, s korban a XIII. század végére tehető fazekak képezik. Ezeknél a csigavonalas dísz sokkal szabályosabb megoldású, s a fazék egész felülete gondosabb kialakítást mutat. Anyaguk az előzőkkel teljesen megegyezik, és a különbséget csak a haladottabb korongolásmód okozza (1. kép 4.).

Szürke áru: az előző csoportnál jóval fejlettebb formát mutat. A jól iszapolt, szürkére égetett anyagból készült legömbölyített peremű fazekak, lapos mécesek, harangalakú fedők és kancsók egyenletes kidolgozású falfelülete, a belső- és fenékrészekre is kiterjedő gondos kiépítés a korongozás munkáját értő, rendszeres foglalkoztatottságú fazekasokra vall. Munkamódszerük az előző csoport készítőinél fejlettebb. Leleteink között ez a csoport az előzőnél jóval kisebb számban szerepel (1. kép 5–7.).

Miután a fehér és szürke áru keveredve egyazon rétegekben és gödrökben került elő, egyetlen alkalommal sem találkoztunk olyan esettel, amikor egyik vagy másik csoport hiányzott volna. Így korrendi különbséget a két csoport között megállapítani nem lehet, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a fehér csoport fejlettebb példányai még abban az esetben is egykorúak a szürke csoporttal, ha a kezdetlegesebbeket korábbra keltezzük.

Az újabb lengyelországi várasatások anyagának feldolgozása hasonló jelenségeket mutatott ki: a várak (Biskupin, Gmiezno stb.) legkorábbi rétegeinek anyagában fejlett és kezdetleges technikával készült kerámia anyag egyszerre lépett fel. A kutatók szerint e jelenség okát a városok kialakulásának az ipar fokéletesedésére serkentőleg ható szerepében kell keresnünk. A falusi háziiparosok a városokba költözve eddigi mellékfoglalkozásukat feladva specializálódnak. Erre a folyamatra gondolhatunk a budai iparosodás esetében is. A város egyre növekvő szükségleteit egyszerre elégítik ki a letelepedett, az iparosodás útjára lépő mesterek és a környékbeli települések háziiparos parasztfazekasai. Utóbbiaknak egyéb természetbeni szolgáltatások között ideszállított készítményei természetesen fejletlenebbek a haladottabb technikai tudással dolgozó városi mesterekinél.

A kérdés ilyen megoldását a kutatás mai fokán azonban egy körülmény még megnehezíti. A legkorábbi anyag harmadik csoportja a grafitos áru külföldi importnak bizonyul. Ezek a darabok az előző szürke csoport formáival rokonságban állnak, de az agyagban, vagy pusztán a felület bevonásaként a nagyobb hőállóság céljából grafitot is alkalmaztak. Az ásatás során ilyen grafitozott anyagból csupán

fazekakat találtunk, melyeknek peremén a műhely bemetszett jegye látható. E harmadik csoport eredetét az ausztriai XV–XVI. századi anyag összehasonlító feldolgozása segítségével, valamint az osztrák okleveles adatok közvetett felhasználásával sikerült meghatározni. Adataink szerint ezek képezik a későbbi korban már gyakorivá vált ausztriai grafitos áru mindezülig ismeretlen XIII. századi előzményét. A korabeli oklevelek tárgyát gyakran képezi az a küzdelem, amelyet a budai és esztergomi káptalan folytat az árumegállítás és vámszedési jogokért. A bécsi, regensburgi bajor, oroszországi és csehországi kereskedők itteni forgalma a dunai és a Duna-menti utak kereskedelmi jelentőségét és Buda központi helyzetét bizonyítja. Ausztriai leletanyagunk jellemző tárgyi adatokat szolgáltat a fenti kereskedelmi kapcsolatokhoz (1. kép 8–9.).

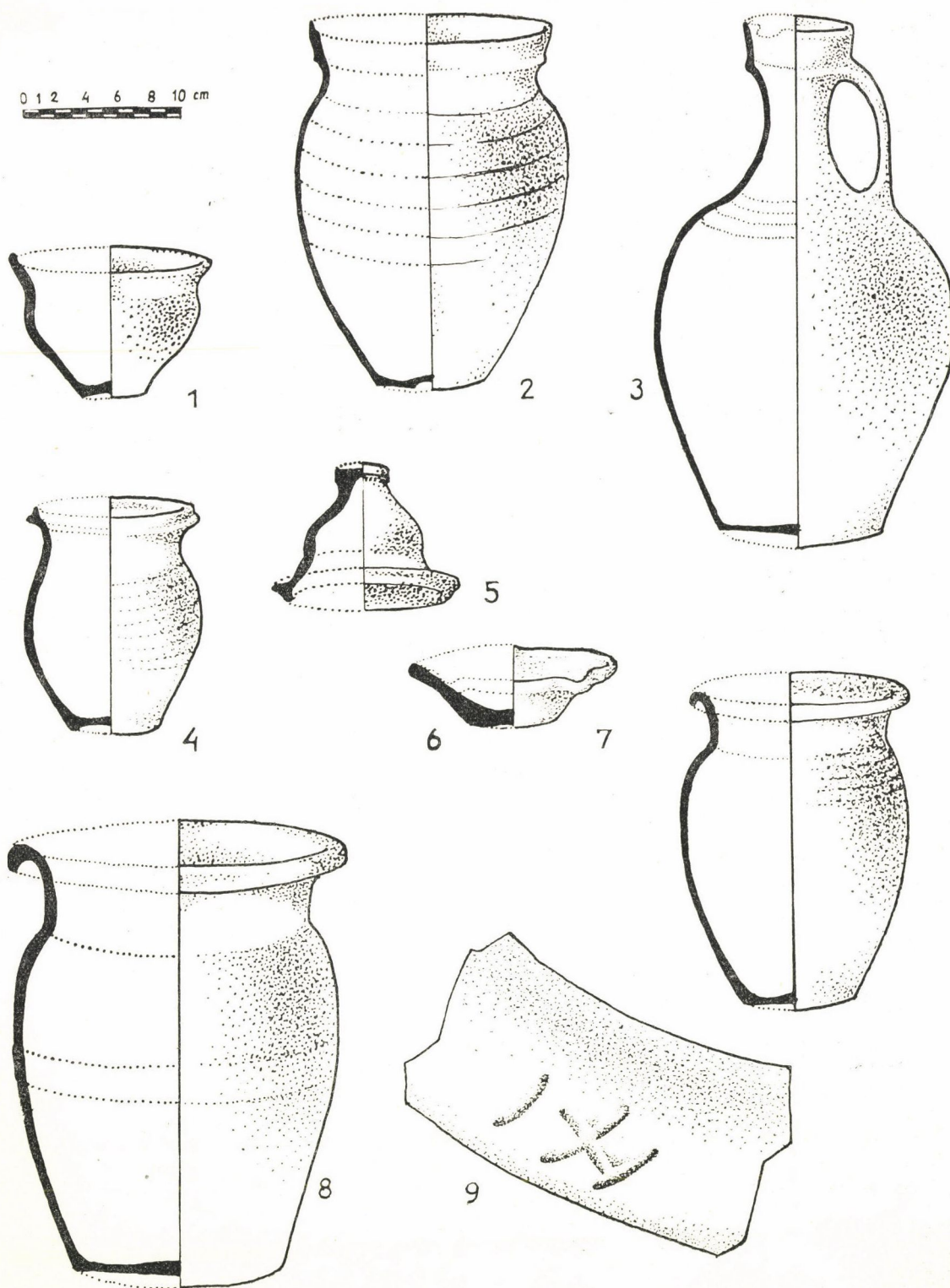
Miután a két utolsó csoport formai és készítménybeli (fejlett korongolás) tekintetben közel áll egymáshoz és inkább csak a grafit felhasználása, illetve műhelyjegy alkalmazása tekintetében különböztethető meg, fel kell vetnünk annak a lehetőségét is, hogy a második csoport talán szintén import áru, amelyet csak a gyengébb minőség (grafittal nem kevert agyag) miatt nem láttak el hitelesítő jeggyel. A kérdés végleges megoldását csak az olyan korszerű vizsgálatok adhatják meg (agyagfajták kémiai összehasonlítása, stb.), amelyek eldöntik, hogy a formai kapcsolatokon kívül van-e más is, ami a két csoportot összefoglalja.

A XIV. század használati kerámiájának feldolgozásához még nem rendelkezünk kellő anyaggal; e kort csak nagyon szegényes leletek képviselik. Az Anjou-kori budai fazekasság munkamódszerekben és formakines tekintetében elért fejlődéséről csak akkor lesz teljes képünk, ha az itteni töredékeket a megfelelő rétegekből összeállítottuk és restaurálásuk után a visegrádi ásatás megfelelő korú anyagával összehasonlítottuk. Annyit már most is megállapíthatunk, hogy az anyag jóval gazdagabb és fejlettebb az előzőeknél és korrendi meghatározásának pontosságát a rendelkezésünkre álló zart rétegek nagyban elősegítik.

A XV. század teljes leletanyagunk szempontjából is a legértékesebb darabokat nyújtja. Lelethely tekintetében a számszerűleg is nagyon jelentős anyag a feltárás majdnem minden pontján előfordult, legnagyobb részüket a palota keleti oldalán feltárt középkori udvarokban találtuk. Az itt talált középkori szint feletti feltöltések között sikerült több olyan korabeli személtreteget elkülöníteni, amelyek a bennük található pénzletek tanúsága szerint még a XV. század folyamán halmozódtak itt fel.

A használati kerámia terén három csoport választható szét:

¹ Kostrzewsky, Holubovitz.

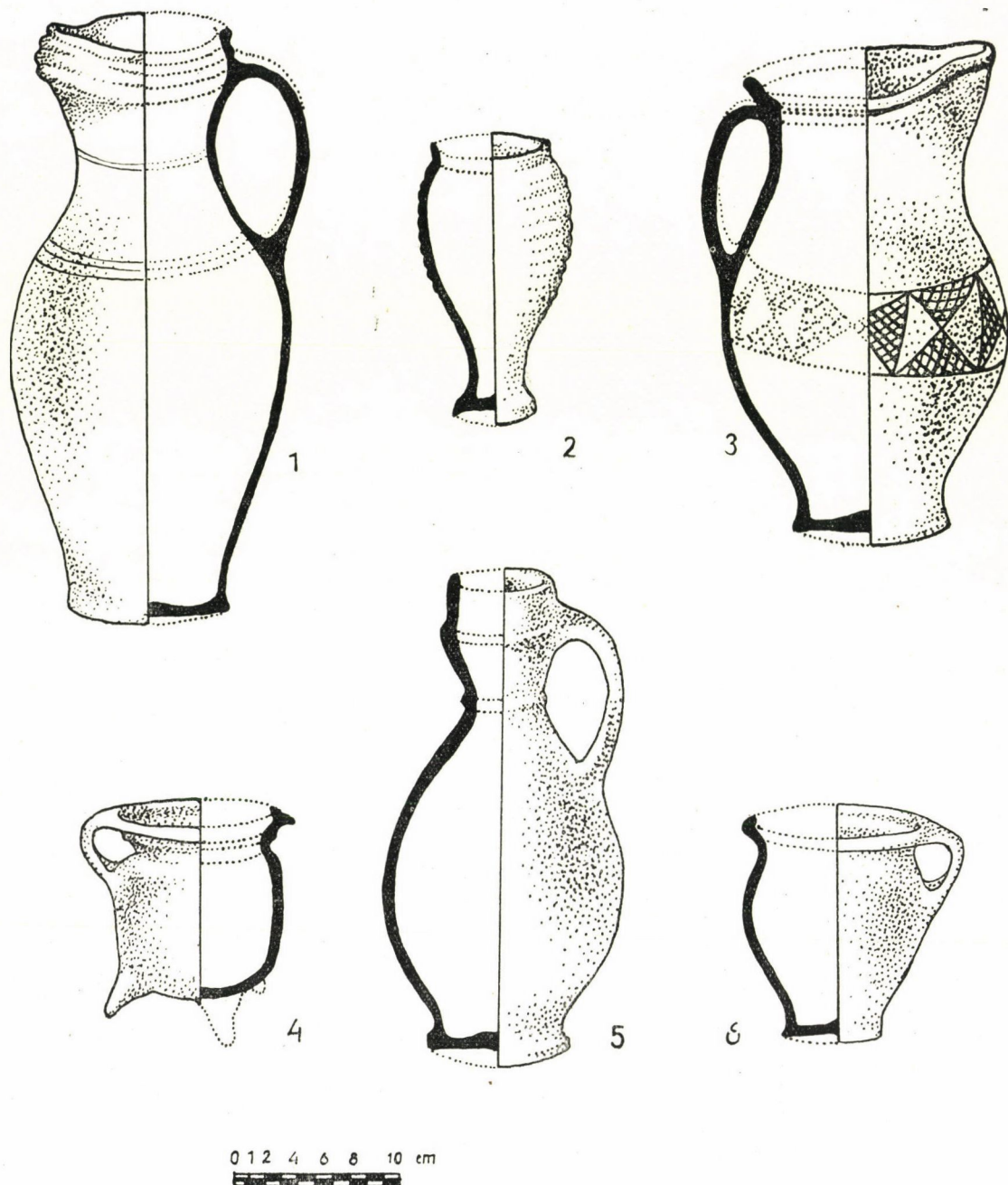
1. sz. kép.

1. A XIII–XIV. század fehér árujának szer-
ves továbbfejlődéséből létrejött fehérre égetett
fazekak, kancsók, illetve poharak (2. kép 1–3.).

2. Vörösre égetett, egyes esetekben belül zöld
ólommázzal, kívül fehér engobe-bal bevont faze-

kek, bögrék, lábasedények és korsók (2. kép
4–6.).

3. A harmadik csoportot az ausztriai import-
anyag: a grafitos fazekak, kancsók és öntőtege-
lyek képezik. Készítési helyük a műhelyjegyek

2. sz. kép.

szerint elsősorban Bécs, de kisebb számban Tulln és Passau, valamint eddig még meg nem határozott más ausztriai műhelyek gyártmányai is szerepelnek.

Az első két csoport készítési helye valószínűleg Garády Sándor ásatásaiból ismert Csalogány-u.—Fazekas-u. területén kereshető, miután az itt feltárt fazekas kemence maradványok leletei a vári darabokkal teljesen egyezők. A formák gazdagságában és a technikai módszerek javítása terén a budai fazekasság olyan fokot ért el, amely már jelentősen meghaladja az ugyane korbeli falusi iparosság fejlettségét.

Főleg a máz és az engobe felhasználása mutatja az elért eredményeket. A XIII–XIV. század anyagában még csak szóróányosan találkoztunk e technikával, s a darabok máshol, mint a királyi palota területén, nem is otthonosak, mert a kézművesek kizárólag az udvar megrendelésére dolgoznak. A XV. sz.-i anyagból már megállapíthatjuk, hogy a mázas használati edények nemcsak a királyi udvar, de a városi polgárság körében is már széles elterjedtségnek örvendtek, bár százalékos megoszlásban a mázatlan anyag még mindig jelentős tényezője a XV. századnak.

Díszedények: A XV. század második felében a budai fazekasság a technikai tudás olyan magas fokát éri el, hogy méltán próbálkozhatott az olyan díszedények, elsősorban poharak készítésével, melyek az egyéb anyagból (üveg, ón, ezüst) készült hasonló rendeltetésű tárgyakkal is felvehették a versenyt. Ilyen irányú munkásságuk kezdetét azok a fehér talpas poharak jelentették, melyeket méltán nevezett el Garády Sándor leheletvékony faluk miatt „tojáshéj áru”-nak. Ezek a poharak a legkülönbébb méreteken fordulnak elő, és nagy számuk arra vall, hogy a drága üvegpoharakat sikeresen helyettesítették. De készültek mázzal bevont poharak is és ugyanakkor, amikor a konyhai edényeken még csak a felület belső bevonására használják fel a mázat, e példányokat már kívül-belül bevonják. A forma gazdagítását a benyomott minták és a számóca-szerű benyomott, plasztikus díszítmények változatos alkalmazásával érték el. Eddigi kutatásaink arra mutatnak, hogy ezeknek a formáknak és díszítményeknek kialakításában a Rajna-vidéki és ausztriai fazekas készítmények erős ösztönző szerepet játszottak (LIII. t. 1).

Zsigmond és főleg Mátyás uralkodása alatt a külföldi díszkerámia is bőven özönlik a budai udvarba. A sort a Rajna-vidéki és hesseni köcsérép serlegek és morvaországi kupák nyitják meg, számban az esztergomi és visegrádi paloták hasonló leleteit messze felülmúlva (LIII. t. 3), (részletes feldolgozásuk ugyanúgy, mint az itt talált nagyszámú olasz majolika tárgyakra már korábban megindult és rövidesen lezárul). A XV. század végének leletegyüttesében fellelhető néhány perzsa albarelló és hispano-morese tárgy törödek is. Utóbbiak között egy, a század végére keltezhető táltörök aranybarna lüszter és kék indaornamentikájával Valencia fénykorának jellegzetes emléke (LIII. t. 4).

B) Kályhacsempék

A leletek második nagy csoportja a palota kályháinak gazdag kiképzéséről ad a várakozást felülmúló képet.

Az Anjou-kori palota — megfigyelések szerint — kandallók mellett csempékből rakott kályhakkal és kemencékkel volt felszerelve. A kályhák legnagyobb része a Zsigmond-kori építkezéseknek és bővítéseknek áldozatul esett: törökeink a falalapozások melletti feltöltések, használaton kívül helyezett és betömött sziklaudvarok feltárása nyomán kerültek ismét napfényre. Lelőkörülményeik megfigyelése így számos esetben alapvető adatokkal járul kormeghatározásukhoz. Technikai megoldásukban eddig négy változatot ismerünk: mázatlan szürke, barnássárga-, sárga-, és zöldmázas megoldásban. A plasztikai díszítést legtöbb esetben az Anjou lilimok végtelen mustrában

való felhasználása képezi, ritkább esetekben alakos megoldásokkal is találkozunk. Utóbbiak között pl. a fejét hátra fordító sárkánnyal díszített sárgás-barna mázas csempe a XIV. század szobrászati alkotásait is kimagasló emlékekkel gazdagítja. (LIV. t. 1.). Az áttört mérműves, félkörös hátoldalú csempék közül eddig csak egy sárga-mázás típust sikerült restaurálni. Magyarországi anyagban mindezen megoldások közül eddig csak a lilimmos csempék voltak ismertek (az esztergomi és visegrádi palota feltárásából), a többiek első ízben jelennek meg hazai leleteink között. A palota alárendeltebb helyiségeit félgömbös lezárodású kályhaszemekből rakott kemencék fűtötték. A korabeli illusztrációk tanúsága szerint ilyen megoldású kemencék Svájc területén is ismertek voltak.

Zsigmond építkezéseinek: a palota nagyméretű bővítésének eredményeként nagyszámú terem és szoba felszerelése, fűtéssel való ellátása vált szükségessé. Az egész leletanyag zömét ennek a szakasznak példányai képezik. Az előző korról szemben a heraldikai megoldások erősen előtérbe lépnek: Zsigmond és környezetének címerképei a legkülönbözőbb kiképzésben díszítik az egyenes előlappal lezárt csempéket (LIV. t. 2–3). Már most is megállapítható a leletanyag százalékos megoszlásából, hogy a Zsigmond-palota legtöbb termében a sárkányrendes címer, a stilizált várabrázolás és a sündisznó és a nyúl versenyfutását ábrázoló csempék váltakozó összeállításából felépített kályha állt nagyszámú színváltozatokban. Ugyanez a kályhatípus fordul elő a visegrádi palotában és a nyéki kastélyban is. Utóbbinak nagyszámú Zsigmond-kori csempéje azt bizonyítja, hogy a Mátyás-kori építkezések itt is már egy régebbi épülethez kapcsolódnak, és így Garády véleménye, mely szerint a kastélyt Mátyás építtette, nem helytálló. Más — mind plasztikai, mind technikai kivitelben gyengébb színvonalú — kályhatípusok oldalait a sárkányrendes címer mellett egy címertartó vitéz, illetőleg országalmát tartó uralkodó képe díszíti. Az arc sematikus megoldása ellenére is könnyű a burgundi viseletbe öltözött alakban Zsigmond szakállas, jellegzetes prémkueszmás ábrázolását felismerni (LV. t.).

E szakasz anyaga kivitel tekintetében túlnyomólag mintába nyomott, azaz könnyen sokszorosítható darabokból áll, melyek a felhasznált mázak minőségét és árnyalat gazdagságát illetően is haladást mutatnak. Eddig a zöld, sárga és barna olommáznak tíz különböző árnyalatát mutató tizenkét fajta csempetípust sikerült restaurálni, de ez a szám a további feldolgozás során még jelentősen bővülni fog. A tizenkét fajtából nyolc új, míg négy az esztergomi, visegrádi, illetve nyéki ásatás anyagában is fellelhető.

A Zsigmond palota kályháit a rétegek tanúsága szerint részben már a XV. század folya-

mán lebontották, nagyobb részük pedig a XVI. századi ostromok alatt pusztult el.

A XV. század derekán új csempetípusok alakulnak ki. A mázak felhasználásánál felhagynak a sárga- és barna ólomház, ill. a mezzamajolika eljárás eddigi gyakorlatával, s csupán a zöld színt használják. Amit azonban a csempék szín-gazdasága veszít, azt messze pótolja a művészi kivitel tökéletessége. A dongahátú csempék áttört előlapját a gotikus építészet elemeinek felhasználásával alakítják ki, az oldalrészeken, néha az egész középső mezőben figurális ábrázolásokat alkalmaznak. Az alakok részben egyházi vonatkozásúak (próféták, szentek, **XLI.** tábla), részben világiak (vértbe öltözött lovagok, **XLII.** tábla).

A csempék u. úgy nyomódúcokról sokszorosított példányok, mint a Zsigmond-korban, de az eljárás magasabbrendű alkalmazásával. Míg korábban az egész csempe egyetlen negatívról készült, most annak egyes elemeit (architektúra-részletek, címerkonzolok, alakok) külön-külön nyomták ki kisebb formákból és utólag állították össze egységes csempévé. Ez az eljárás a részletek gazdagabb kiképzését tette lehetővé, az elkészült darab pedig — a dúcok felcserélt alkalmazása esetében — maga is új variáció lehetett. További változatokat jelentett az is, hogy a negatívformából kikerült előlapot száradása és égetése előtt a fazekasmester késsel kivagdalta, s így egyes részei áttört kivitelükkel még pompázatosabbá tették a kályhát. A fentebb leírt eljárás nem teljesen új a budai fazekasmesterek gyakorlatában: szórványosan már találkozunk vele néhány XV. század eleji kályha esetében is; azoknál azonban a kivitel nem ennyire túlfinomult, s az elkészült mű nem nő annyira túl a kézműipar keretein.

Ezek a minden részletükben gotikus izlésű kályhák, amelyeknek korát a XV. század 50-es éveire keltezzük, feltétlenül nagytehetségű fafaragó szobrászok közreműködésével készültek. Maradványaik a kor számtalan, azóta elpusztult nagypasztikai emlékét elevenítik meg számunkra.

Az eddig restaurált töredékek alapján V. László udvarának ez a remeke csupán 2 változatban készült el, jóval kevesebb példányban, mint Zsigmond kályhái. Egyező példányok álltak Esztergomban és Visegrádon is.

A XV. század végén, Mátyás uralkodása alatt teljeseedik ki a kályhás mesterek művészete. A kezdetben egyszínű, majd ugyanazon a felületen több eltérő színű mázzal kezelt csempék megoldása — mind technikai, mind művészi kidolgozásuk terén — a kézművesség tetőpontját képviselik. Fokozza a kályhák értékét az is, hogy gyakran felhagynak a formákból sokszorosított eljárással és egyedi darabokat készítenek. Más esetekben viszont a formából kikerült

agyagot a mester utólag kijavítja, átminázza, aminek eredményeként a legtöbb csempe egyedülálló, egyetlen példányban elkészült alkotássá válik (**XXXVII—XXXIX.** tábla). A darabok fokozott jelentőségét világítja meg az a kutatás, amely bebizonyította, hogy a palotában alkalmazott külföldi majolikaművesek hatására Mátyás kályháján budai fazekasok alkalmazzák először a vegyesmázás eljárást, amely később Európaszerte divatossá válik.²

A budai palota XIII—XVI. sz.-i kerámialeletei tanulságos emlékeit képezik annak a technikai és művészi fejlődésnek, amit a budai fazekasok 350 év alatt megtettek, egyszersmind jellegzetesen tükrözik azt a társadalmi fejlődést is, amely ez idő alatt végbement. A XIII. sz. anyaga a mesterség kialakulásának első mozzanatait rögzíti, amikor a technikai tudás fejlődését a háziipari keretek még erősen korlátozták. A vár egyre fokozódó áruszükségletének kielégítésére megindul az ausztriai — első sorban a földrajzi helyzeténél fogva leginkább számbavehető bécsi — fazekasmunkák behozatala. A paraszt-fazekasok városba költözésével specializálódásuk a fejlődés lehetőségeit megteremti, amit a XIV. sz.-i anyagunk szembe-tűnően magasabb színvonala is bizonyít. Kályháikkal a városi műhelyek mesterei most már a palota fényűző kialakításában is résztvesznek.

A XV. sz. folyamán a pénzgazdálkodás egyre jobban kiszélesedő keretei a kizsákmányolás fokozottabb mértékét teszik lehetővé. A budai palota urai az eddigi kereteket messze meghaladó építkezésekhez és a belsők nagyszabású díszítéséhez kezdenek. Zsigmond a feudális urak hatalmi versengését felhasználva, azok egy csoportját maga mellé tömöríti, s a vallási jelszavak mögé búvó „Sárkányos Társaság” megalapításával érdekvédelmi szövetséget hoz létre. Jellemző, hogy kutatásaink szerint ezek a sárkányrendes Zsigmond és Cillei címerek a palota valamennyi XV. sz. elején készült kályháján feltalálhatók (**LIV.** tábla, 3. kép). A XV. sz. közepének díszkályhái beszédes bizonyosságai a fényűzésben tobzódó udvarnak; s a török hatalom visszaverésének harcái közben a kályha egyetlen világi alakja: a fegyverbe öltözött lovasalak, nem mint katona jelenik meg, hanem a lovagi tornák jelmezében.

A XV. sz. második felében Mátyás új rendszerű adópolitikája nemcsak haderejének alapját jelenti, de egyben lehetővé teszi számára kora egyik legfényesebb udvarának megteremtését is. A kor budai fazekasságának használati edényei, díszkerámiai és kályhái kivitelükkel már mesze meghaladják a falusi fazekasság termékeit és első sorban az udvar és a városi polgárság igényeit szolgálják. A fejlődő keres-

² Voit P., Mátyás budai majolikaműhelye. Kézirat.

kedelem, az udvar fényűzését kielégítő árubehozatal és mestervándorlás eredményeként új formákkal, díszítésekkel és technikával találkozunk a helyi mesterek. Ezek eltanulásával és a középkori gyakorlat továbbfejlesztésével most már olyan termékeket hoznak létre, amelyek színvonala a budai kézművesek európai viszonylatban is kimagasló tudását tanúsítják.

Nem véletlen, hogy a központi hatalom felbomlásával a palota kerámiai leletei egy csapásra más formát öltenek. A XVI. sz. első feléből származó anyagból eltűnnek a korábbi díszkerámiák, s a XVI. sz.-i kályhák technikai és művészi színvonala is hanyatlik a mátyás-koriakhoz képest. A renaissance formakincsesel kialakított csempek már nem versenyezhetnek a más városokban is feltalálható darabokkal. A nagy megrendelők szerepét más városok polgárai és feudális urai veszik át. A fejlődés további útja már a felvidéki városok és a végvárok anyagában található fel.

A nagyarányú várásatás által felszínre került gazdag kerámiaanyag részletes feldolgozásával ki fog bontakozni előttünk középkori kézműiparunk eme ága. Sok ilyen természetű lelet

volt már eddig is ismert, ezeknek rendszeres feldolgozását azonban nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy a kellő ásatási adatok hiányában rendszerint nem tudtuk, hogy milyen társadalmi osztály használta őket? Az ásatási megfigyelések gyakori hiánya a kormeghatározási kérdéseket is bizonytalanná tette; egyes korok anyaga pedig teljesen hiányzott (pl. nem volt hiteles XIV. századi kályhacsempe-anyag). A legnagyobb hiányt az jelentette, hogy ugyanakkor, amikor vidékről és vidéki várakból már elég jelentős anyag gyűlt össze, az ország központjának, a budai udvarnak szerepe teljesen tisztázatlan volt. Így a helyi fejlődés eredményeit sem lehetett sikeresen lemérni, nem volt megállapítható, mi a központi udvar műhelyeinek szerepe, mi az, ami az önálló helyi fejlődés eredményeként jött létre. A szétszórta előkerült emléktárgyak a technikai vizsgálatok kiszélesítését is nehezebbé tették; most nyílik először alkalom arra, hogy egy városban belül kísérhessük figyelemmel a mesterség korszakonkénti fejlődését, munkamódszerek és művészi készség tekintetében elért eredményeit.

Holl Imre

LA CÉRAMIQUE MÉDIÉVALE RETROUVÉE AU COURS DES FOUILLES AU CHÂTEAU (VÁR) DE BUDE

A) Les plus anciennes traces de la céramique médiévale remontent au XIIIe siècle. Ce fait fournit une preuve de plus en faveur de la thèse que de la fin de l'âge du fer jusqu'au XIIIe siècle ce secteur de Bude était une région inhabitée. Dans les matériaux du XIIIe siècle on peut distinguer trois groupes:

a) Objets blancs ayant une paroi mince (fig. 1.1—4).

b) Objets gris (fig. 1.5—7).

Étant donné que les deux variétés forment partout un mélange d'objets blancs et gris, il est à présumer que la population achetait ses vases tantôt aux potiers de la ville, tantôt aux paysans des environs.

c) Vases recouverts d'une couche de graphite (fig. 1.8—9.). C'est la trace la plus ancienne de la pénétration des articles analogues d'Autriche.

Quant aux objets qui semblent remonter au XIVe siècle, ils sont encore trop peu nombreux; à cet égard il serait prématuré d'émettre une opinion définitive.

En ce qui concerne la céramique du XVe siècle, on y retrouve des pièces qui représentent la suite de la céramique blanche des XIIIe et XIVe siècles (fig. 2.1—3). Il y a aussi une autre variété: c'est un vase cuit en rouge et enduit, à l'extérieur, d'un engobe blanc et parfois à l'intérieur d'un émail vert de plomb (fig. 2.4—6). Le troisième groupe est représenté par les pièces autrichiennes enduites de graphites: la plupart des marques renvoient à Vienne, mais il y en a d'autres, moins nombreuses, qui montrent l'apport de Tulln et Passau. L'atelier des deux premiers groupes a déjà été mis à découvert au cours des fouilles antérieures: il se trouvait au pied du Château. Les vases d'apparat du XVe siècle témoignent d'une haute perfection technique; de belles pièces renvoient non seulement aux maîtres de Bude, mais encore à la contribution de l'étranger (pl. LIII. fig. 1—4).

B) La richesse des faïences de poêle a dépassé toutes les prévisions. C'est surtout l'époque de Sigismond qui est représentée par un grand nombre de variétés (pl. LIV. fig. 2—3.),

Emeric Holl

BUDAVÁRI MAJOLIKA PADLÓTÉGLÁK

A budai várpalota területén folyt ásátás, mely tisztázta a középkori palota alaprajzát és értékes leletekkel gazdagította anyagi kultúránk emlékeit, megismertetett a palota különböző padlóival is. A mai épület kis udvarában, egynéhány centiméterre a jelenlegi szint alatt, az Anjou-kori palotaszárny szobáinak vörös terrazzos padlóját tárták fel. Az in situ padlót részben téglára, részben döngölt földre rakták. Téglá padlóval találkozunk a középkori palota nyugati részének valószínűleg gazdasági rendeltetésű alsó helyiségeiben. A palota más termeit márványpadló boríthatta, mert Evlia Cselebi, török utazó, elragadtatással beszél az egyik terem padlójáról: ... „a divánkháue földjét különféle vésett, gyönyörű márvánnyal rakták le, hogy az hasonlíthatatlan”.¹ Mozaik padló létezését igazolja egy piros és fehér kövekből kirakott szalagmintás padló részlet. A kis leletek között számos mázas padlótégla szerepel. Ezek egyrésze sárga, zöld és barna ölmáz, másik része önmáz, festett majolika téglá. Meg kell még említenünk egy egyedülálló, kobaldek mázas és arany lemezekkel borított téglát. Ennél a téglánál azonban az aranyozás alapján inkább falburkoló esem-pére kell gondolnunk. A nyújtott hatszögletű téglatöredék díszítése kék és arany rombuszokból áll. A heraldikai hosszú rutás díszítés és a vele előforduló pénz² tanúsága alapján korát a XIV. század végére tehetjük. Hasonló eljárással készült téglákat és edényeket ismerünk a középkori perzsa fazekasságból.

Az ásátáson előkerült majolika padlótéglák értéke és száma indokolja, hogy bővebben foglalkozzunk velük.

Az egykori majolika padlóról A. Bonfini, humanista történetíró, *Rerum Hungaricarum Decades* című művében a Mátyás palota leírásánál a következőkben számol be: ... „tessellata vermiculataque ubique pavimenta teruntur, nonnulla encaustica sunt.”³ Azaz a padló mozaikos és kockás, néhol mázas csempeikkel kirakott.

A kiásott majolika téglákon címerek, növényi díszítmények, emblémák és ezekkel azonos kivitelű állatábrázolások vannak. Az ábrák fehér vagy kékesfehér önmáz alapon kobaldek, okkersárga, rézöld és mangánviola színekkel festettek. A lelet csoportok alapján két formában és időben különböző típusú padlót

rekonstruálhatunk. Az egyik csoport nyolcszögletes töredékekből áll és az 1460–70. közötti időből származó faenzai majolika készítményekkel mutat kapcsolatot. E töredékeket Mátyás címerai: a gyűrűt tartó holló, a beszteercei oroszlán és a lausitzi bika díszítik, szélein kúszó indákon töleséres virágok. Ennek a csoportnak legszebb darabja a rácsozott medailionba foglalt, beszteercei oroszlánnal díszített töredék. Festésük fakó fehér önmáz alapon kék, okkersárga és feketébe menő mangánbarna. A kapaszkodó oroszlán fején és egyik mellő lábán nyitott korona (LVI. t. 2. kép). Bizonytalanabb rajzúak a hollóval díszített azonos keretű töredékek (LVI. t. 3. kép). Ugyanese kúszó indás virágok keretezik a lausitzi bikával díszített téglá töredéket is. A budai anyaghoz hasonló indás, töleséres virágú keretezést találunk még egy, a Victoria és Albert Museumban lévő Castelliből származó töredéken. A téglán kék alapon okkersárgával, rézölddel és kékkel festett női mellkép van profilban ábrázolva.⁴ Formájában és méreteiben ehhez a csoporthoz tartoznak azok az inkább geometrikus jellegű töredékek, melyeken koncentrikus körökben ökörszem, tojás-sor és rácsminta szerepel, középen pedig karéjos vagy csillagszerű rozetta (LVI. t. 1. 4. 5. kép). Egy dúsabb térkitöltésű, de hasonló jellegű téglá töredéken a hollós ábrázolást körkörösén futó számárhátú ív és pikkelyminta övez. Színezésük, kivéve a mangánviolát, az előzőkhöz hasonló.

A második típushoz tartoznak a 11 cm-es négyzetes és a hexagonális töredékek. Keeses rozettás inda részleteket találunk két téglá töredéken (LVII. t. 5. kép). Ez a minta, mely Rackham szerint emlékeztet a valenciai lüsteres áru bryony virágjaira, gyakran szerepel talakon és albarellokon is. Így a Victoria és Albert Museum egyik, 1475. körüli időből származó faenzai tálján. A tál közepén fiatal sapkás férfi mellképe medailionban ábrázolva, peremén pedig pávaszemes, illetve indás virág díszítésű körszeletek feketéskékkel, narancssal, mangánviolával és rézölddel festve.⁵ Hasonló díszítést találunk a berlini Kunstgewerbe Museum egyik faenzai tálján, mely 1495. körül készülhetett. Peremén indás rozetta, stílizált tulipán, illetve megcsavart szalag-pikkely motívum, közepén füves mezőn térdelő félalakos Szt. Ferenc.⁶ A budai ásátási anyagban a csempeken kívül az egyik töredékes faenzai tál

¹ *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–64. Ford. *Karácson Imre*. Bp. 1904. Tud. Akad. 241. Török-magyarokori történelmi emlékek. II. oszt. irok.

² IX szg. legkorábbi pénz Zsigmond, legkésőbbi I. Mátyás C. N. H. 235 sz. típus.

³ *Bonfinius A.*, *Rerum Hungaricarum Decades*... Posonii 1744. Libr. VII. 495.

⁴ *B. Rackham*, Victoria and Albert Museum: Italian Maiolica. London, 1940. II. Vol. 188 t. 806. kép.

⁵ Id. mű. 20 t. 109 kép.

⁶ *O. Falke*, Majolika. Berlin 1907. 104 l. 47 ábra.

kékkel, okkersárgával és rézzölddel festett virágos peremén is szerepel ez a motívum.⁷ A már említett csempével azonos darabok kerültek elő Vácon az egykori Báthory vár ásatásánál⁸ és a visegrádi palota feltárásánál. Hasonló indás, rozettás díszítésű majolika csempéket ismertet Chompret the Vyne és Herckenrode-ból. Az herckenrodei Dames Nobles apátság padlóját Nicaisetől közölt levéltári adat alapján antwerpeni készítménynek mondja és 1532-re datálja. A the vynei padló korábbi az herckenrodeinél, Rackham szerint 1520-ban készült Guido Andris, Castel Durante-i fazekas műhelyében, aki 1512. óta Antwerpenben dolgozott.⁹ Műhelyét Piccolpasso is megemlíti.¹⁰ A the vyne- és herckenrodei padlók 11 cm-es négyzetekből és hexagonális téglákból állnak, csillogó fehér ónmáz alapon sárgával, zölddel és narancssal festve. A négyzetes téglákon mellképek vannak: férfiak és nők renaissance kosztümökben vagy állatok, geometrikus minták és stilizált virágok. A hexagonális téglákon nagy rozetták vagy margarettákat hordó indák és keleti palmetták szerepelnek. Ugyanezeket az ábrákat és formákat találjuk a Chateau du Fere en Tardenai-i kápolna padlójánál. A kastélyt 1531–1560. között építette egy piccardiai mester. A kápolnát 1539-ben fejezték be, így erre a dátumra tehetjük a padló keletkezését is. Chompret az Antwerpenben készült the vynei és herckenrodei padlók előzményét a bolognai S. Petronio egyik kápolnájának padlójában látja, mely 1487-ben Faenzában a Bettini műhelyben készült.¹¹ A. Lane az előbb említett két padlót a velencei S. Sebastiano templom Lando kápolnájának padlójára vezeti vissza, mely egy datált darab alapján 1510-ben Faenzában készült.¹²

A felsorolt párhuzamok formailag és technikailag összefüggő csoportot alkotnak. Az összevetés alapján megállapítható, hogy a budai és a hozzá közel álló váci és visegrádi csempék ugyanebbe a csoportba sorolhatók és a bolognai S. Petronio padlójával, illetve Faenzával hozhatók kapcsolatba.

A faenzai majolika készítményekkel mutatnak rokonságot az ásatáson előkerült további négyzetes és hexagonális töredékek is. Jellemző díszítményük a pálcára csavarodó szalag, amely fűben és fák között lépdelő nyúl-, róka-, illetve kutya ábrázolást keretez (LVII. t. 4. kép).

Színezése: kék, okkersárga és rézzöld. A váci múzeum anyagában szintén van hasonló nyulas ábrázolású hexagonális csempe töredék.¹³ Ezzel rokon állatábrázolású olaszországi csempét találunk az Országos Iparművészeti Múzeum gyűjteményében is. Hasonló állat ábrázolások díszítik a Forrer gyűjtemény két faenzai tégláját (1480–90). Az egyik négyzetes téglán futó nyulat, a másikon lépkedő tigrist látunk, megesavart szalag-koszorútól körülvéve. Ehhez a típushoz tartozik egy 25 téglából álló, későbbi időből származó sorozat a Victoria és Albert Múzeumban.¹⁴ A téglák az egyes csempéken szereplő „bomb” jelzés alapján a Casa Pirotában, Faenzában készültek. A 25 négyzetes téglakeretezése azonos: megesavart szalagból alakított koszorú, a sarkokon egy-egy levéllel. A koszorú közepén növényi vagy csillagszerű rozetta, klasszikus trofea. vagy állatábrázolás van tájképi háttérben. Az egyikken egy halat tartó kezes és homokórás impresa szerepel. A budai csempéken is gyakori az embléma ábrázolás. Emblémák díszítik a Corvinákat, sőt Bonfini szerint a palota díszítésénél is alkalmazták őket.¹⁵ Gerlach leírása alapján a budai vár két hatalmas termének mennyezetét is emblémák díszítik: „...des erster Figuren sind lauter Kassel auf einem Feuer, und ein Buch dabey. Des andern Saals Büchsen hat lauter güldine Schlangen, die den Schwantz in dem Maul haben.”¹⁶ Salamon Schweiger és Lubenau, XVII. századi utazók is megemlékeznek erről a mennyezetről. Számos négyzetes téglán szerepel megesavart szalag keretben nyitott könyv (LVII. t. 8. kép). Egy hexagonális töredéken szintén szerepel ez az aragoniai embléma pávaszemmes keretben (LVII. t. 2. kép). Ezzel az aragoniai emblémával találkozunk a Wolfenbüttelben¹⁷ lévő Corvinán, a David psalterium címlapján, ahol Mátyás és Beatrix egyesített címerét az aragoniai ház emblémái veszik körül. A nápolyi Arco d'Alfonso d'Aragona ívbélletének egyik kazettáit is ez az embléma díszíti. Ugyanítt szereplő emblémák még a papírusköteg, a rozetta és a lángoló trónus.¹⁸

A papírusköteg, mely régi nemzetséget jelképez, a vári anyagban több töredéken szerepel. A megesavart szalagtól keretezett, ujjas levélű, száránál többszörösen átkötözött papírus növényt díszített téglák színezése rézzöld.

⁷ Vári ásatás. Lt. sz. 51. 1394.

⁸ Váci Városi Múzeum. 500, 501, 504, 505, 506, 507, 508 és egynéhány erősen lekopott töredék.

⁹ J. Helbig, Céramique monumentale en Belgique. Faenza. XXXIV. 101–3.

¹⁰ Chompret J., Les faïences françaises primitives. Paris.

¹¹ Chompret i. m.

¹² Lane, Victoria and Albert Museum. Guide to the Collection of Tiles. 45.

¹³ Váci Vári Múzeum. 521.

¹⁴ B. Rackham, i. m. 172 tábla, 220. kép.

¹⁵ Bonfini, i. m. 495.

¹⁶ Stepham Gerlach des Altem Tagebuch Herfür gegen durch seiner Enckel Samuelin Gerlachium. Frankfurth am Many 1674. 12.

¹⁷ Bibliotheca Corvina. Fraknoi-Gulyás és Hoffmann. Bp. 1927. 147. lap.

¹⁸ A. Avena, Il restauro dell'Arco Alfonso d'Aragona in Napoli. 23 t. és 55 t.

okkersárga és kobaltkék. Ugyanez az ábra kék alapon akantusleveles és bőségszarús keretben is előfordul. Egy hexagonális töredéken ez az embléma stilizáltabb formában zeg-zugos vonalas keretben jelenik meg, kék és okkersárga színezéssel (LVII. t. 6. kép). Egy másik aragoniai emblémát, a lángoló trónust bőségszarúból, gyümölcsfűzéből és akantus levélből álló keret övez (LVII. t. 7. kép). Ezeknek az utóbbi hexagonális töredékeknek rajza kék alapról fehéren kihagyott. Színezése okkersárga és mangánviola. Azonos emblémával díszített ismeretlen lelőhelyű téglán van Egerben. A gyémánthegey, Ferrandino d'Aragona,¹⁹ nápolyi király emblémája többször szerepel négyzetes téglán megcsavart szalagkeretben. Az embléma azt fejezi ki, hogy miként a gyémánt a természet műve, úgy az emberi jó tulajdonságok is a természetből és nem a neveléstől származnak. Egy másik négyzetes téglán ez az aragoniai embléma dekorációvá stilizált. A kék alapozású téglán a gyémántheget váltakozó állású palmetták keretezik. Kék, okkersárga és rézzöld színezésű, hurkosan lelógó kötéllel többszörösen átkötött gerelyköteget ábrázoló emblémát találunk a vári ásatási anyagban (LVII. t. 10.). Hasonló hexagonális csempe került az egykori Báthory várból a váci múzeumba, Andrea di Capua, II. Gyula pápa hadvezérének azonos az emblémája.²⁰ Ez az embléma azt jelképezi, hogy a bátornak nem hiányzik a fegyver. A Gerlachtól említett és a mennyezetet díszítő lángok közt álló üst többször fordul elő négyzetes téglákon is. Mátyás emblémája a homokóra, amely a Corvinákon is szerepel, gyakori ábra budai hexagonális töredékeken (LVII. t. 1. kép). A gótikus foglalatú homokórás téglák keretezése és színezése az előzőkhöz hasonló. A tabáni ásatásból már ismert kerek csempe párdarabjai az újabb kutatás folyamán is előkerültek (LVII. t. 3. kép). A nyolcszögletes kávájú kúttal díszített hexagonális töredékek kobaltkék, okkersárga és rézzöld színezésűek. A budai anyagban csupán egy töredéken találunk figurális díszítést. A téglák, melynek csak alsó fele került elő, kék, sárga és zöld színezésű. Az egyszerű léckeretezésű hexagonális töredéken hegyes orrú cipőben pázsiton lépkedő, hosszú ruhás női alak van ábrázolva.

Az ásatási anyagból több háromszögletű padlótégla került elő. Minden bizonnyal Mátyás nevének kezdőbetűjét jelentő kék festésű „M” betű szerepel ezeken a töredékeken, amelyeknek keretezése a hexagonális töredékekhez hasonló és a hexagonális s négyzetes téglákból kirakott padló sarkait és széleit töltötték ki. (LVII. t. 12. kép).

¹⁹ J. Gelli, *Divise — motti e imprese di famiglie e di personaggi Italiani*. Milano 1928. 1203 ábra.

²⁰ Gelli, id. m. 840. ábra.

Az emléktárgy egy összefüggő csoportja alapján, amely hexagonális, négyzetes és az előbb említett háromszögletű téglákból áll, a Mátyás palota egyik majolikapadlóját a következőképpen rekonstruálhatjuk (LVIII. t. 1. kép). A 11x11 cm nagyságú négyzetes téglának mind a négy éléhez hosszabb oldalával egy-egy hexagonális téglát csatlakozik. A padlófelület szélein és sarkain adódó háromszögletű részeket az M betűs csempék töltik ki. A padlónál az emblémákkal és állatalakokkal díszített téglák váltakoztak. Hasonló elrendezést mutat a nápolyi S. Giovanni a Carbonara templom Carracciolo kápolnájának padlója. Ugyanilyen az 1740 körüli időből származó vitorboi Mazzatosta kápolna padlója a S. Maria della Verita templomban. A The Vyne-i és herckenrodei padlók a XVI. század elejéről is azonos elrendezésűek.

Egy másik padlóhoz tartoztak a 8 cm élű, szabályos nyolcszögletű és ugyanilyen oldal hosszúságú négyzetes töredékek (LVII. t. 2—3.). Ennek a padlótípusnak a széleit és sarkait is háromszögű darabok töltötték ki. Az ásatási anyagban két olyan háromszögletű téglát szerepel, mely ehhez a padlóhoz tartozhat. A három karéjos levéllel díszített csempe ennek a padlónak szélét egészíti ki, a sarkokat kitöltő háromszögű darabok ezzel szemben még nem kerültek elő. A négyzetes téglákon Mátyás címer ábrázolását, a hollót találjuk primitív kidolgozásban. Hasonló primitív holló ábrázolás díszít egy ugyancsak a budai műhelyből származó majolika edényt. Mindkét darab mestere azonos lehet.

Az eddig előkerült majolika padlótéglák stílusának vizsgálata alapján készítésüket a XV. század végére tehetjük. Ebben a korban az alakos ábrázolás még másodrendű szerepet tölt be a növényi díszítmény mellett. Az ember vagy állatábrázolásnál körvonalakat adnak kevés részletezéssel. A hispanomoresc hatású tölgyfalevél és a húsos, karéjos, gótikus lomboszat után e korban a kecses indák, rozetták kedveltek, melyek különösen Faenzára jellemzőek, a megcsavart szalag és pávaszem mustra mellett. A budai téglák első csoportja, a nyolcszögletes töredékek az 1460—70-es faenzi majolikákkal mutatnak rokonságot. E csoportnak az ábrák tanúsága szerint 1469—1476 között kellett készülni, mert a téglákon csak Mátyás címereivel találkozunk; a másik csoporton: a kecses indákon elhelyezkedő rozetták, az emblémák és állatalakos csempék hasonlóságot mutatnak a bolognai S. Petronionak padlójával. A hasonlóságot már Höllriegl József, a budai palota építkezéseinek előke-rült két, tévesen hatszögletesnek vélt nyolcszögletű csempe tanulmányozásánál megállapította.²¹ A S. Sebastino²¹ kápolna padlója 1487-ben

²¹ Enciclopedia Italiana.

* Höllriegl, *Történetírás* 1937. 143.

zában készült a Bezzini műhelyben, de fel-
isa csak 1489—97 között történt. A budai
péken szereplő, túlnyomórészt aragoniai em-
ák alapján azok feltehetőleg 1476—85. közötti
ben készültek, mert Mátyás és Beatrix
vője előtt nem lenne indokolt az aragoniai
émák nagyszámú előfordulása. Ezt a fel-
t megerősíti, hogy Mátyás 1485-ben elfog-
Bécsen, sokat tartózkodik ott, és így nem
színű, hogy budai palotája számára ekkor
tetett volna majolika padlókat.

ásatás folyamán előkerült két, kutat ab-
ó, hexagonális alakú téglá, mely az égetés
en egymásra dőlt és a mázzal egyik élen
ragadt, továbbá egy négyzetes, összera-
csempe, melyről utólag ütötték le a másik
ítapadt téglát; hibás, összefolyt mázú tégl-
félkész majolika edény előfordulása, bizo-
sá teszik, hogy a téglák helyben készültek,
hibás darabokat és félkész árút máshon-
nem szállítottak volna Budára (e kérdést
Pál sajtó alatt levő dolgozatában tárja
A mai palota nagyudvarában feltárt, a
sz és hibás darabok alapján feltehetőleg
dikaégető kemence, a palota területén mű-
királyi kerámia műhelyre enged követ-
etni, mely Olaszországból jött mesterek
tésével, helyi fazekasok közreműködésével
ozott. Ez utóbbi körülményt igazolja a tégl-
a megfigyelhető különböző műhelygyakor-
stílus. A korábbi stílusjegyeket mutató
csoportba tartozó nyolcszögletes töredékek
utalnak, hogy Mátyás már a Beatrix-el
tt házassága előtt is kapcsolatban állott
za, vagy Faenza környéki kerámia műhe-
kel. Az a kisebb tehetségű olasz mester, aki
rábbinak vélt padlók elkészítését irányított
munkába bekapcsolta a helyi fazekasokat
Beatrixel való házasság után fellépő na-
b luxusigények, újabb nagyobb tehetségű,
mester meghívását indokolják, aki a ki-
uló helyi műhely munkájába új lendületet
ánt vitt. Az ő műve lehet a biztos rajz, jó
elő, csillogó máz alapján az előzőekben tár-
t nőalakos töredék. A most már szélesebb
okon működő budai kerámiaműhely ebben
1476—85 közötti periódusban készítette az
émákkal és állatalakokkal díszített hexa-
lis és négyzetes töredékekből álló padló-
A kifejlődő műhely e második korszaká-
nagyobb lehetett a magyar fazekasok köz-
iködése, amit a különböző kivitelű és rajzú
zetes és hexagonális töredékek igazolnak.

talált padlótéglák számvetése alapján me-
ég volna a palota egyes helyiségeinek hol-

létére következtetni, mindenesetre értékes ada-
lékul szolgálhat ennek a kérdésnek a megoldá-
sához. A padlótéglák zöme a gyilokjáró, téli
kert és kisebb részben a kápolna melletti X. sz.
gödörben, valamint a mai palota déli pincéiben
került elő. Egy-két szórványos töredék került
csak elő a mai épület nagyudvarán. Bonfini²² a
palota leírásánál ad néhány támpontot az egyes
épületek funkciójára; így a nyugati részről dél
felé haladva ezeket mondja: "...ad solis exor-
tum variae coenationes et cubicula, quo altioribus
scalis et ambulacro sane subitur. Buleuterium
hic et diaeta. Cum ultra processeris, variae man-
siones in excelsam absidem convexae: hyberna-
cula, aestivaculaque multa; item heliocamini et
auratae zetae. Praeter haec alta, abditaque se-
creta, argentei lecti, argenteaeque cathedrae." Ezen
adatok alapján feltételezhető, hogy a majolika
padlók egyrészt Beatrixnek, a palota déli végén
elhelyezkedő magánlakosztályát díszítették,
másrészt a külföldi analógiák alapján azt a fel-
tevést is megkövethetjük, hogy a Mátyás
címeres töredékek a felső kápolna díszéhez tar-
toztak.

A budai majolikaműhely az uralkodó és egy-
néhány hozzá közel álló feudális főúr részére
dolgozott. Ezt bizonyítják a budaival azonos
csempek Visegrádon és Vácon, ahol Mátyás
kedvelt embere, a humanista Báthory Miklós
püspök székelt. A festett majolikapadló a feudá-
lis udvar luxus igényeit elégítette ki, csupán
elszigetelten él, használata nem terjedt el.

Az olasz vezetéssel, itáliai minták alapján
dolgozó, a budai királyi műhelynél valamivel
később alakult nyugati műhelyek: így az ant-
werpeni (1512) és lyoni, valamint Francisco
Niculose spanyolországi műhelye, melyeket szin-
tén bevándorolt olasz mesterek alapítottak, ma-
nufakturaszerű üzemmé alakultak. Ezekben a
műhelyekben, ahol a generációkon keresztül
folytatódott a mesterségbeli gyakorlat, a nem-
zeti formakincs elemei mind jobban átfomál-
ják az Olaszországból behozott stílust. A budai
műhely ezzel szemben egy elszigetelt feisőréteg
számára dolgozott és a központi hatalom fel-
bomlásával, mielőtt formakincsébe helyi eleme-
ket vett volna fel, fejlődésében megakadt, és
talán csak az ónmázzal járó technikai eljárás
élt lappangva tovább a helyi fazekasságban.

Bertalan Vilmosné

²² Bonfini, i. m. 495.

²³ Forrer, Geschichte der europäischen Fliesen-
keramik. Strassburg. 190.

LES CARREAUX DE MAJOLIQUE DU CHÂTEAU DE BUDE

A propos des fouilles qui sont en cours sur la colline du Château, il convient de passer en revue les carreaux qui ont été découverts jusqu'à nos jours. On a retrouvé des tuiles, des pierres, des pièces de terrazzo, des mosaïques, des pièces de marbre et des carreaux de majolique: à cet égard les fouilles ont pleinement confirmé les données des auteurs de l'époque, ainsi que les renseignements plus récents (cf. Bonfin, Evlia Tchélébi, S. Schweiger, St. Gerlach).

Les carreaux de majolique méritent une attention particulière. D'après la forme et les dessins des carreaux on doit supposer l'existence de deux variétés du carrelage. La première où l'on retrouve les emblèmes de Mathias (le corbeau, le lion de Beszterce et le taureau de Lusace) montre des similitudes avec les pièces de majolique de Faenza (1460—70). On doit ranger dans ce groupe les fragments octogones où il y a une rosace lobée entourée d'oeils de boeuf concentriques et d'oves. Dans l'autre groupe il y a des carrés (diamètre: 11 cm) et des fragments de tuiles hexagones. Sur le gros enduit blanc d'étain on remarque des emblèmes, des figures animales et des rosaces ornées de rinceaux; tous ces motifs sont colorés de bleu de cobalt, d'ocre, de vert de cuivre et de violet de mangan. Dans ce cas l'analogie la plus frappante nous est fournie par la Chapelle de Saint Sébastien à l'Eglise S. Pétrone de Bologne. Les carreaux de Bologne proviennent de Faenza, de l'atelier de Bettini (1487); les carreaux de Bude semblent remonter à une date un peu plus ancienne (1476—85). Au point de vue chronologique un repère absolument sûr est l'emploi des emblèmes aragoniens, qui n'est motivé qu'après le mariage du roi Mathias et de Béatrice. D'autre part, étant donné qu'en 1485 Mathias fit son entrée à Vienne et qu'à partir de cette date il consacra toute son activité aux affaires d'Autriche et de Bohême, il n'est pas probable qu'il eût encore le temps de faire venir des carreaux de majolique pour le Château de Bude. En ce qui concerne la prove-

nance des pièces de majolique, il faut tenir compte de certains carreaux mal réussis, d'après le moignage desquels il existait un atelier de majolique au Château même où, sous la direction de maîtres italiens, on faisait travailler des potiers locaux. Plus tard on trouvera plus d'un exemple de cette collaboration (Anvers, Lyon). Dans la cour du Château on a retrouvé même le fourneau de l'atelier. Il est encore à ajouter que, selon le témoignage des fragments octogones qui, font partie du premier groupe, Mathias avait des relations avec un atelier de Faenza (ou des environs de cette ville) dès avant son mariage avec Béatrice. Après son mariage le luxe de la cour prit un essor tel que ce qui suffit à motiver la présence de quelques maîtres italiens à Bude: à coup sûr, la collaboration eut un effet favorable sur la technique des potiers hongrois. C'est pendant cette longue période (entre 1476 et 1785) que l'industrie céramique fabrique les carreaux du second groupe ornés d'emblèmes et de figures animales. A cette époque on fabriquait aussi des vases de majolique. Pendant cette période l'apport des potiers hongrois devait être assez considérable, comme le témoignent les dessins et l'exécution de certains fragments.

L'atelier de Bude travaillait pour le compte de quelques seigneurs féodaux de son entourage. Des carreaux analogues ont été retrouvés à Visegrád et à Vác où un des humanistes hongrois, de Mathias, l'évêque Nicolas Báthory, avait sa résidence. La production de l'atelier se bornait donc à satisfaire les besoins de la cour; elle n'a jamais connu une diffusion plus large. Après la dissolution du pouvoir central et la mise à l'activité de l'atelier qui, pendant son existence assez brève, n'a pu absorber qu'un petit nombre d'éléments locaux. Peut-être est-ce l'emploi de l'émail d'étain qui en garde un vague souvenir dans la poterie hongroise.

Mme G. Bertalan

ŐSKORI TELEPNYOMOK A BUDAI VÁRHEGYEN

Az 1949—52 évi ásatás megindulásáig az ősrégészeti szakirodalom a Várhegy déli területéről csupán egyetlen leletet tartott nyilván. Azt a „várépítésnél” talált csonka bronzkardot, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum 1899-ben mint vételt leltározott be.¹ E bronzkor-végi lelet² mellett támpontot szolgáltatott az őskori telep feltételezéséhez a közvetlen környéken folytatott rendszeres feltárások adatai. A Tabánban és a Gellért-hegyen végzett kutatások alapján joggal gondolhattunk arra, hogy az itt élő

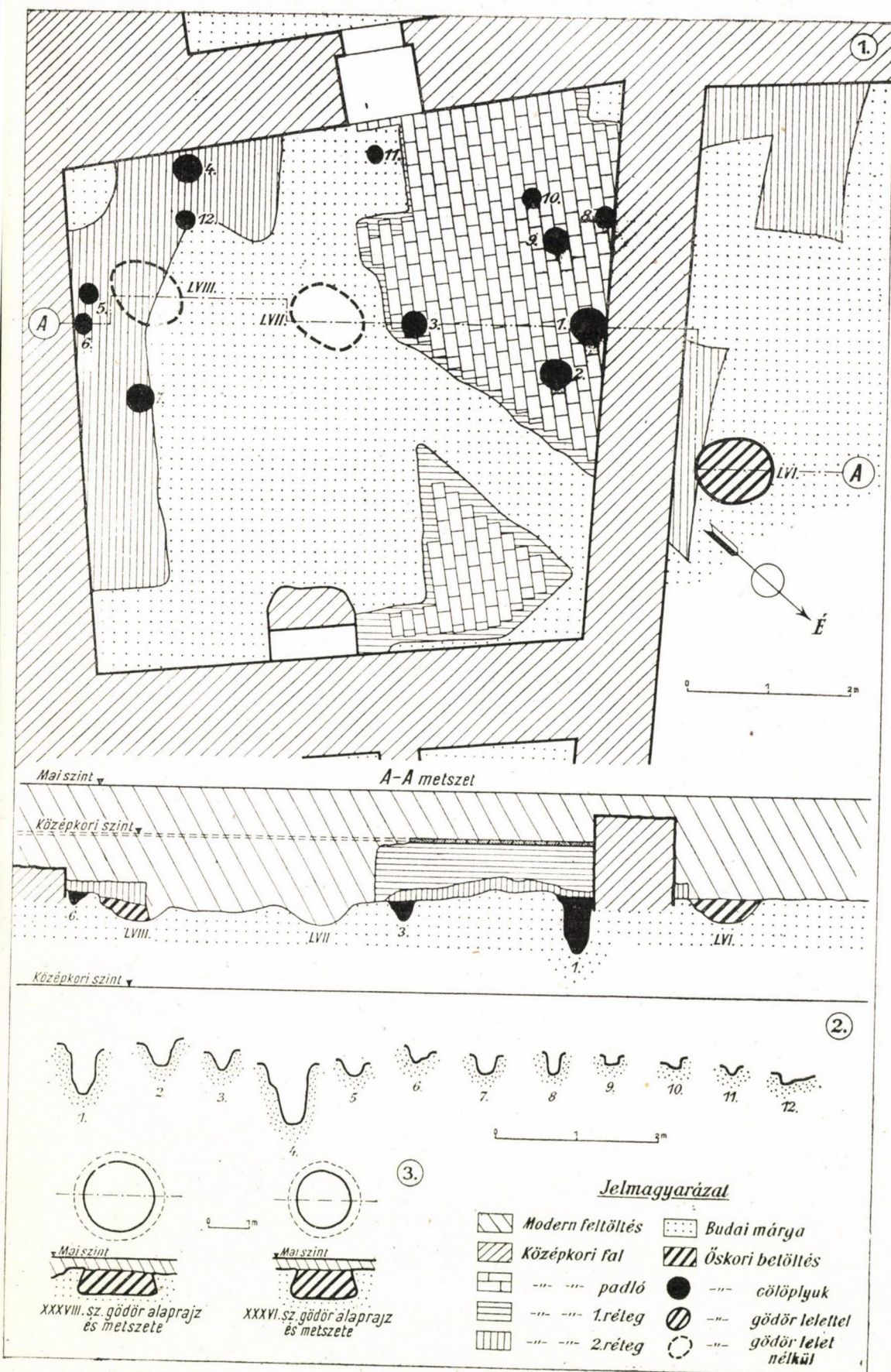
őskori népek a Várhegy déli csücskét sem használták lakatlanul.³

Az őskori lakótelep felkutatása nem könnyű dolog. Az ásatás folyamán mindig tapasztalnunk kellett, hogy a nagyarányú népkori építkezések nemcsak a feltételezett népkori szinteket semmisíthették meg, de szétszórták azt a vékony takaróréteget is, mely

¹ Nagy G., Budapest és vidéke az őskorban. Budapest Régiségei. VIII. k. 1904. 123. l.

² Tompa, Budapest története. I. k. Őskor, 79. l. Bp. 1942.

³ Tabáni ásatásokról: Nagy Lajos, Tabáni ősrégészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest Múltjából IV. k. 1936. — Tompa, i. m. 2. k. 45. 100. 130. l. Gellérthegyi ásatásokról: B. Kőrösi L., Őskori leletek a Gellérthegyről. Antiqua Hungarica. 1948. 5—14 l. — Bónis, Jelentés a városi Régészeti Intézet 1946—47. évi gellérthegyi ásatásairól. Budapest Régiségei XV. k. 1950.

1. kép.

közvetlenül a márgás altalajon ült, sőt színtező munkájukkal széles területen magát ezt az altalajt is lesüllyesztették.

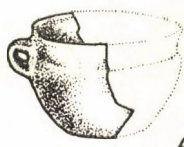
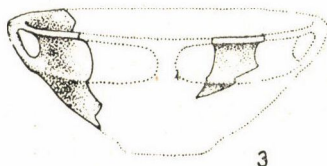
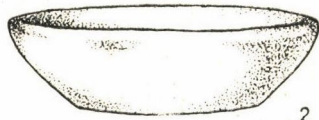
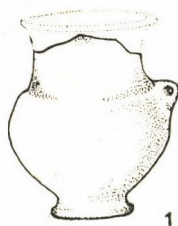
Az őskori élet nyomait mégis sikerült megtalálnunk. Mindenekelőtt azokban a verem- és cölöplyuk-maradványokban, amelyeket a települők mélyen az altalajba vájtak. Kiástunk számos sártapasztöröredéket és néhány munkaeszközt. Két verem zárt leletanyagából, majd a legkorábbi középkori rétegekből tömegesen előkerült edénytöröredékek alapján a település korát is meghatározhattuk.

Vermek:

Az első két XXXVI. és XXXVIII. jelz. őskori vermet a mai palota nagy udvarán, a Zsigmond-kori Csonkatoronytól keletre eső területen tártuk fel. (XLI. tábla. 1.). Kör alakú szájuk közvetlenül a palotaudvar burkolata alól bukkant elő. Csupán a márgás altalajba vájt legalsó részük maradt meg. Mindkét veremmaradvány fala lefelé szélesedett. A XXXVI. épebb és szabályosabb. A XXXVIII. falának déli részletét a XI. középkori veremmel csonkították le. A XXXVI. szájának mélysége a mai udvarszíntől 0,28, a fenék mélysége a szájtól 0,70, szájátmérője 1,45, fenékátmérője 1,70 m. A XXXVIII. szájmélysége 0,25, fenékmélysége a szájtól 0,60, szájátmérője 1,70, fenékátmérője 1,90 m. (1. kép 3).

Egyik verem betöltési anyaga sem mutatott rétegződést. A XXXVI.-ban márgamálladék és szemetes humusz szeszélyesen váltakozott. A XXXVIII. vermet szemetes humusz töltötte ki. Mindkét veremben csupán őskori leletanyagot találtunk.

A XXXVI.-ból mintegy 20 agyagedény apróbb töredékeit emeltük ki. A töredékek néhány darabja bronzkori jellegű: így különösen két egyhármas „ansa lunata” fül, különféle seprűzött és karcolt faltöröredékek és kifelé hajló, gondosan

2. kép.

simított felületű peremrészek. Egy vastag falú nagy szürke hombár és egy kisebb edény újjbenyomások, domború szalagdíszekkel ellátott töredéke nem keltezhető. Koravaskori is lehet, mint az egyik széles, sekély barázdákkal díszített válltöröredék, újjbenyomásos fenéktöröredék és egy fordított, kettős csonkakúp alakú edényke profilált válltöröredéke. Turbánszerűen csavart szélű, behúzott peremű váltöröredékünk lausitzi. A verem betöltési anyagából 30 kisebb-nagyobb sártapasztöröredéket is gyűjtöttünk. Javarászlókön jól megfigyelhető a vessző-, a nád- és sáslenyomat. Néhány darab felülete simított és meszelt. Több állati csontszilánkon kívül megszenesedett gabonaszem-csomó és két dunai kagylóhéj egészíti ki a verem leletanyagát. Az egyik kagylóhéj átfúrtnak látszik.

A XXXVIII. verem leletanyaga egységesen bronzkori. Zöme egyetlen nagy tál töredékeiből áll. A helyreállítható tál jellegzetes képviselője

már a nagyrévi kultúrában is előforduló permosi típusú tálaknak (2. kép 3). A valószínűleg négyfűlű, ívelt kifelé hajló peremű edény vállja élesen profilált, alsó része fordított eszkalupalakú. Méretei: magassága 12,5, fenékátmérő 9, szájátmérő 32, vállszélesség 28 cm. Peremén nem találtuk meg a tiszavideki korabronz kori tálfajtákon oly gyakran alkalmazott függőleges irányú, hármass bordadíszet. Edényünk táltípusú díszítetlen válfajához tartozik. Előfordult azonban a jellemző bordadísz egy ma valószínűleg hasonló edény peremtöröredékén. Kihajló perem és vállrész a nagy tálforma kis változatának töredéke lehet. Sártapaszt XXXVIII. veremben nem találtunk. Sok a csontszilánkon kívül kutyakoponya zárja a verem leletanyagát.

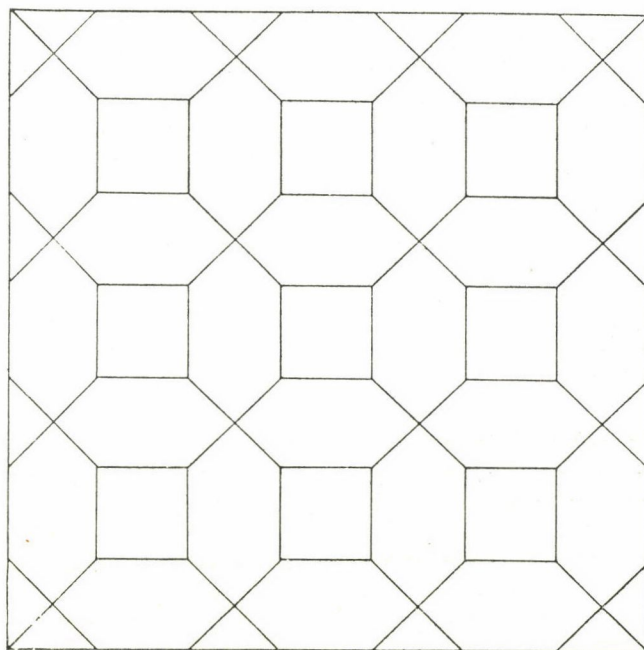
E vermeket jellegzetes formájuk és leletanyaguk alapján kielégítően keltezhetjük. Formájuk egyezik azoknak a putriknak a profiljával, amelyeket Banner az ószentiváni korabronzkorit peremű ki. A XXXVIII. verem egységes leletanyaga, mint láttuk, szintén a tiszavideki edénykorai bronzkor fazekasságára utal. XXXVI. verem lausitzi töredékekkel kevert anyaga kormeghatározásunknak nem mondható. Csupán arra mutat, hogy a bronzkor előző verem leletei annak a koravaskori népnek a leletanyagával vegyültek, amely a várhegyi bronzkori telepet később megszállta.

Mivel az ószentiváni putrik jelentős részét kedvezőbb geológiai és történelmi feltételek alatt több maradt meg, mint a mi vermeinké, méreteik egybevetése alapján a vermekhez tartozó őskori telepszintet hozzávetőlegesen kiemeltük. A XXXVIII. verem felső részét legalább 0,90–1,00 m-nyi, a keskenyebb fenékű XXXVI. veremből mintegy 0,50–0,60 m-nyi biztosan elpusztult. Ehhez a mérethez hozzáadva az ószentiváni putrik szája fölött is pusztulhatott részt, nem kétséges, hogy az óskori telepszintet legalább 1 méternyi magas

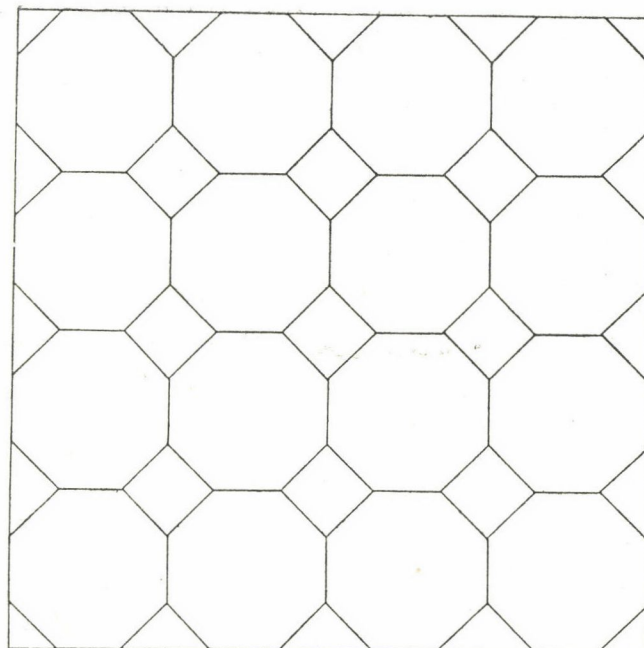
ban kell feltételeznünk a mai palota nagyudvar szintje fölött. Körülbelül ezen a szinten épültek azok az őskori sártapaszos házak is, amelyek faltöröredékeit a XXXVI. veremben megtaláltuk. A házak alaprajzi szerkezetét és a verem való viszonyát is eláruló padozat- és cölöplymaradványokat ilyen mértékű szintsüllyes mellett természetesen nem kereshettük.

* Banner, Az ószentiváni bronzkori telep és mető. Dolgozatok 1929. 12. kép 2, 14. kép 1. Bronzkori zsugorított temetkezések a Maros mellett. Dolgozatok 1931. VI. t. 22 m—1, 22 m—2. Roska: Ásatás a perjamosi Sánchalmon. Múzei és Könyvtári Értesítő 1913. 103. l. 41. kép.

* Banner, Az ószentiváni ásatások. Dolgozatok 1928. 185. l. 39. kép. — Az ószentiváni bronzkori telep és mető. Dolgozatok, 1929. 75. l.

1

2

1, 2. Majolika padló rekonstrukciós rajza.

Azt az LVI. jelzésű kis gödröt, amelyet a mai déli kisudvar nyugati oldalán, a középső Anjou-kori helyiség déli fala mentén tártunk fel, leletanyaga és elhelyezkedése miatt tarthatjuk őskorinak. Felső részét már a középkori szintsüllyesztéssel semmisítették meg. A fölébe került 2. középkori takarórétet a helyiségen keresztül vezetett modern csatorna-építménnyel távolították el. A márgás sziklába vájt gödör kissé ovális (átm.: $0,90 \times 0,87$ m), szája 1,23 m mélyen jelentkezett a mai udvarszint alatt. Homorú fenekének mélysége a szájtól 0,30 m. Márgamálladékos, kevés humusszal színezett betöltési anyagában kizárólag bronzkori jellegű, finom és durva kiállítású edények össze nem állítható töredékeit találtuk. E töredékek, egy seprűzött darab kivételével, diszítetlenek. Részletes kormeghatározásra nem alkalmasak. A gödör őskori cölöplyukak közelében feküdt (1. kép 1).

E cölöplyukak között a déli kisudvar délnyugati sarkában tártuk fel az LVII. és LVIII. jelz., szintén ovális alakú és homorú fenekű két gödörmaradványt. Az LVII.-ből és az LVIII. északi feléből a rajtuk végighúzó csatorna-árkokkal a korábbi betöltési anyagot teljesen kiemelték. Az LVIII. déli felének vékony betöltésében nem volt lelet. Az LVII. szájmélysége a mai felszíntől 1,42, szájmérete $0,67 \times 0,93$, fenék-mélysége a szájtól 0,25 m. Az LVIII. szájmélysége 1,47, szájmérete $0,70 \times 0,98$, fenék-mélysége a szájtól 0,25 m. E gödrök csupán az LVI. gödörhöz és a cölöplyukakhoz viszonyított fekvésük alapján valószínűsíthetők őskorinak, mint az egykori cölöplyukakba helyezett favázak ház esetleges tartozékai (1. kép 1).

Cölöplyukak:

A mai déli kisudvaron bukkantunk rá azokra a cölöplyuk-formájú kis gödörmaradványokra, amelyek az ásási területen egyedüli emlékei egy mélyen az altalajba rögzített, favázak őskori háznak (1. kép 2).

A márgás altalajba vájt gödrök az udvar délnyugati sarkában, az egyik középkori helyiség padozata alatt, főképpen ott jelentkeztek, ahol a téglapadló alatti Anjou-kori feltöltés bolygatatlanul megmaradt. Nem találtunk ilyen gödröket a helyiség közepén és keleti felén. Itt a modern csatornaárkokkal a márgás sziklafelületet még mélyebbre süllyesztették, mint a középkori építkezésekkel. Feltehető tehát, hogy ekkor cölöplyukakat is elpusztítottak. Helyenkint a középkori falalapozás is erősen levájtja az altalaj felületét, így különösen az északnyugati sarokban, a nyugati fal mentén. Az északi sarokban a padló alatti részt nem kutattuk át, mert az Anjou-kori téglapadlót legalább ezen a kis darabon meg akartuk őrizni az utókornak. Mindezeket azért tartottam szükségesnek megemlíteni, hogy az esetleges alaprajzi következtetéseknél felhasználhatók legyenek.

Felmerül a kérdés, milyen alapon minősíthetjük a márgás sziklába vájt 12 kis gödröt cölöplyuknak és mivel bizonyítjuk őskori eredetüket?

Cölöplyuk mellett szól mindenekelőtt a gödrök alakja. Általában mindegyik kisebb-nagyobb torzulással — ami a márgás szikla anyagából következik — lefelé keskenyedő formát mutat. Különösen a mélyebb és szélesebb 1. és 4. gödrök függőleges metszetén figyelhető meg a *kihagyott fagerenda vagy cölöp alakjához idomított profil*. A sekélyebb, nagyjából egy szinten fekvő többi gödör közül különösen a 3., 6., 8., 10. és 11. sz. jellemzően egyes végződésű. (1. kép 2.)

Farost nyomokat a gödrökben nem találtunk. De a legjellegzetesebb formájú 1. gödör fenekén,

mintegy 0,20 m magasságig olyan barna elszíneződésű laza betöltési anyagot észleltünk, amely elkorhadott fa szétporlott maradványa is lehet. E kérdést végleg kémiai vizsgálat fogja eldönteni.

A kis gödrök kerek szája különböző méretű. A középkori szinttől számítva 1,24 és 1,46 m-nyire lenyúló 1. és 4. sz. gödör szájának átmérője 0,30 és 0,40 m; a csupán 0,80–0,96 m mélységig érő gödröké 0,32 és 0,20 m között váltakozik. Valószínű tehát, hogy a mélyebbre ásott, szélesebb gödrökbe nagyobb terhet tartó, tehát vastagabb szerkezeti gerendákat helyeztek el, míg a sekélyebbre vájt, keskenyebb szájú gödrökbe a falak vázát alkotó vékonyabb cölöpöket illesztették.

Fel kell tételeznünk, hogy ha a változó szélességű gödrökbe szintén különböző vastagságú gerendákat vagy cölöpöket helyeztek is el, azok minden esetben jóval keskenyebbek voltak, mint a gödrök, hiszen erős tartásukat csak úgy biztosíthatták, hogy a gödrök egyenlőtlen felületű márgás sziklafala és a kihagyott gerenda közé még földet is döngöltek.

A gödrök formája azt mutatja, hogy mind a vastagabb szerkezeti, mind a vékonyabb, favázát alkotó gerendákat vagy cölöpöket az egykori ház építői *függőlegesre* állították.

A cölöplyukak kormeghatározásához stratigrafiai bizonyítékaink vannak. Terminus ante quem-ül a padozat alatti 2. középkori réteg szolgál. Ez a réteg követve az 1. épülettörmelekes réteget, végigvonul a 11. kis gödör kivételével az összes cölöplyukak fölött és áthúzódik a palotaszárny középső helyiségebe is. Jellemzője a sötét, kissé szemetes humusz, melyben *XIII. századvégi pénzek és edénytöredékek sok őskori* — bronzkori és kelta — *cseréppel keverednek*. A palota területének ez a legrégibb középkori rétege az erősen megrongált, márgás sziklafelületen ül, de *nem „folyik be”* a cölöplyukakba! A cölöplyukak betöltési anyaga élesen *különbözik* tőle. Jellemzője világos sárga márgamáladék, melyet csak helyenkint színez kissé sötétebbre az ősi humusz. Egyetlen középkori edénytöredéket sem találtunk benne. Gyér *leletanyaga kizárólag apró, jellegtelen őskori cserép*.

E rétegtani helyzet alapján nem kétséges, hogy a cölöplyukak őskoriak; tehát *őskori kellett, hogy legyen e cölöplyukakba illesztett, fagerendákból épített ház* is. A ház akkor pusztult el egészen a legeslegalszájig, amikor e területen a középkori település megkezdődött. Annak megállapításához, hogy mikor épült és milyen lehetett az alaprajzi képe, nincs elegendő adatunk.

Szórványos leletek

A vermek zárt leletanyagán kívül úgyszólván az egész ásási területen kerültek elő szórványosan őskori edénytöredékek. Különösen a legalsó XIII. és XIV. századi rétegekben fordultak elő nagy számban. E rétegek jellemző földanyaga a televény, kissé szemetes humusz, az őskori kulturtalajból származhatott. Akkor juthatott a benne még megmaradt őskori leletekkel együtt különböző palotánívók alá és használaton kívül helyezett vermekbe töltésnek, amikor az első nagyobb arányú középkori építkezések megkezdődtek. Ezért találtuk a *legtöbb őskori anyagot az Anjou-kori palota helyiségeinek padozata alatt, a Zsigmond-kori nyugati palotaszárny romterületének legalsó rétegeiben* és a különböző nagydudvari vermekben.

A legkorábbi anyagot néhány *bádeni* töredék képviseli. Két finom kivitelű, simított felületű példányon benyomott pontok láthatók, az egyiken közvetlenül a fültő alatt megmaradt egyes, a másikon, kissé kiemelkedő vállon, kettős sor-

ban (LII. t. 1–2). Megtalálhatók töredékeinken azok a díszítőelemek is, amelyek különösen a durvább és nagyobb bádeni edényeken gyakoriak, az egyes vagy kettős, többnyire lapos bordába húzott vesszőalakú (Banner kifejezésével háromszög alakú) bevágások.⁶ A várhegyi anyagban ez az ornamentum aránylag finom kivitelű edényeken is szerepel és többször díszíti azok lapos vállát (LII. t. 3–4).

Réz kori anyagot az ásatás nem hozott felszínre.

Legidősebb bronzkori leletünk az a néhány töredékből restaurált kis talpas bögre, amely tudomásunk szerint Budapest területén a nagyrévi műveltség első emléke (2. kép 1). A sötét-szürke anyagú, jól iszapolt és égetett edény tömör talpon áll. Talpa ívesen kapcsolódik öblös hasához. Kissé kiugró, profilált váll fölé a nyak ugyancsak ívelten összeszűkül és kifelé hajló perembe megy át. Peremének széle hiányzik. Egyetlen bütyök alakú kis füle a váll alatt helyezkedik el. Mindkét oldala barnás szürke, külsején gondos polírozás nyomaival. Magassága 9.5 (perem nélkül), talpának átmérője 4.3, hasának szélessége 8.7 cm. A tőszegi rétegsor legaljáról való, teljesen azonos formájú edényt Tompa a nagyrévi műveltség jellegzetes emlékegyével együtt közli.⁷ Ugyanide sorolja Banner a szintén azonos alakú szőregi talpas edényeket.⁸

A bronzkor következő szakaszába is sorolhatjuk a perjámosítalakkkal azonos formájú perem- és válltöredékeinket. Mindegyik ugyanazt az edényfajtát képviseli, amelyet a XXXVIII. korabronzkori veremből kiásott tál leírásában már ismertettünk (2. kép 3). Szintén igen finom kivitelűek. Jellemzőjük az ívelten kihajló perem, a fordított esonkakúpalakú alsótest és a határozott élből kiugró váll. Ívelt szalagfülek a peremet és a vállat köti össze. Díszítetlenek.

A bronzkor I–II. periódusára sok *mészbetétes* töredékünk is utal. A legkorábbi kisapostagi csoportba csak két kis darab sorolható. Az egyik mészbetétágyában tekereselt pálcikákkal készült lenyomatok láthatók, a másikon, valószínűleg függőedénytöredéken, vonalkázott mértani idomok.

Számos edénytöredékünkön figyelhetők meg az *északpannon* (veszprémi) műveltség emlékeire jellemző díszítőelemek, mint: a szokásos, vékonyan bekarcolt vonalak (mészbetétágyak), egyesével vagy többszörösen az edények vállán és függőlegesen a fenék felé húzva a vonalat helyettesítő apró pontsorok és a pont köré vont kis kördísz. Egyetlen nagyobb edényünk durva felületű, alsó részén jelentkezik a szimpla vonallal bekarcolt hálóminta is.

Több mészbetétes darabunk erős *vučedoli* hatást mutat. Jórészt váll- és váll alatti faltöredékek (LII. t. 5–11). Vonalas mintáikat a vonalak irányára merőleges, sűrű behöködések jellemzik. E behöködött vonalak mészbetéttel megtöltve fűrészszerűen fogazott hatást keltenek. Minden esetben kettősével fordulnak elő, vízszintesen a vállon körülfutva és függőlegesen a vállhoz kap-

csolódva. Négy töredékünkön a fogazott vonalak között zeg-zug díszítések töltik ki. E zeg-zug díszek már nem fogazottak. Hasonlóképpen nem fogazottak a vízszintes és függőleges vonalpárok csatlakozásának sarkában elhelyezett kettős és hármas nagy koncentrikus körök. E díszítmények igen jól szemléltetik, hogy a Budapest-vidéki bronzkori nép miként alakította át sajátos ízlésének megfelelően a Duna vonalán hozzá feljutott vučedoli ornamentikát.

A délpannon (szekszárdi), már a bronzkor következő III. szakaszába benyúló műveltség zsúfolt ornamentikájú edényei nem szerepelnek anyagunkban.

Megvan az azonban a *vatyai* műveltség urnáinak töleseralakú szájtöredékei és azok a vázsonlenyomatot fázékdarabok, amelyek különösen a Tompa és Patay által III. periódusba sobánszerű csavart szélű tálperemek (LII. t. 14). Ugyanide sorolhatók annak a két vastag edénynek a faltöredékei is, melyeknek belső részén mély árkolások láthatók (LII. t. 12). Ezek az edények nemcsak a hatvani Strázsahegyen⁹, Vatyán¹¹, de a Sztálin-városi bronzkori telepen és temetőben¹² is előfordultak. Kada Elek Wosinszky után kenyérsütő¹³, Tompa pácoló edénynek mondta őket¹⁴. Jellegzetes belső bütykeik a mi töredékeinken hiányoznak. Valószínűleg a legtöbb karcolt, fésűs és seprűs díszítésű vastag faltöredékünk is a vatyai és hatvani műveltség körébe tartozik.

Egyelőre nem datálható periódusba az a kissé ovális szájú, vastag falú tálunk, amelyhez hasonló ú. n. „halsütő tálak” általánosan elterjedtek a bronzkor derekán. Magassága 4, fenék-átmérője 8.5, szájátmére 16.5x15.5 cm (2. kép 2).

Olyan lelet, amely megnyugtató módon volna a *bronzkor legvégére* sorolható, nem került elő a Várhegyen. A fűzesabonyi kerámiának egyelőre semmi nyoma. Ha valóban a várépítésnél találták, és a várépítés a Hauszmann-féle palota építkezését jelenti, úgy cikkem elején említett bronzkard az egyetlen lelet, amely a budai várpalota területéről a késő bronzkori műveltség emlékeit őrizi.

Annál több edénytöredékünk képviseli a *korai vaskort*, mint a XXXVI. verem zárt anyagán kívül is sokfelé gyűjtött, behúzott, síma és turbánszerűen csavart szélű tálperemek (LII. t. 14), benyomott fenékrészek és sekély, függőleges árkolású válldarabok. Egyetlen restaurált edényünk igen hasonló a szentendrei temető szintén csavartperemű tájainak kísérőkerámiájához¹⁵ (2. kép 4). Az alacsony, széles szájú, vékonyfalú és polírozott sárga fázék pereme kissé kihajlik, vállá enyhén profilált, alsó része esonkakúposan összeszűkül. Kerek szalagfüle a váll alatt ül. Magassága 10, szájának átmérője 20, fenékátmérője 9 cm. Leleteink jellemző képviselői annak a koravaskori Duna-menti emlék-

⁶ Banner, A bádeni kultúra emlékei Hódmezővásárhelyen. Dolgozatok, 1935. 132. l. XXIII. t. 1. 3. 5.

⁷ Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. Bericht der Röm. Germ. Kommission 1934/35. 21. t. 8; 70. l. 304.

⁸ Banner, A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei. Dolgozatok. 1931. VII. t. 32., 12. l.

⁹ Tompa, Bronzkori lakótelep Hatvanban. Arch. Ért. 1935. 16–34. l. — Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. No. 13. Budapest, 1938. 94. l.

¹⁰ Tompa, i. m.

¹¹ Kada, Bronzkori urnatemető Vatyán. Arch. Ért. 1909. 130. l. III, t. 2.

¹² Mozsolics Amália közlése.

¹³ Kada, i. m. 130. l.

¹⁴ Tompa, i. m.

¹⁵ Tompa, Budapest története I. k. Őskor XVII. t. 2. 11, 13.

anyagának, melynek formakincse a korszak végéig alig változott.

Kelta anyagunk aránylag kevés és igen apró töredékekből áll. A mindössze 9 perem-, váll- és faltöredék legfeljebb 8 edény darabja lehet. Míg számos bronzkori és koravaskori emlékünket széles területen, egymástól nagy távolságra találtuk (a nagyudvaron éppenúgy, mint a kisudvaron), kelta töredékek kizárólag a Vár Gellért-hegy felőli fokán fordultak elő. Besímitott vonalakkal díszített peremrészeink és grafittal kevert anyagú, vertikálisan seprűzött faltöredékeink (bizonyára duzzadt peremű, nyakatlan csöbrök maradványai) a La Tène III. periódusából valók.

Az ásatás eredményeiből, ha vázlatosan is, de elég határozott vonalakban rajzolódhatnak elénk a *Palota-terület őskori település-történelmének* körvonalai.

A település itt a III. és II. évezred fordulóján kezdődik, olyan időszakban, amikor az őskori életben a Várhegy közvetlen környékén nagy változás észlelhető. Az újabb kőkor óta folyamatos élet ekkor szakad meg a Tabánban és szünetel egészen a korai vaskorig.¹⁶ A kőkorvégi bádeni kultúra mellett a harangalakú edények népe települ utoljára ezen a vidéken és a bodrogkeresztúri a Gellért-hegy délkeleti lejtőjén (Vízmlévek). Egyik rézkori műveltségű nép sem húzódik fel a Várhegy déli csücskére és a Gellért-hegy felső terraszaire.¹⁷ Úgy látszik, életmódjuknak jobban megfeleltek még az ősi dunai átkelőhely lankás lejtői, mint a nehezen hozzáférhető hegyesúcsok. Viszont a bronzkori lakosságnak már a hegytetők voltak településre alkalmasabbak.

A réznél tökéletesebb szerszámanyag: a bronz nemcsak a tulajdon fokozottabb felhalmozását eredményezte, de egyre inkább szükségessé tette a felhalmozott vagyon (állat, gabona, fémanyag) védelmét is. A bronzkori nép ezért szállja meg a védelemre sokkal megfelelőbb magaslatokat, a Gellért-hegyet és a mai Várpalota területét. A felhalmozott vagyon közvetlen védelmén kívül szerepe lehetett e lakóhelyválasztásban annak is, hogy a mind élénkebbé váló cserekereskedelem útvonala a Duna és a legfontosabb rakodó állomása az ősi rév, ezekről a hegytetőkről volt legjobban ellenőrizhető.

Egyes vidékeken már a kőkor végén és a rézkorban megindul az erődíthető magaslatok elfoglalása. Így például a Dráva-menti Vučedol váré, ahol bádeni házakra rézkori műveltségű nép települ rá és veszi körül lakóhelyét mély árkokkal.¹⁸ A budai Várpalota területén is kiástunk bádeni cserepeket, de bronzkori leletanyagunkhoz képest oly kis mennyiségben, hogy ezek alapján önálló kőkorvégi lakótelep a mi Várhegyünkön alig tételezhető fel. Sokkal valószínűbb, hogy mint annyi más helyen,

itt is csupán egy-két bádeni lakos tengődhetett tovább — felvonulva a Tabánból — bronzkori környezetben és védelem alatt.

Azt, hogy az első bronzkori nép, termelőerői fejlődési fokának megfelelően, milyen jól választotta meg lakóhelyét, mi sem bizonyítja jobban, mint a településnek még a szórványleletek tükrében is jól megfigyelhető folyamatossága.

Mielőtt a várhegyi ásatások megindultak, nem kerültek elő Budapest területén a legrégebb hazai bronzkori műveltség, a *nagyrévi kultúra*, emlékei. Tompa az emlékek hiányát a harangalakú edényeket használó rézkori műveltségű nép továbbélésével magyarázta. Szerinte Budapest területén e rézkori továbbélés miatt a bronzkor csupán az első szakasz derekán, a kisapostagi csoporttal kezdődik.¹⁹ A várhegyi ásatásnál most előkerült nagyrévi jellegű talpas edényke arra figyelmeztet, hogy Tompa e feltevése csupán a kutatás hiányából eredt, hogy a bronzkor a budai Várhegyen ugyanúgy, mint a Tisza-vidéken, nem elkésve, a kisapostagi csoporttal, hanem szintén a nagyrévi műveltséggel indul.

Erre utalnak különben a XXXVIII. kor-bronzkori vermünkéből előkerült *perjámosi* jellegű táltöredékeink is. Tudjuk, hogy e már fejlettebb tálformák a II. periódusban mindenütt ott jelentkeznének, ahol a megelőző nagyrévi műveltség anyaga is megvan (Őscentiván, Deszk, Szőreg), hogy a nagyrévi műveltség szerves továbbfejlődését jelentik.²⁰

E korai eredetű tálformát egyébként a Gellért-hegy leletanyagában B. Kutzián Ida is megtalálta.²¹ Valószínű tehát, hogy nemcsak a Várhegyen, hanem mind a két hegyitelepen a nagyrévi kultúrával kezdődött a bronzkor, és így a középső Duna-vidék meg Tiszatáj őskori népei között már a korszak legelején megindulhattak azok az élénk kapcsolatok, amelyek később a vatyai műveltség idején bontakoznak ki igazán, telítik meg jellegzetesen „kevert” emlékanyagukkal a Duna-Tisza közét.

Erre az időszakra, a *bronzkor derekára* (II—III. szakasz) kell tennünk a várhegyi *őskori település virágkorát*. Rétegtani bizonyítékaink feltevésünk igazolására nincsenek, de bizonyára nem véletlen, hogy az *északpannon*, a *hatvani*, főképen pedig a *vatyai műveltség* fazeakassága van legnagyobb számban képviselve anyagunkban.

A *bronzkor vége* az eddig feldolgozott leletek tanúsága szerint csupán egyetlen emléket hagyott ránk (lásd az 1899-ben előkerült bronzkardot).²² B. Kutzián Ida a Gellért-hegyen megtalálta a füzesabonyi kerámia több töredé-

¹⁶ Tompa, i. m. 100. l.

¹⁷ B. Kutzián I., i. m.

¹⁸ R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol. Zagreb 1945,

¹⁹ Tompa, i. m. 50—51. l.

²⁰ Foltiny, A szőregi bronzkori temető. Dolgozatok. 1941. 55. l.

²¹ B. Kutzián I., i. m.

²² Nagy G., i. m. 123. l.

két.²³ Lehetséges, hogy az illir foglalás elől a várhegyi bronzkori telep thrák lakossága a Gellért-hegy jobban védhető terraszaire vonult vissza és itt élte át utolsó két századát.

Különben a bronzkori IV. szakaszból Budapest egész területéről igen kevés anyagot ismerünk. E jelenséget Tompa azzal magyarázza,²⁴ hogy a Duna vonalán folyt le a thrákság és az illírség erőpróbája, ezért ritkult meg itt „a nyugtalan időkben” a település. Várhegyi leleteink számadatai Tompa feltevését látszanak igazolni.

A *korai vaskor* illir lakossága, mint tudjuk, nemcsak a Gellérthegyet, hanem a rézkor végén elhagyott Tabánt is megszállja²⁵ és ásatásunk leletei szerint megint rátelepül a Várhegy egész déli csücskére (XXXVI. verem, szórványanyag). A Várhegy tehát a II. és I. évezred fordulóján ismét fontos szerephez jut és ekkor kapcsolódik először a Gellértheggyel összefüggő teleppé.

A *kelta hódítás* szintén e kiterjedt telepet veszi birtokába. De mivel késő La Tène (III. szakasz) cserepeink igen gyéren és csupán a hegy déli fokán (délikisudvar) kerültek elő, nem kétséges, hogy ez összefüggő területből az őskor vége felé mindinkább a Tabán, főképpen pedig a Gellért-hegy nyer jelentőséget. A *eraviscus*

(illir-kelta) civitas „oppiduma” már nem a Várhegyen, hanem e fejlett katonai demokrácia számára fellegvárnak lényegesen alkalmasabb Gellért-hegy ormán épül föl. Innét sokkal nagyobb terület volt ellenőrizhető, mint a lényegesen, 60 méterrel alacsonyabb Várhegyről. Az *eraviscusok* életének ásatási területünkön semmi nyoma. Egyelőre hiába kerestük a Nagy Lajos által feltételezett római kori bennszülött lakóhelyet.²⁶ Néhány pénz, 2–3 db jellegtelen terra sigillata és egy másodlagos eredetű bélyeges téglát nem elegendő római település feltételezésére sem. Úgy látszik, a Duna-menti limes közeli lakói legfeljebb meg-meglátogatták a területet, de nem építkeztek rá, a népvándorlás, honfoglalás- és kora Árpád-kori hagyatékok is majdnem teljesen hiányzik leletanyagunkból. Minden jel arra mutat tehát, hogy a *mintegy 2000 évig tartó őskori település után közel 1200 évig lakatlanná válik a budai Várhegy déli része*. Őskori cserepeink legkorábbi középkori rétegeinkben nagyobb számban csak *XIII. századi* leletekkel vegyülnek. Ekkor kezdődik a Várhegyen az első őskori megszállás után a *második nagy települési korszak, a magyar feudális vár és királyi palota építkezéseivel*.

Nagy László

²³ B. Kutzian I., i. m.

²⁴ Tompa, i. m. 76. l.

²⁵ Tompa, i. m. 100. l.

²⁶ Nagy Lajos, Az *Eraviscus*-kultúra emlékei Budapest környékén, Budapest története. I. 1942. 237. l.

TRACE D'UN ÉTABLISSEMENT PRÉHISTORIQUE SUR LA COLLINE DU CHÂTEAU DE BUDE

Le souvenir de l'établissement en question nous a été conservé par deux cavités (fig. 1, 3), par 12 trous de pilotis creusés dans le rocher et par les restes de trois autres cavités (au fond concave) qui se trouvent dans le voisinage immédiat du pilotis.

La forme de ces cavités est identique à celle des habitations creusées dans le sol (début de l'âge du bronze) qui ont été découvertes par J. Banner à Ószentiván. Parmi les matériaux qui ont rempli la cavité n° XXXVIII (humus mêlé de déchets), nous avons distingué les fragments d'un grand plat du type de Perjámos (âge du bronze, I–II; fig. 2, 3), quelques petits débris de céramique (âge du bronze), des esquilles d'os d'animaux et le crâne d'un chien. Dans le remblai de la cavité n° XXXVI (humus et marne décomposée) il y avait quelques débris de vases fabriqués à l'âge du bronze, des débris de céramique datant du début de l'âge du fer, plusieurs masses de boue servant à enduire des murs, quelques tas de graines brûlées et une coquille d'annulière perforée. Cette cavité qui remonte au début de l'âge du bronze semble avoir été dérangée par le même peuple de caractère illyrien qui occupa l'établissement thrace à l'âge du bronze.

Les trous creusés pour les grosses poutres de la charpente et les minces poutres des murs sont les restes les plus bas d'un édifice de bois préhistorique. Les débris de céramique qui ont été

retrouvés dans une cavité appartenant à cette habitation doivent provenir de la cavité n° LVI. En ce qui concerne le secteur septentrional des cavités n°s LVII et LVIII, le matériau de remblai a déjà été enlevé au cours des travaux d'un canal moderne.

Sur le territoire entier des fouilles la couche la plus ancienne du moyen âge (XIIIe siècle) renferme maintes traces de céramique préhistorique.

Les trous de pilotis, les débris de céramique, ainsi que les fouilles exécutées dans le voisinage immédiat de la colline nous permettent d'esquisser le tableau suivant de l'établissement qui, à l'âge préhistorique, se trouvait sur la colline du Château:

L'établissement qui, sur la rive droite, près d'un lieu de passage connu depuis des temps immémoriaux, avait occupé le quartier dit Tabán et le versant du Mont Gérard jusqu'à la fin de l'âge du cuivre, cesse d'exister au début de l'âge du bronze. Sauf quelques débris de céramique qui renvoient à la culture de Bade (fin du néolithique, pl. I, 1–3), on n'y trouve ni des débris néolithiques, ni des débris datant de l'âge du cuivre. Un nouvel établissement surgit, mais déjà sur la colline, au début de l'âge du bronze: il est caractérisé par la culture de Nagyrév qui jusqu'ici n'a pas été représentée sur le territoire de la capitale. A ce qu'il paraît, les matériaux représentant la

culture de Bade datent de la même époque. L'apparition d'une nouvelle colonie sur la colline et la disparition de l'ancienne colonie du Tabán s'expliquent par des raisons économiques: les biens accumulés grâce à un outillage déjà perfectionné devaient être protégés d'une manière plus efficace. Par des raisons analogues s'explique le peuplement du Mont Gérard à l'âge du bronze. La continuité de ce site, qui correspond parfaitement au degré de perfection des forces productrices peut être démontrée jusqu'à la fin de l'âge du fer tardif (La Tène III). Les trouvailles embrassent, outre les traces de la culture de Nagyrév, des objets renvoyant aux cultures de Kisapostag et Perjámos, au territoire de la Pannonie septentrionale, exposée à l'influence de la culture de Cucudol (pl. I, 5—11), ainsi qu'aux cultures de Hatvan et Vátya (pl. I, 12—13). L'établissement fleurit surtout au milieu de l'époque (âge du bronze II—III). A la fin de l'âge du bronze, avant la pénétration des Illyriens, la population semble avoir diminué; en revanche, au début de l'âge du fer (pl. I, 13, fig. 2, 4) on observe une puissante

vague de repeuplement; à cette époque l'établissement tend à occuper une zone plus large qui embrasse le Tabán, les terrasses supérieures du Mont Gérard et le terrain entier du Château. Pendant la période celtique (La Tène III) l'établissement se réduit à l'extrémité sud de la colline; son centre se trouve désormais au Tabán et au Mont Gérard, à une hauteur de 60 m. C'est là que fut construite, à la fin de l'âge préhistorique, la citadelle de la démocratie militaire déjà bien évoluée des Eraviskues, peuple illyro-celtique.

A partir de cette époque la colline du Château, après avoir servi d'habitat pendant deux millénaires, se dépeuple pour 1200 ans. Ce fait est dûment prouvé par la rareté extrême des trouvailles d'origine romaine, ainsi que par l'absence totale des objets remontant à l'époque des migrations, au temps de la conquête du pays et au début de la période arpadienne. La seconde époque de floraison commence au XIIIe siècle par les travaux du château féodal qui abrite aussi le palais royal.

L. Nagy

A VÁRÁSATASOK ÉREMANYAGÁ

A régészeti és művelődéstörténeti emlékanyagot bőven öntő Várásatások folyamán indokolt meglepetést okozott a régi érmek feltűnő nagy mennyiségben való felbukkanása. Természetesen előrelátható volt, hogy az ásatásokat főként szórvány éremelőfordulások fogják kísérni, de az érmeknek az a nagy száma, ami eddig is már felszínre került, szinte példa nélkül áll a hasonló természetű feltárások történetében. Legálább is hirtelen nem tudnánk példát említeni arranézve, hogy zárt telep feltárásánál olyan mennyiségben és főként olyan változatosságban került volna elő szórvány éremlelet, mint a jelen alkalommal.

Az éremanyag felületes áttekintése után is már tisztában lehetünk azzal, hogy itt jellegzetesen szórvány anyagról van szó. Ezeknek az érmeknek tehát különösen a többi leletanyag keltezési kérdéseinek tisztázásánál lehet és lesz is majd igen nagy jelentősége. Egykori szórványokról lévén ugyanis szó, a pontosan meghatározható érmek megbecsülhetetlen biztos időrendi támpontokat nyújtanak a velük együtt feltárt rétegek és előkerült tárgyak korának megállapításához. Minthogy azonban az érmek igen nagy számban bukkantak fel, jelentőségük túl nő a csupán keltezési szerepen és a maguk összességében fontos adalékot nyújtanak különböző szempontból a pénztörténet számára is.

[Az ásatások folyamán eddig előkerült érmek száma mintegy 3.000 darabra tehető.¹ Az ásatások azonban még nincsenek végleg lezárva, nap-nap után tűnhetnek fel még újabb éremsoro-

zatok, melyek a már kialakult leletjegyzéket gazdagabbá tehetik vagy kiegészíthetik. Epen ezért nincs itt még az ideje annak, hogy részletekbe menő pontos feldolgozást nyújtsunk az előkerült anyagról; ezt csak az ásatások végleges lezárása után lesz érdemes megtenni. Enneképpen az anyag numizmatikai és pénztörténeti értékelése sem végezhető még el, ellenben szemlét lehet tartani a feltárt sorozatokon, vizsgálat tárgyává téve őket legalább egy fontos szempontból, nevezetesen az általános pénzforgalom szempontjából.

Nyomban megállapítható azonban, hogy a rendelkezésre álló leletanyagtól nem várhatjuk az egykorú pénzforgalom képének hűséges visszatükröződését, hanem csupán értékes adatokat remélhetünk tőle a pénzforgalom alakulásához. Ugyanis szórvány anyagról lévén szó, főként olyan érmek fordulnak elő közte, melyeket egykori gazdáik elhullattak, elveszítettek, elszórtak stb., tehát éppen a legkisebb értékek, melyek minden lakott hely feltárásának állandó kísérői. Nagyobb pénzfajok, mint aranypénz, tallér vagy akár a középkori garas is, fehér holló számban mennek, már pedig ezek nélkül a pénzforgalomról csak hiányos vélemény alkotható. Tehát bár nyilvánvaló, hogy a teljes pénzforgalomról csak az összes ismert leletadatok (kincs és szórvány leletek), valamint az írott források adatainak gondos egybevetése után lehetséges csak hű képet rajzolni, mégis értékes önmagában véve is ez a leletanyag, mert a Várpalota történetének mindennapi életében szereplő és a legszélesebb néprétegek által használt pénzfajok forgalmához ad, más úton el nem érhető, becses adalékot.

¹ Ez a szám az 1952. július 15-i állományt jelenti, mely nappal lezártuk a feldolgozásra kerülő leletanyagot.

Az ásatásoknál előkerült gazdag éremanyag jelentőségét a vázolt szempontból az a körülmény adja meg, hogy az éremsorozatok a Várpalota történetének egész idejét felölelik, tehát sok értékes tanulságot rejtenek magukban a Várpalota története bizonyos szakaszainak jobb megértéséhez. Az egyes pénzfajok vagy sorozatok sűrűsödő vagy ritkuló szereplése, majd a hamisítások emelkedése vagy csökkenése, végül pedig a külföldi pénzek szaporodása vagy elmaradása mind mond valamit a kutatók számára. Az alábbiakban csoportok szerint véve tesszük vizsgálat tárgyává az eddig előkerült éremanyagot és az egyes csoportok vagy sorozatok hullámozó forgalmán keresztül vélünk becsédes illusztrációt találni a Várpalota történetéhez.

Az előkerült érmek első csoportja (30 db.) római pénz, köztük a legkorábbi egy köztársasági denár 138–80 közötti időből, majd néhány korai császárkori érem (Augustus középbronz, Domitianus és Faustina denár, Faustina és Commodus középbronz, Gallienus antoninianus, végül egy sorozat III–IV. sz.-i kisbronz Diocletianustól kezdve Gratianus koráig (367–383) bezárólag (Diocletianus, I. Constantinus, II. Constantinus, Constans, Valens és Gratianus).² Nagyon kétséges, hogy ezeknek az érmeknek a bizonyító ereje milyen mértékű, mert a legtöbb közülük középkori, főként XV. sz.-i pénzekkel együtt került elő. Ezek minden valószínűség szerint a római éremleletekben gazdag Buda környékéről származó darabok, melyek itt véletlenül kerülhettek elszórásra, akár a középkor folyamán is. A magukban álló szórványleletek értékét a többi ásatási körülmények fogják majd eldönteni, illetve csak azokkal együttesen kerülhetnek elbírálásra.

A korai középkort egyetlen érem képviseli, egy bizánci dekanumion I. Justinus (518–527) korából. Minthogy a népvándorlás idején éppen ez időben a bizánci pénz elég gyakori hazai leletekben, előfordulása érthető lenne, de jelentőségét tetemesen csökkenti az a körülmény, hogy 3 római pénzzel és V. László egyik denarával együtt került felszínre.

A legkorábbi magyar pénz, mely a leletanyagban előfordul, egy ú. n. iratlan denár a XII. sz. első feléből (C. 153),³ melyet némely időrendi beosztás III. István (1114–31) veretének tart. Az árpádkori érmek száma eleinte általában csekély. Az említetten kívül mindössze III. Béla rézpénze (C. 101) és II. Endre egyik denára (C. 224) ismeretes a tatárjárást megelőző időből. Az említett bizánci mintájú rézpénz felbukkanása igen gyakori a Tisza-Duna közti és ezzel határos területeken.

A tatárjárást követően emelte IV. Béla a királyi várat (1244)⁴ és valóban ettől kezdve a pénzek

száma is kezd szaporodni, de Nagy Lajos koráig azért még elég szerény mennyiségben. Így előfordul IV. Bélától 2 obulus (C. 232 és 238), IV. Lászlótól 2 denár (C. 324 és 375), III. Endrétől 1 denár (C. 375), végül Róbert Károlytól 1 garas (C. 5) és összesen 7 denár (C. 9, 20, 23, 31, 36 és 47), köztük a C. 36. Buda város autonóm pénze. Ugyanezen időből külföldi pénzek közül csak a bécsi denárok forgalma észlelhető. Ezek állandó tényezői a XII–XIII. sz. fordulójára körüli időben a pénzforgalmunknak és így érthető, hogy 13 db. került elő belőlük, melyek közül azonban 6 db. annyira elkopott példány, hogy csupán az éremlapok formájából következtethető, hogy ezek is bécsi denárok lehetnek. Az előfordult meghatározható veretek Premysl Ottokár és I. Albrecht pénzei 1261–1308 közötti időből.

Nagy Lajos korától kezdve Buda állandóan királyi székhely lett, és így érthető, hogy a pénzek előfordulási száma is növekszik. Nagy Lajos korából 13 denár (C. 88, 89A, 91 és 94–96), Mária királyné nevével pedig 9 denár (C. 114, 116 és 117) ismeretes. Az utóbbiak közt már egy hamis veret is előfordul. Jellemző módon Nagy Lajos pénzei mind uralma végéről származó veretek, melyek nyilván a palota egyre elevenedő életének emlékei.

Nagy változás látható Zsigmondtól kezdve az éremleletek összetételében, aki a palotát fényesen kiépíttette. Innen kezdve bőséges tömegben ömlenek az érmek és az előkerült nagyszámú anyag már nemcsak mint keltező bizonyíték, hanem mint önálló numizmatikai forrásanyag is jelentőssé válik. Zsigmondnak minden ezüstpénzfaja szerepel, legalább is azok a típusok, melyek főfajoknak tekinthetők. Összesen 299 ezüstpénz került elő (C. 120, 121 és 124 denár, C. 125A és 125B obulus, C. 128 ducat és C. 129 quaring). Különösen feltűnő 2 pénzfajnak viszonylag nagyszámú előfordulása. A C. 129 quaring (58 darabbal) inflációs jellegű pénz volt, tehát a nagyobb mennyiségű fennmaradása ezzel magyarázható. A C. 125 obulus pedig (194 darabbal) hosszú időn keresztül került kiverésre, ez Zsigmond leggyakrabban előforduló pénzfaja, és ez tükröződik vissza a mi leletanyagunkban is. Annál is inkább, mert a pénzfajnak 11 darab egykorú hamisítványa is felszínre került. E. C. 125A obulus egyrésze, mint zárt lelet került elő. Természetesen ez a jelentős számú éremanyag a verdejegyek változatosságával becses anyagot jelent középkori pénztörténetünk számára is, de ennek kiértékelése csak a végleges feldolgozás és a leletlajstrom elkészülte után lesz lehetséges. A rövid ideig uralkodott Albert ezüstpénzei összesen 20 példányban szerepelnek, viszont ez a szám felöleli minden ezüstpénz-típusát (C. 134, 135–136 denár változatai és C. 139 obulus) a ritka fajok kivételével. Eppen a ritka típusok hiánya jelent értékes biznyítékot arra nézve, hogy az előkerült éremfajok valóban a mindennapi általános pénzforgalom maradványai, illetve szórványai.

I. Ulászló pénzei nyújtják a legpompásabb sorozatot. Összesen 481 darab pénzt találtak, melyek a Corpus minden típusát képviselik az aranyforint, két vastagveret és egy bizonytalan denár (C. 145D), tehát a ritkaságok kivételével. Az egyes fajok előfordulási számaránya azonban igen különböző. A legtöbb faj csak néhány darabbal van képviselve, de találhatók nagyobb számú fajok is (így a C. 143A denár 18 darabbal, C. 149A denár 39 darabbal és a C. 149C denár 15 darabbal). Végeredményben azonban két éremfaj teszi ki az összeg oroszlánrészét

² Az antik érmek meghatározása kisebb részben dr. Kerényi András, nagyobb részben pedig főként a III–IV. sz.-i vereteket illetőleg, dr. R. Alföldi Mária munkája.

³ A zárjelben levő számok és az előttük levő C betű *Réthy*, Corpus Numorum Hungariae sorszámaikat jelzik. Az árpádkori pénzeknél az első kötet, a vegyesházi pénzeknél a második kötet sorszámaira vonatkozik az utalás.

⁴ A Várpalota történetére vonatkozó adatokat Gerő, A budai vár helyreállítása, Budapest 1951. 8° 223 l. művéből vettük.

és pedig a C. 145A denár 193 darabbal, a C. 146A denár pedig 150 darabbal. E két éremfaj nagyszámú példányait vizsgálat alá véve, látható, hogy a hibátlan, ép példányoktól kezdve a csaknem kivethetlenségig eltorzult barbár veretekig a legkülönbözőbb silány veretek találhatók mindkét éremfajnál. Ugyanez áll e két éremfaj anyagára nézve is. Leggyakoribb a rezes veret előfordulása és minél barbárabb a veret képe, annál rezeesebb az érem anyaga. Tudvalevő, hogy ez a korszak Mátyás koráig bezárólag pénzverésünk legziláltabb ideje, és e barbár vereteket nem is tekinthetjük hamisítványoknak, hanem inkább talán egy hatalmas méretű hivatalos pénzrontás eredményének. Minden esetre ennek az anyagnak beható tanulmányozása értékes eredményeket hozhat a korabeli pénztörténet számára.

I. Ulászló halálát követő ú. n. „Kormányköz” két ismert éremfaja 4 példányban szerepel (C. 152 és 153). Hunyadi János kormányzó ezüstpénzei közül pedig 14 denár (C. 156–157), valamint 6 obulus (C. 158A–160) található a leletanyagban. Ezenkívül külön kiemelendő 2 ritkább éremfaj. Egyik Hunyadi János és I. Ulászló, a másik pedig Hunyadi János és V. László nevére közösen vert denár (C. 162 és 166). V. László korából az eddigiekhez viszonyítva feltűnően csekély számú veret (mindössze 48 darab) ismeretes. Igaz, hogy ezek arányosan osztódnak el az egyes éremfajok között (C. 179, 182, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 194C, 196, 198, 201A és 201B). Csupán egy éremfaj (C. 182) ugrik ki 13 darabbal. Az említett pénzek mind denárok. Előfordul ugyan a Corpus által az V. László pénzei sorába felvett C. 202. sz. obulus is 3 példányban, azonban az újabb megállapítások szerint ez az obulus Mátyás pénzei közé sorolandó. Az egész XV. sz.-i éremanyag numizmatikai értéke a budai pénzverde történetének felderítése szempontjából emelhető ki. A budai verde ugyanis ezidőben vezető szerepet játszott és az előkerült éremanyag verdejegyei bizonyára jelentős adatokkal fogják bővíteni erre vonatkozó eddigi ismereteinket.

Mátyás kora megint fordulópontot jelent leletanyagunk összetételében. Ennek ismertetése előtt azonban rövid pillantást kell vetni a XV. századból előkerült külföldi veretek sorára is. Külföldi pénzek hazai forgalmát illetően a pénzek kibocsátási és itteni forgalmi ideje közt bizonyos időközök mindig figyelembe kell venni, és általában a külföldi pénzek valószínű forgalmi ideje csak akkor lesz közelebbi is körülfatározható, ha minden egyes darabnál kiderül, hogy milyen magyar pénzek társaságában került elő. Erre ezúttal nem lehet kitérni, csak soravesszük a XIV–XV. sz. folyamán kibocsátott és itt felbukkant külföldi éremfajokat, melyek az esetleges véletlenektől eltekintve, bizonyos kapcsolatok feltételezésére jogosíthatnak. A legkorábbi külföldi veret a kereszties államokból származó II. Guy de la Roche athéni herceg (1287–1308) ezüstpénze. Természetszerűleg a legkézenfekvőbb az osztrák pénzek forgalma és ezt igazolja is 41 db. pfennig előfordulása V. Albrecht, V. László és III. Frigyes korából, átfogva az egész XV. századot. Különösen a Zsigmond korával egykorú veretek gyakorisága észlelhető, így Redwitz Miklós szőrényi bán (1430 körül) állítólagos verete, Zsigmond pénzeinek állandó kísérője, majd a szomszédos államok veretei, mint cseh huszita fillér (1420–36), breslaui heller (1378–1419), görilitzi heller (1420–37), majd 20 da-

rab aquileiai denár és soldo (1395–1437), végül a többi egykorú veretek, így salzburgi pfennig (XV. sz. eleje), bambergi pfennig (XIV. sz.), trieri solidus (1418–30), pfalzi pfennig (1398–1410) firenzei quattrino (XIV. sz.), bolognai quattrino (XIV–XV. sz. forduló) és velencei piccolo (1329–39). Természetesen e pénzek nem mind okvetlenül Zsigmond korát képviselik, mert néha későbbi érmeikkel együtt jönnek elő, de idekerülésük azért korábbi időre is feltételezhető. A XV. sz. további évtizedeiben Mátyás király koráig bezárólag kerülhettek a következő éremfajok Budára: elsősorban 8 darab lengyel denár (1434–44), majd Brankovics György szerb fejedelem ezüstpénze (1427–56), bajor-landshuti pfennig (1393–1450), augsburgi pfennig (1421–69), Mátyás király breslaui fillérje (C. 245), anconai quattrino (XV. sz.) és sicíliai denár (1442–68). Általában a külföldi pénzek leletadatainak áttekintéséből az derül ki, hogy ezek különösen Zsigmond korában és az ő uralmát követő időben foroghattak, később Mátyás korában a külföldi pénzek előfordulása egészen szórványos jelenség. E megfigyelés összevág a máshonnan előkerült nagyobb zárt leletek által nyújtott adatokkal.

Mátyás király veretei a legszínesebb képet nyújtják, mindenben megfelelve a budai Várpalota központi helyzetének és egykorú fényes életének. Az ő nevével ismeretes leletanyagunkban az első aranyforint (C. 204A) köröci jeggyel, sőt ezen aranyforintnak egykorú hamisítványa is félreértett érdekes B–V jeggyel. Előkerült továbbá egy garasverete (C. 213E), majd aprópénzeinek gazdag sorozata. Aprópénzei két csoportra oszthatók: Egyrészt az 1468-i nagy pénzreform előtti ú. n. címeres veretekre, majd a reform után kibocsátott „madonnás” típusokra. A címeres veretekből 155 db. került elő (C. 214, 217–19, 222, 225, 227 és 228 denárok; valamint 215, 217, 226, 229 és 230 obulusok). A legtöbb típus csak néhány példánnyal van képviselve, de vannak nagyobb számban szereplő éremfajok is (így C. 217 denár 14 darabbal, C. 218 denár 12 darabbal, C. 219 denár 24 darabbal és C. 228 denár 24 darabbal). Messze kiugrik közülük a C. 227 denár 59 darabbal, de érthetővé válik ez a jelenség, tudva, hogy ez Mátyás legsilányabb veretű, inflációs jellegű pénze. A madonnás veretek összesen 160 példányban fordulnak elő (C. 232, 233A, 234, 235A, 237, 238 és 239A denárok, valamint 242–244 obulusok). Ezek sorában vezet a C. 235A denár 45 darabbal és a C. 239A denár 31 darabbal. E madonnás pénzeket ezután hosszú időn keresztül azonos pénzláb szerint verték és így forgalmuk is állandó maradt, tehát datálás szempontjából e veretek nem minden esetben jelentik feltétlenül Mátyás korát, hanem bizonyosan csak „terminus post quem” értelemben használhatók. Hosszú forgalmukat igazolja, hogy több hamis veret is előfordul soraik között.

II. Ulászló korából csak denárok és obulusok kerültek felszínre, de ezek száma sem valami sok. Az évszám nélküli veretek (C. 272B, 272C és 276 denárok, majd 281 és 283 obulusok) összes száma 7, az évszámmal ellátott denárok pedig (C. 277 és 278A) az 1504–1516 közötti időből (de nem minden évből) mindössze 14 példányban fordulnak elő (közöttük is 5 hamis veret). Hasonlóképpen nem nagy számú II. Lajos korabeli éremanyag sem. Itt feltűnik egy garas K–T jeggyel (C. 299), majd az „antiqua moneta” néven ismert jóveretű denár (C. 306A) 1519, 1521, 1522 és 1526 évszámokkal 10 példányban (köz-

tük egy hamis) és obulus (C. 315) 2 példányban (egyik hamis). 1522–1525 években zajlott le a nagyarányú pénzrontási folyamat a „nova moneta” néven ismert aprópénzek veretésével és ezt a korszakot 15 denár (C. 308A és 309) képviseli (köztük 2 hamisítvány).

A XV. század végén és a XVI. sz. elején a mohácsi csatát megelőző időben idegen pénz kevés forgott az ország területén. Ezt az állapotot híven visszatükrözi leletanyagunk is, mert ebből az időből bizonyosan csak a következő pénzfajok említhetők: elsősorban cseh weisspfennigek (1471–1526), de ezek egy része is valószínűleg a későbbi évtizedek folyamán forgott nálunk, majd schweidnitzer félgaras (1516–26), melyek verésére II. Lajos adott engedélyt, végül egy ferrarai grossetto (1471–1505) egykorú hamisítvány, melynek különös érdekessége, hogy a hamisításra szolgáló öntőminta korábban az esztergomi ásatások alkalmával került elő. Felbukkant ugyan még több más egykorú külföldi pénzfaj is, mint lengyel félgaras (1444–1506), salzburgi pfennig (1494) és zweier (1518–36), tiroliai krajcár (1439–96), görzsi tirolino (1500–19), passau-i garas és pfennig (1517–40), ratibori fillér (1510) és öttingeni pfennig (1520 körül), de ezek forgalmi ideje minden valószínűség szerint már a mohácsi csata után következő későbbi évekre esett. Itt is majd lehetőleg minden veretnél meg kell állapítani, hogy milyen magyar pénzek társaságában tűnt fel, ez a módszer talán pontosabban körülhatárolja az elrejtés idejét.

A mohácsi csata után a kettős királyság áldatlan korában János király denárjai közül két típus (C. 331A és 332) szerepel leletanyagunkban 1527–30 közötti évekből összesen 36 példányban, de feltűnő nagyszámú (11 db.) közöttük a hamis veret. I. Ferdinánd pénzei közül a János király haláláig (1540) terjedő időből összesen 80 denár került elő, különböző jegyekkel, de túlnyomó közöttük természetesen a körmőci veretű denár. Minthogy János király székhelye Buda volt és maga is a Várpalotában lakott, az előkerült éremanyag az ő haláláig idejéig a magyar pénzforgalom képét is mutatja, de természetesen csak az aprópénzek forgalmát.

A török uralom 1541-ben vette kezdetét Budán, amikor Szolimánnak tudvalevőleg sikerült a várost vérontás nélkül elfoglalni. A leletanyag összetétele ezután már nem a magyar főváros, hanem az idegen uralom alatt lévő budai vár pénzforgalmának a képét mutatja. A másfél százados török uralom idején, egészen az 1686-ban bekövetkezett visszafoglalásig, a budai Várpalota pénzleletanyaga annyira egységes képet nyújt, hogy az egész leletanyagot együtt lehet szemügyre venni. Magát a leletanyagot három élesen elkülöníthető csoportba lehet osztani.

Legnagyobb számban szerepelnek az első csoportot alkotó magyar pénzek. Egészen Lipót koráig azonban csak aprópénzek (denár és obulus) fordulnak elő a leletanyagban. Így I. Ferdinánd korából 1541 óta található 266 jó denár és 43 darab hamisítvány. Ezekről a hamis veretéről külön kell megemlékezni. Ugy János, mint Ferdinánd denárjai között feltűnő nagyszámú az egykorú hamisítvány. Ez a sok hamis veret a kettős királyság eredménye volt, amikor a hatalmaskodó főurak kihasználva a különleges politikai viszonyokat, melyek között egyik király sem mert ellenük erőiesen fellépni, a törvényekkel és országgyűlési végzésekkel nem törődve verették váraikban a jó királyi pénzek

mintájára a töménytelen sok rossz hamis denárt. Ezek a hamis veretek elárasztották az egész gazdasági életet, a forgalmi idejükből származó éremleletek tetemes részét képezik, és érthető ezután, hogy a Várpalota leletei között is ilyen nagy számban bukkannak fel.

Miksa korából előfordul 35 jó denár és 3 hamisítvány, Rudolf korából pedig 42 jó denár, 294 hamisítvány és 1 db. obulus. Itt megint különös jelenséggel állunk szemben. A 294 db. hamisítvány közül ugyanis 290 db. zárt csoportot képez, melyben valamennyi példány azonos éremképet, erősen rezes éremanyagot és egyforma 1579-es évszámot mutat. Miután ügylőcsik, hogy valamennyi azonos veretűvel készült és együtt is találták őket, nem lehet egyébre gondolni, mint hogy a török időkben a Várpalota területén vagy környékén valaki a császári pénzek hamisításával kísérletezett. II. Mátyás korából 38 jó denár és 18 hamisítvány került elő, II. Ferdinánd korából 37 jó denár és 13 hamisítvány, végül III. Ferdinánd korából 6 jó denár és 2 hamisítvány. A XVI–XVII. sz.-i magyar aprópénzekhez számítható János Zsigmond erdélyi denárja (1555) és Bethlen Gábor 6 jó denárja és 1 hamis denárverete is. Valamennyi királyi veretű aprópénz körmőci veret. A hamisítványok láthatólag állandó kísérői a jó pénzeknek és állandó tényezői az egykorú pénzforgalomnak, különösen a szegényebb néposztályok körében, akik különbséget is alig tudtak tenni a jó és rossz veret között. A szegényebb néposztály pénzforgalmára utal különben az a körülmény is, hogy denárnál nagyobb értékű magyar pénzzel nem találkozunk a hódoltság-kori leletanyagban. III. Ferdinánd veretei közül egy 1649. évi denár az utolsó előforduló éremfaj és ezután különös törés következik az eddigi zárt sorozatokban, mert 1677-ig nem találkozunk többé magyar veretű, tehát mintegy három évtized magyar pénzei hiányoznak a leletanyagból. 1677 után sűrűbbek lesznek I. Lipót pénzei, mert előfordul 15 krajcáros (1677), poltura (1700), denár (1677–1694 közötti évekből) és duarius (1697, 1700). Minthogy ezek a veretek 1677–1700 éveket ölelik fel, arra lehet következtetni, hogy előfordulásuk már a budai vár visszafoglalásával és az azt követő évek eseményeivel függ össze. Annál is inkább, mert 1700 után megint törés észlelhető a Várpalota éremleletanyagában.

A török uralom alatti budai vár pénzforgalmában második nagy csoportot jelent a nyugati pénzek sorozata. A török háborúk idején egész Magyarország területén rendkívül nagy volt a külföldi pénzek forgalma. Részint az itt harcoló sok idegen zsoldos katona révén, részint pedig a gabona, állat és borkereskedelem útján sok külföldi pénz áramlott be és ezek teszik ki a korabeli éremleletek anyagának a zömét. Természetesen ez a pénzáramlás a hódoltsági területre is átesapott, és így érthető, hogy a Várpalota leletanyaga ennek megfelelő képet mutat. Első helyet foglalnak el az osztrák tartományi veretek, így bécsi veretű 2 kr. (1571), felsőausztriai pfennig (1528, 1533), stájer pfennig (1531), karinthiai pfennig (I. Ferdinánd kora) és 3 kr. (1636), tiroliai tizes (1632) és sziléziai 1 kr. (1648). Ezeket követik a német és németalföldi veretek, mint bajor pfennig (1553–94), Porosz hercegség garasa (1542) és ennek egy hamisítványa, nürnbergi pfennig (XVII. sz.), Kaufbeuren város tallérja (1541) és gelderni tallér (1648). Ez a két tallér az egész leletanyagban előforduló két tallérveret és az utóbbi oroszlanos tallér néven kora egyik legnépszerűbb pénzfajtája volt. A következő összefüggő csoport a lengyel pénzek soro-

zata, úgymint lengyel dutka (1593, 1594), dutka hamisítvány, garas (I. Zsigmond és 1614), 2 hamis garas, poltura (1621, 1623), solidus (1666), litván solidus (XVII. sz.), danzigi hamis garas (1538) és porosz-lengyel garas (1532). Elengyel veretek közt elég gyakori a hamis példány, de a pénzforgalom szempontjából ezeket a valódiakkal egyenértékűeknek kell venni, hiszen egykori utolsó tulajdonosuk talán nem is volt tisztában a veret hamis voltával. Végül előfordul még néhány másfajta külföldi pénz is, így francia $\frac{1}{2}$ frank (1587), Orange tartomány $\frac{1}{2}$ écu (1660), magyar mintára vert moldvai denár (1562), raguzai follaro (XVI. sz. eleje), grosso (1594–1613 közti időből), grossetto (1654) és végül velencei zecchino Pietro Loredano (1567–70) doge nevével. Ez a második felbukkant aranypénz leletanyagunkban (a hamis Mátyás aranyat nem számítva) és a velencei dukát világpénz jellegét így híven kifejezésre juttatja. A különböző más lelőhelyekről zárt kincsleletként felbukkanó XVI–XVII. sz.-i éremleletek anyaga is hasonló főcsoportok szerint osztályozható, és így a várásatások érememlékei valóban hű képet adnak kiesiben az egykori pénzforgalom irányáról.

Áttekinve a felsorolt külföldi éremanyagot, megállapítható, hogy ugyanazt az eredményt nyújtja, mint a magyar pénzek sorozata. Ugyanis az utolsó előforduló idegen pénz, az 1666-ból származó lengyel solidus és ezután két évtizedig az idegen pénzek előfordulásában is szünet következik. Nincs felelet ezidőszereint arra a kérdésre, hogy a magyar és nyugati pénzek évszázados folyamatos beáramlása után a XVII. sz. közepén miért szűnt meg ezek forgalma a Várpalota területén, csak magát a tényt lehet leszögezni. A század végéről, illetve a századforduló éveiből megint szerepelnek idegen pénzek (akár csak magyarok is), így stájer 3 kr. (1702), sziléziai 3 kr. (1696) és raguzai grossetto (1680, 1684–86), de ezek szintén már a visszafoglalás eseményével állnak nyilván összefüggésben.

A leletanyagban a harmadik nagy csoportot a magyar és nyugati pénzek mellett teljesen új színfoltként jelentkező török pénzek adják. Magától értetődik, hogy a török uralom alá került Buda várában a török pénzek forgalma állandó kellett, hogy legyen, annál is inkább, mert a török pénz – különösen az arany – nagytömegben átáramlott a megszállás alatt nem lévő magyar területre is. Az előkerült török éremanyag is az eddigi gyakorlatnak megfelelőleg csupa apró ezüstpénz. Bár az is igaz, hogy a XVII. sz.-ig az aranypénz mellett, csak ez az apró ezüstérem volt az egyedüli kivert ezüstpénzfaj, de később a XVII. sz.-ból sem kerültek elő nagyobb ezüst pénzek, amikor pedig már verték őket. Időrendbe szedve a következő éremsorozat állítható össze: I. Mohamed (1413–22) 1 db., II. Mohamed (1451–81) 1 db., II. Bajazid (1481–1512) 2 db., I. Szelim (1512–20) 14 db., II. Szulejmán (1520–66) 28. db., II. Szelim (1566–74) 7. db. és III. Murád (1574–95) 5 db. Az említett szultánok veretei mind akesa vagy ospora néven ismert apró ezüstpénzek. Előfordult továbbá 16 db. bizonytalan XVI. sz.-i akesa és 1 rézpénz, majd III. Mohamed (1595–1603) 4 akesa és 1 rézpénz, Ibrahim (1640–48) 6 akesa, IV. Mohamed (1648–87) 33 ezüstpénz és 1 rézpénz, III. Szulejmán (1687–91) 1 ezüstpénz és 5 rézpénz, végül 5 db. bizonytalan XVII. sz.-i ezüstpénz.⁵ Tehát ez az

anyag felöleli a török uralom egész idejét, minden megszakítás nélkül. Az előfordult török pénzek összes száma 132 db.

Budavár visszavétele utáni időből a Várpalota területén az éremelőfordulás hosszú ideig szünetel. Az 1700-as évektől kezdve Mária Terezia koráig mindössze egyetlen példánnyal találkozunk, egy velencei 10 soldoval 1722-ből. Valami különös véletlen juttathatta ezt ide. A XVIII. sz. második feléből megint feltűnik néhány érem, nyilván az 1749 után megindult helyreállítási munkálatok eredményeként. Előkerült magyar éremfajok: rézdenár (1767), rézkrajcár (1761, 1763 és 1800), $\frac{1}{4}$ rézkrajcár (1816); idegen pénzek: osztrák rézkrajcár (1760), tiroli krajcár (1752), tiroli rézkrajcár (1780) és cseh rézkrajcár (1761 és 1800). Mindezek azonban igen csekély értékű pénzdarabok és már nem az állandó pénzforgalom eredményei, hanem a Várpalota területén megfordult járókelők véletlenül elhullajtott darabjai lehetnek csupán. Az egész leletanyagból előkerült legkésőbbi veretű példányok 3 db. körmői veretű rézkrajcár 1858. és 1859. évekből, valamint 2 filléres rézpénz 1927-ből. Ezek is természetesen véletlenül elhullajtott darabok és csekély számukkal azt is mutatják, hogy a Várpalota megszűnt forgalmas hely lenni. A reprezentatív célt szolgáló előkelő palotában már nem lehet pénzforgalmat keresni, s a néhány véletlenül elhullajtott pénzdarab már csak korhatározó jelentőséggel rendelkezik.

A tényleges forgalmi pénzeket kívül jelentős számban került elő úgy középkori francia és olasz, mint részben későbbi nürnbergi jeton, továbbá különböző bárcák stb., de ezek nem a tényleges pénzforgalom tényezői és így velük majd csak a leletanyag részletes közlésekor lehet behatóan foglalkozni.

A Várpalota feltárását kísérő éremanyagnak a vázolt sommás áttekintése is bizonyosságot nyújt arról, hogy ez az anyag kiváló korhatározó becse mellett mennyire szorosan összefügg a Várpalota történetével. Annak ragyogó korszakait és a benne egykor pezsgő életet az érme rohamosan szaporodó mennyisége hűségeen nyomon követi, viszont a visszafoglalás után elárvult területről szinte egycsapásra megszűnnek az éremelőfordulások. A pénzdarab az ember mindennapi életének elmaradhatatlan kísérője és ezen szerepe következtében az ismertett anyag ilyen nagyszabású feltárás alkalmából a feltárt terület történeti tanulmányozásához sok haszonnal értékesíthető. Mi ezáltal nem adhattunk többet, mint amennyit a bevezetőben ígértünk, nevezetesen az előkerült éremanyag időrendi áttekintését és ami ebből önként adódik, a pénzforgalom valószínű alakulását a rendelkezésre álló anyag alapján. De ezzel az éremleletek kérdése távolról sínes lezárva. Már eddig is utaltunk több nyitvamaradt problémára és a remélhető további gyarapodással együtt hátra van még az egész anyag numizmatikai követelményeknek megfelelő közététele és az abból levonható eredmények feldolgozása. Ekkor fog majd az éremsorozatok igazi értéke és jelentősége kiteljesedni.

Huszár Lajos

⁵ A török pénzek meghatározásában Königstein Hugó vegyész-mérnök volt segítségünkre, amiért neki itt fejezzük ki köszönetünket.

LES MONNAIES RETROUVÉES AU CHÂTEAU DE BUDE

Les matériaux découverts au cours des fouilles de Bude se composent de pièces éparses susceptibles de servir de points de repère pour la chronologie des autres trouvailles. Jusqu'au 15 juillet 1952 on a retrouvé environ 3000 monnaies. A défaut d'une analyse numismatique plus approfondie, la présente étude a pour but de montrer l'importance de ces pièces au point de vue de la circulation monétaire. Tout d'abord il y a une trentaine de monnaies romaines qui proviennent des environs de Bude où abondent les monuments de l'antiquité romaine; il n'est pas exclu que leur importation s'est effectuée au moyen âge. La plus ancienne monnaie hongroise qu'on ait retrouvée sur ce terrain est un denier frappé dans la première moitié du XIIe siècle. A partir de l'époque de Béla IV les trouvailles deviennent de plus en plus fréquentes, mais jusqu'au règne de Louis le Grand leur nombre total reste encore assez restreint. Les monnaies de Louis le Grand sont nombreuses, mais elles remontent sans exception aux dernières années de son règne. Après quelques deniers de la reine Marie l'abondance des monnaies hongroises commence à l'époque de Sigismond et dure jusqu'au début de l'occupation ottomane. Mais ce sont toujours des pièces éparses: parmi les deniers et les oboles il est difficile de repérer quelques gros et un seul florin d'or (époque de Mathias). A partir de la fin du XIIIe siècle, il y a aussi des monnaies étrangères (pfennigs viennois); leur affluence augmente au XVe siècle, sous le règne de Sigismond et de Mathias. Naturellement, la plupart des monnaies étrangères proviennent des pays voisins (Autriche, Bohême, Pologne, Serbie, etc.), mais il y a aussi quelques monnaies allemandes et italiennes. D'une manière générale, la proportion des monnaies étrangères n'est pas trop considérable. Après la bataille de Mohács, au temps des deux rois, l'activité des faux-monnayeurs et des seigneurs qui ont des monnaies propres prend un certain essor; le souvenir de cette période est évoqué par l'abondance des faux deniers. Les monnaies qui ont circulé jusqu'en 1686 (fin de l'occupation ottomane) ont un aspect homogène, mais il est utile de les classer en trois groupes. La plupart des pièces sont des monnaies hongroi-

ses (deniers et oboles; beaucoup de pièces fausses). Autour de 1579 quelqu'un essayait de fabriquer de fausses monnaies sur le territoire du Château. Dans la série des monnaies hongroises il y a une césure de 1649 à 1677; après la seconde date les pièces hongroises deviennent plus nombreuses ce qui s'explique surtout par la reconquête de Bude. — Le second groupe est constitué par les pièces étrangères où prédominent les monnaies autrichiennes, allemandes, hollandaises et polonaises; on y rencontre aussi quelques autres pièces (notamment des pièces italiennes). Parmi les dernières il convient de signaler, outre les pièces d'une valeur infime, un florin d'or vénétien et deux thalers d'or (Geldern, Kaufbeuren). Dans la série des monnaies étrangères la plus récente est un solidus polonais de 1666; après cette date la césure se prolonge pendant plusieurs dizaines d'années. La présence de quelques monnaies étrangères de la fin du XVIIe siècle s'explique également par les événements de la reconquête. Enfin un troisième groupe est constitué par la série des aspres tures: elle va de l'époque de Mahomet Ier (1413—22) jusqu'à la fin du XVIIe siècle. Pendant l'occupation ottomane les monnaies étrangères sont beaucoup plus nombreuses qu'auparavant. La première moitié du XVIIIe siècle n'est représentée que par un soldo vénétien; à la seconde moitié du siècle remontent quelques petites monnaies hongroises et autrichiennes (surtout des monnaies de cuivre) qu'on doit attribuer à l'époque des travaux de reconstruction du Château. Les périodes les plus récentes sont insignifiantes au point de vue numismatique: la rareté des trouvailles s'explique par le fait que le Château a cessé d'être un endroit fréquenté. A propos du moyen âge il faut encore signaler des jetons et des méreaux. D'une manière générale, la valeur relativement très modeste de ces pièces semble prouver qu'il s'agit des monnaies des larges couches de la population. Elles reflètent donc l'aspect réel de la circulation monétaire ce qui confirme leur valeur d'indice chronologique. Inutile de dire que l'importance de ces trouvailles ne pourra être établie d'une manière définitive qu'au moment où l'on en possèdera une publication conforme aux exigences numismatiques.

Louis Huszár

LÁNG NÁNDOR

1871. január 3. — 1952. március 17.

Alig egy éve köszöntöttük Öt születésének nyolevanadik évfordulója alkalmából és ez év március hó 21-én szomorúan álltuk körül ravatalát, örökre búcsúzva a jó baráttól, kiváló tudóstól, érdemes professzortól és emberséges embertől. A temetésen elhangzott gyászbeszédék is ezeket a vonásokat emelték ki, de főleg az utolsót hangsúlyozták: a mindig segíteni kész, mindig támogató, sok jó tanácsot adó emberséges embert. Mi, akik még egyetemi tanársága elején a katedréről ismertük őt, és később barátai közé számíthattuk magunkat, éppenúgy sok okos tanácsot, buzdítást, ösztönzést nyertünk tőle, mint a leg-

ifjabb kutató generáció, ha hasonló célból felkereste. Soha szebben Nestor szerepét a magyar tudomány területén nem töltötték be, mint ő.

Nem kívánunk e helyen Láng Nándor életével, professzori és tudományos munkásságával újra foglalkozni. Megtettük azt már tavaly, amikor Társulatunk megbízásából üdvözlöttük őt életének IX. decasába lépése alkalmából.¹ Csak néhány vonással szeretnők az ott felvázolt képet teljesebbé tenni.

¹ Lásd Arch. Ért. Vol. 78, 1952: 150—151,

Mint professzor tanításában, írásaiban egyaránt hirdette és cselekvőleg bemutatta a görög-római irodalomnak és a klasszika archaeológiának elválaszthatatlanságát, amikor az antik élet teljességének képét akarjuk adni. Hogy középiskolai tanártársait állandóan tájékoztassa a görög és itáliai földön történt ásatásokról, az Egyetemes Philologiai Közlöny lapjain sorra írta kisebb-nagyobb cikkeket a régészet fontosabb felfedezéseiről és eseményeiről. Később mint professzor a philologiai előadások mellett a klasszika archaeológiából is tartott állandóan kollégiumokat, hogy hallgatóit az irodalom emlékei mellett az antik élet emlékeivel is megismertesse. Utolsó levelében is, melyet néhány nappal halála előtt küldött nekem, a klasszika archaeológiának az antik világ bemutatásában játszott e szerepét erősen kiemelte. Ritka szerencsével egyesült benne a kiváló philologus és archaeologus, ezért beszélnek hallgatói, tanítványai ma is szeretettel és elismeréssel egyetemi előadásairól, melyeken a holt szöveg elevenné változott.

Mint tudós, nem tartozott a termékeny, könnyen és gyorsan író kutatók közé. Ebben talán az is közre játszott, hogy soha nem vett részt ásatásokon, legteljebb mint látogató és néző. Egy-egy témán évekig eldolgozott, de munkái éppen ezért olyan időállóak, mert a tárgy egész területét átvette, és megírásukhoz lehetőleg a teljes irodalom ismeretével fogott. Ő maga „Görög művészettörténetét”, az Ókori Lexiconban írt és sokban ma is használható 107 cikkét, valamint Jupiter Dolichenusról írt tanulmányait tartotta leg többre egész munkásságában. Különösen ez utóbbi tárgyú dolgozatai elismerést szereztek neki külföldön is, és minden kutató a magyarországi „Dolichenus emlékek”-ről elsősorban hozzáfordult kérdéseivel és minden hasonló tárgyú tanulmányban, mint a kérdés legjobb ismerőjét, találjuk említve

nevét. Ismerve nagy rendszeretét és gondosságát, e tárgyban vizsgálódásainak és eredményeinek teljességét, valószínűleg megtalálták irodalmi hagyatékában.² Jó volna, ha az arra hivatottak rendeznék e célból iratait és a Dolichenus-tanulmányoknak még meg nem jelent részleteit is nyilvánosságra bocsátanák. „Görög művészettörténete” adataiban ma is sokban helytálló, de tudományunk a mű fölött eljárt ötven év alatt rengeteget fejlődött, és így akkori megállapításai nem fedik, de nem is fedhetik mindenben mai álláspontunkat. De ha összevetjük Láng Nándor „Görög művészettörténetét” kortársaiéval, ma is az ő műve bizonyul közöttük a legjobbnak, a legkevésbé elavultnak.

Hoszu, harmónikus, tudományos kutatásban és tanításban eltöltött élet végére tett március 17.-én pontot a halál. Láng Nándor élete elején anyagi okokból nem adhatta magát teljesen annyira kedvelt klasszika archaeológiájának tanulmányozására, hanem a sok idejét elvevő és kedvenc tanulmányainak folytatására csak perceket juttató tanári pályát kellett választania. Élete legvégén, mint a magyar tudomány megbecsült és kiemelt tagja, gond nélkül élhetett tanulmányainak. Kezem közt lévő „önéletrajza”, melyet csak egy évvel ezelőtt juttatott el hozzám, még nagy munkakedvvel szól Dolichenus-műve folytatásáról. Alattomos betegség döntötte őt sírba és gátolta meg további tervei kivitelében. Művei azonban sokáig példái lesznek a tudományos akribiával és gondos lelkiismeretességgel felépített, eredményes régészeti dolgozatoknak, szeretetre méltó, puritán, kedves egyénisége pedig elhalványulás nélkül fog élni emlékiünkben.

Oroszlán Zoltán

² Jegyzetei feldolgozását Dobrovits A. vállalta el (szerk.).

A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája. Összeállította *Borzsák István*. Akadémiai Kiadó, 1952. 424 lap.

A kötet folytatása a század első negyedére Moravék Endrétől összeállított bibliográfiának, de lényegesen eltér tőle, nemcsak terjedelmében, hanem beosztásában és az összeállítás elveiben is. Ezekben az eltérésekben már az a jelentős előrehaladás tükröződik, amelyet a magyar klasszika-filológia az elmúlt negyedszázadban tett. A beosztás a nagy külföldi bibliográfiák szempontjainak figyelembevételével, de a könyv anyagának sajátosságát el nem hanyagolva készült. Hét fejezetre tagolja anyagát, amelyek közül az első és második rövid fejezet az általános műveket (bibliográfiák, gyűjteményes munkák, folyóiratok), illetve a tudománytörténeti munkákat öleli fel. A kötet magvát képező négy fejezet beosztása alapján különbözik Moravékétól, egyrészt beosztásának történeti szempontjában, másrészt abban, hogy a magyar kutatás irányait és súlypontjait veszi figyelembe; így külön fejezet tartalmazza az ókori kelet kultúrájának irodalmát, az antik görög-római kultúrát felölelő — a kötetnek több mint felét kitevő — fejezet után pedig két külön fejezetet szentel a magyar bizantinológia és újkörög filológia, illetve a középkori és újkori latinság irodalmának. A befejező rövid fejezet „Az antikvitás hatása és értékelése” címen vegyes anyagot tartalmaz.

A Moravék-féle bibliográfiának a használhatóság rovására menő felaprózó módszere helyett Borzsák csak a legnagyobb fejezeteket osztotta — önként kínálkozó — alsóportokra, amelyek nem akadályai, hanem elősegítői a könnyű kezelhetőségeknek.

Az anyaggyűjtés tekintetében a leglényegesebb változás, hogy az új bibliográfia a régivel szemben magyar szerzők külföldön és külföldi szerzők magyarul megjelent műveit is tartalmazza. Napilapok közleményeit természetesen bizonyos válogatással veszi csak fel s ugyanígy nem törekszik teljességre a közép- és újkori latinság területén sem, azonban igen helyesen teljes anyagot igyekszik nyújtani a magyar történelem latin nyelvű forrásainak kutatói számára.

Az anyaggyűjtés szempontjainak ilyen kiegészítésével, anyagának viszonylagos teljességével a bibliográfia összeállítója, mint ezt az előszóban hangsúlyozza, más célt is akar szolgálni, mint a szorosabban vett bibliográfiát: a kötet a tudományos történetének alapvető forrásmunkája, sőt bizonyos tekintetben első feldolgozása lett és jelentőségét távolról sem pusztán az adja meg, mennyire tudja a szakemberek figyelmét egy-egy elfelejtett dolgozatra ráirányítani hanem az, hogy nem nagy fáradsággal kiolvasható belőle, hogyan fejlődött a magyar klasszika-filológia az elmúlt negyedszázadban, mik voltak alapvető problémái, mi volt a kutatás iránya, milyen volt a szervezete, hogyan tükröződnek a korszak magyar történelmének eseményei egy, a napi eseményektől látszólag távolálló tudomány szak-

munkásságában. Maga Borzsák nyomatékosan utal erre a szempontra bevezetésében, „Bekövetkeztüket, — írja a második világháborúról és az azt megelőző évek rossz emlékéiről — a történelmileg iskolázott szem az itt felsorakoztatott címek mögött rejlő tényekből is jól előre sejtette. Jól esett regisztrálni azokat a több, mint tudományos: emberi megnyilatkozásokat, amelyek nehéz években a fasizmust előidéző törekvések és tények ellen tiltakoztak, de még inkább azokat az írásokat, amelyek pozitív módon járultak hozzá a fasizmus leküzdéséhez és tudományunkra, nemzetünkre, az egész emberiségre nézve szebb jövő kikformálásához. Bibliográfiánk szükségképpen pontos hűséggel tükrözi azokat a törekvéseket is, amelyek a többi tudományszakkal együtt a klasszika-filológiát is igyekeztek az újabb világháború katasztrófáját előidéző kalandorpolitika szolgálatába állítani.” Valóban, a bibliográfia ebből a szempontból döntő jelentőségű tudományzakkunkban: kijelöli azokat a hagyományokat, amelyekkel folytatnunk kell, amelyekre építhetünk, és élesen rávilágít azokra a tévutakra, amelyekre — néhány kutat kivételével — az egész tudományzakk jutott a magyar történelemnek azon a mélypontján, amelyet a felszabadulást megelőző évtizedekben megéltünk. Ezeknek a tanulságoknak a segítségével tudja csak a magyar klasszika-filológia jövő munkáját helyesen megszervezni, céljait világosan kitűzni és eredményeit dolgozó népünk javára hasznosítani.

Kétségtelen, hogy a magyar klasszika-filológia legjobb képviselőiben a két háború közti időben az ebben a tudományzakkban vezető nemzetek színvonalára emelkedett. Egyes területeken, elsősorban a bizantinológiában és a provinciális régészetben, jól szervezett, tervszerű kutatás folyt. A kutatás látóköre jelentős mértékben kiszélesedett, elsősorban az ókori kelet, a régészet, a valástörténet, a bizantinológia és a magyarországi latinság területén. Néhány olyan kiváló összefoglaló munka is keletkezett, amelyet a nem-szakember is haszonnal forgathatott. Az antik szerzők magyarra fordítása terén igen jelentős eredmények születtek: egyszerre két két nyelvű kiadványsorozatunk is volt s az egyes kiemelkedőbb fordítások közt elég talán az első teljes magyar Euripides-fordítás befejezésére, az első teljes Apuleiusra, Hérakleitosra, Pindarosra, homérosi és kallimachosi himnuszokra, a teljes Héróndasra, az új Aristotelés-fordításokra, az új teljes Catullusra, Georgica-ra, Platónra utalni. Le kell azonban szögezni, hogy mindezek inkább kivételek, a magyar klasszika-filológia teljes egésze más képet mutat, olyan hiányosságokat, amelyeknek feltárására éppen az új bibliográfia megjelenése nyújt jó alkalmat.

Az első szembetűnő jelensége a kutatásnak — az említett kivételektől eltekintve — teljes tervszerűtlensége. Az egyes kutatók egymástól elszigetelten, jórészt támogatás nélkül dolgoztak, ameddig a napi gondok fel nem örölték erejüket, mert általános jelenség volt, hogy a doktori disszertáció megírása után, megfelelő állás hiányában jöte-

hetségű kutatók is rövidesen abbahagyták a tudományos munkát. A meglévő erőket senki nem próbálta a tudományozás fellendítése érdekében legszükségesebb feladatok megoldására összefogni, ezért hiányzanak a legalapvetőbb segéd- és kézikönyvek, noha megírásukra lett volna megfelelő erő; egyes területeket a magyar kutatás teljesen elhanyagolt, senki nem igyekezett egy-egy tehetséges fiatal kutatót ezekre irányítani. A tudományos társaságok és folyóiratok egymástól meglehetősen elszigetelve működtek, a régészek és filológusok elkülönülése — mindkettőjük nagy kárára — egy-két egészen kivételes esettől eltekintve teljes volt.

Ha azonban az egyes területek munkáját részletesen megvizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy a tervszerűtlenség ellenére a kutatásnak — megint csak néhány kivételtől eltekintve — határozott iránya volt, olyan iránya, amely tudva vagy tudatlanul végeredményben a magyar feudálkapitalizmus társadalmi rendjét támogatta. Feltűnő ez az irányzatosság mindjárt a kötet súlypontját képező, mintegy negyedrészt kitevő „Antik szerzők” című fejezetnél. Nemesak a theologiai jellegű és célzatú munkák nagy arányszáma szembeötlő, hanem egyes szerzők teljes vagy majdnem teljes elhanyagolása, mások túlzott előtérbe hozatala is. A filozófusok közül a praesokratikusokkal alig foglalkozott valaki érdemlegesen. Thalés, Anaximandros, Anaximenész, Parmenidész neve nem szerepel a névsorban. Démokritosról, Empedoklészről egy-egy jelentéktelen cikk jelent meg; ugyanígy teljesen hiányzik — néhány könyvismertetést kivéve — az epikurosi filozófiával, Lucretiussal foglalkozó irodalom. Ezzel szemben Plátón filozófiájával mintegy ötven könyv és cikk foglalkozik, és csak ritka a kritikai hang az idealista filozófia legnagyobb hatású antik képviselőjével szemben. Az újplatonista filozófusokkal is behatóan foglalkoztak, a szofisztikával viszont szinte egyáltalán nem. Ezt a képet mutatja még határozottabban az antik filozófia irodalma: uralkodik a platonizmus és újplatonizmus, a stoa, középponti probléma az antik filozófia és keresztény theológia kapcsolata, élénk érdeklődés látható az antik misztika iránt, kísérletek történnek az existencializmus és pszichoanalízis antik „alapjainak” kimutatására — ezzel szemben alig valami a természetfilozófusokról, semmi a szofistákról és az epikureizmusról.

Szembetűnő a történetírók viszonylagos elhanyagolása is. Régi és égető hiányok (Livius, stb.) pótlására a fordítás-irodalomban nem történik kísérlet, Thukydidesről, Xenophónról Caesarról, mint történetíróról legfőljebb könyvismertetéseket találunk, Dio Cassius, Florus, Velleius Paterculus, Ammianus Marcellinus, Trogus Pompeius, ill. Justinus neve egyáltalán nem szerepel azok közt, akikkel valamilyen formában foglalkoztak. Aláhúzza ezt egy pillantás a történeti irodalomra. Terjedelme mindössze 20 oldal, a kötet huszadrésze, s ez is szegényes és hiányos. Gazdaságtörténeti vagy a rabszolgaság problémáival foglalkozó tanulmány jóformán nincs, de még a „szalónképes” témájú tanulmányok is gyérek. Szembetűnő az egész görög történelem viszonylagos elhanyagolása, de a rómaiakból is csak a császárkor áll a kutatás középpontjában. A praegörög és korai görög történelem és a hellénizmus szinte teljes elhanyagolása igen jellemző még a szorosabban vett történeti irodalomnak is történetietlen felfogására. Itt különösen feltűnő, hogy olyan összefoglaló mű, amelynek tudományos értéke van, magyar szerzőtől nem jelent meg. Az egyoldalú, részben csak

filológiai, részben csak régészeti iskolázottság és anyagismeret itt különösen káros következményekkel járt.

A történeti szempont elhanyagolása, az ókorak történetietlen, sőt történelem-ellenes felfogása általában jellemző a korszak okorkutatására. Ugyanennek a jelenségnek természetszerű velejárója az antik természettudományokkal való komoly foglalkozás teljes hiánya is. A jogtudománnyal való foglalkozást általában a praktizmus jellemzi, görög jogról szinte semmit nem írtak, a jogtörténet hatalmas jelentőségét a társadalomtörténeti kutatás szempontjából alig veszik figyelembe. A történetietlenség és irracionális uralkodott vallástörténeti irodalmunkban is, amely egyébként talán a legtöbb jelentős eredményt érte el az ókorral foglalkozó tudományozások közül. Feltűnő a nem egyes szerzőkhöz fűződő irodalomtörténeti kutatás szegényessége is: az egész fejezet alig hét lap terjedelmű; a kézbeadható összefoglalások, monográfiák hiánya, ha kisebb mértékben is, itt is feltűnő. A régészeti fejezet a magyar régészetnek a tárgyalts korszakban hatalmas fellendüléséről tanúskodik, de komoly fogyatékoságairól is, amelyeknek megtárgyalására a magyar régészet teljes bibliográfiájának megjelenése fog csak módot adni.

Talán a legszembetűnőbbben mutatja a felszabadulás előtti magyar klasszika-filológiai kutatás szoros kapcsolatát az ország politikai helyzetével az a statisztika, amelyet a bibliográfia összeállítója a tárgyalts korszakban ismertetett külföldi könyvekről készített. A 391 ismertetett könyv közül 280 német, míg a szovjet irodalomnak 1945 előtt mindössze 2 kötetéről jelent meg ismertetés.

A felszabadulás utáni első évek még tulajdonképpen az előző korszak folytatásának tekinthetők, és a fordulat itt éppen az elmúlt 1–2 évben kezd lassanként bekövetkezni, azonban a kötetben tárgyalts időszakra is esik már egy-két jelentős és előremutató eredmény, mind a megjelent művek tárgyában, mind elsősorban szempontjaiban. Így örömmel kell feljegyezni egy Epikurosz és Lukianos-fordítás kötet, a teljes Sophoklés és az új Odysseia megjelenését. Az ókori történet- és elsősorban filozófiatörténetnek a dialektikus materializmus szempontjából való vizsgálatára is megtörténnek az első kísérletek, s ezek már nem utolsósorban annak az útmutatásnak az eredményei, amelyeket a szovjet tudomány adott a többi között a magyar klasszika filológiának is. A Magyar Tudományos Akadémia szervező- és tervező munkájának eredménye egyre inkább érezteti hatását ezen a területen is, és itt lehetetlen nem előre pillantani a kötet szempontjából már a jövőt jelentő elmúlt másfél évre, amely alatt az elmúlt évtizedek sok hiányát sikerült pótolni. A munka középpontjában az egyetemi tankönyvek kiadása állt, és az ókori történet ma azzal büszkélkedhet, hogy ezt a feladatot — Avgvijejev, Szergejev és Maskin könyvének kiadásával — elvégezte. A tervszerű tudományos kutatómunka megindult: 1951-ben megjelent az első magyar filológiai folyóirat is, az *Acta Antiqua*, s a régi Filológiai Társaságot az élő és népet szolgáló tudomány követelményeinek megfelelő új munkaközösség váltotta fel. A most megjelent bibliográfia-kötet tehát a legmegfelelőbb időben érkezett: egy új utakat kereső, soha nem látott virágzás előtt álló, eddig nem ismert lehetőségekkel rendelkező tudományágat segít ahhoz, hogy lemérje eddig végzett munkáját és a múlt hibáiból tanulva, kijelölje és végrehajtsa jövő feladatait.

Szilágyi János György

Erika Brödner, Untersuchungen an den Caracalla Thermen. Deutsches Arch. Institut kiadása. 1951. Verlag: Walter de Gruyter u. Co. Berlin W 35.

A/5 alakban, 48 oldalon (16 szövegközi képpel) és 34 képes táblán jelent meg a „Caracalla-fürdők” legújabb vizsgálatának eredménye. A szerző már 1939-ben (!) lezárta kéziratát Zürichben, de a (nyugatnémet) tudományos könyvkiadás nehézségeire jellemző, hogy ez a különben alapos munka csak 12 év múltával jutott a nyomtatás adta nyilvánosság elé (ld. az Előszót).

Az érdelemes tárgyalás 5 részre oszlik. Az I. rész általánosan taglalja a római kori közfürdők szerepét, alaprajzaik erős tipizálódását, a használati sorrendtől függő normaszzerűséget. E. B. elfogadja Krencker 4 fő típusát (az alaprajzok csoportosítása alapján szétkülönítve) a közfürdők körében: „soros”, „körös”, „kisebb császári”, „nagyobb császári” alaprajz típusok.

Az I. rész második fejezetében tér rá E. B. Rómának ugyan nem a legnagyobb, de legjobb fenntartású és a legtöbb renaissancekori felvételben részeseülő antik fürdőcsoportja, a Caracalla-thermae elemzésére. Az előtanulmányok, megelőző kutatások sorából kiemeli az orosz A. Ivanoff (építész) finom megfigyeléseken alapuló és művészi értékes rekonstrukciós rajzait (1898).

Egyáltalán az előző ismertetések csak egyes részlet megfigyeléseken alapulnak, de a fürdőcsoport összességének lényegét nem merítik ki.

„Caracalla fürdői” az ú. n. nagyobb császári fürdőtípusba tartoznak, ahol a provinciális thermae-kre is jellemző zárt és fedett körjárat szintén megvan. Ez fontos, új eredmény!

A II. részben a főproblémát jelentő basilica (az irodalmi hagyományban az „udvar” vagy „palaestra”) alaprajzi elemzését találjuk. Az első fejezet ezen basilica (thermarum) fekvését tárgyalja. A párhuzambaállítás ismételt kiterjed elsősorban a császári Róma másik 2 nagy fürdőcsoportjára (Traianus, ill. Diocletianus thermae-i), de a római birodalom egyéb hozzámérhető és hasonló elgondolásban tervezett építményeire is. A két basilica-szerűen fedett oszlopcsarnok (kb. 65x30 m méret) fontos összekötő szerepet visz a fürdő-, a sport- és a társalgórészek között, de a fürdőhelyiségek csoportja és az utcai kapuk (palaestra) közt minden jelentősebb thermae-ben mindig közbecsnek a huzattól védő játék- és társalgási termek. A két basilica-szerű csarnok reprezentatív rendeltetését mutatja az, hogy mindkettő félkörídomú exedra-ba vezet át, melynek kerek falfélkéiben valószínűleg császárok szobrai intették hódolatra a mellettük elhaladó vendégeket. (Lásd ezzel kapcsolatban az aquincumi legatus-i palota azonos szerepű és hasonló szoborfülkés helyiségeit).

A II. rész következő fejezete a „basilica thermanum” fejlődését és változatait tekinti át, az Agrippa-féle thermae-től, a provinciális párhuzamokon át, Constantinus fürdőpalotájáig. Súlyt helyeztek ezen főcsarnokok díszítésére is: A padozatot tarka mértani, ill. alakos mozaik, a falakat marványfriz, az oszlopokat különösfajta fejezet, az exedra-k boltozatait üvegmozaik ékesíti.

A II. rész harmadik fejezetében a fürdő basilica-k formájának és felépítésének a fejlődését, alakulását vezeti le E. B. (de hangsúlyozottan nem a palaestra-ból vagy a görög gymnasium-ból), Titus fürdőjénél látható majdnem négyzetes idomtól, a hosszúkás egyházi basilicáig.

A II. rész 4-ik fejezetében a S. H. A. (v. Carac. 4–6) sokat vitatott cella soleris-át (az illető császár „eximiae thermae”-jában, amely utánozha-

atlan, tetőzetét éretartók emelik, tartják, és olyan monumentális, hogy a mechanikusok ilyen nagy térség alkotását — befedését — lehetetlennek tartották) meggyőzően azonosítja a basilica-palaestra (thermarum)-val. Valóban mi is észszerűbbnek érezzük, hogy ez a világosoda „cella soleris” nem a solea (= szandál)-ra emlékeztetett, hanem elnevezése Sol (= nap) — solarium (napfürdő-napozó) szavakból ered. A basilica-csarnokok az emeleten elhelyezett napozó terraszok centrumai, úgyhogy a napfürdőzők az alacsonyabban épült terraszokról a basilicaszerűen kiemelkedő cella-ba (palaestra) lenézhetek. A natatio (uszoda, kb. 50x30 m méret!) fedetlen ebben a nagyfürdőben is, ablakok nélkül; E. B. elveti azt a régi nézetet, hogy az építészettörténetileg hírneves cella soleris ez lett volna.

A III. rész a fürdőépület jelenlegi állapotával foglalkozik, különösképen az emeleti térséggel, lépcsőkkel és terraszokkal. A napozóterraszkoknál több m-rel alacsonyabb szinten (kb. 13,5 m magasságban) futóterraszkok veszik 3 oldalról körül a basilica felmenő falait (kb. 75–80 m hosszúságban). A futóterraszkok a basilica-csarnokkal szomszédos helyiségek tetején terrasz-udvarokban folytatódnak. Az apodyterium (öltöző) is basilicaszerűen emelkedik a szomszédhelyiség felé (13,5 m magasra) és magas ablakokon keresztül nyerte a világosságot. Az első napozó terrasz padozatát (19 m magasságban) növényi díszes fekete-fehér mozaik díszítette (42x18 m méret!). (A hátsó napfürdőtetőn csak nyomai mozaikpadozatoknak). A futóterraszt fehér alapon fekete, fantázia-alakos frissel díszített mozaik fedte. Ezt a futómozaik-képsávot kétoldalt folytonos ismétlésben delfinpárok szegélyezték. Ez az alakos középmező összesen 2,60 m széles lehetett.

A IV. rész a „basilica”-k (palaestrae) falai, ablakai, ajtóí és kürtő-nyílásai részletes tanulmányozását tartalmazza. A pannoniái fűtési rendszerhez is tanulságos példa lehet, hogy a falra erősített tubulus-sorokat felső végükön vízszintesen elhelyezett eső kötötte össze, amely a füstöt a gyűjtőkéménybe vezette. Ezek a kémények falsarkokon létesültek: függőleges, kerek metszetű csövek.

A centrális elhelyezett középtérben a fényt ablakokon át kapta, a napozó- és futóterraszkok felől. A tetőudvarokról az esővizet levezető nyílásokat a falak belsejében több helyen megállapították. (Ilyen esővízlevezető kerek nyílást az óbudai Sztálin-hídfőnél 1950-ben észleltünk, de középkorinak látszó falalapozás belsejében?) Azonban a legmagasabban fekvő (24 m!) terraszokra, amelyek 10,5 m-rel magasabban helyezkedtek el a futótetők felett, a fürdővendégek nem igen jutottak fel. Külön személyzeti (hatósági?) lépcső vezetett fel azokra. Egyszerű mozaikpadló borította ezt a hat kis tetőterraszt.

Különösen részletesen teszi vizsgálat tárgyává E. B. a basilica-k (palaestrae) falaiban hagyott hasítékokat, nyílásokat, esőszerű üregeket. A Traianus- és Diocletianus-féle thermae falaiban (az aquincumi helytartói palotánál is előkerült ilyesféle) ugyancsak megtalálható hasonló fali esőhálózat (a fal belsejében vagy oldalán) nem kizárólag esővíz levezetésére szolgált, hanem talán jórésztben a fűtési és szellőztetési rendszerrel állhatott összefüggésben: mind szellőztetés, mind fűtés lehetősége megállapítható a fedett termekben.

A magas emelet részleteinek legalaposabb kutatása sem találta ereszt romjait. Az épület közepe felé a talaj enyhén lejt, az egyetlen lefolyás irányában (s ez eldugaszolás esetén elárasztás veszélyével járt együtt?).

Az V. rész: Az összefoglalás mindössze két oldal, ami aránytalanul kevés. A magas emelet

nagy- és udvari terraszok rendszere, ahová az egyetlen feljárat az apodyteriumból induló lépcső. A tetőteraszokról ablakokon át a napfürdőzők, sportolók a földszint minden termébe beláthattak. A „basilica” lapos tetőzete talán fém tartószerkezeten nyugodott (21 m-es fesztáv!). A felül 70 cm átmérőjű gránitoszlopok (3 m-es sűrűségben elhelyezve) tartották a magas emelet súlyát.

A szövegrészt, amelyet érthető és kitűnő metszetrajzok világítanak meg, tárgy- és irodalmi mutatók zárják le.

A kötet végén alap- és emeletrajzok, hosszmetsetfelvételek, rekonstrukciós elképzelések, egybevetésül egyéb nagyfürdők párhuzambaállításai (táblányi méretekben) kápráztatnak el a szerző rajztudásáról.

Végül több tábla számos jó fényképpel mutatja be a kiváló mozaikokat és az emeletes magasságban fennmaradt falmaradványokat.

E. Brödner, a Caracalla-féle fürdőpalota vizsgálatát helyszíni, alapos és fáradságot nem kímélő kutatás, utánanézés árán veszi fel újra. Építész és régész nézőpontja szerencsésen egyesül az új feldolgozásban, de nevelésének a hiányossága, hogy a gazdasági és társadalmi háttérre egyetlen

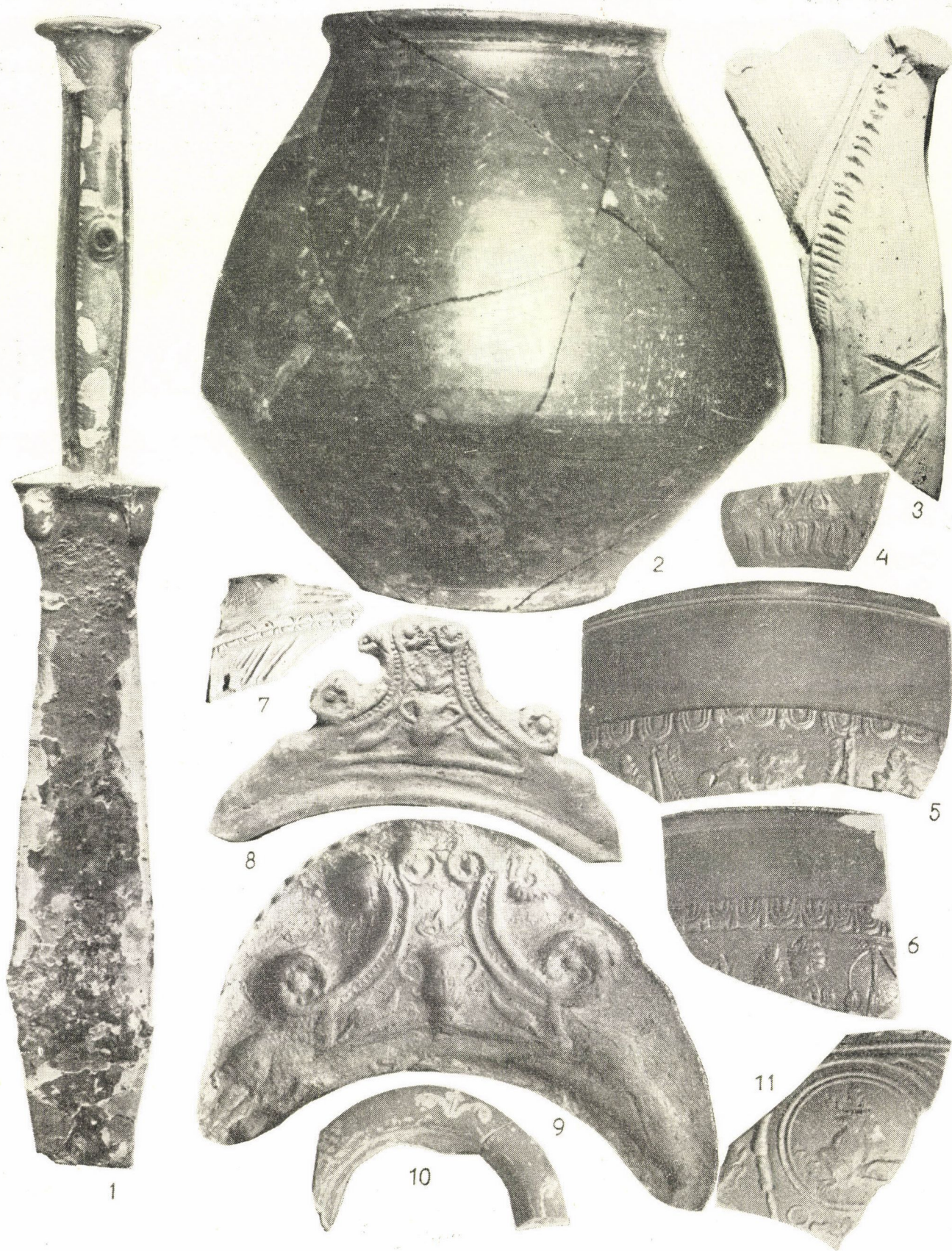
mondattal sem von le következtetést. Alapos, de szélszempontú munka. Új művészettörténeti értékelést sem ad a mozaikokról.

Mégis hasznos és szükséges E. B. pontos alapokon felépülő és teljes irodalmi látókörben megírt tanulmányát figyelembe vennünk pannoniai kutatásaink során, mert E. B. Caracalla thermae-it, mint egyáltalán a római birodalmi fürdőpaloták fejlődésének csúcs-, de jellemző teljesítményét fejtegeti és értékeli.

E. Brödner főproblémaként a *thermaei-basilica* (palaestra), ill. az évszázados vitakérdés, a *cella solearis* újabb vizsgálatát jelöli meg. Ezt a kettős problémát megnyugtatóan és véglegesen megoldja, de vizsgálódása közben általánosan érinti az antik fürdőépületek úgyszólván minden szerkezeti, rendeltetési és arányossági kérdését — a technikai, építészeti nézőpont határáig. A legaprólékosabban mélyére hatol minden építészeti tag elemzésének, s szakértelmének hasznát veheti minden kutató, aki római kori *hypocaustum*, csatornázás, helyiségbefedés, lépcső-feljárat, helyiség-megvilágítás, fűtés, épületek rekonstrukció, oszlopalapozás kérdéssel foglalkozik.

Aquincum—Budapest, 1952.

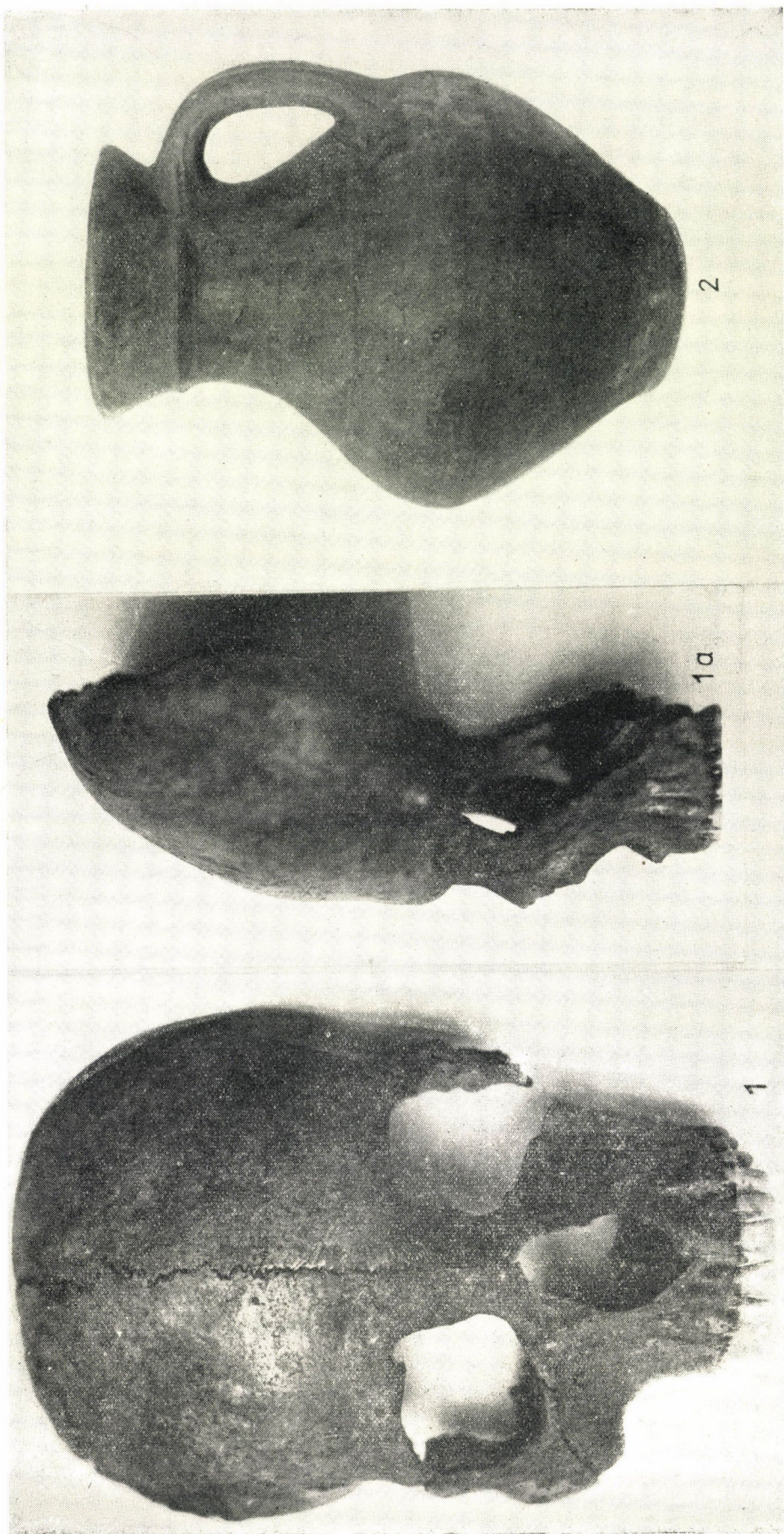
Szilágyi János

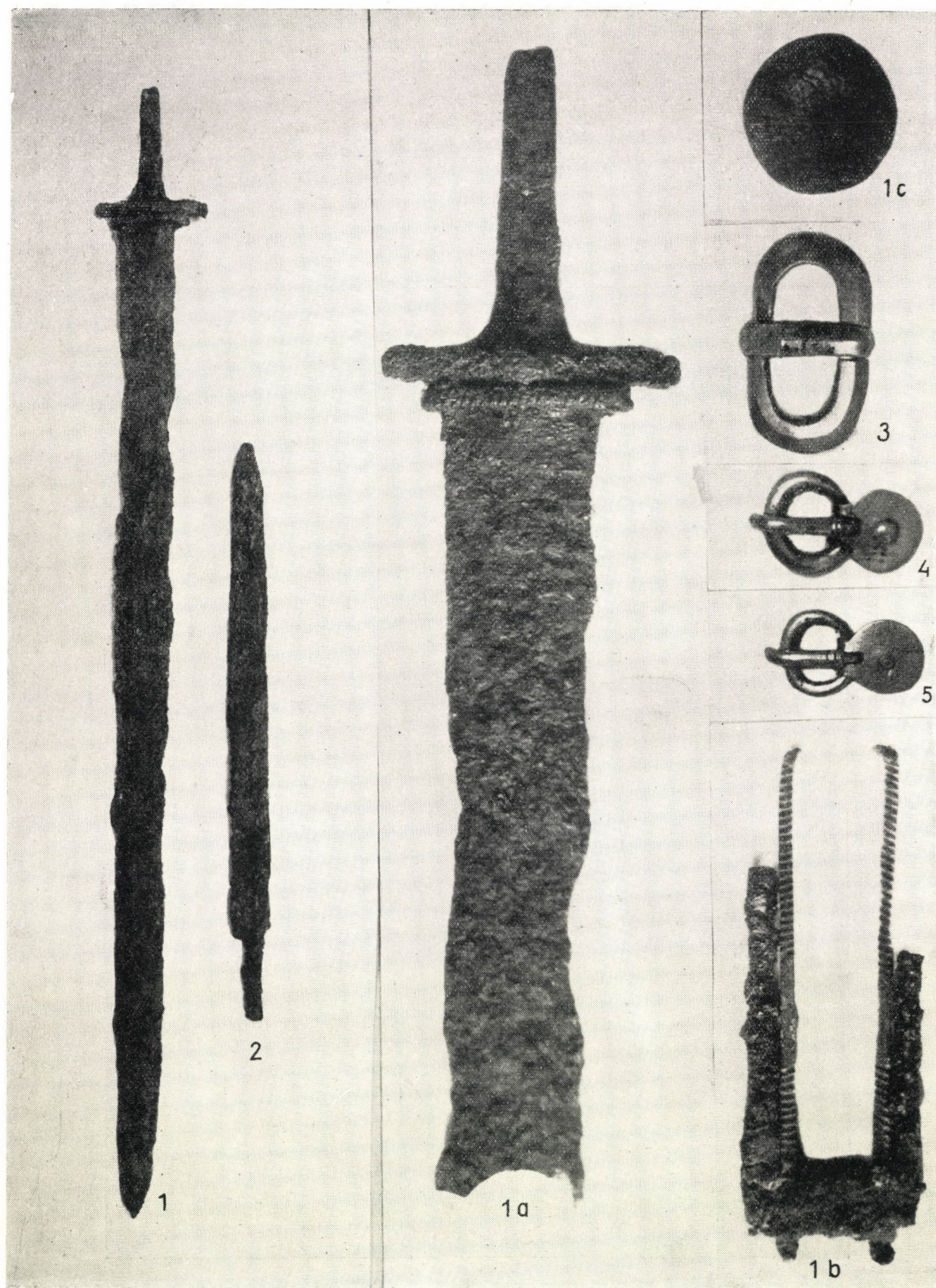
XXII. tábla. 1. Bronztőr Huszt környékéről. 2–11. Kerámia Aquineum-ból.

XXIII. tábla. Kerámia Aquincum-ból.

XXIV. tábla. A szirmabesenői sír.

XXV. tábla. A szirmabesenyői sír mellékletei.

1

2

XXVI. tábla. 1. A gerendi református templom sekrestyebejárata feletti felirat. 1290. — 2. A gerendi református templom. Fametszetek Orbán Balázs „A Székelyföld leírása” c. műve V. kötetéből.

XXVII. tábla. Zsigmond-kori gyámkő a budai palotából.

1

2

XXVIII. tábla, 1—2. Román kockafejezet és kapukeret töredéke. (budai várpalota).

XXIX. tábla. Freskómaradványok a budai palotából.

1
XXX. tábla. 1. Vörösmárvány ajtókeret és 2. falmezőoszító. (budai várpalota).

2

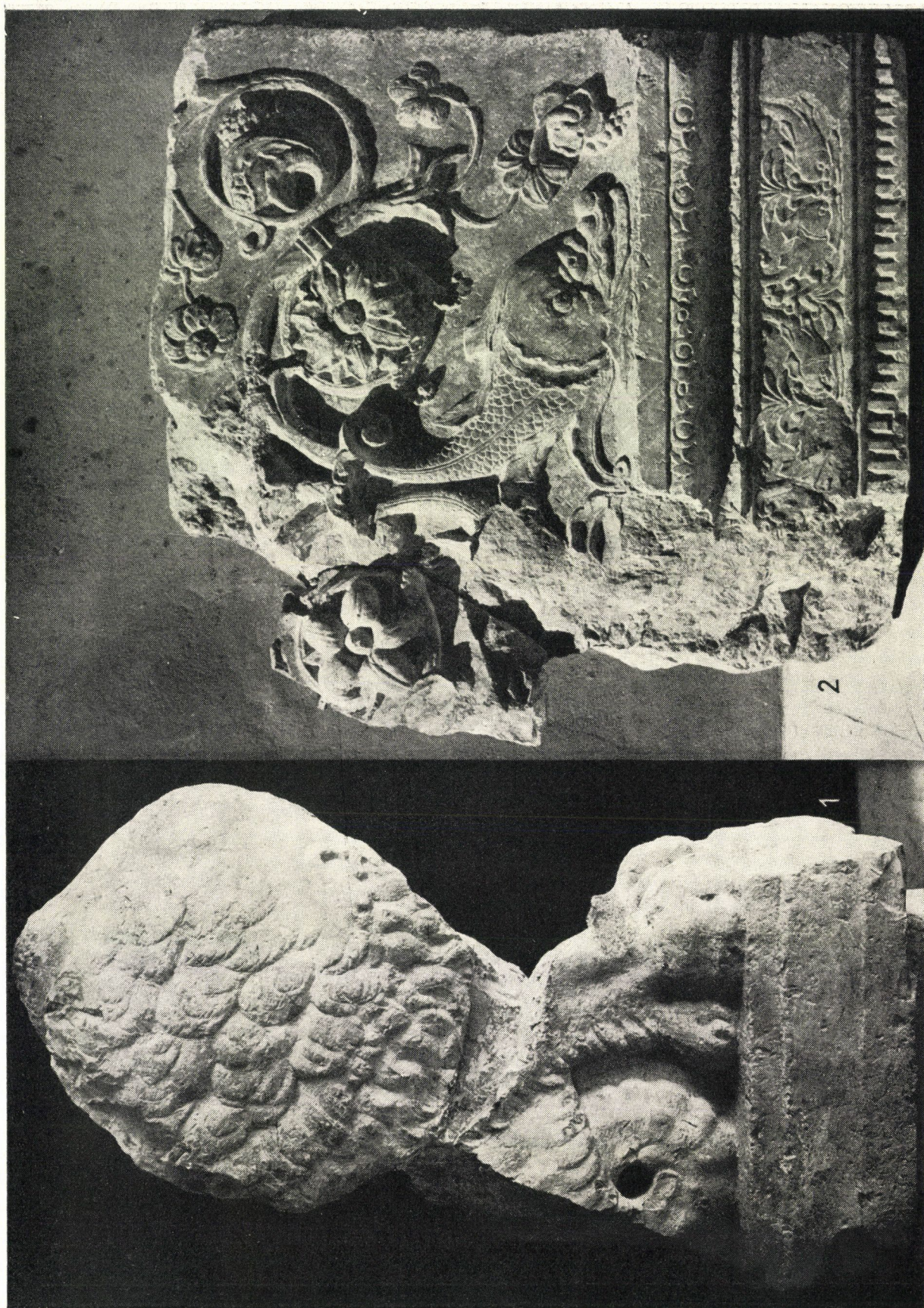
XXXI. tábla. Renaissance félpillér-fejezet és párkány, (budai várpalota).

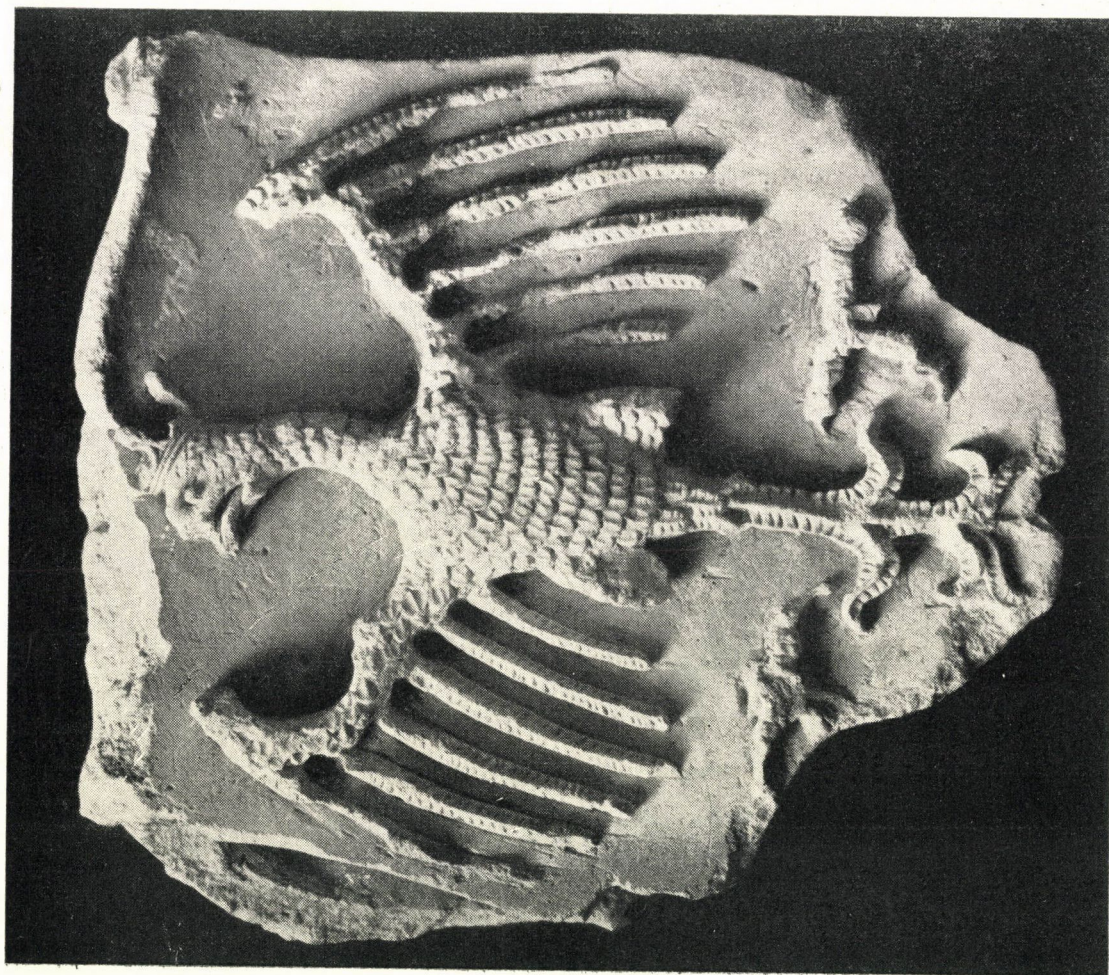
XXXII. tábla. I. Renaissance szobor és
dombormű töredékek. (budai várpalota).

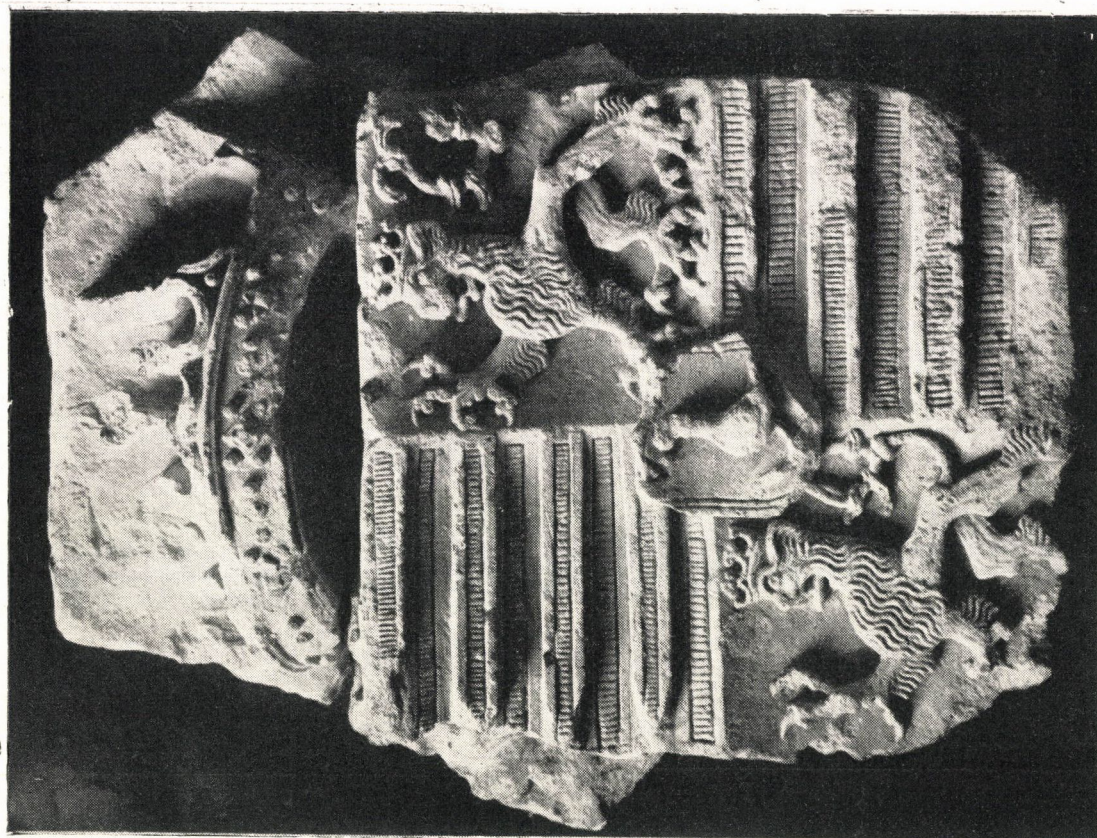
XXXIII. tábla. Renaissance kút maradványai Mátyás palotájának udvarából.

XXXIV. tábla. 1. Harpia-torzó. 2. Vörösmárvány párkány, (budai várpalota).

1

2

XXXV. tábla, 1. II. Ulászló, 2. Mátyás címerkőve.

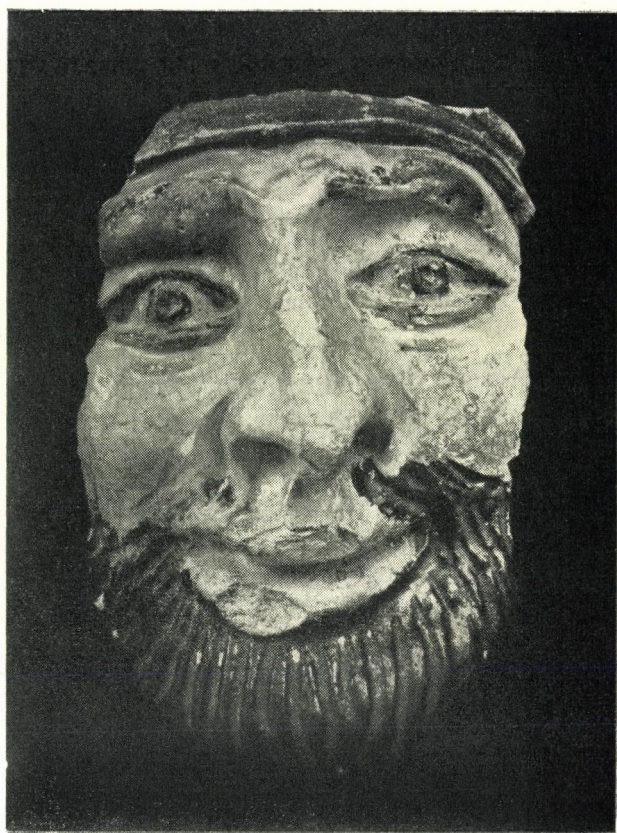
XXXVI. tábla. 1. Szíriai üveg pohár, 1300 körül. 2—4. Mátyás-kori üvegserleg, (budai várpalota).

XXXVII. tábla. Mátyás-kori színes kályhacsempe-töredékek azonos mestertől, (budai várpalota).

1

2

3

XXXVIII. tábla. Mátyás-kori színes kályhacsempe töredékek 1-2, azonos mestertől, (budai várpalota).

1

2

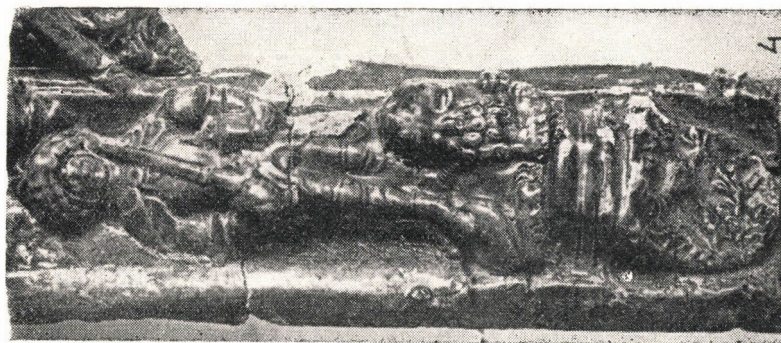
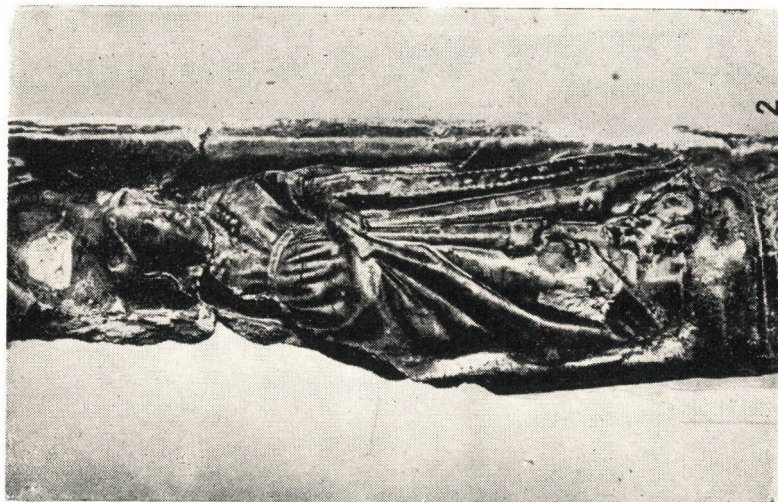
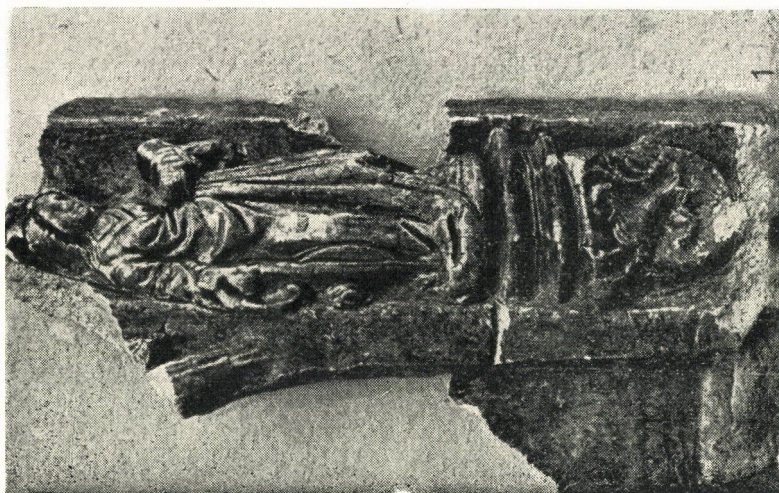

3

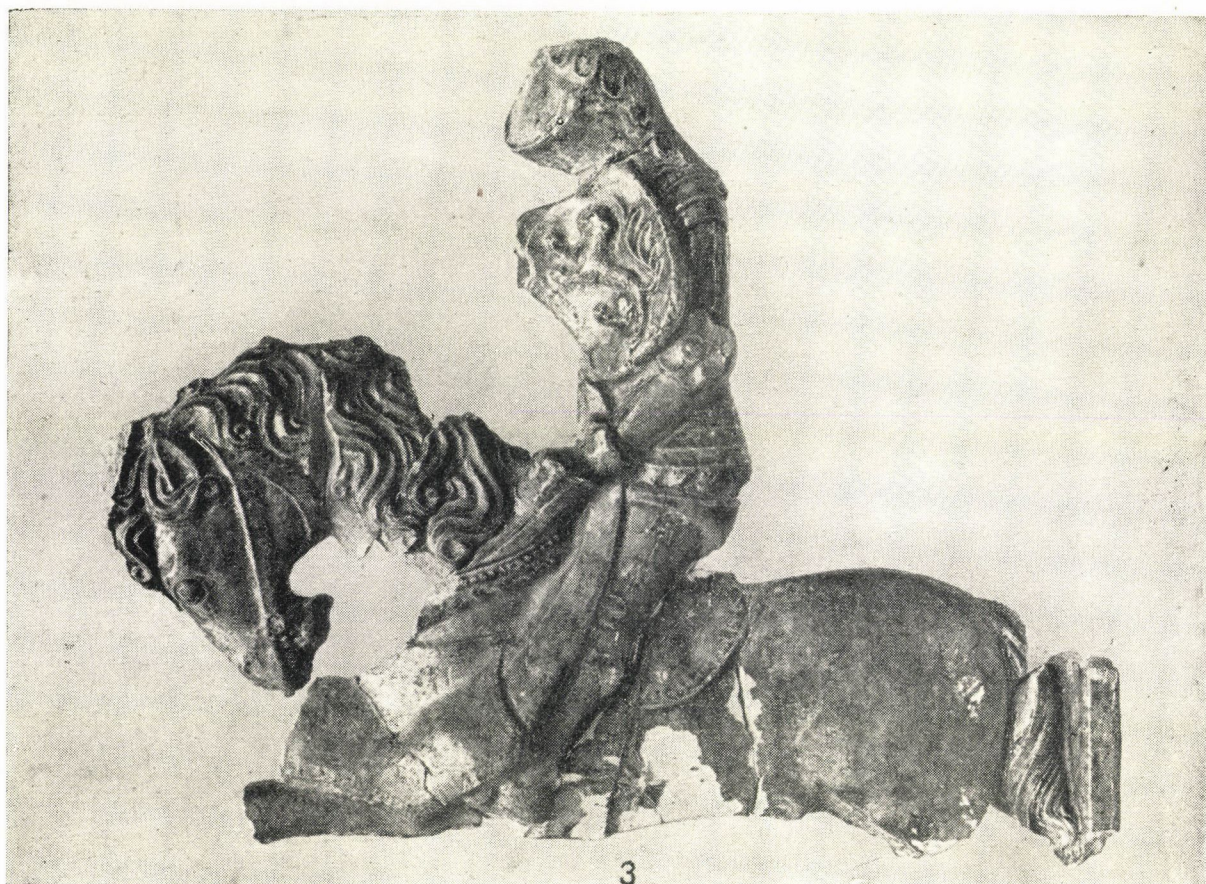
XXXIX. tábla. Mátyás-kori kályhacsempék színes, vegyes mázzal, (budai várpalota).

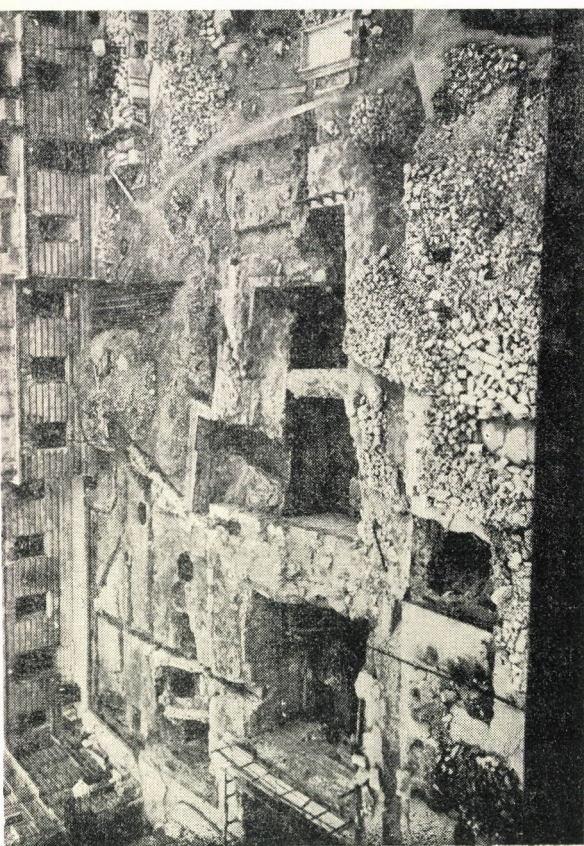
XL. tábla. Mázas kályhacsempe-töredékek azonos mestertől, (budai várpalota).

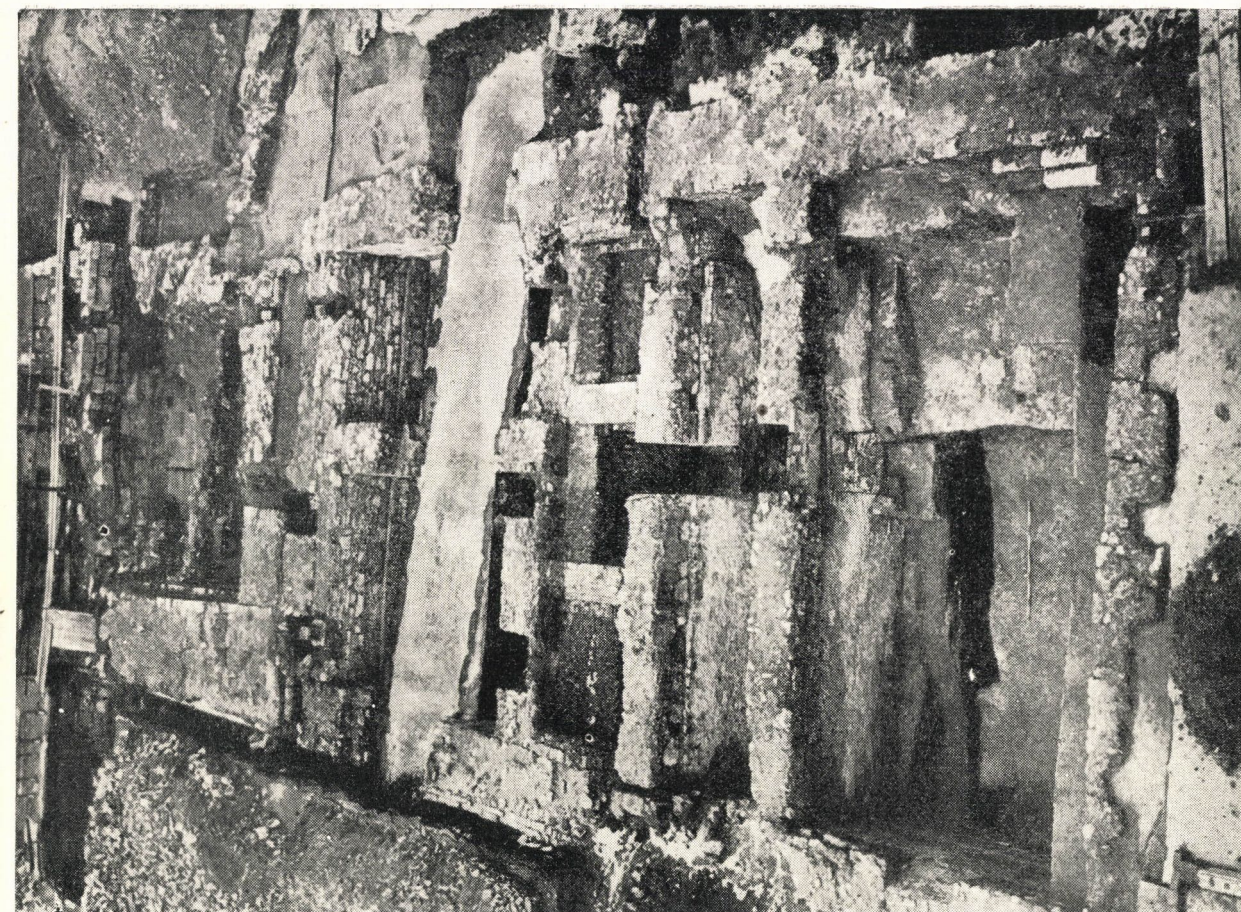
XLI. tábla. Gótikus kályhacsompe-töredékek, zöldmázzal, (budai várpalota).

XLII. tábla. Zöldmázos kályhaesempe-töredékek (budai várpalota), 1–3, azonos mestertől.

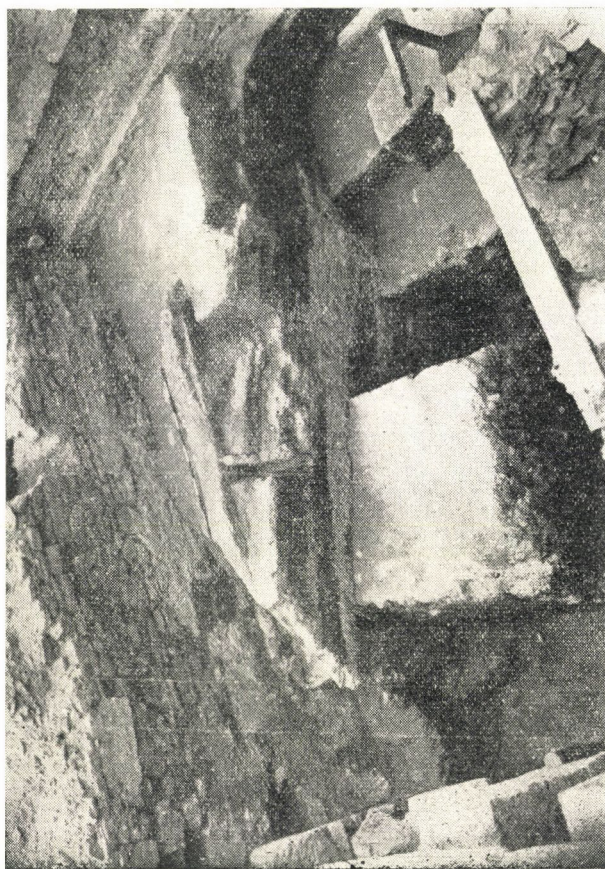

2

3

XLIII. tábla. 1—2. Csonkatorony és környéke. 3. A nyugati palotaszárny helyiségei a kemencekkel (budai várpalota).

1

2

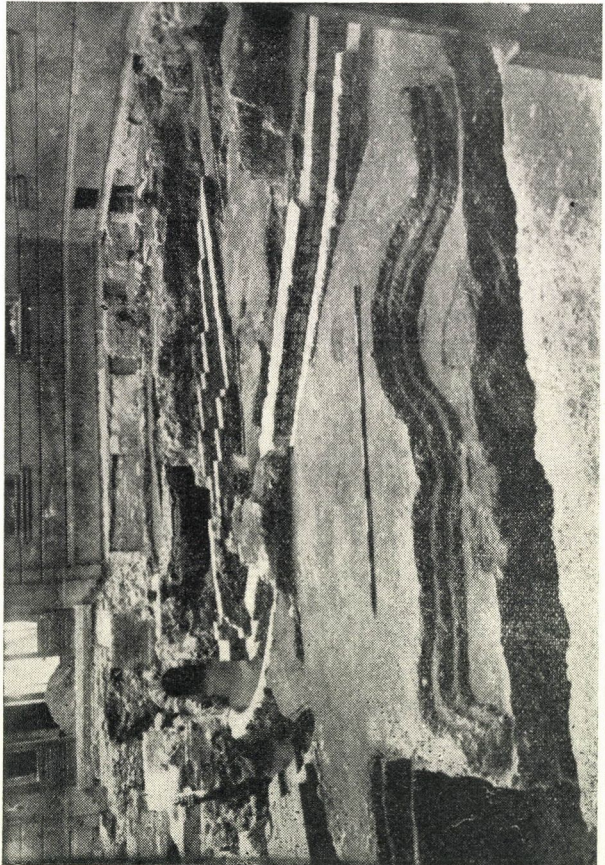
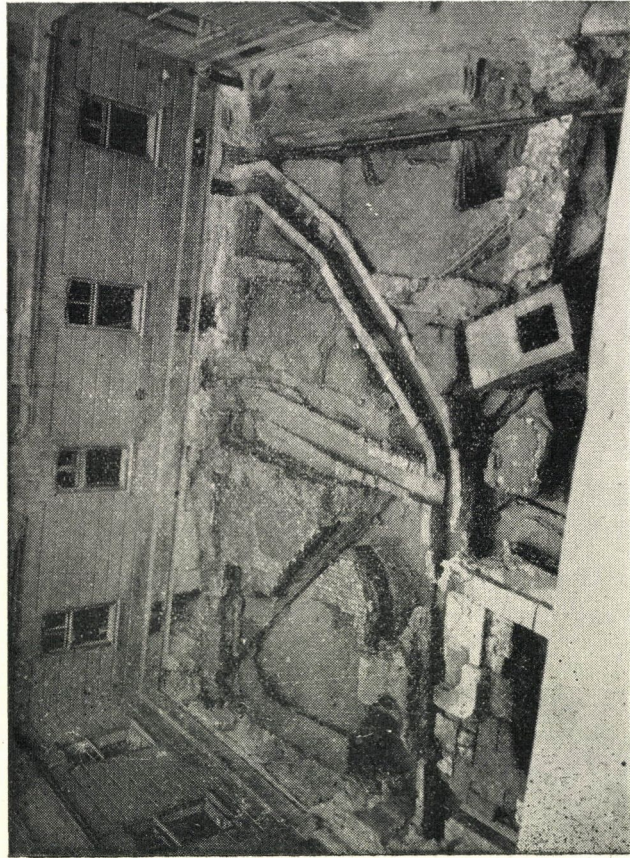

3

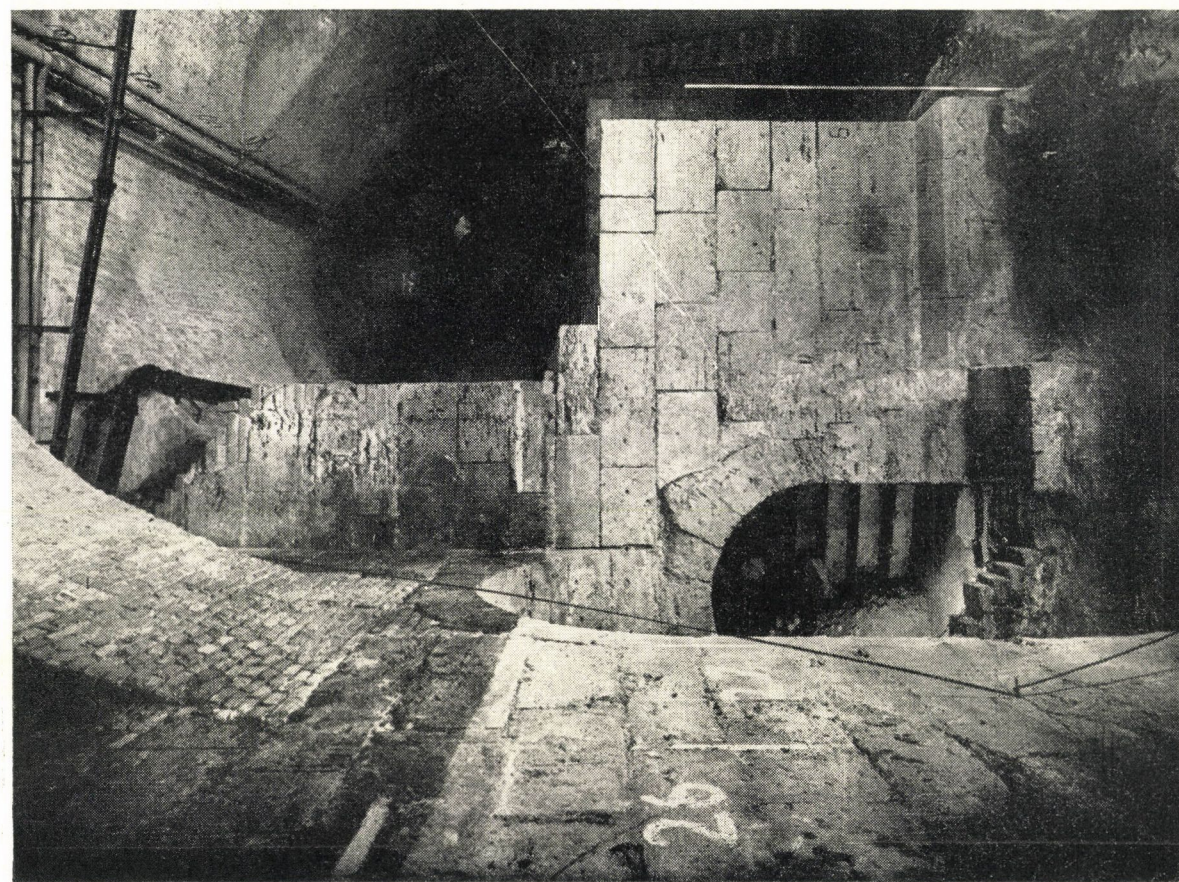

4

XLIV. tábla. 1. Sziklaárok részlete a Csonkatoronyban, 2, 3. Iszapüledék a sziklaárkokban, 4. XIV. századi útszint a nyugati szárny helyiségei alatt.

XLV. tábla. 1—2. Déli kisudvar romterülete, 3. Középkori terezőpadló maradványai, és a korábbi szintek, 4. Óskori cölöplyukak, (budai várpalota).

1

2

XLVI. tábla. 1—2. Keleti homlokzat tápillére lépcsőfeljárókkal, (budai várpalota).

1

2

XLVII. tábla. 1—2. Kelenföldi kaputorony. (budai várpalota).

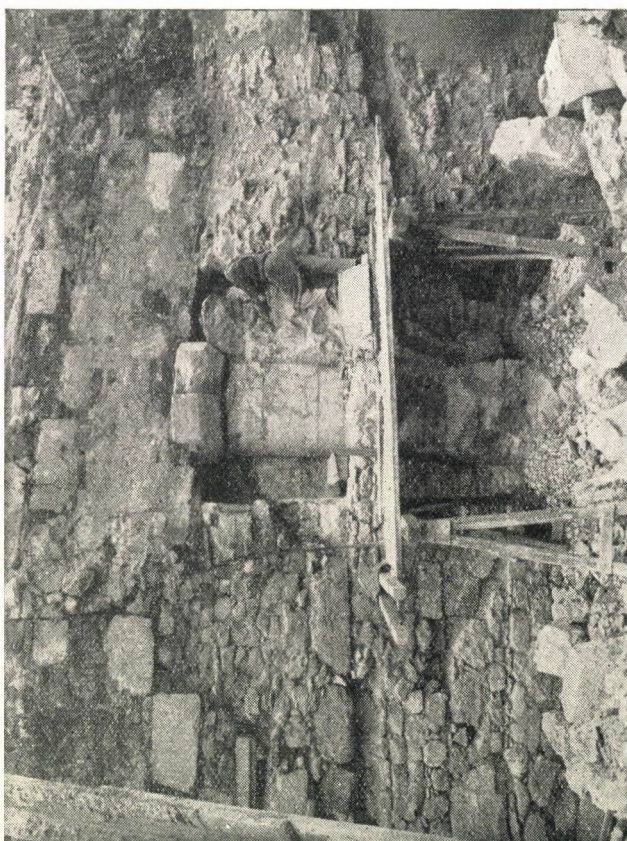

1

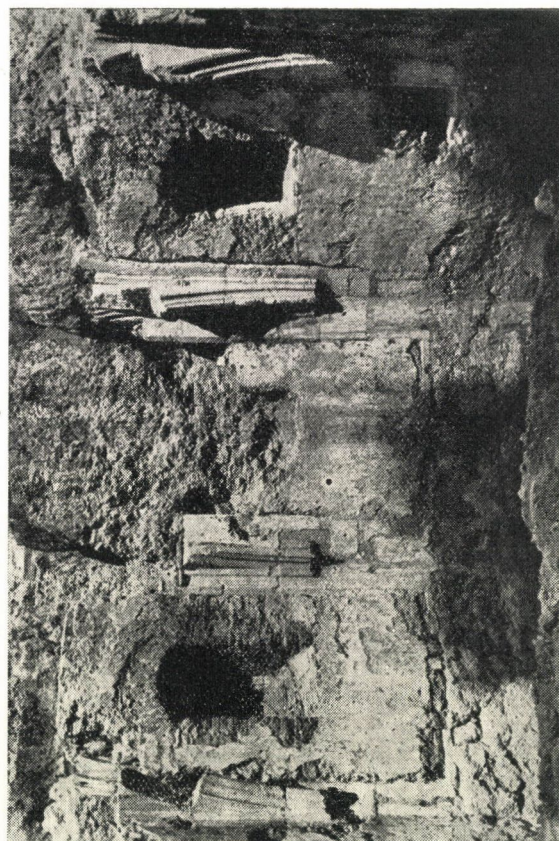

2

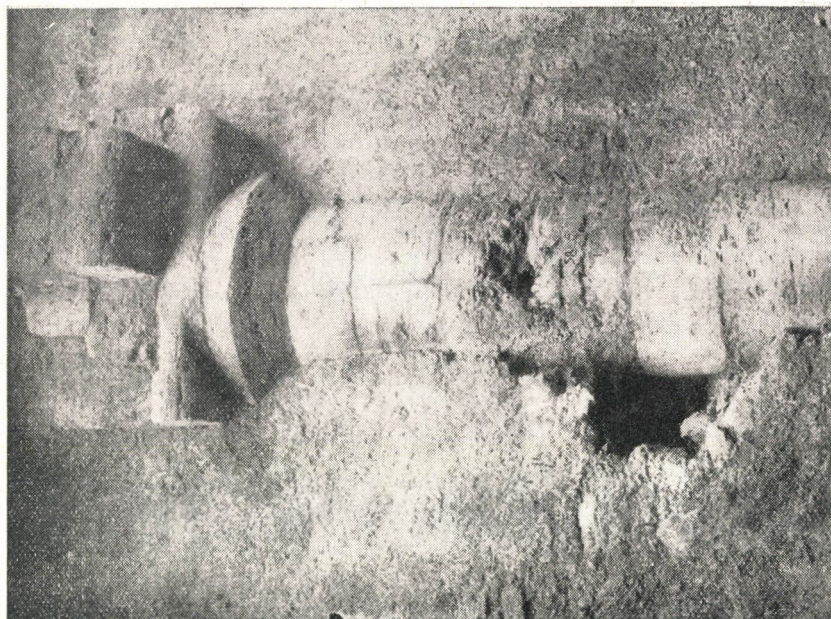
XLVIII. tábla. 1—2. Déli nagy csarnok, (budai várpalota).

1

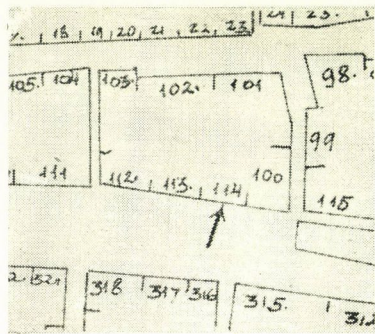

2

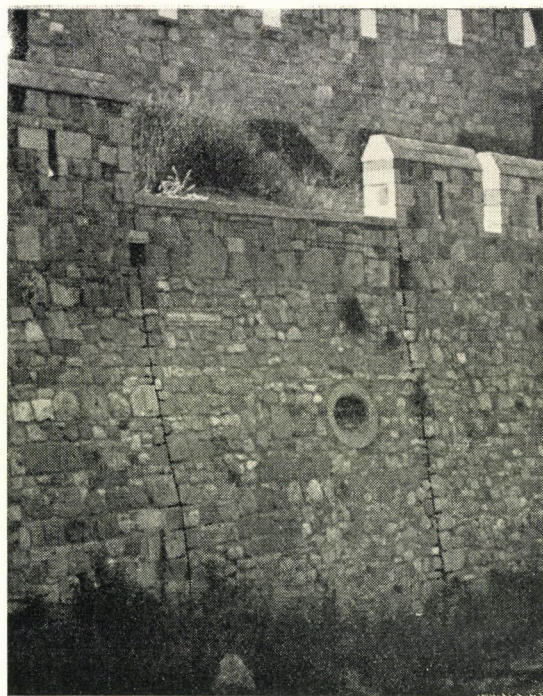

3

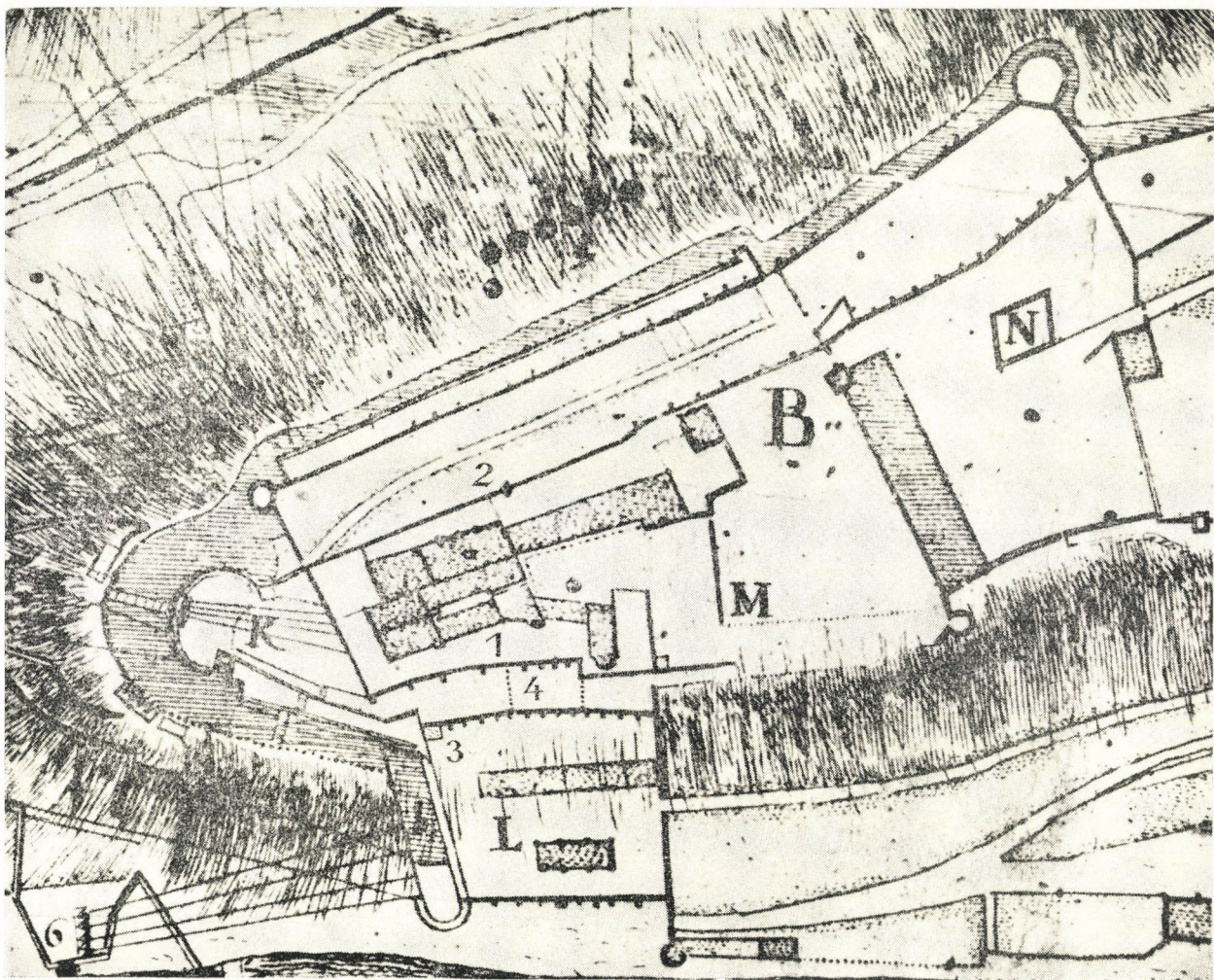
XLIX. tábla. 1. Elfalazott oszlop a keleti oldalon. 2. Kápolnaszentély belülről. 3. Elfalazott oszlop a löportoronyban, (budai várpalota).

1

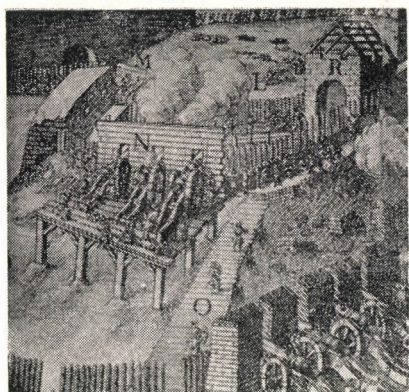

2

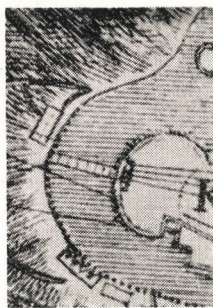

3

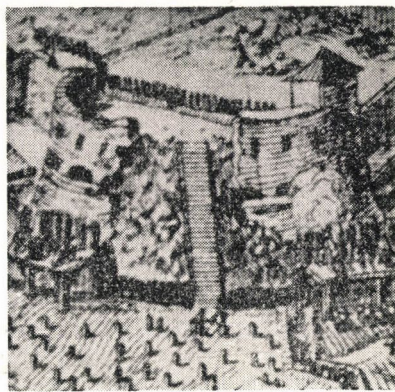
L. tábla. 1. Házy térképrészlete, felette a Tárnok-u. 14. sz. ház homlokzatán talált 114-es házszám.
2. Bástyafal részlet a hídfő nyomával. 3. De la Vigne térképrészlete (1686).

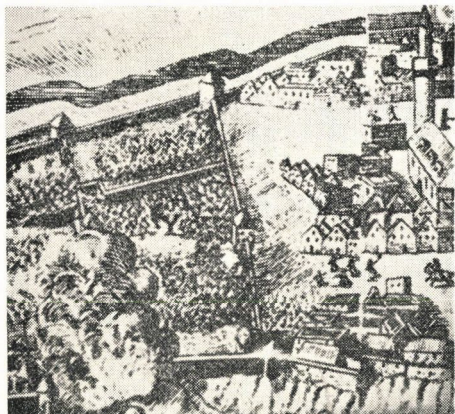
1

2

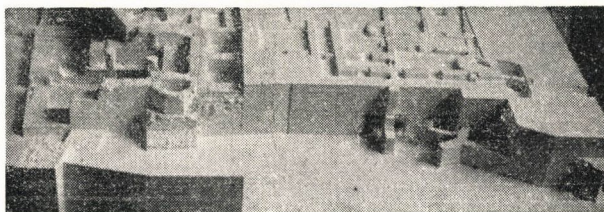
3

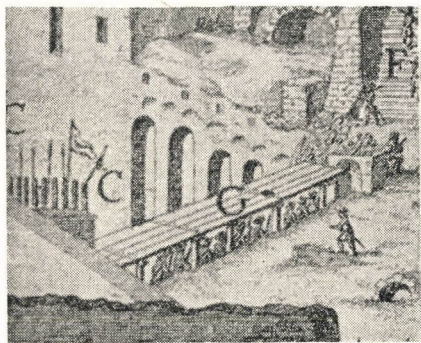
4

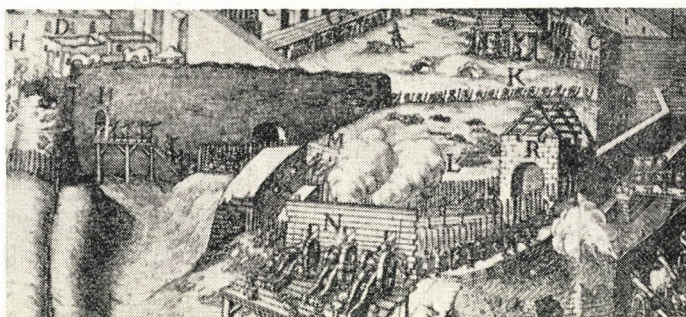
5

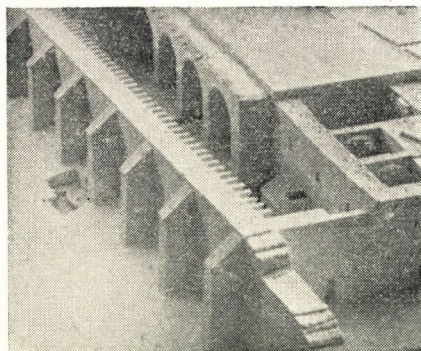
6

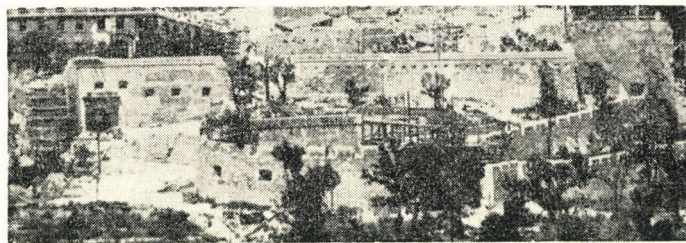
7

8

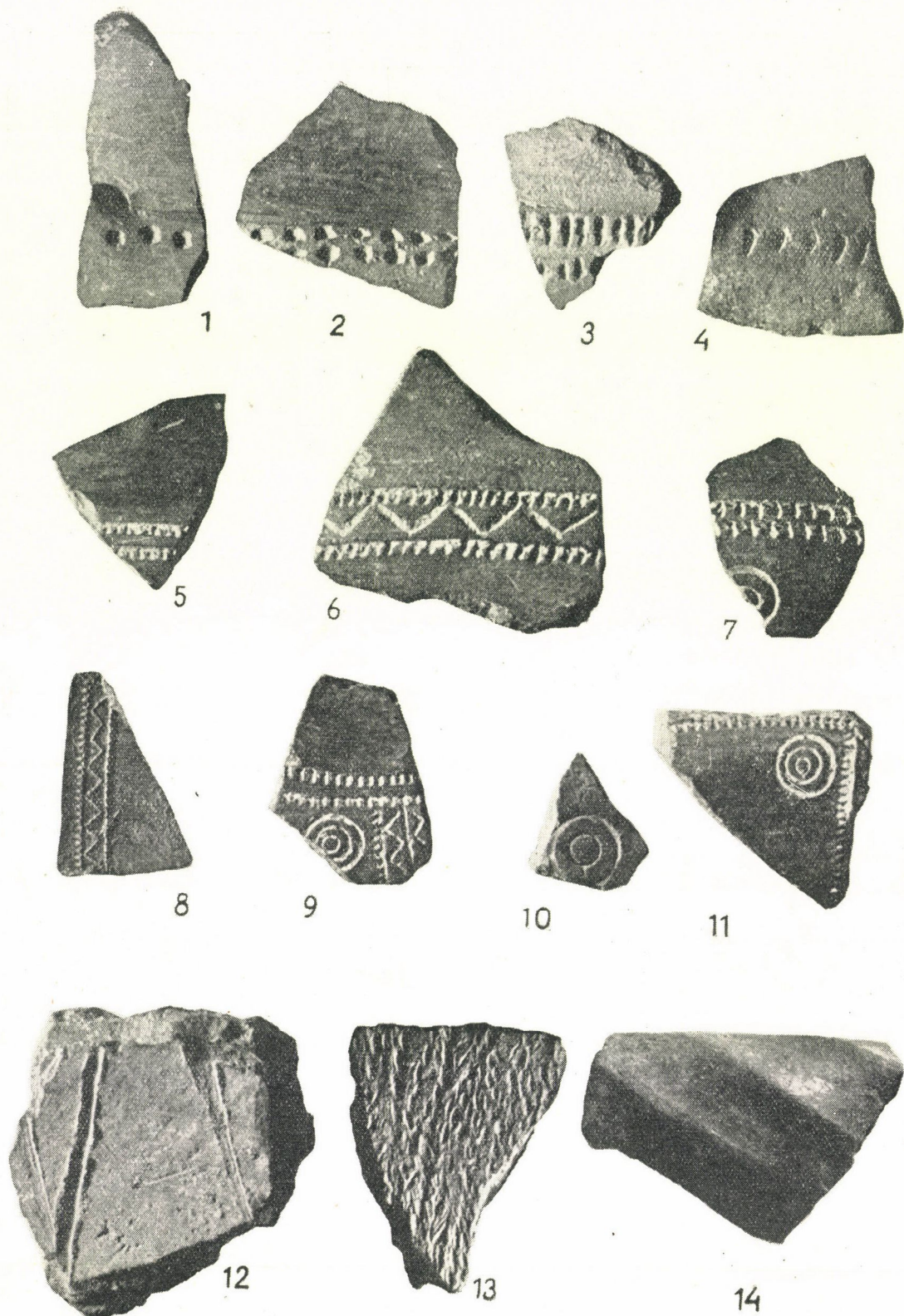

9

10

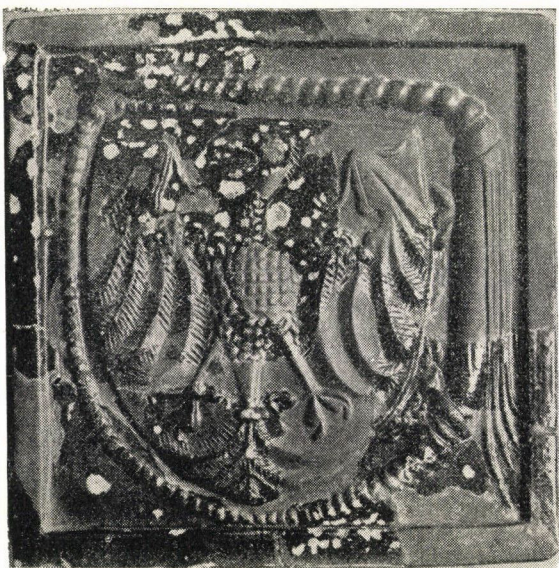
LI. tábla. 1—3. Szükségvár ábrázolása Hallart, De la Vigne, Juvigny metszetén. 4. Északi védőárok. 5, 6, 7, 9, Metszet és modell összehasonlítása. 8, 10. Metszet és mai állapot összehasonlítása.

LII. tábla. Őskori kerámiai-töredékek, (budai várpalota).

LIII. tábla. 1. kép: budai díszpohár. XV. sz. közepe, 2. kép: budai pohár, XV. sz. 3. kép: morvaországi kupa. XV. sz, vége, 4. kép: valenciai tál. XV. sz. vége, (budai várpalota).

LIV. tábla. 1. kép: Anjou-kori csempe. 2—3. kép: Zsigmond kályhacsempéi, XV. sz. eleje, (budai várpalota).

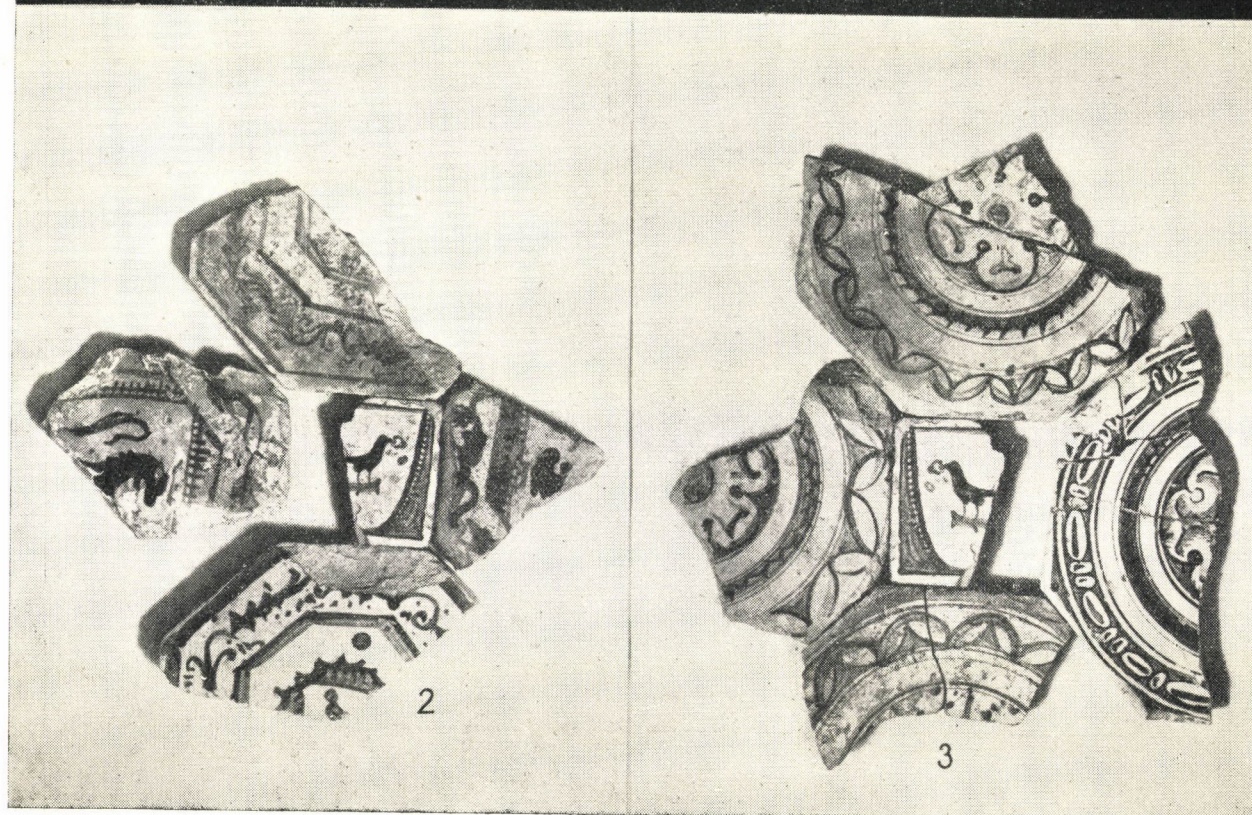
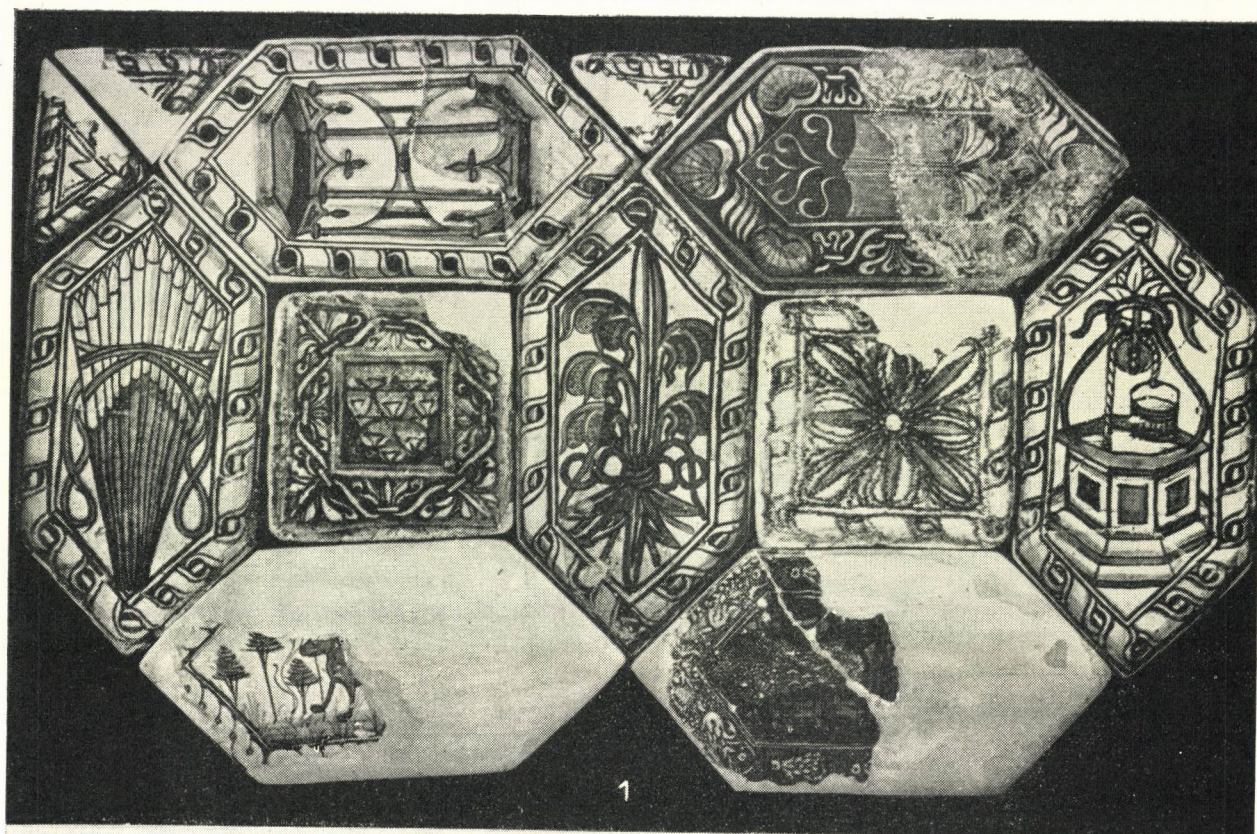
LV. tábla. Sárgamázos kályhacsempe Zsigmond alakjával. XV. sz. eleje, (budai várpalota).

LVI. tábla. Majolika padlótégla-töredékek a budai vár ásatási anyagából.

LVII. tábla. Majolika padlótégla a budai vár ásatási anyagából. 1—3, 7—10, 12; kiegészített padlótéglák embléma-ábrázolással, 4—6, 11; majolika padlótégla-töredékek, 9, faenzai tál részlete az ásatási anyagból.

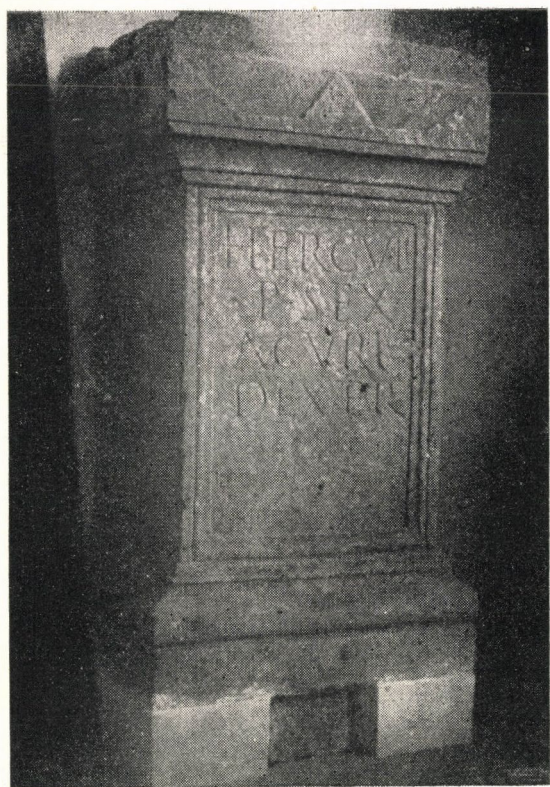
LVIII. tábla. 1, 2, 3. Majolika padló rekonstrukciója.

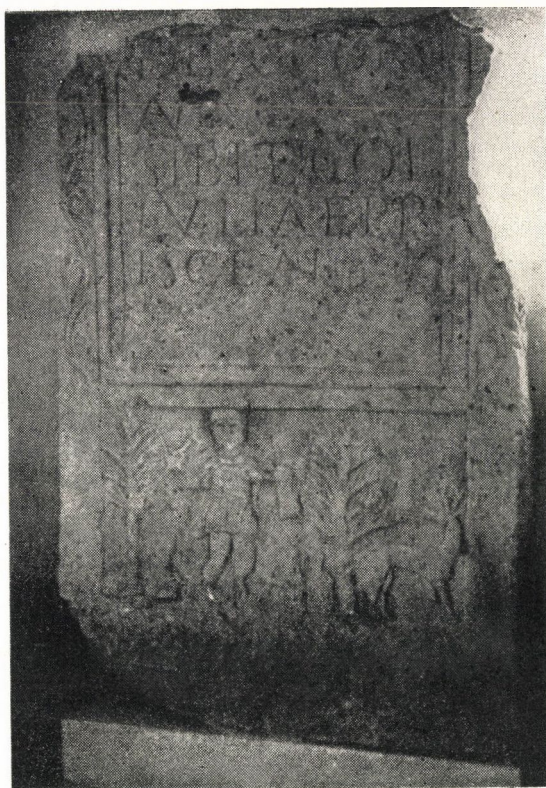
LIX. tábla. Az ajkai Hercules-szentély kultuszszo­bra.

LX. tábla. A Hercules Commodus szobor feje. Ajka.

1

2

3

LXI. tábla. 1. P. Sext. Acurius Dexter fogadulmi oltára Ajkáról. 2. P. Sext, Acurius Dexter és Julia Prisca sírköve, Ajkáról. 3. A sírkő képmezeje.

СОДЕРЖАНИЕ

ПУБЛИКАЦИИ

И. Чалог: Венгерские исследования относящиеся к земляным фортификациям доисторических времен	91
Д. Новаки: Прорез земляного вала не Кечкехедь возле Шопрон—Кёхида	94
Б. Секе: К вопросу о земляниках	95
Д. Можолитч: Кинжал из окрестностей г. Хуста	96
К. Поци: Крашенные сосуды с звериными орнаментами в Аквинкуме	99
Э. Томас: Храм Геркулеса в Паннонии	108
К. Вишки: Римское частное право в аквинкумских надписях	113
Г. Мераи: Гунно-германские могильные находки из с. Сирмабешеньё ком. Боршод	132
Я. Немешкери—Д. Ачади: Историко-демографическое обследование материала могильника с. Керпуста	134
Г. Энц: К организации труда на венгерских постройках в средние века	147
Л. Геревич: Castrum Budense	150
К. Сейтль: Некоторые технические вопросы в связи с раскопками королевского дворца в Буде	171
И. Холль: Средневековая керамика из раскопок королевского дворца в Буде	179
Г. Берталан: Майоликовые настилочные кирпичи в дворце в Буде	186
Л. Надь: Следы доисторических поселений на Вархедь в Буде	190
Л. Гусар: Монеты из дворца в Буде	197
Н. Ланг 1871—1952 (З. Орослан)	202

РЕЦЕНЗИЯ

<i>Borzsák J.</i> A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája — (Библиография венгерской классической филологии — Я. Д. Силлди)	204
<i>E. Brödner</i> , Untersuchungen an den Caracalla Thermen (Я. Силлди)	206

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

<i>J. Csalog</i> : L'état de nos recherches sur les fortins de terre préhistoriques	91
<i>Gy. Nováki</i> : La parçée d'un retranchement au Kecskehegy (Mont des Chèvres) de Sopronkőhida	94
<i>B. Szőke</i> : Contribution à l'étude des cavités creusées dans le sol	95
<i>A. Mozsolics</i> : Un poignard retrouvé aux environs de Huszt	96
<i>K. Póczy</i> : Vases ornés d'animaux peints à Aquincum	99
<i>E. Thomas</i> : Un sanctuaire d'Hercule en Pannonie	108
<i>K. Visky</i> : Le droit civil romain d'après les inscriptions des monuments d'Aquincum	113
<i>G. Megay</i> : Le mobilier de caractère huno-germanique d'une tombe à Szirmabesenyő (com. de Borsod)	132
<i>J. Nemeskéry—G. Acsády</i> : Les matériaux du cimetière de Képuszta (XI siècle) vus à la lumière de la démographie historique	134
<i>G. Entz</i> : Sur le problème de l'organisation du travail dans l'architecture hongroise du moyen âge	147
<i>L. Gerevich</i> : Castrum Budense	150
<i>K. Seidl</i> : Sur quelques problèmes de caractère technique des fouilles exécutées au Château de Bude	171
<i>I. Holl</i> : Les contributions des fouilles exécutées au Chateau de Bude à l'étude de la céramique médiévale	179
<i>Mme V. Bertalan</i> : Carreaux de maiolique au Château de Bude	186
<i>L. Nagy</i> : Les traces d'un établissement préhistorique sur la colline du Château de Bude	190
<i>L. Huszár</i> : Les monnaies retrouvées au Chateau de Bude	197
Nécrologie: Nándor Láng 1871—1952 (Z. Oroszlán)	202

COMPTE-RENDUS

<i>I. Borzsák</i> A magyar klasszika filológiai irodalom bibliográfiája (<i>J. Gy. Szilágyi</i>)	204
<i>E. Brödner</i> , Untersuchungen an den Caracalla-Thermen (<i>J. Szilágyi</i>)	206

Ára: 30.— Ft

Előfizetés egy évre: 30.— Ft

Megjelent 400 példányban

Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány-u. 21). Felelős: Mestyan János
Csongrádmegyei Nyomdaipari Váll. Szeged, 52-4519. Felelős vezető: Vincze György